

1. Erdi Arotik Errenazimentura
2. Errenazimentutik Ilustraziora
XVII eta XVIII. mendeak

Euskal Literaturaren Antologia bere itsasaldiaren bigarren kai nagusira iritsi da. Gorabeherak gorabehera, proiektuaren hasieran erabaki eta ekindako norabideari ari zaio eusten. Lehenengo liburukian adierazitako helburuak, zehaztutako egiturak, adostutako hautatze irizpide orokorrak edota testuak egokitzeke jarraibideak ez dira funtsean aldatu.

Bigarren liburuki honetan ere, helburu gidaria garaiko –oraingoan, XVII eta XVIII. mendeetako– euskal literatura-testurik onenak hautatzea, egokitzea eta argibidez hornitzea da. Jomuga goi mailako dibulgazioa da, eta ezinbesteko baldintza talde lana, ahots ezberdinen uztartzea.



EUSKAL LITERATURAREN ANTOLOGIA TESTUAK ETA ARGIBIDEAK

2

EUSKAL LITERATURAREN ANTOLOGIA
ERRENAZIMENTUTIK ILUSTRAZIORA

EUSKAL LITERATURAREN ANTOLOGIA TESTUAK ETA ARGIBIDEAK



2

ERRENAZIMENTUTIK ILUSTRAZIORA XVII eta XVIII. mendeak

Lantaldea
Xabier Altzibar
Gorka Aulestia
Mikel Ayerbe Sudupe
Ixabel Etxeberria
Sebastian Gartzia Trujillo
Karlos Otegi
Patri Urkizu

Lankideak
Iñaki Aldekoa Beitia
Gidor Bilbao
Jabier Kalzakorta
Aitor Ortiz de Pinedo
Rosa Miren Pagola
Txomin Peillen
Patxi Salaberri Muñoa
Ana M. Toledo Lezeta
Bakartxo Urruzola

EUSKAL LITERATURAREN ANTOLOGIA

TESTUAK ETA ARGIBIDEAK

2

ERRENAZIMENTUTIK ILUSTRAZIORA

xvii eta xviii. mendeak

EUSKALTZAINDIA

2019

Koordinatzailea

Karlos Otegi

Lantaldea

Xabier Altzibar, Gorka Aulestia, Mikel Ayerbe Sudupe, Ixabel Etxeberria,
Sebastian Gartzia Trujillo, Karlos Otegi eta Patri Urkizu

Atal prestatzaileak

Liburukiaren sarrera: Errenazimentutik Ilustraziora: Iñaki Aldekoa Beitia
Taula kronologikoa: Karlos Otegi

I. POESIA

1. *Joanes Etxeberri Ziburukoa:* Karlos Otegi
2. *Arnaud Oihenart:* Sebastian Gartzia Trujillo, Karlos Otegi eta Ana M. Toledo Lezeta
3. *Salvat Monho:* Sebastian Gartzia Trujillo eta Karlos Otegi
4. *Beste zenbait poema edo bertso sail:* Sebastian Gartzia Trujillo,
Aitor Ortiz de Pinedo eta Karlos Otegi
5. *Baladak eta maite kantak:* Jabier Kalzakorta eta lantaldea

II. PROSA

A. Prosa erlijiozkoa

1. *Axular:* Patxi Salaberri Muñoa eta lantaldea
2. *Joan Tartas:* Ixabel Etxeberria
3. *Manuel Larramendi:* Sebastian Gartzia Trujillo eta lantaldea
4. *Joan Bautista Agirre:* Karlos Otegi
5. *Frai Bartolome Santa Teresa:* Xabier Altzibar
6. *Beste zenbait prosalari:* Sebastian Gartzia Trujillo, Karlos Otegi eta Rosa Miren Pagola

B. Prosa saiakerazkoa

1. *Joanes Etxeberri Sarakoa:* Gidor Bilbao
2. *Jusef Egiategi:* Sebastian Gartzia Trujillo, Karlos Otegi eta Txomin Peillen

III. ANTZERKIA

1. *Barrutia, Munibe eta Altzibar:* Mikel Ayerbe Sudupe
2. *Pastorala:* Ixabel Etxeberria

IV. GUTUNAK

Le Dauphin itsasontziko gutuneria: Bakartxo Urruzola

V. PAREMIAK

Paremiak: Karlos Otegi

Hautatutako testuen egokitapena: Lantaldea
Hizkuntza-orrasketa: HIZBEA eta Bakartxo Urruzola

Argitalpen honen fitxa katalogafikoa eskuragarri duzu Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako katalogoan:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

La ficha catalográfica correspondiente a esta publicación está disponible en el catálogo de la biblioteca de la Real Academia de la Lengua Vasca:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

Les données bibliographiques correspondant à cette publication sont disponibles sur le site de la Bibliothèque Azkue de l'Académie de la langue basque:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

A catalog record for this publication is available from the Azkue Biblioteka, Royal Academy of the Basque Language:
www.euskaltzaindia.eus/azkue

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektroniko edo mekanikoz, fotokimikoz, magnetikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen aldez aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

Hizkuntza-orrasketa: Euskaltzaindiaren Hizkuntza Kalitatearen Behatokia zerbitzua (HIZBEA).
Azaleko irudia: Agurtzane Villate.

Diseinua: Ikur, S.A.

Fotokonposizioa: Composiciones RALI, S.A.

Inprimategia: G.Z. Printek, S.A.L.

I.S.B.N.: 978-84-120766-7-7

Lege-gordailua: BI-558-2020

AURKIBIDEA

Aurkibidea.	7
Euskal Literaturaren Antologia: Bigarren liburukiaren atarian	15
ERRENAZIMENTUTIK ILUSTRAZIORA.	19
Liburukiaren sarrera: Errenazimentutik Ilustraziora	21
Taula kronologikoa	33
Ortografia eta hitz formen egokitzapenak	57
Laburdurak eta ikurrak.	61
IRUDIEN KAIERA	63
I. POESIA.	81
1. Joanes Etxeberri Ziburukoa	85
<i>Manual debozionezkoa</i>	92
Irakurtzaile debotari egileak liburu hunen maneraz abisua. .	92
Elizaz.	95
Herioaz (zatiak)	98
Jujamendu ondoko munduaren estatua (zatia)	101
Balea kolpatu eta	103
Noelak.	104
Nola Salbatzailea sortu zen gauean gauza guztiak poztu ziren. Noela	104
Inozenten masakrearen gainean Noelak (zatiak)	107

2. Arnaud Oihenart	113
I. Erranen duta?	117
VI. Maitenaren gal-kexua	120
VIII. Zenbait leihorra zabal baita	122
XIII. Joanaren betegintzarrea	124
XVI. Nahiz ez begi gauaz ilargi	130
XVII. Ezkontidearen hil-kexua	134
XXIV. Argitzean, eguerditan	140
XXVI. Laur karbarien eresia	143
XXVIII. Hamalaurkuna	149
3. Salvat Monho	151
Garat gaztenaren eta Iturbidentzat	154
Nafar goxoan	158
Orroitzapenak	161
Poeten errenkurak Apolonen kontra	166
Denboraren balioa	168
Noela	172
4. Beste zenbait poema edo bertso sail	175
4.1. AMODIOZKOAK	175
Ene begiakaz bihotzeen artean	177
Katigatu ninduzun librea nintzana	178
Amoren kontentuak ez daude irauten (Rafael Mikoleta)	180
Denpora baten on ohi neretxu (Rafael Mikoleta)	182
Dabiltzentxoak (Joan Bautista Gamiz)	184
4.2. ERLIJIOZKOAK	189
Jesus Kristo gizon eta jainko salbatzailearen Noelak (Bernard Gazteluzar)	191
– Inkarnazionea	191
– Amak bere haurrari. Noelak	193
Deklaratzen du zer den <i>beti</i> eta zer den <i>sekula</i> (Bernard Gazteluzar)	195
Etsenpluak (Bernard Gazteluzar) (zatiak)	197
Jesu Kristo gure Jaunaren Pasioa (Agustin Basterretxea) (zatiak)	200
Amatzeko Jesus nik (Joakin Lizarraga Elkanokoa)	206

Kantika espiritualak	210
– Zato, Izpiritua.	211
– Txoriak, zuen oihanetan.	214
– Zer dire egunak?.	217
– Andredena Magdalena eta mundutarraren arteko solasa	219
Gabon-kantak	223
– Eder dek olaan gabia	226
– Kopla-jostailuak	228
– Gernikako Gabon-kante.	232
– Eguberriren jitziaz	239
4.3. SATIRIKOAK	241
Tolosako paskina	243
Nazioneko besta Senperen (Jean Robin)	245
Beñat Mardoren kantorea (Beñat Mardo)	248
Xipa eta batez (Beñat Mardo)	250
4.4. LAUDORIOZKOAK	253
Joanes Etxeberri liburu hunen egileari bere adiskideak koplak (P. Argaignaratz).	255
Burlatzen naiz Garibaiez (Joan Claveria)	258
Domingo Hegikoari laudoriozko kanta (Joan Bautista Alzola) (zatiak)	260
Beltzuntze bizkondea.	267
Haran eder, Ortzaize (Jakes Bordenave)	271
4.5. BESTELAKO GAIAK	273
Erroman ta Parisen (Domingo Meagher)	274
Ni naiz txit gauza gozoa (Domingo Meagher)	276
Itsasoko perilak	279
“Zarrantza”ko penak	284
Sarako ihesliarren kantua	290
Neguaren erraian (Antonio M. Munibe)	292
5. Baladak eta maite kantak.	295
5.1. BALADAK	295
Ana Juanixe	299
Anderea gorarik	304
Egun bereko alarguntsa: “Goizian goizik jaiki nündüzün”	306
Errege Jan	308

Frantziako anderea	311
Hiru kapitainak: "Arrosa xuriaren artian"	314
Jaun barua	318
Lantzarena: "Eguna zala, eguna zala"	320
Leixibatxo	321
Neska ontziratua	323
Orein bilakatu neska: "Ura isuririk sorginen bidean" .	327
Urtsua: "Urtsuak zazpi leiho" / "Kalean zer berri da" .	329
5.2. MAITE KANTAK	333
Agota	335
Bortan <i>ttan-ttan</i> jo nizun eta	337
Kaila kantuz	339
Lehen floria: "Eijerra zira, maitia"	341
Lili eder bat badut nik	343
Maitiak biloa holli	345
Maitia, nun zira?	347
Sortherako alaba dendaria	349
Txori erresinula / üdan da kantari	351
Urzo luma gris xuria	354
II. PROSA	357
A. PROSA ERLIJIOZKOA	363
1. Axular	365
<i>Gero</i>	371
Gomendiozko karta	371
Irakurtzaileari	377
I. kapitulua: Nola, bertzeak bertze direla, alferkeriatik ihes egiteagatik ere behar den trabailatu	381
XII. kapitulua: Nola gerotik gerora ibiltzeaz galtzen dugun denbora (zatia)	391
XXII. kapitulua: Koleraren iraungitzeko bigarren erremedioa: dirakien eltzeari egiten zaikana, kolerari ere egitea	393
XXXI. kapitulua: Zenbat kalte egiten duen haragiaren bekatuak (zatia)	399
XLV. kapitulua: Nola gerotik gerora gabiltzan bitartean, alha zaikun kontzientzia gaixtoa (zatia)	401

LVII. kapitulua: Bekatoreak ifernuan izanen duen bigarren penaz eta gaztiguaz, zein deitzen baita <i>poena sensus</i> : sentsuaren pena (zatia)	404
2. Joan Tartas	407
<i>Ontsa hiltzeko bidia</i>	410
Gomendiozko letra	410
Irakurtzaliari	414
Hirurgarren kapitulua: Kapitulu huntan frogatzen da Eskriptura Saindiaz, hanbat lege berriaz, nola Elizako doktor saindiez, nola ontsa hiltzeko bidia den herioaz oritzia (zatiak)	417
Laurgarren kapitulua: Kapitulu huntan frogatzen da arrazoinez ontsa hiltzeko bidia dela herioaz eta hiltziaz oritzia (zatia)	425
3. Manuel Larramendi	429
San Agustin eguneko sermoia	430
Euskara berriaren “Carta magna”: Manuel Larramendik Sebastian Mendibururi gutuna	445
Sebastian Gandarari gutuna	450
4. Joan Bautista Agirre Asteasukoa	455
<i>Erakusaldiak, I.</i>	463
Berrogeita hamahirugarren erakusaldia: Mezako sakrifizio miragarriaren gainean laugarrena (zatia: begiramendu falta elizetan)	463
<i>Erakusaldiak, II</i>	466
Hogeigarren hitzaldi edo platika: Jaunaren legeko zazpigarren eta hamargarren aginteen gainean . . .	467
Hogeita bigarren hitzaldi edo platika (zatia: gauzen salerosketa)	473
Hogeita bosgarren hitzaldi edo platika: Ukitzen dira Jaunaren legeko zortzigarren agintearen kontra gertatu ohi diran bekatuetatik batzuek (zatiak) . . .	475
Hogeita laugarren hitzaldi edo platika (zatia: Apeles pintore trebeak egin zuana)	480
<i>Erakusaldiak, III.</i>	481
Hogeita hemezortzigarren erakusaldia: Jaun Jaungoikoari zor diozkagun esker on umilen gainean (zatia: zerua nolakoa izango den)	481

5. Frai Bartolome Santa Teresa	485
<i>Euskal-herrijetako olgeeta ta dantzeen neurrizko-gatz- ozpinduba</i>	490
III. kapituluba, II. atala: Plazako piestia zelan egiten dan .	490
V. kapituluba, I. atala (zattia: dantzarien irudia)	495
<i>Ikasikizunak, I.</i>	496
Bostgarren aginduba. III. ikasikizuna, 1. atala (zattia: osasun onagaz osasuna galdu)	496
Sermoia gurasuen ta umeen onerako (zatiak)	498
<i>Ikasikizunak, II</i>	510
VII. aginduba. V. ikasikizuna, III. atala (zattia: ugazabak eta errenteruak)	510
VIII. aginduba. VII. ikasikizuna (zattia: inor gaizki ez juzgatzeko)	512
6. Beste zenbait prosalari	515
6.1. Agustin Kardaberaz	515
<i>Euskeraren berri onak</i>	519
II. Euskeraren hizkerak edo dialektoak	519
III. Ondo hitz egiteko ta eskribitzeko molde edo artea	521
<i>Aita San Ignazioren bizitza laburra</i>	525
Nola A.S. Ignazio Azpeitira etorri zan	525
6.2. Sebastian Mendiburu	529
<i>Igande eta festegunetarako irakurraldiak</i>	529
Espiritu Santuaren Bazko hirugarren eguneko irakurraldia (zattia: sorginkeriak)	530
6.3. Frai Pedro Astarloa	534
<i>Urteko domeka guztijetarako berbaldi ikasbidekuak, II</i>	535
Frantzisko Longari eskaintza	535
B. PROSA SAIAKERAZKOA	545
1. Joanes Etxeberri Sarakoa	547
<i>Eskuararen hatsapenak</i>	553
P. Axular, Sarako errotera, eskuarazko autoretarik hautuena eta famatuena (zatiak)	553
Eskualdun eskuararen arbuiazaileak, berak dira arbuiaagarriak (zatiak)	556

Eskual Herriko gazteriari (zatiak)	564
<i>Lau-urdiri gomendiozko karta edo gutuna</i> (zatiak)	573
2. Jusef Egiategi	579
<i>Filosofo uskaldunaren ekeia, I.</i>	583
Hamalaurduna	583
Adiskidegoaz (Berezita XXIX)	585
Gizonen ta emazten arteko adiskidegoaz (Berezita XXX) (zatia: Raimond Lulle)	589
Ametsetzaz (Berezita XXXIX)	591
<i>Filosofo uskaldunaren ekeia, II</i>	596
Emaztetzaz	596
Begitartiaz	601
<i>Gogamenak</i> (hautapena)	604
III. ANTZERKIA	611
1. Barrutia, Munibe eta Altzibar	613
1.1. <i>Acto para la Nochebuena (Gabonetako ikuskizuna)</i> (zatiak)	618
1.2. <i>El borracho burlado</i> (zatiak)	633
1.3. <i>Grand tourra</i> (zatiak)	643
2. Pastoral	651
Pierre Arhex: Rolan (zatiak)	654
IV. GUTUNAK	679
<i>Le Dauphin</i> itsasontziko gutuneria	683
V. PAREMIAK	705
1. Izaera, ezagumena eta gogoeta existentziala	715
2. Pertsonen arteko eta gizarte harremanak	717
3. Lana eta ondasunak	721
4. Eguraldia, egutegia eta laborantza	723
5. Onomastika	724
6. Bestelako egiaztatze eta aholkuak	725
Bibliografia	729
Irudien kreditu-orria	751

EUSKAL LITERATURAREN ANTOLOGIA

Bigarren liburukiaren atarian

Euskal Literaturaren Antologia hau bere itsasaldiaren bigarren kai nagusira iritsi da. Aurrekoa bezala, oraingoa ere ez da singladura samurra izan. Itsasoa, tarteka, harro ibili da, eta lainoa sartu denean, bazuetan, jasotzea kosta egin zaio.

Ibilbide luzez eta talde lanean garatu beharreko egitasmoetan maiz gertatu ohi den bezala, Antologiaren zeregin honetan ere gorabeherak izan dira. Batik bat, proiektuaz arduratzen den taldean. Lehenengo liburukia Euskaltzaindiko Literatura Ikerketa Batzordeak (LIBek) jorratu eta burutu zuen. Ondoren, taldea, egitura aldatuta, egitasmo eta lantalde espezifikotan birmoldatu zen. Horietako bat: Euskal Literaturaren Antologia (ELAN). Lantalde horrek Antologia prestatzen jarraitzeko eginkizuna hartu zuen bere gain, eta horretan dihardu.

Bilakaera honetan eta bigarren liburuki hau osatzeko prozesuan zehar, badira, arrazoi ezberdinez, lantaldetik urrundu diren kideak. Proiektuan ari-tu diren bitartean egindako lana eskertzea zor zaie. Zorionez, bestalde, badira, lantaldera hurbildu eta bertan txertatuz, egitasmoan eraginkortasunez parte hartzeari ekin dioten kide berriak.

Gorabeherak gorabehera, proiektuaren hasieran erabaki eta ekindako norabideari ari zaio eusten. Lehenengo liburukian adierazitako helburuak, zehaztutako egiturak, adostutako hautatze irizpide orokorrak edota testuak

egokitzeke jarraibideak ez dira funtsean aldatu, eta, moldaketaren bat egitea beharrezko gertatu denean, hartutako ildotik ahalik eta gutxien ateratzen ahalegindu da.

Bigarren liburuki honetan ere, helburu nagusia garaiko –oraingoan, XVII eta XVIII. mendeetako– euskal literatura-testurik onenak hautatzea, egokitzea eta argibidez hornitzea izan da; jomugatzat goi-mailako dibulgazioa eta ezinbesteko baldintzatzat talde lana, ahots ezberdinen uztartzea, izanik. Antologiaren ale hau, lantalde arduradunaren eta euren ekarpena egin duten kolaboratzaile adituen emaitza da. Testuen hautaketa elkarren arteko iritzi trukaketa gauzatu da; orobat, testuen egokitzapenean sortu diren korapilo berrien askatzea.

Garapen prozesuan, gauzatze bidean, dagoen Antologia hau bezalako obra batean, etengabe ibili behar izaten da azaltzen diren arazo berriei irten-bidea bilatzen. Mende honetako euskal literatura-testuen corpusak liburukia-
ren egituren moldaketak egiteko premia ekarri du. Testuak ugaritzen eta generoetan adar berriak jaiotzen ari direnez, atalen sailkapena eta antolamendua produkzio berrira egokitu behar izan dira. Ez da aldatu atal edo unitatearen barne egitura. Lehengo bera da: atalaren sarrera, testu bakoitzaren sarrera –gehienetan laburra–, testua, eta oin-ohar argigarriak, ulermena erraztera bideratuak. Egokitu dena liburukiaren egitura orokorra izan da. Dena den, ez da aurreko liburukikoa hautsi; garatu eta adarkatu, baizik.

Gutunen eta paremien kapitulu bereziak, oraingoz bederen, mantenduz, testuen produkzio nagusia oinarritzko edo ohiko banaketa hirukoitzez antolatu da: poesia, prosa eta antzerkia edo teatroa. Antzerkia, aldi honetarako, bi adarretan banatu da: hiru antzerkigile eta pastorala. Poesia / prosa bereizketa erabilia izan da jada lehenengo liburukian, baina autore banakoaren obraren mailan; bigarren honetan, liburukiaren egitura nagusian. “Poesia” eta “prosa” izenak, zabalkunde eta erabilera arrunteko terminoak direlako, literatura produkzioa oro har modu horretan bereizi ohi delako, aukeratu badira ere, berez, ez dira termino parekoak: “poesia” hitzak espirituzko eduki edo jarrera bat, barneko literatura joera bat, adierazten du; “prosa”k, aldiz, diskurtsoaren molde grafiko bat, idazterakoan lerro osoa amaitu arte betetzea. Segur aski, zehatzagoa eta koherenteagoa zatekeen “bertso-lerroa edo neurtitza” eta “prosa edo hitz-laua” erabiltzea. Baina, erosotasunaren mesedetan, ohiko erabilera arruntari egin zaio men.

Poesia eta prosa makrogenero zabal bakoitzean, autore zenbait nabarmendu dira eta genero batzuk zehaztu: poesian, gaien eta molde edo egituren arabera (amodiozkoak, laudoriozkoak..., baladak...); prosan, prosa erlijiozkoa eta prosa saiakerazkoa. Idazlan didaktiko-erlijiosoei oraindik, liburuki

honetan, atal ugariko kapitulu oparoa eskaini zaie, kopuruak, eta, zenbaitetan, idazkera maila gorenak hala eskatuta. Nolanahi ere, erabaki da prosa genero hau jadanik Antologiaren bigarren liburuki honekin ixtea; testu didaktiko-erlijiozkoen hautatzeari hemen ematea amaiera. Antologia XIX. mendera iritsi da. Gizartea ideologia aniztasuna sustatzen eta doktrinatze zurrinak alboratzen ahalegintzen ari da; tankera didaktiko-erlijiozko blaitutako obra hauek ez diote jada, oro har, heldutasunean urratsak egiten diharduen giza-kiari erantzuten. Bestalde, eta bereziki, literatura unibertsala bestelako norabideetan barna abiatua da: “literatura” kontzeptua zorrozkiago ulertu, eta, garai batean literaturaren arloan kokatuak izateko nolabaiteko justifikazioa erakusten zuten zenbait idazlan mota, literaturaren esparrutik kanpo gelditzen ari dira.

Hortaz, hurrengo liburukian genero didaktiko-erlijiosoari tarterik ez zaio- la eskainiko ikusirik eta Antologian garaien arteko mugak malgutasunez baliatzen ari direla kontuan harturik, erabaki da XIX. mendearen lehenengo hamarkadetako idazlan didaktiko-erlijiozko baliotsuak bigarren liburuki honetara biltzea: irakurleak, bertan, Joan Bautista Agirreren (1795-1817/1850), Frai Bartolome Santa Teresaren (1816-1819) eta Frai Pedro Astarloaren (1816-1818) idazlanetako testu hautatuak aurkituko ditu.

Literatura generoak sortu eta garatu egiten dira; noizbait, beharbada, desagertu edo bilakatu ere bai. Euskal Literaturan, mendez mende gero eta genero gehiago erabiltzen, lantzen eta aberasten ari dira. XIX, XX eta XXI. mendeetan areagotu eta dibertsifikatu egingo da prozesua, eta, ondorioz, Antologiaren hurrengo liburukien egituran birmoldaketa berriak egin beharko dira.

Testuen antolamenduari dagokionez, hautatu behar izan da zein hurrenkeran aurkeztu autore bakoitzaren testuak: aurrena testu luzeak eta segidan laburrak, ala testuak idazlearen obran edo testu-multzoan agertzen diren ordena gordez. Bigarrena lehenetsi denez, arrazoi bereziren batek bestelakorik eskatzen ez duen bitartean, testuak idazlanen hurrenkera kronologikoa eta idazlan bakoitzean azaltzen diren hurrenkera errespetatuz jasoko dira.

Antologiaren asmoa testu unitate osoak edo ahalik eta osoenak biltzea da. Beti ez da posible izaten. Poesia arloan, nahiko zehazki betetzen ari da xedea. Prosan, ordea, zenbaitetan, testu luzeak kimatu behar izaten dira (kapituluak, hitzaldiak, saiakera-lanak...), edota zatirik bikainenak, erakargarrienak, hautatu; orobat antzerkietan. Baina helburua testu unitateak osorik, inausi gabe, jasotzea da.

Hautatutako testuen interpretazioari dagokionez, Antologiaren bigarren liburuki honetan ere, badira ulertzen nekezak diren pasarte, esaldi edo hitzak. Testua ulertezina gertatzen denean, inolako interpretazio onargarririk aurki-

tzen ez denean, zailtasun edo ezintasun hori adierazten da atxikitako oin-oharrean, hurrengo saialdi batean ulertzea lortuko den esperoan. Interpretazio onargarriren bat, baina ez erabat bermatua, ez behar bezala ziurtatua, lortzen denean, galdera-marka eransten da parentesi artean (?), proposatutako irakurketaren jarraian.

Testuak zehazterakoan, lehenengo liburukian erabilitako bereizketak (62-63. or.) mantentzen dira: “Eskuizkribuan/Jatorrizkoan”, egokitutako forma eskuizkribuan edota jatorrizko iturrian nola agertzen den adierazteko; “Hautabidea(k)”, bertsiorako hautatu den testuaren irakurketaz gain, jatorrizko testuan irakurri edo transkribatu izan diren bestelako formak erakusteko; eta “Aldaera(k)”, jasotako bertsioaren aldaeraren parean, jatorrizko aldaera esanguratsu desberdinak biltzeko.

Bigarren liburuki honetan jarraipena ematen zaio lehenengoan abiatutako taula kronologikoari: oraingoan, XVII-XVIII. mendeetako gertaera, joera, emaitza kultural eta sortzaile nagusi edo gogoangarri zenbait azalarazten dira, literatura arlokoak eta euskal esparrukoak bereziki nabarmenduz. Taularen xedea, jakina, ez da mende horietako bizitza soziopolitiko, kultural eta zientifiko osoa jasotzea: testuak garaian kokatzeko erreferentzia puntu adierazgarri batzuk ematea besterik ez. Idazlan didaktiko-erlijiosoak, alde batetik hartuta, “Humanitateak” sailekoak badira ere, Euskal Literaturaren erakusleihu zabal bat izan nahi duen Antologia honetan, arlo horretako obra batzuk eta obra batzuen zati labur hautatu zenbait, literatura gisa baloratu eta jaso dira. Testu horien izaera literarioaz izan ohi den ikuspegi bikoitz eta eztabaigarri horretaz jabeturik ere, koherentziak hala eskatuta, testu horiek, taulan, “Literatura” zutabearen kokatu dira.

Antologiaren bigarren liburuki honen taxuketan parte hartu duten lantaldekoek eta atal prestatzaileek gain, badira testu batzuk hautatzen, zehazten edo argitzen laguntza eskuzabala eskaini duten adituak: Pruden Gartzia, Xabier Lamikiz, Céline Mounole, Jose Antonio Mujika, Jean-Baptiste Orpustan, eta Blanca Urgell bereziki. Esker mila guztioi.

Karlos OTEGI
Antologiaren koordinatzailea

ERRENAZIMENTUTIK ILUSTRAZIORA
xvii eta xviii. mendeak

ERRENAZIMENTUTIK ILUSTRAZIORA

Errenazimentuak argitasun eta zehaztasunez koloratu zituen xvi. mendeko giza dimentsio guztiak: gizartea, erlijioa, filosofia, artea. Orduko distira hura ez zen, ordea, osorik kontziente bihurtu xviii. mendeko Ilustrazioaren garaira arte. Banan-banan sailkatu beharko balira Errenazimentuaren ekarpenak, “humanismoa” litzateke lehena. “Humanismo” hitza –xix. mendeak sortua eta orduko ikuspegiarekin oretua–, ez ulertu “filantropia” hitzaren zentzuan, baizik eta *paideiaren*ean, heziketaren (filologiko eta morala): Erdi Arotik zetorren eskolastizismo esoterikoaren orde, klasikoengandik zetorren argitasun eta edertasun berria.

Humanismoarekin batera, Elizaren Erreforma da nabarmendu beharko litzatekeen hurrengo gertaera. Xvii. mendeko Erreforma protestantea sekulako astindu politiko-erlijiosoa izan zen Europan. Trentoko Kontzilioan (1545-1563) hartu ziren zisma protestanteari aurre egiteko erabakiak. Erreforma eta Kontrarreforma. Handik aurrera, amaiezinak izan ziren xvi. mendean eta xvii. mendearen puska handi batean Europa kiskali zuten erlijio-gerrak, protestanteen eta katolikoen arteko gerra zibilak, alegia. Westfaliako Bake Itunek (1648) Hogeita Hamar Urteetako Gerrari eman zioten amaiera.

Zientziaren esparruan, Kopernikoren iragarpena (1543) da xvi. mendeak eman zuen lanik iraultzaileena: ez zuen eguzkiak biratzen lurraren inguruan, baizik eta lurak haren inguruan. Ordura arteko teoria geozentrikoa heliozen-

trikoa izatera etorri zen. Ez ziren hurrengo mendera arte ulertu Kopernikoren teoriaren ondorioak, XVII. mendean zientziak hartu zuen protagonismo nagusia iritsi arte. Izan ere, nahiz eta naturari begiratzeko modua asko zorroztu ordura bitartean, aristotelikoa izaten jarraitzen zuen Errenazimentuko ikusmoldeak; Aristotelesen fisikak (eta metafisikak) agintzen zuen kosmosaren interpretazioari zegokionez. Eta kosmosa, bere ordenan eta orekan, naturaren, gizartearen eta norbanakoaren arimaren gordailu harmoniatsua zen. Aristotelesen fisikaren autoritatearen aurka eraiki zen zientzia berria, Kopernikorengandik Galileo eta Newtonenganaino. Errenazimentuko humanistentzat filologia izan zen baliabide nagusia; XVII. mendean matematika (eta fisika) bihurtu ziren zientziaren tresnak. Mende berean kontsakratu zuen Descartesez bere *Méthode* (1637), aurrerantzean ziurtasunaren paradigma berria. Harrezkero, zientzia berria ordura arte Eliza kristauaren esku zeuden unibertsitateetako dogmen aurka lehia-tu zen. Hortaz, zientzia berriaren lehen eginkizuna Aristotelesen autoritatea, eta, konkretuki, eskolastikarena (doktrina kristauaren eta filosofia grekoaren sintesia) unibertsitate katedretatik baztertzea izan zen. Aristotelesen kosmologia egonkor eta metafisikoaren dogma desafiatuz, Galileok naturarekiko interes berria erakutsi zuen, zentzuen bidez bildutako datuei zuzen erreparatuz.

XVII. mendeko zientziaren arrakasta izugarria izan zen, eta hark lortutako legitimazioa erabatekoa XVIII. mendeko Ilustrazioan. Zientziaren espiritua filosofiaren helburu bihurtu zen; arrazoimenak eta zientziak bat egin zuten ezjakintasunaren eta aurreiritziaren aurka. Newton bihurtu zuen Voltairek filosofoaren paradigma; fisika newtondarra ahalegin intelektualen eredu. Eta natura zientziaren analogian irudikatu ziren eredu politiko, sozial eta ekonomikoak. Metodo enpirikoa teologia eta metafisikaren aurka. Hume-ri eta Kant-i egokitu zitzaizen XVII. mendeko zientzia berri horrentzako hiztegi moralasmatzea; hau da, estoikoengandik eta kristautasunetik Europak heredatu zuen hiztegi moralarekin adiskidetzeko ahalegina.

Hemen, Euskalerrriaren Adiskideen Elkartek bat egin zuen zientziaren aldeko grinarekin. Azkoitiko zalduntxoentzat ere hil ala biziko garrantzia zuten matematikak eta fisikak, aurrerapen tresna gisa. Hala ere, Espainian, garai hartako unibertsitateetan ez zen eskolastika eta metafisika baino eskaintzen, ez matematikarik, ez fisikarik. Hori dela eta, Frantziako unibertsitateetan ikasi zuten, jesuitekin. Peñafloidak eta bere lagunek idatzitako *Los aldeanos críticos* saio kritiko-satirikoak ederki erakusten du Adiskideen Elkartea konpartitu zutenen espiritua zela Aristotelesen eredua (Larramendiren guztizkoa) eraistea. Saioaren izenburu osoa, non filosofoaren izena txantxaz aipatzen den, argigarria da. Ez zuten lortu. Espainian, Elizaren teologia dogmatikoak bete-betean jarraitu zuen berean, zirkinik egin gabe. Europako unibertsitateet-

tan, bi mendeen bueltan (XVII-XVIII), kristautasun klasikoaren eredugarritasun irmoa arrakalatuz joan zen, eta *Anciens et Modernes*-en arteko eztabaidak erakutsi zuen gisan, “egia” bakoitza bere garaiko kume zela konturatu ziren. Alegia, alfer-alferrik ari zirela Errenazimentuko humanismo klasizistari men egiten, mundu klasikoaren imitazio akritikoan. Halaber, gero eta indartsuagoa zen kontzientzia historikoaren eragina. Hura hazi ahala, gero eta garbiago ikusi zen klasikoaren imitazio zuzenaren ezintasuna. Bai, “egia” bakoitza bere garaikoa izaki; gainera, zientziaren bultzadaren eraginez, aurrerapenaren eta, iraganaren orde, etorkizunaren nozioek ere poliki-poliki bere bidetxo egin zuten europarren kontzientzian. Honek guztiak “modernoak” aldera errenditu zuen paradigma zaharra (kristau-klasiko metafisikoa) eta XVIII. mendeko Ilustrazioaren sasoi intelektual harrotik erabaki zen noiz hasi zen bereganaino iritsitako Modernitate hura. Kontzientzia zorrotz horretatik marraztu zen gaurdaino heldu den periodizazioa: Antzinaroa, Erdi Aroa eta Aro Modernoa (Errenazimentutik ilustratuen garairaino datorren epea; berea izanik Modernitate horren emaitzarik umoen).

Espanian eta Europako beste zenbait parajetan, Errenazimentuak ez zuen atzean utzi Erdi Arotik zetorren imajinarioa, aingeru eta deabruz jositako hara indiko mundua, eta, garai berriekin modu sinkretikoan nahasiz, XVII. mendeko Barrokoaren itxura hartu zuen. Barrokoa da Kontrarreformaren espiritua hobekien ezaugarritzen duen estilo artistikoa. Hegoaldeko herrialdeetan eta iparraldeko hiri burges eta protestanteetan Barrokoa oso modu desberdinez agertu eta gauzatu bazen ere, Barrokoaren agerbide guztiek adierazten dute Errenazimentuan hasitako kultura estetikoaren amaiera, eta, harekin batera, artelanen neurritasunaren eta objektibotasunaren, eta harmoniaren eta perfekzio formalaren amaiera. Areagotu, eta, ahal izan zuen neurrian, indartu egin zuen Barrokoak erlijioaren espiritualtasuna.

Literatura barrokoa aipatzean, Kontrarreformaren eraginpean idatzitako herrialde katolikoetako literatura adierazi nahi da. “Espainiako Urrezko Mendeko” poesia handia (Góngora eta Quevedo) eta Calderónen antzerkia dira estilo astun, paradoxiko eta muturreko horren adierazle nagusiak. Frantzia, berriz, Luis XIV.aren gortearen handitasuna eta hotsandia gorabehera, egokiagoa da klasizismoaz hitz egitea *Grand Siècle* aipatzerakoan. Klasizismo horrek Aristotelesen poetikaren arte-arauak eta Frantziako Akademia ahaltsua zituen gidarizat. Maiz aipatu ohi zen moduan, XVII. mendean bi gobernu absolutu finkatu ziren Frantzia: Luis XIV.aren gobernu politikoa eta Boileau-ren (*Art poétique*, 1674) gustuarena.

Euskal Herrian, literatura, baliagarritasunaren, doktrina irakasleen eta sermolarien zerbitzura jarri zen garai hartan, eta, salbuespenen bat kenduta,

ez zen argitaratu euskaraz deboziozkoa ez zen libururik. Beraz, gorago esan den bezala, badago alderik Erdi Aroko hats luzea gainean zuen literaturaren eta klasizismoaren arau eta prezeptibara errenditutako literaturaren estiloen artean. Orobat, Joanes Etxeberri Ziburukoaren (edo Joan Tartasen) *Ars moriendi*-en (edo *Ontsa hiltzeko bidia*-ren) tradizioan idatzitako pasarteen eta Oihenarten Errenazimentuko prezeptiba kultuan ondutako neurtitzen artean.

Lehenengoan, aingeruak eta deabruak, Erdi Arotik garai modernoetara tropelean lerratuak, hiltzoriaren alboan haren arima nork eramango lehiatzen. *Ars moriendi*-en tradizio hori Erdi Arotik dator, baina Trentoko Kontzilioaz geroztik izan zuen “Hiltzeko arte” horrek ordu arte ez bezalako arrakasta. Gauza nabaria da Etxeberri herri xehearentzat idazteko borondatea zuela, arrantzaleentzat, batik bat. Haren liburuetan badira otoitzak, Kristoren jaiotzaren eta santuen ohorezko kantak, orduak (otoitz-liburua, Andre Mariari eta santuei eskainitako bertsoekin eta ofizioarekin), kristau orok nahitaez jakin behar dituen egiak, eta lau azkenkien azalpena (Heriotza, Juizioa, Infernua eta Aintza). Bigarrenak, hots, Oihenarten neurtitzak, ordea, irakurle ikasiagoa eskatzen du. Jakina denez, Euskal Herrian beste inork ez zuen ulertu zer zen petrarkismoa mende haietan; hau da, Petrarcaren ondoren, XVII. mendera arte poesiarik eskatu zitzaion finezia formal eta morala. Oihenart harro zegoen berak lehendabizikoz idatzi zituelako neurtitz jasoak euskaraz, bera klasikoen tankerako poeta zelako (Petrarcaren jarraitzaileak Espainian, Italian eta Frantzian). Lazarragak ez bezala, Oihenartek bazekien zer zen sonetoa, formaren zein funtsaren aldetik, eta hura betetzeko sakontasun moralik ere ez zitzaion falta izan. Baike, XVI. mendeaz geroztik, Petrarcaren *Canzoniere* ezin saihestuzko erreferentzia bihurtu zen Europako lirikan. Italiatik ekarria, sonetoa (hamalaurkuna) nagusitu zen fruitu heldu gisa, beraren poetika eta forma fintzeko prozesu baten ondoren. Mende berekoak dira *Ars poetica* deritzenak, poesiarako kode formal gisakoak. 1545ean itzuli zuten frantsesera Horazioren liburua, eta, horren ondoren, hainbat poetika-tratatu eman ziren argitara. Handik mende batera, gauza bera egin zuen Oihenartek, nahiz bere *L’art poétique basque* (1665) ez zen 1967a arte argitaratu.

Paralelismo berbera egin genezake Barrutiaren *Gabonetako ikuskizuna*-ren eta Peñafloidaren *El borracho burlado*-ren artean. Barrutiaren lanak Erdi Aroan du bere oinarri zaharrena, eta handik XVIII. mende amaiera arte iraun zuen antzerki erlijiosoaren baitan kokatu behar da. Barrutiaren “artzain barregarria” (Txarles, *Gracioso*, pertsonaia), berriz, XVII. mendeko Espainiako Barrokoaren zordun da. Maiz ageri den *gracioso*aren figurak arrakasta handia izan zuen XVIII. mendeko antzezlanetan. Antzezlan jendetsu eta herrikoietan

bi eta hiru *gracioso* tartekatzen ziren, zein baino zein xebleagoak, eta ikusleria zain-zain egoten zen hauek noiz agertuko, barrez hasteko. Baina *gracioso*aren figura ez zegoen ondo ikusia moralisten aldetik; ez behintzat XVIII. mendeko prezeptista eta moralisten ikuspegitik. *Gracioso*aren figurari gogor egiten zaio eraso prezeptiba neoklasikoan, hala Ignacio Luzánek bere *Poética*-n (1737) (mende osorako prezeptiba lanik eragingarriena) nola Tomás de Iriartek *Hacer que hacemos* (1770) komedian. Ildo beretik mintzatu zen Jovellanos (1790/1951: 496): “Es por lo mismo necesario sustituir a estos dramas otros capaces de deleitar e instruir, presentando ejemplos y documentos que perfeccionen el espíritu y el corazón de aquella clase de personas que más frecuentará el teatro”. Adiskideen Elkarteko estatutueta (1765), haxe esaten da antzerkiari buruz: “Las noches se destinarán a cultivar la música o la poesía dramática, logrando por este medio el que ni aun en las diversiones se distraigan los amigos del Instituto”. Exordio horaziar baten gainean eraikitako gomendioa da hori, non esaten baita aisialdiak ere alferkeria saihesteko izan behar duela eredu. Horazio –“el gran príncipe del buen gusto”, Peñafloridaren esanetan– estima handian izan zuten (Boileau eta Luzánen poetikarekin batera) Adiskideen Elkartean. Haren *prodesse et delectare* (irakatsi atsegina izanez), Boileau-ren poetikako hiru arauekin batera, prezeptiba neoklasikoaren muina izan zen. Heziketa eta didaktika beti daude presente XVIII. mendeko kultura helburuetan, eta antzerkiak ere bere zeregina du egitura zabal horretan: “Que por tanto debía ser uno de los objetos de la Sociedad corregir el teatro de modo que fuese escuela de virtud y no de vicio” (Areta Armentia, 1976: 139).

Baina halako helburu didaktiko eta filantropikoetan ezin zuen parte hartu herri xeheak. Ilustrazioaren emanaldi horietan aristokraziak eta jauntxoek hartzen zuten parte, handikiek eta apaizek (Bergaran). Horixe da, hain justu, Barrutiaren *Gabonetako ikuskizuna*-ren eta Peñafloridaren *El borracho burlado*-ren artean dagoen aldea. Lehenengoan, ikusleria *Graciosoren* ahotik zer ateraldi komiko iritsiko zain egongo da, barrez lehertzeko; bigarrenean, berri, trama garatu ahala, konturatuko da hura emanaldiko irakasbidez.

Erreformatik kolpe latza eman zien Erromako Elizako dogma eta sakramentu nagusiei. Jesuiten eraginez, katolikotasunak berehala ekin zion galdutako eremua berreskuratzeari. Trentoko Kontzilioak dogma katoliko ortodoxoak indartzea erabaki zuen, hutsalduta baitzeuzkan Erreformaren arbuioak –eukaristiaren eta aitortzaren sakramentuak, purgatorioa, Ama Birjinaren eta santuen gurtza...–; erabaki zuen, baita ere, eskola, ikastetxe eta unibertsitateak sortzea, apaizek herri xeheri hobeto irakatsi ahal izateko. Erreforma protestantearen zabalkundea aginpidez eta indarrez geldiarazteko erabaki sendoarekin atera

zen Eliza katolikoa Trentoko Kontziliotik. Horretarako, hainbat baliabide erabiltzeko asmoa zuen: apaizen doktrina ondo bortiztea, aurrerantzean haiek izango baitziren Eliza berriaren soldadu; herri xeheari kristau ikasbidea gogotik irakastea argitalpen erlijiosoen bitartez (katiximak, sermoiak, debozio-liburuak, otoitz-liburuak, santuen bizitzak, idazlan espiritualak...); eta predikazio eta sermoien bidez apostolutza bazter guztietara zabaltzea.

XVI. mendearen bukaeran hasi ziren argitaratzen Hego Euskal Herrian aurreneko kristau ikasbide elebidunak (Sancho de Elso, 1561; Joan Perez Betolaza, 1596). Lapurdin, berriz, XVII. mendean agertu zen deboziozko literatura (Estebe Materra, Joanes Etxeberri Ziburukoa, Axular, Joan Tartas, Joanes Haranburu, Pierre d'Argaignaratz, Bernard Gazteluzar), eta haren ondoren klasiko espiritualen itzulpenen hainbat argitalpen egin ziren. Biblia herriaren hizkuntza zuzenean irakurtzeko debekua da Erreformaren espirituaren eta Kontrarreforma katolikoaren arteko bereizkuntza nagusia. Ez XVI. mendean, ez XVII.enean egin zen Biblia katolikoaren itzulpenik euskarara (Joanes Harnederrek XVIII. mendean itzuli zuen *Testamentu Berria*, baina ez zen XIX. mendearen erdialdera arte argitaratu). Zeregin hori Jean Duvoisinek (1810-1891) bete zuen, Louis Lucien Bonaparte euskaltzalearen laguntzaileak, eta 1859tik 1865era bitartean argitaratu zen.

Max Weber-en lan arrakastatsuen (1904-1905) eraginez, asko aipatu izan da haren hipotesi nagusia, alegia, lanaren *ethos* modernoa mundu sakratuaren (eta aszetikoaren) forma sekularizatua dela. Baiki, munduari uko eginez, aszetismo kristauak klaustroetatik gobernatu zuen ingurua; XVII. mendetik aurrera, berriz, kontrakoa gertatu zen: aszetismotik bizitzaren azokara, lan mundura, egin zen salto. XVII. mendeko kalbinismoak itzulingururik gabe emango du bere irtenbide pragmatikoa: ondo erabilitako asti bakarra, lanean emandakoa da. Eta lanak etekinak ematen baditu, gainera, horrek esan nahi du norbera Jainkoaren grazian dagoela edo, gauza bera dena, hautatuen arteko bat dela. Denborarekin, moral kalbinistak arrakasta profesionalaren arabera neurtu zuen norberaren balioa, ez bakarrik gizakien aurrean, baita Jainkoaren aurrean ere. Max Weber-ek dioenez, "higanota bezain prestua" ohiko esaera da XVII. mendean. Prestutasuna eta lanerako gogoia izango ziren XVII eta XVIII. mendeetako burges merkatarien printzipio berriak. Zorroztasun kalbinistaren aurrean, Axularren moral katolikoa zertxobait permisiboagoa eta barkaberagoa zen: "Zeren gure otoitz guztien entzutera eta konplitzera obligatzen ez bada ere Jainkoa, ordea gainerakoan prestik dago ahala egiten duenari heltzeko, jabetzeko eta eskuaren emaiteko" (Gero, 298).

Alegia, Jainkoak estutu bai, baina ez du itotzen. Kalbinismoarentzat, aitzitik, ez dago salbamenik arrakastatik eta garaipenetik kanpo. Katolizismoa-

rentzat, berriz, zabalik daude beti Jainkoaren esku errukitsuak. Hala ere, katolikoaren arimak, ustez, zuen sosegua inguruan, hesi zorrotza altxatuz joan zen bere doktrina, harik eta, mendeen joanean, doktrinak fededunari itomena eragin zion arte, eta are itogarriagoa izan zen, itogarriagoa izan baldin bazitekeen, bai Espainian eta bai Euskal Herrian.

Ingurumari horretantxe gertatu ziren Lapurdiko (1609) eta Zugarramurdi-ko (1610) sorgin-auziak. Pierre de Lancre Inkisizioko epaileak, errepresioaren eragile fanatikoak, hainbat lekukotasun eman zituen –ezin ulertuz beteak gehienak– Donibane Lohizune eta Ziburuko arrantzale familien bizimoduaz *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons (...)* (1612) deritzan liburuan. Jazarpena eta ebanjelizazio asmo sendoak bateratsu ibili ziren Lapurdi inguru horretan. Harrigarria egiten da lekuko zuzen izandakoen artean –Axularren idatzietan, esaterako– gertaera haien arrastorik ere ez aurkitzea.

Etxeberri Ziburukoaren bertso liburuak eta Tartasen *Ontsa hiltzeko bidia* jende eskolagabe eta erlijioa oso modu herrikoian bizi zuenarentzat idatzita zeuden. Axularren prosa aszetikoa, berriz, ez da oso irakurle jantziarentzat “eta ez xoil deus ez dakitenentzat ere”. Bertutez jokatzeko premiaz mintzo zaio irakurleari Axular, eta Mendebaldeko tradizioko autore ospetsuen aipamenekin –San Agustin eta San Tomas Akinokoa, Seneka filosofoa, San Joan Krisostomo eta San Isidoro Elizako doktoreak– edo autore klasikoekin –Plutarko, Horazio eta Ovidio– baieztatzen ditu bere esanak. Bistan dagoenez, Axularrek mailaz goratu zuen erlijiotasun herrikoia, eta mintzaldi bikain bat ehundu zuen, jakintsua eta mamitsua. Zein dira, beraz, Axularrek aditzera eman nahi dituen irakaspen unibertsalak? Eliza katolikoak Trentoz geroztik hobesten dituen egiak eta dogmak, hain zuzen. Sekula ez da berandu damutzeko eta ontzeko asmoa hartzeko. Gero-ren mezu behin eta berriz errepikatua ez du beste xederik, hots, gaiztakeriaren aldia ez luzatzea eta zentzabidean sartzeko unea ez atzeratzea baizik. Ondare kristauak historia eta literatura klasikoa bereganatuko ditu bere mezua aldarrikatzeko eta indartzeko baliabide gisa. Kontrarreformaren espirituarekin bat eginez, Axular gogotik ahaleginduko da ondare klasikoa kristautasunarekin adiskidetzen. Zentzu horretan, argigarria da guztiz nola erabili zuen Seneka estoikoa literatura espiritualak eta deboziozkoak, eta, iturri horiei jarraituz, Axularrek. Filosofo estoikoa kristautu egin zuen literatura aszetikoa. Gauza bera egin zuen Plutarkorekin.

Ez du Axularrek testuen jatorrizko iturrietara joateko, ez grinarik, ez zehaztasun filologikorik. Bere aipamen eta erreferentzia (eta *exempla*) klasikoak, Erdi Arotik aurrera mundu kristau osoan batetik bestera ibili diren jakintza bildumetatik jasoak dira (edo XVI.etik XVII.era trantsizioan bilduma horie-

tatik ondutako liburu aszetikoetan edanak). XVI. mendearen bukaerako eta XVII.aren hasierako kultura giroa klasikotasunaren eta kristautasunaren arteko sinbiosi sinkretiko horretaz blaitua zegoen. Alde horretatik, aztertzekoa litza-teke “Irakurtzaileari” ataleko “Egun batez, konpainia on batean” bera ere, ez ote den klasikoetatik zetorren *loci* formulario horietako bat: etxe eder batean, lagunarteko solas atseginean (adiskidetasuna).

Axularren tradizio klasikoaren irakurketa baldintzatua eta sineskorra da, akritikoa eta ahistorikoa; urruti, gero, kontzientzia historiko berritik. Euskarazko aurreneko prosa-liburu luzea idaztea, eta kalitatez eta zehaztasunez idaztea, da haren merezimendua. Tradizio erretorikoaren moldean bikain landutako prosa da Axularrena. Xx. mendean, Pierre Lafitte apaizak Axularren obrari egotzi zion ez zituela behar hainbat landu ez otoitza eta ez Elizaren sakramentu nagusiak, eta lehia handiagoz aritu zela liburu osoan ageri diren aipamen paganoak egiten. Baldin eta konparatzen bada Axularren *Gero* Agustin Kardaberazek, Sebastian Mendiburuk, Joan Bautista Agirrek eta Joan Antonio Moglek 1740tik 1820ra bitartean idatzi zituzten sermoi eta otoitz-liburuekin, orduan Lafitte ez dago, ez, arrazoi faltan. Azken horien lan elizkoiek Eliza katolikoaren Trento ondorengo sakramentuetara soil-soilik mugatua zuten beren jarduera. Ez zen bakarra izan. Jada Gazteluzar jesuitak (*Egia katolikak*, 1686) musei agertzen dien arbuio latzak garbi erakusten du gaitzespen zorrotza egiten zitzaiola Trento ondorengo doktrinaren erakusbide erabateko ez zen edozein literatura adierazpeni. 1864an plazaratu zuen Emmanuel Intxauspek Axularren *Gero*-ren berrargitalpena, baina haren *Gero-roko gero-ri* idatzitako aitzinsolasean dioen moduan (1864: VIII), “garbitua eta xuxendua”: “Guti tokitan behar izan dugu Axularren mintzaia ere estali, apaindu edo aldatu, oraiko jenden delikatusunagatik. Axularren denboran, bai erderaz bai euskaraz, orain baino librokiago eta nasaikiago mintzo ziren; gauzen bere izenaz deitzeaz nehor ez zen asaldatzen. (...)”. Beste horrenbeste, Etxeberri Ziburukoaren obra poetikoaz Oihenartek eman zuen iritzi kritikoa zela eta –laidogarria, Patxi Altunaren hitzetan– jesuita azpeitiarraren gaitzespen gogorrari dagokionez. Hura ez zen gudu pastoral luze baino luzeagoaren gertaera berantiar bat baizik, eta gudu hura ez zen euskaltasun katolikoarekin identifikatu arte bukatu.

Etxeberri Sarakoaren lanak (edo Egiategirenak) eta Larramendirenak salbu, eta zenbait bertso satiriko (edo ludiko) edo XVII eta XVIII. mendeetako balada eta lirika tradizionala alde batera utzita, sermolari eta katixima egileak dira nagusi euskaraz: Agustin Kardaberaz (1703-1770), Joan Antonio Ubillos (1707-1789), Sebastian Mendiburu (1708-1782), Frantzisko Antonio Palacios (1727-1804), Joan Bautista Agirre (1742-1823), Joan Antonio Mogel (1745-

1804), Pedro Antonio Añibarro (1748-1830), Joakin Lizarraga (1748-1835), Frai Bartolome Santa Teresa (1768-1835) eta abar.

XVI eta XVII. mendeetan, euskaraz idatzitako literatura Ipar Euskal Herrian idatzi zen; baina XVIII. mendean, Hegoaldeak hartu zion lekukoa. Utrecht-eko Itunak (1713) –haren arabera Frantziak itsasoz haraindiko hainbat mendeko lurralde galdu zituen, Ternua, besteak beste–, Lapurdiko kostaldeko hirien ekonomian izan zuen eraginez, euskal liburuen ekoizpenaren gainbehera ekarri zuelako arrazoia ez da nahikoa halako beheraldia argitzeko. Frantziako politika linguistiko zentralizatzaileak ere izan bide zuen eraginik (Oihartzabal, 2001: 219-287). Hegoaldean, Larramendi da figura gailena euskal letretan; gramatikaria eta hiztegitilea izateaz gainera, hizkuntzaren apologista sutsua izan zen. Estatu zentralistaren bultzadak euskaldunek harro erakutsi ohi zituzten “pribilegioak” auzitan jartzea ekarri zuen: euskaldunen nobeltasuna, euskararen antzinatasuna eta bikaintasuna eta abar. Nahiz eta Larramendik ia guztia gaztelaniaz idatzi, bere ahaleginak euskarazko prosa elizkoia duintzearen alde izan ziren. XVIII eta XIX. mendeetako euskal idazle askorengana iritsi zen andoaindarraren itzal luzea.

Erregimen Zaharrear, Hegoaldeko euskal probintziek muga-zergak gorde zituzten Ebro ibaiaren eta kostaldearen artean. Ez zen tirabirarik falta izan Foruen defendatzaileen eta egituratze bidean zegoen estatu modernoaren artean. XVIII. mendea arte, baserritarrek –jabe txikiek eta maizterrek– halakoxe oparotasun aldi bat izan zuten, beren mendetasun gaitzesgarrietatik alde berderen libratuak, artoaren iraultzari esker; baina 1766an, landa-aldeko aristokrazia, bere irabaziak handitu nahian, batere zalantzarik gabe aritu zen alearen prezioarekin espekulatzen, eta alea, jakina, behar-beharrezko lehengaia zen herri xehearentzat, nekazari eta eskulangileentzat, alegia. Alearen prezioa igotzearekin, bizi ezinik geratu zen jende asko, eta nekazariak nahas-mendu handiak eragin zituzten, “matxinadak” esan zitzaizkienak. Bestalde, Donostia, Bilbo eta beste hiri batzuetako burgesia merkataria geldialdi batean sartua zegoen, barruko merkatuaren zabalkunde kapitalistari aukera handirik ikusten ez ziolako, eta, beraz, ekonomia nazionalaren liberalizazioa nahi zuen, estatuaren ildo nagusiekin bat eginik. Laburbilduz, XVIII. mendeak bere baitan dituen kontraesanei eranstean bazeaie estatu absolutistak gune ekonomiko eta politiko zentralizatu bat sortzeko abian jarri zuen ekinaldia, hor bilduko dira Erregimen Zahararren krisia eragin, eta XIX eta XX. mendeetako borroka ideologiko, politiko eta sozialak iragarriko dituzten elementuak.

1728an, gipuzkoar handiki eta merkataria batzuek Caracasko Errege Konpainia Gipuzkoarra sortu zuten, Ingalaterra, Holanda eta Frantziako antzeko elkarte batzuen ereduari jarraiki, eta 1778a arte elkarte horrek izan zuen

Venezuelarekiko salerosketaren monopolioa. Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak, berriz, 1764an sortu zen, eta Caracasko Konpainiaren sortzaileetako baten biloba, Peñaflozidako kondea, izan zuen kide gailenetako bat. Caro Barojaren hitzetan (1971: 202-203): Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak “no solo introduce en España los principios del capitalismo moderno, sino también una especie de movimiento filosófico utilitario (...). Podría hablarse de utilitarismo, sí. De un utilitarismo católico frente al de origen puritano”. Caro Barojak dio, gainera, XVI. mendean geroztik eratuz joan zen goi-mailako burgesiak Jesusen Lagundiaren babes espiritualak izan zuela.

Izan ere, XVII. mendean geroztik, euskal probintzietan nagusituko zen diziplina moral berriaz baliatu ziren handikiak nekazariak otzantzeko: “ordena soroetan, zorrozatasuna aldareetan” deitu zion horri Fernández Albada-lejok. Donostian kokatutako burgesia heterogeneoak ordena ezartzen zuen probintzian, eta Jesusen Lagundiak zeregin berean ziharduen apaiz diziplinagabeekin. 150 urtez luzatu zen doktrinatzeko-ziklo hura, harik eta amaiera iritsi zitzaion arte. 1767an, jesuitak Espainiatik bota zituzten –lehenago Portugal, Frantzia eta Europako beste herrialde batzuetatik bota zituzten bezala–, despotismo ilustratuaren interes zentralistentzat oztopo suertatutako boterearen babesle zirenez. Karlos III.ak erreforma-politika bati ekin, eta Elizaren boterea mugatu zuen. XVIII. mendeko, estatuaren interes politikoak interes ebanjelizatzaileen gainetik zeuden; horren ondorio da estatuaren hizkuntza ez zen beste edozein hizkuntzatan liburutik argitaratzeko debekua, elizako liburuak izan ala ez (“ez baita komeni liburutik inprimatzea Gaztelakoa ez den beste ezein hizkuntzatan, hura nazio osoak ulertzen duenez gero”). Debekuzko politika horren eraginez, isilean geratu ziren luzaroan Kardaberaz, Mendiburu, Mogel, Añibarro eta beste askoren idazlanak.

XVIII. mendeko azken hogeita hamabost urteetan, ekonomiaren aldetik ez atzera ez aurrera gelditu ziren bai Caracasko Errege Konpainia Gipuzkoarren kudeatze komertziala eta bai Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak bultzatutako erreformen ahalegina. Caracasko Konpainia burgesia hiritarraren esku zegoen, eta horiek argi eta garbi zeuden merkatu-ekonomia askearen alde; Adiskideen Elkartekoak, berriz, probintzia barneko aristokratak ziren, eta erdibideko aukera zen haiena –merkataritza askearen eta foruen tartean–, uzkurragoa eta bateratzaileagoa zenez haien jarrera. Aurrez aurre zeuzkaten, ordea, nekazari kontsumitzaileak, hauek aduanak lekuz aldatzearen kontra baitzeuden erabat, foruaren aurkako neurria zenez hori beraientzat, eta forua euskal probintzien nortasun juridiko-ekonomikoaren adierazpena zen.

Egoera hark, bada, krisi instituzional sakon batera eramane zuen euskal gizartea. Garapen-eredu berririk ez zegoenez eta krisia Erregimen Zaharrak

hartarako zeuzkan bideen baitan konpondu ez zenez, auzi hura XIX. mendean eta gerra karlistetan ebatzi zen. Karlistaldietan liskartu ziren, beraz, gogotik, alde batetik, aristokrazia ondasunduna eta merkataritzan eta industrian aberastutako burgesia; eta, bestetik, jauntxoak eta landa-aldeko handikiak, eta baita nekazariak, maizterrak, jabe txikiak, eskulangileak eta hirietako soldatapekoak ere. Baserri-aldeko apaiz gehienek (eta gorago aipatutako euskal sermolari eta katixima egile gehienek ere) bigarren alderdiarekin bat egin zuten. Apaizek euskara, baserria eta erlijioa aldezte aukeratu zuten, eta hortxe gotortu ziren; areago, Frantziako Iraultzaren ondorioei erreparatzen bazaie. Gerra karlistek garai berri bat ekarri zuten.

Iñaki ALDEKOA BEITIA

TAULA KRONOLOGIKOA

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
XVII. m. Europako herrialde atlantiko gehienak abentura inperialistan murgilduak XVII-XIX. mendeen artean 20 milioitik gora esklabo Afrikatik atera, gehienak Amerikara. Herrialde esklabo-trafikatzaileak: Ameriketako koloniak, Espainia, Frantzia, Ingalaterra, Portugal... 1592-1650. Katalina / Antonio Frauso, "Moja Alfereza"	1600. Giordano Bruno (1548-1600), Inkisizioak sutan erre, heretikotzat 1601. <i>Historia General de España</i> . Juan de Mariana (1536-1624) 1602. <i>La città del sole</i> . Tommaso Campanella (1568-1639)	1600-1601. <i>Hamlet</i> . William Shakespeare (1564-1616)	XVII. m. Andurain-Maitia jauregia (Maule-Lexarre) / Ezpeizeko San Martin elizako freskoak (Zuberoa)	XVII. m. Itsasontzigitzaren goraldia Bizkaian eta Gipuzkoan
1600. Joan Oñatek (1550-1625) Mexiko Berria kolonizatu			1600. <i>San Paboren konbertsioa</i> . Caravaggio (1571-1610)	
1602. Ekialdeko Indietako Konpainia Herbeheretarra				
1603. Estuardo familia Ingalaterrako tronura: Jakobo I.a (1603-1625)		1605. <i>El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha (I)</i> . Miguel de Cervantes (1547-1616) / <i>King Lear</i> . William Shakespeare		
1607. Virginia fundatu, Ipar Amerikako hamahiru kolonietako lehenengoa	1607. <i>Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada (...)</i>. Baltasar Etxabe (1548-1620)	1606. <i>Volpone</i> . Ben Johnson (1572-1637)	1607. <i>Orfeo</i> opera. Claudio Monteverdi (1567-1643)	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1608. Frantziak Kanadako kolonizazioa hasi: Quebec kokaleku frantziarra		1609. <i>Arte nuevo de hacer comedias</i> . Lope de Vega (1562-1635)		1609. Galileo Galileik (1564-1642) bere lehenengo teleskopioa zehaztu / <i>Astronomia nova</i> . Johannes Kepler (1577-1630)
1610. Henrike IV.a Frantziakoa, eraila. Luis XIII.a (1610-1643)		1609-1610. Euskarazko poesia-lanak Iruñeko sariketetan	1610. Zarauzko frantziskotarren komentuarien fundazioa baimendu	
1610 ing. Artoa Euskal Herrian				
1611-1632. Gustavo II.a Adolfo Suediakoa. Suediaren nagusigoa Baltikoan	1612. <i>Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons (...)</i> . Pierre de Lancre (1553-1631)			
1613-1645. Migel III.a Errusiako tsarra. Errusia 1917 arte gobernatuko duen Romanov dinastiaren fundatzailea		1613. <i>Soledades</i> . Luis de Góngora (1561-1627) / <i>Novelas ejemplares</i> . Miguel de Cervantes		
1614-1868. Tokogawa (Edo) aroa Japonian. Mugak itxi, erabateko isolamenduz, 1854 arte			1615-1617. <i>Autorretratu</i> <i>Santa Katalina Alexandriakoaren gisan</i> . Artemisa Gentileschi (1598-1654)	1614. "Logaritmo" kontzeptua eta logaritmo taula. John Neper (1550-1617)
1616. British East India Company merkataritza hasi Persian	1617. Dotrina kristiana. Estebe Materra			

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1618-1648. Hogeita Hamar Urteetako Gerra 1619. Lehenengo esklabo afrikarrak Virginia koloniara iritsi / Herbeheretarrek Jakarta fundatu / Antonio Okendo (1577-1640) Espainiako itsas armadako almirante nagusia 1620. Nafarroaren eta Bearnoren behin betiko bat-egitea Frantziarekin / "Mayflower" Ingalaterrako itsasontzia, Ipar Amerikako kostalde atlantikora iritsi 1624, 1627, 1676. Jauntxoaren aurkako matxinadak Nafarroan 1624-1642. Richelieu kardinala Frantziako gobernuaren jabe: zentralizazioa eta "estatu arrazoia" gidaritzat	1618. Bertrand Etxauz (1556-1641) Toursko artzapezpikua eta estatu kontseilari 1620. Jean Duverger de Hauranne Saint-Cyrango abade izendatua: "Saint-Cyran" (1581-1643) / <i>Novum Organum</i> . Francis Bacon (1561-1626) 1625. Compendio historial de la M.N. y M.L. provincia de Guipúzcoa . Lope Martinez de Isasti (1560 ing.-?) / <i>De jure belli ac pacis</i> . Hugo Grotius (1583-1645)	1618. <i>Fuenteovejuna</i> . Lope de Vega 1624. <i>Buch von der deutschen Poeterey</i> . Martin Opitz (1597-1639)	1624. Versaillesko jatorrizko gaztelua (Luis XIII.a), XVII. mendean etengabe handitua 1625-1639. <i>Hiru graziak</i> . Peter Paul Rubens (1577-1640)	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1626. Amsterdam Berria (gero New York) herbeheretarrek fundatu 1631-1634. Gatzaren monopolio eta zergen aurkako matxinada Bizkaian	1626. Doktrina kristiana. Joan Beriain	1626. <i>La vida del buscón llamado don Pablos.</i> Francisco de Quevedo (1580-1645) 1627. Manual debozionala. Joanes Etxeberri Ziburukoa (1580 ing.-1638 ing.) / 1627. <i>Los sueños.</i> Francisco de Quevedo 1630. <i>El burlador de Sevilla y convidado de piedra.</i> Tirso de Molina (1584-1648) 1630/1631. Noelak. Joanes Etxeberri Ziburukoa 1633. <i>Poems (Songs and Sonnets).</i> John Donne (1572-1631)	1628-1630. <i>Zurrutero alata.</i> Frans Hals (1581-1666) 1630. <i>San Bartolomearen martiria.</i> José Ribera (1591-1652) 1630 ing. Ezpeletako San Esteban elizan (xvi m.): dorre lau angelukoa, pulpitu panela, erretaula barrokoa 1630-1652. Taj Mahal, Indiako mausoleoa (Agra) 1632. <i>Nicolas Tulp doktorearen anatomia ikasgaia.</i> Rembrandt (1606-1669)	1628. Odolaren zirkulazioaren mekanismoa. William Harvey (1578-1657) 1632. Solasaldia munduko bi sistema handienei buruz. Galileo Galilei 1633. Inkisizioak behartu Galileo bere teoria uztera

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1638. Ontzidi frantsesak Hondarribia setiatu. Kontraerasoz setioa hautsi eta frantsesak egotzi (1639-09-08) 1639. Errusiarrek Siberia esploratzeari ekin. 1645erako Okhotseko itsasora iritsi 1640. Portugal eta Katalunia Olivaresko konde-dukearen zentralismoaren aurka altxa. "Igitarien Gerra" Katalunian (1640-1652) 1641-1652. "English Rule"ren aurkako matxinada Irlandan. Ingeles puritanoek Irlanda, Ulster bereziki, kolonizatu 1642. Frantsesek Montreal fundatu eta Madagaskarren Fort-Dauphin hiria 1643. Frantziak Espainia garaitu Rocroin. Espainiaren indar militarra krisian	1635. Frantses Akademia sortu 1636. Harvard Unibertsitatea 1637. <i>Discours de la Méthode</i> . René Descartes (1596-1650) 1638. <i>Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae (...)</i> . Arnaud Oihenart (1592-1667) 1640. <i>Augustinus</i> . Cornelius Jansen, "Jansenio" (1585-1638)	1635. <i>La vida es sueño</i> . Pedro Calderón de la Barca (1600-1681) 1636. <i>Le Cid</i> . Pierre Corneille (1606-1684) 1637. <i>Novelas amorosas y ejemplares</i> . María de Zayas (1590-1660) 1638. "Domingo Hegikoari laudoriozko kanta". Joan Bautista Alzola Muntxaraz (... 1633 ... 1650 ...) 1642 ing. <i>El alcalde de Zalamea</i> . Pedro Calderón de la Barca 1643. Gero. Axular (1570 ing.-1644)	1634-1635. <i>Bredako errenditza</i> edo <i>Lantzak</i> . Diego de Velázquez (1599-1660) 1642. <i>Gaueko erronda</i> . Rembrandt	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1643-1715. Luis XIV.a Frantziakoa. 1661etik aurrera: monarka absolutua, gobernu zentralizatua, ekonomia merkantilista				
1644. Txinan, Ming dinastia amaitu eta Ching dinastia ezarri (1912 arte)		1644-1694. Matsuo Basho: haikuak	1645-1652. <i>Santa Teresaren</i> esasia. Gian Lorenzo Bernini (1598-1680)	1644. Presio atmosferaikoa eta merkurioko barometroa. Evangelista Torricelli (1608-1647)
1644-1654. Kristina, Suediako erregina				
1648. Westfaliako Itunak. Hogeita Hamar Urteetako Gerra amaitu. Erljio aniztasuna sendotua. Frantziak eta Espainiak gerran jarraitu 1659 arte				
1648-1653. Frantzian, absolutismoaren aurkako gerra zibilen segida: “La Fronde”				
1649. Karlos I.a Ingalaterrakoa, heriotza-zigorrez hila. Errepublikak		1649-1653. <i>Le grand Cyrus</i> . Madeleine de Scudéry (1607-1701) 1651. <i>El Criticón</i> . Baltasar Gracián (1601-1658) 1651-1657. <i>Le roman comique</i> . Paul Scarron (1610-1660)		
1650. Munduko biztanleria: 500 milioi inguru	1651. <i>Leviathan</i> . Thomas Hobbes (1588-1679)			
1652. Felipe IV.aren osteek Bartzelona menpean hartu				

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1653. Kataluniako Generalitateak Felipe IV.a aitortu / Ingalaterran, Oliver Cromwellek parlamentua desegin. Diktadura militarra	1653. Modo breve de aprender la lengua vizcaína. Rafael Mikoleta (1611-?)		1654. Karnaba. Carel Fabritius (1622-1654)	
1654. Tuterako matxinada, ehiza eta arrantzaren legearen aurka		1656-1687. <i>Oraisons funèbres</i> . Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704)	1656. <i>Meninak</i> . Diego de Velázquez	
1655-1659. Lapurdin, gerra zibila, “sabeltxuri” eta “sabelgorri” en artean: foru gatazka		1657. Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur. Arnaud Oihenart	1659-1695. Henry Purcell: operak (<i>King Arthur...</i>), eliza musika, kantak...	
1659. Pirinioetako Bakea. Espainiaren hegemoniaren beheraldia, Frantziarenaren goraldia / Frantziarrek Saint-Louis (Senegal) fundatu: esklabo- trafikorako kokaleku garrantzitsua			1660-1725. Alessandro Scarlatti: operak, mezak, kantatak...	
1660. Suediak bere hedatzerik handiena iritsi / Ingalaterran, monarkia berrezarri: Karlos II.a Estuardoa (1660-1685)	1660. Port-Royaleko <i>Grammaire générale et raisonnée</i>			1661. Gasen konprimagarritasunaren legea. Robert Boyle (1627-1691)
1661. Zuberoan altxamendua: nobleen kontra, erakunde ekonomiko eta politikoaren defentsan eta lur salmentaren aurka. Bernard Goienetxe, “Matalaz”	1661. <i>La Gaceta de Madrid</i> , lehenengo aldizkari espainiarra			
1662. Kangxi enperadoreak Txinako ateak ireki Mendebaldeko kulturari	1662. Royal Society, instituzio zientifikoa (Londres)			

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala		
	Humanitateak	Literatura	Artea
1663-1713. Hiru gerra turkoak. 1661 eta 1663. urteetan, Austriak eta Turkiak elkarren arteko erasoaldiak		1664. <i>Tartuffe</i> . Molière [Jean-Baptiste Poquelin] (1622-1673) / <i>Réflexions ou sentences et maximes morales</i> . François, La Rochefoucauldeko dukea (1613-1680)	
		1665. <i>L'art poétique basque. Arnaud Oihenart</i>	1665 ing. Neska gazte <i>perladuna</i> . Jan Vermeer (1632-1675)
1666-1667. Michel le Basque bukaneroak Maracaibo (Venezuela) eraso eta arpilatu		1666. <i>Ontsa hiltzeko bidia</i> . Joan Tartas (1611-?)	
		1667. <i>Paradise lost</i> . John Milton (1608-1674) / <i>Annus Mirabilis</i> . John Dryden (1631-1700)	
1668. Lisboako Ituna. Espainiak Portugalen independentzia aitortu		1668. <i>L'avare</i> . Molière	
		1668-1694. <i>Fables</i> . Jean de la Fontaine (1621-1695)	
		1669. <i>Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch</i> . Hans J. Ch. von Grimmelshausen (1622-1676) / <i>Pensées</i> . Blaise Pascal (1623-1662)	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1679. "Habeas Corpus Act" Ingalaterran: babesa legez kontrako atxilotze arbitrarioen aurrean 1682. Robert Cavellier de La Salle (1643-1687) Mississippi ibaian behera, Louisiana Frantziarako hartu 1683. Bigarren gerra turkoa. Turkiarrak Vienako ateetan: garaituak, inperio otomanoa atzeraka, murriztuz 1685. Luis XIV.ak Nantesko Ediktua (1598) balio gabetu: erlijio tolerantzia amaitu; higanote asko atzerriratu	1675. <i>Guía espiritual</i> . Miguel de Molinos (1628-1692) 1677. <i>Ethica, ordine geometrico demonstrata</i> . Baruch Spinoza (1632-1677)	1672. <i>Le Mercure Galant</i> , literatura aldizkari frantsesa 1674. <i>Art poétique</i> . Nicolas Boileau (1636-1711) 1677. <i>Phèdre</i> . Jean Racine (1639-1699) 1678. <i>La princesse de Clèves</i> . Marie-Madeleine P. de La Vergne, La Fayetteko kondesa (1634-1693) 1683-1715 ing. "Querelle des anciens et modernes" (N. Boileau / Ch. Perrault...) 1686. <i>Egia katolikak salbamendu eternalaren egiteko nezesario direnak</i> . Bernard Gazteluzar (1609-1701)	1680 ing. Vaubanek (1633-1707), ingeniari militarrak, defentsa eraikuntzak Baionan 1681-1767. Georg Philipp Telemann: kantak, operak, ganbera-musika...	1676. Argiaren abiaduraren kalkulu bat. Ole Romer (1644-1710) 1677. Aurkikuntzak mikroskopioz (espermatozoideak...). Anton von Leeuwenhoek (1637-1723) 1687. <i>Philosophiae Naturalis Principia Matematica</i> . Isaac Newton (1642-1727). Mugimenduen hiru legeak eta grabitazio unibertsalarena

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1688. Iraultzak Jakobo II.a kendu ondoren, parlamentarismoa Ingalaterrako bizitza politikoaren oinarria		1688. <i>Caractères</i> . Jean La Bruyère (1645-1696)		
1689. Pedro I.a Handia tsarrak (1682-1725) erreformak Errusian Mendebalde eredura	1690. <i>Essai concerning Human Understanding</i> . John Locke (1632- 1704)	1689-1693. Sor Juana Inés de la Cruz: <i>Poesías</i> ("Primer sueño" ...)	1689-1738 ing. Loiolako San Ignazioaren Basilika	
1690-1713. Etengabeko gerrak Kanadan frantsesen eta ingelesen artean				
1691. Inperio mogolak bere lur hedadurarik handiena iritsi	1696-1697. <i>Dictionnaire historique et critique</i> . Pierre Bayle (1647-1706). <i>Encyclopédie</i> -ren aurretikoa: egitate ziurretan oinarritu gabeko baieztapenen kritika	1696 [1725]. <i>Lettres</i> . Marie de Rabutin-Chantal, Sévignéko markesa (1626-1696)		
1694. Ingalaterrako Bankua				
1697-1718. Karlos XII. Suediakoa		1697. <i>Contes de ma mère l'Oye</i> ("Le petit chaperon rouge", "Cendrillon" ...). Charles Perrault (1628-1703)	1697-1768. Canaletto [Giovanni Antonio Canal]: Veneziaren eta bere kanalen margoak	
XVII. mendearen bukaeratik XVIII.aren bukaera arte: absolutismoa/despotismo ilustratua nagusi Europan. Ingalaterra salbuespena: monarkia parlamentarioa				

Arlo soziokulturala			
Arlo soziopolitiko	Humanitateak	Literatura	Artea
XVIII. mendean zehar, Ipar Amerikako indiarak beren lurak uztera behartuak, desjabetze prozesuan; gerra kolonialean, frantsesekin edo ingelesekin aliatu izatera derrigortuak	1700 ing. % 35-45ek daki irakurtzen herrialde protestanteetan; % 20-30ek katolikoetan		
1700 ing. XVI. mendeko hazkunde demografikoaren ondoren, atzerakuntza XVII.ean. Arabak: 56.000 / Bizkaitak: 68.000 / Gipuzkoak: 95.000 / Nafarroak (1650 ing.): 150.000 biztanle inguru. Europak: 120 milioi / Bartzelonak: 38.000 inguru 1701-1746. Felipe V.a Espainiako lehen errege Borboia 1701-1714. Ondorengotza Gerra Espainian: batetik Ingalaterra, Austriako inperioa, Herbehereak, Alemaniako printzeak; bestetik Espainia, Frantzia eta Portugal 1703. San Petersburgo fundatu		XVIII. m. Moskuko Hermitage Museoa-ren sorburua	1705. Kometen higiduraren teoriak. Edmund Halley (1656-1742) 1707-1783. Leonhard Euler: analisi matematiko modernoa
1707. Ingalaterra eta Eskozia, Galesekin batera, Britainia Handian batu 1709. Errusiako Pedro I.ak Suediako Karlos XII.a garaitu Poldavan. Errusia indar hegemonikoa Europako iparraldean	1709. <i>The Tatler</i> , aldizkari ingelesa	1703-1772. Domingo Patrizio Meagher: bertso anakreontikoak 1711-1752 artean. Gabonetako ikuskizuna. Pedro Ignazio Barrutia (1682-1759)	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1713. Prusia erresuma bihurtu. Federiko I.a (1713-1740): estatu militarista eta burokratikoa	1712. Biblioteca Nacional (Madril)	1712-1718. Eskuararen hatsapenak. Joanes Etxeberri Sarakoa (1668-1749)		
1713-1715. Utrechteko eta Rastatteko Itunak. Britainia Handiak Eskozia Berria, Ternua (arrantza tokiak) eta Gibraltar beretu, itsas boteririk handiena iritsiz. Gatazka kolonial franko-ingelesa areagotu: Zazpi Urteetako Gerran (1756) lehertuko da. Borboiak Espainian; Kataluniaren eta Aragoiren eskubideak murriztu	1713. Real Academia Española		1713-1725. Tuterako katedralako Santa Ana kaperako kupula barrokoa	
	1714/1720. <i>Monadologia</i> . Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)	1715-1735. <i>Histoire de Gil Blas de Santillana</i> . Alain-René Lesage (1668-1747)	1714. Galtzetaburuko gurutzea (Gamarte, Nafarroa Beherea)	1714. Merkurioko termometroa. Daniel Gabriel Fahrenheit (1686-1736)
1716. Lehenengo kotizazio erregularra Londresko burtsan	1717. Lehenengo logia masonikoa Londresen, "Grand Lodge"		1717. <i>Ur musika</i> . Georg F. Händel (1685-1759)	
1718. Frantsesek Gipuzkoa inbaditu		1718. Lau-urdiri gomendiozko karta edo gutuna. Joanes Etxeberri Sarakoa	1718-1721. <i>Brandenburgoko kontzertuak</i> . Johann Sebastian Bach (1685-1750)	
1718-1722. Matxinada Bizkaian eta Gipuzkoan: lehorreko aduanak itsas portuetara eramateak (1717) inportazioak garestitu				

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1720. Austriaren gordaldia. Viena hiriburu politikoa / Compagnie Française des Indes: kanpo merkataritza frantsesaren monopolioa	1722-1762. Ignazio Manuel Altuna, Rousseau ren adiskidea, Azkoitiko zalduntxo a	1719. <i>Robinson Crusoe</i> . Daniel Defoe (1660-1731) 1722-1726. <i>Gulliver's Travels</i> . Jonathan Swift (1667-1745)	1722. <i>Traité de l'harmonie (...)</i> . Jean-Philippe Rameau (1683-1764)	
1724. Parisko Burtisa	1725. <i>Principi di una scienza nuova (...)</i> . Giambattista Vico (1668-1744)		1725 ing. <i>Lau urtar</i> oak. Antonio Vivaldi (1678-1741)	
1724-1729. Frantsesek, Louisianan, sarritan matxinatutako Natchez nazioa suntsitu				1727. Landareen izerdiaren zirkulazioa; odol-presioa neurtu. Stephen Hales (1677-1761)
1726. Baionako Merkataritza Ganbera	1727. <i>Teatro crítico universal</i> . Jerónimo Feijoo (1676-1764)			
1727. Errusiak eta Txinak Siberia eta Txinaren arteko mugak itundu	1729. <i>El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada.</i> Manuel Larramendi (1690-1766)		1729. <i>San Mateoren Pasioa</i> . Johann Sebastian Bach	1728. Alaska eta Siberia arteko iisas-artea aurkitu. Vitus Bering daniarra
1728-1785. Caracasko Errege Konpainia Gipuzkoarra	1733. Larresoroko apaiz tegia	1731. <i>Manon Lescaut</i> . Antoine-François Prévost (1697-1763) 1737. <i>La Poética, o reglas de la poesía en general</i> . Ignacio Luzán (1702-1754)		
1737. Blas de Lezo (1687-1741), Cartagena de Indias era (Colombia) iritsi			1736. <i>Stabat Mater</i> . Giovanni Battista Pergolesi (1710-1736)	1736-1819. James Watt: lurrun makina hobetzen

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1738. Gasteizen istiluak, udal gobernuan handikien kontrolaren aurka	1738. <i>A Treatise of Human Nature</i> . David Hume (1711-1776)	1738-1821. Jean Robin: bertso satirikoak 1740-1742. <i>Pamela</i> . Samuel Richardson (1689-1761)	1738-1750. Santiago de Compostelako katedralean: Obradoiro fatxada barrokoa 1742. <i>Mesías</i> . Georg F. Händel	1740. Animalien sailkatzeari ekin. Carl von Linne, "Linneo" (1707-1778) 1742. Celsius eskala termometrikoa. Anders Celsius (1701-1744) 1743-1794. Antoine Laurent de Lavoisier: kimikaren nomenklatura; masa eta elementu kimikoen kontserbazio legea
1740. Britainia Handian, kokearen bidezko metalgintza zabaldu	1745. <i>Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín</i> . Manuel Larramendi		1743. Durango, Santa Ana arku barrokoa	
1740-1780. Maria Teresa, Austriako enperatriza: despotismo ilustratua; erreforma ekonomikoak eta kulturalak, ez politikoak	1748. Azkoitiko zalduntxoak : Ignazio M. Altuna, Joakin M. Egia (Narrosko markesa), Frantzisko Xabier Muniñe (Peñafloridako kondea)... Kultura bilerak, geroko Elkartearen oinarria	1747. Jesusen Bihotzaren debozioa . Sebastian Mendiburu (1708-1782)	1743-1744. Donostiako Santa Maria eliza barrokoa; fatxada, rokoko estiloan	
1740-1786. Federico II.a Handia, Prusiako errege: erregearen aginpidea naturaren eta arrazoiaren betebeharrak		1749. <i>The History of Tom Jones, a founding</i> . Henry Fielding (1707-1754)	1748. Ponpeiako hondakinen aurkikuntza	
1748. Zergen aurkako istiluak Donibane Garazin				

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1750 ing. Munduko biztanleria: 800 milioi inguru	1748. <i>De l'esprit des Lois</i> . Charles-Louis de Sécondat. Montesquieu ko baroia / <i>An Inquiry concerning Human Understanding</i> . David Hume	1749-1821. Salvat Monho: poesia-lanak		
1750-1790. Industria iraultza Britainia Handian, bereziki makinarian: lurrun makinaren, ehungintza eta metalgintzaren garapenaz, industriaren sekulako azelerazioa, xix. mendearen lehenengo erdian eztanda egin eta arlo sozialetara ere zabalduko dena	1751-1772. <i>Encyclopédie ou Dictionnaire des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres</i> . D. Diderot eta D'Alembert. Ilustrazioa edo <i>Lumières</i>		1753. British Museum sortu. Eraikina 1823-1852 bitartean	1752. Tximistortatza. Benjamin Franklin (1706-1790)
1751. Txinak Tibet konkistatu eta beretu	1754 [1882]. Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal provincia de Guipúzcoa . Manuel Larramendi			
1756-1763. Zazpi Urteetako Gerra: Frantzia, Austria, Espainia eta Errusia, Britainia Handia eta Prusiaren aurka. Aldi berean, Europan eta itsasoz haraindi: kolonia-lehia; merkataritza ontzien bailetak	1755. Moskuko Unibertsitatea 1756. <i>Essai sur les mœurs et l'esprit des nations</i> . Voltaire [François-Marie Arouet] (1694-1778)	1757. Le Dauphin itsasontziko gutuneria	1757-1766. Arrasateko udaletxea. Inazio (1684-1766) eta Frantzisko (1724-1795) Ibero	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			Zientzia fisiko-naturalak
	Humanitateak	Literatura	Artea	
1759-1788. Karlos III.a Espainiakoa: politika eta administrazio zentralista		1759. <i>Candide ou l'optimisme</i> . Voltaire 1760-1763. James Macphersonen Ossian izeneko poeta gaelikoarenak omen ziren poemak argitaratu eta itzuli 1760-1767. <i>The Life and Opinions of Tristram Shandy, gentleman</i> . Laurence Sterne (1713-1768) 1761. Euskeraren berri onak. Agustin Kardaberaz (1703-1770)		
1762-1796. Katalina II.a Handia, Errusiakoa: Ilustrazioa zabaldu	1762. <i>Du Contrat Social / Émile ou De l'éducation</i> . Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)	1762. Gabon-sariak. Luisa Miserikordiakoa [Peñafloridako kondea]		
1763. Zazpi Urteetako Gerra amaitu. Parisko Ituna: Britainia Handia inperio kolonial nagusia; Frantziak Louisiana, eta India eta Kanadako zenbait kolonia galdu	1763. <i>Traité sur la tolerance</i> . Voltaire	1763. Kantiko izpiritualak. Bernard Larregi (... 1763 ...)		

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1764. Euskalerriaren Adiskideen Elkartea (RSBAP): hiru probintzien batasuna eta aurrerapen ekonomiko, zientifiko-tekniko eta kulturala sustatu / Jesuiten Konpainia deuseztatu Frantztzian 1765 (1780-1790). Jose II.a Austriakoa: despotismo ilustratua; hezkuntza, osasungintza eta armada berrantolatu; erlijio tolerantzia eta prentsa askatasuna 1766. Gari eta artzaren prezioaren gorakada eta espekulazioaren aurkako matxinada Gipuzkoan. Errepresio bortitza	1764. Euskalerriaren Adiskideen Elkartea (RSBAP): hiru probintzien batasuna eta aurrerapen ekonomiko, zientifiko-tekniko eta kulturala sustatu / Jesuiten Konpainia deuseztatu Frantztzian	1764. El borracho burlado . Frantzisko Xabier Munibe (Peñaflordako kondea) (1723-1785) / Gernikako Gabon-kante . Sebastian Gandara (1700-1780 ing.) 1765. <i>The Castle of Otranto</i> . Horace Walpole (1717-1797) 1765-1799. <i>Aphorismen</i> . Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799)	1764. Parisko Panteoia eraikitzen hasi 1764-1778. Madrilgo Alkalako atea	1764-1767. Inuteko jenny makina hari anitzekoa
1768. Genovak Frantziari Korsika eman	1767. Jesuitak Espainiatik egotziak 1770-1785. Alemanian, <i>Sturm und Drang</i> , mugimendu aurre-erromantikoa	1766 eta hur. [1782-1789]. <i>Les Confessions</i> . Jean-Jacques Rousseau 1772. Grand tourra . Joakin Altzibar Jauregi (1746-1810)	1770. <i>Mutil urdina</i> . Thomas Gainsborough (1727-1788)	1768-1769. James Cooken (1728-1779) bidaiak: Zeelanda Berria, Hawaii... 1773. Oxigenoa aurkitu. Carl W. Scheele (1742-1786)
1773. Lapurdiko emakumeek tabakoaren monopolio eta zergen aurkako errebolta / Boston Tea Party, tearen zergen aurka. Ipar Amerikako Independentzia Gerraren aurrekaria		1773 [1796]. <i>Jacques le Fataliste</i> . Denis Diderot (1713-1784)		

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Arteak	Zientzia fisiko-naturalak
XVIII. mendearen azken hamarkadetan eta XIX.aren hasieran: iraultza eta haustura politiko bortitzak Mendebaldeko herrialde gehienetan, Erregimen Zaharreko instituzioak porrokaraziz 1774. Filadelfiako kongresua: hamahiru kolonia ingelesek metropoliarekin merkataritza hautsi 1775-1783. Ipar Amerikako Independentzia Gerra	1776. Begarako Errege Mintegia / <i>An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations</i> . Adam Smith (1723-1790): liberalismoa eta ekonomia-aren aurrerapen mugagabea 1776-1788. <i>The History of the Decline and Fall of the Roman Empire</i> . Edward Gibbon (1737-1794)	1773-1808. <i>Faust (I)</i> . Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) 1774. <i>Die leiden des jungen Werthers</i> . Johann W. von Goethe 1775. <i>Le barbier de Séville</i> . Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732-1799) 1776. <i>The Vicar of Wakefield</i> . Oliver Goldsmith (1730-1774)	1774. Oñatiko udaletxea 1778. Milango "La Scala"	
1776. Ipar Amerikako Estatu Batuen Independentzia Deklarazioa eta Gizakiaren Eskubideen Adierazpena onartu / Lehenengo Langileen Sindikatua, Britainia Handian 1778. Estatu Batuen eta Indiarren (delawareen) arteko lehenengo ituna. 1778-1871 artean Senatuak 370 itun berritu nazio indiarrekin				

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1780. Euskal Herriko burdinolen hedatzerik handiena. Aurrerantzean gainbehera	1780. American Academy of Arts and Sciences (Boston)		1780-1790. Noaingo akueduktu neoklasikoa. Ventura Rodríguez (1717-1785)	
1780-1783. Tupac Amaru iraultzailearen matxinada Peruko erregeorderrian	1781. <i>Kritik der reinen Vernunft</i> . Immanuel Kant (1724-1804)	1781-1784. <i>Fábulas en verso castellano</i>. Félix María Samaniego (1745-1801)	1781. Gasteizko Plaza Berria, neoklasikoa. Justo A. Olagibel (1752-1818)	1781. Urano ikuskatu, doi-doi. William Herschel
1783. Parisko Ituna: Britainia Handiak Ipar Amerikako hamahiru kolonien independentzia onartu		1782. <i>Les liaisons dangereuses</i> . Pierre-A.-F. Choderlos de Laclos (1741-1803) / <i>Fábulas literarias</i> . Tomás de Iriarte (1750-1791)	1783. <i>Eros eta Psike</i> . Antonio Canova (1757-1822)	1783. Wolframa isolatu. Fausto (1755-1833) eta Joan Jose (1754-1796) Elhuyar
1784. "India Act". India gobernu ingelesaren menpe	1784-1791. <i>Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit</i> . Johann Gottfried von Herder (1744-1803)		1784-1802. Iruñeko Santa Maria katedraleko fatxada neoklasikoa. Ventura Rodríguez	1783. Lehenengo igoaldia globo aerostatikoan. Montgolfier anaiak
1785. Delaware, Chippewa, Wyandot eta Otawa indiar nazioak Fort McIntosh-eko Ituna izenpetzera behartuak, Estatu Batuetako gobernuari lurrak utziz, Pennsylvania, Ohio, Indiana eta Tennessee lurraldeetan		1785. Filosofo uskaldunaren ekeia. Jusef Egiategi (...1750... 1785...) / <i>The Times</i>, Londresko egunkari kontserbadorea	1784-1808. Prado Museoa	1785. Lurrun makinaz eragindako lehen ehungailu mekanikoa
1787. Estatu Batuetako konstituzioa: errepublika federala eta botere banaketa			1786. <i>Figaroren ezteiak</i> . Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791)	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1788. Frantzia, Luis XVI.ak Estatu Oororak bildu / Australia Britainia Handiaren kontrolpean	1788. Kritik der praktischen Vernunft. Immanuel Kant	1789. Songs of innocence. William Blake (1757-1827)	1788-1791. Brandenburgoko atea, neoklasikoa (Berlin)	
1789. Estatu Oororak Batzar Orokor, Biltzar Konstituziogile, bihurtu			1789. Itsumandoka. Francisco de Goya y Lucientes (1746-1828)	
1789-1794. Frantziako Iraultza				
1789. Bastilla hartzea / Gizakiaren eta Hiritarren Eskubideen Adierazpena				
1789-1795. Parisko Komuna. Udal gobernu iraultzailea				
1789-1797. George Washington, Estatu Batuetako lehenengo presidentea				
1790. Frantzia, Kleroaren Konstituzio Zibila	1790. Kritik der Urteilkraft. Immanuel Kant			
1790 ing. XVII. mendeko behetakada demografikoaren ondoren, hazkundea XVIII.lean. Arabak: 70.000 / Bizkaitak: 115.000 / Gipuzkoak: 120.000 / Nafarroak: 220.000 / Iparraldeak: 150.000 biztanle inguru. Europak: 180 milioi / Frantziak: 26 milioi / Britainia Handiak: 9 milioi / Londresek: ia milioi bat / Parisek: 600.000 / Madrilak: 170.000 / Estatu Batuek: 4 milioi (600.000 esklabo) biztanle inguru		1791. Justine ou les malheurs de la vertu. Donatien-Alphonse François, Sade markesa (1740-1814)	1791. Xirula magikoa. Wolfgang A. Mozart / Louvre jauregia, errege-egoitza, museo bihurtu	

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1792-1794. Frantzian, Izualdia. Luis XVI.a eta bere familia gillotinatzen hilak (1792) 1792-1795. Frantzian, Konbentzio Nazionala. 1794an Lapurdin deportazioak Landetara eta ihesa mugaz bestaldera. Konbentzio Gerra (1793-1795): frantsesek, Baztanen barrena, Gipuzkoa eta Bizkaia inbaditu		1793 ing. Beñat Mardo: bertso satirikoak 1793-1813. Koplak. Joakin Lizarraga (1748-1835) 1794. <i>Songs of experience.</i> William Blake	1793. Kapitolioren kupula (Washington)	
1795. Greenvilleko Bake Ituna: Mendebaldeko 1.100 tributako buruek izenpetua, indiar lurren eta kolonoen kokaguneen arteko mugak ezarri. Estatu Batuetako gobernuak berehala hautsia		1795-1796. <i>Wilhelm Meisters Lehrjahre.</i> Johann W. von Goethe	1795-1797. <i>Kreazioa.</i> Franz Joseph Haydn (1732-1809)	
		1795-1817 [1850]. Erakusaldiak. Joan Bautista Agirre (1742-1823)		1796. Litografia. Aloys Senefelder (1771-1834) / Zementu hidraulikoa. James Parker / Planeten sistemaren sorreraz. Pierre Simon Laplace (1749-1827)
1795-1799. Frantzian, Direktorioa	1796-1797. <i>Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre.</i> Johann Gottlieb Fichte (1762-1814)	1796-1799. <i>Wallenstein.</i> Friedrich Schiller (1759-1805)		

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Artea	Zientzia fisiko-naturalak
1796-1798. Irlandan, nekazarien matxinadak	1797. <i>Ideen zu einer Philosophie der Natur</i> . Friedrich W. Joseph von Schelling (1775-1854)	1797-1799. <i>Hyperion</i> . Friedrich Hölderlin (1770-1843) 1798. Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux (1798) / <i>Lyrical Ballads</i> . Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) eta William Wordsworth (1770-1850)	1797-1798. Akelarrea. Francisco de Goya y Lucientes	1798. Pila elektrikoa. Alessandro Volta (1745-1827)
1799-1804. Frantzia, Kontsulatua, Napoleon Bonapartek emandako estatu kolpez	1799. Karl Wilhelm von Humboldt (1767-1835) lehenengo bidaia Euskal Herrira (bigarrena 1801ean)	1798-1800. <i>Athenaeum</i> , literatura aldizkari alemana: hasierako Erromantizismoa	1799. Ludwig van Beethoven (1770-1827): lehenengo sinfonia ontzen hasi	
1799-1815. Gerra napoleonikoak				
XVIII. mendearen bukaeran, Estatu Batuetako bi kostaldeetako jatorrizko herri indiarrek deuseztatzeke zorian: eritasunak, izurriteak (bartzanga), lur desjabetzeak, gabeziak... XVIII.a lur galeren mendea da; XIX.a erreserba sistemarena				

Arlo soziopolitikoa	Arlo soziokulturala			
	Humanitateak	Literatura	Arteak	Zientzia fisiko-naturalak
1801. "Union Act". Irlanda Britainia Handian integratu: Erresuma Batua		1800. <i>De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales.</i> Anne-Louise-Germaine Necker, Madame de Staël (1766-1817) / <i>Hymnen an die Nacht.</i> Novalis [Friedrich Leopold von Hardenberg] (1772-1801)		1800 ing. Lurraren % 83 ezaguna (1600 ing. % 49)
1804. Napoleon I.a, Frantziako enperadore		* * * * 1816-1818. <i>Urteko domeka guztietarako berbaldi ikasbidekuak</i> (...). Frai Pedro Astarloa (1751-1821) 1816-1819. <i>Ikasikizunak.</i> Frai Bartolome Santa Teresa (1768-1835)		

ORTOGRAFIA ETA HITZ FORMEN EGOKITZAPENAK

X VII eta XVIII. mendeetako testuak ere Antologiaren lehenengo liburukian erabaki eta azaldutako irizpideei jarraituz egokitu dira: irizpide orokorrak lehenengo liburuki horren 63-65. orrialdeetan eta egokitzapen konkretuen bilduma 111-123. orrialdeetan aurkitzen dira. Egokitzapenaren oinarritzko nondik norakoak orrialde horietan jada nahiko zabalkiro azalduta badaude ere, egoki dirudi, liburuki berriaren atarian, laburki bederen, egokitzapenaren zenbait alderdi –arazotsu batzuk, bereziki– azpimarraztea eta garatzea edo adibide berrieekin osatzea.

Lehenik eta behin, lehenengo liburukian, egokitzapenei buruzko atalaren sarreran, egindako ohar orokor bat gogorarazi behar da. Antologian jatorrizko testuen idazkera jasotzen da, eta berorietan gauzatzen diren moldatzeak batik bat idazkerari, ez ahoskerari, dagozkio. Egokitzapenen helburua “ez da hautatutako ortografiak beti testuen jatorrizko ahoskera, testua sortu zen garaiko ebakeraren errealizazio objektiboa, adieraztea. Gehienetan bai: erabakitako ortografia eta orduko ahoskera ados dira. Batzuetan, ordea, ez”. Adostasunik ez dagoenetan, ortografia gaurkotzea hobesten da eta gerta daitezkeen desitxuratzeak egokitzapen prozesuan ordaindu beharreko bidesaritzat jo behar dira.

Soinuzko ahoskatze erreala testuaren hartzailearen esku geratzen da. Gauzatze fonikoa irakurleak zertuko du, bere euskalkiaren eta euskal testuen

ahoskatzeaz duen gaitasun edo praktikaren arabera, eta hizkuntza erakundeek ortografia-marken ebakera fonetikorako eskaintzen dituzten argibideak eta erabakiak onartuz edo saihestuz. Idazkeraren eta ahoskatzearen arteko talka edo moldatu beharra, besteak beste, honelako formetan sor liteke: *mun-dua* eta *mündia*, *maitatu* eta *maitatü*, *dutu* eta *badütüt*, *zerbutzu...*; *bana*, *zertarano*, *Señorioko...*; *jardun*, *lajatuko*, *laxatürik*, *neurrija*, *arestijan*, *jaijo...*; *itsaso*, *itsu...*; *ez begi*, *ez baitakit*, *ez du*, *ez dezaket...*; *jaioez geroz...* Horrelakoetan –eskuarki Alfabeto Filologikoaren markak erabiliz– irakurleak erabakiko du: “*u*” eta “*ü*” grafia, [u], [ü], [i]... ahoskatzea; “*n*”, “*ñ*” letrak, [n], [ɲ]... ebakitzea; “*j*” letra, [j], [y], [x], [š], [ž]... soinuaz gauzatzea; “*ts*” grafia, [č], [č]... ahoskatzea; hitzen elkartzeak eta bereizteak, hala nola hitzen arteko ukipenak nola ebaki; eta abar. (Ikus *Euskal Literaturaren Antologia*, 1. lib., 2015: 111-112).

Bokalismoa, oro har, bere horretan gorde da. Poema gutxi batzuetan salbu, eta inoiz onomastikan, ez da “*ü*” grafia erabili; prosan behin ere ez. Gorago esan den moduan, irakurleak erabakiko du, testu konkretu bakoitzean, “*u*” eta “*ü*” grafiei dagokien ahoskatzea. Frantsesezko “*au*” multzoa “*o*” bihurtu da: *lauratu* > *loratu*.

Frikari eta afrikatuetan, jatorrizko testuetan ageri den anabasaren aurrean, oro har, homogeneizatze joerari eutsi zaio, ahalik eta gehienetan euskara batuko formak hartuz: *aflisitu* > *aflijitu*, *utzten* > *uzten*, *itxusi* > *itsusi*, *itxaso* > *itsaso*, *exenplu* > *etsenplu*... (ikus ib. 115-118). Orobat, “*h*” letraren estandarizatzeari jarraitu zaio (ikus ib. 115-116).

Grafia edo letrak gehitzeko, ezabatzeko edo gordetzeko sailean, moldatu egin da, esaterako, *ignorantian* > *inorantzian*, eta bere horretan gorde dira, besteak beste, *mintki* > *mintki*, *ausartki* > *ausartki*, *diferentki* > *diferentki*...; *rendatuco* > *rendatuko*, *reguimendu* > *regimendu*...

Idazkeran “*b*” letraz adierazten den hots leherkari ezpainbikoaren –[b]– epentesia mantendu egin da: *burubac* > *burubak*, *moduban* > *moduban*, *soldadubac* > *soldadubak*, *segurubetatic* > *segurubetatik*... Era berean, lehenengo liburukian erabakitakoari jarraituz (ikus ib. 119 eta 122), eutsi egin zaio jatorrizko testuetan “*i*”, “*y*” eta “*j*” letrek ordezkatzeko duten hots sabai-kariaren epentesiari. Antologian, idazkera hori bi letretan bildu da, “*i*” eta “*j*” letretan, “-iy (+bokala)” multzoa “-ij (+bokala)” modura egokituz: *mendija* > *mendija*, *garrasija* > *garrasija*, *gueijago* > *gehijago*, *handijac* > *handijak*, *Vitorija* > *Vitorija*...; *gustiyac* > *guztijak*, *neurriya* > *neurrija*...; *daquije* > *dakije*...; *arraijo* > *arraijo*, *jaijo* > *jaijo*...; *baliyo* > *balijo*...; *arerijuac* > *arerijuak*...

Hitzen elkartze eta bereiztearen multzoan (ikus ib. 119-120), bereizirik edo moldaturik jaso dira: *jayo ezqueroz* > *jaioez geroz*...; *ahec gayti* > *haek*

gaiti, galduak gatik > galduak gatik, amoreakgatik > amoreak gatik, eurac gana > eurak gana...

Bestelakoetan (ikus ib. 121-122), aurreko liburukian bezala, apostrofeak ezabatu egin dira eta apostrofeak eliditzen zuena parentesi artean jarri. Jaki-na, eliditutakoa –bokal bat gehienetan– ez da kontuan eduki behar bertso-le-roaren silabak neurtzerakoan. Horrela, adibidez, Oihenarten poemetan: *al' egia d' ote > al(a) egia d(a) ote, bait' egin karb' aldibat > bait(a) egin karb(a) aldi bat, al' urrix' al' orotsa > al(a) urrix(a) al(a) orotsa, zur' aldeti > zur(e) aldeti, enuel' utziko > ez nuel(a) utziko...*

Mantendu egin dira, oro har, autorearen erabilera lasaiarengatik edota inprimatze lanean edo testua kopiatzean tartekatutako aldaketengatik testu bereko hitz berean ageri diren aldaerak edo forma ezberdinak: *adiskide/adeskide, bezala/bezela, esperantza/esparantza, guzti/guzi, handi/haundi, infernu/ifernu, Jaungoiko/Jangoiko, bihozgabetu/bihozbagetu, irakurtzera/irakurtera, ukanen/ukenen, zidan/zitan...*

Testuen ortografiatzko egokitzapena zeregin korapilatsua eta eztabaida-garria izan ohi da batzuetan. Erabakitako egokitzapen urratsak gauzatzera-koan –irakurlearen mesederako homogeneousuna zaindu nahi denean be-deren– litekeena da, inoiz, emaitza hizkuntzaren idatzizko tradizioaren aurrean ezohikoa, bihurria, izatea. Erabateko hizkuntza zuzentasuna eta hartutako erabakiekiko koherentzia bat etortzen ez direnean, gehienetan koherentziaren alde egin da, egokitzen jotzen denean azalpen argigarria oin-oharretan emanez.

Hala ere, kasu bakanetan, erabateko koherentziari eustea ezinezkoa ger-tatzen da, esaterako, *saijetsac, vijotz, oijeban, oijanetan, Nijere...* bezalako formetan. Horietan, “h” letraren estandarizatzea, hots sabaikari epentetikoa adierazten duen marka mantentzea, hitzak zuzen banatzea... batera aplikatu nahi izanez gero, forma bihurriekiak sortzen dira. Horrelakoetan, salbuespe-nez, irizpideen artean hautaketa egin behar, eta gaurko ortografiari atxikitzen zaiona lehenetsi da: *saihetsak, bihotz, ohi eban, oihanetan, Ni ere...*

Hikako eta zukako alokutibo gehienak oin-oharretan azaldu dira. Inoiz, ugari edota errepikatuak direnean, ulerpenerako beharrezkoenak adierazi, eta, besteak, testuingurua aski argigarri delarik, jakintzat eman dira. Ortoti-pografiaren arloan, berriz, urtez urte arauak zehaztuz eta osatuz doazenez, moldaketaren bat edo beste egin da lehenengo liburukiarekiko.

Oharra: liburuki honetan aipatzen diren webguneen azken egiaztatzea 2019ko urrian egin da.

LABURDURAK ETA IKURRAK

arg.	= argitaratzailea
ASJU	= <i>Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”</i>
biltz.	= biltzailea
BNF	= Bibliothèque Nationale de France / Frantziako Biblioteka Nazionalea
BRSVAP	= <i>Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País</i>
CPV	= <i>Cancionero Popular Vasco</i>
ed.	= edizioa / editorea(k)
EH	= <i>Euskaltzaindiaren Hiztegia</i>
esk.	= eskuizkribua
et al.	= <i>et alii</i> , eta beste
ELH	= <i>Elhuyar Hiztegi Entziklopedikoa</i>
f.	= folioa
FLV	= <i>Fontes Linguae Vasconum</i>
fr.	= frantsesa
gazt.	= gaztelania
hur.	= hurrengoa(k)
ib.	= <i>ibidem</i> , leku edo erreferentzia berean
in	= segidan aipatzen den lanean kokatua
ing.	= inguruan
ingl.	= ingelesa

it.	= italiera
K.a.	= Kristo aurreko
kap.	= kapitulua(k)
K.o.	= Kristo ondoko
koad.	= koaderno
koord.	= koordinatzailea
lat.	= latina
lib.	= liburu(ki)a
m.	= mendea(k)
OEH	= <i>Orotariko Euskal Hiztegia</i>
or.	= orrialdea(k)
r.	= <i>recto</i> , folioaren aurrealdea
RIEV	= <i>Revista Internacional de Estudios Vascos</i>
s.v.	= <i>sub verbum, sub voce</i> , jarraian aipatzen den hitzari dagokion sarreran edo sailean
TAV	= <i>Textos arcaicos vascos</i>
UPPA	= Université de Pau et des Pays de l'Adour
v.	= <i>verso</i> , folioaren gibelaldea
vs	= <i>versus</i>
zah.	= zaharra
zenb.	= zenbakia
zuz.	= zuzendaria(k)
/	= esanahi, hautabide, aldaera eta bertso-lerroen bereizgarria, besteak beste
(?)	= datu edo interpretazio zalantzazkoa edo zehatzezina
()	= besteak beste, testuan egindako osatze ortografikoa, bereziki bertso-lerroaren neurria aldaraz dezakeena: <i>Ta a(ha)ztuten badozu, ma(ha)tsaren zumua... best(e) ororen gaineti... Jua(n) hadi...</i>
(...)	= obra zein artikulua baten izenburua edota testu baten aipua laburtzearen ezkutatu edo jaso gabeko segmentua
[]	= testuan hondatua, ulertezina edo falta den segmentuaren berre-raikitzea: <i>Alper alper[r]ik, Egiterren ond[o] zure agindua, edate[n] ez dubenik</i>
[...]	= testuaren jatorrizko iturrian falta, hondatua edo ulertezina den segmentua; jatorrizko testuaren luzera laburtzearen hautatu edo jaso gabeko zatia.

IRUDIEN KAIERA



Beothuk / Ternua. Samuel Champlain-en “Carte de la Nouvelle France” (1612,1632) mapan oinarritua eta zenbait zehaztasunez osatua (Peter Bakker; Miren Egaña. Albaola - Itsas Kultur Faktoria, Pasai San Pedro).



Ekialdeko Indietako Konpainia Herbeheretarraren "Batavia" itsasontzia, 1629an, Australian, hondoratu (1985-1995eko berreraikuntza; Lelystad, Herbehereak).



Andurain-Maitia jauregia (XVII. m.; Maule-Lexarre).



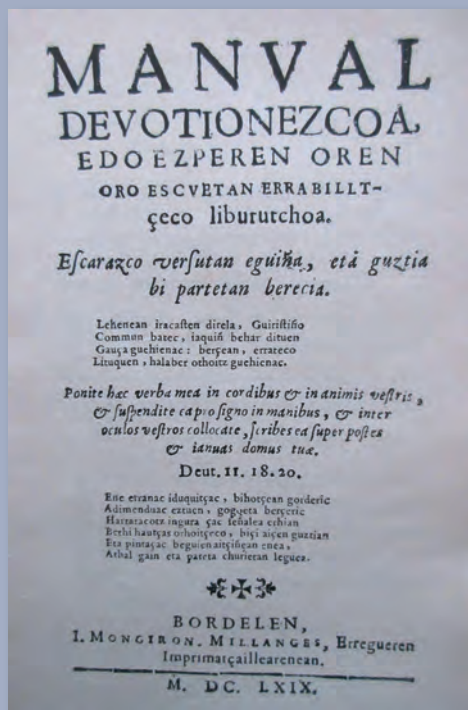
Jesu Kristoren Pasioa, lau ebanjelistak, eguzkia eta ilargia... (XVII. m.; San Martin elizaren bobedako freskoak, Ezpeize, Zuberoa).



Moja alfereza [Katalina/Antonio Erauso]. Luis Gómez de Arteche (1900; San Telmo Museoa, Donostia).



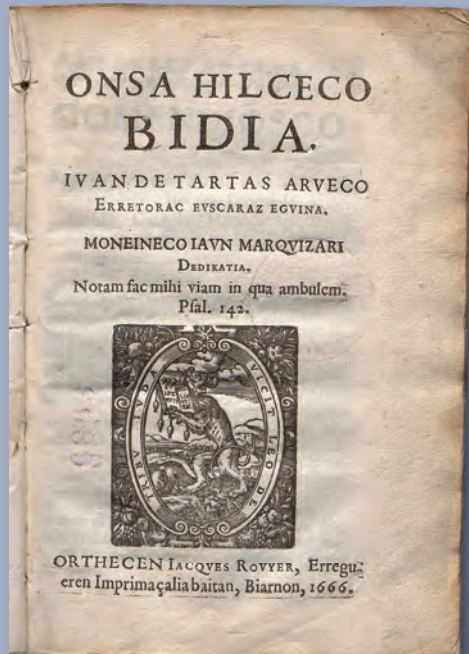
Emakume zaharra irakurgai liburu bat irakurtzen. Gerrit Dou (1631-1632 ing.; Rijks Museum, Amsterdam).



Manual debozionezkoa.
Joanes Etxeberri (1627;
1669ko edizioaren
izenburu orrialdea).



Les proverbes basques recueillis par le
Sr. d'Oihenart (...). Arnaud Oihenart
(1657ko edizioaren izenburu orrialdea).



Ontsia hiltzeko bidia. Joan Tartas
(1666ko edizioaren izenburu orrialdea;
Médiathèque intercommunale André
Labarrère, Pau).



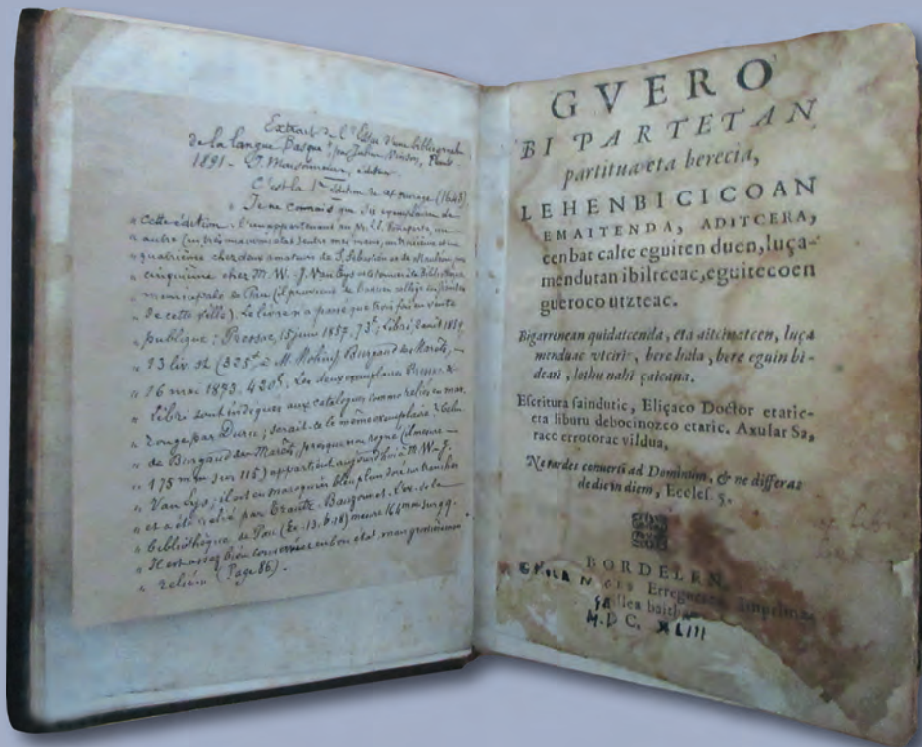
Nikolas Tulp doktorearen anatomia ikasgaia. Rembrandt (1632; Mauritshuis, Haga).



El sueño del caballero. Antonio de Pereda (1650 ing.; San Fernando Arte Ederretako Akademia, Madril).



Axularren irudia. Eizagirre (Aintzina, 1943ko buruileko alearen azala).



Gero. Axular (1643ko edizioaren alea, izenburu orrialdean irekia; Olaso Dorrea Sorrerakundea, OD-686 / Azkue Biblioteka).



Loiolako San Ignazioaren Basilika. Carlo Fontana (1689-1738 ing.; Azpeitia).



Emakumea gutun bat irakurtzen.
Jan Vermeer (1663 ing.; Rijks
Museum, Amsterdam).

EUROPA XVIII. MENDEAN



Europa XVIII. mendean. Eduardo Perez Rodriguez (*Atlas historikoa. Euskal Herria munduan*, 2008).



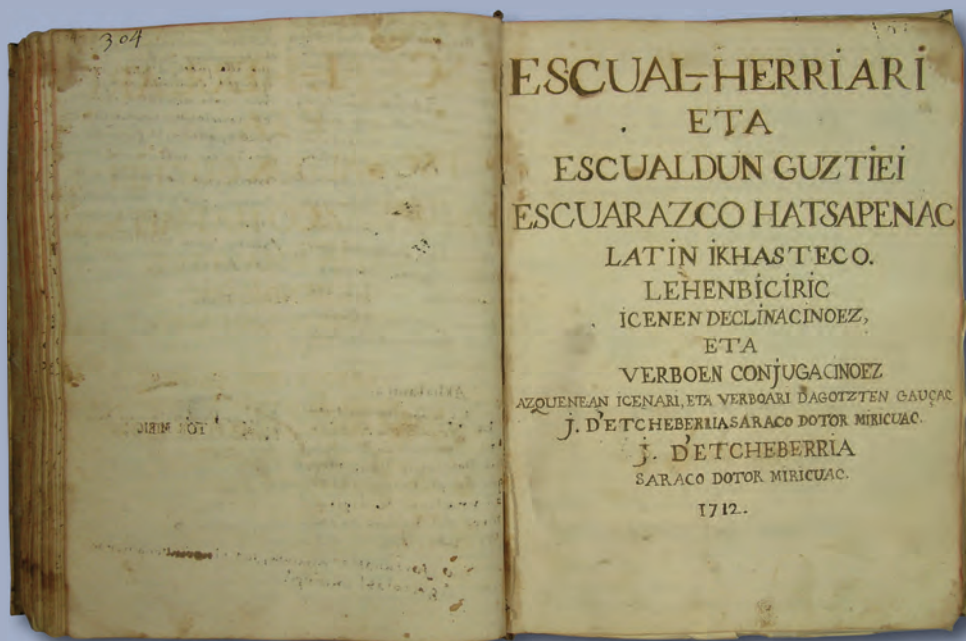
San Estebanen harrikatzea.
(XVIII. m.; San Esteban elizako
erretaula, Ezpeleta, Lapurdi).



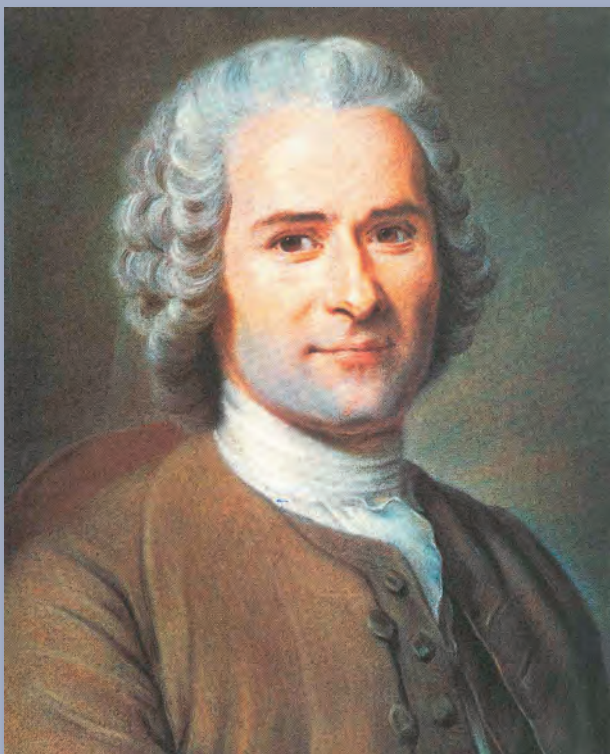
Manuel Larramendiren irudia. Jose Lopetegi Goikoetxea (Andoaingo Goiko plazan kokaturiko eskultura).



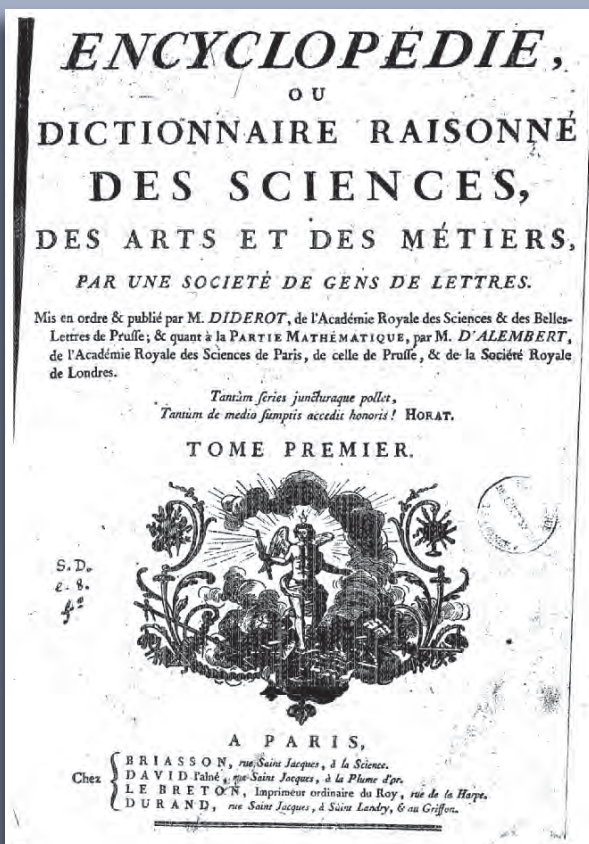
Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín.
Manuel Larramendi (1745eko edizioaren izenburu orrialdea).



Eskual Herriari eta eskualdun guztiei eskuarazko hatsapenak latin ikasteko.
Joanes Etxeberri (1712, eskuizkribuaren izenburu orrialdea; Zarauzko frantziskotarren komentuko artxiboa).



Jean-Jacques Rousseau-ren erretratua.
Maurice Quentin de La Tour (1753;
Musée d'Art et d'Histoire, Geneva).



Encyclopédie. D. Diderot eta
D'Alembert (1751-1772, lehenengo
tomoaren izenburu orrialdea;
Frantziako Biblioteca Nazionale).



Santa Ana kaperako kupula barrokoa. Juan de Lazcano eta Juan de Estanga (1713-1725; Tuterako Santa Maria katedrala).



Agorregiko burdinola. Instalazio hidraulikoa 1754an hasi zen eraikitzen, Frantzisko Iberoren diseinuz (Aia, Gipuzkoa).



Intsausti jauregia (XVIII. mendean erdialdea; Azkoitia).



Frantzisko Xabier M. Muniberen erretratua. Luis Paret (1785; San Telmo Museoa, Donostia).



Euskalerriaren Adiskideen Elkartean logotipoa eta "Irurac bat" goiburua. Manuel Salvador Carmona grabatzailea (1734-1820). (San Telmo Museoa, Donostia).



El borracho burlado. Frantzisko Xabier M. Munibe (lehen aldiz 1764an, Bergaran, antzeztua). Bergarako “Mozkorra parregari” opera taldeak, estreinaldiaren 250. urteurrena ospatzeko, 2015-2017 bitartean, Azkoitian, Azpeitian, Donostian, Gasteizen, Markinan, Madrilen... eta Bergaran antzeztu zuen opereta. Taldeak ateratako argazkiotan, antzezpenaren bi une.





Bergarako Errege Mintegia (1776).



Bergarako Errege Mintegiko Fisika kabineteetan erabilitako tresnak, tartean James Gregory eskoziarrak XVII. mendean asmatutako teleskopio islatzailea (XVIII-XIX. m.; Laboratorium: Zientzia museoa, Bergarako Errege Mintegiaren udal bilduma).



Fausto Elhuyar-en erretratua (1788).



Altzibar jauregia (xvi. m; Azkoitia).
Bertan, 1772an, Joakin Altzibar Jauregik
Grand tourra antzerki-lana idatzi zuen.



Bilboko Areatzaren bista. Luis Paret (1783-1784 ing.;
Arte Ederretako Museoa, Bilbo).



Gasteizko Plaza Berria (Spainia plaza), neoklasikoa. Justo A. Olagibel (1781-1791).

I. POESIA

X^{vii eta xviii.} mendeetako euskal poesiaren esparruan barna zenbait joan-etorri, zenbait irakurketa saio eginez gero, litekeena da honako galdera hau sortzea irakurlearengan: ibilbidean topatutako konposizio hauek zer dira, bertsoak, bertso sailak, ala poemak?

Bertso sailaren eta poemaren arteko mugak lausoak, mugikorrak, dira; bereizketa zehatza ezartzea, ezartzerik badago, lan nekeza da. Besteak beste, aurretik eta gutxienez, “bertso”, “poema” eta “poesia” kontzeptuak ezauzgarritu beharko lirateke, eta horrek lerro labur hauen helburua gainditzen duen arazo korapilatsu eta eztabaidatuan murgiltzea eskatuko luke. Hortaz, ur handitan eta zehaztasun zorrotzetan sartu gabe, sarrera xume honetarako nahikoa den pasamoduko zedarritzea eginez, esan liteke, printzipioz, bertso sailak eta poemak badituztela ezaugarri komun zenbait: biak hitzaren bidezko adierazpena, komunikazioa eta jolasa dira; biak bertso-lerroz egituratzen dira; bertsoarentzat ezinbestekoak diren neurria eta errima, poeman ere maiz erabiltzen, edota erabili izan, dira; edukien antolamenduak edo kanpo eta barne moldaketak eskatutako erritmoak biak zeharkatzen ditu; biek hizkuntzaren bidez adierazkortasuna eta irakurlearengan nolabaiteko zirrara eragitea dute xede. Hala ere, taxu edo maila desberdinekoak izan ohi dira.

Bertso sailak nabarmenago jartzen du arreta neurrian eta erriman, ahapaldiaren azaleko egituran; lasaiago jokatzen du edukiaren moldaketari edota balio estetiko eta poetikoei dagokienez; zatikatuagoa da eta diskurtso lauagoa darabil. Poeman, berriz, ardura handiagoz lantzen dira balio estetiko eta poetikoak; poema askeagoa da neurrian, erriman eta bertso-lerroaren antolamenduan; esanahiaren aldetik irekiagoa, pluralagoa gertatzen da, eta, aldi berean, bilduagoa, intentsitate biziagokoa; poemak diskurtso poetiko zainduagoa darabil, adierazpenaren eta edukiaren arteko joskerari atxikitzea bilatzen duena; poeman iradokizun eta sinbolikotasun mailak gainezka egiteraino irits daitezke.

Garai honetako poesiak, oro har, gehiago du bertsotik edo bertso sailetik, poematik baino. Etxeberriren bertsoak, erlijio sailekoak, kanta espiritualak,

bertso satiriko eta laudoriozkoak, “Bestelako gaiak” azpiatalekoak... hurbi-lago daude, gehienetan, bertso sailaren ezaugarrietatik poemarenetik baino. Poesia mota honetan antzematen dira, behin baino gehiagotan, bertsogintzarako trebetasuna, sentimenduen eta gogoeten azalpen egokia, epikarako asmoak, ironia ukituak edota irudi erakargarriak, baina, eskuarki, bertso mailakoak dira. Guztia, jakina, ez da horrelakoa. Badira poemak diren konposizioak: Oihenartenak, amodiozko poema solte batzuk, zenbait balada eta maite kanta eta abar. Badira, halaber, poemak ez izan arren, poema zantzuak dituzten bertso sailak.

Euskal poesiaren ibilbide luzean, xvii eta xviii. mendeotan, oraindik ez da iritsi bertsoaren eta poemaren izaera eta jardun desberdinak behar den beزالako argitasunez ulertzera eta praktikatzera. Poesia egitea, sarritan, bertsoak ontzea da. Bertsoaren eta poemaren esparruak garbiago ikus ahal izateko, xix. mendea zeharkatu eta xx. mendean barneratu beharko da. Orduan, lore-jokoek eta, besteak beste, Etxahunek, Kamusarrik, Elizanburuk edo Bilintxek sortuko dituzten konposizio hibridoak, bertsotik eta poematik dutenak, gaintitu, eta Lauaxetak, Lizardik eta Orixek beren poemagintza jaso plaza-ratuko dute. Xx. mendean, poemaren lantze emankorraren eta bertsolaritzaren sendotze aberatsaren ondorioz, bi forma edo azpigenaro poetiko hauen esparruak, funtzioak eta jardunak modu gardenagoan bereiziko dira.

1. JOANES ETXEBERRI ZIBURUKOA (1580 ing. - 1638 ing.)

Joanes Etxeberri Ziburukoa idazle emankorra da, erlijiozko gaiei buruzko eta ia-ia neurtitzez bakarrik osatutako obra zabalen egilea. Bere idazlanak XVII. mendearen lehenengo erdian moldatu zituen. Garai horretan, Frantzian –eta Ipar Euskal Herrian– Trentoko Kontrarreforma dinamismo berri bidez berrabiatua zen, jansenismoa gizarteko alor ugaritan barneratua zen eta arrazionalismo klasikoak pentsamoldeak eta kultura adierazpenak blaitzen zituen.

Ezer gutxi ezagutzen da Etxeberriren bizitzaz. Bakarrik bere idazlanetatik atera daitezkeen argitasun apurrak eta berari buruzko erreferentzia laburren bat, Oihenartek *L'art poétique basque* (1665) lanaren bukaeran dakarrena, esaterako. Ziburun jaio, Paueko jesuiten ikastetxean ikasi eta geroago teologian doktoretza lortu zuen. Hori dela-eta, uste da unibertsitatearen batean edota unibertsitateko fakultateen mailakoak ziren jesuiten teologia-ikastetxeen batean ere ikasiko zuela. Idazlanen hasieretan garaikideek egiten dizkionten laudorioak ikusita, Etxeberri, bere jakinduriagatik, idazlanengatik eta euskararekiko estimu eta erabilerarengatik, ospe eta begirune handiak irabaziak bide zituen.

Hiru lan inprimatu iritsi dira gureganaino: *Manual debozionezkoa* (Bordele, 1627), *Noelak* (Bordele, 1630 / 1631, 1645) eta *Elizara erabiltzeko liburua* (Bordele, 1636). Trinkoena, diskurtsiboena, egitura irmoenekoa, *Manual*-a da. Bi parte edo liburutan banatua, lehenengoan irakasten da *girstino komun batek jakin behar dituen gauza gehienak* (kristau doktrina) eta, ondoren, *gizonen fin zazpi azkenekoak* (herioa, jujamendu partikularra eta jenerala, infernua, purgatorioa, linboa eta paradisia). Bigarren liburuan biltzen dira girstinoak *errateko lituzken halaber otoitz gehienak*, hots, *debozionen egiteko otoitzak*. *Noelak* ez da *Manual*-a bezain trinko, diskurtsibo eta doktrinala: taxutzez eta hizkeraz lauagoa, eskuragarriagoa; narratiboagoa ere bai, Ebanjelioetatik aukeratutako pasarte ugari bihurtzen baititu herri-kanta. Herri-kanturako atondua, lau partetan dago antolatua: bereziena, *noelak* edo gabon-kantak Jesu Kristoren sortzearen gainean egindakoena. *Elizara erabiltzeko liburua* urrun da *Manual*-aren trinkotasun diskurtsibo eta doktrinaletik eta *noelen* freskotasun kantaritik. Funtsean, erlijiozko deboziorako paratutako beste eskuliburu bat da, 1627koa bera baino eskuliburuagoa, xeheagoa eta moldatze herrikoia gogokoa. Biltzen ditu: eguneroko otoitz laburrak, kristau doktrina bera, eta zenbait kantu erlijiozko (tartean 35 bat salmoren itzulpena).

Etxeberriren obra XVII. mendearen lehenengo erdiko erlijiozko giroa eta idatzizko produkzioaren barnean kokatzen da. Jada Trentoko Kontziliotik hasita (1545-1563) eta Kontrarreforma katolikoaren ildoa, XVI. mendearen

azkeneko hamarkadetatik aurrera, katolizismoa berrosatzen aritu zen: apaizgaitegien sorrera azkartu, erlijiozko kongregazioen jarduera hazi, espiritualitate joera indartsuak garatu eta erlijiozko idazlan ugari plazaratu ziren (ikus Le Goff eta Rémond, 1988: 298-310). XVI. mendearen tarte luze bat bezala, XVII. mendearen lehenengo erdia ere, erlijio alorrean, gatazkatsua izan zen. Eztabaida teologiko eta erlijiozkoak gogoak asaldatzen zituen. Gizarteak eta iritzi publikoak arreta handiz jarraitzen zituzten liskar doktrinalak, eta erlijioa eta politika elkarren arteko nahastekatze istilutsuetan murgilduta zebiltzan. Eztabaidetariko bat, besteak beste, arimaren betiko salbamenerako, jainkozko graziaren eta giza nahimen librearen, predestinazioaren eta askatasun pertsonalaren arteko uztartzeari dagokiona.

Jesuiten jarreraren harian –txikikeria teorikoetan eta espekulazio antzuetan baino arreta handiagoa espiritualitate erabilgarrian jartzen zutenak– Etxeberriren obran apenas aurkitzen da garaiko mugimendu eta gatazka teologiko eta espiritualei buruzko erreferentzia edo gogoetarik. Agian inplizituki bai, baina esplizituki bederen, aipamen laburren bat-edo, besterik ez, aukeramen askeari buruzko honako hau, esaterako: *Halarikan uzten nauzu, alegia libroa, / eta hala nola ez ni guztiz zure esklabo. / Ezen ez duzu bortxatzen ene libertatea / baina uzten darotazu libro borondatea* (1978: II, 14). Etxeberri kristau bizitza eta deboziorako zuzenean baliagarria dena axola zitzaion batik bat. Haren helburua zen: kristau doktrina erakustea eta eguneroko erlijiozko debozioa sustatzeko eta elikatzeko erabilgarriak diren otoitzez, kantez, erlijiozko formulez edo bestelako praktikez hornitzea. Kristau arruntari horiek erabiltzea, ikastea, zegokion. Ohiko prozedura, beraz: erakutsi, jakin, praktikatu. *Manual debozionala*-n, hasieratik bertatik azpimarratzen da behin eta berriz obraren xede didaktiko-praktikoa. Hiru liburuen izenburuak ere adierazkorrak dira. Lehenengoa *manual* bat da, eskuliburu praktikoa; bigarrena, *Noelak*, kantak *besta buruetakotz*; hirugarren obra, berriz, elizara *erabiltzeko*. Hirurak funtzionalak, baliagarriak.

Eskuliburu bati dagokion moduan, Etxeberriren lanak arduraz ordenatuak eta egituratuak daude: hurrenkera arrazionalari jarraituz eta zehazki mugatutako ataletan eratuz. Bai *Manual debozionala*, bai *Elizara erabiltzeko liburua*, hedaduraz txikiagotuz doazen hiru mailatan daude antolatuak: parteak edo liburua, *traktatutan* (azpiataletan) banatuak, eta hauek, berriz, burutan (kapitulutan) birbanatuak. Areago, azken lanean, bigarren eta hirugarrenaren artean beste maila bat tartekatzen da: araldeak (multzoak). Banaketa hau argiro zaintzeko, Etxeberri bere berbaldian askotan atalaren bukaera eta hurrengoaren hasiera seinaltatu ohi du: *Huneraino ikusi duk Manuala luzeki, / orain gogoan hartzeko ikus ezak laburki* (1978: II, 199), esaterako.

Eskuliburu bati dagokion moduan ordena eta argitasuna bermatu nahian, maiz binakako egiturak josten ditu, zabalak zein laburrak, batzuk arretaz landuak (ikus Arcocha-Scarcia, 1999). Argitasunaren eta edukien jabetzearen mesedetan ere: zenbait kapituluren amaieran ezarritako “Zarratzea” (ixtea edo biltzea) ataltxoak, edota *manual*aren bukaeran erantsitako “Manuala laburki”, eskuliburua gogoan hartzeko.

Doktrinaren eta otoitzen ikasterako, Etxeberri diskurtsoaren egitura formal gisa “bertsoa” hautatzen du: *eman diat eskarazko bertsutan / (...) / (...) diat bertsuz [versus] ezarri* (1978: 1, 4; 1981: 43). Atal labur batzuk salbu, Etxeberriren idazlanak bertsotan daude jarriak. Etxeberri argi eta garbi bereizten ditu diskurtsoaren eraketan erabili ohi diren oinarritzko bi antolamendu formalak: bertsoa eta prosa. *Manual debozionezkoa*-n zehazten ditu terminoak, dioenean gaien gehiengoa *bertsutan*, *lerroka*, *hitz lotutan*, edo *hitz itzulitan* aurkezten dituela, eta, soilik obraren amaieran, gai batzuk *prosan* edo *hitz lañoetan*. Etxeberri, itxura denez, *bertsuak* terminoarekin, bertso-lerroz, neurtitzez, moldaturiko idazkera, prosa ez dena, adierazi nahi du: diskurtsoaren antolaketa formal bat, ez besterik. Ez du “poesia” terminoa aipatzen, “poesia” adiera propioan egiten duenik esaten, *bertsuz* idazten duela baizik, bertso-lerrotan, neurtitzetan: ertzeraino iritsi baino lehen itzuli, jiratu, egiten diren lerro neurtu eta errimatuen joskera formal soila azpimarratuz, alegia. Nolabaiteko arnas edo jasotasunik duen “erlijiozko poesia” baino gehiago, Etxeberriren lana, bertsotan, bertso-lerrotan jarritako doktrina, deboziorako otoitz bilduma bat da. Bertsoa bitarteko gisa darabil, mezua irakasteko eta zabaltzeko biderik egokientzat hartuz. Dena den, bere idazlanetan, aurrerago adieraziko denez, benetako zantzu poetikoak sumatzen dira.

Bi arrazoi ematen ditu Etxeberri bertso moldearen hautapena –*Manual debozionezkoa*-rena bederen– azaltzeko: liburua euskaldunentzat izanik, euskaldunak koplazaleak direla; bertso-lerroka jarritz, gaiak lasterrago ikasi, aipatu eta erabiliko direla. Lehenengo zergatikoa, besterik gabe, ulergarria eta txalogarria. Idazlea hurbileko inguruneari, herriari, egokitzen zaio. Erlijiozko lanak bere herrikideentzat moldatzen ditu eta, *Manual*-a bereziki, bere ondoan bizi diren euskal arrantzaleentzat. Herriari atxikiaz gainera, leialki jokatzeko du, halaber, hizkuntzarekiko, euskararekiko. Euskara hitzez, euskaraz, babesten du eta obraz sustatzen (ikus Oihartzabal, 2001: 233-239).

Ematen duen bigarren arrazoia ez dago garbi, eta eztabaidatua da. Interpretazio baten arabera (Michelena, 1981a: 272; 1981b: 625-626), Etxeberri erlijiozko mezua bertsotan jarri du doktrinaren, otoitzen eta kantuen ikastea errazteko, ez-ikasientzat idazten baitu gehienbat: letrarik ezagutu ez, irakur-

tzen jakin ez, eta mezuak buruz ikasi behar dituztenentzat. Bertsoa arrazoi pedagogikoengatik, buruz ikasteko lana samurtzeagatik, darabil. Azalpen memoristiko huts honekin ase ez, eta argibide onargarriagoak edo osagarriak bilatu dira. Beste interpretazio baten iritzian (Oihartzabal, 1999b: 62-63; 2001: 239-242), Etxeberriren bertsoa, *Manual debozional*-rena zehazki, ez da liburuko mezua buruz ikasteko bitartekorik aproposena. Bertso-lerroak eta binaka errimatutako lerroen segidak ere luzeak dira, gogoan jasotzeko zailak. Gainera, Etxeberriren hizkera argia eta zehatza bada ere, sarritan esaldi-antolaketa konplexukoa da: lan hartu behar izaten da osagaiak dago-kien lekuan kokatzeko, zein zeinekin lotu behar den asmatzeko. Ez dirudi honek eskolagabeko jendeari egokitzeko biderik hoberena denik.

Gehien erabiltzen duen bertso-lerroa –ia-ia bakarra– hamabost silabakoa da, batzuetan lerro bakarrean moldatua (15), besteetan bi lerrotan banatua (8 / 7). Lerro bakarrean doanean, oso maiz 8+7 egitura antolatzen da, eta zen-baitetan bestelako azpibanaketetan ere bai, 4+4+4+3, kasurako. Zehatzago eta osoago: Etxeberriren neurtizkeraren oinarritzko egitura hamabost silabako bi neurtitzen lotura da: batzuetan, elkarren artean errimatzen duten bi lerro-tan jarriak (15A / 15A), hots, biko errimatuak; besteetan, lerro bikoitiak erri-matuak diren lau lerrotan jarriak (8 / 7a / 8 / 7a), lauuko moldean, alegia. Funtsean, egitura bera, baina erritmo eta estrofa egokitzapen desberdinak.

Manual debozional-n –8.000 bat bertso-lerroz osatua– soil-soilik bi-koen egitura erabiltzen da. Bertso multzoak bikoen sail gutxi-asko luzeak dira (15A / 15A / 15B / 15B / ...). Silabak bertso-lerro luzean jarritz, erritmo barea lortzen da, salmodiaren antzekoa: egokia errezitatzerako, azalpen doktrinal zabal eta lasairako, ideien biribiltzeak tarte nahikoa eskatzen baitu. Bestalde, jakina, biko luzearen errepika askotan lehorra, astuna, monotonia gertatzen da, batik bat segida luzeetan. *Noelak*-en eta *Elizara erabiltzeko liburua*-n ere biko da bertso molde erabiliena, baina oraingoan lau lerrotan banatua, lau-ko bihurtuz, alegia: ez horren diskurtsibo edota doktrinal diren bi idazlan hauen tankerari hobeto doakien erritmoa. *Noelak*, 1.100 estrofa baino gehia-gotan antolaturiko 4.400 pasatxo lerroekin, erritmo arin eta isurberakoa da, lerro eta ahapaldi laburrekoa, gabon-kanten herri-kanturako aukerakoa. *Elizara erabiltzeko liburua*-n, Etxeberrirenak diren neurtitzak eta himnoen eta salmoen itzulpenak bilduz, 8.300 inguru neurtitz jasotzen dira. Azken bi li-buruotan nagusi den laukoaren ondoan bestelako estrofa molde batzuk ere ageri dira, baina oso bakanka.

Errima –noizbehinkakoetan izan ezik, bikoen eta lauкоen arabera molda-tua– ez da, oro har, hoshidetasun aberatsekoa, nahikoa baizik. Ugariena si-laba eta erdi hartu eta lexemaz gehi morfemaz osatuta dagoena da. Batzuetan

eskastu egiten da, azken silabara eta inoiz silaba erdira soilik mugatzen denean; beste batzuetan, berriz, hosiadetasuna zabaldu eta aberastu egiten da, azken bi silabak eta gehiago ere besarkatzeraino.

Puntu honetan, interesgarria eta azterketarako akuilagarria da Oihenartek (1665) Etxeberriren bertsoen gainean ematen duen iritzi kritikoa. Jakina denez, Oihenartek eskatzen du euskal bertsoak neurtitz femenino hutsez (azentua azken-bigarren silaban doanez, bi silabako edo gutxienez silaba eta erdiko errima), *glissans* hutsez (azentua azken-hirugarren silaban doanez, hiru silabako errima edo gutxienez bi silaba eta erdiko errima), edota bien arteko konbinazioaz taxutu behar direla; bestalde, neurtitzei dagozkien elisio eta sinalefak ere egin behar dira. Bada, Oihenarten arabera, Etxeberrik, beste oker batzuk egiteaz gain, ez ditu arau horiek zehazki betetzen. Honi buruz esan behar da: batetik, Oihenarten araubidea erlatibizatu beharra dagoela; bestetik, Etxeberrik, ez gutxitan hosiadetasun eskasagoa badarabil ere, ugarien silaba eta erdia besarkatzen duena ezartzen duela. Sinalefari dagokionez, berriz, Oihenart zuzen dabil: Ziburukoak gogara aplikatzen du sinalefa, bertso-lerroaren neurria lortzeko komeni zaion eran. Ez du arau finkorik. Oro har, sinalefarako aukera ematen denean, gehiagotan jotzen du ez egitera, egitera baino.

Literatura ikuspuntu espezifikotik hartuta, *Manual debozionezkoa*, esaterako, ez da ikasteko eskuliburu lehor eta esker txarreko soila, doktrina eta debozioa transmititzea besterik gabe bilatzen duena, erlijio mailako gogobetetzeaz landa, beste pozbiderik eskaintzen ez duena. Etxeberriren idazlanean badago beste zerbait gehiago: arruntasuna gairiditzeko xedea. Baina gorago jo nahi hori, literatura maila, eraikitze estilistikoa, lortu nahia (Oihartzabalek nabarmendua, 1999b: 67, 34. oin-oharra; 2001: 240-242), nahiko mugatua da, hala obraren egiturazko ardatzetan, nola baliabide eta alderdi xeheetan. Ukitu literario zenbait, zertzelada distiratsu batzuk, sumatzen dira, baina ez literatura asmo edo hezurdura orokor zehaztuak. Obraren oinarria eta jomuga erlijiozko irakastea da. Gainerakoa honen zerbitzuan dago.

Etxeberriren lanetan, literarioki erakargarriena sortzen da doktrina, debozioa, halako sakramentu edo Ebanjelioetako pasarteak azaltzeko beharra gairiditzen duenean, eskuliburuaren lotura zurrunetatik askatzen denean. Horrelakoetan, bere kasako, espontaneoago, ageri da, eta bere ekimen eta asmatenetik jaiotako perifrasi eta anplifikazioetan barna abiatzen da. Zenbaitetan, irudimentsuki jokatzeko du eta fikzioaren alorrean ere murgiltzen da. Askotariko zergatiengatik estimagarriak diren beste atal batzuk gutxietsi gabe, literarioki aipagarriak dira, besteak beste, eta multzo gisa harturik: *Manual*-aren lehenengo liburuaren bigarren parteak eta *Noelak*-en lehenengo

partea. Zirrara eragiten, txundidura sorrarazten, duten pasarteak dira, bereziki gaur egungo irakurlearen mentalitatea eta aurreiritziak une batez eteten badira, edota garai hartako erlijiozko pentsamoldera hurbiltzen ahalegintzen bada.

Alderdi aipagarrien artean, azpimarratzekoa da atal horietako egoerei, gertaerei eta hizkerari darien dramatismoa. Dramatismoa, hitzaren bi adieretan: zirrara, hunkipena, bihotz astinaldia, esan nahi duen aldetik, eta antzerkiari, eszenografiari, dagokion aldetik. Etxeberrik intentsitate dramatiko handiko eta indar bisual biziko sekuentziak taxutzen ditu. *Manual*-aren lehenengo liburuaren bigarren partea lau/zazpi azken finak azaltzera bideratua dago. Tarterik zabalena lehenengo hirurei eskaintzen zaie (herioa, jujamendua, infernua), dramatikoenak, lazgarrienak, hain zuzen. Laugarrenari, paradisuari, gutxiago. Autorearen aitopena: *Huneraino ibili naiz beti tristezietan / noizbait bedere sar nadin alegerantzietan* (1978: I, 131; 1981: 411). Infernuko laztura erdiragarrien deskripzio ikaragarriak, kondenatuek beren gorputzetan jasaten dituzten tormentuak edo bost zentzumenei ezarritako zigorrak, fikziozko izugarrikeriaren, horrorearen eremuan kokatzen dira. Idazleak honela kristaua konbentzitu nahi du bizitzan zehar beti amaiera, heriotza alegia, izan dezan gogoan; eta zigorrek sorrarazten duten izuaren bidez, bekaturik urrundu eta kristau bizitza zintzoa eraman dezan. Dramatismoa, orobat, haur errugabeen masakrea jasotzen duen *Noelak*-en atalean.

Halaber, dramatismoa aipagarria da gertaera eta egoeren eszenografiaren aldetik. Agerikoa da infernuaren, purgatorioaren, paradisuaren edo errugabeen sarraskiaren deskripzioetan. Aberastu egiten da antzerkiari dagokion elkarrizketa eransten zaionean, arimaren jujamendu partikularren atalean, esaterako, espiritu onak eta gaiztoak izaten duten berbazko lehian (1978: I, 49-57; 1981: 175-201). Aingeruak eta deabruak hilzorian dagoen eriaren arima bereganatu nahi dute, eta ahaleginean ari dira. Eszena benetan bizia, narrazioz eta elkarrizketaz osatua.

Egiturazko maila utzi eta baliabide konkretuen esparruan ere bada azpimarratu beharrekorik. Enuntziazio egintzan, diskurtsoaren igorlea eta hartzailea izendatzeko, pertsona izenordainen jokoaren erabilera aberatsa. Zertzelada, xehetasun edo gogoeta ñimiño bereziak, hala nola: *Begietan ezagun da presunen tristezia; Bizitze gaiztoak fin gaitz komunzki du egiten*; edota *Azken finak koroatu ohi du beti lana* ezaguna. Azalpen doktrinalerako egokiak eta bertso-lerroen segida luzean bizigarri gertatzen diren konparaziozko irudi ugariak, gehienak naturatik hartuak: *Hek guziak joan zaizkigu, nola airean lainoa; Ezen nola beherera arbola burdatua / txardangoaz erortzetik baita sostengatua; gizonaren bihotza / tormentatzen duk, haizeak / hala nola hari-*

tza; eta abar. Zenbakien erabilera bitxiak, *Elizara erabiltzeko liburua*-ren lehenengo parteko bigarren *traktatuan* esaterako, non kristau doktrinaren atalak zenbakien hurrenkera progresiboari jarraituz azaltzen diren.

Etxeberrik bere herri, ingurugiro eta hizkuntzarekiko atxikitasuna erakutsiz, *Manual debozionezkoa*-n batik bat, alde etnografiko eta sozialaren ikuspuntutik baliagarriak diren erreferentzia aberatsak utzi ditu. Honela, adibidez, itsasoko bidaia eta lanetarako otoitzak eskaintzen dituen bigarren liburuaren lehenengo partean (ikus “Balea kolpatu eta” testua).

Manual debozionezkoa-ren bertsioa eta oin-oharrak zehazteko erabili diren oinarriak: Hordago / Lur argitaletxeak 1669ko ediziotik egindako argitalpen xerokopiatua (Donostia, 1978); eta Patxi Altunak paratutako obraren lehenengo liburuaren edizio kritikoa (Bilbo, 1981). *Noelak*-en testuen bertsiorako, Lino Akesolok prestatutako edizioa (Donostia, 1970).

Atalaren sarrerak eta oin-oharrak: Karlos OTEGI

Manual debozionezkoa

Irakurtzaile debotari egileak liburu hunen maneraz abisua

Manual debozionezkoa-ren hasieran, *errepertimendua*, hots, liburuaren antolamendua edo parteen bereizketa, azaldu aurretik, Etxeberri irakurleari zuzentzen zaio, hika-ko apostrofez, obra ezaugarritzen duten ardatz nagusiak gogorarazteko: eskuliburu katolikoa da, euskaraz idatzia eta bertsotan taxutua. Bertsotan, zeren euskal nazioak kopla maite duen eta, bertsoaren bidez, *Manual*-a azkarrago, errazago, ikasi eta aipatuko den. Ezin utzizko abisua: funtsezkoena ez da hitzaren forma, azala edo hotsa, baizik eta hitzaren barnean gordetzen eta bideratzen den edukia, mamia. Liburuaren xedea erlijiozkoa da: kristau debozioa sustatzea.

Nabarmentzekoak: eredu den Grezia klasikoaren aipamena, zinezkotasun eta engaiamendurako joera, eta bukaerako apaltasunaren topikoa.

Testuaren kokagunea: *Manual debozionezkoa*, 1978, I, 4; 1981, 42-45.

Irakurtzaile debotari egileak liburu hunen
maneraz abisua

Giristinoa, eman diat eskarazko bertsutan
katoliko manuala neure asti ordutan,

ikusirik, nola bainaiz jaiatzez¹ eskalduna,
gure nazioa dela kopla maite duena.

Hartarakotz jakiara² diat bertsuz ezarri
lasterrago ikas³ eta maizago aipagarri.

Lehenago nonbait urrun Greziako partetan
herriko legeak eman ohi hituen⁴ kantetan,

10 nola kankak maiz baitire mundukoen ahoan,
hala kantez oroiturik maiz zituzten gogoan.

Hekin⁵, bada, kostuma⁶ onaz oroiturik, lerroka
manuala eman diat den bezala, koplaka;

¹ Jatorrizkoan: *iaiatcen*. Honen ordeaz, *iaiatce*z behar duela uste da (Mitxelena; Altuna). Beraz, *jaiatce*z, hots, jaiotce. ² jakinaren gainean, ez oharkabez, hots, deliberratuki (Mitxelena) / neure jakinduriaren arabera (Altuna). ³ ikasgarri. ⁴ zituan (hikako alokutiboa): ziren. ⁵ Heien, haien. ⁶ ohitura, aztura.

bainan nihork ez demala beharria⁷ hitzera
hanbat nola hitz azpian ehortzia denera.

Gehiago⁸, ahal bezain umilki haut otoizten
obratxo hau mesprezia gogorki ez dezaken⁹.

Hasteak gaitzak direla errana duk komunki;
hunen gainean eginen dik zenbait bertzek¹⁰ hobeki.

⁷ ez dezala eman belarria; ez dezala zuzendu arreta. ⁸ Areago, gainera. ⁹ ez
dezaan (hikako neutroa, hik hura). ¹⁰ zenbait (lan) beste norbaitek.

4

MANVAL



IRACVRTCAILLE

DEVOTARIEGVILLEAC

LIBVRV HVNEN MANERAZ

ABISVA.



Viriftiñoa, eman diat eſcarazco verſutan,
Catholico manuala neure aſti ordutan
Ikhuffiric nola bainaiz iaiaſcen eſcalduna
Gure natioa dela copla maite duena.

Hartaracotz iaquiara diat verſus eçarri,
Laſterrago ikhas era maizago aipha garri.
Lehenago nonbait vrrun Greçiaco partetan
Herrico legueac eman ohi ituen cantetan
Nola cantac maiz baitire munducoen ahoan,
Hala cantez orhoituric, maiz çituſten gogoan,
Hequin bada coſtuma onaz orhoituric lerroca
Manuala eman diat, den beçala coplaca.
Bañati nihorc eztemala, Beharria hitçera,
Hambat nola hitz azpian ehorçia denera.
Guthiago ahal beçain humilqui aut othoizten
Obratçho hau meſpreçia gogorqui ezteçaquen.
Haſteac gaitçac direla errana duc communqui
Hunen gañean eguiñen dic cembait berçec hobequi

"Irakurtzaile debotari egileak liburu hunen maneraz abisua". Joanes Etxeberri (*Manual debozionezkoa*, 1669ko ediziotik).

Elizaz

Manual debozionezkoa-ren lehenbiziko partean, Jainko Aita laudatu ondoren, bertsoilea Jesu Kristori zuzentzen zaio, eta, jarraian, honen irakaskizunak jasotzen ditu. Besteak beste, eta lehenengo pertsonan mintzo delarik, Jesu Kristok *Zer den eliza* azaltzen du eta hori, hain zuzen, bi irudiren bidez: eliza zuhaitzarekin eta ontzi berreginarekin berdinduz. Itsasontziarena oso erabilia da kristau tradizioan eta ikonografian, elizaren izaera eta bilakaera adierazteko; aproposa, bestalde, ohiko bizigiro naturaltzat itsasoa duen herri batekin jarduteko.

Bertso sailaren enborra (9-30) alegoria bat da, irudi parekatuen kate bat. Oinarrizko irudia –eliza ontzia da– abiapuntutzat hartuz, elizaren gorabehera eta partaide bakoitza (mundu erreala), bat-banaka, ontziaren iruditik sortutako azpi-irudietako batekin (mundu irudizkoa), dagokionarekin, berdintzen da. Elizaren etsaien artean, *heretiko*, *tematsuak*, *araueko presuner*: Etxeberrik bere garaiko erlijiozko gatazkei buruz egiten duen aipamen esplizitu bakanetakoa.

Testuaren kokagunea: *Manual debozionezkoa*, 1978, I, 30-31; 1981, 118-123.

Elizaz

Hauk guztiak ikasi tuk¹. Oraino ene hitza²
entzun ezak, jakiteko ea zer den Eliza.

Eliza duk arbola bat izarrerainokoa
itzaltzen duela mundu guztiaren kanpoa.

Fruitua³ duk relijione neronek ifinia
eta mami obra onak, azal zeremonia.

Baterere⁴ ez dezala azala mesprezia,
zeren baita fruituaren leial begiraria⁵.

10 Edo ezperen⁶ Eliza duk untzi berregindua⁷,
ifernuko uriz⁸ eta haizez tormentatua.

¹ dituk. ² Oraindik nire hitza; (horrez) gainera, baita ere, nire hitza. Jesukristo mintzo da lehenengo pertsonaz. ³ Jatorrizkoan: *Fautua*. Altunaren ustez, inprentako hutsa da eta *fruitua* formaren ordez dago. ⁴ Batere. Bertso-lerroaren neurria lortzeko, -re silaba errepikatua. ⁵ begiralea, zaintzailea, jagolea. ⁶ Edota bestela; beste era batera (esanik). ⁷ apaindua, edertua / berregina, eraberritua / konpondua (Harriet). ⁸ euriz.

Hara-huna ziabilak⁹ haize kontraz luietan¹⁰,
ez duk, ordean, sekulan galduko uhinetan.

Hunetxek dik ardiasten belan¹¹ parabisua,
zeina¹² baita kristau onen salbatzeko portua.

Salbamendua duk hemen eta ez untzi bertzetan,
zeinak hondatzen baitire hunen inkuntrueta¹³.

Barka hunen burgesa¹⁴ duk ene Aita eternoa,
ni nauk gero buruzagi haren hurrenekoa.

20 Espiritu Sakratua itsasoko pilotu,
zeinak tormentetan baitu bide onaz gidatu.

Ama duk gure ondoan lehenbizi partzuner¹⁵,
apostoluak agintari, laiekoak pasaier¹⁶,

lagun apez eta fraide munduaz ukatuak¹⁷
eta enegatik bizi penosa hautatuak.

Soldaduak doktor eta predikari jakinak,
garaituaz doazela hirur etsai gordinak:

heretiko, tematsuak, arauko presuner¹⁸,
Eliz-ama sainduari zeinak baitzaizko aiher¹⁹.

⁹ zebilek (hikako alokutiboa): dabil. ¹⁰ haize kontrarekin borrokan; haize kon-
tren mendean. ¹¹ erdiesten, iristen, haize oihalez. ¹² Jatorrizkoan: *zein*. Altuna-
ren oharrez: *zeina* behar du izan, ostera lerrorako silaba bat falta zaio. ¹³ elkarrekin
topo egindakoetan; talka egitean. ¹⁴ itsasontziaren jabea. ¹⁵ partzuer, parte-har-
tzaile, esku-hartzaile. ¹⁶ laikoak bidaiari. ¹⁷ mundua ukatu dutenak ala munduak
ukatu dituenak? Hurrengo lerroko *hautatuak* formak –hots, hautatu dutenak– lehenengo
irakurketaren alde egiten duela dirudi. ¹⁸ Jatorrizkoan, lerro osoa komarik gabe
dator, baina aurreko lerroan hiru etsai aipatzen direnez, honako banaketa honek dirudi
zuzenena: heretikoak, euren okerrari setakeriaz eusten diotenak eta (hauen) arabera-
ko, antzeko, gisako pertsonak / arauko presunerak edo presoak (Altuna). ¹⁹ Hau da,
zeinek eliza gorroto baitute.

30 Hunelako Eliza duk jendez eskifatua²⁰,
onak eta gaiztoak ere badik bere lekua,

bainan komunki Eliza guk aditzen duguna,
girstino guztien duk katoliko bilduma.

Apez gobernatzaileen, egia duk, bilkua²¹
deitzen dugula Eliza batzuetan saindua,

parte printzipalenari guztiaren izena
ematen zaiola, zeren den seinaletuena.

²⁰ Hots, eliza duk honelako jendez tripulatua, gidatua; elizaren tripulazioa honelako jendez dago osatua. ²¹ bilkuia, bilkura; elkartea.

Herioaz (zatiak)

Lehenbiziko liburuaren bigarren partean, gizon-emakumeen azken finez dihardu Etxeberrik. Aurrena: herioa, zeina izaki bizidun boteretsu eta anker gisa aurkezten den. Bertso sailean, zer den herioa, haren zergatiak, jokamoldeak, amarruak, ondorioak... azaltzen dira.

Heriotzarena gai errepikatua da Errenazimentuan eta Barrokoan. Ageri da pinturan (Dürer, Brueghel Zaharra, Valdés Leal...), literaturan (Montaigne, Rabelais, Sponde, Quevedo...), erlijiozko bizitzan eta espiritualitatean (ongi hiltzeko gogoetak eta aholkuak...), eguneroko ezbeharretan (izurriteak, gerrak...) eta abarretan. Heriotza azaltzeko moduak askotarikoak dira: azken atsedena, larritasunezko trantzea, bizitza honetako nahigabeen amaiera eta kontsolamendua, kearen parekoa izan den bizitzarekiko desengainua, ororentzako bizilege saihetsezina, estoikoki eta larritasunik gabe eman beharreko urratsa, edota –heriotza bera iraularaziz– txantxetan hartzeko igarotzea ere bai.

Etxeberrik heriotzaren alde ilun, izugarri, anker eta suntsitzailea aukeratzen eta azpimarratzen du, eta gizakumeari ohartarazten dio une horretan jokatu duela bere betiereko etorkizuna. Bertso sailean oso modu dinamikoz azaltzen dira herioaren egintzak eta ibilerak. Erabilitako konparazioak ere deigarriak dira.

Testuaren kokagunea: *Manual debozionala*, 1978, I, 41-45; 1981, 150-161.

Herioaz ea zer den

Herioan aditzen da biziaren galtzea
eta gorputz eta arimak elkar bortxaz uztea,

ezen gauzetan hain ez da maite korapilorik¹,
hekien bien² artean dena bezalakorik.

Bortxaz apartatzen dire elkarganik hek biak,
elkarren lagun Jainkoak berariaz³ utziak.

[...]

Gizonari darraio

Gizonaren ihizian gau eta egun dabila
eta sosegurik ez du, non ez dakusan hila,

¹ Hots, ez da hain lotura, atxikidura, maiterik.

² heien bien, haien bien.

³ nahita, propio.

ezen amaganik haurra denaz gero mundura⁴,
 pausu gaberik darraio oin-hatzetik ardura⁵.

50 Gu non gare, hura han da, gizonen nigarrera⁶
 den urratsik ttipiena galdu gabe tristera,

bainan ondotik darraio hala nola itzala,
 bi ahotako eskuan dakarrela nabala⁷.

Atzematen du

Sarri edo berant ditu atzematen guztiak,
 ezen itzurtzeko⁸ dire bide guztiak hertsiaik.

Mortu zarraturik⁹ ez da, non ez dezan idoki¹⁰,
 ez aintzirarik iragan¹¹, non ez dezan ideki¹².

Leku guztietara du artikitzen tragaza¹³
 eta urruititik ere azarkatzen bihotza¹⁴.

60 Harengana darauntsagu¹⁵ nola uhinak kostara,
 berak erakartzen gaitu nahi duen kozkara¹⁶.

[...]

Probe, aberatsak, etc.

70 O, kruela, odoltsua naturaren burreua¹⁷!
 Haraitzina¹⁸ hobiratu huen¹⁹ gure ama Eva.

⁴ haurra mundura denez gero, alegia. ⁵ Hau da, atsedetik gabe oinatzetik jarraitzen dio etengabe; gelditu gabe oinatzak, oin-aztarnak, jarraitzen ditu aldi oro. ⁶ gizonen negar tristera, alegia (bi lerrotan banatutako sintagma lotuz). ⁷ bi ahotako nabala, labana. ⁸ ihes egiteko, eskapatzeko. ⁹ Bortu, mendate, itxirik. ¹⁰ ireki. ¹¹ Agian: ez aintzira iraganik (?) (Altuna). ¹² edeki: ireki; zabaldu. ¹³ aurtikitzen, jaurti(ki)tzen, gezia. ¹⁴ asmatzen du, lortzen du, bihotza jotzea. ¹⁵ eraunsten dugu, jotzen dugu, oldartzen gara. ¹⁶ aldera. ¹⁷ Lerroaren hurrenkera: O, naturaren burreu kruela, odoltsua. ¹⁸ Aspalddidanik. ¹⁹ zuan (hikako alokutiboa): zen.

Geroz ez diok barkatu handi edo ttipiri,
bainan dituk munduaren kontra armak mutiri²⁰.

Hatsa²¹ duenari diok artikitzen gezia
eta zahar, gazteari idekitzen²² bizia.

Nola pikatzen²³ baititu segak belar ferdeak,
hala azpiratzen dituk puxant eta probeak.

Errege eta arloteek hala ditek²⁴ frogatzen,
ezen hi haute nausi²⁵ beretzat ezagutzen.

80 Nihork ezin iguriki ziezekek²⁶ hireei²⁷
bi aldetara ebakitzen duten arma zorrotzei.

Hire tragazaren kontra ez duk erredolarik²⁸,
ez landetan zauriaren sendatzeko belarrik.

[...]

Entrepresak hausten

Hi agertu artean tuk²⁹ gure hitzak handiak,
bainan agertu eta hik isiltzen tuk mihiak.

100 Arranoa datorreino xoriak dik kantatzen,
nabaritu duenean, ordean, duk isiltzen.

Hitzaz eta gutzaz berdin duk³⁰, herio kruela,
gure ahoa hersten duk hi agertu bezala³¹.

[...]

²⁰ dituk, munduaren kontra, armak oldartsuki, bortizki; dituk, munduaren kontra, armak oldartu, bortizki hartu. ²¹ Jatorrizkoan: *Hasta*. Inprimatze akatsa dela uste da. Beraz: hatsa duenari, hots, bizi arnasa duenari. ²² edekitzen, kentzen. ²³ ebakitzen, mozten. ²⁴ diate (hikako alokutiboa): dute. ²⁵ nagusi. ²⁶ aurre egin, eutsi, ziezaiekek (hikako alokutiboa): diezaieke. ²⁷ Hots, hire arma zorrotzei. ²⁸ "Erredola": ezkutu mehe biribila. *Rodela* (gazt.); *rondache* (fr.). ²⁹ dituk. ³⁰ Alegia: gure artean ere –hirekin eta gurekin– gauza bera gertatzen da. ³¹ bezain laster.

Jujamendu ondoko munduaren estatua (zatia)

Etxeberriren azalpenean, mundu honen bukaera eta Azken Judizioa gertatu ondoren, mundua zein egoeratan aurkituko den erakusten da. Bertsogilearen asmamenez irudikatzen den antzaldatzea ikusgarria da: argitasuna, ustelezintasuna eta gorabeherarik gabeko leuntasuna. Dohatsuentzat atonduriko inguru horretan ez da izango ez gose edo egarririk, ez mahats-biltze edo kardatzerik. Dena ederra, oztopo eta tatxarik gabea, baina, bestalde, hotza, geza, zientzia-fikziozko paisaia gorria.

Testuaren kokagunea: *Manual debozionezkoa*, 1978, I, 88-89; 1981, 288-291.

Jujamendu ondoko munduaren estatua

Jujamendua akabatu den bezala, munduak
bertze iduri harturen du karrez purgatuak¹.

Zeruko gurutzea da guztia iraungiren²
eta lehengo zuziak dire klar agerturen.

Lehen baino gehiago eredura zazpitan
klaraturen dute³ bere leku ordenatutan.

Iguzkia egonen da klaro Orientean,
ilargia hedoi gabe, berriz, Okzidentean.

10 Klaro bertze zeruaren xaro bistagarriak⁴,
gau egunek ahantziren tuzte⁵ bere aldiak.

Argi baizen ez daiteke⁶ eta itzalarenik
lehen bezala izanen ez da iduripenik⁷.

Suak ere zeruaren hurbileko auzoak
argituren tu, iguzki nola uztailekoak⁸,

¹ Hots, karrez, su garrez purgatutako munduak. ² Azken Judizioaren aurreko seinaleen artean *gurutzearen bandera gero zeru beltzean / agerturen da aipatu ilunbeen artean* (1978: I, 78; 1981: 259). Jujamenduaren ondoan, iraungi, itzali egingo da. ³ *Lehen (...)* dute: ortziko zuziek lehengo eredura, jujamenduaren aurreko moduan, baino zazpi bider gehiago argituko dute. ⁴ Halaber, klaro, argi, (egongo dira) zeruaren beste kandela –hots, izar, argizagi– edergarriak, apaingarriak, bistarako atseingarriak. ⁵ dituzte. ⁶ ez dateke, ez da izango. ⁷ itzalaren iduripenik, irudipenik, alegia. ⁸ nola eguzki uztailekoak.

zeru kolore urdinak, nola aire meheak,
eta urak, diamanta nola tatxagabeak⁹.

Lurra beiraren pare daite¹⁰, printzeenean
zeina presentatzen baita xahuki mahainean¹¹.

20 Urean ere ez da izanen arrain igelduririk¹²,
ez lurrian sagar edo bertze fruitu ezirik

eta airean ez dire hegaturen xoriak,
ez hain guti¹³ larrainetan ibiliren bestiak¹⁴,

ezen horiok¹⁵ on ziren lehenago munduan,
lurrian gizonak egon ohi ziren orduan.

Ez da, beraz, deus izanen bustel ahal daitenik¹⁶,
belar edo zuhaitzik ez, ez hetzaz bizienik¹⁷,

bainan elementak¹⁸ dire izanen xoil¹⁹ argiak
eta bistak dadutzanak²⁰ xahu eta garbiak.

30 Aldapa eta mendi gorak dirade planaturen²¹
eta puioak²² elkarren kidera berdinduren.

Finean nola zerua baita guztiz leuna,
lurraren bisaia²³ hala izanen da berdina.

Dohatsuak, beraz, duke²⁴ handi gozamendua,
hain estatu ederrean ikusteaz mundua.

[...]

⁹ nola diamante tatxagabeak. ¹⁰ date, izango da. ¹¹ printzeen mahaian. ¹² igerian dakienik. ¹³ ez eta. ¹⁴ abereak, piztiak. ¹⁵ "Horiek + ok", hurbileko mugatzailez: aurreko lerroetan aipatutako horiek, alegia. ¹⁶ ustel(du) ahal izango denik. ¹⁷ ez haietzaz bizienik, hau da, ez belarrez edo zuhaitzez bizi izan direnik. ¹⁸ Hots, oinarritzko lau gai bakun naturalak: lurra, ura, airea eta sua. ¹⁹ soil(ki), guztiz. ²⁰ eta (horiek) dauzkaten, izango dituzten, itxurak. ²¹ lautuko, zelaituko, berdinduko. Biko honetan, *Isaias* 40, 3-4 eta *Lukas* 3, 4-5 pasartean oihartzuna nabari da. ²² muinoak, mendixkak, goraguneak. ²³ aurpegia; itxura. ²⁴ izango du.

Balea kolpatu eta

Bigarren liburuaren lehenengo partearen bukaeran, itsasoko bidaietan Jainkoari egiteko otoitzak biltzen dira: marinelentzat espresuki prestatuak. Atalean zehar, Etxeberri jakingarri zenbait ematen ditu itsas bizitzari buruz. Otoitzei jarritako izenburuen bidez aipatzen dira: itsasontziko kargu edo postuak (burgesa, agintariak, maistrua, pilotua...), bidaietako une eta gorabeherak (altura hartzea, karta miratzea, leman sartzea... enbarkatzea, aingura egozte eta altxatzea, belak hedatzea eta hartzea... tormenta, enkailatzea, portura itzultzea...) eta arrantza lanak (arraina atzematea, balea kolpatzea...). Etxeberrirentzat: *Ofizio gaitzena duk ere itsasokoa / (...) / Nekeez bertze alde duk herioa hurbila* (1978: 129). Otoitzetan barrena itsas giroko hitzak topatzen dira: *(h)ola, marea, arruta, goaia... istilero, gila, bela, kablea, arpoia, beita... izurdea, balea, antxoa...*

Dena den, testu honetan antzematen den bezala, bertsoak funtsean otoitzak dira, erlijiozko eduki eta helburuz osatuak: periletatik guardatzeko, itsasoan gidatzeko, estutasunetan laguntzeko... Jainkoari egindako eskariak. Oraingo honetan, nabarmengarria: arpoiak kolpatutako baleak eragiten dituen perilen zertzeladak.

Testuaren kokagunea: *Manual debozionezkoa*, 1978, II, 155-156.

Balea kolpatu eta

Jauna, geure arte¹ baino gehiago zureaz,
balea zauritu dugu arpoinaren kolpeaz.

Arren bada, egiguzu, Jaun puxanta, grazia,
sarri gelditzeko arrain itsasoko handia²,

gutarik garabik zaurtu gabe³ bere indarraz,
segadetan⁴ dabilala buztan edo bularraz,

edo xalupa irauli gabe gilaz gainera,
edo berekin eraman gabe urtan behera.

10 Arren, begira gaitzatzu gaitz hauk guztietarik,
eskerra diezazugun itzul lehorrerarik.

Irabazia da handi, perila ere handia,
begira⁵ diezazugu printzipalki bizia.

¹ artezia, antze, trebetasun.
tzeko, itsasoko arrain handia.
tan. ⁵ babes(tu), zain(du).

² maiz, askotan, baratzeko, menderatzeko, eskura-
³ gutarik inor zauritu gabe. ⁴ xederetan; amarrue-

Noelak

Nola Salbatzailea sortu zen gauean gauza guztiak poztu ziren Noela

Ilargiak zuenean / egin bide erdia, Jesus haurra, Salbatzailea, jaio da Betleemen. Noel honek bozkariozko gau hori kantatzen du, eta kristauak poztasun horretan bat egitera gonbidatzen ditu. Gonbidapena jasoz, kristau herriak gabon-kanta hau bereganatu, eta, tradizioz, Eguberrietan abestu ohi du.

Noela, gau horretan gertatu den eraldaketa adierazteko, kontrastez baliatzen da: *alegeratzen / tristetzen; argitzen / ilunean; ez da ageri / ilkirik; kantatu / isildu, mututu*. Argia eta iluna, poza eta tristura: erantzun desberdinak gertaera beraren aurrean. Zorionez gainezka, bertsogileak bere poza aldarrikatu eta zabaldu nahi du.

Testuaren kokagunea: *Noelak*, 1970, 54-55.

Nola Salbatzailea sortu zen gauean gauza guztiak poztu ziren Noela

O, Eguberri gaua,
bozkariozko gaua!,
alegeratzen duzu
bihotzean kristaua.

Mundu guztia duzu
zorionez betetzen,
zergatik baitiozu
Salbatzailea ekartzen.

10 Gau ilunean ez da
ageri iguzkirik,
hunetan dakusagu
mirakuluz ilkirik.

O, gau desiratua!,
zuzia¹ duzu piztu
zeinak mundu guztia
behar baitu argitu.

¹ Jesus jaio berria, alegia.

Argizagiak dire
bozkarioz dantzatzan,
ohi baino dutela
20 gehiago argitzen.

Aingeru onak, berriz,
hasi dire kantatzen,
tristeak dituztela
boztera gonbidatzen.

Errepikatzen dute
maniurez² artzainek,
aradari³ lehiaz
ihardasten larrainek.

Engadin⁴ mahastia
30 gau huntan zen loratu,
Erroman olioeko
iturburua sortu.

Arrainak ere jauzi
ziren paguz⁵ urean,
abreak basoan eta
hegaztinak airean.

Gauza guztiak dire
gau hunetan pagutzen⁶,
orobat egitera
40 gaituzte gonbidatzen.

Ifernuko ostea⁷
ordean da tristetzen,
haren zentzatzailea⁸
zerengatik den sortzen.

² "Maniura": zitarra antzeko musika-tresna. ³ oihartzunari; hotsari, soinuari.

⁴ "Engadi": Israel eta Jordaniaren artean, Itsaso Hilaren mendebaldeko ertza inguruan kokaturiko oasi joria, lur emankorrak. ⁵ pozez, bozkarioz. ⁶ pozten, bozkariatzen.

⁷ jende-taldea; tropa. ⁸ zentzatzen, zentzarazten, zentzudun bihurtzen duena / eskarmentu emailea.

Idolak aldaretan
betan⁹ dire mututu,
aztiak arrozoina
miretsirik galdetu.

50 Bertzerik ez daroe¹⁰
deus ere ihardetsi,
haur batek dituela
baizen isilarazi.

Isildu behar zuten
guk ordainez kantatu,
zorionean dela
Jainko Semea sortu.

⁹ bat-batean.

¹⁰ deraue(te); die(te). Hots, beste deusik ere ez diete erantzun.

Inozenten masakrearen gainean Noelak (zatiak)

Lau dira Errugabeen sarraskiaren gainean atondutako noelak: Herodesen nahasmen-dua eta urguileria, sarraskia bera, eta amen dolorea. Azken bi hauen zati hautatuak jasotzen dira hemen.

Mateoren araberako ebanjelioak dakarrenez (2, 16-18) eta kristau tradizioak mendetan erakutsi duenez, aldi hartan Judeako eta Palestinako beste probintzietako erregea zen Herodes I.a Handiak, "Betleemen eta inguruetan bi urtez azpiko haur guztiak hiltzeko agindu zuen", horrela errugabe haien artean, bere ustez koroa eta erregetza kentzera zetorren Jesus jaioberria hilko zuelakoan. Gertakaria ez dago historikoki frogaturik: Flavio Josefok (K.o. 37-100 ing.), historialari judu garaikideak, esaterako, ez du jasotzen. Ez da hau, ordea, gertakariaren egiatasuna ukatzeko argudio erabakigarria.

Mateoren Ebanjelioan bizpahiru bertset, besterik ez, betetzen dituen gertaera Etxeberri 260 bertso-lerrotan azaltzen du. Fikziozko kontakizun lan deigarria. Dramatismoz, hiperbolez, zertzelada inpresionistez, lehenalditik orainaldirako jauziez, eta bestelako irudiz eta baliabidez hornitutako bertso saila.

Testuaren kokagunea: *Noelak*, 1970, 73-77.

Inozenten masakrearen gainean Noela

Erregeak¹ zeudezela
Haurraren adoratzan,
errepustaren begira²
Herodes zen unatzen³.

"Hainbertze non ote daude⁴?
—erran zuen askotan—.
Adu erran zerotaten⁵,
berriz itzultzekotan.

¹ Hots, Betleemen jaiotako Jesus haurra gurtzera sortaldetik etorritako hiru jakintsuak; tradizioz, "Hiru Errege Magoak". ² arrapostuaren, erantzunaren, zain. ³ nekatzan; gogaitzen. Hiru Erregeak agindu zioten, Jesus gurtu ondoren, haren berri ekarriko ziotela, Herodes ere hura gurtzera joan zedin. Erregeak, ordea, beste bidetik itzuliak dira euren herrialdera. Hori dela-eta, Herodes aztoratuta dabil. ⁴ Non ote daude hainbeste denboran?; non, zertan, ari dira luzatzen hainbeste? ⁵ zidaten.

10 Ez ahal naute burlatu
hirur nola hirurek⁶?
Bere hitzak idukitzen
dituzte erregeek”.

Bihurtuko ez zirela
zuenean etsitu,
koleraturik zitzaien
soldaduer mintzatu:

“ [...]

30 Egiteko handitan da
orain ene gogoa,
zergatik baitarotate⁷
nahi kendu koroa.

Ea zein den ere ez dakit
sortu den erregea,
hala beti gelditzen naiz
gogoetaz betea.

40 Zoazte, hil etzatzue
Betleemgo semeak,
bi urtetaraino heltzen
diren haurtxo xeheak.

Hirikoak hil tzatzue
baita ingurukoak,
hekin⁸ artean duen fin
errege delakoak.

O, gazteak! Egizue,
otoi, diligentzia⁹,
peril hautarik atera
zazue ene bizia ”.

⁶ hirurek (indartuz), alegia: zeinek eta hirurek!; ez batek bakarrik, hirurek! ⁷ baitidate. ⁸ heien, haien. ⁹ *Egizue (...) diligentzia*: mugi zaitezte, otoi, azkar; aha-legindu zaitezte, otoi, bizkor.

- 50 Abiatu ziren arma
zorrotzak eskuetan,
argitzen zutela nola
izarrek zeruetan.
- Sehasketara joan ziren
haur gaxoen hiltzera
eta zokoluetara¹⁰
gordeen aurkitzera.
- Alfer hurrekin ihesi
doaz ama tristeak,
ardiasen tu¹¹ soldadu
60 pietategabeak.
- Bi mila¹² iragan ziren
arma zorrotzetarik,
ama gaxoen auhena
urrikaldu gaberik.
- Lur guztia estali zen
haur gaxoen gorputzez,
ibaiak ere gorritu
odol isuri hutsez.
- 70 Odola zen amen esnez
oraino¹³ nahasia,
ezen doi-doia ahotik
utzi zuten ditia¹⁴.
- Amen auhena igan zen
zeruaren gainera,
ez zuten nahi zetorten¹⁵
nihor kontsolatzera
- [...]

¹⁰ zokoetara; ezkutalekuetara.

¹¹ erdiesten, iristen, ditu; atzematen ditu.

¹² Kopurua neurrigabeki handitua. Hurrengo bertsoan ere, irudi hiperbolikoak, gertakari erdiragarriaren zirrara areagotzeko.

¹³ baita ere, gainera.

¹⁴ ezen utzi berria

zuten ahotik titia.

¹⁵ zetorkien, etor zekien.

Inozenten amen dolorearen gainean
Noela

[...]

Batzuk abiatu ziren
hurrekien ihesi,
laster ordean zituzten
20 burreuek ardiatsi.

Berehala bere armak
ateratu zituzten
eta haurtxoei lehoinak
legez jauzi zitzaizten¹⁶.

Besoak zedutzatela¹⁷
airean altxatuak,
amek ekartzen zituzten
aitzinerara eskuak.

“O, burreu kruelak! –andre
30 nigartsuek diuste¹⁸–.
Gure haur gaxoek zuei
zer egin darotzue¹⁹?

Baldin hutsik bada, dituk
guztiak gure aldetik,
eta ez ezagutzarik
ez duten haurrenetik.

Guri iguzkigutzue²⁰
heriozko kolpeak
eta utz bizirik gure
40 jaio berri umeak”.

¹⁶ zitzaizkien. ¹⁷ zeuzkatela. ¹⁸ dioste(te), diotse(te). Hots, andre negartsuek diotsete, esaten diete (borreroei). ¹⁹ derautzue(te): dizue(te). Alegia, haur gaixoek zuei zer egin dizuete? ²⁰ emazkiguzue, eman iezazkiguzue.

Bainan hargatik ez ziren
batere gibelatu,
aitzitik eskua zuten
haurretara hedatu.

Batak tira, bertzeak tira,
ari ziren guduan:
soldadua garaitzen da
ordean azken buruan.

50 Bere arma sartzen dio
kruelki gorputzean
eta haur gaxoa uzten
hedatua lurrean.

Zaurietarik zerion
isurika odola,
iturriei ur garbia
zorrotetarik²¹ nola.

[...]

Ama gaxoek zioten
eman deadarrari
eta atzaparka atera
ileak buruari.

80 “O, haurtxo maiteak! –andre
dolutsuek zioten–.
Egun hunen ikusteko
zuetzaz erdi baikin.

Jaio bezain sarri burreu
pietategabeak
lurrera eman zaituzte
nola brumak loreak.

²¹ txorrotetatik, kainuetatik.

Hala gu baikare ama
zoriak gaitzezkoak,
pezetan²² ikusi behar
baikintuen haurtxoak.

90 O, Herodes, Afrikako
lehoinaren pare!
Madarika dadilala
munduan hire ospea.

Berriz ere madarika
dadila hire hotsa,
zeren hanbat doloratu
baituk gure bihotza”.

²² piezetan, zatitan.

2. ARNAUD OIHENART (1592 - 1667)

Maulen jaiotako Arnaud Oihenartek Bordelen egin zituen Zuzenbide ikasketak. Hauek amaitu eta gutxira, kleroaren eta nobleen ordezkarien aurkakotasunarekin, Heren Ordenako ordezkari hautatu zuten, Zuberoako sindiko. Berrogei urteko alargun Joana Erdoikoarekin ezkontzean, bizilekuz eta gizarte-mailaz aldatu zen: Mauletik Donapaleura, Heren Ordenako ordezkari izatetik Zuberoan, nobleziako ordezkari izatera Nafarroa Behereko Legebiltzarrean.

Oihenarten jarduna hiru esparrutara zabaldu zen: zuzenbidea, historia eta literatura.

Sindiko legez, Zuberoako forua gordetzea eta herri-finantzak kudeatzea zegokion: Frantziako erresumaren eta zuberotarren arteko bitartekaritzan jardutea. Ezkontzaren ondoren kargua utzi zuenerako, Antoine Agramont dukearen ondasunen kudeatzailea zen, baita Nafarroa Behereko Legebiltzarreko abokatu ere.

Historiaren barrutikoa da bere obra nagusia: *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae, tum Aquitanicae* (...) (Paris, 1638). Bi Euskal Herrien berri ematen du, Iberiakoarena eta Akitaniakoarena. Esteban Garibairen “tubalismo” eta “kantabrismoa” rekin hautsiz, jauzi kualitatiboa dakar euskal historiografiara: lehenbiziko aldiz begiesten da Garona ibaitik Ebroraino doan Euskal Herri bat.

Historia-lan horren bigarren edizioa 1656koa da. Batetik bestera ez zuen moldaketa nabarmenik gauzatu, ez bada euskarari buruz ziharduen 14. kapituluari erantsi zizkion hiru azpiatal berriak, horietako bat “De syllabarum quantitate” izenburupean. Etorkizun hurbilean ere arduratuko zen neurtitzaz. Hala egiaztatzen du, hurrengo urtean argitaratutako idazlan poetikoaren ostean, ustez jaso zuen gutunarentzako erantzuna prestatzekari ekiteak: *Arte Poetikoari*, hain justu.

Latinaren ordezkari euskara eta frantsesa erabiltzen ditu literaturaren alorrean. Euskaraz *Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur* (Paris, 1657) plazaratu eta gero, *L'art poétique basque* (indiquée dans une lettre écrite à un curé du Pays de Labourt au mois de mai 1665) idatzi zuen, Pierre Lafittek aurkitu eta kaleratu zuena (1967). Horrenbestez, bi ikuspuntutatik landu zuen literatura Oihenartek: alderdi praktikotik eta teorikotik. Neurtitzak paratuak zituenean, gutunaren moldera egokitutako prezeptiba atontzekari heldu zion.

Sortzaile moduan liburuxka bitxi samar bat inprimarazi zuen. Bitxi samarra, inprimatzaile edo liburu-dendaren izenik ez daramalako, eta testu-ti-

po desberdinez osatzen duelako: lehenik, "Atsotitzak edo refrauak. Proverbes, ou Adages basques"; bigarrenik, "O.ten gaztaroa neurtitzetan. La jeunesse d'O. en vers basques". Aurreneko partean, frantsesezko itzulpenarekin emandako 537 atsotitz datoz, eta bigarrenean, euskara hutsean dauden 22 poesia; parte bakoitza frantses soilean bideratutako hitzaurre banaz hornitu zuen.

Ez zen hor amaitu Oihenart atsotitz biltzailearen lana, horien segida gisa beste 169 argitaratu baitzituen: *Atsotitzen hurrenkina. Supplement des proverbes basques* (Paue, 1665). Dena den, gerora aurkitutako koaderno batek erakutsi duenez, utzi zuen argitaragabekorik. Xx. mendean jendarteratu dira.

Poetaren uzta osoa ere ez du jasotzen Parisko 1657ko edizioak. Baionako Herri Liburutegian gordetzen den aleak zortzi poema gehiago ditu, horietako bi zati galduekin. Egiategik 1785ean esandakoaren arabera, atsotitzak ez ezik, poesiak ere bitan eman zituen, Parisen gaztaroko neurtitz bezala argitaratutakoen ondotik, zahartzarokoak liratekeenak, Pauen 1664an. Oihenarten jardun poetikoa birritan inprimatu zela eta aldi bakoitzean moldiztegira bidalitakoa ez zela izan berdin-berdina ziurra da, poesia-kopuruak bereizten dituelako ale bat eta bestea. Parisen argia ikusi zuten atsotitzek Pauen gehigarri bat izan zuten. Poesiekin, akaso, berdin jokatu zuen. Erreferentzia bibliografikotzat "Paris, 1657" daraman "O.ten gaztaroa neurtitzetan"ek egitura oso argia dauka. Maitasuna gaitzat daukaten lehen hamasei poesien atzean emazte Joanaren heriotzak eragindako hil-kexua, poesia erlijiosoetarako iraganbidea eginaz.

"Au lecteur"i zuzendutako hitzaurrean dioenez, eredu gisa ezagutarazten ditu bere poesiak, maisutzatik, hain zuzen ere, euskal bertsoegileek, bertsoa paratzean, ez dituztelako betetzen jarraitu beharko lituzketen arauak. Arau horiek gordetzea ez dela zaila erakusteko asmoarekin argitaratzen ditu gazte denboran jolasean ondu zituen maitasunezko neurtitzak, eta hauei erantsi dizkien jainkozko neurtitzak, berriz, bera baino neurtizgile trebeagoen jarduna sustatzeko.

Honela bada, bi multzotan banatzen ditu hitzaurrean. Guztiak maisu legez kaleratu izanak batzen baditu ere, maitasunezkoak bere nahitik ernetakotzat jotzen ditu, eta erlijiozkoak, aldiz, besteri eredu eskaintzeko baizik ez ditu moldatzen. Gauza jakina da garai horretako atarikoek idazlana mamitzeko eta argitaratzeko zergatia norberaren buruaren balioeste gehiegizkotik zurtzeko eginkizuna bereganatzen zutela. Baina, nahiz eta Oihenartek atarikoa erabil zezakeen poeta bezala azaltzeak lekarkeen handiustetik... edo hutsaltasunetik urruntzeko bitartekotzat, kontua da, maitasunezko neurtitzekin erlijiozkoekin baino lotura estuagoa ezarri zuela, ordurako izenburuak iraga-

rritakoak salatua zeukanez: “O. ten gaztaroa neurtitzetan”. Izenburuak gaztarokoak bakarrik aipatzen ditu. Beraz, guztiak maisu moduan argitaratu izanagatik, ontzeko bulkadak bereizten ditu; maitasunezkoak bere barne-go-goak sorrazitakoak dira, jainkozkoak, ordea, maisutza soilak.

Paratestuan egindako banaketa testuan ere atzeman daiteke. Batetik, lehen hamasei poesiak, eta, bestetik, azken bostak; bi sailen artean, jada gaztarokoa ez den hil-kexua, zubigintzan batzuen eta besteen artean. Hil-kexua musen kontra idazten du, musekin izan duen harremana behin betikoz etenaz. Erraz asko ondoriozta daiteke musen arnasapean paratu dituela lehen hamaseiak eta musok emaztearen heriotza saihestu ezak daramala hurrengo neurtitzak goiargipean mamitzera. Gai-aldaketa etorri-iturritz aldatuz burutzen du. Bada beste aldetarik ere: ikuspuntuarena. Maitasunezko neurtitzetan “ni” baten gorabeherak adieraztetik, dotrina erakustera igarotzen da erlijiozkoetan. Lirikoak dira lehenak, ez horrela bigarrenak, ez baitute azaltzen “ni” baten bizipen erlijiosorik, erlijioak irakatsitakoa baino.

Ez maisutza hutsera murriztu zituen erlijiozko neurtitzetako Oihenart, baizik eta bere egiten dituen maitasunezkoena da kode errenazentista darabilena, aldi literario horretako poetek ezarritako kanonen barnean moldatuz maitemindua zein maitea zein maitasuna. Maitemindua, kanonak agindu bezala jokatzeko du, adeitsua izanez eta leialtasuna eskainiz. Maitea gorputzez ederra da, eta edertasun hori eratzen duen gorputz-atal bakoitzaren ezaugarriak zehazten dira, neurrietan proportzioa gordetzea azpimarratuz. Maitasuna oinazea eta zoramena da.

Oihenart prezeptistak utzitako eskuizkribuak kanon hauei buruzko azalpenik jaso ez bazuen ere, kodearen oinarrian dagoen funtsa du euskarri *Arte Poetikoak*: imitazioa. Poetak ereduak imitatu behar dituela dio eredu moduan argitaratu zituen poesien ondotik idatzitako prezeptibak, eta hizkuntza desberdinetatik bildutako jarraibideak ere ematen ditu. Gainerakoan, behin-behineko idazketa gainditu ez zuen *L’art poétique basque (...)* erretorika klasikoaren sailkapena ahoskera-mailan kokatzen zituen baliabide batzuk arautzera mugatzen da, lizentzia metrikoak, errima... Bere apaltasunean, garaiko poetikek lantzen zituzten alderdiez arduratzen da: teknikez, eta teknikez bakarrik. Izan ere, oraindik Aristotelesen poetika-erretorikak dute aginte osoa: poesia ez da sorkuntza, imitazioaren emaitza baino. Poesia ontzen ikasi egiten da. Poetarena lanbide bat da. Lanbide bakoitzak bere teknikak ditu eta hauek ikasiz menderatzen da hura. Horra hor, poesiagintzan baliatu beharreko teknikez jardutearen zioa.

Oihenarten lanek erakusten dute hezibide sakoneko, erudizio handiko eta landutako alor bakoitzeko ezagutzak eguneratuak zituen gizona zela. Ez zuen

huts egin jakintza-mailan, maisu-lanean zebilela aitortu ondoren, garaikide eta ondorengoen artean ikaslerik lortu ez izanean baino.

Eskaintzen den bertsiorako eta eransten diren oin-oharretarako erabilitako oinarria: Arnaud Oihenart, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak (Iker-15)*, Patxi Altunak eta Jose Antonio Mujikak prestatu eta 2003an Euskaltzaindiak argitaratutako edizioa. Altunak eta Mujikak, Oihenarten testuak finkatzeko, honako edizio hauek hartu dituzte oinarri: Frantziako Biblioteka Nazionalean (Paris) gordetzen den 1657ko jatorrizko edizioaren alea –Julio Urkixok 1936an Tolosako Lopez Mendizabalenean faksimile gisa argitaratua– eta Francisque-Michelek 1847an kaleratutakoa.

Atalaren sarrera: Ana M. TOLEDO LEZETA
Testuen sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO
Oin-oharrak: Karlos OTEGI

I. Erranen duta?

Arnaud Oihenarten lehen poema honetan, Errenazimentuko maitasunaren eredua azaltzen da, datozen poemetan ere errepikatuko dena. Platonismotik ekarritako maitasun-ezaugarriak Petrarca olerkari errenazentistak Erdi Aroko gorteko maitasunari gehitu zizkion, batik bat edertasun idealaren antsia zein desioa, baita dama maitatuarengandik galai maitalearengan halako eutsi ezineko isuria ere, maitalea liluratu edo mozkortu antzean uzten duena. Damaren erdeinuak mina sorrarazten du maitalearengan, min-go-zoa dena, maitasuna edertasunera hurbiltzeko bidea baita.

Oihenartek Errenazimentuko poemetarako osagarri formalak eman zituen: 1967an aurkitu eta argitaratutako *L'art poétique basque* (1665) deritzon lanean, ondo baino hobeto eman ere. Eman soilik ez, Oihenartek bete ere egin zituen bertsogintzarako proposaturiko lege berriak, zorrozki bete, gainera, inoiz ere huts egin gabe, bai bertso-silabetan, bai errima aberatsetan –silaba eta erdikoa alegia–, bai elisio edo sinalefetan ere.

Erranen duta¹? Ahal dezaket,
egia dena bezala²:
zu begiztatuz geroz, laket
zu bezi ehor ez zautala³.
*Bana zer hobe⁴, zuk gorreti
badagidazu⁵ zur(e) aldeti?
Bana zer hobe, zuk gorreti
badagidazu horla beti?*

10 Geroz⁶ oihana lilitu da
bait(a) ar(e) orstatu lauretan⁷,
ud(a) ere negu, negi(a) uda
gertatu da hainbertzetan⁸.
*Bana zer hobe, zuk gorreti
badagidazu zur(e) aldeti?
Bana zer hobe, zuk gorreti
badagidazu horla beti?*

Arte hartan⁹, zer ez dut egin
zureki adiskidetzeko,

¹ Esanen ote dut? Esango al dut? Galde-partikula: -(i)a. ² egia den gauza bezala; egia baita. ³ *laket (...) zautala*: inor ez zaidala laket zu baizik. ⁴ zer probetxu, zer hobari; zer irabazten dut. ⁵ zuk gorrarena, entzungor, egiten badidazu. ⁶ Geroztik, harrezkero. ⁷ hostatu, hostoberritu, hostoz bete, lau bider. ⁸ beste hainbestetan, hots, lauretan. ⁹ Tarte hartan, lau urteko tartean, alegia.

20 zuk nitzaz, nik zutzaz atsegin
 biek orozbat¹⁰ hartzeko?
 Bana zer hobe, zuk gorreti
 badagidazu zur(e) aldeti?
 Bana zer hobe, zuk gorreti
 badagidazu horla beti?

Non ere, noreki ere bainiz¹¹,
pena dut zutan pentsatzez;
hal(a) ere, hanbat neur(e) etsai niz¹²,
laket niz hortan penatzez.
30 *Bana zer hobe, zuk gorreti*
 badagidazu zur(e) aldeti?
 Bana zer hobe, zuk gorreti
 badagidazu horla beti?

Noiz ere batzen baitzitzautzat¹³
bidean iragaitean,
minak zatiz arintzen zautzat¹⁴
zuri bi hitz erraitean.
 Bana zer hobe, zuk gorreti
 badagidazu zur(e) aldeti?
 Bana zer hobe, zuk gorreti
40 *badagidazu horla beti?*

Ur xortak¹⁵ ardur(a)-arduratuz¹⁶
harria xila zirozu¹⁷,
ni zuri beti-bet(i) eskatuz
zintzurr(a) arreitsik niagozu¹⁸.
 Bana zer hobe, zuk gorreti
 badagidazu zur(e) aldeti?
 Bana zer hobe, zuk gorreti
 badagidazu horla beti?

¹⁰ biok orobat, biok era berean. ¹¹ Edonon, edonorekin, naizelarik ere. ¹² hain naiz neure (buruaren) etsai, neure (buruarekin) bihozgabe, (ezen). ¹³ Edonoiz batzen baitzatzaizkit; elkartzen zatzaizkidan guztietan. ¹⁴ zaizkit. ¹⁵ Ur tantak. ¹⁶ maiz maiztuz, sarri sarrituz; askotan, etengabe, ekinez. ¹⁷ zirozu (zukako alokutiboa): zula(tu) dezake. ¹⁸ niagozu (zukako alokutiboa): nago. Hau da, eztarria erlasturik, marrantaturik, nago.

50 Niri bai baten erraitera
 ez zentozke(a)¹⁹ ehoiz ere,
 orai zure minez hiltzera
 noela²⁰ ikusiz berere²¹?
 Zeren berretuz²² zuk gorreti
 baitagidazu²³ zur(e) aldeti;
 zeren berretuz zuk gorreti
 baitagidazu horla beti.

¹⁹ ez al zinateke etorriko. Galde-partikula: *-(i)a*. Altunaren eta Mujikaren oharrez, jatorrizkoan (1657) *ezenhoske*, apostroforik gabe, badator ere, galde-partikularen elisioa adierazten duen apostrofoa behar du, perpausa galderazkoa baita. Beraz: *ez zentozke' ehoiz ere*, eta egokituago, *ez zentozke(a) ehoiz ere*. ²⁰ noala. ²¹ ikusiz bederen; (ezta orain zure minez hiltzera noala) ikusita ere. ²² gehituz, emendatuz; gero eta gehiago. ²³ gorrarena, entzungor, egiten baitidazu.

VI. Maitenaren gal-kexua

Mendebaldean, Errenazimentuko maitasun poemek, oro har, damaren nagusitasuna azpimarratzen dute. Mendeetan zehar, ezkontzak ez ziren maitasun-motiboengatik suertatzen, gizarte konbentzionalismoengatik baizik, *onarzun-truku* hutsarengatik, adibidez. Hori dela eta, kasurik gehienetan Errenazimentuko poemek legez kontrako maitasunez dihardute, eta honek damari baietz edo ezetz esateko ahalmena ematen dio (mozarabiar jartxetan gertatzen denaren kontrakoa, hain zuzen). Trantze horretan, damak onartu ez-onartu ahal izaten ditu galaiaren eskariak, eta azken honi erreguka aritzea besterik ez zaio geratzen.

Poema honetako ahapaldia berria da: lehen bi lerroak hamabi silabakoak dira eta zesura dute erdian, eta hirugarren eta laugarren lerrokoak zortzi silabakoak dira. Errima landua: silaba eta erdikoa, alegia.

Maitenaren gal-kexua¹

Amets al(a) egia d(a) ote nik entzuna
emaiten duzula zur(e) edertarzuna
on ez daritzotzunari²
moien apur baten sari³?

Laur urte du zuri beti jarrikitez
higatzen naizela, bai zerbitzu egitez.
Esteiari⁴ gertatzea
d(a) auherretan higatzea⁵.

10 Ez duzu zer uka zarel(a) ogenduru⁶,
ez zer har⁷ ait(a)-amen nahia (e)stakuru⁸.
Ez da maitezko gauzetan
haurren bortx(a) ahalik hetan⁹.

¹ Maiteenaren (maitearen, maitalearen) galeraren kexua, galeragatiko deitorea. Jatorrizko testuan, tituluaren frantsesezko itzulpena dator: "Complainte de la perte de la Maîtresse". ² on ez deritzozunari; maite ez duzunari, maite ez duzun pertsonari. ³ diru-kopuru apur baten sari, truke, ordainez. ⁴ Miserable, errukarri. ⁵ alferretan ahitzea, alferrik hondatzea. ⁶ Ez duzu ukatu beharrik zarela hobendun, errudun. ⁷ ez eta zergatik hartu; ez eta hartu beharrik. ⁸ aitzakia(tzat). ⁹ (Ez dago) haurrak bortxatzeko ahalik haiengan (aita-amengan); (ez dute) seme-alabak behartzeko eskumenik.

Egundan(o) ez ailitz jaio¹⁰ gaxtagina
Edertza neskato *Onaren* zegina¹¹,
 edo jai(o)-eta berala
 hil ailitz inar bezala¹².

Onarzun-truku huts¹³ alab(a) ezkontzea
 ez da hori ezkontze, bana da saltzea.
 Haren erosle senarrak
 20 zer merezi luke? Adarrak.

Ikus, jende (h)unak, ikus ene pena,
 altxatzen darote¹⁴ nik nuen maitena;
 hurren¹⁵ uste nuenean
 haur dakusat urrunean.

Gau-egun, goiz-arrats, edate-jatean,
 ebilte-gelditze, jaikite-etzatean,
 zutzaz dizut pentsamendu
 neure penen luzamendu.

Kexeri, deitore, nigar-erakiak¹⁶,
 30 hek ene barazkal, hek auhal-jakiak¹⁷;
 zipak¹⁸ ene lo-lehenak
 gau-korronkak hasperrenak¹⁹.

Behar dudan gero zutzaz net²⁰ etsitu
 et(a) esteiaritzat²¹ lurrean gelditu,
 betor, betor herioa.
 Bizi(a) ene hastioa²².

¹⁰ Ai, inoiz jaio (izan) ez balitz; oxala sekula jaio (izan) ez balitz. ¹¹ Edertasuna Ondasunaren (Aberastasunaren) neskame egin zuena, hots, gaiztagina egin zuena. ¹² (oxala) hil (izan) balitz txinparta, pindarra, bezala. ¹³ Ondasun truke huts, trukitze hutsez. ¹⁴ kentzen deraudate, ebasten didate. ¹⁵ hurran, hurbil. ¹⁶ Kexa(k), auhen(ak), negar-borborrak (negarra borborka). ¹⁷ haiek/hauek (dira) nire bazkaria, hauek afari-janariak. ¹⁸ hipak, negar-zotinak. ¹⁹ gau-zurrun-gak (nire) hasperrenak. ²⁰ erabat, zeharo. ²¹ miserabletzat, dohakabetzat. ²² Gorrotagarri zait bizia; gorroto dut bizia.

VIII. Zenbat leihorra zabal baita

Poema honetan, gizonezkoa den idazleak *anderauren*, hots, neskato papera bereganatzen du, eta Errenazimentu aroan ohiko izaten zen gazteen arteko maitasuna gurasoek debekatzea alferrikakoa dela erakusten du, heriotzarainokoa izaten den maitasunak libertatea erreklamatzeko baitu, ez bortxa-legerik.

Poema honetako ahapaldia lehenengoz agertzen da Euskal Literaturan. Biko-errimatu bertsoak dira, launaka bilduta: lehendabiziko biak bederatzi silabakoak eta hurrengo biak hamabikoak. Zesura batzuetan bai, besteetan ez. Errima, beti bezala, silaba eta erdikoa.

Zenbat leihorra zabal baita¹,
ehon² erakutsiko zaita³
anderaurenik⁴ ez eta neskatorik⁵
ni nizan⁶ bezain zorigaitzetakorik?

Maite dut eta naiz maitatu,
bana naiz hanbat desdixatu
ni maite nuen⁷, nik maitenik dudana,
ez d(a) ehon hauzu⁸ hurbiltzera nigana.

10 Nihauren askazi hurrenak⁹
 dira poxelatzen¹⁰ dutenak
 eta nutenak¹¹ nihaure (e) asaldatzen
 zergati baitut hura hanbat maitatzen.

Ez deia haur enganioa¹²,
jarriz geroz amorioa¹³,
lotsaz uste dutenean galerazi
et(a) ehor gaizki tratatzez irabazi¹⁴?

¹ Leihorra den bezain zabala izanik ere; nahiz eta lurra zabala izan. ² inon. ³ ote zait; al zait. Galde-partikula: -(i)a. ⁴ andre noblerik; andereñorik. ⁵ neskamerik / neskatarik. ⁶ naizen. ⁷ (ezen) ni maite nauen. ⁸ haizu. Hots, ez zaio inon zilegi, ez zaio inon uzten. ⁹ Neure ahaide hurbilenak. ¹⁰ eragozten, oztopatzen. ¹¹ nautenak. ¹² Ez ote da hau engainua; ez al da hau okerra. ¹³ sendotuz geroz amodioa; behin amodioa finkatu denean. ¹⁴ *lotsaz (...) irabazi*: (jendeak) uste duenean beldurrez, beldurra erabiliz, galaraz (daitekeela) (amodio hori), eta norbait, gaizki tratatzez, irabaz (daitekeela).

20 Maitarien jaun erregeak
 higu¹⁵ ditu bortxa-legeak
 eta haren resuman libertatea
 da gobernari eta nabusi alkatea.

Bana begit(e)¹⁶ eginahala,
 zu gibel ber ez zazkidala¹⁷,
 ene bihotz(a), ezi¹⁸ zu bazaud(e) eneki
 ni bizi eta hil nahi nuzu¹⁹ zureki.

Eta hargatik²⁰ utzi baniz
 ahaid(e)-adiskidez²¹, fida niz²²
 zeruko jaunak hari gomendaturik
 ez nuel(a)²³ utziko net²⁴ deskontsolaturik.

¹⁵ higuin. ¹⁶ egin bezate; egin dezatela. ¹⁷ non (eta) zu ez zatzaizkidan gibel; non (eta) zuk ez didazun alde egiten. ¹⁸ ezen, zeren. ¹⁹ hil nahi nuzu (zuko alocutiboa): hil nahi naiz; hil nahi dut. Osagai zuzena aditz ez-jokatu bat delarik, lehen, batez ere Iparraldean, aditz osagaia *da* motakoa zenean, *da* aditza zen *nahi izan* ere: "ongi hil nahi bazara", "aberastu nahi naiz", esaterako (Ibon Sarasola 1996, s.v. "nahi izan"). ²⁰ Eta hura dela-eta, eta haren kariaz. ²¹ uzten banaute ahaide-adiskideek. ²² fidatzen naiz; uste ona dut. ²³ ez nauela. ²⁴ erabat, guztiz.

XIII. Joanaren betegintzarrea

Errenazimentuko olerkien ezaugarriak nabarmen berragertzen dira poema honetan: dama maitatuaren perfekzio edo hobeezintasuna, dela morala, *prestu, ber-zuhurtzia...* (9-14), dela intelektuala, *mintzatze ederretako, espirtu are hobetako...* (15-20), edota fisikoa ere bai (29-92). Errenazimentuko olerkigintzak damaren eredu ideala biltzen du: *la donna angelicata* delakoa, hain zuzen. Dama era arketipiko baten arabera –*descriptio puellae*– deskribatzen du: gerria, bekokia, begiak, ile horia... Gogoratu Botticelliren neskak.

Poema honetarako Oihenartek, bere ustez, “une forme de quatrain qui a été, à mon opinion, propre et particulière à nos basques” (1665/1967: 220) aukeratzen du: zazpi silabako errima bereko hiru bertso, hirugarrena libre utziz (7a / 7a / 7 / 7a).

Joanaren betegintzarrea¹

Batez nago harturik²
hura gogoan sarturik,
ezin hil, ezin biziz,
nago net eiharturik³.

Burutik oin-zolala⁴
berregin den bezala⁵,
dohainetan neduke⁶
haren zerbitz(a) ahala⁷,

10 zeren baita hain haitu⁸
eta zeren garaitu⁹
prestuz et(a) ontarzunez¹⁰
bertze nesk(a) oro baitu;

zeren dena guzia¹¹
baita ber zuhurtzia¹²
eta jakitarzunez
orotzaz gainti utzia¹³.

¹ perfekzioa, osotasuna. ² atzemanik, gatibaturik, liluraturik. ³ erabat, arras, iharturik. ⁴ oin-zolara, oinazpira. ⁵ ongi egin(a), perfektu(a), denez gero. ⁶ oparizat neukake, mesedetzat hartuko nuke. ⁷ hura zerbitzatu ahal izatea. ⁸ aukerako, ohiz kanpoko. ⁹ garaitu (...) baitu. ¹⁰ prestutasunez, zintzotasunez, eta ontasunez. ¹¹ den-dena, guzti-guztia. ¹² zuhurtzia bera. ¹³ guztiez gaintetik utzia; guztien gaintetik jarria.

Mintzatze ederretako,
(e)sp(i)ritu are hobetako,
adimenduz erantzun
20 nik ezin bezalako¹⁴.

Kaizuz doi¹⁵, ezi bara
sortzainak eskuetara
hur(a) egitean hartuz¹⁶,
jakin du zertan bara¹⁷.

Haren izena JOANA
ez ote¹⁸ gaizki emana?
Ezi orai heldu dena
nola litzate Joana¹⁹?

Haren gorputz lerdena
30 da nik dudan maitena,
baita (e)re gerri hertsiz²⁰
orotako lehena.

Haren ahorpegia
zer²¹, baderragu²² egia,
zer derrakegu²³ dela
baizik izartegia?

Lehenik bekokia
moldeaz idokia²⁴,
iduri, iguzkiareki
40 argiz ihardukia²⁵.

¹⁴ *erantzun (...) bezalako*: nik azaldu, adierazi, ezin (dudan) bezalako(a). ¹⁵ *Neurritz egoki*, garaieraz neurriko, tailuz justu. ¹⁶ *ezi (...) hartuz*: ezen, hura egitean, sortzainak bara eskuetara hartuz, hartzean. "Bara": behinolako luzera neurria –metroa baino laburxeagoa–, eta neurri horretako makila. "Sortzain(a)": haurren jaiotza bideratzen (kudeatzen, artatzen) duen natura edo espiritua (Oihenartek bere liburuaren bukarako hiztegitxoan emandako azalpena). ¹⁷ *zertan*, non, geldi. ¹⁸ *Jatorrizkoan: ez' ote*. Agian, apostrofoaren azpian -a galde-partikula dago, galdera edo zalantza ezaugarria errepikatuz: ez(a) ote (?). ¹⁹ *Hau da: ezen/zeren orain iritsi dena, nola litzateke "joana", alde egina*. ²⁰ *gerri hertsitasunez, gerri mehetasunez*. ²¹ *zer (derrakegu) (...) zer derrakegu*: forma, edo joskera molde, errepikatu indargarria (epanalepsia). ²² *erraten badugu, esaten badugu*. ²³ *erran dezakegu, esan dezakegu*. ²⁴ *moldeaz aterea, moldean egina*. ²⁵ *badirudi, eguzkiarekin argiz, distiraz –nor den gehiago– lehian aritua, borrokatua*.

Gero ahutz-araldea²⁶
potarentzat lardea²⁷;
ez d(a) igeltsu, ez da zilar,
bana kristal-ordea²⁸.

Aldiz bi beharriak
xuri miragarriak²⁹,
saldoa maitariri³⁰
gorreritan jarriak³¹.

50 Oi, zerik du sudurra³²!
Ez egi(a)³³, ez apurra,
xori³⁴, begi-ongarri³⁵,
hala-hala muturra³⁶.

Ezpainak arros(a) orri
gorriak bezain gorri;
hortzak aitzintzen xuriz³⁷
ezein esne isurkorri³⁸.

60 Zer? Ahatz lakidita³⁹
haren begi polita?
Al(a) ez aski goratuz
hutsik ote daidita⁴⁰?

Begi gureak-ara⁴¹
zirudien bertara⁴²,
bana kanbiatu da
geroz izarretara⁴³.

²⁶ masail pareta (bikotea). ²⁷ pot emateko izutia, lotsatia; musuarentzat uzkurra. ²⁸ kristal modukoa, kristal ordekoa. ²⁹ miragarri txuriak. ³⁰ maitari(en) saldoari, piloari. ³¹ gorrarena eginak, entzungor eginik. ³² nolako sudurra duen, nolakoa haren sudurra. ³³ (handi)egia, gehiegizkoa, sobera. ³⁴ txairo, polit. ³⁵ begi-atsegingarri, begien betegarri, begietarako atsegin. ³⁶ berdin-berdin ezpain aldea, orobat ahoa. ³⁷ aitzinatzen (zaizkio) zuritasunez, gailentzen (zaizkio) zuritasunean. ³⁸ edozein esne turrustari, edozein esne jariakorri. ³⁹ Ahantz ote lekidake; ahantz al lekidake. Galde-partikula: -(i)a. ⁴⁰ hutsik eginen ote dut; hutsik egingo al dut ⁴¹ Gure begien erakoak, antzekoak. ⁴² zirudi(t)en bertatik. ⁴³ baina bihurtu d(ir)a gero, ondoren, izar.

Bidar-hori⁴⁴ berala
nola boli-zotala⁴⁵;
lepoa perla biziz
oratua⁴⁶ bezala.

70 Ugatz⁴⁷ gogor, lar-xuri⁴⁸,
leunez balus(a)⁴⁹ iduri;
mokoetan xartaturik⁵⁰
koralez bi mohuri⁵¹.

Balin balu⁵², sabela
gari nerrake dela⁵³,
ezi segurtatzeko⁵⁴
ez du ezagun duela⁵⁵.

80 Zango xoriki⁵⁶ egina,
paieruz⁵⁷ hob(e) ezina;
besoa bertz(e) ororen
patrointzat sor zedina⁵⁸.

Esku erri et(a) ahurra⁵⁹
hain xuri zein elurra;
oina doituz⁶⁰ bezala
meharr(a) eta laburra.

Buru ederreko adatsa
laxurik baderatza⁶¹,
badaitso⁶² gerrirano
urr(e) izpiz aberatsa.

⁴⁴ Kokotsori, kokotsa. ⁴⁵ *berala* (...) *zotala*: hala nola boli-zatia, ebur-blokearen pare. ⁴⁶ moldatua. ⁴⁷ Bular, titi. ⁴⁸ larru txuri(ko). ⁴⁹ belusa. ⁵⁰ (bular) muturretan txertaturik. ⁵¹ bihi, garau. ⁵² Izango balu (sabela). ⁵³ mehe, mehats, dela esango nuke. ⁵⁴ ezen seguru esateko, baieztatzeko. ⁵⁵ ez da (sabela) duenik antzematen, ageri. ⁵⁶ poliki, ederki. ⁵⁷ konpasez (ere). ⁵⁸ eredutzat sortu zena. ⁵⁹ eri(ak) eta ahurra(k), hatzak eta esku-barruak. ⁶⁰ neurrira (egina). ⁶¹ askaturik etzanarazten badu; solte, desloturik, erorarazten badu. ⁶² jais-ten zaio. "Jaitsi" aditzaren forma sintetikoa (nor-nori).

90 Gainerakoz, bihotza
 al(a) urrix(a) al(a) orotsa⁶³
 duen, izterbegiak
 porogatuz biotsa⁶⁴.

 Horik erran bezala
 zeren baitira hala⁶⁵,
 dohainetan neduke
 haren zerbitz(a) ahala⁶⁶.

 Baletsa⁶⁷ Jaungoikoari
 har nenzan zerbitzari
 hark er(e)⁶⁸, eta leriztan
100 hanbat on zein nik hari⁶⁹,

 orduan pausu⁷⁰ nuke
 eta nihaur neduke⁷¹
 handiago, banintz ezi⁷²
 baroin, kont(e) edo duke.

 Banau er(e) iraitziko⁷³,
 ez dut ez gaitzetsiko,
 baizik ogen⁷⁴ guzia
 nihaurtar(a)⁷⁵ egotziko.

 Ezi aspaldi du⁷⁶ haren
110 merezi handiaren
 ezagutza dudala
 et(a) en(e) eskasgoaren⁷⁷.

⁶³ ala emea ala arra. ⁶⁴ etsaiak, arerioak, frogatuz esan beza. ⁶⁵ Horik (...) *hala*: Horiek (guztia) esan bezala(koak) direnez. ⁶⁶ *dohainetan (...)* *ahala*: ikus 6. eta 7. oharra. ⁶⁷ "Etsi" aditza, atsegin izan, gogoko izan, adieraz, alegiazko forman. Beraz: atsegin balekio, balitzaio, Jaungoikoari; gogoko balu Jaungoikoak. ⁶⁸ *har (...)* *er(e)*: hark ere ni zerbitzaritzat har nintzan, har nintzala. ⁶⁹ *eta (...)* *hari*: eta (hark niri) on leriztan hainbat zein nik hari; eta (hark ni) hainbat maita nintzan, maita nintzala, nola nik hura. ⁷⁰ atsedenaldi. ⁷¹ nerau (neure burua) neukake, izango nuke. ⁷² ezen banintz. ⁷³ errefusatuko, arbuiatuko, baztertuko. ⁷⁴ hoben. ⁷⁵ neronengana. ⁷⁶ Ezen aspaldi du, zeren aspaldi da. ⁷⁷ eskastasunaren, gutxitasunaren.

Alabader(e) orano⁷⁸
 nahi dut zertarano
 kortes den jakin⁷⁹, lehen
 etsirik hartu bano⁸⁰,

zeren nol(a) ene maite
 ukeiteak⁸¹ irait⁸²
 baitu, hur(a) er(e) agian⁸³
 120 luzean goga daite⁸⁴.

⁷⁸ Alabaina oraindik, baita ere. ⁷⁹ *nahi (...)* jakin: nahi dut jakin noraino den kortes. ⁸⁰ etsirik hartu, etsi, baino lehen. ⁸¹ maite izateak, maitatzeak; maitasunak. ⁸² iraute, iraupen. ⁸³ Jatorrizkoan: *hur' ere' aguian*. Bigarren apostrofoa soberan da. Beraz: edo *hur' ere aguian*, e-a sinalefa eginez; edo, bestela, *hur' er' aguian*. Egokituz: *hur(a) er(e) agian*. ⁸⁴ luzarora goga daiteke, gogara etor daiteke / luzarora gogatuko da, gogara etorriko da. Hots: agian luzarora erabakiko du; konbentzituko da (Lafon) / agian deklaratuiko da, argituiko da (Orpustan) / agian etsiko du (Altuna eta Mujika).

XVI. Nahiz ez begi gauaz ilargi

Enarak maitasunaren sinboloa izaten dira. Batetik, kidearekiko fidelak izaten direlako: enarakideek bizi osoan diraute elkarturik. Bestetik, enarak bikotekidearekin oso arduratsuak izaten omen direlako, heriotzaraino ere. Poetak badaki hori guztiori: *zerik inara / naiteeno akit / noa horra-hara / (...) / ustez naiteen / hel erortera / zu zirateen / leku berera*. Gaitasun horiek guztiak are eta erakargarriagoak izaten dira, enarak txori txikiak direlako, ahulak, alegia. Baina bikotearen elkartasunetik sortzen zaizkie indarra eta bizipoza.

Olerkariak maitasunaren ezaugarri horiek guztiak azpimarratzen ditu olerki honetan: enararen, hots, maitalearen diligentzia eta beroa. Enaren maitatuarekiko ardura eta diligentzia nabarmentzeko, olerkariak bertso arina, laburra, aukeratu du (enararen hegaldia bezalakoa ote?): bost silaba ditu lerro bakoitzak eta lau lerro ahapaldiak. Enara bezala jiraka dabil olerkaria maitatuaren inguruan.

Nahiz ez begi¹
gauaz ilargi,
ni zure begi
ederrek argi²,

heien gordatzen
ez bazin(a) ari³
beti miratzen
dagotenari⁴.

10 Zuk hori egiten
bezanbatetan⁵
naiz eri etziten⁶
bihotz minetan.

Min(a) iragaiten
zautan⁷ artean,
nehorat joaiten
zauzkidanean⁸,

¹ Nahiz ez beza egin; ez badu egiten ere; ez balitz ere. ² argituko nindukete.
³ *heien (...) ari*: haiek (begiak) gordetzen ez bazina ari(ko), ezkutatzen ari(ko) ez bazina.
⁴ beti (haiei, begiei) begiratzen dagokienari, so dagoenari. ⁵ egiten (duzun) orotan, guztietan.
⁶ minki etzaten; gaixo erortzen. ⁷ zaidan. ⁸ ino-
ra joaten zatzaizkidanean.

zerik inara⁹
 naiteeno akit
 noa¹⁰ horra-hara
 20 nor(a) ez baitakit,

ustez naiteen
 hel erortera¹¹
 zu zirateen
 leku berera¹².

Halaz batzutan
 batzen bazaitut¹³,
 baten lekutan
 neke biga itut¹⁴,

zeren nik zuri
 30 emanik bahi¹⁵
 bihotz(a), itzuri
 baitzauzkit nahi¹⁶.

Zurekin batu
 et(a) aise gabe¹⁷
 su naiz bilatu¹⁸
 ta kisu-labe¹⁹.

Laster hil dadin
 su haur egizu,
 ilaunt²⁰ ez nadin.
 40 Ahal daidizu²¹.

⁹ enararen gisa, elaia bezala. ¹⁰ noa akitu arte, akitzen naizen arte; nabil leher egiten dudana arte. ¹¹ ustez naitekeen hel erortzera, ustez helduko naizen erortzera. ¹² zu zaratekeen, izango zaren, leku berera; zu zaudekeen leku berera. ¹³ topatzen bazaitut; zurekin elkartzen, gertatzen, banaiz. ¹⁴ neke bi ditut. ¹⁵ bahizat; bahian, prendan. ¹⁶ itzuri nahi baitzatzaizkit; nigandik ihesi joan nahi baituzu. ¹⁷ ez aise, ez erosotasunez; ez nekerik gabe. ¹⁸ bilakatu. ¹⁹ gisu-labe, karobi. ²⁰ ilaundu, ilaun bihurtu; errauts bilaka. ²¹ Ahal dagikezu; egin dezakezu; egiten ahal duzu.

Maita nezazu
halaz hil daite²²;
ez banezazu²³,
hauts gerta naite²⁴.

²² hil daiteke / hilko da; itzaliko da.
/ gertatuko naiz, bilakatuko naiz.

²³ ez banauzu (maita).

²⁴ gerta naiteke

46

<i>NAHIS</i> espegui	<i>Su</i> sirateen.
<i>Gaias</i> ilhargui,	<i>Leku</i> berera.
<i>Ni</i> sure begui	<i>Halas</i> bazutan
<i>Ederrec</i> argui;	<i>Bazun</i> basaitut,
<i>Heien</i> gordaxen	<i>Baten</i> lecutan,
<i>Espasin</i> ari	<i>Nexe</i> biga itut;
<i>Beti</i> miraxen	<i>Seven</i> nic suri
<i>Dagosenari.</i>	<i>Emanic</i> bahi
<i>Suc</i> hori eguiten	<i>Bihox'</i> , <i>ixuri</i>
<i>Besambatetan</i> ,	<i>Baix</i> auskit nahi.
<i>Nais</i> eri eziten	<i>Surexin</i> batu
<i>Bihox</i> minetan.	<i>Et'</i> aise gabe,
<i>Min'</i> iragaiten	<i>Su</i> nais bilhatu,
<i>Sautan</i> artean,	<i>Ta</i> xisu labe.
<i>Nehorat</i> joaiten	<i>Laster</i> hil dadin,
<i>Sauskidanean</i> ,	<i>Su</i> haur eguisu,
<i>Seric</i> inhara	<i>Ilhaunt</i> enadin,
<i>Naiteeno</i> axit	<i>Ahal</i> daidisu
<i>Noa</i> horra, hara	<i>Maita</i> mesasu,
<i>Nor'</i> espaitaxit,	<i>Halas</i> hil daite:
<i>Vses</i> naiteen	<i>Espanesasu</i>
<i>Hel</i> erortera	<i>Hauts</i> gurecha naite

47

BERTANCO ILHOTS HAVR
gastaroan eguina es isanagati, crisiñ dur
ezaoqueela hemen gaisqui.

Escontidearen hil-kexua,
Museen contra.

ANDREAC luses serbiñatu
Saitustet, eta nic hospatu
Dut herri hautan suen isena,
Lehen guti esagutu sena:
Nic suen asturac et' atunac,
Gu baitan orano es ensunac,
Arguiratu' tur ilhumbeti,
Et' ateraric herraizeti
Guretu, et' eman hec Euscara
Cobla honsalen efuectara.

Aspaldi nola suen norhabe
Isan bainais, succ ene iabe,
Vste nuen nihauc er' ekaizac

“Nahiz ez begi gauaz ilargi” eta
“Ezkontidearen hil-kexua”ren
hasiera. Arnaud Oihenart (Les
proverbes basques recueillis par le
Sr. d'Oihenart plus les poésies
basques du mesme auteur, 1657ko
ediziotik).

XVII. Ezkontidearen hil-kexua

Emazte zein andre maitatuaren heriotza goiztiarra Errenazimentuko olerki-gai topikoa izaten zen. Lauraren heriotzaren ondorengo Petrarcaen bertsoak, esaterako; edota Garcilaso de la Vegarenak Isabel Freyreren, hots, I. Eglogako Elisaren heriotzaren ondorengoak ere bai. Errenazimentuko olerkariak maitatuaren izena (benetakoa zein itxurazkoa) azaltzen dute, eta gaia dotorezia eta fintasunez tratatzen.

Poeta musak goratuz eta luzez haien zerbitzari izan dela adieraziz hasten da (1-10). Musek, ordea, behar gorrian aurkitu denean, huts egin dute: Joana emaztea hiltzen utzi dute (11-28). Orain, emazterik gabe, elbarri, ezdeus da (29-40), hondoratuta dago (41-48). Hura zuen artatzaile (49-60), bizkortzaile (61-70), lankide (71-88). Musek ez diote emaztearen higatzeari erremediorik eskaini (89-106), ez dira hartaz arduratu (107-116). Poetak, nahigabeturik, musen zerbitzua bertan behera uztea erabakitzen du (117-128).

Olerkariak tonu handia erabiltzen du: bederatzi silabako lerro parekatu errimatuen errenkadak, bere emaztearenganako maitasuna, dotorezia edota miresmena adierazteko.

*Bertanko¹ hilots² haur
gaztaroan egina ez izanagati,
eritzi dut ez zaokeela³ hemen gaizki.*

Ezkontidearen hil-kexua⁴
museen kontra

ANDREAK⁵, luzez zerbitzatu
zaituztet, eta nik ospatu
dut herri hautan⁶ zuen izena,
lehen guti ezagutu zena;
nik zuen azturak⁷ et(a) atunak⁸,
gu baitan orano ez entzunak,
argiratu tut⁹ ilunbeti,
et(a) aterarik herratzeti¹⁰
guretu, et(a) eman hek euskara
10 kobla-ontzalen¹¹ eskuetara.

¹ Bertako, hemengo. ² hil-kanta, deitore-kanta, elegia. ³ zegokeela; legokeela. ⁴ hil-kexa. ⁵ Musak, alegia. ⁶ hauetan. ⁷ usadioak, ohiturak. ⁸ ohiturak, usadioak. ⁹ ditut. Hots: argira ekarri ditut. Jatorrizkoan: *argiratu' tut*. Kasu honetan, apostrofoak laguntzailearen lehen silabaren galtzea adierazten du. ¹⁰ atzeritik, lur arrotzetatik. ¹¹ euskarazko kopla-ontzaileen, kopla paratzaileen.

Aspalldi nola zuen norabe¹²
 izan bainaiz, zuek ene jabe,
 uste nuen nihaurrek er(e) ekaitzak
 jo banenza¹³, neure zurkaitzak¹⁴
 zintuzkedal(a) eta habeak,
 neur(e) aizolbe¹⁵, neur(e) aterbeak.
 Uste nuen hala, ban(a) eskierki¹⁶
 enganatu izan naiz elgerki¹⁷,
 ezi behar-beharrenean¹⁸,
 20 hel-helez¹⁹ egon naizenean,
 ez zitzauzte²⁰ hurbiltu, ez heltu;
 aitzitik, zitzauzte gibelu:
 utzi derautazue²¹ hiltzera
 Joana, ene bizierazitera²²
 berainik²³ lurrer(a) etorria
 edo zerutik igorria.
 Joan(a), en(e) emazte karioa²⁴,
 ene bihotz(a), ene gogoa.

O, zer hiltze latz(a) enetako!
 30 Hura galduz gero, zertako
 hemen? Ala gaitz-beha nago²⁵?
 Egonago eta sordexago²⁶
 dukedala dakusat²⁷, ezi
 orai alderdi ez bainiz bezi²⁸,
 aitzinara naiz hebainduko²⁹,
 enbaldituko³⁰ et(a) ezdeustuko³¹,
 zeren bainaiz hartaz³² gabetu

¹² nerabe, mirabe, zerbitzari. ¹³ jo banintza; jotzen baninduen. ¹⁴ euskarriak, sostenguak. ¹⁵ babesleku, geriza. "Aizolbe", berez: haizeak jotzen ez duen tokia, haizetik babesten duen lekua. ¹⁶ itxura denez, zalantzarik gabe. ¹⁷ ergelki, inozoki. ¹⁸ ezen behar gorrienean, zeren larrialdian. ¹⁹ hel eginez, laguntza eskatuz. ²⁰ zatzaizkidate. ²¹ didazue. ²² ni biziartzera. ²³ berez, bere buruz, bere kabuz. ²⁴ maitea, kutuna. ²⁵ Ala gaitzen beha nago; ala gaitz (gehia-go) etorriko zaizkidalakoan nago. ²⁶ sordei(t)sago, okerrago, makurrago. ²⁷ izanen dudala ikusten dut; izango naizela ikusten dut. ²⁸ ezi (...) bezi: ezen/zeren orain erdi elbarri baizik ez banaiz. ²⁹ aurrera(go) naiz erabat elbarrituko. ³⁰ ezinduta, perlesiak jota, geldituko. ³¹ ezdeus bihurtuko. ³² Joanaz, alegia.

- zeintzaz sentatu³³ eta hobetu
uste bainuen zahartu ondoan,
40 nol(a) izan bainaiz gaztaroan.
- Lehen neur(e) egitekoen haxe
bakoitza³⁴ baitzautan sortaxe³⁵,
orai baititut baten biga³⁶
haren(a), enea, nol(a) ez higa³⁷?
Nol(a) ez nainte³⁸, jasan ezinez³⁹
eta soinak ihes eginez⁴⁰
buruzpiko edo larrapoka⁴¹
eroririk, oro porroka?
- Aspaldi du, hark arrenkura
50 ez bal(u) ukan⁴² nitzaz, zupura⁴³
joan nintzate⁴⁴ eta xixari
ehunen egin han janari⁴⁵.
Hura, noiz ere bainendukan
ohaturik minak⁴⁶, dut ukan
neure zain et(a) egon zait beti
higitu gabe saihetseti⁴⁷,
geldi han, ern(e) et(a) iratzarri,
et(a) ebiltan has bezain sarri⁴⁸,
60 zerbitzatu zait besapeko⁴⁹
erorteti begiratzeko.

³³ zeinen bidez mimatu; zeinek goxoki zaindu(ko ninduela). ³⁴ zama bakoitza; karga soila. ³⁵ baitzitzaidan astun xamarra, pisu nahikoa. ³⁶ batengatik bi, baten ordeztu bi. ³⁷ ahí(tu), gastatu. ³⁸ *Nola ez nainte (...)* oro porroka: Nola ez ninteke (...) oro porroka, nola ez nintzateke (...) oro porrokatuko; nola ez naiz (...) erabat hautsiko; nola ez (...) erabat apurtu. ³⁹ (zama horiek) eraman ezinez. ⁴⁰ soinburuak behega joaz, sorbaldak lur joaz, hondoratuz. ⁴¹ buruz behega edo lauoinka, lau hankatan. ⁴² arrangura, kezka, izan ez balu; arduratu izan ez balitz. ⁴³ zanga-zu-lora; hilobira. ⁴⁴ joango nintzatekeela; joana nintzatekeela; joango nintze-la. ⁴⁵ *xixari (...)* janari: han ehun zizareren janari bihurtu; han ehunka zizareren, zizare mordo baten, bazka bihurtu. ⁴⁶ *noiz (...)* minak: minak ohaturik nindukan aldioro; minak etzanda nindukan guztietan. ⁴⁷ albotik, aldamenetik. ⁴⁸ laster, agudo. ⁴⁹ baliatu zait makulu; makulutzat balio izan dit.

Hark⁵⁰ erian nol(a) eheinatzen⁵¹,
 sendoan er(e) ene geinatzen⁵²
 zakien, bait(a) are pausu⁵³ emaiten
 bihotzak zautankal ehaiten⁵⁴.
 Hur(a), ene soberaren doitzen
 jarririk⁵⁵, ari zen noiz goitzen
 ene samurreg(i) izanaren⁵⁶,
 noiz ene bihotz epelaren
 gar behar zen gauzetan gortzen⁵⁷,
 70 et(a) eginbidean gogortzen.

Herriz kanpoan nenbilano⁵⁸
 bertzen koeitak⁵⁹ neureak bano
 hobetsiz heier jarraikiten⁶⁰,
 hark zauztan neureak egiten⁶¹.
 Nangoenean noizpait udalen,
 andreak, zuen alor zabalen⁶²
 nihaurenak gibel emanik⁶³
 et(a), egin gabez hetan lanik,
 ikusten nituel(a) esteialtzen⁶⁴,
 80 hark zerauztan hutsak estaltzen⁶⁵,
 egiten nik egin beharrak,
 berak hartzen golde-nabarrak,
 bera jarten itots emaiten⁶⁶,

⁵⁰ *Hark (...)* zakien: Hark –Joanak, alegia– (ba)zekien. ⁵¹ gaixotasunean nola zaintzen; nola (ni) zaindu. ⁵² osasunean ere ni artatzen, sasoi onean ere ni begiratzen / ni elikatzen, mantentzen (Oihenartek, hiztegitxoan). ⁵³ sosegu, baretasun. ⁵⁴ kolpea, ukaldia, bortizki jotzen zidan bakoitzean; taupadak azkarki ematen zizkidan guztietan. ⁵⁵ nire gehiegikeria egokitzen, neurrira ekartzen, jarririk. ⁵⁶ *noiz (...)* izanaren: bai nire soberako beroaldia(k) gaintitzen, leuntzen. ⁵⁷ *noiz (...)* gortzen: bai nire bihotz epela, garra behar zen guztietan, berotzen; gogo beroa behar zen gauzetan sutzen. ⁵⁸ nenbilenean, nenbilen bitartean. ⁵⁹ koaitak, kezakak, arazoak. ⁶⁰ haiei jarraikitzen. ⁶¹ zizkidan neureak konpontzen, moldatzen, bideratzen. ⁶² *Nangoenean (...)* zabalen: Batzuetan lantzen nengoenean, andreak, zuen alor zabalak (Lafon; Altuna eta Mujika) / noiz edo noiz udako lanetan luzatzen, gelditzen, nintzenean, andreak, zuen landa zabaletan (Orpustan). ⁶³ neronenak bazterturik, neureak kontuan ez hartuz. ⁶⁴ hondatzen, alferrik galtzen. ⁶⁵ konpontzen zizkidan nire hutsegiteak; ordezkatzeko zituen nire ez egoteak. ⁶⁶ idi-hotsa ematen, idiei gida-hotsa ematen, idiak ibilarazteko deia ematen (Larresoro; Orpustan) / idiak akuiluz gizatzen (Lafon; Altuna eta Mujika).

ber(a) ereiten, ber(a) ogi epaiten⁶⁷,
 et(a) oro berak lant-ahala
 lantzen⁶⁸, izan balitz bezala
 ez aitor-alab(a)⁶⁹ et(a) emazte
 ban(a) ezein⁷⁰ nekazale gazte.

90 Horik jakinik zuek gertuki⁷¹,
 ez zinaten hitzeraduki⁷²
 hartzaz bertz(e) art(a)⁷³ idukitera
 utzi gabe hal(a) hiltzera⁷⁴?
 Badakit erranen duzuela
 lurrean jagoitik ez dela
 izan xipirik ez gehienik⁷⁵
 zein bere muga⁷⁶ hil ez denik.
 Bizi hunek –aitor dut hori–
 ezin dirauke beti ehor⁷⁷,
 bana hur(a) ez da hil zahartuz
 100 baizik higatuz et(a) eihartuz⁷⁸,
 errekeituak eman gabez⁷⁹
 et(a) ez hek hartzera herabez⁸⁰,
 nola baratze lantzekoan
 jirofleiak⁸¹ uda beroan
 ur-peituz⁸² lehenik ximaltzen
 baitir(a) eta net⁸³ gero galtzen.

⁶⁷ garia ebakitzen. ⁶⁸ oro (...) lantzen: berak landu ahal zuen guztia lantzen (zuen); berak egin zezakeen lan guztia betetzen zuen. ⁶⁹ aitoren alaba, andre noble. ⁷⁰ baina edozein. ⁷¹ segurki, zalantzarik gabe. ⁷² ez (al) zineten, zeundeten, beharturik. ⁷³ ardura. ⁷⁴ Jatorrizkoan: *hal' hiltzera*. Hautabidea: *hala hiltzera* (Altuna eta Mujika). ⁷⁵ (ez) txikirik ez handirik. ⁷⁶ bere orduan. ⁷⁷ ezin dezake iraun beti nehor; ezin diezaioke iraun beti(ko) inori. ⁷⁸ ahituz eta ihar-tuz. ⁷⁹ erremedioak eman ez (zaizkiolako). ⁸⁰ eta ez haiek hartzeko lotsaz, uz-kurtasunez; hartzeko higuina izan duelako. ⁸¹ julufraiak, ahuntz-prakak: lorategiko landareak, gurutze formakoak, *Cheirantus* generoko espeziekoak. *Alhelí* (gazt.); *giroflée* (fr.). ⁸² ur faltaz. ⁸³ erabat, guztiz.

Ezi balitu jainko-atxeter⁸⁴
 –zeinen baitzarete bereter⁸⁵–
 izenez Febus⁸⁶ daritzanak
 110 hartan egin ber(e) eskulanak
 eta luen ikertu eta lotu⁸⁷,
 segur da zatela sendotu⁸⁸.
 Bainan ez baitzauzkot(e) otoitu⁸⁹,
 hala hur(a) er(e), ed(o) ez d(a) oroitu
 edo zauke(o) orobat izan⁹⁰
 Joana hil edo bizi lizan⁹¹.

Beraz, nitzaz hain axol guti
 duzuen gero, zuen zerbitzuti
 naiz⁹² oraidanik ment(e) orotan⁹³
 120 jalkiten ez itzultzekotan.
 Bad(a) ez nehor niri hobororik⁹⁴
 –ez dudan gero egin gogorik⁹⁵–
 eske jar kobl(a) edo kantore
 baizi nigar eta deitore⁹⁶,
 ezi ez duket berain asperrik⁹⁷
 Joan(a) enea zenbait hilerrik
 lupean, air(e) edo zeruan
 derakustano den lekuan⁹⁸.

⁸⁴ *Ezi (...)* egin: Ezen jainko-sendagile(ak) egin balitu; zeren jainkozko mediku(ak) egin balitu. ⁸⁵ laguntzaile, zerbitzari. ⁸⁶ “Febo”: Apolo jainko grekoaren parekoa erromatarren artean. Apolo, besteak beste, edertasunaren, medikuntzaren, poesia eta musikaren jainkoa zen. Arteen jainkoa izanik, musak irakasten zituen eta haiekin bizi zen Parnaso mendian. ⁸⁷ eta ikertu izan balu eta lotu, loturak ipini. ⁸⁸ zatekeela sendatu(ko); sendatuko zela. ⁸⁹ ez baitzatzaizkiote otoitu; ez baituzue otoitu, ez baitiozue otoitz egin (Febus jainko-sendagileari). ⁹⁰ zaiketo orobat izan; itxura denez berdin izan bide zaio. ⁹¹ bizi ledin; bizi zedin. ⁹² *zuen zerbitzuti naiz (...)* jalkiten: zuen zerbitzutik naiz jalgitzen, ateratzen, erretiratzen; zuen zerbitzua uzten dut. ⁹³ gaurdanik mende orotarako; gaurtik aurrera behin eta betiko. ⁹⁴ *hobororik (...)* eske jar kobl(a) edo kantore: kopl(a) edo kanta gehiagoren eske jar. ⁹⁵ egiteko gogorik ez dudanez gero. ⁹⁶ auhen, erosta, lantu. ⁹⁷ zeren ez dut batere pozbidetik ukanen; ez dut bozkariorik, gogobetetasunik, izango. ⁹⁸ *Joan(a) (...) lekuan*: harik eta hilerriren batek, hilen eskualderen batek, lurpean, airean edo zeruan, Joana enea den lekuan, non dagoen, erakusten didan artean.

XXIV. Argitzean, eguerditan

Berriz, maitatua ez den maitalearen gaia azaltzen da, eta, beste behin ere, Errenazimentuko zentzumenen zerrenda: ilajea, begiak eta, olerki honetan, batez ere, entzumenak: *Nik gortarzun, zuk gortarzun* (gogoratu “Zentzumenak: entzumena”, Pradoko museoko Jan Brueghelen koadroa, XVII. mendekoa). Kontrasteak adierazkorrak bezain ugariak dira poema honetan: *zein ondoti, zein aitzina / zu ihesi, ni batzean; nik nigarrak, zinkuriak / (...) / zuk zuriak beltzuriak, / poru, handitarzunak*.

Poemak sei ahapaldi ditu, zortzi eta zazpi silabako zortzi lerrodunak, bi laukotan erdibituak eta txandaka tolestuak.

Argitzean, eguerditan,
arratsean natzano¹,
gaua goizak ordaritan
biharamunt dazano²,
zuri huts et(a) ez bertzeri
darraik(a)³ ene gogoa,
zutzaz nola bait(a) er(e) eri,
nahiz izan sendoa⁴.

10 Ile urreztatu horiek
nadukate harturik⁵,
begi leinuru goriek⁶
lasto legez garturik⁷;
eta zuk eginez baizen⁸
zenbait ere ongoa⁹,
hoboro bizi ahal naizen
da gauz(a) ezinezkoa¹⁰.

¹ etzanda nagoeno, nagoen bitartean. ² *gaua (...) dazano*: goizak gaua ordaritan biharamundu, bilaka, dezan artean; goizak gaua ordeztu eta hurrengo eguna ekar dezan artean. ³ darraio, jarraitzen dio. ⁴ *zutzaz (...) sendoa*: zutzaz, nola (gogoa) baita (zutzaz) ere eri, sendatua izan nahiz; zuk, nola (gogoa) baita (zuk) ere gaixotua, sendatua izatea nahirik. ⁵ gatibaturik, liluraturik. ⁶ begi distiratsu goriek (Altuna eta Mujika) / begien izpi, errainu, goriek (Lafon; Larresoro; Orpustan). ⁷ suak harturik. ⁸ zuk egin ezik; non eta zuk ez didazun egiten. ⁹ ontartea, mesedea, faborea. ¹⁰ *hoboro (...) ezinezkoa*: ezinezko gauza da ni gehiago bizitzea, bizi ahal izatea.

Nik gortarzun¹¹, zuk gortarzun¹²,
 derakuskegu¹³ elkarri;
 biek bardin bermetarzun¹⁴
 20 dugu hetan ezarri;
 eta goaz ja haraitzina¹⁵
 ene zorigaitzean
 zein ondoti, zein aitzina¹⁶,
 zu ihesi, ni batzean¹⁷.

Nik nigarrak, zinkuriak¹⁸,
 ene bizilagunak;
 zuk zuriak beltzuriak¹⁹,
 poru²⁰, handitarzunak²¹.
 Hetzaz oradrano iraitzi
 30 ikusirik nuzula²²,
 orai onestea gaitzi
 dakit dakidizula²³.

Otoi, otoi, ene minak
 gaurgoitik²⁴ epa itzazu²⁵;
 oranoko gaizki eginak
 askitan edutzazu²⁶;
 ez nezazula gal gorrez²⁷,

¹¹ goritasun, suhartasun, gartsutasun ("gori"tik). Jatorrizkoan: *gortharsun*. ¹² gor-
 tasun, gorri ("gogor"tik). Jatorrizkoan: *gorrtarsun*. ¹³ erakusten dugu; erakusten
 diogu. ¹⁴ irmotasun berdin(a); tema, lehia, berdina. ¹⁵ eta goaz ja(da) aurrera
 (Altuna eta Mujika; Orpustan) / eta goaz ja(da) aspaldi (Larresoro). ¹⁶ bat(a) atzetik,
 beste(a) aurretik. ¹⁷ ni (zurekin) batu, elkartu, nahian. Ala "hatzean" ote da? Hots,
 ni (zure) arrastoan, ni zure hatza, aztarna jarraituz (Lafon; Orpustan); ni urratsean (Altu-
 na eta Mujika), ni zure urratsei jarraituz, ni zure urratsen ondotik. ¹⁸ zinkurinak,
 intzirriak, negar-zotinak. ¹⁹ bekozko ilunak, betondo zimurtuak. ²⁰ hots han-
 di(ak), oihi(ak). ²¹ handikeriak, handiusteak, handinahiak. ²² *Hetzaz (...) nuzu-
 la*: Haien bidez oraindano errefusatu nauzula ikusirik; horien bidez orain arte arbuia-
 tu nauzula ikusirik. ²³ *orai (...) dakidizula*: (ba)dakit orain (ni) onestea desatsegin da-
 kizula, ezatsegin izango zaizula; ulertzen dut orain ni maitatzea gogoz kontrakoa daki-
 zun. ²⁴ gaurdanik, gaurtik aurrera. ²⁵ azkendu, burutu, itzazu (ene minak); bu-
 kaera eman nire minei. ²⁶ askitatzat eduki itzazu, nahikotzat izan itzazu. ²⁷ gor
 izanez, entzungor eginez.

kalte jin lakidizu²⁸,
bana galde nauzun horrez²⁹
40 ukenduru negizu³⁰.

Edo nitan³¹ bad(a) ogena
eta den³² huts eginik,
erakustazu zuzena,
zeren hura jakinik
bertarik³³ nuzu ikusiko
hutsaz urrikiturik,
zur(e) aurkian³⁴ belauriko
sabel lurreraturik³⁵.

²⁸ etor lekizuke. ²⁹ eske nauzun, eskatzen ari nauzun, horretaz; eskatzen dizu-
dan horretaz. ³⁰ egin nazazu edukitzaile, jabe. ³¹ ni(re)gan. ³² eta baldin
bada. ³³ bertatik, berehala. ³⁴ aurrean. ³⁵ ahuspez jarririk, lurreraino ma-
kurturik.

XXVI. Laur karbarien eresia

Honako hau da Oihenarten olerkien arteko narrazio-olerki bakarra. Garban diharduten lau emakumeren gertakizuna kontatzen du. Egarriz omen daude, eta ur bila abiatzen dira: bik (gerotxoago hirugarrenak ere) asegarria pikondo baten pean aurkitzen dute, eta laugarrenak mutil gazte baten etxean.

Ipuinak, haatik, bigarren irakurketa baterako aukera ere ematen du, guztiz erotikoa, Errenazimentuko kontakizunetan ohikoa izaten dena (Boccaccioren *Decameron*-en, kasurako, edota, gure artean, Margarita Nafarroakoaren *Heptaméron*-en). Kontsumitzear dauden lau emakumeak “hezegarri” baten bila dabiltza. Bik (hiruk) pikondo batean aurkitzen dute: pikondoa egarri fisikoa kentzeko ez al da harrigarria? Pikondoa guztiz sinbolo erotikoa izaten da, batzuen arabera piko/ndo/a izan zen, ez sagarrondoa, Paradisuko bekatu-arbola. Iritzi horretakoa ote zen Oihenart? Laugarrenak *begitartez* / *anderauren gisakorik* zen gazte batekin, zeinarekin *karba-aldi bat* egin zuen, lortzen du asegarria.

Olerkaria euskaldunek berezkoa omen duten zortzinako silabako lau lerroko aha-paldiaz baliatzen da (ikus “Andre Emili(a)” poema).

Laur karbarien eresia¹

Ora-gauan² laur karbari
karban³ hantxe ziren ari;
egarriz bortx(a)⁴ egon-eta
nehork ez hek urrikari⁵.

Noizbait hala dioite elgarri:
“Aho hoi en hezagarri⁶
nonbait zerbait ez badugu,
galdu behar gara sarri⁷”.

¹ Lau (liho) garbarien istorioa. “Garbari”, edo “ezpatari”: garban, edo ezpatan, garbatzen, edo ezpatatzen, aritzen dena. “Garbatu”, edo “ezpatatu”: garba, edo ezpata, lanabesa erabiliz, lihoa eta antzeko landareak zehatu, birrindu, landarearen hari-zuntza zurtoinetik bereizteko. “Kardari” eta “kardatu” beste lan mota bati dagozkio: iruterako prestatzeko, kardaz, edo txarrantzaz –burdin harizko hortzak dituen eskuilaz–, lihoa, artilea... orraztea eta garbitzea.

² Oratze gauean. “Oratu”, hemen: garbatu, ezpatatu (ikus aurreko oin-oharra).

³ garban, garba lanean, garbatzen. ⁴ egarriz bortxaz, nahitaez, ezinbestean (Lafon; Orpustan); egarriak hilik, egarriak itotzen (Altuna eta Mujika).

⁵ inork ez haiek urrikari, haietaz errukirik. ⁶ freskagarri, bustigarri.

⁷ laster, berehala.

10 Hori erranik, hauk⁸ doazala
 hetarik biga⁹ berala
 baratzez baratze, xori
 ihiztariak bezala.

Ez d(a) izan ehon¹⁰ hesirik
hanbat goraki hertsirik,
non ez dituzten gaintitu
oilarrasiki¹¹ jauzirik.

20 Joanez-joanez, azkenean
 une-hurran¹² zirenean,
 sagardoi¹³ baten barnera
 sar ziten¹⁴ oren onean.

Han pikotze bat baturik¹⁵
frutaz oro kargaturik,
pot eta besarkaz lotu
zauzko¹⁶ belaunak gurturik¹⁷.

“O, zuhatz orsto¹⁸ zabala
–dioitela¹⁹–, luzez hizala²⁰
horl(a) ukentsu²¹, horl(a) ekoizle,
orain hizana²² bezala!

30 Zuhatzetan hi lehena
 haiz, hoben(a) et(a) ederrena.
 Dohatsu hir(e) orsto-adarrak!
 Dohatsu hir(e) ekoizpena!

⁸ hona hemen/horra hor. Izenorde erakuslea, nominatiboa, adberbio gisa erabilia. ⁹ haietarik bi. ¹⁰ inon. ¹¹ dotoreki; errazki, bizkorki; ausarki / oilarren, hegaztien modura (Orpustan). ¹² unatzeko zorian, akitu beharrean. ¹³ “Sagardoi”: fruitu arbolez eta lorez oparoa, joria, den baratzea / sagastia. ¹⁴ sartu ziren. ¹⁵ pikondo bat aurkiturik. ¹⁶ potez eta besarkadaz, musuak eta besarkadak emanez, lotu zaizkio. ¹⁷ belaunak tolesturik, makurturik; belauniko jarriarik. ¹⁸ hosto. ¹⁹ diotela. ²⁰ luzaroan haizela, denbora luzez izan hadi. ²¹ horrela izantsu, izandun, oparo. ²² haizena.

Ez zen ez deitatzekoa
 noizten fruktu bizizkoa
 Ev(a) amasok jan zezana²³,
 bana bai, o, hi, pikoa!

Zeren hartarik alhatu
 zelakotz²⁴, zen herioztatu²⁵
 Eva, baita haren leinu
 40 oro min beraz kozatu²⁶.

Aldiz, pikoa, higanik,
 hil hurrenean izanik,
 zitikeguk guk biziak²⁷
 osagarri²⁸ hik emanik”.

Hanbateki²⁹ bata jauzten³⁰
 adarretar(a) eta hausten
 ari d(a) aldaken³¹, bertzea
 zuhatzaren iharrausten³².

Bild(u) uken duten bezala³³
 50 biek jasan ezin-ahala³⁴,
 herena karbategiti
 hetara haur datorrala³⁵.

²³ *Ez zen (...) zezana*: Ez zen ez fruitu bizizkoa izendatua izateko dina, behinola Eva amonak jan zuena; ez zuen ez merezi, fruitu bizizkoa deitzea, antzina Eva amonak jan zuena (Paradisuan jan zuen fruitua, alegia). ²⁴ elikatu zelako, jan zuelako. ²⁵ hilkor bihurtu zen. ²⁶ min berberaz kutsatu. ²⁷ *higanik (...) biziak*: hil hurrenean, hiltzeko zorian, egon ondoren, guk higandik ditizkeagu, izango dizkiagu, biziak. ²⁸ osasun(a) / osabide(a), sendagai(a) (Lafon). ²⁹ Hainbatenarekin, hainbesterekin; orduan, une horretan. ³⁰ saltatzen (da); jauzi egiten du. ³¹ aldaxken/aldaxkak, kimuen/kimuak. ³² zuhaitza inarrosten, astintzen. ³³ bezain laster. ³⁴ biek eraman ahal duten guztia (Altuna eta Mujika; Lafon) / biek eraman ahal dutena baino gehiago (Orpustan). ³⁵ hona hemen/horra hor hirugarrena garbategitik haietara, haiengana, datorrela.

Laurdenak ez baitzakien
ber(a) egonik zer zaidien³⁶,
sorgin et(a) ohoinen lotsak³⁷
auzora laster zegien³⁸.

60 Hango atea baratx³⁹ jorik
morroin bat han-berekorik⁴⁰
ager zekion⁴¹, begitartez
anderauren gisakorik⁴².

Ustez zen⁴³ anderaurena,
ager zezon⁴⁴ bere pena,
bai et(a) eska ur edo arno
apur baten ahamena⁴⁵.

Hark zer zen gauz(a) ikasirik⁴⁶
barnera sarrerazirik,
esnez erregala zezan⁴⁷
bere zurati erautsirik⁴⁸.

70 Hanti-landan er(e) urtzeki
zezan⁴⁹ gogo handireki
karbategira, bait(a) egin
karb(a) aldi⁵⁰ bat han hareki.

Gero bertzen urrundarik
jin-herotsa hautemanik⁵¹,
berez ziten⁵², brix⁵³ elgarri
pot eta besark(a) emanik.

³⁶ *Laurdenak (...)* *zaidien*: Laugarrenak (nola) ez baitzekien, bakarrik egonik, zer egin(go zuen), zer egin zezakeen. ³⁷ beldurrak (harturik, bultzaturik). Hautabidea: *lotsaz* (Orpustan). ³⁸ lasterka, korrika, egin zuen. ³⁹ baratxe, leunki, geldiro. ⁴⁰ mutil bat, toki hartakoa, bertakoa. ⁴¹ agertu zitzaion. ⁴² aurpegiz datmatxo gazte, andre gazte, itxurakoa. ⁴³ Ustez zela, uste izanik zela. ⁴⁴ agertu zion. ⁴⁵ hurrupa, tragoa. ⁴⁶ Hark zeri buruz zihoan kontua jakinik, jakin ondoren. ⁴⁷ erregalatu, oparitu zuen. ⁴⁸ pegarretik eraitsirik, pitxarretik aterata, botata. ⁴⁹ Handik irteteen ere lagundu zuen, lagundu zion. ⁵⁰ garba txanda, garba saio. ⁵¹ *Gero (...)* *hautemanik*: Gero, besteen etor-hotsa urrutitik hautemanik; gero, zetozen beste (hiru) garbarien zalaparta entzunik. ⁵² bereizi ziren, banandu ziren. ⁵³ azkar(-azkar), fite. Higitze laster eta bat-batekoaren onomatopeia.

Arte hartan⁵⁴ hauk direla⁵⁵,
 jauziz jauzi nol(a) igela,
 bertze hirurak altzoak⁵⁶
 80 pikoze bete dakaztela.

Laurdena, puntsu jarririk⁵⁷,
 herenak han ber(a) utzirik
 kexa zedin (alegia)⁵⁸
 egon zela galetsirik⁵⁹.

Herenak zinardetsana⁶⁰:
 “Ez dinat nik ogen, bana
 hihaurk, falta hirea dun
 eneki jin⁶¹ ez izana”.

Morroina beh(a) aurkintzetan
 90 baitzauten⁶², aldarte hetan⁶³
 zer egin ziroen⁶⁴ oldar bat
 egon zedin pentsaketan⁶⁵.

Ger(o) oharturik, gaztara⁶⁶,
 hizkatzetik eskukara⁶⁷
 jin zaitezkiela⁶⁸, joan zedin
 gordailuti hek beitar⁶⁹.

Han jarririk ararteko⁷⁰
 bilakaiden⁷¹ baketzeko,
 igor zezan⁷² arno bila
 100 pikoekin ezkontzeko.

⁵⁴ Bien bitartean, bitartean. ⁵⁵ hona hemen/horra hor (iristen, agertzen) direla. ⁵⁶ mantalak, edo gonak gorantz tolestean gertatzen diren poltsa modukoak. ⁵⁷ Laugarrena, bekozko iluna jarririk, muturturik. ⁵⁸ herenak (...) (alegia): hirugarrenak han bakarrik utzi zuela-eta, kexatzearena egin zuen, kexatzeko itxura egin zuen. ⁵⁹ galdutzat emanik, babesgabeturik, abandonaturik. ⁶⁰ erantzun zue-na. ⁶¹ etorri. ⁶² Mutil gaztea inguruan beha baitzegokien, gertutik haiei begira baitzegoen. ⁶³ zirkunstantzia haietan, egoera hartan. ⁶⁴ zezakeen. ⁶⁵ une bat egon zen pentsaketan, pentsatzen. ⁶⁶ gazteen gisara, gazte izanik. ⁶⁷ (hitzez) eztabaidatzetik, eskuka jardutera. ⁶⁸ etor, pasa, zitezkeela. ⁶⁹ joan zen (zegoen) gordelekutik, ezkutalekutik, haiek baitara, haien tartera. ⁷⁰ bitarteko, bitartekari. ⁷¹ liskarkideen; bilakan, liskarrean, zebiltzanak. ⁷² igorri, bidali, zuen.

Noizbait⁷³, bakeak eginik,
arno(a) ere orduko jinik,
uxtia zedin pikoekin⁷⁴
garaitu gab(e) utzikinik⁷⁵.

⁷³ Azkenean. ⁷⁴ ustiatu zen, amaitu zen, bukaeraraino hustu zuten (ardoa) pikoekin (batera) (Lafon; Larresoro; Orpustan) / piku guztiak jan, bukatu, zituzten (Altuna eta Mujika). ⁷⁵ gelditu gabe utzitakorik; utzi gabe hondarrik.

XXVIII. Hamalaurkuna

Euskal Errenazimentuak Oihenarten *hamalaurkun* honetan du bere ikurrik nabarmen-
netarikoa. *Dolce stil nuovo*-ko olerkarien artean sortutako ahapaldi hau, Frantzian XVI-
XVII. mendeetan zabaldu zen. Ezagutzen dugun euskal lehen soneto hau Clément Marot
Frantziako sonetogile ezagunaren ereduari inspiratua dago, soneto italiarra delakoan,
alegia: ABBA / ABBA / CCD / EED. Azken hirukoa, haatik, Pierre de Ronsard-ek eta
Joachim du Bellay-k landutako *sonnet français* delakoaren arabera taxutu du Oihenartek,
hots, EDE. Soneto honek Oihenart kultura jasoko gizona zela adierazten du.

Ohartzekoa da nola inguruko hizkuntza erromanikoetan sonetoaren lerroak hamai-
ka silabakoak diren: euskaraz, haatik, hamabi silabadunak (6+6). Euskarazko bertso-le-
rroetan, oro har, ez baitira 8+3, 7+4 edo 6+5 silabadun konbinazioak ohikoak izaten.

Nor zen soneto honetan Oihenartek goratzen duen *Zalgiz*? Bertrand Zalgize (? -
1627), Zalgizeko gazteluan (Zuberoa) jaiotako zalduna, higanot kultua, Nafarroako
Erregeren eta Paueko legebiltzarreko kontseilaria izan zen. Oihenartek *Eskaldun Poeta*
izendatzen duen arren, ez da haren lan poetikorik gorde. Esaera zaharren biltzaile gisa
ere ezaguna da (ikus "Paremiak" atala).

*Zalgiz jaun, Paueko Korte gehienez¹
Erregeren kontseilari zenaren gorazarretan²*

Hamalaurkuna³

Nabusi⁴ lehenek lan berri guzietan
anitz elesari jardiresten dute⁵,
hatsarrea zeren emaiten baitute⁶,
zein erdia⁷ baita gauza gehienetan.

Ban(a) are⁸ dutenek betegintzarretan
ezarten lan hura⁹ gehiago bute
ezen ez eskasik utziten balute¹⁰
ed(o) urrent-peiturik¹¹ zenbait eretzetan¹².

¹ Gorte nagusian, Auzitegi gorenean. ² laudoriotan. ³ Hamalauduna; sone-
toa. ⁴ Maisu, irakasle. ⁵ gorazarre erdiesten dute; laudorio lortzen, jasotzen,
dute. ⁶ zeren hastapena ematen baitute; zeren (lanaren) hasierakoa gauzatzen bai-
tute. ⁷ zeina (jada lanaren) erdia. ⁸ *Ban(a) (...) gehiago bute*: Baina are (...)
gehiago jasotzen dute (Altuna eta Mujika) / Baina are (...) gehiago badute (Lafon) / Bai-
na are (...) gehiago har bezate, jaso dezatela (Larresoro; Orpustan). ⁹ *dutenek (...)*
hura: lan hura betegintzarretan ezartzen dutenek; lan hura perfekziora eramaten dutenek,
lan hura biribiltzen dutenek. ¹⁰ ezen (ez) utziko balute eskasik, akastun. ¹¹ edo
burutu gaberik, bete gaberik. ¹² zenbait alderditan, zenbait aldetatik.

- 10 Halakotz¹³ hik, Zalgiz, Eskaldun Poeta,
burura behar duk erramu-boneta¹⁴,
zeren nola baihaiz Parnason gainean
bederatzi ahizpez¹⁵ maiteki hazia,
heiek erakatsiz¹⁶ hik gur(e) adinean¹⁷
burutar(a) eman duk¹⁸ bertzek doi hasia¹⁹.

¹³ Halatan, horiek horrela; horregatik. ¹⁴ ereinotzezko txapela, ereinotzezko koroa. ¹⁵ (Parnasoko bederatzi) musez. ¹⁶ Hots, haien irakaspenei esker.
¹⁷ gure garaian; garaiotan, egunotan. ¹⁸ buru eman duk; burutu, amaitu, duk.
¹⁹ bestek ozta-ozta hasia; beste batzuek hasi besterik egin ez dutena.

3. SALVAT MONHO (1749 - 1821)

Salvat Monho (Izturitze, 1749 - Bardoze, 1821), Euskal Literaturaren orrialdeetan berandu agertutako olerkari estimagarria da ("gure handitasunak erlatiboak izaten dira" idatzi zuen Koldo Mitxelenak). Monho idazle ezezaguna izan zen 1972. urtera arte –bera hil eta 151 urtetara!–, noiz Pierre Lafittek 1930. urtetik gordeta zituen eskuizkriburen batzuk –eskuizkribuen kopia batzuk, zehazkiago– argitaratu baitzituen lehenengoz, frantsesezko itzulpena erantsiz: *Poèmes basques de Salvat Monho (1749-1821) présentés, transcrits, traduits et annotés par Pierre Lafitte de la Académie Basque*. Mitxelenak, kasurako, ez du Monho aipatzen bere *Historia de la literatura vasca*-n (1960).

Nafarroa Beherean, Izturitzeko "Larrart alias Marechaldeguy" etxean jaioa, Monho, umea zelarik, umezurtz geratu zen, eta Donibane Lohizunen ikasi omen zuen, eta hantxe apeztu zen 1774an. Hori zela-eta, Monhoren testuak lapurtera klasikoan idatzita daude "avec quelques infiltrations bas-navarraises" (Lafitte, 1972: 21). Bikario izan zen Azkainen (1774-1778; 1786-1790), Uztaritzen (1778-1780), Bardozen (1790-1791; 1819-1821), Ainhoan (1803-1806), Irisarrin (1806-1819)...

1789an Frantziako Iraultza lehertu ondoren, 1790eko uztailaren 12an, Frantziako Biltzar Nazionalak Kleroaren Konstituzio Zibila onartu zuen, zeinaren arabera apez katolikoak eliz funtzionario publiko bihurtu baitziren. Horretarako, zin egin beharko zuten (apez konstituzionalistak). Zin egin ez zutenak (apez errefraktarioak) soldatarik gabe geratu ziren, eta erasoak izan zitezkeen ordena publikoaren aztoratzaile gisa. Monhok ez zuen Konstituzio Zibilaren zina egin, eta 1791n Euskal Herriko Hegoaldera ihes egin behar izan zuen (nora?), harik eta urte batzuen buruan, Iparraldera berriz itzuli zen arte. 1803an, Ainhoako apaiz gisa ageri da.

Salvat Monhok, euskaraz eta frantsesaz gain, gaztelania ere ondo ezagutzen zuen. Espainiaren Independentzia Gerran (1808-1814), frantsesen kontra aritzen zen Frantzisko Xabier Mina nafar jeneralak Lakarrako gaztelua bereganatu zuen 1813an. Errepresalia moduan, Irisarriko Erdoizeako auzokide batzuek, domeka zela-eta, Irisarrira joanak ziren espainiar (eta nafar?) soldadu batzuk tiroz hil zituzten. Mendekua hartzeko, Mina jenerala su eta gar sartu zen Irisarrin: Utxerrekako eta Erdotz-Etxeberriako jaunak erail zituen, baita etxe askotan lapurretak egin ere. Irisarriko biztanleek trumilka ihes egin behar izan zuten Baigura mendira. Une latz haietan, Irisarrin apez zegoen Salvat Monhok herriko biztanleen alde erregutu zion Mina jeneralari, zeinek, apezarenean bazkari on bat egin eta gero, barkatu egin zituen irisartarrak, herriaren okupazioari uko egin gabe baina.

Salvat Monho idazle bitxia izan zen. Batetik, Frantziako Iraultzaren aldekoa (ikus “Garat gaztenaren eta Iturbidentzat” eta “Ihardestea” bertsoak); bestetik, errefraktarioa, Kleroaren Konstituzio Zibilari uko egin ziotenetakoa, eta hori dela-eta erasotua eta erbesteratua izan zen (ikus “Azkaingo menetei”). Beraz, batetik, “prêtre dévoué, volontaire, fidèle à son Église et acceptant de souffrir pour elle” (Lafitte, 1972: 15), eta, bestetik, noizbait bederen, kanta profanoetan batik bat, idazle mundukoia.

Izan ere, Lafittek argitaratutako Monhoren 51 poemak –ez dira, agian, poetak idatzitako bakarrak– multzo bitan bana daitezke: kanta erlijiosoak eta kanta profanoak edo *pièces fugitives*, poema iheskorak (Monhorena ala Lafitterena ote da adjektiboa?). Jean-Baptiste Orpustanek dioenez (1991: 241), beharbada egokiago litzateke *pièces fugitives* deitu beharrean, *pièces profanes*, poema profanoak, deitzea, zeren gehienak satirikoak eta komikoak baitira, konparatuz elizako kantikekin, eta autorearen bizitzari buruzko zertzeladak ematen baitituzte.

Poesia erlijiosoak, Orpustanen iritziz (1991: 254), ez dira Monhoren onenetakoa eta erlijiotasun erromantikoa azaltzen dute: *Zeruan da ene herria: / (...) / Munduko distiadurak / ez nau xoratzen, / zorionaren itxurak / ezdeus ditut kondatzen* (“Zerurako hats-gorapenak”). Lafitterentzat (1972: 21), Monhoren kanta erlijiosoak “sont d’une grande noblesse, malgré leur simplicité: le lyrisme n’y éclate guère; la poésie en est plutôt didactique, claire, raisonnée, impersonnelle, sans images neuves ni envolées sublimes: bon pain de ménage plutôt que pâtisserie; boisson familiale du dimanche plutôt que nectar capiteux”.

Olerki profanoei buruz, haatik, Orpustanek (1996: 118) honela dio: “la mondanité caractérise (...) la ‘première manière’ de Salvat Monho, qui est celle d’un parfait poète non seulement mondain, mais profane, plus proche, toutes proportions gardées, de l’abbé de cour que du curé campagnard”. Lafitterentzat (1972: 21-22), berriz, olerki profanoetan poetaren psikologia ezagutzeko bideak irekitzen dira: Salvat Monhok “(il) ne déteste pas les Lettres antiques: Bacchus et Apollon ne lui sont pas étrangers; il n’est pas un ascète janséniste: il ne lui déplâit pas de tremper des biscuits dans le vin de Navarre. Il est taquin avec les dames (...) il s’insurge contre les sévérités du curé d’Urrugne”. Lafittek dio Monho bihotz kartsu eta odol beroko gizon bat izan zela: ironia ziztatzaile eta errukigabekoa. Bere azken bertsoetan gogor astindu zituen katixima ahaztu eta klub zibiletara joaten ziren bardoztarrak (“Bar-dotzen glub”), bai eta “apezak akusatzeraz joan omen ziren zenbait emakume ‘iraultzaile’ ere” (“Distrikerat”).

Salvat Monhoren olerkien lexikoa garbia da, garbikerian jauzi gabe, baina; ez ditu erromantze-hitzak baztertzen eta arkaismoak arraroak izaten zaizkio.

Ahapaldietan, bi errekurtoz baliatu zen; bere gisara baina. Kantu profanoetan, bertsolarien moduak erabili ohi zituen eta lau lerroko ahapaldiak jokatu: batik bat, lauko ertaina (8+7) eta lauko txikia (7+6); ez zuen, haatik, XIX eta XX. mendeetan horren erabilia izan zen lauko nagusia (10+8) inoiz usatu. Bestalde, errimetan ez zituen bertsolarien gisako puntuak erabili –aaaa, alegia–, baizik eta Frantzian, XVII. mendean, moldatu ohi ziren errima parekatuak, hots, –aabb–. Kantu erlijiosoetan, berriz, atzerrietatik, hau da, latinetik eta Frantziatik ekarritako aireak erabiltzen zituen, errima parekatuak eta gurutzuak edo besarkatuak jokatzuz. Hori dela-eta, Jean Haritschelharrek dioenez, Monho lekuko, XVII. mendean hasita, baina XVII.az geroztik, euskal olerkietan Frantziako metrikak izan zuen eragina ezagutu daiteke. Monhoren olerkiak abestuak izatekoak ziren, eta errima femeninoak zein maskulinoak nahasten zituen. Ez ohi dabil errima aberatsen bila. Hiatoez baliatzen da, eta ez du ez elisioa, ez sineresia, sistematikoki betetzen. Dituen beharren arabera, forma osoez edo forma laburtuez baliatzen da.

Monhoren poemen kopia den eskuizkriburik zaharrena Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan dago: ABA - 2.13. Pierre Lafitteren funts dokumentalak / 402-017, 271-239 zenbakidun poemak. Hautatutako testuak Pierre Lafittek prestatutako ediziotik (1972) jaso eta egokituak daude: 56 eta 58, 62, 64 eta 66, 68, 102 eta 104, eta 142. orrietatik, hurrenez hurren.

Atalaren sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO
Oin-oharrak: Karlos OTEGI

Garat gaztenaren eta Iturbidentzat

Salvat Monhok, apez debotoa izanik ere, ez zuen izan politika-saltsan sartzeko enbarazurik bat ere: 1789ko irailean, Luis XVI.ak deitutako Parisko Biltzarrean onartutako zerga-sistema berria Azkaineko eliztarrei azaltzeko, kasurako (“Azkaingo menetei”), edota urte berean Estatu Orokorretarako deialdian parte har zezaten Joseph Garat eta Pierre Iturbideren aldeko botoa eskatuz, *Estatu Jeneraletan eskaldunen auhenak / eskaldun beren ahotik izan ditzen entzunak*. Garat eta, batez ere, Iturbideren ahaleginei esker, Parisko Biltzarrean lapurtarrek hirugarren estatuko bi ordezkari zuzen izatea lortu zuten (nobleziatz eta kleroaz bestalde). J.-B. Orpustanen ustez, poema hau 1789ko apirilaren 19 eta 24 bitartean idatzia izan omen zen, Frantziako Iraultza gerta zedin baino hilabete batzuk lehenago. Bitarte horretan, Monhok Luis XVI.a erregearen alde azaldu zuen bere burua, *Elizaren fedea / beti salbo direlarik*; baita lege berrien alde ere, *Zeru-lurren Jabeak / ezarri du Printzeak / populuaren aintzindari, / nazioen buruzagi. / Hargatik behar dugu / Errege obeditu* (“Azkaingo menetei”). Monhoren jarrera horrek Azkaineko zenbait “meneta” (santujale) eta nobleren haserrea sorrarazi omen zuen, eta apez olerkariak, 1790ean, alde egin behar izan zuen Bardozerara.

Euskaldunen loreak deituriko Garat eta Iturbideren aldeko arrazoiak ekarri zituen Monhok. Lehena: *Gure [eskaldunen] nahiaren pare balitz gure ahala / laster bere [Erregeren] deskantsuaz goza litekeiela*. Bigarrena: *Erregek jakin behar du [eskaldunak] prest direla behintzat / behar dituen guzian, bihotz onez harentzat, / gure [eskaldunen] neke-izerdiak eta gure odola / orai eta gero ere lehenetan bezala*. Hirugarrena (demagogia apur bat?): *Lapurdiko lurak idor samarrak eta nahiko agorrrak dira; beraz, nahiz bestela gura, euskaldunek ezin dute parte handi bat jasan estatuko zorretik; Erregek, bestalde, kontuan hartu behar du ez direla beti beharrak emanek sokorritzen, diruzko laguntzaz, alegia; euskaldun erromesak, hots, pobreak, askotan gehiago / lagunduko du Errege aberatsenek baino*.

Pierre Lafitteren ustez, olerki honetako Monhoren dialektika guztiz bitxia da, Erregerekiko fidelotasuna Euskal Herriarekiko fidelotasunaren menpean jartzen duelako. 1789ko apirilaren 24an, Biltzarrerako hauteskundeak ospatu eta Garat anaiak biak (Dominique eta Joseph) aukeratuak izan ziren; Iturbide, haatik, ez. Baztertze horretan badirudi zerikusi handia izan zuela Dominique Garaten elokuentziak mitinetan, *lengoaia berri bat diote irakatsi* (“Ihardestea”). Historiak, alabaina, Monhoren aurreikuspenak birrindu zituen, apez olerkariaren disgusturako. Estatu Orokorretako Batzarra Biltzar Konstituziogile bilakatu zen, zeinak euskal foruak kendu eta Frantziako lurralde guztien eskubideak berdindu baitzituen. Alferrik izan ziren Garat anaiei foruen defentsa eta Behe-Pirinioetako biztanleek kontrako botoa ematea.

Poema, hamabost silabatako (8+7) hamabi laukoz dago osatua: 15A / 15A / 15B / 15B.

Garat gaztenaren¹ eta Iturbidentzat²

Garat eta Iturbide, bozak errepikatuz³,
eskaldun leial guziek kopletan izendatuz⁴,
merezi duten bezala beti lauda zatzue⁵
bati eta bertzeari eskerrak emotzue⁶.

Eskaldunen omen⁷ ona hek⁸ dute helarazi
Erregeren tronuraino, bai eta ardietsi⁹
Estatu Jeneraletan¹⁰ eskaldunen auhenak¹¹,
eskaldun beren ahotik izan ditene¹² entzunak.

10 Erregeren ordenetan ez ziren aipatuak
eskaldun leial batzuen herri ohoratuak,
bainan laster Iturbide hortaz baitzen ohartu
lapurtarrak berehala zituen kontseilatu.

Baionako senexalak¹³ eman ordenantzari
protestazione batez zitzaion ihardetsi.
Eskaldunen arrazoinak Garatek presentatu
eta Erregek guziak onak ditu kausitu.

¹ Dominique-Joseph Garat Hiriarte (Baiona, 1749 - Basusarri, 1833), Dominique Garaten –Garat zaharraren– anaia gaztea. ² Pierre Iturbide (1744 - ?): Camille Desmoulins (1760-1794), politikari, kazetari eta gillotinan amaitu zuen iraultzailearen agente izan zen; 1792-09-09tik 1793-09-20ra diputatua Parisko Biltzar Nazionalen; eta, geroago, bere jaioterriko, Sarako, auzapeza. ³ Hau da, ahotsak behin baino gehiagotan altxatuz, areagotuz, biziagotuz. ⁴ (Garat eta Iturbide) bertsoetan, kantuetan aipatuz. ⁵ itzazue. ⁶ emazkiozue, eman iezazkiozue. ⁷ ospe, izen. ⁸ haiek. ⁹ erdietsi, lortu. ¹⁰ "Estatu Orokorak" (États Généraux): Frantzia, erregeak deitu ohi zituen Biltzar aholku-emaileak. Hiru estatueta, edo estamentuetako, ordezkariak osatzen zituzten: noblezia, kleroa eta hirugarren estatua (behe burgesia eta laborariak). Kontsulta-funtzioaz gain, Biltzarrek bazituzten ekonomia eta legegintza betekizun zenbait. Biltzarrok 1798ko maiatzean deitu ziren azken aldiz. Ondoren, hirugarren estatuaren engaiamenduz, Biltzar Konstituziogilea (*Assemblée Constituante*) eratu zen, Frantziako Iraultzaren lehenengo erakundea. ¹¹ kexak, arrangurak. ¹² daitezene. ¹³ seneskalak. "Seneskal": berez, hasiera batean, errege etxeko maiordomoa edo zerbitzari adinekoena; geroago, erregearen ordezkari zuzena erresumako probintzietan, botere juridiko eta administratiboz hornitua, eta probintzian erregearen erabakiak betearazteaz arduratzen zena.

20 Gauzak hain ongi hasiak ongi akabatzekeo
Garat eta Iturbide behartu aintzineko¹⁴:
eman bekizkiote beraz zor zaizten ohoreak
hek izan direnaz geroz eskaldunen loreak.

Garat eta Iturbide parti bitez gorterat
eskaldun guzien partez Luisi¹⁵ erraiterat
gure nahiaren pare balitz gure ahala
laster bere deskantsuaz goza litekeiela.

Haren eta gure penak errotzue umilki¹⁶
iturburu beretarik datorzela segurki,
merezi ez duenari fidantzia emanaz
garela aflijituak¹⁷ dolorerik minenez.

30 Estatua eri dela banatu du berria
bainan ezagutuz geroz gaitzaren iturria
askiko da duda gabe haren sendarazteko
zenbait menbro pikatzea¹⁸ bertzen kontserbatzeko.

Erregek jakin behar du prest direla behintzat
behar dituen guzian, bihotz onez harentzat,
gure neke-izerdiak eta gure odola
orai eta gero ere lehenetan bezala.

40 Mendi idorren oinetan ontzen ditugun lurak
beregani¹⁹ ez balire diren bezain agorrek,
ez zen agertuko nihon²⁰ eskaldunen parerik
parte on bat jasaiteko estatuko zorretik²¹.

¹⁴ Hau da: izan behar ditugu mandatari, delegatu, ordezkari. ¹⁵ Luis XVI.a, Frantziako errege (1774-1792), bere egunak gillotinan amaitu zituen. ¹⁶ Hots, esaiozue umilki (Erregeri) haren eta gure penak. ¹⁷ atsekabetuak. ¹⁸ Estatua, gorputz baten antzera, eri da, gaixo. Hura sendarazteko nahiko izango da: gorputz-atal zenbait moztea, ebakitzea, hots, erauzte, anputatzea. ¹⁹ berenez, bere izatez. ²⁰ inon. ²¹ parte (...) zorretik: alegia, estatuak duen zorraren parte handi bat jasateko, estatuko zorraren puska handi bati eusteko.

Ez dire beti beharrak emanez sokorritzen²²,
 diruzko laguntzen orde²³ gortearen argitzen²⁴
 ariko den erromesak²⁵ askotan gehiago
 lagunduko du Errege aberatsenek baino.

Eskaldunen bihotzetan diren sentimenduak
 beren printze onarentzat egin tuzten botuak²⁶
 zeruak entzun baletza²⁷, gure Erregek segurki
 ainitz urtez erregina lezake dohatsuki.

²² beharrak ez dira beti laguntza emanez, hau da, dirulaguntzaz, oneratzan, konpontzen. ²³ ordainez, truke. ²⁴ gortea argitzen. ²⁵ pobreak, behartsuak.
²⁶ egin dituzten botoak, adierazi dituzten desira onak. ²⁷ entzungo balitu (orain/geroko alegiazkoa).

Nafar goxoan

“Garat gaztenaren eta Iturbidentzat” olerkia Iraultzaren aurretik idatzia izan bazen, nafar ardoa goraipatzen duen “Nafar goxoan” poema anakreontiko hau Iraultzaren hasiera (1789ko maiatza-uztaila) gertatu eta gero osatu zuen Salvat Monhok, zeren olerkiak azpimarratzen baitu elizarako *deximak* galduta daudela betiko, eta horiek Biltzar Konstituziogileak (1789ko ekainean sortuak) kendu zituen. Monhok eskerrak ematen dizkio nafar ardoa igortzen dion *apezen koplari* eta *herritar on* den bati. Uste izatekoa da igortzaile hori Nafarroa Garaiko norbait dela, zeina Monhok ezagutu baitzuen desterruan egon zen bitartean (1791-1803).

Monhok edarien plazerak pilatzen ditu poema honetan: *egun guzian / dut nafar xuria / edaten desertan; kafe pusagarri, / edanen dugu; saskot ezti hortarik / beirattoa beterik; ...* Hori gutxi balitz, Monhok abestua izateko idatzi zuen olerki hau, eta airea ere adierazi, gabon-kanta frantses batena: “Sur l’air: Dans cette étable, etc.”. Hori dela eta, uste izatekoa da ahapaldia –5a / 6b / 5a / 6b / 6c / 6c / 7d / 6d / 5a– Frantziako herri-kantutegi batetik kopiatu zuela (“Justuen bozkarioa” olerki erlijiosorako ere aire bera aukeratu zuen). Umore giroaren barruan, badirudi Monho Iparraldean soilik erabiltzen diren zenbait hitzez baliatzen dela (Nafarroako bidaltzailearekin txantxetan?): *kurruxa, saskot, beiratto, deximak...* Aitortzen duenez: *Eskara garbia / hurren ahantzia, / alferretan nabila / izen horren bila: / ez dut aurkitzen.*

Nafar goxoan

Nafar goxoan
trenpatuz bizkotxak¹
hartu ondoan,
altxaturik bozak
erragun bertsutan,
*kurruxa*² *plan, plan, plan,*
gure xangrin³ guziak
diren ehortziak
nafar goxoan.

¹ (erabat) bustiz, zopatz, bizkotxoak. ² “Kurruxa”: esanahirik gabeko hitza dirudi, lelo gisa erabiltzen dena (OEH). Agian, badu zurrut egitean ateratzen den hotsaren onomatopeiarekin zerikusirik. ³ pena.

10 Zure grazian,
 koplari berria,
 egun guzian
 dut nafar xuria
 edaten desertan⁴,
 kurruxa, plan, plan, plan,
 ez daut⁵ onik egiten
 ez badut edaten
 zure grazian.

20 Plazer baduzu,
 kafe pusagarri⁶,
 edanen dugu
 zahar edo berri
 zure ohoretan,
 kurruxa, plan, plan, plan,
 saskot⁷ ezti hortarik
 beiratto⁸ beterik,
 plazer baduzu.

30 Galduak gatik
 betiko deximak⁹,
 urrikaldurik
 gutaz jende onak
 olatak¹⁰ elizan
 kurruxa, plan, plan, plan,
 dire ofrendatuko¹¹,
 deximak betiko
 galduak gatik.

⁴ postrean. ⁵ dit. ⁶ bultzagarri, hau da, aurretik hartu dena –hemen, kafea– bultzatzeko hartzen den edaria. ⁷ Nafarroako ardo txuria (Lafitte). ⁸ edontzitxoa, basotxoa. ⁹ “Dexima”: hamarrena, hots, lurra lantzearen emaitzetatik Elizari (edo erregeri, jaunari...) eman behar zitzaion zatia. ¹⁰ “Olata”: elizan, familiako hilaren alde eskaintzen zen ogia edo opila (EH). ¹¹ eskainiko.

Ez dut aurkitzen
(hau da bihozmina)
nola deitzen den
40 eskaraz xangrina.
Eskara garbia
hurren ahantzia¹²,
alferretan nabila
izen horren bila:
ez dut aurkitzen.

Eskerrik asko,
diotzot¹³ eskaraz,
edari goxo
50 egorri dautanaz¹⁴,
apezen koplari
herritar onari.
Eskuz eta bihotzez
ein tuen¹⁵ emaitzez,
eskerrik asko.

¹² ia ahantzia, ahazteko zorian.
dituen.

¹³ diotsot, esaten diot.

¹⁴ didanaz.

¹⁵ egin

Orroitzapenak

Badirudi poema hau Frantziako Iraultzaren gainean Monhok idatzi zuen azken poema dela (1803 inguruan). Hemen, Monhok gogor salatzen ditu Maximilien Robespierren, Jean-Baptiste Jourdanen eta munduaren hastapenetik Kainengandik datorren munstrorik itsusia omen den Jacques Pineten agindupeko Iraultzaren gehiegikeriak: *gillotinak, urkatu, mitraila, eskumakilak* (Donibaneko zenbait euskaldunen laguntzaz: *arrogatzaile abilak, / orai aski haur umilak*). *Tiranoen errabia* edo *La Terreuren* (Izuaren) tamaina azpimarratzeko, Monhok iraultzazaleen krudeltasuna hiperbolikoki handitzen du: milioi bat errugabe gillotinatu dituzte, eta *oraino bortzehun mila / pikatu behar zirela / eman ziren ordenak*. Baina, “begia begiaren, hortza hortzaren” (Axular), *Robespierre kruela / gillotinan da finatu*.

Monhok, poemaren bigarren zatia (73-117), *orientetik* sortutako *haize ezti bat* den Napoleon Bonaparteren gorazarreari eskaintzen dio: *denbora da ganbiatu eta terroristei bere parte / kario gostako zaizte / makina infernalak* (Lehen Kontsularen kontrako “infernu-makina”ri (1802-12-24) zeharkako aipamena dela ohartarazten du J.-B. Orpustanek). Iraultzaileei zein terroristei lege zaharren logika, “Otso egozlea, otsoek xehatu”, aplikatu behar balitzaie ere –*legetan den zaharrena: / berek egin daukutena / bihurtuz bakotxari*–, Monhok bakea eskaintzen die (damututa omen, *Nigar karatsak baditugu / aski luzaro isuri*). Lapurtarrek, haatik, oroitu beharko lukete *zenbat duzuen sofritu*, eta Monhok berak bere burua jartzen omen du eredutzat: *Gauza horren frogatzeko / ez dut urrun joan beharko: / badaki batbederak*. Poema osoa da, beraz, *La Terreur* garaia (1792-1794) lekukotasun benetakoa.

Monho forma dotorez –9A / 8b / 9A / 8b / 8a / 8c / 8c / 8c / 7a– eta tonu handiko bertsoez baliatzen da kantu edo martxa militar bezalako olerki honetan, Orpustanek dioenez; poemaren hasieran “Sur la marche du Régiment de Perche” martxa militarrari egindako aipamena ez da ustekabekoa.

Orroitzapenak

Mundu hunen hastapenetik
gure egunetaraino,
Kain infamearenganik
ez da jausi¹ Pinet² baino
munstro itsusiagorik,

¹ etorri; sortu, jaio. ² Jacques Pinet (1754-1844): Bergerac-en administratzaile, 1791n diputatu Dordoina-n. Konbentzio garaian Luis XVI.aren heriotzaren alde bozkatu zuen, eta ordezkari gisa Euskal Herrira bidali zuten, non, gillotina ezartzeaz gain, ia herri osoak, Sara esaterako, Landetaratu egin zituen, espioitzaren eta espainiakoeekin kolaboratzearen aitzakiaz.

Robespierre³ eta Jourdan⁴
gizonen etsaiez landan,
ez Frantzian, ez Europan,
hain fama gaixtoagorik.

10 Robespierrek Pinet horri:
“Gu gaituk nausi Frantzian
flakoenen espantagarri
manatuz egun guzian
zenbait heriotze berri:
jenderik aberatsenak
utziz bere ontasunak,
diru ezin eremanak,
joanen dituk ihesi”.

20 Presondegirik ilunenak
izan dire hautatuak.
Handik lekora gillotinak
ditu egotzi⁵ buruak
milion inozentenak
konplitu gabe arrola⁶:
oraino⁷ bortzehun mila
pikatu⁸ behar zirela
eman ziren ordenak.

30 Eskasturik presondegiak
hanbat jenderen sartzeko,
elizak eta jauregiak,
komentuak azkeneko,
bete zituen guziak,
haurrez eta emakumez,

³ Maximilien Robespierre (1758-1794): abokatu, idazle eta politikaria. Konbentzio-ko presidentea, jakobino erradikalenen aitzindaria. Izua garaian burua zen, baina berak ere gillotinapean bukatu zituen bere egunak. ⁴ Jean-Baptiste Jourdan (1762-1833): Frantziako mariskala izatera iritsi zen. Une batez Estatu Batuetan Independentzia Gerran esku hartu ondoren, Frantziako Iraultzan parte hartu zuen boluntarioen batailoi baten buru izan zelarik. ⁵ bota, jaurti. ⁶ osatu gabe zerrenda, hots, gillotinatutako behar zirenen lista. ⁷ oraindik. ⁸ (buru) moztu.

apez eta birjinez,
nahi zituen bitimez,
tiranoen errabiak.

Erran zuten haste-hastetik
ez zutela utzi behar
Frantziako lurretan xutik
40 zela gazte edo zahar
batere aristokratik.
Itzal horren kontra gerlan
kokin⁹ guziak armetan
ziren bazter guzietan
altxatu ordudanik¹⁰.

Gazteluak zituzten sutan
kutsu gaixtotik garbitu,
hetako¹¹ jendeak ezpatan
aristokratzat pasatu
50 edo urkatu lanternan¹².
Azkenekotz gillotinak,
ez ezpatak, ez lanternak,
ezin akabatuz lanak
mitraila zen hautatu.

Bazter guzietan baziren
Robespierren lagunak.
Azkenaz goiti¹³ Donibanen
herritarrek, eskaldunak,
harekin bat egin ziren
60 Pineten eskumakilak¹⁴,
arrogatzaile¹⁵ abilak,
orai aski haur umilak
iduri duten arren.

⁹ frikun, barrabas, pikaro. ¹⁰ harrezkero, ordutik. ¹¹ haietako. ¹² "Lan-terna": berez, linterna, kale-argi edo farol adieraz. *Farola* (gazt.); *lanterne* (fr. zah.), *réverbère* (fr.). Testuinguru honetan, berriz: urkabea. Frantziako Iraultzaren hasieran, Parisko kaleetan bereziki, kale-argiak edo farolak erabiltzen ziren lintxamendu edo hilarazte publikoak egiteko, haietan zigortuak urkatuz. Geroago, gillotinak ordezkatu zuen *lanterna*. ¹³ Azkenik, azkenean. ¹⁴ agindupeko morroi gisakoak, konplize lagun-tzaileak. ¹⁵ erreibindikatzaile.

- Erran komuna den bezala
ezpataz jotzen duena
ezpataz perituko¹⁶ dela,
berantegi atzema
Robespierre kruela
gillotinan da finatu¹⁷.
70 Ez ziteken hanbat damu
lagun ainitz izan balu
akaba zadin gerla¹⁸.
- Azkeneko haize ezti bat
sortu da orientetik,
hark untzia portu onerat
ekarri dauku salborik¹⁹.
Eigun penen ahanzterat²⁰.
Gure jelos den guzia
gora mintzatu nahia,
80 zarpan emanik mihia²¹
badoake²² xokorat.
- Alferretan tuzte eginen
zokotan eginahalak.
Traidoreen hatzak Parisen
kontsularen zentinelak
hasi ditu ezagutzen.
Ez bazuten ere uste,
terroristei bere parte
kario gostako zaizte²³
90 maxina infernalak²⁴.

¹⁶ hilko, galduko. ¹⁷ bukatu. ¹⁸ *Ez (...) gerla*: hau da, ez zitekeen hainbeste pena, (Robespierrek gillotinan) beste asko ere lagun izan balitu, horrela buka zedin gerra; lastima, beste askok ere Robespierre lagundu ez izana gillotinan, horrela buka zedin gerra. ¹⁹ ekarri digu onik eta osorik. Korsikan, Frantziako ekialdean beraz, jatorria zuen Napoleon Bonapartez ari da. Napoleonek, 1799an, estatu kolpea eman, eta Frantziako Iraultzaren Konbentzioari jarraitu zitzaion Direktorioa (1795-1799) desegin zuen; gero, Kontsulatuaren erregimena ezarri zuen (1799-1804), bera lehen kontsul izendatua izan zelarik. ²⁰ Ditzagun penak ahanzti. ²¹ sakelan sarturik mihia. ²² joan, bazterrera, daiteke. ²³ garesti kostako zaie. ²⁴ makina infernarrak. 1800eko abenduaren 24an, lehen kontsulak, Napoleonek, atentatu bat jasan

Bakea laster ein baladi²⁵,
 kanpoan tugun etsaiekin,
 barneko etsaien temari²⁶
 baginakike²⁷ zer egin.
 Damurik²⁸ ez da zilegi
 gardatuz bardintasuna
 legetan den zaharrena²⁹:
 berek egin daukutena³⁰
 bihurtuz bakotxari.

100 Ordu da egin dezon³¹ leku
 tristeziak gozoari.
 Nigar karatsak³² baditugu
 aski luzaro isuri,
 denbora da ganbiatu:
 terroristak kargutarik
 apartatuak jadanik,
 begitarteak ilunik,
 doluan dire sartu.

110 Orroit zaitezte, lapurtarrak,
 zenbat duzuen sofritu.
 Baldin terroristei indarrak
 ez balitzaizkote kendu,
 sekulan zuen nigarrak
 ez zirela xukatuko.
 Gauza horren frogatzeko
 ez dut urrun joan beharko:
 badaki batbederak.

zuen Parisko kaleetan. Zalgurdian zihoala, orgatxo batean jarrita zegoen bolboraz eta munizioz betetako upel bat lehertu zuten terrorista batzuek. Napoleon onik atera zen. Garaiko kroniketan, lehergailu mota hari, "makina infernutarra" izena eman zioten. ²⁵ egin baledi; egingo balitz. ²⁶ setari. ²⁷ jakingo genuke. ²⁸ Zoritarrez, tamalez. ²⁹ Hau da, talioiaren legea: begia begi truk / hortza hortz truk. ³⁰ digutena. ³¹ diezaion. ³² kiratsak, mingotsak, saminak.

Poeten errenkurak Apolonen kontra

Poetei tratu txarra emateagatik Apolo jainkoari arranguratzeari XVII-XVIII. mendeetako poeta neoklasikoen ohiko gaia zen. Salvat Monhoren ustez, poeten aita den Apolo esne-mamitan bizi den bitartean, bere semeak diren poetek ez dute dirurik, oinez joan behar dute leku batetik bestera, gosea sufritzen dute, sasoi guztiez zirtzilki jantziak dabilta eta jartzeko kadirarik ere ez dute izaten. Poetak Apolo jainkoari eskatzen dio aita on bat bezala ager dadila eta *onerat ganbia zazu zure umen zortea, / guzien aberasteko baduzu boterea*. Monhoren olerki honek, idazlearen poesien artean tokiz kanpo azaldu arren –artifizialtzat jotzen du Lafittek–, literatura greko-latindarrerako poetaren zaletasuna azaltzen du (Bako, Apolo, Parnaso...). Horrez gain, azpimarratzekoa da Monhoren ironiarako joera: ez soilik jainkoari bere gehiegikeriak aurpegiratzen dizkiolako –*zaldirik ederrenak, edari deliziosoak, fruitu ederrez betetako kanpañetako arbolak, palazio tresoreak...*–, baizik eta, zeharka bada ere, bere burua poeta onen artean sartzen duelako (ironiaz?) ere bai: *Mundu guziak badaki zure haurren erdian / asko bastart badirela sartuak familian / bainan haur legitimoak aberasteko xoilki, / bereziz basa-poetak, askiko da deus guti*.

Ahapaldiari dagokionez, poeta neurri klasikoaz baliatzen da, Etxeparek, Etxeberri Ziburukoak, Harizmendik, Hirigoitik, edo Argaignaratzek erabili ohi zuten neurriaz (8+7, alegia, “Nolako jauna, holako ohorea”): baina ez dio euskal bertsogileen errimari –AAAA– jarraitzen, frantses moduari –AABB– baizik.

Poeten errenkurak¹ Apolonen² kontra

Norentzat sorrarazten du Apolonek urrea
hain eskasa egitekotz bere haurren partea?
Parnaseko³ gobernuan ez da lege justurik,
ez beraz mirets poetek ez badute dirurik.

Burraso⁴ bihotz gogorra, ez dugu konprenitzen
holako diferentziak nola tutzun sufritzen⁵:
zu trionfan altxatua zaldirik ederrenez⁶
eta zure haurrak beti errestatuak⁷ oinez.

¹ arrangurak, kexak, erantzukiak. ² “Apolo”: mitologia grekoan, Zeus eta Letoren semea, edertasunaren, betegintzarrearen, harmoniaren, orekaren, arrazoiaren, eta poesia eta musikaren jainkoa. ³ “Parnaso”: Greziako mendia, mitologiaren arabera Apolo jainkoari eskainia, musen bizitokia. ⁴ Guraso, aita. ⁵ dituzun sufritzen; jasan, eraman, ditzakezun. ⁶ Apolok, argiaren jainkoa izanik, lau zaldi zuriz tiratutako gurdi batean zeharkatzen du ortzia. ⁷ herrestatuak, herrestan ibiliz.

- 10 Zu poxirik friantenez beti sasiatua⁸
edari deliziosez bihotza goritua.
Zure haurrak ez ditutzu batere urrikari:
gosea sofritzen dute, ura dute edari.
- Mendiak beztitzen tutzu, bai sorroak⁹ belarrez,
kanpañetako arbolak hanbat fruitu ederrez.
Nondik heldu da Poetak, zure haur onetsiak,
baitire sasoin guziez hain zirtzilki jauntziak?
- Zure palaziorakotz ez duzu deus sobresten¹⁰,
egin ditutzun tresorez justu da goza ziten¹¹.
20 Bainan nola nahi duzu ez den errenkurarik
zure hurrek ez badute jartzeko kadirarik¹²?
- Parnasean dabiltzanen sabelak eta moltsak
airez hantzen¹³ ez badire, ardura¹⁴ dire hutsak.
Arbasoen noblezia eta poeten fama
karga¹⁵ dire ez badute hirugarren... fortuna!
- Nork uzten tu¹⁶ bere haurrak miserian hiltzerat?
Aita on bat ager zaite zu zureen alderat
onerat ganbia zazu zure umen zortea,
guzien aberasteko baduzu boterea.
- 30 Mundu guziak badaki zure haurren erdian¹⁷
asko bastart¹⁸ badirela sartuak familian,
bainan haur legitimoak aberasteko xoilki,
bereziz basa-poetak¹⁹, askiko da deus guti.

⁸ zatirik delikatuenez, puskarik gozoenez, beti asea. ⁹ soroak. ¹⁰ ezer sobera
kontsideratzen, gehiegizkotzat hartzen. ¹¹ goza zaitezen. ¹² aulkirik; eserleku-
rik. ¹³ puzten; betetzen. ¹⁴ maiz, askotan. ¹⁵ zama. ¹⁶ ditu. ¹⁷ artean.
¹⁸ anitz sasiko. ¹⁹ apartatuz sasipoetak, baztertuz bertsogile arruntak.

Denboraren balioa

Denboraren ihes arin geldiezina kezka izan ohi da mende nahiz kultura guztietan. *Tempus fugit* (Virgilioren *Georgikak*, III, 284; Bibliako *Job* 7, 9; 9, 26; 14, 12); *Carpe diem* (Horazioren *Odak*, I, 11). Filosofiaren edo etikaren ikuspuntutik, denboraren ihesa ezusteko eta ezinbesteko “heriotza” goiztiarrarekin erlazionatu ohi da: “No se engañe nadie, no / pensando que ha de durar / lo que espera / más que duró lo que vió, / pues que todo ha de pasar / por tal manera” (Jorge Manrique, *Coplas a la muerte de su padre*). Erlijioaren edo aszetikaren ikuspuntutik, denboraren arintasuna ekintza onak egiteko “premia” edo “bultzada”rekin lotu ohi da: “Itzuli Jaunarengana luzatu gabe, / ez ibili gerotik gerora” (*Ben Siraken Jakinduria* 5, 7). Denboraren balioaz ohartarazteko, filosofo eta aszetikaren ohiko argudioa “lehen”, “oraina” eta “geroa” elkarren ondoan jartzea izaten da, orainaldiaren garrantzia azpimarratzeko helburuz: *lehen hori iragana / berriz ez itzultzeko / eta geroren mentura / ez da gure meneko; / orai da beraz segura / gure salbamenduko*.

Denboraren balioaz aritzerakoan, Monho Axularrek *Gero*-n nabarmendu zituen argudio berez baliatzen da, ehunen bat urte eta gehiago geroago: filosofia argudioez (3, 4, 5, 7 eta 10. ahapaldiak) eta erlijio argudioez ere bai (1, 2, 6 eta 8. ahapaldiak). Bestalde, Monhoren izkribu hau olerki-testua bada ere, Axularren hitz lauuko logika diskurtsiboaren antzekoa da: doktrina arlokoa, alegia. Urdazubikoaren gerizpea luzea da.

Ahapaldiak zortziko klasikoaren antzera neurtuta eta errima gurutzatuz moldatuta daude: 8a / 7b / 8a / 7b / 8c / 7d / 8c / 7d. Ohi den bezala, Monhok ondo betetzen ditu sinalefak; silaben neurkerari begira, haatik, irregularra da beheranzko diptongoei ematen dien tratamendua (ez *daiteke estima*; *Denbora iragaiten da*; *Adios –dio egunak–*; ...). Lafittek osatutako edizioan, poema honen lehen bi estrofen azken lau bertso-lerroak berdinak ageri dira: ez da inprimategiko-edo errataren ondorio, baizik eta idazleak horrela idatzi zuela.

Denboraren balioa

Denboraren balioa
ez daiteke estima,
zerua da prezioa
ixtant bakotxarena.
Hartaz ongi baliatuz
heldzen dire zerurat,
hura gaizki enplegatuz
betikotz infernurat.

10 Ontasun guziz balios,
dohain preziatua,
instant eta mement oroz
guretzat berritua.

Hartaz ongi baliatuz
 heltzen dire zerurat
 hura gaizki enplegatuz
 betikotz infernurat.

20 Mundu huntan ez ahal da
 hain gaizki beiraturik
 nola baitago denbora
 edozein aldetarik.
 Batzuek hil nahi dute
 zaielakotz luzegi,
 bertzek gaitz nahi diote
 doalakotz fitegi¹.

30 Batzuk bertzek bezain gaizki
 dute arrazoinatzen,
 ez baitakite zuhurki
 denboraz baliatzen.
 Ez lezakete² banoki³
 enplega hanbat oren
 pentsatzen balute ongi
 zenbat balio duen.

40 Lehen, orai eta gero
 dire hirur memento:
lehen hori iragana
 berriz ez itzultzeko
 eta *geroren* mentura⁴
 ez da gure meneko;
orai da beraz segura
 gure salbamenduko.

Lehen egin behar zena
 orai dezagun egin,
 gerokotz uzten duguna
 ein gabe utz ez dadin.

¹ azkarregi, arinegi. ² lukete (adizkiaren hurbilekoa).
 gertagarritasuna; geroan gerta daitekeena.

³ alferrik.

⁴ zoria;

Igorriz beti gerorat
bere salbamendua
erortzen da infernurat
tropelaka mundua.

50 Denbora iragaiten da
ximista bat bezala,
gure bizia badoa
nihork ez daki nola.
Ametz baten pare dire
denbora iraganak,
beti gozaturik ere
munduko atseginak.

60 Luzaro biziagatik
ez badugu deus egin
zerukotz balios denik,
goaz esku hutsekin
juje⁵ garratz bezain zuzen
baten tribunalerat,
zerbitzari inutilen
arrastaren⁶ hartzerat.

70 Jaunak han ez du galdetzen
zenbat urte ditugun,
ez munduan izan garen
pobre ala dirudun,
bainan bai nola pasatu
tugun⁷ gure egunak
eta nola gobernatu
hark eman ontasunak.

Bertutearen obratzen
enplegatu egunak
beteak dire kausitzen
eta baliosenak.

⁵ epaile.

⁶ epaia(ren), sententzia(ren).

⁷ ditugun.

80 Horien orroitzapenak
 ilkitzean mundutik
 ezartzen ditu gizonak
 fidantziaz beterik.

“Adios –dio egunak–,
 banoa sekulako.
Bihar bilatzen nauenak
 ez bainau kausituko”.
Egun hunek diraueno⁸
 laster eigin⁹ bidean
geldi ez gaiten betiko
 gauaren ilunbean.

⁸ dirauen, irauten duen, bitartean.

⁹ lasterka egin dezagun, arin joan gaitezen.

Noela

Frantsesezko herri-melodia edo aire baten gainean (“De tout un peu”), Salvat Monhok idatzitako gabon-kanta honen euskarazko bertsioa mundu osoko gabon-kanten artean politenetakotzat kontsideratua izan da. Monho, olerki honetan, Santa Teresa Avilakoa eta San Juan de la Cruzek bultzatu zuten errekurtsio batez baliatzen da: sona handiko melodia edo aire “a lo profano” bat aukeratzen du, olerki “a lo divino” edo erlijiosoa idazteko. Monhok aire bera erabili zuen, “De tout un peu”, olerki profanoak (“Bardotzen glub” eta “Distrikerat”) zein erlijiosoa (“Noela” eta “Usaiako aktak”) idazteko; edo “Dans cette étable” airea “Nafar goxoan” profanoa eta “Justuen bozkarioa” erlijiosoa atontzeko. Izan ere, Monhok bezala, kantika egileek, hala nola Larregik eta Goietxek eta okasiezko koplarien *turba magnak*, *colporteur*ek zabaltzen zituzten aire frantsesak zeuden-zeudenean jasotzen zituzten, esan nahi da, berdin balio zutela bertso-moldeak eta doinuak hala kanta erlijiosoentzat nola profanoentzat. Horrelaxe, arrakasta ziurtatua omen dute.

Azpmarratzekoa da gabon-kanta honetan gai nagusia edo zuzena ez dela “ume jaio berria” (bai, oster, *Adeste fideles* kantuan: *Natum videte regem angelorum*). Olerkaria sinekdoke errekurtsio batez baliatzen da irakurlearen arreta edo testuaren poetikotasuna sorrazteko: Jesusen sorlekua, *O, Betleem*, hiru bider errepikatzen dena lehen ahapaldian. Bigarren, oraingoan ere hiru bider errepikatuz, *Zer ohore!* adierazpena hartzen du ikuspuntu zuzentzat. *Stille nacht* (Gau barea / isila) gabon-kanta ospetsuan bezala, zeinean Umea “noiz” jaio den baita arretagunea. Olerki honen ahapaldia berezia da eta Frantziako herri-aire baten araberkia denez, uste izatekoa da neurkera eta errima erretrika frantsesari darraizkiola: 4a / 9B / 4a / 8a / 9B / 9B / 4a.

Noela

O, Betleem!
Ala egun zure gloriak
o, Betleem,
ongi baitu distiatzen¹!
Zuganik heldu den argiak
betetzen tu² bazter guziak.
O, Betleem!

Zer ohore!
Ala baitzare altxatua³!
Zer ohore,
zer grazia, zer fagore!

10

¹ *Ala (...) distiatzen*: hots, zein ongi distiratzen duen gaur, o, Betleem, zure gloriak. ² ditu. ³ Zein altxatua, goratua, zaren.

Zeruaz zare hautatua,
 Jesusen zare sorlekua.
 Zer ohore!

Azkeneko⁴
 hor heldu da Jesus justua,
 azkeneko
 gu dohatsu egiteko:
 hertsu nahi du infernua
 20 guretzat ideki⁵ zerua
 azkeneko.

Guregatik
 Jainko bat boterez betea
 guregatik
 jausten⁶ da zeru goratik.
 Bai, sortzen da Jesus maitea
 bitima notarik⁷ gabea
 guregatik.

Manjateran⁸
 30 datza haurrik aberatsena,
 manjateran...
 Nork zuken erran sekulan
 zeru-lurren jabea dena
 ikusiren zela etzana
 manjateran?

Artzainekin
 heldu naiz zugarat lehiaz
 artzainekin
 hek bezala nahiz egin⁹.
 40 Adoratzen zaitut, Mesias,
 eta maite bihotz guziaz
 artzainekin.

⁴ Azkenekoz, azkenean. ⁵ ireki. ⁶ jaisten. ⁷ lohidurarik, orbanik, man-
 txarik. ⁸ Askan, ganbelan. *Mangeoire* (fr.). ⁹ haiek bezala egin nahirik.

Ez dut deusik
o, Jesus, zuri emaiteko,
ez dut deusik
bihotz hobendun bat baizik.
Eskerren zuri bihurtzeko
hanbat emaitzen pagatzeko
ez dut deusik.

4. BESTE ZENBAIT POEMA EDO BERTSO SAIL

4.1. Amodiozkoak

Bikotekideen arteko maitasunezko kantak ohikoak izaten dira literatura guztietan. Herri handi zein txikiek, ekialde zein mendebaldekoek, denek dute maitasuna literatura-gaia, oso goiz agertua, gainera: epika sortu eta segidan, eta, gehienetan, oso maila poetiko finean adierazia. Baliteke hori guztiori gertatzea maitasuna adierazteak adierazkortasun handiko esatea eskatzen duelako (kantatzea, sarri), lirika puntu altua, alegia, arin aldatu behar dena, aipatutako adierazkortasun hori erabiliaren erabiliaz oso laster gastatzen baita.

Bestalde, azpimarratzekoa da maitasunezko literaturaren ezaugarriek oso erraz gainditzen dituztela kultura ezberdinen arteko mugak. Izan ere, herri batean sortutako olerki-mami edota formak –Proventzan (Guillaume de Poitiers) edo Florentzian (Dante, Petrarca...), kasurako– agertzen dira, halaber, aldaketa gutxirekin edota ia aldaketarik bat ere gabe, Espainian (Joan Boscà, Garcilaso de la Vega, Fernando de Herrera...), Frantzian (Pierre de Ronsard), Portugalen (Francisco de Sá de Miranda, Luis Vaz de Camões) edota Euskal Herrian (Bernat Etxepare, Arnaud Oihenart...).

Maitasunezko olerkiek, gainera, jarraipena dute Errenazimentutik Barrokoraino: Errenazimentuko fintasunetik –Italiatik etorritako *dolce stil nuovo*-tik, alegia– Barrokoko joritasuneraino. Izan ere, Errenazimentu eta Barroko garaietako maitasunezko olerkiek emakumearen edertasun eta gozotasuna izaten dute gai nagusia. Errenazimentuko emakumeek, biluzik agertutakoek ere, *donna angelicata*-ren traza hartzen dute, Sandro Botticelliren *Udaberria* eta *Venusen jaiotza*-koak, kasurako: busto neurritsu eta leuna, azal zuria, begi argitsua, ile urrezkoa, gazte eder eta probokatzaile. Jantzita azalduta ere, emakumea dotoreziaz agertzen da hanpuruskeriarik gabe, neoplatonismoaren kanon edo irudi perfektu atseginaren arabera. Barrokoan, oster, olerkariak gai bera mantentzen badute ere –emakumearen edertasun eta gozotasuna, alegia– joritasunerantz bilakarazten dute: andre umotuagoa, gorputz guren-txoagoa, bular irtenagoa (Peter Paul Rubens-en *Hiru graziak*, esaterako) edota, jantzita agertuz gero, Errenazimentuko janzkera hanpatuagoa ere bai.

Espazioan ere nabarmentzen da Errenazimentutik Barrokorainoko igarobidea: Errenazimentuko istorioak *locus amoenus*-ean gertatzen dira: izadi irekiko espazio loratu, argitsu eta alaietan. Barrokoko espazioak, haatik, antzekoak izanik ere, olerkariak larregi kargatuak edota bihurdikatuagoak ager-razten dituzte.

Errenazimentu zein Barroko aldietako olerkietan, maitasunezko istorioak ohikoenak izaten dira (mitologiako istorioekin nahasiak usu). Errenazimentuan maitasunak transzendentziarako atea irekitzen die maitaleei: jakituria-
ren, zoriontasunaren edota Jainkoaren alderanzkoa, alegia. Barrokoan, oste-
ra, bide beretik doazen arren, sentimendu berriak azalarazi eta nahasten dira:
edertasuna hondatzen duen denboraren igarotze arinarena (*tempus fugit*),
edota maitaleak sufriarazten dituen munduko ardura askoren hutsalkeria
(*contemptus mundi*).

Forma aldetik ere, ildo bereko bilakaera nabarmentzen da Errenazimen-
tutik Barrokorainoko maitasunezko olerkietan. Errenazimentuko olerkariak
musikaltasuna, esaeraren biguntasuna, dotorezia eta eufonia lantzen dute.
Ahalegin horretan olerkariak herri-hizkuntzaz baliatu ohi ziren, baina, Italia-
tik etorritako eraginei jarraituz, herri-hizkuntza eta esamoldeak goiko maila-
ra jasotzen dituzte: sonetoa eta arte handiko bertso-lerroak (endekasila-
boak...) edota herri-ahapaldietatik ekarritako formak ere bai: *seguidilla* eta
erromantzeak. Barrokoko idazleek ezaugarri horiek ere mantendu egiten
dituzte, baina hitz-jokoak ugaritu eta txirikordatu: paralelismoa, hiperbatona,
antitesia, paradoxa, aliterazioa, kontrastea, are kontzeptualismora iritsi ere
(Quevedo, Gazteluzar...); baita metafora bihurri eta ausartak erabili ere
kulteranismora eramanez sarri (Góngora...).

Azpiatalaren sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO
Oin-oharrak: Karlos OTEGI

Ene begiakaz bihotzeen artean

Maitatuaren begien eta maitalearen bihotzaren arteko *errenkorea* ohiko motibo bat izaten zen Barrokoko olerkietan. Gogoratu besterik ez da behar Gutierre de Cetinaren (1520-1557) gaztelaniazko madrigal ospetsua, “Ojos claros, serenos, / ya que así me miráis [airados] / miradme al menos”.

Olerki honetan, maitemindua mutila omen da: *linda eder* bat baita *errenkorearen* kausa. Olerkia Barrokoko *oculos sicarii* topikoaren inguruan txirikordatuta dago. Zeinena da *errenkore handi* horien kulpak? Begiak bihotzari egozten dio kulpak: *onereste* onarpenik gabea mutilaren bihotzean jaio delako. Bihotzak, haatik, begiei egozten die errua. Noren begiei, haatik? Neskarenei, indiferentziaz edota haserrez mutilari begiratzen diotelako, ala mutilarenei, kasurik egiten ez dion neskari maitasunez begiratu diotelako? Olerkiak ez du argitzen enigma hori, eta horretan datza testuaren erakargarritasuna. Ahapaldia zortziko txikia omen da (7 / 6a), irregularitasun askorekin.

Jatorrizko iturria: Elorrioko Sortzez Garbiaren elizako artxiboan aurkitutako *Praxis ecclesiastica & secularis*-en (Gonzalo Suárez de Paz, 1609) liburu-aleko azken folioan eskuz idatzitako bertsoak.

Bertsio eta oharren oinarria: Luis Michelena, 1964, TAV, 122-123.

Ene begiakaz bihotzeen artean¹
errenkore² handiak erne zitean³.

Onerestea⁴ daukat bihotzean sarturik
linda eder galan bat kausea izanik.
Begiratu negion⁵ ta egun batean
errenkore handiak erne zitean.

Bihotza begien dago kereila⁶
zana librea haek gaiti⁷ katiga zidila⁸,
ta atera ebelako bere etxerean⁹
10 errenkore handiak erne zitean.

Begiak deutse¹⁰ egozten bihotzari kulpea
haganik¹¹ jaio zala onerestea,
ta hagaitirren aditu zerren zirean¹²
errenkore handiak erne zitean.

¹ Hots, ene begien eta bihotzaren artean. ² ezinikus, herra. ³ ziren. ⁴ Oneriztea, maitasuna. ⁵ egin nion. ⁶ begiekin dago kereilan, disputan. ⁷ haiengatik, hau da, begiengatik. ⁸ katigatu zela(ko), preso gelditu zela(ko). ⁹ etxetik, hots, bizitza lasaitik. Jatorrizkoan: *eserean*. ¹⁰ deutsie: diote. ¹¹ harengandik. ¹² eta zeren harengatik –bihotzarengatik, bihotzak eraginik, alegia– adi jarri zitzaizkion, behatu zioten (*linda ederrari*).

Katigatu ninduzun librea nintzana

Olerki hau 1584an Pavian argitaraturiko *Dictionarium Ambrossi Calepini*-ren ale bateko azken orrian agertzen da eskuz idatzita. Kritikariek 1650. urtearen ingurukoa dela uste dute. Olerki honen testua Lope de Vegak *Los ramilletes de Madrid* (1618) antzerkian bildu zuen euskal koplaren testuaren oso antzekoa da: “Zure begi ederrok, / ene laztana, / katibaturik nabe / librea nintzana”.

Errenazimentuaren eta Barrokoaren ezaugarriak nahasten dira olerki honetan. Barrokoan oso ugariak dira kontrasteak: katigatu eta libre, bizi eta hil, kontentu eta triste... Olerkiaren tonua, haatik, neurritsua da, eta Errenazimentuko olerkietatik hurbil dago. Olerkiko penaren motiboa maitaleaz erastea edo murmurikatzea da (zerbait txarra esatea ekartzen duena), Barrokoko gai urragarrietatik urruti. Ez dakigu maitale penatua neska ala mutila den. Forma aldetik, Italian sortutako bertso-lerro berrien eragina susma daiteke: bertso-lerroak hamaika/hamabi silabakoak izaten dira (6+5; 7+5...). Olerkiak kantatua izateko dela dirudi, ahapaldi guztietako azken bertso-lerroa bera baita, lelo gisa errepikatzekoa.

Jatorrizko iturria: Euskaltzaindiko liburutegian dagoen *Dictionarium Ambrossi Calepini*-ren (1584) liburu-aleko azken orrian eskuz idatzitako poema.

Bertsio eta oharren oinarria: Ibon Sarasola, 1983, “Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos”, *ASJU*, 87-90.

Katigatu ninduzun librea nintzana,
nitzaz eras¹ daizu² gura dozuna.

Zurea izanagaz³ nago kontentu,
halan gura dot bizi zuk gura badozu.
Bakit orain ondo⁴ hil behar dodana,
nitzaz eras daizu gura dozuna.

Ausentzia triste, gogor, kruela,
nola hilgo nozu orain honela?
Despedidan indazu⁵ laztan bat laztana⁶,
10 nitzaz eras daizu gura dozuna.

Egiterren⁷ ond[o] zure agindua
tristerik baia⁸ noa, neure angerua.
Dolorea ta penea da [ene] laguna,
nitzaz eras daizu gura dozuna.

¹ hitz egin, jardun (gutxiespen, gaitzespen, zentzuan); murmurikatu. ² dagi(ke) zu: dezakezu. ³ izanarekin. ⁴ Hots, badakit ondo orain. ⁵ emadazu, eman iezadazu. ⁶ laztan bat maitetsua, amultsua. ⁷ Egitearren. ⁸ tristerik baina, nahiz eta triste.

Laster etorri nadin gurako a(ha)l dozu⁹
hil baino lehenago zakuskidan zu?
Bakizu¹⁰ zurea orain guztiau¹¹ nazana,
nitzaz eras daizu gura dozuna.

⁹ nahi izango duzu? (galdera) (Satrustegi) / nahi izango ahal duzu (desira) (Saraso-
la). ¹⁰ Badakizu. ¹¹ guztiz, osoki.

Amoren kontentuak ez daude irauten

Poema hau eta hurrengoak norenak diren inork ez daki. Bilbon abade izandako Rafael Mikoletari egozten zaizkio, 1653an berak konpondu eta argitaratu zuen *Modo breve de aprender la lengua vizcaína* liburuxkan azaltzen baitira. Liburuxkako azken orrialdeetan “Modo de la vizcaína poesía y sus versos” deritzon atal labur bat agertzen da, euskal metrikari buruz lehen testua omen dena. Testu horren arabera, euskal (“vasquense” dio Mikoletak) olerkigintza jasoan, bertso mota bi daude, biak hizkuntza erromanikoen arabera errima asonantez osatutakoak. Lehena, tonu txikikoa da, Mitxelenaren iritziz, zortziko txikia bezalakoa dena (7 / 6): Mikoletak dakarren lehenengo olerkia, hots “Amoren kontentuak ez daude irauten”, esaterako. Bestea, tonu handikoa, zortziko handiaren arabera (10 / 8): Mikoletak dakarren bigarren olerkia, “Denpora baten on ohi neretxu”, kasurako.

Errenazimentuko maitasunerako joera mantendu eta indartu egiten da Barrokoko olerki askotan, bai eta zabaldu ere, zeren eta Errenazimentuan nobleen artean sortzen diren maitasun poz eta penak, Barrokoko aldian jende arruntaren artean ere azaltzen diren. Bestalde, Errenazimentuko maitasunaren alde ezkorrek Barrokoko aldian gero eta protagonismo handiagoa bereganatzen dute. Poema honetan, esaterako, olerkariak amodioaren iheskortasunaz ohartarazten dio irakurleari: *Amoren kontentuak / ez daude irauten, / kanpoan lorak lege / dira galtzaiten; Urtan bitsa lege / dira joaten, / (...)*. Hori, olerkariaren ustez, jelsiarengatik gertatzen da, lehen-lehenik. Etsipenetik idatziak dira bertso hauek, itxaropenik gabekoak. *Lar adi bazagokaz / fabore bateri, / etorriko jatzu / gatxa bertati* esan eta, jarraian, klasikoengandik ekarritako zehaztasunari jarraituz, banan-banan azaltzen dizkio irakurleari amodioaren penak: maitatuaz ahaztea, zeloak, gogait egiteak...

Jatorrizko iturria: Rafael Micoleta, 1653, *Modo breue de aprender la lengua vizcayna* eskuizkribua. British Museum, Harl. 6314 kodexa, 11. f. r.

Bertsio eta oharren oinarria: Luis Michelena, 1964, TAV, 132-136.

Amoren kontentuak
ez daude irauten¹,
kanpoan lorak lege
dira galtzaiten².

Lar adi bazagokaz³
fabore bateri,
etorriko jatzu⁴
gatxa bertati.

¹ ez dute irauten. ² galtzen. ³ Zain bazagozkio gehiegi; begira, eske, bazagozkio demasian. ⁴ zaizu.

10 Ta a(ha)ztuten badozu
ez do[z]u ondo eiten.
Kanpoan lorak legez
dira galtzaiten.

Alkar on baderetxe⁵
bertan zeloak,
penaz betetan⁶ ditu
bien gogoak.

20 Honegaz amoreak
dau gogaituten⁷.
Kanpoan lorak legez
dira galtzaiten.

Atzerrengogino⁸
kontentu izanik,
ez da inor joango
amoreaganik.

Urtan bitsa⁹ legez
dira joaten,
kanpoan lorak legez
dira galtzaiten.

⁵ Elkarri on baderitxe/baderitzote; elkarri onirizten badiote; elkar maite badute.

⁶ betetzen. ⁷ Honekin amoreak du gogaitzen, gogait eragiten; horrela amoreak du aspertzen, gogoia galarazten. ⁸ Atzenengogino, azkenengoraino, azken unera arte.

⁹ Uretan aparra.

Denpora baten on ohi neretxu

Errenazimentuko eta Barrokoko poema gehienetan gertatu ohi denez bestera, olerki honetan nahastu egiten dira maitale utziaren pena eta lehengo maitalearengana ez itzultzeko erabaki trinkoa. Poema kontraste biren gainean idatzita dago: lehen eta orain, gloria eta pena, hau da, lehengo gloria eta oraingo pena. Pena handiagoa omen da gloria baino, zeren maitale utziak ez baitu hasierako maitasun esperientziara itzultzeko ez asmorik, ezta gogorik batere. Elkarrenganako maitasuna zapuztu duena, haatik –neska ala mutila?–, alferrik dabil oraingoan, zeren maite utzia beste batekin dagoen maite-minduta, *Besten bihotza neugaz darabilt*. Errenazimentuko traza bakarreko pertsonaiak (Platonen hipostasiak bezalakoak) nahasiago agertzen dira Barrokoko poemetan: olerkiaren protagonista penaturik dago, baina mendekati ere agertzen da, *Nik nola berri, sufri ezazu / zeuk bere zeure penea*.

Jatorrizko iturria: Rafael Micoleta, 1653, *Modo breue de aprender la lengua vizcayna* eskuizkribua. British Museum, Harl. 6314 kodexa, 11. f. r.

Bertsio eta oharren oinarria: Luis Michelena, 1964, TAV, 134-136.

Denpora baten on ohi neretxu¹
baia mudadu nindia²,
zerren penatan bihor ekida³
emon zengidan⁴ gloria.

Alper-alperrik iminikozu⁵
zeure fuertzea ta izana,
zer[r]jen ez dozu bihortuko
le(he)ngo bihotza zeugana.

10 Zerren da duztiz haen gogorra⁶
zein diamantezko harria,
zerren penatan bihor ekida
emon zengidan gloria.

Borondatea fortzadurik
berba labanez⁷ finjidu:
esan zengida[n] bestegatik
ez neidizula trukadu⁸.

¹ on ohi neritxo(n), on ohi neritzo(n); maite ohi nuen. ² baina mudatu nindua(n); baina aldatu nintzen. ³ bihur zekida(n); bihurtu zitzaida(n). ⁴ zenidan. ⁵ ipi-niko duzu. ⁶ guztiz hain gogorra. ⁷ labanez, limurkorrez, lausengariez. ⁸ ez nindu(ke)zula trukatu.

20 Baia bester[r]en a(ha)ztu zengia⁹
 nigazko oneretxia¹⁰,
 zerren penatan bihor ekida
 emon zengidan gloria.

Besten bihotza neugaz darabilt,
 bestek darabil enea.
 Nik nola berri¹¹, sufri ezazu
 zeuk bere zeure penea.

Alper-alper[r]ik izango dozu
 nigaz daukazun porfia¹²,
 zerren penatan bihor ekida
 eman zengidan gloria.

⁹ Baina besterengatik, beste batengatik, ahaztu zenuen. ¹⁰ oniritzia, amodioa. ¹¹ Nik nola berriki, duela gutxi (sufritu dudana bezala). ¹² lehia, tema, ahalegina.

Dabiltzentxoak

Gaztelaniaz hamabi mila edo gehiago bertso-lerro ondu zituen Joan Bautista Gamiz idazlea (1696-1773) Arabako Sabandon jaioa zen, non eta gaur egun ere euskara galduta dagoen aspalditik. Eskolagabea izanik ere, Gamizek literatura liburu asko irakurriak zituen, zeinen lorratzak (Lope de Vega, *Kixote*, Larramendi, euskal herri-literatura...) erruz agertzen diren idatzi zituen olerkietan, horietako gehienak gaztelaniaz. Euskaraz, soilik “bi olerki luze eta lau labur” idatzi zituen –biotariko bat da “Dabiltzentxoak” hau (*seguidillas* gaztelaniaz)–, bere bizitzaren azken urteetan, eta horiek “euskaraz gaiztoetan” (horrelaxe idazleak berak).

Emakumeen erretratuak egiterakoan, Gamizek idazle klasikoetan ohikoak ziren emakumearen gorputz zatien zerrenda zehatzei jarraitzen zien: aurpegia, ilea, begiak, matelak, eskuak, bekokia, hortzak, gerria, oinak... Ez ohi zuen, bestalde, perfekzio formala edota giro galantea bilatzen, txantxa edo umorea baizik.

Gamizen euskarazko bertsoak balio handikoak ez izanik ere, baliagarriak dira erakusteko nola XVIII. mendean, Europako beste herrietan bezala, euskaldunen artean ere, maitasun-olerkiak guztiz gizarteratuta zeuden, zeren eta anaia jesuita honek ez zuen enbarazurik batere izan mota horretako bertsoak barra-barra idazteko, non emakume anitz agertzen diren, umorez eta bihurrikeriaz betetako testuinguru batean.

Testuan zehar ortografia edo gramatika huts zenbait –batzuk, agian, lizentzia gisa erabiliak– nabari dira. Esaterako: *-n* morfemaren edo *-it-* pluralgilearen falta. Ahapaldia-
ren egitura: 7 / 5a / 7 / 5a (*seguidilla*) gehi hiruko bat, 5b / 7 / 5b.

Jatorrizko iturria: Joan Bautista Gamiz, 1736-1748 eta 1760 ing., *Versos varios* eskuizkribua. Loiolako artxiboa, 2. saila, 2. atala, 1. zenb.

Bertsio eta oharren oinarria: *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII. 1696-1773*. Vitoria-Gasteiz, 1983, 199-200. [Edizioa: Jon Goikoetxea Maiza].

Dabiltzentxoak¹

Erderaz ez duzu nahi,
ene bihotza,
euskeraz² koplak egiten
ez dut nik lotsa.

Ikusko deugu
ahal badaigu³ egin zerbait
nola behar degu.

¹ *Seguidillas* (Goikoetxea).
dugun.

² Jatorrizkoan: *euzqueraz*.

³ ahal badugu; ahal

Gaizki badoaz ere
 horra euskeraz,
 10 ifin naiz hau egiten
 neure bildurraz.
 Egizu farre
 gaizki mintzatzen badut
 lotsarik bage.

Txoriak arboletan
 dirade pozik
 euren libertadeaz
 kantatzeagatik.
 20 Halan nahi nuke
 egon ni ere baina
 ez da posible.

Ai, ene txori arinak
 hegatzten duzu,
 jaulako kartzel bage⁴
 fortuna duzu!
 Nik ezin hala
 zerren loturik nago
 prisione bage.

Le(he)nago ezaun du baino
 30 uste duei⁵ guziak
 Nerone⁶ bat zerala,
 bai zera eztiak⁷.
 Dultze ta gozo
 zugatik gauza guztiak
 izten⁸ dut oso.

⁴ Hots, nahiz eta kaiolako presondegian ez egon. ⁵ dute. ⁶ Neron, erromatar enperadorea, femeninoz. Izen berezia antonomasiaz erabilia da, adierazteko: emakume anker, krudel. ⁷ baina zara eztiak. ⁸ uzten.

Ene suertea da gogor
zu gogorrago,
ez bazaizte⁹ bigundu
galdurik nago.
40 Bigundu zaizte
 horrekin gure gauzak
 dirade na(ha)ste¹⁰.

Farre egiten baduzu
dirudi¹¹ aingeru
ta ifin bazadiz¹² seria
guzia da ilundu.
 Ene iguzkia,
 hodei бага ikusko dut
 zure aurpegia.

50 Zure urrezko uleak
 nauko galdurik,
 katena horrekin nauko
 ongi loturik.
 Ene maitea,
 askatuta emadazu
 libertadea.

Ai, ene begi beltxak
hilik naukazu,
euki egizu piedade
60 ta piztu naizu¹³!
 Ai, ene mina,
 enetzat gauza guziak
 dirade ozpina!

⁹ ez bazara. ¹⁰ Hau da, gogortasuna bigunduz gero, gure arteko arazoak erra-
zago nahastuko, oratuko, hots, moldatuko, konponduko, dira. (?) ¹¹ dirudi-
zu. ¹² bazara. ¹³ nazazu.

Zure begietan dago
ene suertea,
nahi baduzu bizia
edo heriotzea.

70 Ene laztana,
 zugatik egingo dut
 nik a(ha)l daidana¹⁴.

Duzu begitxo batzuk
ta aurpegitxo bat,
ha¹⁵ hegaz joateko dut
tentazio bat.

 Gaode¹⁶ geldi,
 hobeki da ondo egon
 ta ez gaizki ibili.

80 Jazmina eta karmina
 daode na(ha)sturik,
 zure matel¹⁷ bietan
 ondo ifinirik.

 Guztiz da ederra
 anparatu nauzute,
 ai, ene eperla¹⁸!

Eskuak duzu leun,
lepoa txuri,
elurrezko bularra
zureak dirudi.

90 Hor bildu duzu
 munduko perfekzioak
 nola behar duzu.

¹⁴ dagidana, dezakedana.
masail.

¹⁸ perla.

¹⁵ hara.

¹⁶ Gauden, egon gaitezen.

¹⁷ mazel,

Bekoki duzu zabal
eta hortzak txuri,
sudurra eder ta txuzen
ezpanak gorri.
Guztiz kunplitua¹⁹
zure amudioetan nornahi
daude galdua.

100 Gerria duzu me(he)a
eta oina txiki,
gorputz duzula galant
nornahik badaki.
Honek hil nau ni,
nahi duenak bizi honekin
ez bedi ifini²⁰.

110 Hain laster zein da ezaun du
josita bihotzen²¹
iltzeakin zure amudioa
ta ez da ataratzen.
Dago fijorik,
behin ere ez dut a(ha)ztuko
ta ez dut damurik.

Aski da esan dudanak
disparateak,
barkatu beharko duzu
erorean hitzak²².
Juizioa galdu dut,
zuk eraman dustazu²³
eta itzul behar dust²⁴.

¹⁹ betea, osatua; perfektua. ²⁰ ez bedi egoera honetan jarri / ez bedi erdian jarri, tartean sartu. (?) ²¹ josita bihotzean. Jatorrizkoan: *jotziza*. Goikoetxearen arabera, errata da: irakurketa zuzena *josita* litzateke, jarraian *iltzeakin*, *ataratzen*, *fijorik*, baita-toz. ²² Ahapaldiaren gaia ikusirik, hitzak "ero" formarekin duela zerikusia dirudi: erotik, erotasunetik sortutako hitzak; hitz eroak. ²³ deustazu: didazu. ²⁴ dust(a-zu), deustazu: didazu.

4.2. Erlijiozkoak

Literatura erlijiosoa oso antzinakoa izaten da kulturarik gehienetan, amodio- eta epika-testuekin batera sortua edo nahastua, usu: Indiako *Vedak* bilduma (K.a. xv-viii. m.), Greziako *Teogonia* (Hesiodo, K.a. viii-vii. m.), Frantziako *Cantilène de Sainte Eulalie* (ix. m.), ingelesezko *Exeter* kodexeko edota *Vercelli* eskuizkribuko hagiografiak (x. m.), gaztelaniazko *mester de clerecía* (kleroaren zeregina) izeneko idatziak, edo esaterako, euskalduna izan zitekeen Gonzalo Berceokoaren *Milagros de Nuestra Señora* (xiii. m.).

Poesia erlijiosoak horren antzinakoa eta zabala izateko baditu motibo nahikoak eta gehiegi, zeinen artetik honako hauek aipatzekoak baitira: lehen, erlijio guztien oinarrian dagoen *mysterium tremendum et fascinans*-aren erakarpena; bigarrena, mendeetan monjeak izatea kulturaren euskarri eta transmititzaile nagusiak, edo ia bakarrak; eta hirugarrena, olerkiek duten indar pedagogikoa. Antzina, erdi-analfabetoak izaten ziren entzuleek hitz-lauzko testuak baino askoz errazago gogoratzen zituzten olerki-testuak, hauek erritmoa eta errima baitzuten, eta laburrak ohi baitziren... (misioetakoak, noelak, otoitz ordurako batzuk...). Horrez gain, olerki erlijiosoak musikaz lagunduta agertu ohi ziren, gregoriano edo herri-musikaz, kasurako, zeinek asko laguntzen baitzuten olerki hauen iraupen, hedapen eta ugaritasuna.

Arlo honetan, aipu berezia merezi dute *Kantika espiritualak* liburuek (Bernard Larregirena, 1763, besteak beste), behin eta berriro argitaratuak izan zirenak: "(...) ene herritarrei emaitagatik elizan kantatzeko errextasun guziak, aireak ere hitzekin moldarazi ditut hemen. Nornahik ikasiko ahal ditu (...). Eskualdun guziera igortzen zerauzkietet: eder bezain maitagarri zakizkiote, irakur eta errepika bezaitzazten non-nahi, etxetan ala kanpoetan, eta guziz elizan!" (Arbelbide, 1892: vi).

xvii-xviii. mendeen arteko euskarazko poesia erlijiosoa ez zen soilik herri-mailan gauzatu. Goi mailako euskal idazleek ere poesia erlijiosoa landu zuten. Arnaud Oihenartek, "Jainkoazko neurtitzak" idatzi zituen: "Hamarkuna edo Jainkoaren hamar manuak", "Elizaren manuak", "Eguberri-kopla", eta Bibliako zenbait kanta –"Nunc dimittis", "Vexilla Regis", esaterako– euskarara itzuli zituen. Joanes Etxeberri Ziburukoak ere *Manual debozionezkoa* (1627) eta *Noelak* (1630/1631) argitaratu zituen. Hegoaldeko idazleen artean aipatzekoa da Agustin Basterretxea, zeinen "Gizonaren akabuko lau gauzak", "Anima penitente baten negarrak" eta, batik bat, "Jesu Kristo gure Jaunaren Pasioa" (1760a baino lehen) bertsoek hedapen handia lortu zuten; orobat, Joakin Lizarraga, zeinek, besteren artean, "Zenbait kopla Jesus onaren honra eta amoretan" (1793-1813) bertso bilduma idatzi baitzuen. Aurreko biak

bezala, jesuita izan zen Agustin Kardaberazek ere, bere hitz-lauzko zenbait liburutan, olerki xume batzuk tartekatu zituen.

Azpiatalaren sarrerek: Sebastian GARTZIA TRUJILLO (Azpiatala, Gazteluzar, Lizarraga, Kantika espiritualak), Aitor ORTIZ DE PINEDO (Gabon-kantak) eta Karlos OTEGI (Basterretxea)

Oin-oharrak: Aitor ORTIZ DE PINEDO (Gabon-kantak) eta Karlos OTEGI

Bernard Gazteluzar

Jesuita izandako Bernard Gazteluzar olerkaria (1619-1701) xvii. mendeko euskal olerkaririk delikatuenentzat jotzen du Pierre Lafittek. Koldo Mitxelenak ere Gazteluzarren bertsoen fintasuna eta samurtasuna azpimarratzen du, baita euskal bertsoen neurrietara ekarritako berrikuntza ere, Oihenarten ildo-koa omen (Gazteluzarrek Oihenarten semea zuen komunitate-kide). Lapurtar olerkari hau idazle jaso zen, perfekzionista, bai bertsoen neurkeran, bai kultura klasikoen iruditeriak zein filosofia eskolastikoaren kontzeptuak erabiltzen ere. Gazteluzarren testuek helburu didaktikoa dute nabarmen, berak idatzitako olerki guztiak bildu dituen liburuaren izenburua lekuko: *Eguia catholicac salvamendu eternalaren eguiteko necessario direnak* (Paue, 1686; Bilbo, 1983, Lino Akesolok prestaturiko edizioa). Joanes Leizarragaren erara, Gazteluzarrek ez zuen erreparorik erdarazko hitzak (*norte, dibino, inkarnazione...*) euskaratzeko ahaleginean.

Jesus Kristo gizon eta jainko salbatzailearen Noelak

Inkarnazionea

Liburuaren bigarren partean, “Jesus Kristo gizon eta jainko salbatzailearen noelak” atalari hasiera ematen dion poema honetan, olerkaria ahalegintzen da arrazoiaren eta fedearen arteko kontrastea azpimarratzen. Alde batetik, filosofo klasiko eta modernoek jakite profanoa dago, arrazionalismoa, alegia; eta bestetik, jakite dibinoa edo fedea. Poemaren lehen zatian (1-12), olerkariak jakite bion arteko aldeak azpimarratzen ditu: arrazoi hutsezko jakiteak ez du giza egarria betetzen; fede-jakiteak, aitzitik, fruitu biziak dakartza. Bigarren zatian (13-24), olerkariak zeruko musari (fedeari) Jainkoaren inkarnazionea azaltzeko eskatzen dio, arrazoiak azal ezin dezakeena. Olerkian argi dago xvii. mendeko helburu didaktiko eta apologetikoa (batez ere, jesuiten artean).

Eztabaidagarria da poema honen ahapaldia zortzi silabako lerrodun lauuko txikia den, –abab– (Akesolo), ala hamasei silabako lerrodun biko handia, –AA– erdiko errimarekin (Orpustan). Edozein kasutan, olerkariak, zeinaren neurri formalak goraipatu izan ohi den, sinalefak era librean kudeatzen ditu.

Testuaren kokagunea: *Eguia catholicac salvamendu eternalaren eguiteko necessario direnac*, 1686, 85-86; 1983, 63.

Urrun hadi, Parnaseko
musa zahar profanoa,
eta zu zato¹, zeruko
musa berri dibinoa.

Jesus Kristo gure Jauna
ekar bezate bihotzek,
iturriek ur saindua,
fruitu bizia haritzek.

10 Adio, Febus², hire etxe,
hire itsaso guztia,
ez zarete aski hiltzeko
ene egarri handia.

Errazu, zeruko musa,
nola erdi den Birjina,
nola duen Jainko Haurrak
izatu lehen eguna.

20 Errazu nola egin den
gizon zeruko Jainkoa,
eta nola Jainko egin
gizon gu bezalakoa.

Nola Daviden kastatik
gizon egin den munduan
egundainotik Jongoiko
izatu zena zeruan.

¹ zatoz. ² "Febo" (edo Apolo): eguzkiaren edo argiaren jainkoa, ortzian zehar eguzkiaren gurdia gidatzen duena.

Amak bere haurrari Noelak

Atal bereko noel edo gabon-kanta honetan, olerkaria kontrasteaz baliatzen da fedegabetasuna eta fedea bereizteko, fedearen alde positiboak azpimarratuz, bidenabar. Alde batean, *Norteko / haize hotz, haize aspreak*, bruma elurrez betetako mundu zaharra; bestalde, furiarik gabeko mundu berria, non haizea Haur dibinoaren hatsa den. Zertarako hodei beltzak eta euriak, Jainko umearen begiak baditugu? Umea, haatik, negarrez dago, eta amaren bihotza tristatu edo ilundu egiten da. Hala ere, azkenean poza dator-kio amari: haurra negarrez badago ere, zeruan plazer uholde handiak ditu.

Hamasei silabako lerrodun biko handia (16A / 16A) garbiago dago kasu honetako aha-paldietan aurreko olerkian baino, oraingoan ez baitago erdiko errimarik (8 / 8a / 8 / 8a).

Testuaren kokagunea: *Eguia catholicac salvamendu eternalaren eguiteco necessario direnac*, 1686, 120-121; 1983, 76.

Geldi zaitezte Norteko
haize hotz, haize aspreak¹!
Utzkitzue² zuen bruma,
bruma elurrez beteak.

Mundu kreatu berritik
zoazte mundu zaharrera,
zoazte hemendik ihesi
furien³ garraiatzera.

10 Jainkoa hemen diagu,
urrun zaitezte hemendik;
Haur hunen hats dibinoa
asko⁴ diagu haizerik.

Zuek ere hedoi beltzak
jaustera preparatzean,
apur bat egon zaitezte
erori gabe airean.

¹ latzak, zakarrak. ² Utz itzazue. ³ furiak eramatera, lekualdatzera. "Furiak": mitologia erromatarrean, mendekuaren jainkosa infernutarrak, gaiztoei errukirik gabe erasotzen dietenak. ⁴ aski.

20 Zertako tugu⁵ hedoiak,
 eta zertako uriak⁶?
 Asko tugu salbatzeko,
 Jainkoa, zure begiak.

 Bainan, Haurra, beiratzatzu
 isuri gabe nigarrak;
 nigarrek iluntzen tuzte⁷
 begien argi ederrak.

 Aitortzen dut, egia da,
 o, Jesus, ene semea!,
 bihotz guztia dudala
 zure nigarrez betea.

30 Zuk franko tutzu⁸ zeruan
 plazer uholde handiak,
 ez tuzte bada balio
 zure begien uriak⁹.

⁵ ditugu.

⁶ euriak.

⁷ dituzte.

⁸ dituzu.

⁹ euriak, hots, negarrak.

Deklaratzen du zer den *beti* eta zer den *sekula*

Liburuaren bosgarren partean, “Gizonaren lau finak”, Gazteluzarrek eternitateaz dihardu zenbait olerkitan. Elkarren jarraian jasotako bi olerki hauetan garbi geratzen da Gazteluzar euskaldun jesuita bere garaiko kultura landuaren barruan guztiz sartuta zegoela. Batetik, XVII. mendean modan zegoen kontzeptismoa (Quevedo, Gracián...) ageri da, zeinen arabera idazleak *sekula* eta *beti* kontzeptuen arteko berezitasunaz diharduen; eta bestetik, nabaria da filosofia klasikoaren gaineko olerkariaren ezagutza, testuak sakonean Parmenidesen –*Sekula dago geldirik beti*– eta Heraklitoren –*beti doa sekula, / sekulan ez da gelditzen*– arteko eztabaida errepikatzen baitu. Olerkariaren iritziz, mundu-errealitatea ez da filosofo klasikoek baieztatu duten bezalakoa –dena gelditasuna (Parmenides) ala dena mugimendua (Heraklito)–, baizik eta, pentsalari barrokoek uste zuten bezala, errealitatea da gelditasunaren eta mugimenduaren nahasmena. Zehazkiago esanik, iraute estatiko edo metafisikoaren (*beti*) eta iraute dinamiko edo fisiko-historikoaren (*sekula*) arteko bateratzea. Gai horretaz olerkia moldatzea ez da meritu makala.

Bigarren olerkian, “Etsenpluak”en, Gazteluzar *enigma hau* konparazioen bidez esplikatzen saiatzen da: eguzkiarekin, ilargiarekin eta kandelaren gar argitsuarekin parekatuz.

Aurretik jasotako lehenengo bi olerkietan ez bezala, beste bi olerki hauetan euskal metrikan ohikoak izaten diren silaba kopuru ezberdineko bertso-lerroak (9/8) erabiltzen ditu, errima zorrozki betez.

Testuaren kokagunea: *Eguia catholicac salvamendu eternalaren eguiteco necessario direnac*, 1686, 384-389; 1983, 175-176.

Sekula¹ dago geldirik *beti*,
sekulan ez² da higitzen,
bainan beti doa *sekula*³,
sekulan ez da gelditzen.

Beraz *beti* ez da sekulan
momento bat higituko,
eta *sekula* ere ez da
momento bat geldituko.

¹ Beti, sekula eta beti, menderen mendetan. Hamar silabadun lerro bakarra. ² sekula ez, inoiz ez. ³ Hemen: denbora betikoa, eternoa; *beti*ekin, betikotasunaren, eternitatearen beste alderdi edo dimentsioa.

10 Nork daki beraz zer den⁴ *beti*,
 beti geldi dagoena,
 eta zer den *sekula* ere,
 beti joaten ari dena?

 Guztiok beraz adi⁵ zagun
 enigma miragarria:
 damnatuentzat tromenta⁶ duk,
 salbatuentzat gloria.

 Biak bat dituk, eta bat hark
 zidurik⁷ bia direla;
 bazidurik dela egoten
20 eta zidurik doala.

 Beti dagoen hau deitzen duk
 beti betierekoa,
 eta sekula joaten dena
 sekula sekulakoa.

 Beraz *sekula* eta *beti*
 izendatzen tuk⁸ "mendea",
 edo ezperen⁹ deitzen dituk
 biak "eternitatea".

⁴ Jatorrizkoan eta Akesoloren bertsioan, lerro honen neurriari bi silaba falta zaizkio. Testuingurua kontuan hartuta, ahapaldiaren bi segmentuen paralelismoari eusteko, lehenengoaren herrena konpontzeko eta neurria betetzeko, 11. lerroko *zer den* zehar-kako galdera hemen ere errepikatzea dirudi zuzenena. ⁵ arretaz jaso; uler. ⁶ kon-denatuentzat tormentu(a). ⁷ zirudik (hikako alokutiboa): dirudi. ⁸ dituk (hikako alokutiboa): dira. ⁹ bestela, beste era batera.

Etsenpluak (zatia)

Anitzek anitz molde¹z die
 enigma hau esplikatzen
 eta anitz konparazinoz
 nola ahal deklaritzen.

Sabant² batzuek konparatzen
 die eguzkiarekin
 eta die bertze batzuek
 berriz ilargiarekin.

10 Iguzkia beti ari duk
 agertzen eta estaltzen:
 estaltzen duk arrats guztiez
 eta goizetan agertzen.

Ilargia ere orobat
 beti ari duk berritzen,
 berritu ondoan halaber
 ari duk beti zahartzen.

20 Gauza bera dela ziotek³
 edo sekula doana
 edo beti puntu berean
 gelditurik dagoena.

Ezen beti dagoen *beti*
 sekulan ez duk handitzen
 eta beti doan *sekula*
 sekulan ez duk ttipitzen.

Pontu batean beti dela
 beti ari duk pasatzen,
 pasatzen beti ari dela
 ez duk sekulan higitzen.

¹ diate/ditek (hikako alokutiboa): dute.
 (hikako alokutiboa): diote.

² Jakintsu; ikasi.

³ zioate / ziotek

30 Milion urte joanagatik
 garabik ez duk⁴ gutitzen,
 joanagatik bertze milion
 beti duk oso gelditzen.

 Oraino huna gauza bera
 etsenplu argiagoan,
 argiaren klartasunetik
 hartu konparazinoan.

 Nola beraz kandela bati
 anitz kandela pizturik
40 ez baitzaio gutitzen karra
 bainan egoten osorik,

 gauza bera kausitzen dela
 denbora sekulakoan:
 nahiz joan den, nahiz heldu den
 hedadura betikoan.

 Ezen urte pila hetarik⁵
 milion kenduagati,
 milionen ondoan bertze
 milion hartuagatik,

50 eternitate luze hura
 bat ere ez duk laburtzen,
 eternitate oso hura
 garabik ez duk gutitzen.

 Osoa beti egoten duk
 nonbre⁶ guztiak galdurik,
 ez dik sekulan deusik falta
 hartu guztiak kendurik.

⁴ bat ere, ezer ere, ez da.

⁵ haietarik.

⁶ zenbaki; kopuru.

Orobat duk betiko *beti*
 urte guziez osorik,
 hastean bezala finean
 60 urte guztiez hanturik⁷.

Ez duk tipitzen, ez handitzen,
 batean beti baitago,
 ez handiago behin ere
 sekulan ez tipiago.

Luze orobat tuk hemengo
 minutak nola urteak,
 urteak ere hala nola
 betiereko mendeak.

Juja dezak orai hemendik
 70 zein diren luze egunak,
 mendeak baino luzeago
 direnaz geroz orenak.

[...]

⁷ beterik, osaturik.

Jesu Kristo gure Jaunaren Pasioa (zatiak)

Jesu Kristoren Pasioari eskainitako bertso hauek Agustin Basterretxeak (1700 ing. – 1761) ondu zituen, bizkaieraz, uste denez 1760a baino lehen. Bertsoak oso zabalduak dira kristau euskaldunen artean, eta maiz kantatu ohi dira Pasioaren ospakizunetan.

Moldaketak eta argitalpenak ugariak izan dira. Hona hemen horietako batzuk. Agustín Kardaberazek (1703-1770) bertsook gipuzkerara aldatu zituen, eta *Kristauaren bizitza* (1760) lanean azaldu (K). Bartolome Olaetxeak (1723-1795) bizkaierazko birmoldaketa aurkeztu zuen 1763tik aurrera argitalpen ugari izan zituen *Doctrina cristiana* edo *Kristinauben dotrinia*-n (O). Julio Urkixok Bilbon 1777an argitaratutako bertsio bat plazaratu zuen *RIE*ven (1931), Urkixok berak seinalatutako aldaera gutxi batzuk salbu ia-ia Kardaberazena dena (U). Aita Arruek bertsio bat bildu zuen Mutrikun eta *Arantzazu* aldizkarian (1925) azaldu (ikus Lakarra, Biguri eta Urgell, 1983: 234-241) (A). Alfontso Irigoienek (1959) Olaetxearen bizkaierazko bertsioa berrargitaratu zuen ortografia egoituz, eta lexikoan eta neurkeran aldaketatxo batzuk eginez (I).

Ez zen lehenengo aldia Jesu Kristoren Pasioa bertsotan jartzen zela. Aurretik aritu izan ziren, besteak beste: Joan Perez Lazarraga (bere eskuizkribuko 1203 v. eta 1200 v.), Joanes Etxeberri Ziburukoa (*Noelak*, 1630/1970: 92-99), edo Bernard Gazteluzar (1686/1983: 82-87).

Jatorrizkoa bizkaieraz sortua zenez, Antologia honetarako bizkaierazko bertsio bat hauta zitekeen, baina “Olaetxean datozen argi eta garbi ikusten da Gipuzkoako euskeratik itzuliak direala. Bizkaiko euskeraz lehenago argitaratu zana galdua da, antza” (Irigoien, 1959: 17). Hauta beharrez, guregana iritsitako bertsiorik zaharrena aukeratu da, hots, Kardaberazek gipuzkeraz moldatutakoa. Osagarri gisa, oin-oharretan, mamiz –ez ortografiaren edo hitz formaz– esanguratsuak diren aldaerak jasotzen dira.

Orotara 7 lerroko 61 bertso dira (Olaetxearenean 60, 33.a falta baita). Hemen hamalau hautatu dira eta gainerakoen edukia tartekatutako laburpenetan bildu. Bertsoaren egitura, honako hau da: 10 / 8a / 10 / 8a / 5b / 5b / 8a, 10ekoak ia erabat 5+5 moldez osatzen direla. Nabarmentzekoak dira, esaterako: ebanjelioetako kontakizunarekiko leialtasuna, narrazioaren soiltasuna eta elkarriketen arteko joskera, herrikoitasuna oztopatzen ez duten irudi literarioak (simetriak, kontrasteak, konparazioak...) edo bertso-gilearen parte-hartze sutsua.

Bertsoen kantatzerako doinu herrikoi pare bat aipatzekotan: Bizente Aranburuk (1950: 262-263) jasotzen duena eta Alfontso Irigoienek egokitutako bertsioan (1959) biltzen duena.

Parentesi arteko zenbakiak estrofa adierazten dituzte.

Jatorrizko iturria: Agustin Basterretxea, “Jesucristo gueure jaunaen Pasiñoia” (?), 1760 baino lehen (antza denez, galdua).

Bertsioaren oinarria: Agustin Cardaberaz, 1760, “Jesu Christo gure Jaunaren Pasioa euscarazco versoetan Jesusen beraren Biotz maitetsuari biotzarequin batera ofrendatzen dio A.S. Ignacio Loyolacoaren seme”, in *Christavaren bicitza*. Iruñea: Antonio Castilla, 365-389. [Agustin Cardaberaz, *Euskal lan guziak*, I. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1973, 140-146].

Jesu Kristo gure Jaunaren Pasioa

- (1) Jesu Kristori kendu(e)z gero¹
 bekatuakin bizitza,
 baldin ez badet negar egiten
 harrizkoa² det bihotza.
 Guziok lagun
 kanta dezagun
 bere penazko heriotza.
- (2) Mundua baino le(he)nagotikan³
 seinalaturiko⁴ eguna,
 alderatu zan obratzekotzat⁵
 gizonaren osasuna.
 Argia bera⁶
 alde batera,
 besterik egun iluna.

[...]

[Jesusen nekaldia Pazko-jaiko afalondoan hasten da, Jerusalemgo Oliamendiko Getsemani baratzean, heriotzaren aurreko larriunez (3-5 estrofak). Ondoren: Judasen saldukeria (6-7), atxilotzea (8-9), eta Kaifas apaiz nagusiaren etxera eramatea (10-11), non umiliazioak eta tratu txarrak jasaten dituen (12-14). Honen guztiaren aurrean, bertso-gilearen egonezina eta damua (15-18). Segidan, Pedro dizipuluaren ukoa (19-20).]

- (18) Damu det Jauna, bihotz guzitik,
 zu ofenditu izana,
 ez, ez gehiago bekaturikan
 nere Jangoiko laztana.
 Lar da kulparik⁷,
 betoz hargatik
 pena horiek nigana.

¹ Jatorrizkoan: *quendu ezquero*. Antologiarako erabakitako egokitzapen ereduaren arabera, *kenduz gero* beharko luke. Horrela, ordea, silaba bat galduko litzateke. Bertso-lerroaren neurria (5+5) gordetzearren, parentesi artean, behin-behineko (e) osagarri bat tartekatu da. ² Aldaera: *harritzena* (O). ³ Aldaera: *askoz lehenago* (O/I).

⁴ Aldaera: *seinalaturik* (A). ⁵ Aldaera: *heldu izan zan obretarako* (O/I) / *egitekotzat* (A). ⁶ Aldaera: *Argia bere* (A). ⁷ Aldaera: *Kulpak ditut nik* (A).

- (19) Sua zegoan eskapean⁸ ta
Pedro su hartan berotzen,
zerren bihotzak amorioan⁹
hotz asko zion sentitzen.
Su harren keak
bere begiak¹⁰
negarrez bete zituen.
- (20) Zerren oilarrak ez zuen eman¹¹
bi bider bere soinua
non hiru aldiz ukatu zuen
San Pedrok bere Maisua.
Ez da besterik
okasiotik
ateratzen dan pagua¹².

[...]

[Apaiz nagusien batzarrak Jesus biraolaritzat salatu eta Pilato prokuradorearen egoitzara bidaltzen du (21-24). Hemen, Jesusengan errurik aurkitu ez (25), eta Herodes erregearengana (26). Ostera, Pilatoren aurrera (27-28).]

- (27) Esan zioten Pilatoseri
juduen sazerdoteak:
“Uste al dezu ez ditugula
guk ere gere legeak¹³?
Blasfematu du.
Merezi ditu
heriotza ta azoteak.

⁸ eskepean, atarian. ⁹ Aldaera: *nahitasunean noski bihotza* (A). ¹⁰ Aldaera: *begi berea* (I). ¹¹ Aldaera: *Oilartxo batek jo zuanean* (A). ¹² ordaina; ondorioa. Aldaera: *Gaizpideetatik / arriskoetatik / beti ondoren gaiztua* (A). ¹³ Aldaera: *gere gere legeak* (U).

- (28) Honek esan du, izanik arotz¹⁴
 pobretxo baten semea,
 dala Jangoikoaren Seme ta
 Judeako Erregea.
 Hiltze ez badezu
 ez zera ez zu
 Zesarren adiskidea”.

[...]

[Pilatok, preso bat askatzeko ohitura zela-eta, Jesus askatu nahian, Barrabas gaizkilearen eta Jesusen artean hautatzeko eskaintzen du. Apaizburuek-eta, oihuka, Barrabas libratzeko eskatzen dute (29-32). Gurutziltatzeko deiadarrak baretzeko asmoz, Pilatok Jesus zigortzera bidaltzen du (33-39).]

- (36) Bost mila azote eta gehiago
 loturik kolumna¹⁵ baten
 hasi ziraden hiru borrreru
 bere espaldetan ematen:
 ibai bat nola¹⁶
 hala odola
 abiatu zan itxurtzen¹⁷.
- (37) Harriak eta Salbadoreak
 biak elkar ziruditen,
 zergatik ez zan honen ahotik
 sentimenturik aditzen,
 marmolak berak
 golpe kruelak¹⁸
 zituztenean sentitzen.

[...]

¹⁴ Aldaera: *arrotz* (A).

¹⁵ Aldaera: *pilare* (A).

¹⁶ Aldaera: *erreka bat zelan* (O).

¹⁷ Aldaera: *jausiten* (O/I).

¹⁸ Aldaera: *gogorrak* (A).

[Pilatok, azkenean, amore emanez, eskuak garbitu eta Jesus gurutzera kondenatzen du (40-43).]

- (40) Jesus honela ikusi eta
Pilatos errukiturik
dio berriz: "Nik ez det arkitzen
gizon honegan kulparik¹⁹.
Hil ezazute
nahi badezute,
Erroman ez da legerik".

[...]

[Jesus, gurutzea hartuta, Kalbario mendirantz abiatzen da. Gurutzera bidean, Zireneo, Beronika, Jerusalemgo emakume batzuk eta, bereziki, bere Ama ditu ondoan (44-55).]

- (49) Bidaltzen ditu Amak begiak
Semearen ikustera,
bainan bihotzak sufritu ezin ta
bihurtzen dirade atzera:
datoz hargatik
begietatik
bihotzak hitz egitera²⁰.

[...]

[Jesus gurutzean josia eta hila. Ondorengo gertakariak (56-59).]

- (56) Heldu ziraden Kalbariora
non zeuden prest borrareruak
mundu guziko Egileari
josteko oinak ta eskuak,
ikusi zezan
bigarren Adam²¹
arbola hartan munduak.

¹⁹ Aldaera: *errurik* (O/I).

²⁰ Aldaera: *berba egitera* (O/I).

²¹ Jesu Kristo, alegia.

- (57) Nork ditu esku-oin horietan
 burniarekin idiki,
 gorrotoak edo amodioak²²,
 odolezko lau iturri?
 Bularretikan
 ate eginikan²³
 amodioa²⁴ da ageri.

[...]

[Bertsogilearen azken aitortza (60-61).]

- (60) Gogotik negar egingo dizut
 jarriarik zeure oinetan,
 nere Jaun ona, zaitudalako
 ifini grutze horretan²⁵:
 daukat damua
 zu ofenditua²⁶
 gauza guzietz gainean.

[...]

²² Aldaera: *gorroto edo maitetasunak* (A). ²³ bide eginik(an); irtenik(an). ²⁴ Aldaera: *bihotz ona* (A). ²⁵ Aldaera: *nik josi gurutzean* (A). ²⁶ Aldaera: *txit damuturik / maite zaitut nik* (A).

Amatzeko Jesus nik

Joakin Lizarraga (1748-1853) ikasle jesuita izan zen, harik eta 1767an jesuitak Espainiatik egotziak izan ziren arte, noiz eta Lizarraga gaztea Elkano (Nafarroa) bere herrixkara itzuli eta, apaiztuz gero, hantxe geratu zen bikario, hirurogei urtetik gora. Urte haietan, Elkano herrixka euskalduna zen, eta apaiz jantzi horrek arreta handiz “konpondu, predikatu” eta gorde zituen igandero egiten zituen euskarazko platikak: *Urteko igande guztietarako platikak edo hitzaldiak* (Donostia, 1846). Prosaz ere moldatutako erlijiozko beste zenbait idazlanez gain, Lizarragak bertsoak edo *Koplak* ere idatzi zituen “zelebratuz Jesus Jaunaren amoreak ta faboreak” (Londres, 1868). Lizarragaren testuok, XIX. mendean euskal lurralderik handienean bizirik zirauen eta gaur egun galduta dagoen hegoaldeko goi nafarreraz idatzita daude.

“Amatzeko Jesus nik” olerkia, eukaristiaren gaiari buruz –“gozatzeko Sakramentu Sanduaren laudarioetan”– 1793-1813 bitartean konposatutako koplak multzoan kokatzen da. Kopletan agerikoak dira jesuiten espiritualitatearen lorratzak. Lehen bost ahapaldietan “No me mueve, mi Dios, para quererte” (Rico, 1996: 394) gaztelaniazko soneto erlijiozkoen artean ospetsuenetakoa den zantzuak nabarmenak dira. Soneto hori XVI edo XVII. mendekoa omen da, eta egotzia izan zaie Frantzisko Xabierkoari eta Teresa Avilakoari, eta, probabilitate handiagoz, baita ere Joan Gurutzekoari. Bigarren zatian (6-15 ahapaldiak), Ignazio Loiolakoak *Gogo jardunak* liburuan planteatzen duen munduko gustuak arbuiaitzeari eta afektuen arazteari ekiten dio Lizarragak; baita, Jainkoarekiko beldurraz edo sufrimenduaz gain, Jainkoarenganako amodioaren lehentasuna azpimarratzeari ere, behin eta berriz: poema afektuzko hitzez dago josia eta hamazortzi aldiz darabil “ama(tu)” (“maitatu”) aditzoina eta eratorriak.

Neurtitzetan argi geratzen da Lizarragak izan zuen literatura heziketa klasikoa: aha-paldia lau txikia da (*cuarteta* delakoa, gaztelaniazko metrikan), 8a / 8b / 8a / 8b. Errima nahiko aberatsa erabiltzen du; sinalefak eta diptongoak, aitzitik, oso modu libre zein irregularrean. Ohartzekoa da, Lizarragak, oxitonotzat jotzen dituen bertso lerroak –nahiz eta zazpi silaba fonikoz osatuak izan– zazpi silaba metrikotzat jotzen dituela, literatura klasikoak eta gaztelaniazkoak agintzen dutenari jarraituz: *Nahiz ez balitz protxurik; aski da Jesus nor dén; amaten, ta dut plazér*, esaterako.

Jatorrizko iturria: Joakin Lizarraga, “Berce copla-guisa batzuc molde gutitacoac ala nolanaí, gozatzeco Sacramento Sanduaren laudorioetan”. Nafarroako Artxibo Orokorra, Bonaparte Funtsa 2, 1-22 folio-sortaren barruan (1793-1813).

Bertsioaren oinarria: Joakin Lizarraga Elkanokoa, *Koplak*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983, 158-159. [Edizioa: Juan Apecechea Perurena].

Amatzeko Jesus nik

Nahiz ez balitz protxurik¹
 nik behar dut onetsitu,
 nahiz ez balitz dainurik²
 ez dut behar ofenditu.

Nahiz ez balitz zerurik,
 nahiz ez balitz gloriarik,
 nahiz ez ere infernurik,
 nahiz batere ez penarik,

10 aski da Jesus nor den,
 nola ni amatzen nauen,
 enegatik nola hil den,
 zenbat pasatu duen,

ta guzien azkenean
 aski da hemen³ egotea,
 akzidentegoien⁴ pean
 ta bera niri ematea,

20 amatzeko Jesus nik
 bihotz ta arima guziaz,
 erre ta deseginik
 amorezko su biziaz.

Jesus bada amatzen dut
 zintasun guziareki,
 Jesus desiratzen dut
 ene anhelo⁵ ta antsiareki.

¹ probetxurik, onurarik. ² kalterik. ³ eukaristiako sakramentuan, ostia kontsokratuan, alegia. ⁴ akzidente horien. Trentoko Kontzilioaren doktrina katolikoaren arabera, eukaristian Jesu Kristo dago osorik; bere gorputz eta odola egiazki, errealki eta sustantzialki dago bertan, ogi eta ardoaren itxuran, akzidenteen pean, hots, ogi eta ardoaren kolore, usain, zapore eta beste akzidenteen pean, estalia. ⁵ irrika, joran.

- Amatzen dut iago⁶, bai,
ezi munduko gustoak,
ezi estima ta handinahi,
ezi amore ta gozoak;
- 30 iago ezi nahi den guzia,
ezi ondasun mundukoak,
ezi osasun ta bizia,
ezi dono⁷ zerukoak.
- Nahi dut afektoareki
bihotz guzia enpleatuz,
nahi dut efektoareki
obraz eta trabajuz,
- nahi dut perfektoareki
nahiz trabaju pasatuz,
amorezko suareki
40 bizigau⁸ akabatuz.
- Amatzen dut, eta finak⁹
amatzeko tut¹⁰ antsiak,
hanbat nola serafinak¹¹,
nola bere ama onetsiak;
- amatzen, ta dut plazer
ama dezaten zeruan
han direnek, ta halaber
on direnek desterruan;
- 50 amatzen, ta dut pena
ez baitute askok amatzen
hain amable amante dena,
Jesus ona, ta estimatzen.

⁶ gehiago. ⁷ donu, dohain, bertute. ⁸ bizi hau. ⁹ Gizon-emakumeen azken finak (heriotza, judizioa, infernua eta paradisia): poemaren subjektuak bizi berri bat ahalbidetuko dion bizitza honen amaiera irrikatzen du. ¹⁰ ditut. ¹¹ "Serafin": aingerukien taldeetan, mailarik gorenekoa. Serafina, jainkozko gauzak maite dituen gar biziaz bereizten da; hiru hego parez irudikatu ohi da.

Nola daike¹² ama dezaten
Jauna ezauntzen ez badute?
Argi bezki¹³ ezaun dezaten,
horreki amatuko dute.

O, ezaumentu gabeak!
O, Jesus zeruko argia!
Argi beitez¹⁴ ilunbeak,
60 ikus horren onegia¹⁵.

¹² daiteke.

¹³ bitza.

¹⁴ bitez.

¹⁵ onegitasuna, ontasun gehiegizkoa.

Kantika espiritualak

Kantika espiritualak, Iparraldean XVIII. mendean argitaratzen hasi ziren eliza-kantu bildumak dira. Pierre Lafittek (1931: 75) dio XVIII. mendean horrelako liburu ugari moldatu zirela, baina horietan jasotako kanta franko jada XVII. mendean sortutakoak zirela, J. Etxeberri, B. Gazteluzar eta beste zenbaiten liburuetarik –noel batzuk esaterako– atereak. Lafittek Uztaritze eta Basusarriko erretore izandako Bernard Larregiri egozten dio oso erabilia izan zen 1763ko bildumaren argitaraldia.

Bilduma horietan, mendeetan zehar, behin eta askotan, ehunka kristau kanta berriztatu, berrargitaratu eta kantatu dira; baita gaur egunean ere. Kanta horietako ez gutxi errepikatu egiten dira bilduma gehienetan, eta horrek erakusten du euren kalitatea eta herri-estimua luze eta nabarmena. Kantika espiritualik gehienak anonimoak dira, eta ez gutxitan eliza katolikoaren latinezko kanten itzulpen egokituak dira. Egokitze libre horretan datza, hain zuzen, kanta horien euskarazko bertsioen literatura balioa. Ez dira falta, haatik, euskal senetik bertatik sortutakoak ere. Bildumetan, kantika batzuetan, zein ahaireren gainean abes daitekeen iradokitzen da: “Zuen heriotzaz oroit bazinete”, “Itzul hadi, itzul bekatorea”, “La musette des Marais”, “Vive Jesus, vive sa Croix”, “Itzaulea”, “Oi, zer ongiren!”, “Oi, Betleem!”...

Zato, Izpiritua

“Zato, Izpiritua” kanta hau, latinezko *Veni, Creator Spiritus* eta *Veni, Sancte Spiritus* Mendekoste kanten moldaketa da. Dena dela, euskarazko testua latinez idatzitako jatorrizko testuak baino askoz luzeagoa da. Kanta Espiritu Santuaren zazpi dohainez aritzen da. Euskal bertsioak jatorrizkoaren lau bertso-lerroko ahapaldia mantentzen du. Latinezko bertsioak errimarik ez badu ere, euskal idazleak bertsook biko errimadunen bidez ontzen ditu, hoskidetasun aberatsez eta oso ondo neurtutako lerroz (7a / 7a / 7b / 7b).

Bertsioaren oinarria: *Cantico izpiritualac* (...). Baiona: Piarres Fauvet, 1775, 3-4.

Izpiritu Sainduaren laguntzak galdetzeko

Zato¹, Izpiritua,
kreatzaile saindua,
bisita zatzu hotzak,
otoi, gure bihotzak².

Bete zatzu graziez,
zerutik egorriez,
gure adimenduak
zerorrek formatuak.

10 Kotsolatzaille ona
izendatzen zarena,
dohain baliosena
Jaungoiko gorarena.

Iturburu bizia,
amodio garbia,
karitate kartsua,
gantzukari³ saindua.

20 Zuk zazpi suerteak
emaiten bertuteak⁴,
zu zare eri sendoa
Jaunaren eskukoa.

¹ Zatoz. ² Hau da, hotzak diren, dauden, gure bihotzak. Honelako joskera ugari kantikan zehar. ³ gantzu, ukendu. ⁴ Hots, zazpi motatako bertuteak.

Noizbait zure argiak
inoranten mihiak
bete zituen hitzez,
guziz miragarriez.

Detzan argi⁵ gureak
klara gogo tristeak;
bai, zure su bortitzak
susta gure bihotzak.

30 Gure gorputzekoak
detzan indar flakoak
bortitz zure graziak,
beti sendagarriak.

Egorrazu⁶ gurea
urrun etsai dorpea;
emaguzu bakea,
dohain guziz maitea.

40 Gutarik batbedera
gida zazu onera,
zurekin ez dezagun,
otoi, gaitzik ezagun.

Sinets dezagun Aita,
Seme guziz puxanta⁷,
eta Izpiritua
biez produitua.

Zure argiz dezagun,
otoi, ongi ezagun
Jainko egiazkoa,
beti laudatzekoa.

⁵ Argi ditzan, ditzala.

⁶ Igor, bidal, ezazu.

⁷ ahaltsua.

50 Beti laudorioak
 tuen⁸ Aita Jainkoak,
 Seme, hilik piztuak,
 Izpiritu Sainduak.

 O, Jauna! Fidelenak
 zuk argitu barrenak
 tutzu⁹, lehen, dohainez
 Izpirituarenez.

 Hartaz beraz gu ere
 gaitzatzu betiere
 argi zure egiez,
 60 bai, kontsola graziez.

 Egorrazu Saindua,
 otoi, Izpiritua,
 eta mundu guzia
 eginen da berria.

⁸ dituen.

⁹ dituzu.

Txoriak, zuen oihanetan

Kantika hau inspiratuta dago Bibliaren grekozko itzulpenean, *Daniel* liburuan, jasozten den “Hiru gazteen kantika”n (*Daniel*, 3, 52-90), eta Liburu Santuetako kanturik ederrenetakoa da: “Zeruko izarrok... Jela eta elur... Gau-egunok... Mendi eta muino... Itsaso eta ibai... Gizaki guztiok... Santu eta bihotz apalok... bedeinka ezazue Jauna...”.

Euskal testua Bibliako kantaren glosa antzeko bat da: edukia bertsua, baina tonua ezberdina. Bibliakoa tonu handikoa da: “Ortzi gaineke ur guztiok... Eguzki-ilargiok... Haize guztiok... Tximista eta hodei... bedeinka ezazue Jauna...”. Euskal testua, haatik, tonu apalekoa da: *Xoriak... haize maitagarriak... lauda ezazue Jauna*. Kanten protagonistak ere bestelakoak dira kanta bietan. Biblikoan: “Arrain handi eta txiki guztiok... Zeruko hegazti guztiok... Piztia eta abere guztiok...”. Euskal testuan: *Arditxoak... uso tortoila gaxoa...* Bibliako kanta Nabukodonosorren munduko gortetik handi, zabal eta aberatsenean abestekoa zen: “Jaunaren sorkari guztiok... Jaunaren aingeruok... Zeruko... Jaunaren ahalmen guztiak... bedeinka ezazue Jauna...”. Euskal testua, aitzitik, Euskal Herriko elizatzuetan, eta hortixe: *Xoriak... Arditxoak... Ildo beretik*, Bibliako kantan: “Jaunaren apaizok... Bihotz zintzook... Hananias, Azarias, Mixael...”. Euskal testuan, berriz: *bekatuak utzirik... badakit hobendun naizela...*, hots, “ni, bekataria”. Kontraste esanguratsuak, euskal testuaren poetikotasunari kalterik egiten ez diotenak, kontrakoa baizik: apaltasun zein txikitasunaren edertasuna!

Errima aberasdu (-etan, -una, -ienik, -atu...) lau lerroko ahapaldi heterometrikoa –bi moldetan gauzatua (9a / 8b / 8b / 7a eta 9a / 8b / 8a / 7b)– melodiaren bidez erregulatzen da.

Bertsioaren oinarria: *Cantico izpiritualac* (...). Baiona: Fauvet-Duhart, 1780, 36-37.

Kreaturen kontsiderazionea gure bihotzak
Jainkoaganat altxatzeko

Xoriak, zuen oihanetan
lauda ezazue Jauna,
aipa haren ontasuna
inguru guzietan.

Ez bedi entzun bazterretan
zuen musikarik baizik,
Jaun onaren ohoretan
ez bara¹ kantatzetik.

¹ geldi.

10 Arditxoak, bazka zaitezte,
ez dut zuen zoriona:
goiz-arrats ari zarete
laudatzen artzain ona.

Zuek, haize maitagarriak,
harrabotsik² eztienez,
munduan egin ahalez,
emotzue graziak.

20 Pausurik³ gabe, Itsasoa
orroaz bortizki dago,
bainan ez du gutiago
ohoratzen Jainkoa.

Ni baino leialago zare,
uso tortoila gaixoa:
laudatzen duzu Jainkoa
egun oroz, zuk ere.

Nik behar nuen gehienik
Jainko Jauna ohoratu,
eta ni naiz gutienik
hartarat lehiatu.

30 Ez naiz oraino⁴ abiatu
Jaungoikoaren maitatzen
eta haren ofentsatzen
urteak tut⁵ pasatu.

Ordu dut, ordu, ilkitzeko
etsaiaren gatetarik,
bide onean sartzeko
bekatuak utzirik.

² zaratarik; hotsik, soinurik.

³ Atsedenic.

⁴ oraindik.

⁵ ditut.

40 Huna beraz non heldu naizen,
 Jauna, urrikiz beterik,
 sekulan ez dut zu baizen
 maitaturen bertzerik.

 Badakit hobendun naizela,
 merezi dut ainitz pena,
 oroit zaite zu zarela
 Aitarik hoberena.

Zer dire gure egunak?

Baztanen eta Iparraldean hedaturik zegoen kanta hau S. Hiriartek eta Aita Donostiak bildu zuten XIX. mendearen erdian-edo jaiotako informatzaileengandik: XVIII.ean jada ezaguna eta argitaratua zen kantika honen zabalkundearen seinale adierazgarria. Kantaren gai zentrala heriotza da. Giza bizitza itzal baten antzekoa omen da. Ideia hori antzinakoa da. Biblian, esaterako, sarritan azaltzen da. “Gure egunak ez baitira itzala baizik munduan” (*Job* 8, 9). “Egiten duzun guztian, izan gogoan zure azkena eta ez duzu sekula bekatu egingo” (*Ben Siraken Jakinduria* 7, 36). Literatura testuetan ere behin eta berriz agertzen da, XVII. mendean sortutako testu barrokoetan, batik bat. Macbeth-en baieztapena, adibidez: “Life’s but a walking shadow” (Ibili dabilen itzala baino ez da bizitzea) (W. Shakespeare, *Macbeth*, 1606-1607, V. ekitaldia, V. agerraldia). Ildo horretatik doan kanta hau garizumarako da aproposa eta, zaharra izanik ere, aldaki batzuekin, gaur egunean ere abesten da Euskal Herriko herrietan.

Bertsoak neurkera erregularrekoak dira: 8+7A / 8+7A / 8+7B / 8+7B, hots, molde luzeko laukoa.

Bertsioaren oinarria: *Cantico izpiritualak (...)*. Baiona: Fauvet-Duhart, 1780, 21-23.

Gauza beraz¹

Zer dire gure egunak? Zer da gure bizia?
Itzalaren pare dire: non dugu zuhurtzia?
Atsegin iragankorrei bihotza largatzeaz²
akabo da laster gutaz: oroit gaiten hiltzeaz.

Hobira gare hurbiltzen, sortzen garen ordutik,
herioak, gure bortxa³, garamatza mundutik;
baratzetako loreak histen⁴ diren bezala
hala da gure bizia suntsitzen berehala.

10 Oi! Ez dugu zeren erran gazte, sendo, garela,
herioa gureganik oraino⁵ urrun dela;
sarri⁶ lur barnean daite⁷ bizi uste duena,
nork daki noiz izanen den gure azken orena?

¹ Bildumako aurreko kantiketan erabilitako gai beraz, hots, lau azken finen gainean (heriotza, azken judizioa, infernua eta paradisua). ² lagaz, uzteaz, emanaz. ³ gure borondatearen, gogoaren, kontra. ⁴ hits bihurtzen, kolorez edo bizitasunez ahultzen. ⁵ oraindik. ⁶ berehala, laster. ⁷ daiteke.

Herioak nihor ez du munduan urrikari,
bakotxari nahi dio, bere mugan, jazarri⁸;
xumeak eta handiak ditu bereganatzen,
guziak, arte⁹ laburrez, errautsetan ezartzen.

20 Zerentzat gintuzke beraz munduko fagoreak,
laster utzi behar diren ontasun¹⁰, ohoreak?
Arbuia dezagun lurra eta bila zerua,
han du bakarrik aurkitzen bihotzak deskantsua.

Sainduki hil nahi denak¹¹, loriarat heltzeko,
utzi behar du gaizkia, ongiari lotzeko;
hori bera du manatzen Jaun onaren legeak,
lurreko printze, monarka guzien Erregeak.

Jainkotiarrek ez ditu hil beldurrak lotsatzen,
badakite, hil orduko, direla zeruratzen;
zenbat ere herioak begia baitu larri¹²,
ongi bizi direnentzat ez da ikaragarri.

30 Zer zorte erdiragarri bekatuan hiltzea!
Zer zorigaitz! Zer kalte-min arimaren galtzea!
Begira gaitzatzu, Jauna, heriotze gaxtotik,
eternitate guzian erretzen egotetik.

Jainko adoragarria, Aitarik hoberena,
entzun zazu zure Seme, guregatik hil dena;
grazia eske dagotzu guretzat gurutzean:
arren, fagora gaitzatzu gure heriotzean.

40 Ondikoz¹³! Merezi tugu gaztigu garratzenak.
Otoi, ahantz bekizkitzu, Jauna, gure hobenak.
Hel zakizkigu, Birjina, gure behar ordutan,
guziz, o, Ama maitea!, hiltzeko orenetan.

⁸ bakoitzari nahi dio, bere orduan, eraso; bakoitzari nahi zaio, bere unean, oldartu. ⁹ tarte, bitarte (denborazkoa); epe. ¹⁰ ondasun. ¹¹ hil nahi duenak. Ikus 123. orrialdeko 19. oharra. ¹² nahiz eta herioak begia duen irten, zorrotz, mehatxagarri. ¹³ Zoritxarrez.

Andredena Magdalena eta mundutarraren arteko solasa

Ebanjelioetan azaltzen denez, Jesusek zazpi deabru bota zituen Magdalako Maria-rengandik, eta harrezkero, Jesus herririk herri eta auzorik auzo zebilela, laguntzen zioten emakumeen artean aipatzen da espresuki (*Lukas* 8, 1-3). Kalbarioan, Jesus gurutziltzatu zutenean, hantxe agertzen da urrutitik begira zeuden beste emakumeekin batera (*Mateo* 27, 55-56) eta haren gorpua hilobiratu zutenean, hura gantzutzeko asmoz hurbildu zen hilobira Maria izeneko beste emakume batekin (*Mateo* 28, 1), baina tokia hutsik aurkitu zuten. Joanen arabera ebanjelioak dakarrenez (*Joan* 20, 11-18), Jesus, piztu eta gero, aurrena Maria Magdalenari agertu zitzaion.

Ez da harritzekoa, beraz, Jesusen bizitzan horrelako protagonismoa izan zuen emakumea maiz agertzea deboziozko liburuetan, besteak beste, Jose, Joan Bataiatzailea edo Pedro bezala. Maria, gehienetan, bere bekatuez damutu eta Jesusi maitekiro jarraitu zion emakume gisa azaltzen da. Halaxe kantika honetan ere: Magdalenarentzat Jesus *ene bihotza, ene xuri-gorri* da; negar egin nahi du eta garbitu *egin tudan faltak*.

Kantika, lauko txikian moldatua (7 / 6a / 7 / 6a), elkarrizketa txandatuaren moduan dago taxutua. Munduko atsegin *lizunak* irudikatzen dituen *mundutarrak* ematen dio hasiera. Elkarrizketa abiarazten duen figura honen ziztada eta galdera bihurriei, Magdalenak, hikaz, irmoki eta kontraerasoz erantzuten die.

Bertsioaren oinarria: *Cantica izpiritualak* (...). Baiona: Fauvet Gaztea, 1804, 15-19.

—Zeren bila zabilta,
Andre Magdalena¹,
zerk horla² zaramatza
desertuan barna?

—Jauna galduz geroztik
ez dut plazerikan,
gauza guziak ditut
higuin mundu huntan.

10 —Zer trazetakoa³ da
zuk diozun Jauna?
Indazu⁴ zenbeit marka,
ene Andre ona.

¹ Magdalako Maria. “Magdala”: Jesusen garaian, Palestinako Galilea lurraldeko herria, Tiberiades (Genesaret) lakuaren ertzean kokatua. ² horrela. ³ trazetakoa, itxuratakoea, tankeratakoea. ⁴ Emadazu.

—Hura da xuri-gorri
aita-amen bakoitza⁵,
Jainko gizon egina
eta ene bihotza.

20 —Gurutzefikaturik
ez duzu aditu,
juduek nola zuten
sepulturan sartu?

—Neronek ikusi dut
Amaren aldean,
enegatikan hila
gurutze batean.

—Zer esperantza duzu
beraz harenganik,
infame⁶ baten gisa
hil denaz geroztik?

30 —Oi, ene Jaungoikoa,
zeru-lurren Jauna!
Mundua garda⁷ zazu
ez nazan engana.

—Oi, Andre Magdalena!
Ez zaitela tronpa⁸,
oraino⁹ har ezazu
leheneko ponpa¹⁰.

40 —Hire ponpa lizunak
sobra segiturik,
ongi niagok orai
urrikiz beterik.

⁵ (seme) bakarra. ⁶ doilor, zital. ⁷ guarda, zaindu. ⁸ ez zaitezela naha-
si, engana. ⁹ oraindik. ¹⁰ arrandia, hotsandia; handikeria.

—Gurutzeko penetan
ganbiatzen nauzu,
ene plazerak horla
mesprezatzen tutzu¹¹?

—Gurutzean tut¹² orai
ene atseginak,
Jaunak hartuz geroztik
han nigatik penak.

50 —Utzazu gurutzea,
zato enekien¹³,
desertuan ez duzu
Jauna kausituren¹⁴.

—Negar eginen diat
hik eragin faltaz,
menturaz kausituren
Jauna bide huntaz.

60 —Zeruetara goan¹⁵ zen,
ez zare oroitzen?
Aitaren eskuinetik
ez da apartatzen.

—Zein haizen gezurtia
hor duk erakusten,
orai huen infame
bat zela erraten.

—Nigarrak behar dire,
badakit, horrentzat,
ordean askiko da
hiltzean ihintz¹⁶ bat.

¹¹ dituzu.
ta (bakar) bat.

¹² ditut.

¹³ zatoz nirekin.

¹⁴ aurkituko.

¹⁵ joan.

¹⁶ tan-

70 —Denbora sobra diat
hirekien galtzen,
banioak mortura¹⁷,
ez duk mintza zeren¹⁸.

—Oi, Andre Magdalena!
Hitz bat adi zazu:
bakarrik ez bazoaz
ni galduko nauzu.

80 —Adios sekulakotz
mundu gezurtia,
nitan agertuko duk
hire tronperia¹⁹.

—Non zarete mortuko
ihizki²⁰ tristeak?
Zatozte enegana
dolorez beteak.

Presta datzue fite²¹,
oi!, zuen nigarrak,
garbi detzadan ongi
egin tudan²² faltak.

90 Zu, ene xuri-gorri,
aita-amen bakoitza,
zu ikus arteraino
hemen dut egoitza.

¹⁷ basamortura, desertura.

¹⁸ ez duk zertaz mintza; jada ez duk zertaz hitz egin.

¹⁹ engainua.

²⁰ ehizaki, ehizan atzematen den animalia.

²¹ iezadazue berehala,

agudo. ²² ditudan.

Gabon-kantak

Antologiaren lehenengo liburukian (Lazarragaren “Barri onak dakart”, 279-280) eta bigarren liburuki honetako aurreko orrialdeetan (Joanes Etxeberri Ziburukoa, Salvat Monho, Bernard Gazteluzar) jada zenbait gabon-kanta jaso badira ere, hemen azpialat berezi bat eskaini nahi zaio bertso-sail mota honi.

Gabonetan bada ohitura Euskal Herrian ospakizunak kantaz hornitzekoa. Gabon-kanta hauek tankera eta estilo askotarikoak dira. Besteak beste: noelak, marijesiak, artzain-kantak, gabon-sariak...

“Noelak” izeneko konposizioak ez dira faltatu ekialdeko euskaretan: *Noël* hitza frantsesez, “Gabonak” edo “Eguberriak” berbekin ematen da euskaraz. Hasieran aipatutako hiru idazle horiek “noela(k)” hitzez izendatzen dituzte molde honetako bertso-sortak. Klasikoa da Joanes Etxeberriren *Noelak* (1630/1631) eta, ezezagunago bat aipatzearren, Barneix Altzabeheitiren *Noelen lilia* (1782), non igandeetako kantak badiren abenduan kantatzeko.

Ekialdetik mendebaldera eginda, Bizkaiko herri txikietan ohitura ezaguna izan da Gabonetan gazteak-eta etxez etxe joatekoa eskean, “marijesiak” izeneko ahapaldiak kantatuz. Gazte taldeak, herriko eskolatuak irakatsita, bisitan doaz auzoz auzo, eta etxe edo baserriaren atartean “Abe Maria purisima” esan eta segidan hau galdetzeko ohitura da: “Kantatu ala errezatu?”. Etxekoek kantatzea nahiago badute, kantatzen hasi ohi dira gazte berdingoak; bestela, errezatzen. Amaieran esker oneko esku-erakutsiren bat egon ahal zen, beste eske-kanta batzuetan bezala. Gazteek merienda edo antzeko on bat egiteko modua izango zuten horrelakoetan: jakiak, dirua... Tradizioa etenda egon den batzuetan berreskuratu egin da, eta, esaterako, 2018an marijesi-kantarien elkarretaratzeak egin dira elizan kantatuta, kantari helduek abestuta.

Gernikan eta bere inguruetan ere, bada ohitura indartsua marijesiak kantatzekoa gauetz. Doinuak ez dira beti bat, eta lekuaren arabera alda daitezke. Gernikakoen berri Jose Antonio Arana Martijak –musikazalea bera– jaso du (1976), besteak beste.

Badirudi azken aldi honetan Gernikako moldea nagusitzen ari dela, hala letraren aldetik nola doinuarenetik. Hona hemen ezagunak diren txatal batzuk irakurleak begitandu ditzan estilo aldetik: “Abendu santu honetan / Kristoren jaiotzia / kontentuen haundiz / guztiak poz gaitian. Maria Jose / Jesus Maria”. “Ireki dira zeruan ate diamantezkuak / hareekin batera leiho zilarrezkuak”. “Adam formatua lehengo lurrian / pekatu egin eban paradisu terrenalian”. “Hogeita laugarrena dogu abenduan, desio genduen bai lortu genduan”. “Marijesiak” izena “Maria Jose” errepika horretatik dator (Lekuona, 1956: 17).

Hizkerari erreparatuta, sumatzen da freskotasun nabaria, bertsolaritza zaharraren bidetik itxura batera (Txirrita...), adierazlea adierazia emateko erabilia, itzulingururik gabe, herritar eskolagabeen eguneroko hizkera bizi adierazkorrean. Fonetismoak tokian tokikoak dira, eta inoiz pentsatuko balitz kopla hauek gizarteratzea hezkuntzaren arloan, nolabaiteko estandarizazioak egiteko proposamenak badira (Alberdi, 2009).

Marijesietako metaforak eta konparazioak herri-literaturako berak dira, irakurle saiatuak beste non edo non aurkitzeko lana hartu ahal duela, *Txirritaren baratzea Norteko trenbidetik* (Garzia, 1997) liburu argian, adibidez: diamantea, urrea edo zilarra bezalako materialen hitzak hiperboleak adierazteko erabiliak. Ikertu beharko herri-tropo edota baliabide linguistiko horien zabalkundea ahozko literaturan zehar, hemen eta kanpoan.

Bilbon ere, aurreko mendeetan, kantatu ohi ziren euskaraz kantak Gabonetan, estilo horretan, hau da, bertso sorta luze samarretan. Jasota daude eta argitaratuta, Santiago elizan jatorria dutenak.

Beste herri batzuetan bestelako gabon-kantak ere entzun dira: “Mesias sarritan agindu zana”, “Oi, Betleem, etorri da zure garaia”, “Aingeru batek Mariari diotso graziaz betea”, “Belengo portalian negu gogorrian jaio da gure Jesus ostatu batian”... Bilbon gaztelaniazkoak ere kantatzen ditu herriak: “Beben y beben los peces en el río” eta gisakoak. Hala euskaraz nola gaztelaniaz badira gabon-kanten aldaera umoretsuak, batzuetan ukitu ironiko zein erotikoarekin.

Gabonetako jaiak aukera aproposa izan dira adierazpen artistiko bereziek jendartean lekua izateko (musika, antzerkia, pintura, gastronomia...), egutegi kristauan leku seinalatua dutenez gero. Jakina denez, neguko solstizioa seinalagarria izan da jentiletan ere, itxura guztien arabera. Bada arbolen gurtza, herri-kanta aleman, frantses eta ingelesetan horren lekuko: “Mon beau sapin”, “Oh, Tannenbaum”, “Oh, Christmas tree”... Euskal esparruan eta Arantzazuko behatokitik begira, Pello Zabalak, *Naturaren mintzoa*-n (2000), eguneguneko dietarioan ematen du arbolen gurtzaren berri zelten artean, urtaroen arabera, arbola mota bakoitzak haien artean izan duen sinbolismoa gogoan.

Mendebaldeko ondareak baditu erakusgarriak Gabonetako kanten eremuan, nola bestelako literatura emankizunetan. Bizkaierazko testuak espero ahal dira eskualde honetarako, jakina baita Urola bailara eta Arabako iparralde bizkaieraz aritu direla mendez mendez. Euskalki horretakoak dira hemen jasotako lagin bi.

Guztiarekin ere, adibide baterako, ohar bat Euskalerriko Adiskideen Elkar-tea burutu ezinik ibili zen hautapen linguistikoaz. Gura zuten euskara eroalea

izan zedila beren asmo erreformatzaileak bultzatzeko antzerkiaren eta kanten bitartez. Bizkaiko mugan dauden bailara horietan, bizkaiera, gipuzkera edota gaztelania aukeran zeuden beren asmo didaktikoak gauzatzeko. Inoiz gaztelania hobetsi zuten funtzio linguistiko batzuetarako (*El borracho burlado* antzezlanean, adibidez), eta, hipotesi gisa, gipuzkera areago bizkaiera baino, erreparatzen bazaio segidako “Kopla-jostailuak” sortari, Munibek onduari. Xabier Altzibarrek aipatu ditu Muniberen loturak Markinarekin. Argia dirudi Euskalerriko Adiskideak bizi ziren inguruan gipuzkerak lilura berezia sortzen ziela, jatorrizko berbetaren gainetik. Gaur egun ere, horrela dirudi. Ez alferrik, Sor Luisa Miserikordiakoaren kopletan, gipuzkerazko adizkien ondoan bizkaierazko partizipioaren agerraldiak topa daitezke. Joan Antonio Mogel, hura ere ilustratuen sailekoa, hein batean, zangalatrau ibili zen bi euskalkien eremuen artean, nahiz eta elkarrizketa bidez osatutako eleberri moldeko *Peru Abarka* bikaina Markinako bizkaieraz dagoen.

Duda barik, pozgarria litzateke zehatzago jakin ahal izatea Txorierrin, Uriben, Arratian eta enparauetan zer literatura lan loratu den jai hauetan, mendebaldeko gabon-kanten panorama osotuagoa izateko.

Jarraian lau gabon-kanta biltzen dira, tankera, eremu geografiko eta euskara molde desberdinetakoak. XVIII. mendeko gabon-kanta gehiago ezagutzeko ikus, besteak beste: Lakarra (1982), Kalzakorta (1999) edota Zavala (2012).

Eder dek olaan gabia

XVIII. mendeko (1705) artzain-kanta edo bilantziko hau XX. mendearen hirugarren hamarkadan aurkitu zen Laurgain jauregian (Aia, Gipuzkoa), melodia eta guzti, musika-paper ugariren artean.

Umore oneko bertso herrikoiak dira. Ahapaldiotan, bertsogileak, edo bertso-esaleak, Betleemen ikusten duena azaltzen du, orainaldian, bertan balego bezala, zorioneko leku-ko gisa. Ardoaren aipamena nabarmena da: topa egitea hasieran eta ardo eskea bukaeran.

Bertsioaren oinarria: Manuel Lekuona, "Gabon-kantak", *Egan*, 1956 (5-6), 9-44 [27-28].

Leloa

Eder dek olaan gabia¹,
larre onean ardia...
Nafar² baino hobe diagu
Zaragozako zuria.

Brindatzen³ diat, Zeledon:
honixek egiten dik on,
sekulako honez gero
izango gaituk gu gizon.

Koplak

10 Beleneko portalepean
omen zeagok⁴ Jaungoikoa,
hura ekusten han omen dek
Paskoal gure aldekoa.

Goazen gu ere, Petiri,
Paskoal ez dek agiri;
ardiaz kontu dadukala
esan zeagot⁵ Gatxiri.

¹ "Gabi": mailu moduko tresna handia, oletan agoa, burdin salda, lantzeko erabiltzen zena. ² Hots, nafar ardoa (gorria, beltza...). ³ Topa egiten. ⁴ zagok (hikako alokutiboa): dago. ⁵ zioat (hikako alokutiboa): diot.

Tenporau egon arren hotz,
 banatxeak⁶ ni gogoz;
 halako Jauna ekustekoz
 20 zer erur⁷ ta zer izotz?

Portalepean omen zeagok
 haurtxoa narrugorrian,
 dama eder bat dadukala
 aldean bere adian⁸.

Gizon bat ere omen dek
 dirudiana santua,
 bere izenez deritzena
 San Josef justua.

Haur gazte honen ohea
 30 guztiz omen dek pobrea,
 lastoz debana⁹ koznea¹⁰,
 otez ohabetea¹¹.

Bere aldean omen zeatuk¹²
 astoarekin idia;
 hoetxek biok jango zegoe¹³
 oheko lasto guztia.

Astoak on dik oloa,
 idiak arto-lastoa...
 Festa honetan edan dezagun,
 40 Petiri, ekar ardoa.

⁶ banioak (hikako alokutiboa): banoa. ⁷ elur. ⁸ arretaz begira; bera zain-
 tzen. ⁹ duena. ¹⁰ lastaira, koltxoia. ¹¹ ohe estalkia, ohazala. ¹² zaudek
 (hikako alokutiboa): daude. ¹³ ziotek (hikako alokutiboa): diote.

Gabon-sariak

Sor Luisa Miserikordiakoaren izenarekin agertutako “Kopla-jostailuak”, berez, Mar-kinan lurperatuta dagoen Frantzisko Xabier Maria Muniberen, Peñafloridako kondearen, bertsoak dira. Kopla hauek, *Gabon-sariak* (1762) artzain-operatxoaren bukaeran koka-zen dira.

“Kopla-jostailuak” hauek ere, izenak berak adierazten duenez, jostalari samarrak dira, eta gehiegizko solemnitatea gainditzeko saioek ere zentzua izan dezakete.

Munibe ilustratuak, Euskalerriko Adiskideen Elkarteko handikiak, herriaren aurrera-bide ekonomiko eta kulturalaren aldeko ikuspegia islatzen du kopla umoretsu hauetan. Testua irakurrita, erraz antzemango zaio Oñati eta inguruetako eskualdeetan errotuta zeuden zalduntxoen espirituari: bakearen aldekoa, etorkizunari begiratzen diona eta herri ultraerlijiosoa lozorrotik ateratzeko ekimen gutxi-asko urardotua, Frantziako beren jatorrizko ereduekin konparatuz gero.

Harrigarria da egileak bere buruari barre egiteko askatasun hori, non bizitza osoan zehar sakatu zituen idealak burlaizean aipatzen dituen. Bide beretik ikusten da *El borracho burlado* antzerki umoretsua, betiere herria onbideratzeko asmoz idatzia, despo-tismo ilustratuaren eredura.

Kopla hauetan, alderantzikatutako munduaren topiko ezaguna, “denbora urrezkoare-na”, ageri da: gaixotasunak desagertuta, armen burdina goldetarako erabilia, aberastasuna erruz, egia nagusi, etsaitasunik ez (gaztelaua eta portugesa elkarri mokoka ibili berriak gudu latzean). Badira, azkenaldi honetan, antzeko bertso-sortak: euskaraz, esaterako “Bi-ziko gara horrela hirurehun bat urtez / banku guztietako jabetzaren kaltez, / sufrimendua eta nigarraren ordezt / farra eta parrandaz historia betez” (B. Atxagaren “Zenbait bertso xelebre”, Ruper Ordorikak *Hautsi da anphora*-n (1980) kantatua); edota, gaztelaniaz, “Todas estas cosas / había una vez, / cuando yo soñaba / un mundo al revés” (José Agustín Goytisoloaren “El lobito bueno / Érase una vez” poema, Paco Ibáñezek abestua).

Jatorrizko iturria: Luisa Miserikordiakoa, *Gavon-sariac*. Azkoitia: Miserikordian, 1762.

Bertsio eta oharren oinarria. *Gabonsariak; El borracho burlado* / Xabier de Munibe, Conde de Peñaflorida. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1991, 191-195. [Edizio kritikoa: Xabier Altzibar].

Kopla-jostailuak

Ezagun du munduak
Jesus jaio dena,
hain dago mudatua
ez dirudi le(he)na:
le(he)n guzia zan pena,
negar, nahibageak,
ta orain atsegin, gusto,
algara, farreak.

10 Gorroto, errierta,
 auziak ta gerra,
 gaitzak, gose, gezur ta
 intentzio okerrak
 juanik: ja¹ ez dago
 ezerren bildurrik
 ta hala dago mundua
 zeru bat eginik.

20 Abogadu, eskribau
 eta merioak²,
 mediku, barbero³ ta
 botikarioak,
 ez dira behar; ta hargatik
 izango da sarri
 Hipokrates gaxoa
 saguen janari.

30 Ezpataak, lantzaak eta
 beste arma guziak
 erositzen dituzte
 errementariak:
 ta alferrikan ez dedin
 galdu burnia hura,
 enpleatzera diaz⁴
 gure probetxura.

40 Atxur, burdinara⁵ ta
 golde bihurturik,
 nekazari langinak
 ongi giaturik⁶,
 emango digu lurrak
 garia ta artoa,
 gaztaina, sagardoa
 ta ardoa nahikoa.

¹ jada. ² herrizainak, udaltzainak; aguazilak.
 eta ebakuntzak egiten zituen osagilea (EH). ⁴ doaz.
 edo bederatzi hortzeko area. ⁶ (lurra) ongi landurik.

³ "Barberu": odol-ateratzeak
⁵ "Burdinare": bost, zazpi

Garia eta artoa
merke ta ugariro,
gaztaina ta sagarra
berriz urte oro;
ta ardoak, galdurikan
le(he)ngo malizia,
ez gaitu mozkortuko,
edan zia-zia⁷.

50 Ez da honez gero esango
gezurrik batere,
egia esango dute
dendariak ere:
juan da hemendik tranpa
ta fede gaiztoa,
ja ur bage saltzen da
tabernan ardoa.

60 Basa arteko piztiaak
maltso-maltso⁸ eginik
ez dute ja alkar jaten
ta hain gitxi gizonik:
bat eginik guziak
elkarren artean
bizi dira etsai gabe
kontentuz bakean.

70 Otsoa eta ardia
zelai zabalean
sarri ekusten dira
biak jolasean:
alberdanian txita
aizariarekin⁹,
portugesaz laztanga
gastelaubarekin.

⁷ edan erruz, oparo. "Zia-zia": ugari, gogotik edatearen onomatopeia.
tso-mantso, otzan-otzan. ⁹ jostetan, olgetan, txita azeriarekin.

⁸ man-

Hauxen bai dala egiaz
 denbora urrezkoa,
 ta ez le(he)n koplari za(ha)rrak
 erausitakoa¹⁰:
 orain haien ametsak
 egia sorturik,
 ekusten adi gera¹¹
 80 pozez zoraturik.

Baina kanta berriau
 gehitxo luzatu da,
 nere eztarri tristeia
 ja urratu da:
 nahiago det isildu
 kataratu baino.
 Agur, nere jenteak,
 hurrengo urteraino.

¹⁰ kontatutakoa; azaldutakoa.

¹¹ ari gara.

Gernikako Gabon-kante (1764)

Sebastian Antonio Gandarak, besteak beste, Gabonetako hiru operatxo edo “Gabon-kanta” sail idatzi zituen: 1757, 1762 eta 1764an (Kalzakorta, 1999). Antologiarako 1764koa hautatu da. José Ignacio Tellechea Idígorasek topatu zuen Historia Errege Akademian (Madril): “una opereta navideña manuscrita, redactada en euskera vizcaíno” (Tellechea eta Lekuona, 1966: 157).

Lantxoak sarrera bat du, *Sarmen*, eta hamabi ahapaldiz osatzen da. Bertan Muxil eta “Bizkaitar baten” elkarriketa josten da: erritmo eta tonu arin eta atseginez taxutua, hizkera herrikoi eta naturalez garatua.

Ongi landutako bertsoak dira, bai neurritz, bai errimaz: 6a / 3b / 6a / 3b / 5c / 5c / 6a / 3b.

Gandarak Larramendiri bidali zion obratxo hau gutun batekin: maisuak onartzen bazuen obratxoa, egileak poza hartuko zuela adieraziz. Esker onez eta lana goratuz beste gutun batez erantzun zion Larramendik (ikus honen gutuna liburu ki honetako 450-452. orrialdeetan).

Jatorrizko iturria: Sebastian Antonio Gandara, 1764, “Guernicaco Gabon-cante - Hurte 1764”. Historiaren Errege Akademia (Madril), “Jesuitas” funtsa, 62 paper-sorta.

Bertsio eta oharren oinarria: J. Ignacio Tellechea Idígoras eta Manuel Lekuona, 1966, “‘Gabon-Kantak’ de Guernica (1764)”, *BRSVAP*, 22 (2), 157-171.

Gernikako Gabon-kante – Urte 1764 Muxil ta Bizkaitar baten artean

*Sarmen*¹

1. Hauxe ze gauea!
2. Zelanbere dan²!

1. Nik jakin-minea
asko da esan³.
2. Ekin bada, Muxila:
nahi ez zaitut isila.

1. Zeu lagun niri abia
urtengo kanta guztia.
2. Horrelan biz.

¹ Sarrera. ² Horixe bai dela, benetan dela. ³ Hots, nik hitz egiteko gogo handia dut (Lekuona).

1. Poz dot izan.
2. Gakiozan⁴.

1. Ni zere aldiz⁵.

Guztiak. Galanto, eretxian⁶,
horniduko da kantea.
Bakotxaren aldian
izango da euskerea
dagokien zorian.

2. Aurra⁷, maite,
hasi zaite.

I

Mux. Judan bat uria
da Belen.
Hona etorria
zan Birjen,
asentetako⁸,
zerren zalako
Jose, jatorria
Daviden.

Euskaritxu⁹

Iño¹⁰!
Guztiz alai
diño.
Honek nun-nahi
hots egin behar leuke
tantararai.

⁴ Gakizkion, ekin diezaioGUN; has gaitezen. ⁵ Ni zurekin txandatur. ⁶ diru-
dienez. ⁷ Aurrera, ea. ⁸ kokatzeko, hau da, erroldatzera. ⁹ Lelo. ¹⁰ Mi-
respenezko, harridurazko, interjekzioa.

II

Bizk. Ostatu nahiaz zen
 Maria.
 Alperrik zan Belen
 handia.
 Ez zan aurkitu
 nok han laketu¹¹
 hari gela baten
 grazia.

III

Mux. A, jente gangarra¹²
 Belengo!
 Guztai zaldarra¹³
 urtengo!
 Zuek ukatu
 Birjeni leku?
 Zuentzatugarra
 hurrengo!

IV

Bizk. Sartu zan abere
 etxean,
 Jose zala bere
 aldean.
 Bertan Semea,
 bakar berea,
 argira zan gure
 onean.

¹¹ nork han atseginez eman, bihotz onez eskaini.
kiztena, larru azalaren infekzio zorneduna.

¹² ergela, harroa.

¹³ erla-

V

Mux. Nok dau ez horretan
mirari¹⁴?
Zeinbat zor geutsan¹⁵
Amari!
Hantxe nik egon¹⁶,
mosu da emon¹⁷
ointxu politetan
Berari.

VI

Bizk. Bizi direanak
lurretan,
baita dagozanak
goietan:
Andra txukuna
bihotz biguna,
zeuri esker manak¹⁸
miletan.

VII

Mux. Hago, Deabrua,
haserre,
oraintxe burua
jak¹⁹ erre.
Haginok nahiko
zerratu²⁰? Aiko²¹!
Emon zorroztua
nik zerre²².

¹⁴ Hots, nork ez du hori miresten, nor ez da horretan miraritzen.
gun. ¹⁶ Hantxe egon banintz. ¹⁷ musu emango nioken (Lekuona).
onak. ¹⁹ zaik. ²⁰ nahiko (zenituzke) zerratu. ²¹ Ea!, ekin!; begira!
emango (dizut) zerra zorroztua.

¹⁵ dio-
¹⁸ esker
²² Nik

VIII

Bizk. Birjina, zeurorren
besoak
dira gozoaren
gozoak;
euretan sarri
Jaungoikoari
zagoz eragiten
*ohaoak*²³.

IX

Mux. Esan da nik²⁴, Birjen,
guztia:
sekula ta amen,
eztia
dala berbera
bururik pera²⁵.
Garbi dinot hemen
egia.

X

Bizk. Jaungoikoa, zeuxek²⁶
hazia
izango, ez bestek,
Maria.
Hazitzailea,
idebagea²⁷,
dauko ugatz horrek
guria.

²³ obaubak, lo-kantak, seaska-kantak. ²⁴ Esango dut nik.

²⁶ zerorrek, zuk zeuk. ²⁷ kiderik gabea, paregabea.

²⁵ burutik behera.

XI

Mux. Ai, bekatariak
 izan gu!
 Zeure bitarteak
 balidu²⁸!
 Gure Jabea,
 gugatik, ea!
 Zuk egin sotilak
 erregu²⁹!

XII

Bizk. Apaintzaileari
 osaiak³⁰,
 enda³¹ Baltzolari
 graziak.
 Egin dau bihar³²
 biraldu behar
 jakaz³³ Muxilari
 sariak.

²⁸ balia gaitzala. ²⁹ erregu xumeak, apalak, xaloak. ³⁰ laudorioak (?) (Lekuona). ³¹ eta (?) (Ikus: *OEH*, s.v. "enda". 3). ³² Egin du lan; egin duen lana ikusiz, egindako lanari dagokionez. (?) ³³ bidali behar(ko) zaizkio.

II

Vize... Olatu nazar Zen
 Maria.
 Alperre zan Belen
 andia.
 Eran auguitu
 noc an lajietu
 hai guela batan
 gracia.

III

Hun... Als gence gancana
 Belengo!
 Gurtiai Taldan
 utengo.
 Zuec ucatu
 Vigeni lecu?
 Luenteat su gana
 hurengo.

IV

Vize... Saitu zan abere
 ehean,
 Jose Zala bere
 aldean.
 Beatan Semea,
 Bacar berea,
 arguiza zan gure
 Ouean.

V

Mun... Noc duu ez osolan
 miazari?
 Ceibat Tor que ivan
 Amasi!
 Ancho nie egon,
 mosu da emon
 dinchu politetan
 beari.

VI

Vize... Vici dizeanac
 Luaxetan,
 baita dogozanac,
 goietan,
 Ancha Chucuna,
 biotz biguna,
 Zeusi Esquea manue
 milletan.

VII

Mun... Ayo, Deabua,
 azerre;
 Orainche buua
 yac eue.
 Aguinac naico
 Carratu? Naico,
 Emon Loxortua
 nie Cere.

"Gernikako Gabon-kante"ren II-VII. atalak. Sebastian Antonio Gandara (1764; Historia-
 ren Errege Akademia).

Eguberriren jitiáz

Gabon-kanta edo noel hau 1782an argitaratu zen. Gero, Charles Bordesek jaso zuen, moldatuta, bere *Uskal noelen lilia* (1897) bilduman.

Bertsootan, Eguberria dela-eta pozteko deia zabaltzen da, eta Jesusen izenaz xarmatza gonbidatzen. Jesu Kristok gauzatu duen salbazio gertaeren haria adierazten da, leku berezia (4-8 bertsoak), jakina, Betleemgo misterioari emanez.

Hamar lauko, errima gurutzatua, eta lerro guztiak zortzi silabaz osatuak: 8a / 8b / 8a / 8b. Bertsioaren oinarria: Barneix Altzabeheiti, 1782, *Noelen lilia*. Barkoxe.

Lehen noela
Adbentuko lehen igantian kantatzeko

Eguberriren jitiáz¹
gitian² izan bozturik,
Jesusen izen saintiaz
giren³ oro xarmaturik.

Evak bere inbidiaz
falta egin zianian⁴,
bertan Luzifer handiaz
poseditu ginandian⁵.

10 Bena Jesus Kristek gutu
arraerosi berrizki⁶,
eta gaitzeti libratu
guk merexitu gaberik.

Birjina batek du sortu
establia txar batetan,
eta berak adoratu
umiliate handitan.

¹ etortzeaz, etorreraz. ² gaitezen. ³ gaitezen; garen (subjuntibo zaharra). (?)

⁴ oker egin zuenean. ⁵ deabruaz posedituta geunden; deabruak bereganatuta gelditu ginen. ⁶ gaitu berrerosi berriki; gaitu salbatu duela gutxi.

20 Jesus sortu bezain sarri
aingiriez da laidatu⁷,
bai eta ere hanti sarri⁸
artzainetzaz adonatu.

Orienterik jin zaitzo⁹
erregiak presenteki,
zoini eskentu beitzaitzo¹⁰
umiliate bateki.

Mirra eta intzentsia
dutie ohoreskatu¹¹,
bai eta Jesus Krist
urrereki adonatu.

30 Errege haien gidatzen
izar bat beti martxatzen,
zeren Jesus Kristez beitzen
Jinkua berriz formatzen.

Jesus Kristek hanbat maite
uken du kristinua,
ezin erran beitaiteke
Hark dian amuriua.

40 Hil denaz geroz gugatik
supliziozko penetan,
dezagun otoi deboki
ezar gitzan zelian¹².

⁷ laudatu, ohoratu.
ni eskaini baitzaizkio.

⁸ handik sarri, handik gutxira.
¹¹ dituzte eskaini.

⁹ etorri zaizkio.
¹² ezar gaitzan zeruan.

¹⁰ zei-

4.3. Satirikoak

Ziri eta irri, *Irri eta zirika* deitu zion Pierre Lafittek mota honetako bertsoen bilduma sailari bere *Kantu, Kanta, Khantore* liburuxkan (Baiona, 1967). “Isekazkoak” deitu zitzairen XIV, XV eta XVI. mendeetakoak biltzen dituen Antologia honen lehen liburukian. Batzuetan “kopla iraingarriak” bezala ere izendatu izan dira. Euskaltzaindiko LIB taldeak burutu *Literatura Terminoen Hiztegia*-n (Bilbo, 2008), “Satira” hitzaren sarreran aztertzen dira, burla eta isekarekin lotuz. Satira, berez, bertotan, hitz lauz edota hitz lauz eta bertotan ageri daitekeen literatura generoa izanik, eguneroko errealitate gordina bere alde mugaezinetan agertzea dauka helburu: gizakien akatsak, aberatsen bizioak, gizon eta emakumeen arteko harreman traketsak, eta gizarteko beste hainbat eta hainbat arlo kritikagarri. Hauek modu errealistan, hizkera arruntan, ematen dira borondate argi batekin, era kritikoan egunerokotasuna adieraztea, alegia. Eta Mijail Bajtin kritiko ezagunak, hain zuzen, kontsideratzen du munduaren inauteri sentimendua, espiritu karnabaleskoa ageri zaigula satiran.

Grezia eta Erromako teatroan eta zenbait poematan ez ziren falta ziri bertsoak, garaiko ohiturak kritikatzearren; ez eta nobelagintzan, adibidez Petronioren *Satiricon* deituan. Erdi Aroan ere ugari ziren goliardoek moldatzen zituzten bertso satirikoak hierarkia salatuz; Galizian *Cantigas de escarnho e maldizer* deituak izan ziren, eta, agian, formarik biribilenak Heriotzaren Dantzek osatu zituzten. Euskal arloan ere ageri dira, geroago jasoak izan arren, tankera honetako koplak, hala *In nomine Patrika* bezala hasten dena, Joan I.a Gaztelakoaren (1379-1390) aurkakoa. XVI. mendearen erdialdekoa da Martitxo Musuren kontrako kopla, zintzarrots edota tobera batean kantatua. Ez ziren halakoak gutxi izanen, 1452ko Bizkaiko Foru Zaharrak aipatzen baititu andere lotsagabeek sortutako “coplas y cantares a manera de libelo difamatorio”, eta, hileta garaietan ematen ohi zirelarik, horrelakoak debekatzen baitziren.

Beste maila batekoak, espiritu erasmista nabarmentzen zaielarik, eta berez Errenazimentuko espirituaz kutsatuak lirateke Joan Perez Lazarragakoak XVI. mendeko bigarren partean moldatuak, mojaren koaitak eta protestak bere familiaren eta fraide sabelandi, lizun, hipokrita eta berritsuen kontra, gaztelaniaz “malmonjada”ren erromantzeak izenez ere ezagunak.

XVII-XVIII. mendei dagokienez, testuak bi iturri ezberdinetatik iritsi dira. Alde batetik, Epai Auzietan ageri direnak eta, bestetik, argitaratutako liburuetatik hautatuak. Salatzen diren gaiak askotarikoak dira. Lizunkeriarekin zerikusia dutenak, adarrak eta beste, alegia, baina baita ere, hizkuntza hautuak,

mistizismo eta elizkoikeria gehiegiak, edota Iraultza garaian iraultzaileekin bat egin zuten apaiz eta apezpikuen kontrakoak.

Halaber, ez da falta, Augustin Xahok zioenez, Barkoxeko eskola finean ikasitakorik, hala nola Beñat Mardo koblakari oparoa, zeinaren bertso gutxi gelditu diren, tamalez. Pierre Topet *Etxahunen* hogeita bat kantu iraingarri aurkezten dituzte Pierre Lhandek eta Jean Larrasquetek egindako bilduman (1946), baina azken hauek hirugarren liburukirako uzten dira, zeinen izaera eta gaiak berdintsuxeak diren. Hau da, herri gertakizun bitxi eta irrigarriak, eskandalu txikiak, eguneroko bizitza, merkatu eta ferietako egunak eta arratsaldeko bilerak animatzen dituztenak, non aipamen gaizto eta mendeku bizirik ez den falta, baina non helburu nagusia irri egitea den, batik bat.

Azpiatalaren sarrerak eta oin-oharrak: Lantaldea

Tolosako paskina

Juan Otazu Leaburuko apaiza da, Jose Maria Satrustegi (1960) ikertzailearen arabera, ondoko bertsoen egilea. Antonio Olazabal eskribauaren kontra moldatuak dira 1619. urtean, eta Iruñeko katedraleko artxiboan “Procesos” deitu sailean aurkitzen dira. Leku-koek ziotenez, urte horretako irailaren 27an zaratarik entzun omen zen Tolosako kaleetan barrena. Lauzpabost gizon sartu ziren Igerondoko bidetik gauez kantuak abestuz, Kale Nagusiraino joan zirelarik, eta biharamunean bertso hauek agertu omen ziren Nafarroako atean, M. Iurramendiren etxe aurrean. Koldo Mitxelenak “Pasquines de Tolosa” bezala deitzen ditu bere testu zaharrea bilduma-ikerketa liburuan. Esan bezala, Antonio Olazabal eta honen emazte Maria López de Vidaror iraintzeko asmoz sortuak ziren, auzokoek gorrotatzen omen zituzten eta.

Jatorrizko iturria: Iruñeko Katedraleko Artxiboa, *Procesos*, 1620, 125. f.

Bertsio eta oharren oinarria: Luis Michelena, 1964, *TAV*, 127-130.

Adarrak emaiten dira Miraballesen¹
dozena mila florinen.
Zerueta-rik etorri da Moisen
egia² esatera Errazkinen³.

Miraballesko etxeorri
lehen ohi zeritzan Zapatari,
orain eman dio dordo⁴ hor[r]jek izen onori
andrei-oi erakusteko dantzori.

Adarrak emaiten dira etxe horretan
10 nori bere diruetan, arratsetan.
Hargaitik ohi dabil puñaltxo-
paseaetan, pordoetxo-⁵ duela eskuetan.

Mirabal[l]esko jaunarenean
adarrak ematen dira gotarik ez duanean;
gota duen orduan buru txipia ohi daduka koruan,
etxe-koak lar[...]-i ohi da[...] korruan⁶.

¹ “Miraballes”: Bizkaiko herria izan arren, etxe baten izena dirudi. ² aspaldi ezaguna den egia. (?) ³ “Errazkin”: Larraun (Nafarroa) herriko auzoa. ⁴ durdo: arrain ezpain-mamitsu eta ezkata handikoa. Mesprenxuz erabilia. ⁵ makila-txo-
⁶ Irakurketa zaileko lerroa. Hautabideak: *larri* (Mitxelena) / *lan* (Urkizu)...; *dara* (Satrustegi) / *daro*, *dare* (Mitxelena) / *daka* (Urkizu)...

Anduraz⁷ beterik magalak
sendatzeko belaunak,
joan ohi zarizka⁸ andreak;
20 atera ohi dira handik bustirik begiak.

Kontsolatu ohi da Profetisarekin⁹
eskuren¹⁰ duela Alferiz Matxin¹¹,
askotan sartu ohi zaka¹² Abadesakin;
andre ederrok orduan dantzatu ohi dira besterekin.

Gosetez hartu ohi ditu andre ederrak,
[...]la¹³ ekusirik haren begi ederrak.
Enbidiosoak dira txabiraiaren¹⁴ begiak,
halakoak dira haren eginak.

In Dei nomine Amen

⁷ "Andura": intsusaren antzeko landarea, kiratsa dariona. ⁸ zaizkio. ⁹ Bai "Profetisa", bai "Abadesa", agian, gertaera eta bertso saila sortu ziren unean eta inguruan ezagunak ziren bi pertsona xelebreren ezizenak. ¹⁰ eskutik. ¹¹ Olazabalekin errietan egin zuen Martin de Cascarraga ote? ¹² zaio. ¹³ Hautabideak: *eula*, *zula* (Mitxelena). ¹⁴ gabiraiaren.

Nazioneko besta Senperen

Jean Robinek (Donibane Lohizune, 1738-1821) zenbait erlijio idazki idatzi zituen, hala nola *Urte Saindu Jubilaueko Otoitzak* (1776), eta Michel-Ange Marin elizgizonak frantsesez (Paris, 1752) argitaratutako eleberri baten itzultzailea-edo da: *Birjina edo don-tzeil kristaua* eleberria, zeinaren edizioa Jose Antonio Mujikak paratu duen (Euskaltzaindia, 2010). Moldatu zituen orobat ziri bertso zenbait Augustin Xahok oso estimatuak eta Jean Haritschelarrek ikertuak. Honakootan barre egiten du nasaiki Iraultza garaian Askatasuna-ren arbola inguruan Senperen dantzan ari diren *jaun erreteraz* eta *atso gaztetuez*.

Jatorrizko iturria: "Nazioneko besta", *Ariel, Courrier des Pyrénées*, 19, 1845-02-09, 3.

Bertsioaren oinarria: "Nazioneko besta Senperen", in *Bertsolaritzaren historia. La-purdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak, II*. Donostia: Etor, 1991, 249-251. [Edizioa: Patri Urkizu].

Senperen egin dute besta bat handia:
deklaratzera noa, guziek guardia.
Jaun erreterak ditu oro gomiatu,
nazioneko besta¹ dute ohoratu.

Atso zahar batzuek, ongi apaindurik,
plazala bildu dira, elgar aditurik;
ikusi dutenean han ez dela deusik,
ostatura joan ziren, bihotzak ilunik.

10 Ostatuan sartzian, etxeko jaunari
atsoek erran diote: "Hots, fite, Bettiri²!
Gaur besta handi dugu, iguzu jatera³,
juan behar dugu gero guziek plazara".

Bazkaiteko denboran, bata bertzeari
oihu egiten zuten: "Hire graziari⁴!
Bibe nazionea! –zioten gogotik–.
Gaztetan ez dun orai gu bezalakorik".

¹ Hau da, festa nazionala, Frantziako Iraultzaren garaian Federazioaren festari (ba-tasun nazionala babesteko 1791ko uztailaren 14an eraturako mugimenduaren sorrerari) edota 1791ko Konstituzioaren aldarrikapenari dagokiona. Oraingoan, Senperen, jaun erreterore konstituzionalistak (1790eko Kleroaren Konstituzio Zibilaren zina egindakoak) zabaltzen du festarako gonbita (ikus Haritschelhar, 1991). ² agudo, laster, Pia-rres. ³ emaiguzu jaten. ⁴ Hire ohoretan.

20 Bazkaldu direnian atso gaztetuak
kontrapasetan dire hasi zoratuak:
“Hots, begira huts egin! –zioten atsuek–
Dostatu behar dugu gaur hemen guziek”.

Dantzatu direnian, arbaso zaharrak
kanporat ilki dira, husturik sakelak;
plazan arribatzian⁵, bisaia gorririk,
mundu guzia zagoen irriz zabaldurik.

Jaun erretora, berriz, leihorat etorri,
handik konplimenduka zitzaie hasi:
“Hots, ene haurrak, orai hor dantza zaitezte,
ni ere zuiekilan abia nindaite⁶”.

30 Atsoek errepusta jaun erretorari:
“Zu beharko zaitugu ororen gidari!”
Emaiten da trunkoa⁷ aintzingidaritzat,
atso zahar guzien gobernatzailetzat.

Hasi zenean beraz trunkoa dantzatzen
gure atso guziak irriz eman ziren,
bere esku zimurak emanik hanketan⁸,
oro begira zauden besta handi hartan.

40 Gure atso gaizoak ez ziren unatzen,
bere artzainarekin oro kontent ziren,
ordean heien senar gaxoak etxean
tupina⁹ hutsa zuten batu¹⁰ iluntzean.

Gizagaizoak ziren plazalat etorri
bere emazten bila zoroak iduri.
Jaun erretorak hori ikusi orduko
oihu egin zioten baken egiteko:

⁵ heltzean, iristean. ⁶ ninteke. ⁷ Hau da, berez: tronkoa, enborra. Erretorea, karikaturaz, tronko batekin parekatzen da: baldarra, traketsa, lodia, malgutasun eta arintasunik gabekoa, hots, dantzarako behar denaren kontrakoaren irudia. ⁸ Hau da, barre-algarako jarreran. ⁹ eltzea. ¹⁰ topatu; aurkitu.

“Zuk, Joanes, edan zazu, zuk ere, Domingo,
ene eskuietarik zenbait arno trago.
Bibe nazionea! Egizu zuk, Pello!
Egun haserretziak deus ez du balio.

50 Gizon eta emazte, dugun orok edan,
basoak trinkaturik¹¹ omere onean.
Zoazte elgarrekin guziak bakean¹²!”.
Besta akabatu zen hola arratsean.

¹¹ topa eginik.

¹² Festa bukatzeko, modu irrigarriz, mezako *Ite, missa est*, “Zoazte, Jaunaren bakean”.

Beñat Mardoren kantorea

Beñat Mardo (... 1793 ...) barkoxtarra da, Mardoenea etxaldekoa ziur asko. Louis Dassancek, euskal kantaren kronika egin nahirik ari zenean, galdera hau egin zuen: Nor izan zen lehen koplari ezaguna? Eta eman zuen erantzuna hauxe da: Beñat Mardo, barkoxtarra. Baina, zer dakigu Mardori buruz? Ezer gutxi. Dena den, ezaguna da jostu-na zela eta “Barkoxeko gatu-jalen kantoria”, azken bertsoak dioenez, 1793an inprimatua izan zela. Jadanik Augustin Xaho atharraztarrek zioen hogeitaz liburutik ez ziratekeela sartuko Mardok ontzen zituen bertsoak, jasotzeko estenografo bat han gertatu izan balitz, edozein une eta aitzakiarekin ematen baitzituen saioak. Horrelakorik ezean, bai Salaberriren kaieretan, bai bestetan sakabanaturik edirenik bildu dira zortzi kanta, zeinetarik hemen bi hautatu diren.

Beñat Mardo, Museina, Alexis Arotx, Idiart Zalgizekoa, Pierre Topet *Etxahun*, Dominique Haritxabalet eta zenbait artzain anonimo, besteak beste, lirake Barkoxeko koplari eskola osatzen zutenak. Umore eta fineziaz jantziak, mihi zorrotz jostalariez hornituak, izpirituz beteak, balirudike mende oso bat betetzen zuketela Mardo eta Etxahunen koplari garaikideek, Barkoxeko eskolak, Antoine d’Abbadieren Lore Jokoak XIX. mendearen erdialdean hasi aitzin.

Hautatutako kantore honetan, Barkoxe Baxabilako Mardo, sastre lanbidez, goiko auzoko beste koplari batekin eztabaidan hasten da, eta honek dio ez zaiola goiko auzoko apendizik joango ikastera, erantsiz, azken bertsoan, hobe dutela ez bata ez besteak banitaterik hartzea, geldituz bata sastre eta bestea zintzarri-egile.

Jatorrizko iturria: “Beñat Mardoren khantoria”, in J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 192.

Bertsioaren oinarria: “Beñat Mardoren khantoria”, in *Bertsolaritzaren historia. Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak*, II. Donostia: Etor, 1991, 179. [Edizioa: Patri Urkizu].

—Ni deitzen nük¹ Beñat Mardo, Barkoxe Baxabilako²:
otoitzen hait ez dizadala³ kantorerik (h)unt haboro⁴.
Ez dakika⁵ ni nizala бүрүзagi hartako?

—Kantore (h)untzale hizalakotz düka⁶ hartzen banitate?
Apendizik ez zaik ez jinen Gainetarik⁷ batere.
Baxabilako laurentako⁸ nihaur ez nük ahalke.

—Kobla horren emailia ez da laboraria,
zunbait markis, edo kunte, edo kardinalia!
Bürdüinarik dianian⁹ zintzarri-egilia.

¹ nauk (hikako alokutiboa): naiz. ² “Basse ville”ko (fr.), hots, Barkoxe herriko behe parteko. ³ eskatzen haut ez diezadaala (hikako neutroa, hik niri). ⁴ kantarik ondu, moldatu, gehiago. ⁵ Ez al dakik. ⁶ al duk. ⁷ Hots, Goiko auzotik. ⁸ lauren aitzinean; lau lagunen aurka. ⁹ duenean.

10 —Zintzarri egile nizala ez hadila ez düda,
areta ez hait¹⁰ interrunitü izigarri ardüra¹¹
bürdüinaren xerkara jinik hire magasiala¹².

—Hitzaz gütük estunutzen¹³, Museinako kuntia,
zerentako hartzen dian Gainetarren altia¹⁴:
ar(e) eta nik ere ez diat hiretako antsia¹⁵.

—Kunte, markis, kardinale ezin izan gintake,
hobe diagü bai egonik hartü gabe banitate,
hi tailür hizan¹⁶ bezala, ni zintzarri-egile.

¹⁰ hala ere ez haut. ¹¹ maiz, sarri. ¹² burdinaren bila etorririk hire dendara.
Magasin (fr.). ¹³ estonutzen, harritzen. ¹⁴ aldea. ¹⁵ hiretako ardura, kezka;
hiretako beldurrik. ¹⁶ sastre, jostun, haizen. *Tailleur* (fr).

Xipa eta batez

Hautatutako bigarren kantore honetan, Mardok kontatzen du nola tratante batzuk bildu ziren Goihenetxian afari eder bat egitera, ez zelarik falta izan ez haragi on freskorik, ez arrainik, ez eta hamazazpi pitxer ardo zazpirentzat. Azkenean lanak izan zituzten etxeratzera, beren zamarietatik erortzen baitziren, modu irrigarrian iritsi zirela. Aholku bat ematen du bukaeran, ardoa neurritz edan behar dela, alegia.

Jatorrizko iturria: “Xipa eta batez”: Pierre Lafitte, 1950, “Deux chansons de Beñat Mardo découvertes par le R.P. Lhande”, *Gure Herria*, 293-299.

Bertsioaren oinarria: “Xipa eta batez”, in *Bertsolaritzaren historia. Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak, II*. Donostia: Etor, 1991, 186-187. [Edizioa: Patri Urkizu].

Adiskide eli¹ batek baziela junta,
isilik egiteko algarreki besta,
alde guzietan da hedatu berria,
Goihenetxia zela aitatu etxia.

Han ez zaitze² faltatu haragi (h)un freskak,
oilo eta pulardak³, arrain eta xipak⁴,
ardu xuriak ere, behartzu⁵ pentsatu
burutik buru dila besta uhuratu⁶.

10 Hamazazpi pitxer ardu zazpirentako
ez zen sobera bena bai aski franko;
gero zutuzun⁷ lanak etxerat juiteko⁸,
zamarik hezkatx⁹ heltu makinuentako¹⁰.

Gibelaz aitzinala¹¹ bat zaie igaiten,
bestaldilat buruzpiko¹² beste bat erorten;
zerbait ere gisatan dira arranjatzen¹³,
gaiatz gai¹⁴ eta ez barur, etxerat partitzen.

¹ talde. ² ez zaizkie. ³ oilanda gizenak. ⁴ “Xipa”, txipa: ibai arrain txikia, gorrixka; korrokoiairen mota bat (*Rhodeus amarus*). ⁵ behar duzu. ⁶ burutik burura, hasieratik bukaeraraino, dela festa ohoratu, ospatu. ⁷ zutuzun (zukako alokutiboa): ziren. ⁸ joateko. ⁹ zamariak (zaldia, astoak) hezigaitz. ¹⁰ ganadu tratarientzako. ¹¹ Atzekoz aurrera. ¹² ahuspez, muturrez aurrera. ¹³ antolatzen, moldatzen. ¹⁴ gaez gau, gau betean.

Partitu ondun¹⁵ fite xenda zien galdu¹⁶,
 etxerat jun lekutan¹⁷ oihanian sartu;
 begiek ez ikusten, berak burunguru¹⁸,
 20 beharko ote zaie bidian baratu.

Bestaliarrer¹⁹ zaie otsua huilantu²⁰
 gai (h)unaren²¹ eman ez dutu uhuratu;
 bena baatzarri²² horrek zamarik lotsatu²³,
 laurhazka²⁴ zuin lehenka²⁵ oro abiatu.

Ez beitziren egarri gure makinuak
 luak egoixten zeitzen²⁶ gaizuer buriak;
 petik inñaziren pare galtzen²⁷ zamariak,
 pilota bezain biribil dira urtukiak²⁸.

Lurrila erorteko iharrausaldiak²⁹
 30 segurki iratzarri zutian guziak;
 gustuki atzamaiten beren buriak
 bide handin hedailo lohin nahasiak³⁰.

Ettxerat zamariak zinkaz³¹ zaitze heltzen
 etxekuk keheilala³² berala agertzen;
 nausik falta ikusiz dira desolatzen
 eta hen xerkatzera laster abiatzen.

Nonbait argi hasteko³³ franko freskaturik
 etxetarat huilantzen dira nunti(k)-baitik³⁴,
 segurki hurak ziren untsa markaturik.
 40 Oro sako³⁵, ur, lohi, bunetak³⁶ galdurik.

¹⁵ ondoan, ondoren, eta gero. ¹⁶ berehala xendra, bidezidorra, zuten galdu. ¹⁷ joan orde. ¹⁸ zorabiatuta. ¹⁹ Festazaleei; festan zebiltzanei. ²⁰ hurrandu, hurbildu. ²¹ gau ona, gabona. ²² baratzarri, topo egite. ²³ bel-durtu. ²⁴ lauoina, lau zangotan, hots, urratsik bizienean. ²⁵ zein azkarrago. ²⁶ loak erorarazten, makurrarazten zizkien. ²⁷ (beren) azpitik tximistaren pare galtzen (dira); hala nola tximixta desagertzen (dira). ²⁸ aurtikiak, jaurtikiak, bo-teak. ²⁹ Lurrera erortzeko inarrosaldiak, astinaldiak. ³⁰ (ahuspez) etzanik lohian, lokatzen, nahasiak. ³¹ irrintzika. ³² etxekoak atarira. ³³ argi urratzerako, eguna argitzerako, egunsentirako. ³⁴ hurrantzen, hurbiltzen dira nondik-baitetik, nonbaitetik. ³⁵ zauri. ³⁶ bonetak, txapelak.

Otoi, erran zahar hau untsa har ezazu:
uhurez bizitzeko moienak batuzu³⁷,
orotako hobena segurki hau duzu:
ardua beti doin³⁸ erabil ezazu.

³⁷ ondratuki, duintasunez, bizitzeko baliabideak, bitartekoak, badituzu.
neurritz; behar adina soilik.

³⁸ doian,

4.4. Laudoriozkoak

Laudoriozko testuak literatura-genero epidiktiko edo erakusgarriaren barruan kokatzen dira, hots, ekintzak eta jokabideak –ederrak goretsiz eta zarrak aitzitik gaitzetsiz– agerian jartzen dituen generoan. Laudoriozkoak, hain zuzen, herri, talde zein pertsona on, nagusi, jakitun, indartsu eta antzekoen balentria edota ekintza gogoangarriak goratzeko erabiliak izan ohi dira.

Literatura mota hau antzina sortu zen ahozko bertso zein testu idatzietan. Aristoteles, Horazio, Zizeron eta abar *genus demonstrativum*-en gainean aritu ziren, bai eta laudoriozko testuak idatzi ere: Horazioren *Carminak* eta Zizeronen *Oratioak* (“Pro M. Marcello”, “Pro Lege Manilia”), kasurako. Gaur egunean, laudoriozko testuak puri-purian mantentzen dira: Constantin Cavafis-en olerki askotan, esaterako; euskaldunen artean, Arnaud Oihenarten “Zalgiz jaun (...) gorazarretan” ondutako hamalauduna eta “Arrain jaun (...) zenaren hilartitza”, edota Xalbadorrek Euskal Herriari, euskarari eta euskal pilotariei eskaini zizkienak, besteak beste.

Laudoriozko testuak, modalitate askotako formen pean agertzen dira: elegiak, epitafioak, epitalamioak, panegirikoak... Prosaz eta hitz neurtuz moldatu ohi dira. Prosaz, adibidez: Cervantesek *Don Quijote de la Mancha* liburuan Béjarreko dukeari egindako eskaintza, edota Axularrek Bertrand Etxauz goratuz idatzitako “Gomendiozko karta”. Neurtitzez, esaterako: Jorge Manriqueren “Coplas por la muerte de su padre”, edo Manuel Larramendiren “El soneto y las décimas que se hicieron en alabanza de aquella acción gallarda con que el Príncipe N. Señor, que Dios guarde, a un Toro atrevido, que amenazaba estragos y tragedias contra la Princesa N. S., que Dios guarde, adelantándose con valor, hasta entrarse en el riesgo, le disparó con tal acierto y felicidad, que le dejó muerto a sus pies”.

Testu epidiktikoek bost fase edo etapa izaten dituzte: *exordioa*, *narratioa*, *argumentatioa*, *peroratioa* eta *amplificatioa*. Laudoriozko testuen idazleak, gehienetan, *exordioaz*, *amplificatioaz* eta *peroratioaz* baliatzen dira; *amplificatioaz*, batik bat. Horretarako, laudoriozko literaturak errekurtsu ugari sortu ditu. Bi nagusiki: batetik, protagonisten balentria edo bertuteen handitzea, eta, bestetik, gorazarrearen heroia sona handiko pertsonaiekin (Bibliako edo literatura klasikoko heroiekin, kasurako) konparatzea.

Laudoriozko testuek aro klasikoan izan zuten garrantzia indarberritu egin zen Errenazimentuan: gizabanakoek, zirela nobleak, gudariak, jakitunak, kirolariak edo artistak, gizarte protagonismoa berreskuratu zutelako, eta, bide batez, handikien faboreak lortu edota eskertzeko ahaleginetan, idazleek haiei odak eta eskaintzak dedikatzen zizkietelako.

Ahalegin horretan, Errenazimentuko eta Barrokoko idazleek erruz imitatu zituzten klasikoek erabilitako literatura gaiak eta moldeak: Rodrigo Carok “A las ruinas de Itálica”, kasurako, edo Frai Luis Leongoak “Epitafio al túmulo del príncipe Carlos” eta “A (Francisco) Salinas” oda; halaber, Garcilaso de la Vegak hainbat poematan, “Ode ad florem Gnidi” esaterako. Harrezkero, laudoriozko bertsoak mantendu eta indartu egin dira gaur egunera arte: “Elegía en la muerte de Miguel Hernández” edo “El enterrado”, Federico García Lorcarik Vicente Aleixandre eskainitakoak, besteak beste. Euskal Literaturan, berriz, bat aipatzearren, Xabier Letek Urepeleko artzain Xalbadorren oroimenez egina.

XVII. mendeko Euskal Literaturaren laudoriozko testuetan gai errepikakorra –errepikakorrena omen– euskal hizkuntzaren defentsa eta gorazarrea izan ohi da. Errenazimentuan hizkuntza autonomoek prestigio handia bereganatu zuten grezieraren eta latinaren ondoan (Juan Valdés eta Antonio Nebrija, gaztelaniaren kasuan), bai eta tokian tokiko hizkuntzek ere (euskarak, esaterako), gaztelaniaren eta frantsesaren parean: Etxepareren “Kontrapas” eta “Sautrela” olerkiak lekuko.

Euskal Herriari dagokionez, Iparraldeko idazleek lehenago eta nabarmenago izan zuten euskal hizkuntza hobestea Hegoaldekoek baino, eta hori ez soilik, ohi den bezala, elizgizonen artean, idazle laikoen artean ere bai. Mugaz bi aldeen arteko diferentzia hori arrazoi bigatik gerta zitekeen: batetik, Nafarroako errege-erreginen babesarengatik (Joana III.a Albretekoarena, kasurako), bai eta eliza kristauen hierarkiarena ere, Bertrand Etxauz artzapezpikuarena, adibide gisa. Izan ere, euskal hizkuntzari eta, oro har, euskal kulturari erlijio- zein politika-agintariek emandako babesa askoz lehenagokoa eta handiagoa izan zen Euskal Herriko Iparraldean Hegoaldean baino. Horrez gain, azpimarratzekoa da Eliza katolikoak sortutako prestigio handiko ikastetxeen eragina ere: Estebe Materrak inauguratutako Ziburuko frantziskotarren komentuari (1611), kasurako, eta Paueko jesuiten ikastetxearena ere bai, zeini gehitu behar zaien 1733az geroztik, Larresoroko apaizgaitegiarena, non ikasle izan ziren, besteak beste, honako lagun hauek: Martin Duhalde, Martin Harriet, Frantzisko Laphitz, Jean-Baptiste Elizanburu, Jean-Pierre Duvoisin, Grazian Adema *Zaldubi*, Jean Hiriart-Urruti, Jean Barbier, Jean Etxepare, Martin Landerretxe, Jean Saint-Pierre, Jules Moulier *Oxobi*, Jean Elizalde *Zerbitzari*... Ikastetxe horietan guztietan irakasle erlijiosoen garrantzi handia eman zioten literatura klasikoari eta euskarari.

Azpitalaren sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO (Azpiatala, Argaignaratz, Claveria, “Beltzuntze bizkondea”, “Haran eder, Ortzaize”) eta Karlos OTEGI (“Domingo Hegikoari laudoriozko kanta”).

Oin-oharrak: Karlos OTEGI

Joanes Etxeberri liburu hunen [*Noelak-en*] egileari bere adiskideak koplak

Joanes Etxeberri Ziburukoaren oroimenezko gorazarre hau P. Argaignaratz Ziburuko apezak idatzi zuen *Noelak eta bertze kanta espiritual berriak* (Bordele, 1630/1631) libururako. Gorazarre honen harira, gauza bi dira azpimarragarriak: lehena, Etxeberriren sona handiko ospea, “gizaseme guztiz jakintsua, teologia sakratuan doktorea”; eta bigarrena, XVII. mendean, Ziburu eta Sara inguruan sortutako idazle-talde modukoaren eragina, non apaiz talde luze bat izan zen parte-hartzaile: Estebe Materra, Joanes Haranburu, P. Argaignaratz, Joanes Etxeberri, Tristand Aphezte, Axular eta abar, zeini gehitu behar baitzaie baita zenbait euskal idazle laiko ere: Paueko Gorte gehienez Erregeren kontseilari izan zen Bertrand Zalgize, Arnaud Oihenart, Etxeberri medikua, Stephanus Hirigoiti *doctor medicus*...

Gorazarre honen autoreak, P. Argaignaratz *praedicatora*, kultura handiko apezak izan omen zen. Laudorio honetan Barrokorantzko Errenazimentuko joerak nabariak dira: batetik, Bibliatik ateratako pertsonaiak, hala nola Tubal, aingeruak, Rafael arkanjelua... eta, bestetik, Barrokoan gustukoak ziren hitz-jokoak (Etxe-berria hitzarekikoak, kasurako) eta kontrasteak (berri vs zahar, gogortasuna vs irekitasuna...).

Barrokoko izurra izurtze horretan, ohartzekoa da gorazarre honen akrostikoa ere. Akrostiko egitura metrikoan, bertso-lerroetako lehenengo letrak goitik behera irakurriz gero, hitz edo esaldi bat osatzen da. Hemen, modu bikoitzean: EeTtCçHhEeBbEeRrRli. Bestalde, gorazarre honen bertsoak, errima nahiko aberatseko izateaz gain (*zarratzen / banatzen; espantuz / kantuz*...), ondo neurtutako lauko nagusian idatzita daude (8 / 7a / 8 / 7a).

Jatorrizko iturria: P. Argaignaratz, “Joannes Etcheberri liburu hunen egilleari bere adisquideac coplac” in Joanes Etxeberri, 1630/1631, *Noelac eta berce canta espiritual berriac*. Baiona: 1697, 10-11.

Bertsioaren oinarria: Joanes Etxeberri, 1630/1631, *Noelak*. Donostia, 1970, 23. [Edizioa: Lino Akesolo].

Joanes Etxeberri liburu hunen [*Noelak-en*] egileari bere adiskideak koplak

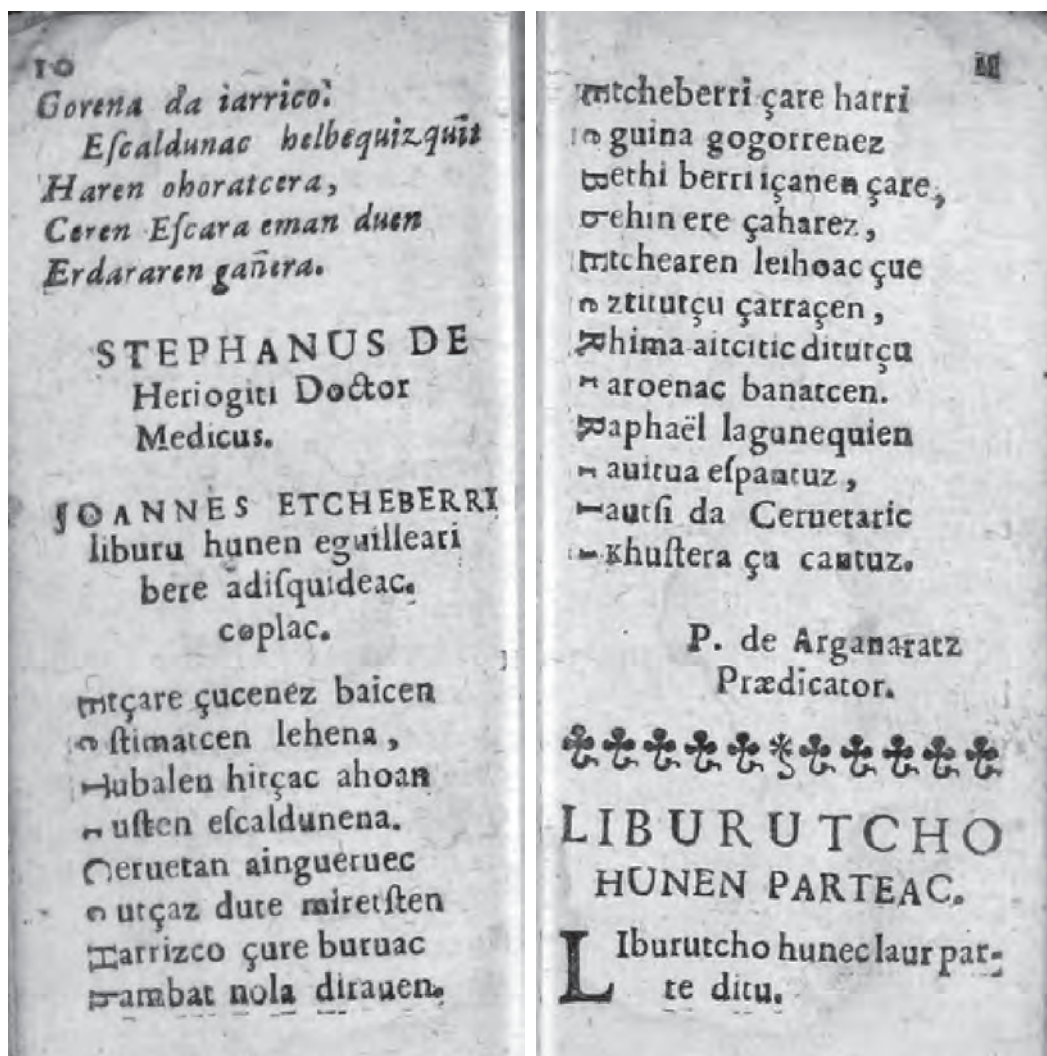
Ez zare zuzenez baizen
estimatzen lehena,
Tubalen hitzak ahoan
tuzten eskaldunena¹.
Cerueta² aingeruek

¹ *Ez zare (...) euskaldunena*: hots: ez zara, zuzentasunez, merezimendu osoz, estimatua izan den –Tubalen hitzak ahoan dituzten– lehen euskalduna; beste batzuk ere izan dira.

² Akrostikoaren egiturari eustearren, jatorrizko testuan, bertso-lerroen hasieran, ageri diren maiuskulak eta grafia zaharrak bere horretan utzi dira, (orto)grafiki egokitu gabe.

cutzaz dute miresten
Harrizko zure buruak³
hanbat nola dirauen.
Etxeberri zare harri
10 egina gogorrenez,
Beti berri izanen zare
behin ere zahar ez.
Etxearen leihoak zuk
ez ditutzu zarratzen,
Rima, aitzitik, ditutzu
raroenak⁴ banatzen.
Rafael⁵ lagunekien⁶
rabitua espantuz⁷,
Iautsi da zeruetarik
20 ikustera zu kantuz.

³ Harriaren irudiaren bidez (*Harrizko, harri*), Etxeberriren adimenaren, jakituriaren, gotortasuna, sendotasuna, nabarmentzen da. ⁴ ezohikoenak, ez arruntenak; bikainak. ⁵ "Rafael": Bibliako *Tobit* liburuan kontatzen denez, bidean gidari eta aholkulari izan zekion, Jainkoak Tobiasi bidalitako aingerua. ⁶ lagunekin. ⁷ liluratua mirespenez, xarmatua harriduraz. *Ravir* (fr.).



"Joanes Etxeberri liburu hunen egileari bere adiskideak koplak". P. Argaignaratz (Joanes Etxeberri, *Noelak eta bertze kanta espiritual berriak* [1630/1631], 1697ko ediziotik).

Burlatzen naiz Garibaiez

Olerki honen laudoriozko motiboa da Joanes Etxeberri euskarari eman dion hobespena. Garai hartan ospe handia lortu zuten Baltasar Etxabe pintorea (Oikia-Zumaia, 1548 - Mexiko, 1620) eta Esteban Garibai historialaria, euskaldunak izan arren, gaztelaniaz baliatu ziren euskara goraiatzeko: lehenengoa *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada* (Mexiko, 1607) idazlanean, eta bigarrena *Los Cuarenta Libros del Compendio Historial de las Crónicas y Universal Historia de todos los Reinos de España* (Anberes, 1571) obran. Etxeberri, aitzitik, euskaraz egin zituen bere izkribu guztiak.

Joan Claveria apezaren bertsook ironia puntu bat badaukate: “ohorezko” gizonek *errefau eder* [den] *hizkuntza arrotzetan* aditzera ematen dituzte euskaldunen historiak. Etxeberri, haatik, euskaraz *ohoratu du herritarren mihia*.

Azpitarratzekoak dira, bestalde, Ziburu-Sarako taldekideen kulturaren irekitasun eta zabaltasuna. Iparraldekoak izanik ere, atzerrian eta gaztelaniaz argitaratutako liburuak ondo ezagutzen dituzte. Gorazarre honetako bertso-lerroon neurkera zorrotza da eta ahapaldia lau ko klasikoa, literatura greko eta latinotik ekarritako euskal ahapaldia (8 / 7a / 8 / 7a).

Jatorrizko iturria: Joan Claveria, “Harc berac hari berari berce laudoriozco coplac”, in Joanes Etxeberri, 1636, *Eliçara erabiltceco liburua*. Bordele: 16.

Bertsioaren oinarria: Joanes Etxeberri, 1665, *Elizara erabiltzeko liburua*. Bordele: 16.

Hark berak [Joan Claveriak] hari berari [Joanes Etxeberriri]
bertze laudoriozko koplak

Burlatzen naiz Garibaiez
bai halaber Etxabez,
zeinak mintzatu baitire
erdaraz eskaldunez.

Ezen zirenaz geroztik
eskaldunak hek biak¹,
eskaraz behar zituzten
egin bere historiak.

10 Eskaraz egin ditutzu,
Etxeberri, zeure obrak,
ohoratu nahiz zeure
ahalaz herritarrak.

¹ Hots: izan ere, haiek biak euskaldunak zirenez gero.

Zer errefau eder baita
hizkuntza arrotzetan,
hura aditzera ematen
daroezu beretan².

20 Esker bada eta aitor
duzula berezia,
zeren ohoratu duzun
herritarren mihia³.

² Hau da: hizkuntza arrotzetan jada, berez, ederra den esaldia, esakunea, zuk aditzera ematen diezu (zure herritarrei) berean, hots, beren hizkuntzan. ³ mintzaira, hizkuntza.

Domingo Hegikoari laudoriozko kanta (zatiak)

Europako Hogeita Hamar Urteetako Gerraren barruan (1618-1648), gatazka franko-espainiarraren aldian (1635-1648), Frantziako hogeita mila soldadu inguruko gudarosteak eta hogeita hamar gerraontzi edo gehiagoko itsas armadak Hondarribia setiatu eta bonbardatu zuten 1638ko uztailaren 1a eta irailaren 7a bitartean. Hondarribiak, milaren bat gudularik defendatuta, ez zuen amore eman. Irailaren 7an, laguntzera iritsitako itsas ontzidi espainiar batek setioa altxarazi, hiria libratu eta frantses espedizioaren triskantza handia eragin zuen. Hiria suntsituta gelditu zen jaurtiketak kanoikada eta bonben pean. Hirurehun bat biztanle atera ziren bizirik.

Hesialdiaren amaiera, hain zuzen, Ama Birjinaren Jaiotegunaren jai bezperan izanenez, hondarribiarrek garaipena, batez ere, Zeruko Amari egotzi zioten. Esker onez, erabaki zen gertakari gogoangarri hau urtero ospatzea irailaren 8an, besteak beste, Guadalupeko santutegirako prozesio erlijioso-zibila eginez. Gaur egun, Hondarribiak urtero betetzen du promes hura, ospetsua den Alardean. (Xehetasun historiko gehiagorako, ikus Urgell, 1986: 107-146).

Hondarribiko setioaren gaiaz plegu ugari inprimatu zen (gutunak, bertso sailak, albisteak, kontu emateak, ospakizunak...) (Urgell, 1986: 95-101). Hesialdiaren aurkako erresistentzian nabarmendu zen Domingo Hegikoaren gorazarrez ondutako kanta hau bi folioz osatutako plegu batean argitaratu zen. Poesia-lanak heroi gisa aurkezten du Hegikoa. Ez zen bakarra izan.

Testua, ordea, ez da osorik iritsi guregana, moztua, elbarritua, baizik. Markinako karmeldarren komentuko liburutegian aurkitu zen 1980 inguruan, ustekabea. Plegu horren ale batzuetako orriak erlijiozko eskuliburu bateko larruzko azalei zeuden erantsiak, azalak sendotzeko erabiliak. Baina nola pleguko orriak eskuliburu baina handiagoak ziren, ebaki egin zituzten ertzetan liburuaren neurrietara egokitzeko. Pleguak, beraz, mantendu egin dira, baina mozturik. Hori dela-eta, ezin izan da kanta jatorrizko bere osotasunean berreskuratu. Zati batzuk galdu egin dira: konposizioak 212 lerro ditu baina 17 galduak, ezezagunak (Arejita, 1983:139; 1988: 10-11). Kantaren egilea Juan Bautista A(l)zola Muntxaraz durangarra da. Kantaren sortze data 1638-1650 bitartekoa da, eta oso litekeena gertaeratik nahiko hurbilekoa izatea, hots, 1638 edo 1639 ingurukoa.

Zati batzuk falta izateaz gain, kanta luzea da, zenbaitetan nekeza gertatzen da lerroen edukien arteko lotura atzematea, eta, gainera, maiz, ulermenerako beharrezkoa izaten da gorabehera historikoak ezagutzea. Horregatik, hemen, atal aipagarrienak eta eskuragarrienak hautatzea erabaki da eta jasogabeko lerroen edukia laburpenen bidez azaltzea.

Inprimatutako pleguan, euskarazko testuaren aurretik gaztelaniazko soneto bat eta lauko bat ageri dira, kantaren egileari eskerrak emanez. Segidan, gaztelaniaz ere, euskal poesia-lanaren izenburua, Egiari eta egileari buruzko argibide zenbait eta eskaintza. Kanta, bikoien sail luze batez dago osatua. Oraingoan, hamaika silabakoak –6+5 oro har–, euren artean hoslakadak (11A / 11A / 11B / 11B / 11C / 11C / ...). Testuan bizkaiera zahararen ezaugarri zenbait nabaritzen dira, hala nola ablatibo zaharra, -(r)ean, edo -zu- plurala adierazteko (ikus Arejita, 1983: 146-181; Urgell, 1986: 79-81). Tartean, hitz jokoak, hitz ordenaren trukaketak, zangalatrauak eta abar. Aipatzekoak, besteak beste, pasarte batzuetako ausardia adierazkorra, patetismoa edo laudoriorako baliabide erretorikoak.

Jatorrizko iturria: Juan Bautista A(l)zola Muntzaraz, 1638-1650 bitartean, “Cancion vizcayna en me[t]ro vizcayno, hecha en alabanza de los hechos heroycos de D. Domingo de Huguia (...)”, Markinako karmeldarren komentuko liburutegian aurkitutako *Marial o Promptuario espiritual sobre los Evangelios de las fiestas de la Reina de los Santos María Madre de Dios (...)* (1647) eskuliburuko azaletan erantsia.

Bertsio eta oharren oinarria: Adolfo Arejita, 1988, “Domingo Heguiari kantua. Textoa eta lexikoa”. (*Litterae Vasconiae*) *Euskeraren Iker Atalak*, 4, 7-51.

Domingo Hegikoari laudoriozko kanta

Felipe Espainako¹, done² handia,
eskubetu³ dozu mundu guztia.
Alegradu bidi kristiau herria
libradu dalako Hondar Ibaia⁴.
Hogei mila gizon Frantzia herriko
egozan⁵ aldi baten su emaiteko.
Harako bizkaitar Domingo Hegiko
izan da bakarrik irabazteko.

Jaun Done Peri Deustuko batizadua⁶,
10 onradu izan dozu zeure lekua.
Etxe infantzonaduko⁷ seme jaioa
Bizkaiko onetarik⁸, animosoa.
Mundu guztia dago atsegin onean
egin dozulako gizalegean.
Jaunari alabantzak, prozesinoak,
Bizkaiak egin dituz, gordepazkoak⁹.
Beste Moisen bat, kumareanik¹⁰
gizonau egon da seinaladurik,
Jaunen eskurean¹¹ gobernadurik;
20 haenbeste egin dau Espainagaitik,

¹ Felipe IV.a, Espainiako erregea (1621-1665). ² jaun (ez “santu”). ³ esku-peratu, menderatu. ⁴ Hondarribia. ⁵ zeuden. ⁶ Deustuko Jondane Petri –San Pedro– elizan bataiatua. ⁷ Hau da, infantzoiari dagozkion etxe eta lur sailak. “Infantzoi” edo “handizuren”: aitoren semearen eta bilauaren arteko jatorri bikaineko pertsona, bere ondasunetik eta ez bere lanetik bizi zena. ⁸ Erakuslearen ablatibo singularraren ere izan daiteke “honetarik”, baina “on” adjektiboaren partitiboa dirudi irakurketa egokiena. ⁹ “Pazkokoa(k) egin, bete”: eliza katolikoak bere eliztarrei eskatu izan dien betekizuna, hau da, urtean behin bederen –pazkoaldian– jaunartzea eta, behar izanez gero, aitortzea. ¹⁰ sehaskatik. ¹¹ Jaunaren eskutik.

zegaiti eugi daben umildadea
merezidu ez eiteko¹² hango plazea,
obedentziagaz azeptadurik,
lealtadeagaz ondo jagonik¹³.
Traza¹⁴ handiagaz egin[du gu]ztiak
exekutadu dituz nola eg[...]ak¹⁵.

30 Lorik egin бага, leku gu[zti]a
ilibianda gehiago eugi egia¹⁶,
sei ontza bizkotxu, jaki bagarik;
edateko ura zerureanik¹⁷,
zegaiti zituezan iturri guztiak
hondatu atxurraz Frantses hordiak.
Pazientzia handiagaz, [au]zoen¹⁸ buruak¹⁹
urian ondo daukaz hegapetuak²⁰.

[...]

[Domingo Hegikoaren egitandia –Hondar Ibaia frantsesen setiotik libratzea– (1-8) eta dohainak (9-26), eta setiatuen pairamenak (27-34) azaldu ondoren, zati korapilatsua dator (35-58): bertso-lerro ezabatuak eta hitz-joko bihurriak barne, aurrez aurre –Bida-soaren bi ertzetan– dauden bandoen arteko hitzezko liskar eta mehatxu amorratuak iradokitzen dira.

Segidan, setiatuei laguntzera iritsia den itsas armada espainiarraren buruari –Juan Alfonso Enríquez de Cabrera, Gaztelako almiranteari–, frantsesak miserikordia eske, *belaunez lurrean Frantzia guztia* (59-70). Erantzuna bortitza, gupidagabea (71-88)].

¹² merezi ez izateko. Setioak iraun zuen bitartean, Hegikoa ez zen inoiz izan izendatua hiriko gobernadore. Cristobal Mexia Bocanegraren absentsian ordezkotza betetzen ari zela, hesialdiaren lehenengo egunetan hiriaren defentsa bere gain hartu behar izan zuen. Miguel Pérez de Egea hiriko agintari nagusi gisa izendatu eta bidali zutenean, haren agindupeko leialtasunez jokatu zuela dio poetak. Hura borrokan hil zenean, ostera erresistentziaren buru bihurtu zen, batez ere setioaren azken egunetan (Urgell). ¹³ zaindurik, babesturik. ¹⁴ Abilezia, trebetasun. ¹⁵ Gordetako jatorrizko testu inprimatuan, hitz irakurgaitza. Neurrien arabera beste lau letrarentzako tartea dago (Arejita). ¹⁶ Esanahi iluneko lerroak (27-28). Testua janariaz-eta ari denez, *ilibianda* gaztelaniazko *viandarekin* zerikusia izan lezake (Arejita). ¹⁷ zerutik. ¹⁸ Hautabidea: *askoen*. ¹⁹ Jatorrizkoan: *burruac*. Hemen *buruak* gisa irakurtzen bada ere, *burruk*, agian, beste zentzuren bat ere izan lezake: murru, harresi, esaterako (Arejita). ²⁰ hirian ondo dauzka babestuak, gerizatuak.

“Ha legez izan baniz²¹, Jai[n]koen fedea²²,
 erakutsiko neusten gainibetea²³,
 zegaiti ez dakien berba osorik
 jagoten²⁴ inox bere, izorra²⁵ bagarik.
 On litzate²⁶ bakea, legerik balitz,
 hautsi ez balegie²⁷ berbea barriz.
 Ostera eta laster, alkar harturik,
 jupoak behar dituez aforradurik²⁸.
 Deragiegun²⁹ artean txil eraso³⁰
 80 armaen indarragaz kristiau oso.”
 Hil zelegiezan Espainakoak³¹
 negarrez egozan, nola eskekoak:
 “Victor Espaina ta Cola Frantzia³²!”
 geadar minakaz³³, jente handia.
 Konfiantza larregaz³⁴ biziaren gu
 larretan diñoe³⁵: “*Si non bule bu,*
*si bule bu, e non bule bu*³⁶,
 Frantsesai behar jate³⁷ hautsi buru!”.

[...]

²¹ Hura –Frantzia?– bezalakoa izan banintz. ²² ala ene fedea (baieztatua indar-
 tzeke erabili ohi den esapidea). ²³ erakutsiko nien labana, aiztoa. ²⁴ gordetzen,
 atxikitzen, betetzen. ²⁵ hautsi, hondatu. ²⁶ litzateke. ²⁷ hautsiko ez balu-
 te. ²⁸ “Jupo”: jipoi, jaka moduko gerrirainoko jantzia, ehun lodiz egina, mahukadun
 edo mahukagabea, batez ere soro eta baso lanetan erabiltzen zena. “Jipoi”, bestalde:
 astinaldia, kolpe saila. “Aforradu”: forratu, gainazala erantsi. “Forratu”, bestalde: jipoitu,
 egurtu. Terminoen adiera bikoitzak, beraz, badu zerikusirik jipoitzearekin. Gainera, ji-
 poiak hartzen dituen zigortua forraturik gelditzen da nolabait: gainazal gisakoa gelditzen
 zaio erantsita bizkarrean. Hortaz, esaldiaren esanahia: zigorradak behar dituzte; zigo-
 rrada, jipoiturik, forraturik, izan behar dute. ²⁹ Eragin diezaiegun. ³⁰ “Txil”:
 borrokan, aurkariaren aurrean amore ematen dela adierazteko hitza. Bestalde, *eraso*:
 erasan, esanarazi. Beraz: eragin diezaiegun txil esanarazi artean, hau da, amore emate-
 ra behartu artean. ³¹ Espainiakoek hil ez legiezan (alegiatzkoa): ez litzaten, hots,
 molde egokituan, Espainiakoek hil ez zituzten. ³² Garai batean ikasleek erabiltzen
 zituzten hitzak: goratzeko, aupatzeko, garaipena adierazteko; edota gaitzesteko, arbuia-
 tzeko, akabera eskatzeko. Beste era batera: Gora! ... Behera!; Biba! ... Kanpora!; Aurre-
 ra! ... Atzera! ³³ deiadar biziarekin, oihu zoliarekin. ³⁴ larregirekin, gehiegire-
 kin. ³⁵ gehiegitan dinoe, diote. ³⁶ *Si non voulez vous, / si voulez vous et non*
voulez vous: frantsesezko esaldia, destainez edo burlaz ahoskatuz jasoa. Alegia: nahi
 ez baduzue, / nahi baduzue eta ez baduzue nahi. ³⁷ jake: zaie.

[Beste dozena bat bertso-lerro galdu, desitxuratu edo ilunen ondoren (89-102), armada frantsesak batailan jasandako galeren zerrenda (103-118).]

110 Hogeta hamalau tiro³⁸ brontze onezkoak
han etxi³⁹ zituen Frantziakoak;
berrogeta sei bandera peleakoak,
arkabuz ta pistola munizinokoak;
Artzobispoen ohea, Printzipen bagera⁴⁰,
gureak ekar dezan⁴¹ lepoaz⁴² etxera;
kapusai granazkoak⁴³, erropa asko,
mutil pikaroak jantzi eiteko⁴⁴;
moskete eta lantza, kontu bagarik,
laurehun ta gehiago zaldiak hilik;
ehun ta larogei mila dukat urrezko
Frantsesai pagea egin eiteko⁴⁵,
sartu ziteanean⁴⁶ Hondar Ibaian,
Frantziarik ekar dezan⁴⁷, eurak aldean.
Bizitzak, osasunak, esperantza handiak,
han galdu zituen Frantses guztiak.

[...]

[Almiranteak, garaipen borrokatuaren ondoren akiturik dagoen Domingo Hegikoaren alboan jarritz, goraipamenez agurtzen du heroia, baita Erregeren izenean sariak agindu ere: *maese de campo*, Hondar Ibaiko gazteluko gobernadore, Iruñeko gazteluaren jabe-tza eta komendadore. Espainia zorretan da harekin. Almiranteak bizi guztirako bere adiskidetasuna eskaintzen dio eta, Hegikoa bizkaitarren ordezkartzat harturik, Bizkaia-ren leialtasuna goraipatzen du (119-162).

Domingo ohean etzanarazten dute eta almirantearen eta/edo bertsogilearen ahotsez bizkaitarrak eta haien legeak, foruak, Erregek berretsiak, ohoratzen dira. Hegikoak ez du amore eman frantsesen aurrean, aitzitik adorez, ausarki, agertu da (163-192). Bukae-ran, ospakizunetarako, dantzarako eta saltorako deia (193-212).]

³⁸ Hemen: kanoi. ³⁹ utzi. ⁴⁰ Artzapezpikuaren ohea, Printzearen baxera, hots, plater eta ontzi multzoa. Luis XIII.a (1610-1643) Frantziako erregea zelarik, Richelieu kardinalak bidalitako espedizio militar honek bi buruzagi zituen: Condè-ko printzea –Henri II.a, Borboikoa– lurreko gudarostearen buru zen; Henri d’Escoubleau de Sourdis, Bordeleko artzapezpikua, berriz, itsas armadarena. ⁴¹ zekartzaten. ⁴² sorbal-daz. ⁴³ “Kapusai”: besteak beste, euritik babesteko soingaineko edo kapa txanoduna. “Grana”: oihal mota fina, gorri-ilun kolorekoa. ⁴⁴ janzteko. ⁴⁵ Hots, militar frantsesei paga egiteko, lansaria ordaintzeko. ⁴⁶ zirenean. ⁴⁷ Frantziatik zekartzaten.

Zegaiti ekusen⁴⁸ almiranteak
 izerdiz baltziturik, be(h)aturik⁴⁹ oheak.
 Onra emaitarren almirantea
 egiten aginetan dau⁵⁰ zuretzat ohea.
 Bera zure ma(ha)ian zu haen aldean,
 ze ondo zirudian hak⁵¹ esatean:
 "Animadu bitez, Bizkaikoak,
 170 irudi eiteko atxinakoak⁵²;
 Bizkaiko legeak, handi foruak,
 Erregen maiestadeak konfirmaduak;
 atxinarik dituz⁵³ mereziduak
 zegaiti dituezan⁵⁴ garbi eskuak."

Printzipe de Condèk tronpeteagaz⁵⁵
 zematu zengizanean⁵⁶ heriotzeagaz,
 emon zengiozala⁵⁷ gazteluen⁵⁸ giltzak
 parkatu leizula⁵⁹ guztioi bizitzak:
 zeu ez ta besteok, leku guztian,
 180 ifini egizan⁶⁰ bildur handian.
 Baia zuk, bizkaitarren lege onean:
 "Buruau ifiniko dot zudai⁶¹ gainean."
 Egundaino Bizkaikok horrelangorik
 ez dago egin dabela eskribidurik.
 Bizkaitarrak giltzak frantsesai emon,
 ez eta balira guztiok Sanson⁶².
 Onreagaz jaio, onre[a]gaz hil,
 gizona gizalegen⁶³ ez beti mutil⁶⁴.
 Lurrean biktoria, zeruan gloria

⁴⁸ Zeren ikusi zuen / ikusten zuen. ⁴⁹ lurperaturik, ehortzirik (Arejita) / (irrikaz) behaturik, (gogoz) begiraturik. Jatorrizkoan, *veaturic* denez, zuzenduz, irakurri izan da *ucaturik*, alegia: oheak (bere buruari) ukaturik, hots, ohera joateko gogoari eutsiz (Urgell). ⁵⁰ egiten/egitea agintzen du (almiranteak?). ⁵¹ hark. ⁵² antzinakoak antzeratzeko, antzinakoen irudiko izateko. ⁵³ antzinatik ditu (Bizkaiak?). ⁵⁴ dituzten (Bizkaikoek?). ⁵⁵ Printzeak mezulariak bidali zituen errenditzeko, mehatxuzko proposamena eginez. ⁵⁶ zemaitu, mehatxatu zintuenean. ⁵⁷ zeniezazkiola. ⁵⁸ gazteluaren. ⁵⁹ barkatuko lizuekeela; hots, gaur egun: zizuela. ⁶⁰ ipini, jarri zituen. ⁶¹ Testuingurua kontuan izanik, agian, norbaiti burua mozteko lekua-edo / zutoin; zutarri. (?) ⁶² *Bizkaitarrak* (...) *Sanson*: Bizkaitarrek giltzak frantsesei eman? Ez eta guztiok Sanson balira ere. ⁶³ gizalegean. ⁶⁴ morroi; esklabo, jopu.

- 190 irabazi dozu, Domingo Hegia.
Bazakioz⁶⁵ birtuteari beti jarraitu
santutzat Jaungoikoa ekusi daizu⁶⁶.

- Birjinearen bezpera egun guztia
sekula gorde eikezu⁶⁷ Hondar Ibaia.
Domingo Bizkaikori zorra deusazu⁶⁸,
ezpa⁶⁹, ia zinean⁷⁰ guztiok gabatxu⁷¹.
Mila eta seirehun ta hogeta hamazortzi-
garrenean izan da, biziak bizi⁷².
Urrien⁷³ zazpigarren egun guztia
200 Espainentzat⁷⁴ aurten izan zidia⁷⁵
hain egun alegrea akordetako
papera gehiago baltzietako⁷⁶.
Dagigun guztiok atsegin hartu⁷⁷!
Atsoak, albiste neuri indazu⁷⁸,
zegaiti deusudan⁷⁹ negu guztiko
zer esan ifini sugaterako⁸⁰.
Gazteak egizu⁸¹ dantza eta saltu,
Paris behar dogu urtera hartu.
Ez daukezanak⁸² pozik gogoak
210 izan dagiezala⁸³ Pazkoa geztoak.
Halan daukezala⁸⁴ Holandakoak
zegaiti direan txakur osoak⁸⁵.

⁶⁵ Bazakizkio. ⁶⁶ ikusiko duzu (geroaldiko forma arkaikoa). ⁶⁷ gorde eza-
zu. ⁶⁸ diozu. ⁶⁹ ezperen, bestela. ⁷⁰ zineten. ⁷¹ "Gabatxu": frantsesei eta
frantsesari ezartzen zaien mespretxuzko adjektiboa. Okzitanierazko *gavachetik*: hegaztia-
ren papoa, berez, eta, lurraldeko hizkuntza oker hitz egiten duen menditar baldarra erdei-
nuz izendatzeko erabilia. ⁷² *Orotariko Euskal Hiztegiak*, s.v. "bizi", *biziak bizi* formu-
la poetikotzat jotzen du. ⁷³ Irailaren. Hegoaldeko hainbat lekutan, Bizkaiko zenbait
barne, "urria" k "iraila" esan nahi du. ⁷⁴ Espainiarentzat. ⁷⁵ urte honetan izan zen.
Hots: ziur asko gertaeraren urtean (1638an); edo, bestela, kanta idatzi zeneko urtean
(1638an edo 1639an segur aski). ⁷⁶ paper gehiago belzteko, alegia, gehiago idazteko
(gertatutakoaz). ⁷⁷ Egin dezagun hartu, har dezagun. ⁷⁸ emaidazu(e) albiriste;
emazkidazu(e) zorionak; emaidazu(e) saria, berri on bat ekarri dizu(e) denez. ⁷⁹ dizu(e)-
dan (zuo, atsooi). ⁸⁰ sukalderako, hots, sukaldean solasean aritzeko, hizketarako gai
eman dizuedalako. ⁸¹ egizu(e). ⁸² dauzkatena. ⁸³ ditzatela. ⁸⁴ eduki di-
tzatela. ⁸⁵ Frantziar bezala, Holandaz ere iseka egiten da, bi herrialdeok Espainiaren
aurka elkar harturik ari baitziren. Holanda, 1621-1648ko aldian, Espainiaren kontrako
gerran zebilen eta, 1624ko itun baten ondoren, Frantziak gerra hori babestu zuen.

Beltzuntze bizkondea

Beltzuntzetarrek Nafarroa Garaitik Nafarroa Beherera ihes egin zuten, 1512an “Katolikoa” deritzon Fernando II.ak Nafarroa inbaditu zuenean. Albretoko erregeen aldekoak izanik, beltzuntzetarrak kalbinismora aldatu ziren eta erantzukizun handiko postuak eskuratu zituzten milizia, eliza eta kultura arloetan. Beltzuntzeko Henri-François-Xavier Marseillako apezpikua izan zen 1719-1755 bitartean, eta Beltzuntzeko Charles-Philippe-Henri-Louis bizkondeak (1796-1872) *Tableau analytique et grammatical de la langue basque* idatzi zuen 1858an.

Olerkian, azken honen osaba zaharra zen Beltzuntzeko Armand III.a bizkonde koronelaren (1723-1791?) balentriak goraipatzen dira. Frantziarren eta ingelesen arteko Hanoverko gudan (1756-1763) –“Zazpi Urteetako Gerra” izenez ezaguna–, bizkondeak sona handiko arrakasta lortu zuen Hastenbeck, Sonderhausen, Bergen, Corbach eta Rhinberg-en, batik bat Euskal Herriko gudariz osaturiko erregimentuaz. Kronikariek diotenez, Göttinghen-en, koronelaren izena entzuteaz soilik, ikaragarri izutzen ziren arerioak.

Francisque-Michelek dioenez, gudarako nafarren adorea goraipatzen duen abesti hau oso ezaguna izan zen Euskal Herrikoen artean, hain ezaguna, ezen aberri-abesti gisa kontsideratua izan omen baitzen. Beltzuntzeko bizkondearen egite gogoangarriak laudatzeko ahaleginean, abestiaren sortzaileak beste senide batzuek Ameriketako gauzatutako ekintzak ere pilatu omen zituen Armand koronelaengan. Ahapaldia bitxia da, bai errimaz, bai neurkeraz ere (7a / 7a / 6b / 7c / 7c / 6b / 6b); sinalefak eta diptongoak era nahiko irregularrean nahasten ditu.

Testuaren zenbait bertsiotan agertzen diren 11 eta 12. ahapaldiak, Jean-Pierre Duvoisinek dioenez, Beltzuntze hil zenean Bernard Larregik erantsitakoak dira. Duvoisinen kairean (35. f.) eta Joan Karlos Gerraren *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del euskera*-n (1921-1923 / 1924: 159) irakur daitezke.

Bertsioaren iturri nagusia: Testu anonimoa, in *Ariel, Courrier des Pyrénées*, 1845-05-04, 3-4.

Bertsioaren osagarriak: Francisque-Michel, 1857, *Le Pays Basque (...)*. Paris: 246-247 / Jean-Pierre Duvoisin, “Premier cahier Duvoisin”, 1901?, Frantziako Biblioteka Nazionala (Paris), MS 134.1, 34-36. f.

Nafartarren¹ arraza
hila ala² lo datza?
Ez dut endelgatzen³.
Beltzuntze bizkondia,
hain kapitain handia,
ez baitzaut mintzatzen⁴.
Hori zaut gaitzitzen⁵.

¹ Aldaera: *Eskaldunen* (Duvoisin). ² Aldaera: *hil dei(a)* –ote da, al da– *ala* (Duvoisin). ³ Ez dut ulertzen, konprenitzen. ⁴ ez baitzait mintzatzen. Alegia: ez dut ulertzen, Beltzuntze bizkondea hain kapitain handia izanik, nolaz ez didaten hartaz hitz egiten. Aldaera: *ni hork ez aipatzen* (Duvoisin). ⁵ Hori zait gaitzitzen; horrek nahigabetzen nau; horrek mintzen, amorrarazten nau.

- 10 Haurretik zerbitzura⁶
 eta ardura sura⁷
 gogotik joaiten zen.
 Ainitzetan kolpatu⁸
 eta beti sendatu⁹,
 hala behar beitzen.
 Hiltzeko damu zen¹⁰.
- 20 Hanovre-ko partetik¹¹,
 armadaren erditik
 Erregek¹² deitu du.
 Itsasoz bertzaldeko
 hondarren beiratzeko¹³
 hura hautatu du,
 eta Anglesa¹⁴ izitu.
- Heien¹⁵ bolbora finak
 ta libera esterlinak
 ez ziren askiko
 Beltzuntzen garaitzeko,
 gutiago zalutzeko¹⁶.
 Fidel Erregeren¹⁷
 orai eta lehen.
- 30 Hura joanez geroztik
 ez da harat Anglesik
 batere hurrendu.

⁶ Haur zenetik (banderen, armadaren) zerbitzura (jarri zen) (*Ariel*; Duvoisin).
⁷ maiz (gudako) sura; askotan su-armazko borrokara. ⁸ zauritu. ⁹ Aldaerak: *sendotu* (Francisque-Michel) / *bainan beti sendatu* (Duvoisin). ¹⁰ Hots, hil balitz, tamalgarria, deitoragarria izango zatekeen. ¹¹ Hannover-ko (Alemania) lurraldetik, inguruetatik. *Hanovre* (fr.). ¹² Luis XV.a Frantziakoa (1723-1774). ¹³ Hau da, ozeanoz bestaldeko hondartzak, itsasertzak (frantziar kolonietakoak) begiratzeko (*Ariel*) / itsasoz haraindiko hondarrak (Frantziari Ameriketara gelditzen zitzaizkion azken koloniak) zaintzeko (Francisque-Michel). Aldaera: *onaren beiratzeko* (Duvoisin), hots, ondasunak, jabegoak, babesteko. ¹⁴ Ingelesa, hots, ingelesak: jentilizio edo herritar izen baten sinekdokea, pluralaren ordean singularra erabiliz. ¹⁵ Haien, ingelesen. ¹⁶ malgutzeko, plegatzeko; erosteko, limurtzeko. Aldaera: *ez eta zalutzeko* (Duvoisin). ¹⁷ Fidel Erregerentzat, leial Erregeri.

Egin dute espantu¹⁸,
 bai eta abiatu
 nahiz atakatu¹⁹,
 bainan ez menturatu²⁰.

40 Bere eitekoak²¹, naski²²,
 egin tuzte²³ hobeki
 ondoan Habanan²⁴.
 Zenbait tiro tir(a) eta
 sartu dira jauzteka²⁵
 hirian trionfan,
 Beltzuntze ez baitzen han.

Gotingo-ko partian²⁶
 entzuten zutenian
 "Beltzuntze heldu da!",
 elgargana bil eta
 "Non da ene baioneta?".
 Oihuz, "Armetara!".
 Bainan oro ikara.

50 Beltzuntzeren izena
 eta haren omena
 urrun da hedatzen.
 Erregeren gortetan,
 hiri eta kanpainetan,
 nork ez du aditzen²⁷
 Beltzuntzez mintzatzen?

¹⁸ arrandia, erronka; fanfarrerria. ¹⁹ atakatu nahian, erasotzeko asmoz. ²⁰ au-sartu, arriskatu. Aldaera: *Nor da menturatu?* (Duvoisin). ²¹ Alegia, ingelesek beren egitekoak, hots, egintza okerrak, gaitzesgarriak. ²² ziur asko, segur aski; segurki, zalantzarik gabe. ²³ dituzte. ²⁴ ez urruti, Habanan (*Ariel*)/handik hurbil, Habanan (Francisque-Michel) / inguruan, Habanan (Gerra). Aldaera: *orduan Habanan* (Duvoisin). ²⁵ jauzika. ²⁶ Göttingen-eko (Alemania) aldean. Aldaera: *hirian* (Duvoisin). ²⁷ Aldaera: *entzuten* (Francisque-Michel; Duvoisin).

Zuhauren²⁸ herritarrek,
bai eta lapurtarrek,
goraki diote:
60 “Eskualdunen lilia²⁹
eta ohoragailia³⁰,
zu zira, Beltzuntze!
Luzaz bizi zaite³¹!”.

Frantziak gero ere,
ainitz denbora gabe,
etsaiak baituzke³².
Zure odoletikako
aintzindari ongixko³³
Erregek on duke³⁴.
70 Otoi, ezkont zaite!

²⁸ Zerorren, zeure. ²⁹ lorea; (euskaldunen artean) den hoberena, bikainena.
³⁰ ohorea; ohoregilea, ohore ematen duena; ohoragarria. ³¹ Aldaera: *zite* (Francisque-Michel; Duvoisin). Orobat, 70. lerroan. ³² baitituzke: izango baititu (segur aski); izan bide baititzake. ³³ nahiko, aski; asko, anitz. ³⁴ izango du (segur aski); izan bide dezake. Aldaera: *(h)un luke* (Duvoisin).

Haran eder, Ortzaize

Olerki honen atzean, Errenazimentuko literatura joeren zale zen idazle bat sumatzen da. Errenazimentutik aurrerako autore ezagunik gabeko olerki honen atzetik ezkututzen da euskal idazle bat Errenazimentuko literatura joeretan aditua izan omen zena. Errenazimentutik aurrerako idazleek sortu edo bermatu berri ziren nazioak, jaioterri txikiak barne, goratzeari ekin zioten, behin eta berriz, XVI. mendean Etxeparek Garaziko herriari egin ziona bezala. Bestalde, klasikoen errima eta neurkeraren txukuntasuna ere kontu handiz gorde ohi zuten, bai eta erretorika aholkuak ere: esatearen gardentasuna, edukiaren azalpen ordenatua eta abar.

Ortzaize da Nafarroa Behereko herri txiki bat, izen bereko eskualdean kokaturik dagoena. Jada X. gizaldian dokumentatua, mendeetan zehar, lasai askoan, basozaintza eta abeltzaintzan aritua da. Esatearen arrazoiketa arduratua, olerkariak goitik beherako begirada ordenatu bati darraio sorterriaren dohainak kantatzeko honetan: Ortzaize inguruko mendien edertasuna eta oparotasuna (Baigura, Larla, Iparla...); ur arin gardeneko erreka (Errobi); ile zuriko ardientzako belar guriko soroak, biztanleen arteko anaitasuna... Azkenean, olerkariak zeinengan eta Errenazimentuko gizartearen erdigune bilakaturiko gizakiairengan biltzen baititu laudorio handienak.

Ahapaldia, laukoa, 13A / 13A / 13B / 13B, azken batean zortziko txikia edo bi lauko txikiz osatutako bertsoa da (7 / 6a / 7 / 6a / 7 / 6b / 7 / 6b).

Jatorrizko iturria: "Haran eder, Hartzaitze", 1766, in *Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux* (1798). Baionako Euskal Erakustokiko liburutegia, MS 97, 15. f. [Edizioa: Patri Urkizu, 1985, *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma* (1798). Durangoko Udala, 115-116].

Bertsioaren oinarria: Jakes Bordenave, 1766, "Haran eder, Hartzaitze", in *Bertsolaritzaren historia. Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak, II*. Donostia: Etor, 1991, 166. [Edizioa: Patri Urkizu].

Haran eder, Ortzaize

Haran eder Ortzaize, narrik¹ ez duzuna,
naizelarikan atze² ezin dut egona,
ez³ zu laudatu gabe ezin naite⁴ geldi,
beldurrez naiz herabe ez naizen gai handi⁵.

¹ narriorik, akatsik. ² atzeritar, kanpotar, arrotz. ³ ez eta. ⁴ naiteke.

⁵ Hots, lotsa naiz, aski gai ez ote naizen beldurrez.

Nongo ote mintzaiak ontsa liro konda⁶,
gutiak dire gaiak⁷, ezin daizte heda⁸;
urrezko xoil mihiak⁹ abantaila duke¹⁰
Ortzaizeren graziak kanta baitetzake.

10 Mendian inguruan abren alhatzeko¹¹,
nola izarrak zeruan ditezke udako¹²,
belar punta bezanbat antxo¹³ eta ardi,
non da ikuskari¹⁴ bat, hau den bezala handi?

Jausten baniz¹⁵ menditik zelaidietara
ura darrait ondotik errepiretara¹⁶,
ibaia batek ditu ederki fraskatzen
halaber dute fruitu naharo ekartzen.

Lur onari darraio jende bat arraia¹⁷,
arrotza oro zaio duela anaia,
ezti eta esnerik baizen ez den lurrak
20 zer dakarke¹⁸ gaixtorik, zer baizen tresorak¹⁹?

Bertzen artean, o, zu, gizonen lorea!
Fagorez har ezazu gaur floka²⁰ nerea
bertzela ezagutza ezin dirot marka²¹,
ordainez dut bihotza zuretzat, doblezka²².

⁶ ongi lezake konta. ⁷ gutxi dira (zeregin horretarako) gai direnak. ⁸ ezin daitezke zabaldu; euren kopurua ezin daiteke handitu. ⁹ urrezko mihiak soilik. ¹⁰ izango du (segur aski); izan bide dezake. ¹¹ abereak bazkatzeko, abereei janaria emateko. ¹² (aurki, ikus) daitezke udan. ¹³ belar punta adina antxu, bildots. ¹⁴ ikusgarri, ikuskizun. ¹⁵ Jaisten banaiz. ¹⁶ "Errepira": landa zelaia, bereziki, ur ertzean lantzeko dagoen alorra. ¹⁷ alaia, distiratsua; bozkariotsua, pozez gainezka dabilena. ¹⁸ ekar dezake. ¹⁹ altxorak; ondasunak. ²⁰ lore sorta. ²¹ beste era batera (nire) esker ona ezin dezaket adierazi. ²² bi bider.

4.5. Bestelako gaiak

“Beste zenbait poema edo bertso sail” atal honen alorra ez da amodio, erlijio, satira eta laudorio gaietan agortzen. Garai honetako poesian, gairik hedatuenak, jorratuenak, horiexek badira ere, ez da bestelakorik falta. Etxeberrik, Oihenartek eta Monhok, esaterako, nahiz eta gai nagusi horien jirabirari jardun, beste batzuk ere ukitzen dituzte. Etxeberrik itsasoa du ingurune; Oihenartek hil-kexua eta kontakizun jostagarri eta zirikatzailea baliatzen ditu; Monhok egoera politikoa, bizipoza eta edana, edota espiritu neoklasikoa ditu poema-iturri.

Euskal poesia, aldi honetan, gaiaren aldetik bederen, nabarra, askotarikoa da, eta, prosarekin alderatuz gero, aniztasun handiagokoa. Errealitatea aldatuz doa, zaharberrituz. Poesian, errealitate horren alderdi zaharrak baztertu gabe, hainbat alderdi berri bereganatzen eta adierazten dira: egoera, gertaera eta agertoki eguneratuak; bizipen, gogoeta eta irudi berriak; beldur, ezinegon eta pozbide ezohikoak; ezbehar eta barne gatazka ustekabekoak...

Jarraian jasotako konposizioak ere aipatutako aniztasun horren lekuko dira. Atal honetako lau gai nagusiez gain, bestelakoak lantzen dituzten sei bertso sail edo poema hautatu dira: bi anakreontiko, bi itsas nabigazioko, errepresio politikoz bat eta ilustrazio giroko beste bat.

Azpiatalaren sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO (Meagher, “Sarako ihesliarren kantua”) eta Karlos OTEGI (“Itsasoko perilak”, “Zarrantza’ko penak”, Munibe).

Oin-oharrak: Karlos OTEGI

Erroman ta Parisen

Domingo Meagher (Donostia, 1703 - Florentzia, 1772), irlandar jatorriko jesuita, filosofian eta teologian ospe eta jakituria handiko katedratikoa izan zen. Portugaleko Maria Barbara erreginaren heriotza zela-eta, hileta-sermoia berak egin zuen. Horrez gain, pietate handiko gizona izan omen zen. Hala ere, bereak dira euskarazko bertso anakreontikorik entzunenetakoak.

Bertso anakreontikoak konposizio lirikoak dira, zeinetan bizitzaren atseginak, hots, ardoa, jana eta maitasuna, goretsi egiten diren, jeneralean bertso txikiko ahapaldietan. Anakreonte (K.a. VI. m.) greziar poeta jotzen da mota honetako bertsoen sortzailetzat; gero, literatura guztietan ugaldtu dira. Herri-mailako bertsoak izaten dira, batik bat. Gutxiagotan bada ere, badira maila landukoak ere. Erroman Claudiok, Horaziok, Propertziok...; eta, bestek beste, Italian Petrarckak, Frantzian Amfrye de Chaulieuk eta Espainian Quevedok ere landu zituzten. Poema anakreontiko landuek XVII eta XVIII. mendeetan, batez ere, hartu zuten indarra: Espainian, Nicolás Fernández de Moratín, Juan Meléndez Valdés; Frantzian, Voltaire, kasurako; eta, adibidez, Euskal Herrian, Domingo Meagher, Jose Maria Iparragirre... Meagherrenak dira jarraian jasotzen diren bi bertso sailak.

Euskal Herrian ez dira inoiz bertso anakreontikoak falta izan. Froga gisa, Antonio Zavalak argitaratu zituen *Jan-edanaren bertsoak, I-II* (1982), zeinetan XIX-XX. mendeetako bertsoak biltzen diren, herri-mailakoak batik bat. Euskal herritarrek maite dituzten sagardotegiak edota toberak, kasurako, leku aproposak izaten dira mota horretako bertsoak kantatzeko (Auspoa saileko *Sagardoaren graziya, I-II* eta *Sagardotegiak*). Olentzero ahaztu gabe, noski, zeinak Jesus jaio dela ospatzeko, zer eta kapoiak eta arrautzazko merienda bat prestatzen duen: botila ardoa ez da faltako, ezta hamar txerri gazte, saiheski, solomo eta makina bat heste ere.

Herri-abestion tartetik euskal bertso ederrak ere iragazi egiten dira, Iparragirreraren honako hauek esaterako: “Biba Rioxa, biba Naparra / arkume onaren iztarra. / Hemen guziok anaiak gera / hustu dezagun pitxarra. / *Glu, glu, glu...*”.

“Erroman ta Parisen” deritzon honetan, adibidez, XVIII. mendean neoklasizismo sortu berriaren zantzuak nabarmenak dira: hizkuntzaren garbitasuna, eta bertsoen neurritasun eta ordena; Erroma, Paris, Jerez...; mojak eta fraideak, teologoak eta filosofoak, gizon handiak..., denak dira ardoaren zaleak. Bestalde, Meagherrek errima aberatsa erabili zuen zortziko txiki honetan, silaba bat eta erdikoa, alegia, bertso-lerro gehienetan; bertso-lerroan ondo neurtuta daude, nahiz, noizean behin, sinalefak irregularrak izan.

Bertsioaren oinarria: *Euskal-Erria*, 7, 1882, 336.

Erroman ta Parisen
Jerez-en dagoan
ardoaren usaia
daukate gogoan.
Monjak eta frailiak
baita ere abadiak
guzti-guztijak dira
ardoaren zaliak.

10 Ez da teologorik,
ez filosoforik,
ardoari neurrija
hartutzen dijonik.
Gizon handijak¹ ere
ikusi ditut nik
eren² mozkorra ezin
disimulaturik.

20 Gizon bat ardo bage
dago erdi hila,
marmar dabilta tripak
ardoaren bila,
baina edanez gero
ardoa txit ongi,
gizonik txatarrenak
balijo ditu bi.

30 Edari gustoso
ma(ha)tsaren zumua,
honek daduka orain
galdurik mundua.
Naparrak zer lirake
ardorik ez balitz?
Beste indarrik bage
guztiz dira bortitz.

¹ Bertsioaren oinarrian: *andiyac*.

² euren, beren.

Ni naiz txit gauza gozoa

Poema honetan, Meagherrek gorazarrea eskaintzen dio gauza goxoa eta *pozkida osoa* den ardoari. Ardoa ona da edonoiz eta edozertarako: zauriak *kuratze*ko, lo ondo egiteko, jateko, gogoa bizkortzeko, edozein eritasun sendatzeko... hilak berpizteko, eta, mukuruetan mukuru, meza emateko ere bai! Laburrean esateko, ardoa bizi-melankolia poztasun bihurtzeko da, baina horretarako (eta horretan barrokismotik neoklasizismo-rako bidaia nabarmentzen da) *ardoa eranik neurriz*.

Zortzi silabako ahapaldia biko errimatukoa da, nahiz, sinalefak direla ez direla, irregulartasun batzuk badauden –bertsoak abesterakoan, irregulartasun horiek hobeto disimulatzen dira–. Errima, bestalde, nahiko aberatsa da: silaba bat eta erdikoa, bertso-le-rrro gehienetan.

Hemen jasotako bertsioaz gain, beste bat Jose Antonio Uriarteren *Poesia bascongada*-n (1856-1869/1987: 91-92) aurki daiteke.

Bertsio eta oharren oinarria: Jose Manterola, 1877-1878, *Cancionero vasco*: Primera Serie, Tomo III, Poesías festivas y satíricas, 49-62.

Ni naiz txit gauza gozoa
eta pozkida¹ osoa,
beltza naiz eta zuria,
iluna eta argia,
indarra det ta garboa
eta izena det *Ardoa*.

10 Noe, gizon aditua,
zedorren² pentsamentua
izan zan gauza handia
ipintzen ma(ha)stia.
Zu zaitugu ardoaren autore,
o, zorioneko Noe!

Edari maitagarria,
tristearen alegria,
dezu alaitzen begia,
kentzen melankonia,
mutuba ipintzen kantari
eta errena dantzari.

¹ kontsolazio, nahigabeen aringarri; poztasun.

² zerorren, zeure.

20 Hautsi, atera³, ebakia,
 llaga dala edo zauria
 kuratzeko belarra⁴,
 klareta edo nafarra,
 moskatela edo malaga,
 edozein ardo ona bada.

Pasatzen du aste osoa
 aitzurtzen batek soroa⁵,
 nekaturikan guztia
 dariola izerdia,
 30 laster legoke hau galdurik
 ez balu jaiean ardorik.

Jateko ez bada gogorik
 eta ezin egin lorik,
 eritasun hoben⁶
 edo beste edozeinen
 kuratzeko baltsamoa
 da ma(ha)ts onaren zumoa.

Ardo gabe ez da funtziorik,
 ez mezarik eta ez festarik,
 bada hau faltatuz gero
 40 ez da arkitzen gero
 baizik nahigabeko tristura,
 iluntasuna ta malura.

Galenoren⁷ medezinak
 ta farmazia guztiak
 du botikik⁸ onena
 ardoaren taberna,
todo lo sana, guztia,
 ardo ona daukan za(ha)gia.

³ lokadura, dislokazio. ⁴ *kuratzeko (...) bada*: hau da, sendatzeko belarra (behar izanez gero) (...) edozein ardo on da / ez dago ardo ona bezalako belarrik (Manterola). ⁵ *Cancionero Vasco*-n: *soroan*. Errima gordetzearen, *soraa* hautatu da. ⁶ *Cancionero Vasco*-n adierazten da, *hoben*, hemen ez dela "on" adjektiboaren konparatiboa, izenordain erakuslea baizik: honen. ⁷ "Galeno": K.o. bigarren mendeko sendagile eta filosofo grekoa, medikuntzazko liburuak idatzi zituen. Gaur egun, "galeno", medikua erdi txantxazko tonu klasikoan izendatzeko erabili ohi da. ⁸ botikarik.

50 Barbero⁹, mediku guztiak
 erremedio haundiak
 dituzte besterentzat,
 baina bada berentzat
 erremediorik hoberena
 ardo za(ha)rrik dan onena.

 Ardoa eranik neurriz
 behin hila pizten du berriz,
 baina bada hasitzen
 belaunak limuritzen¹⁰
60 eta irakiten buruban,
 ez da gauza onik orduan.

⁹ "Barberu": odol-ateratzeak eta ebakuntzak egiten zituen osagilea (EH). ¹⁰ limurtzen, kordokatzen, kolokan jartzen. Aldaera: *zimurtzen* (silaba baten faltan gelditzen da bertso-lerroa).

Itsasoko perilak

“Itsasoko perilak” triptiko baten bigarren atala da. Triptiko horretan biltzen dira Ternuara itsasoz joaten ziren euskal arrantzaleen gorabeherak, lanak eta nekeak. Lehenengo atalak, “Partiada triste Ternuara” bertso-sortak, kaitik irten aurreko giroa azaltzen du: itsasoratzeko prestalanak, senideengandiko agur mingarriak, bidaian espero litezkeen larrialdiak eta etxera berriro ez itzultzeko arriskua. Bigarren parteak, hona ekarritako “Itsasoko perilak” bertso-multzoak, itsasaldia bera jasotzen du eta hor, batik bat, bidaian itsasontziari eraso dakiokeen itsas ekaitz izugarria, ia-ia halabeharrezko edo ezin saihestuzko patu gisa aurkeztua. Ekaitzean –tarteko, itsasoa gaiztoki harrotua, haize bortitzak eta ur-erauntsi ikaragarriak– itsasontzia birrinduta gelditzen da, haize-oihalak, mastadia, aparailua, lema eta bestelako piezak txikituta. Marinelentzat ez da salbamendurik. Azpimarratzekoa da nola itsasontziak –testu honetan marinelak figurante pasiboak besterik ez dira– ematen duen amore izadiko indar matxinatuaren aurrean eta, bereziki, nola garatzen den suntsiketa hori progresiboki, pausoz pauso, itsasoari eta ontziari buruzko lexiko tekniko baliatuz, harik eta itsasontzia, zimendurik gabe, hondoratzen den arte. Triptikoa ixten duen “Ternuako penak” atalak deskribatzen du, itsasoko perilak gaindituz, Ternuara iristea lortzen dutenek lur arrotz hartan aurkitutako egoera: *mortu hotza, neguan beti elurra, lur agor eta idorrak*, basoko piztiak, bertako jendeen erasoak, gosea eta eritasunak, *lanak eta penak, akabatzen ez direnak*.

Triptiko osoan zehar ikuspuntu dramatikoak, lazgarria, nagusitzen da: despedidan sentimenduz, itsasaldian etsipenez, eta jada lurrean, pairamenduz ñabartua. Ahapaldi guztiak –hogeia, lehenengo eta bigarren ataletan, eta hamahiru, hirugarrenean– laukoak dira, zortzi silabako lau lerroz taxutuak, lehenengo biak batetik eta azken biak bestetik, hoscide direla: 8a / 8a / 8b / 8b.

Konposizio hau da ehun orrialde pasatxo osatutako *Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux* izenburu duen 1798ko eskuizkribua irekitzen duena (ikus Urkizu: 1985). Hortaz, triptikoa, beranduena jota ere, data honetakoa da, eta, seguruenik, lehenagokoa.

Jatorrizko iturria: “Itsasoko perilak”, in *Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux* (1798). Baionako Euskal Erakustokiko liburutegia, MS 97, 3. f. r. - 4. f. v.

Bertsioaren oinarria: Patri Urkizu, 2009, *Poesía vasca. Antología bilingüe*. Madril: UNED, 222-229.

[...]

Itsasoko perilak¹

Kontxatik² doa untzia
han konpainia³ guzia,
Ternuarat⁴ badoazi
zerbait nahiz irabazi.

¹ galzoriak, arriskuak. ² Badiatik. ³ eskifaia, tripulazio. ⁴ “Ternua”: Kanada ekialdeko irla. *Terranova* (gazt.); *Terre-Neuve* (fr.).

Bide luze Ternuarat
itsasoa zabal harat,
zubirik ez pasatzeko⁵
marinelen salbatzeko.

90 Itsasoaren gainean
untzitar baten menean⁶,
marinelak irriskuan⁷
herioaren eskuan.

Haize largoz⁸ badoazi
zabalerat irabazi⁹,
itsasoan barna urrun
begiz ezin ikus Larrun.

100 Han jotzen ditu kontrestak¹⁰
mendebal haize tenpestak¹¹,
denbora gaiztoa sartzen
gabitau¹² biak erortzen.

Zeru guzia isuri
babazuza eta uri¹³,
marinelak trenpatuak¹⁴
hotz handiak jelatuak.

Bela guziak harturik¹⁵
belatxoa anekaturik¹⁶,
untzia badoa segiz
itsasoa handiegiz.

⁵ Hots, ez dago itsaso zabala pasatzeko zubirik. ⁶ mendean. ⁷ arriskuan. ⁸ "Haize largo": itsasontziaren norabidearekiko zutaren eta poparen artean jotzen duen haizea. ⁹ itsas zabalera iritsi. ¹⁰ zoritxarrak, ezbeharrak. ¹¹ haize ekaiztsuak. ¹² "Gabia": itsasontzietan, mastaren goialdean dagoen bela mota bat, karratua; baita ere, behatoki gisa edo goialdeko belak maneiatzeko, bertan kokatzen den plataforma. Hautabidea: *gabitako* (honela, ordea, bertso-lerroaren neurria hausten da). ¹³ kazkabarra eta euri. ¹⁴ erabat bustiak, blaituak. ¹⁵ bildurik, jasorik. ¹⁶ urez beterik, estalirik.

110 Gau beltzean, ilunbean,
untzia tormentapean,
aparailua¹⁷ desegin
ilunez deus ezin egin.

Elementak¹⁸ badarontsa¹⁹
itsasoak abarrotsa²⁰,
haize tenpesta uxia da
itsasoan maskarada²¹.

120 Furakanaren²² furia
ifernuko iduria,
Satan beltzak darabila
untzien galtzen dabila.

Marinelak harrituak²³
tronpen jotzen unatuak²⁴,
gabetu indar guziez²⁵
etsitu bere biziez.

Uhainek untzia joka
gora behera²⁶ saltoka,
eta branka pulunpaka
kostadua arrolaka²⁷.

130 Uhin baten bizkarrean
bi uhinen hondarrean,
tirabira badabila
untziak agertzen gila.

¹⁷ "Aparailu": itsasontzi bateko masta, soka, txirrika eta haize oihalen multzoa; baita ere, arrantza-tresneria. ¹⁸ Izadiko indarrak / indarrek. ¹⁹ eraunsten, jotzen, erasotzen dute. ²⁰ harrabotsa, zarata. ²¹ *haize (...) maskarada*: Hau da: haize ekaiztsua itsasoan maskarada sortzeko uzi da, hots, ahalegin bizian, lehian, dabil / "*Itsasoak maskarada*: tanpez gertatzen den aro-aldaketa handi baten ondotik, sorpresaz bezala, heldu den haize edo eta harri erauntsi bortitza, untziaren ibilera net erasotzen duena" (Videgain). ²² urakanaren. ²³ espantatuak, izutuak. ²⁴ traganarruen jotzeen (eraginez) unatuak; ur-erauntsien, ur-zurrunbiloen, kolpeek abailduak. ²⁵ Hots, indar guztiak galdu, indarrrik gabe gelditu. ²⁶ gora eta behera, alegia. ²⁷ zabuka, balantzaka; sigi-sagaka.

Bere mastak galdu ditu
untzia motz da gelditu,
itsasoak hautsi lema
trebes²⁸ galtzerat darama.

Uhin hautsiak gainetik
iragaten trebesetik²⁹,
marinelak erorika
140 untzi askan³⁰ igerika.

Koartera³¹ dio eraman
kostadua barnat eman³²,
gain guzia arrasatu
untzi zolera³³ urratu.

Gaineko zubia hautsi
ura tilaperat³⁴ jautsi,
tilapean ura gora
untzia doa hondora.

Marinelak biluziak
150 luzatu nahiz biziak,
uhinpean igerika
untzi puskei atxikika.

Urak non berma ez du
ez aireak nondik lotu,
untziak ez zimendurik
han ez da salbamendurik.

²⁸ zeharka, trebeska. ²⁹ zeharretik, saihetsetik. ³⁰ itsasontziaren hon-
doan. ³¹ Hitz honen bidez honako hau adierazi nahi dela dirudi: itsasontzian, biz-
karreko sabai-zuloa, hau da, kubiertatik barrura jaisteko eskotilla, estaltzeko oholtza.
Cuartel (gazt.); *panneau d'écotille* (fr.). ³² Hots, kostadua barru aldera sartu dio
itsasontziari. ³³ zorua, zoladura. ³⁴ "Tilape": uretan murgildua dagoen itsason-
tziaren partea, gilatik flotazio marrarainokoa. *Carena* (gazt.); *carène* (fr.).

Marinelaren bentura³⁵
itsasoan sepultura,
sekulako bere fina
160 etxerako berri mina.

[...]

³⁵ zoria, patua.

“Zarrantza”ko penak

Hasierako triptikoaren ondoren kokatuta, “Zarrantza”ko penak bertso sorta, bigarren konposizioa da 1798ko *Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux* izeneko eskuizkribuan (ikus aurreko “Itsasoko perilak”). Bertso hauetan ere, Ternuara iristeko asmoz Atlantikoa zeharkatzen duen bidaia jasotzen da. Oraingoan, itsasontzia, aipatzen ez den Euskal Herriko portu batetik abiatuz, Ternuako Plazentza herriko kaira iristen da.

Itsasaldiak bi hilabete pasatxo irauten du: belaontzia, otsailaren 16an irtenik, apirilaren 19a baino pixka bat geroxeago iristen da. Bertsoetan azaltzen dira, batik bat, espedizioa zeharo hondatzeko arriskuan jartzen duen ekaitz luze eta izugarriaren erdian, barkuak eta marinelek pairatzen dituzten estualdiak.

Gertaerak “ni” lekuko baten ikuspuntutik daude adieraziak (1, 21, 26... lerroak), nahiz eta sarritan “ni” horrek “gu” kolektiboarekin bat egiten duen, helburu bera duen taldea osatuz (3, 6, 7, 12, 23... lerroak). Patri Urkizuren oharrez (Urkizu, 2009: 232), litekeena da espedizioa gidatzen duen “ni” hori Sanson Haristegi izatea; izan ere, Donibane Lohizuneko Udal Artxiboan, Haristegi, 1688an, herriko “Notre Dame de Sarrance” itsasontziko buru zela ageri da.

“Itsasoko perilak” bertsoetan ez bezala, hemen marinelak pertsonaia aktibo eta deliberatu gisa aurkezten dira: izadiko elementuen aurkako borroka bizian esku hartzen dute (29-32 eta 41-52 lerroetan bereziki). Lehia horretan baitoakie, besteak beste, bizia, bidaiaren etekin ekonomikoa eta euren etxeko bizibidea.

Azpmarratzekoa, berriro ere, itsasoari eta belaontziari dagokion lexiko tekniko berezia, eta izadiko indarren eta igarotako trantzeen bortizkeriaren deskripzio bizia. Bertsoetan mailakatze zirkular garbia nabari da: barealдитik (1-8) indartuz doan tentsio unera (9-44) –klimaxera iritsiz (45-52)–, azkenean barealdia berreskuratzeko (53-64). Lau lerroko hamasei ahapaldiz osatutako bertso-saila da. Lerroen neurria, antza denez, hamahiru silabakoa da (7+6 gehienetan) eta hoskidetasuna binaka eratua: 13A / 13A / 13B / 13B.

Jatorrizko iturria: “Zarrantza”ko penak”, in *Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux* (1798). Baionako Euskal Erakustokiko liburutegia, MS 97, 6. f. v. - 8. f. r.

Bertsioaren oinarria: Patri Urkizu, 2009, *Poesía vasca. Antología bilingüe*. Madril: UNED, 232-235.

“Zarrantzako”¹ penak

Ainitzen ahotikan baitiat aditu
denborak lehendanik direla ematu²,

¹ “Zarrantza”: poema honetako itsasontziaren izena. Ikus azken ahapaldia. “Notre Dame de Sarrance”: Behe Erdi Arotik jada ezaguna den Andre Mariaren santutegia, eliza eta komentua. Erromesaldi gune hau Biarnon, Oloroe-Donamariatik hegoalderako Aspe haranean, Gave ibaiaren inguruan, dago kokatua. Aipatua da Pierre Topet *Etxahunen* “Sarrantzeko sentoralak” bertsoetan. ² leundu, bigundu.

hainak³ aurten gurekin izatu balire
mintzatu beharko ziteian⁴ bertzela ere⁵.

Noiz ere baitzituen hamasei otsailak⁶
eman izan gintian⁷ hiritikan belak⁸,
hilabete hunek gintian⁹ fagoratu¹⁰
ordainez martxoak xoil¹¹ kruelki tratatu.

10 Martxoak hirurean hasi alta¹² urtzen¹³,
itsasoa zuan¹⁴ haizez osoki armatzen,
ez huen¹⁵ ordutikan hilaren fineraino
izatu pausurik¹⁶ guretzat egundaino¹⁷.

Zenbat belatxo hartze, zenbat trebes¹⁸ jartze,
papaio¹⁹ nausi eta gabiatik²⁰ galtze!
Hamahiruraino²¹ gindian²² frogatu²³
momentu tristerik han artean²⁴ pasatu.

Hamalaurean huen²⁵ haizea hain handi
halaber itsasoa hanbat izigarri,
20 non baikinduan²⁶ jarri biharamun artean²⁷
su eta kepean hekin buruz etsian²⁸.

³ haiek, hots, denborak ematu direla dioten haiek. ⁴ zitean/zitian (hikako alokutiboa): (beharko) zuten. ⁵ beste modu batera (mintzatu beharko zitean). ⁶ *Noiz (...)* *otsailak*: noiz eta baitzituen hamasei otsailak, hau da, otsailaren hamaseia zenean. ⁷ *genitian* (hikako alokutiboa): genituen. ⁸ belak egin izan genitian, zabaldu genitian; itsasoratu gintuan. ⁹ *gintian* (hikako alokutiboa): gintuen. ¹⁰ faboratu, lagundu (gintian); alde, lagun, izan genian. ¹¹ txoil, guztiz, oso. ¹² bada, beraz / ordea, hala ere. ¹³ euritzen, euria egiten. ¹⁴ zuan, ari zuan (hikako alokutiboa): zen, ari zen. ¹⁵ ez huan, ez zuan (hikako alokutiboa): ez zen. ¹⁶ atsedetik. ¹⁷ egundo, inoiz (ez). ¹⁸ zeharka, saiheska, okerka. ¹⁹ "Papagai": gabiekin eta beste zenbait bela motekin itsasontziaren haize-oihalen multzoa osatzen duten bela batzuei eman ohi zaien izena. *Perroquet* (fr.), hots, papagai; *juanete* (gazt). Badira papagai handia eta papagai txikia. "Zarrantza" k haize-oihal hau(ek) galdu d(it)u (Videgain). ²⁰ "Gabia": itsasontzietan, mastaren goialdean dagoen bela mota bat, karratua; edo, baita ere, behatoki gisa edo goialdeko belak maneiatzeko bertan kokatzen den plataforma. ²¹ Aldaera: *Hamahiru(a) arte*. ²² *genian* (hikako alokutiboa): genuen. ²³ Hots, hilaren, martxoaren, hamahirua arte probatu genian, saiatu gintuan. ²⁴ tarte hartan, une hartan. ²⁵ huan, zuan (hikako alokutiboa): zen. ²⁶ baikintuan (hikako alokutiboa): baikin. ²⁷ Jatorrizkoan *artean* irakurtzen bada ere, errimak *artian* eskatzen du. ²⁸ haiekin (haizea eta itsasoarekin) borrokan etsian; haiei aurre eginez itxaropenik gabe.

San Josefen bezpera nire egun tristea
orduko itsasoaren gauzaren dorpea²⁹,
espantitzeko zuen³⁰ nola gure untzia
ez zen erdiratu egun hartan guzia.

Lema bastoina³¹ zuan egun hartan hautsi
bai eta papaioa ezin hartuz utzi,
bai gehiago dena³² lemako burdina
hautsia aurkitu, han zuan bada mina.

30 Hirur palenkuz³³ gindian³⁴ lema trenkatu³⁵
eta sahetsetarik palenkinez³⁶ hartu,
lema bastoina ere fite³⁷ zuan moldatu
eta delienki³⁸ bere tokian sartu.

Bertze egunez deusik ez erranagatik
ez gintuan³⁹ batere hobeki hargatik,
egun guzietako penen errateko⁴⁰
aitortzen diat ni sobra naizela flako⁴¹.

40 Ez zituan ez xoilki haize itsasoak⁴²
gure hituen etsai egun orozkoak⁴³,
bertze etsai berri bat zuan hekin⁴⁴ juntatu
tronpan⁴⁵ bietako ura belan agertu⁴⁶.

²⁹ orduko itsasoaren izate/jardute latza; bai krudela orduko itsasoaren jarrera/obra-
tzea; bai gauza ankerra orduko itsasoarena. ³⁰ mirestekoz zuan (hikako alokutiboa):
harritzeko zen. ³¹ bastoia, makila. ³² eta gainera; eta okerrago dena. ³³ pa-
lankaz. ³⁴ genian (hikako alokutiboa): genuen. ³⁵ tinkatu, finkatu, bermatu; estutu.
³⁶ "Palankin": haize-oihalaren ertza mastan lotzeko erabiltzen den soka. ³⁷ bereha-
la, laster. ³⁸ bizkor eta arretaz, ausarki. *Diligente(mente)* (gazt.); *délié/diligent (dili-
gement)* (fr.) ³⁹ gintuan (hikako alokutiboa): ginen. ⁴⁰ penak esateko, nahiga-
beak kontatzeko. ⁴¹ ahul, indarge. ⁴² zituan (hikako alokutiboa): ziren. Hots, ez
ziren ez soilki itsas haizeak. ⁴³ gure eguneroko etsaiak ziren(ak), egunero genituen
etsaiak. ⁴⁴ zen haiekin. ⁴⁵ "Tronpa": ura ateratzeko ponpa, hau da, itsasontzia-
ren barruan pilatutako ura bildu eta gainaldera igotzeko ponpa; behin igota, ura hodiz
edo oholez egindako erretenaren bidez ("dala"), barkuaren bi alboetatik itsasora erortzen
zen. ⁴⁶ ponpan, (alde) bietako ura (haizearen eraginez edo) belan agertu / ura eraun-
tsian, oldarrean, oihalean agertu zela (Urkizu). (?)

Ordu hartan nituen bertzeak ahantzi
kontsulta egiterat goiti⁴⁷ iganarazi,
ur hura nondikan heldu ote zen jakiteko
eta gero zenbait entsaiu egiteko.

Ainitz⁴⁸ luzatu gabe bazuan berria
brankaren azpitikan zela iturria,
halaber orain bazela aborreko aldean⁴⁹
iztupak⁵⁰ utzia beso⁵¹ bat zehartzean⁵².

50 Ordu hartan ziteian bai deliberatu⁵³
purrina⁵⁴ ematerat laster entsaiatu,
brankaren espartza⁵⁵ nola ur handian baitzen
alferrik zituan hartako pulunpatzen⁵⁶.

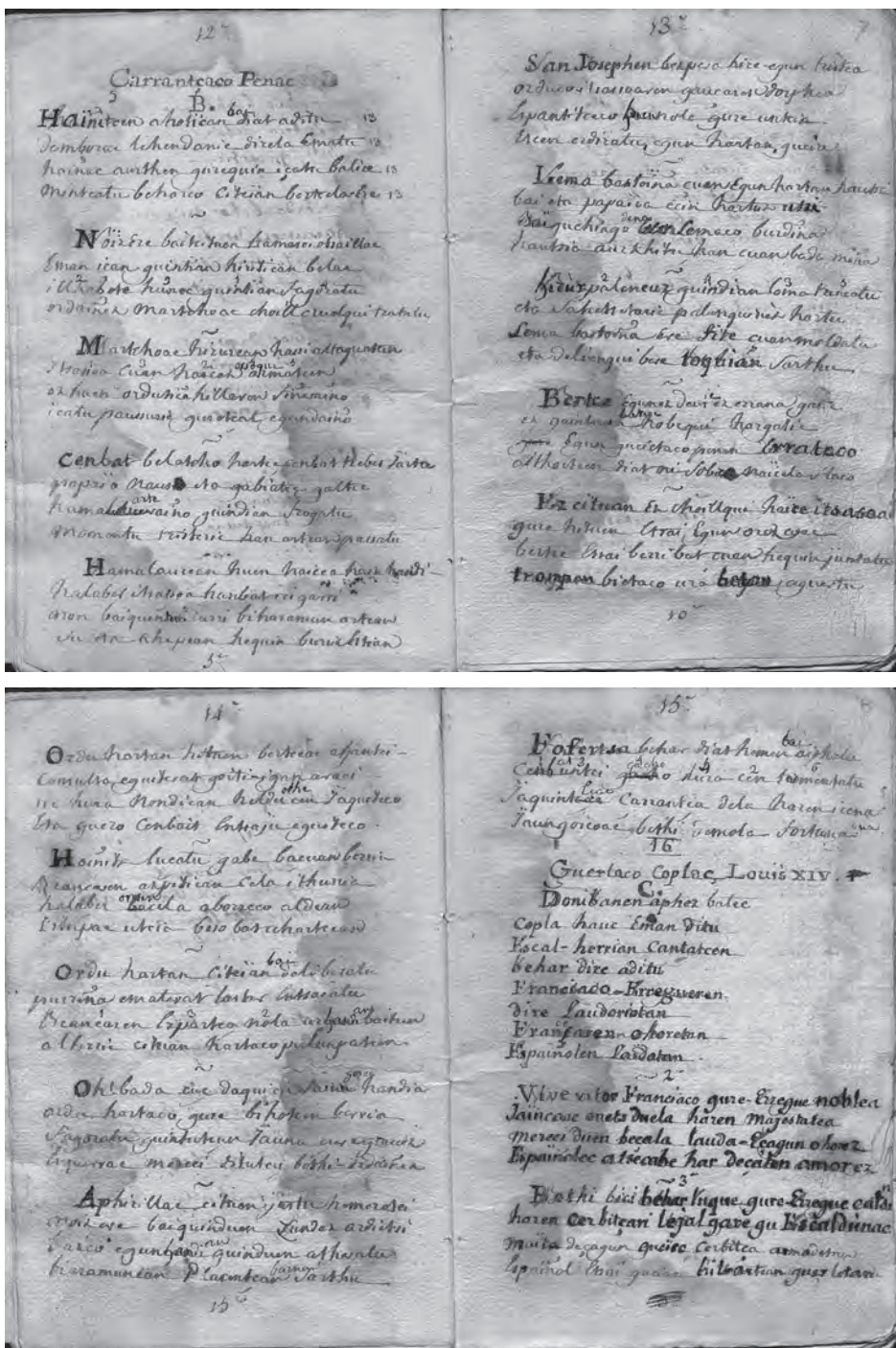
O! Bada zuk dakizu, Jaungoiko handia,
ordu hartako gure bihotzen berria:
fagoratu gintutzun, Jauna, zure graziez,
eskerrak merezi ditutzu beti ordainez.

⁴⁷ gora, gorantz. ⁴⁸ Anitz, asko. ⁴⁹ ababorreko aldean, hau da, itsasontziaren ezkerraldean (popatik brankara begiratuz). ⁵⁰ "Iztupa": lihoa edo kalamua zehatzean bereizten den zati lakarra, sokak, soineko latzak edo, itsasontzietan, oholen arteko lotuneak ixteko, betetzeko, hots, kalafetatzeko, erabiltzen den gaia. Hautabidea: *istripak* (Urkizu). ⁵¹ "Beso": luzera-neurria, ukondotik esku puntarainoko tartearen balioki-dea (*EH*) / itsas-besoa, itsasadarra. (?) ⁵² Hau da: bazela ababorreko aldean ere iztupak utzitako beso bateko tartea, hutsunea, zeharka jartzean, alborantz okertzean / bazela iztupak utzitako iturria itsas-beso bat, itsasadar bat zeharkatzean / estropuak itsas-beso bat hartzean sortua (Urkizu). (?) ⁵³ zitean/zitian bai deliberatu: zuten bai erabaki. ⁵⁴ "Purrin": harrikaitz-mundruna, galipota, brea; iztupa bezala, itsasontziko oholen arteko guneak betetzeko, hots, kalafetatzeko, gaia (Videgain). ⁵⁵ espartzua / itsasontziko aparailua (soka, txirrika... multzoa); arrantza-tresneria... *Espar* (fr.) / sabai-zuloa, eskotilla (Urkizu). (?). Bertso hauetako lexikoa argitzeko zailtasunaren adierazgarritzat, honako ohar hau: "Gune ilunak badauzka oraino bertso horietan ageri zaigun lexikoak (...) eta espartza brankako parte hoietarik bat izan behar litekeela edo eta lema bat hausten zeneko haren orde ezartzen zen behin-behineko tramankuluaren parte bat izan litekeela uste badugu ere ez dugu hori zilatatu, alderdi entziklopedikoari doakion alorra gutiegiz arakatuz" (Videgain). ⁵⁶ alferrik murgiltzen ziren hartarako.

60 Apirilak zituen justu hemeretzi
noiz ere baikinduen zundaz ardietsi⁵⁷,
Bazko egun handian ginduen⁵⁸ ateratu
biharamunean Plazentzan⁵⁹ barnan sartu.

Foferts⁶⁰ behar diat hemen bai aipatu
zenbat untzi gaxo hura zen tormentatu.
Jakin ezak “Zarrantza” dela haren izena,
Jaungoikoak beti demola⁶¹ fortuna ona.

⁵⁷ *noiz (...)* *ardietsi*: noiz eta baikenuen zundaz (baliatzea) lortu; zundaz itsas hondoa iritsi, jo, baikenuenean. ⁵⁸ *gintuan* (hikako alokutiboa): ginen. ⁵⁹ “Plazentza”: Plaisance (Baie de Plaisance) / Placentia (Placentia Bay): Ternuako hego-ekialdean kokaturiko herria. ⁶⁰ *Popuertza* (popertza, poperts...) (*OEH*): nahitaez, ezinbestean. *Por fuerza* (gazt.); *par force* (fr.); *per forza* (it.). ⁶¹ *bemakio*; eman diezaiola.



“Zarrantza’ko penak” (Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux (1798); Baionako Euskal Erakustokiko liburutegia).

Sarako ihesliarren kantua

Konbentzio Nazionala izan zen Frantziako lehen errepublikanoek aukeratu zuten aurreneko biltzarra 1792. urtean. Hurrengo urtean, 1793an, Konbentzio Nazional horrek konstituzio berri bat onartu zuen, zeinean, askatasun erlijiosoaz gain, kulturako eraikin guztiak —elizak eta abar— estatuko eskuetara igaro baitziren. Horrez gain, Luis XVI.a erregeari heriotza-zigorra jarri zioten. Hori guztiori zela eta, Espainia eta Britainia Handia tarteko zirela, lehen koalizioa eratu zen Frantziako iraultzaileen kontra jardutekoa, zeini 1793an Konbentzio edo Pirinioetako Gerra deklaratu baitzieten. Guda horretan inplikatuak izan ziren, batik bat, Sara, Azkaine, Ainhoa, Biriatu, Itsasu, Kanbo, Ezpeleta, Zuraide, Larresoro, Makea, Lekorne, Luhuso... herriak. “Orduan zituzten elizak hetsi edo apez-faltsuen eskuetan eman. Gure arbasoek azkar zaukaten beren fedea, eta ziren errotik Erregeri eta Jainkoari atxikiak” (*Gure Almanaka*, 1946). “Apez-faltsuak” ziren 1793ko Konstituzioaren zina egin zutenak. Horien artean Sarako Martin Duronea zegoen (euskaldunek “Dulunia” deitzen omen zioten). Frantziako errepublikanoek guda irabazi zuten, eta Euskal Herriko lagun asko deportatuak izan ziren Landetara, Biarnora, Goi-Pirinioetara..., edo Euskal Herriko Hegoaldera ihes egin behar izan zuten, Pirinioetan barna.

Sarako iheslarien kantu honetan, ihesaldi horretako abenturak kontatzen dira. Azpimarratzekoak dira honako literatura baliabide hauek: gerra gertakariak *in medias res* kontatzea eta olerkia guztiz korala izatea, hots, pertsonaia askoren ahotsak agertzea (gudariak, gudarien emazteen eta haurrenak, olerkariarenak, herriko lagunak otoitzak, apaiz konstituzionalistaren kontrako laidoak...). Baliabide horiek ondo baino hobeto adierazten dituzte ihesi dabiltzan menderatuen nahasmena, sakabanaketa eta oihuak. Zortziko txikia Iparraldeko usadiora dago idatzia, 7 / 6 silabak lerro bakar batean antolatzen direla. Errima aberatsa da, eta neurkera ondo zainduta dago (sinalefak, batez ere, ez oster diptongoak). Literatura ezaugarriok argi erakusten dute olerkariaren trebezia.

Bertsioaren iturri nagusia: Testu anonimoa, in Jean-Pierre Duvoisin, 1901?, “Sixième cahier Duvoisin”, Frantziako Biblioteka Nazionala (Paris), MS 134.6, 34-35. f.

Bertsioaren osagarriak: Abée Haristoy, 1895, *Les paroisses du Pays Basque pendant la période révolutionnaire* (I. lib.). Paue: Vignancour, 274-276 / Antonio Zavala, 1989, *Frantziako Iraultza eta Konbentzioko gerra bertsotan*. Donostia: Etor, 93-104.

—Nora zoazte hor gaindi¹, ardi nahasiak?

—Espainiara goazi, doi-doia biziak.

Jauna, ahantz bekitzu guk egin gaizkiak

gosez hil ez gaitezen mendian guziak.

Emazteak ikaran senarra bilatzen

gizonak emaztea orori galdatzen.

—Zer egin zare, ama? Non da ene aita?—

Horra urragarri den haur gaixoen pleinta².

¹ hor barrena; hortik zehar.

² pleinua, auhena, kexua.

10 Etxelarren helduta, oi, gure lastima³!
Lurrean sartu zuen⁴ nork bere arima.
Nihork ez du leihorrik⁵, ez norat arrima⁶,
zenbat baikira bizi, hainbertze bitima⁷!

Koko⁸ beltzak ez gaitu segur urrikari
xixpaz⁹ eskaintzen dio frantses gizonari.
Eskaldunak bakarrik demagu¹⁰ janari,
ongi eginaz, Jauna, zuk emozu sari.

20 Gure galgarri haizen, Martin Dulunia,
bizirik jan darokuk¹¹ bular-haragia¹²!
Hator eta ikusak gure agonia
hire baitara Jaunak sar dezan argia.

Zeruetako Jauna, barka, barka guri
eta guri bezala egizu orori.
Barkatu diozute zure etsaieri¹³,
halaber nahi dugu guk egin gureri¹⁴.

Bainan bihur gaitzatzu gure elizara
ikus dezagun orok, ikus gure Sara;
begiz ikus detzagun batzuk haurrideak¹⁵,
zenbaitek burasoak et(a) orok etxeak.

30 Ez bazaitzu komeni mirakulu hori
indar emozu, otoi, gure bihotzari,
zure nahi saindura dadien sumeti¹⁶,
zure manamenduak iduk detzan beti.

³ zoritxarra; atsekabea. ⁴ (nahiko) zukeen. ⁵ lehorperik, aterperik, babesle-
kurik. ⁶ hurbildu, bildu (babes bila). ⁷ Hots, biktimak, bizirik ateratakoak be-
zainbeste dira. ⁸ "Koko": espainiarrei jarritako izengoitia. *Le noir Castillan* (Duvoi-
sin; Haristoy). ⁹ zixpaz (adierazkortasunez). "Zizpa": antzinako fusil mota.
¹⁰ ematen digu. ¹¹ deraukuk: diguk. ¹² gure bularretako haragi bizia (Duvoisin;
Haristoy). ¹³ (Zuk, Jauna,) barkatu diezu zure etsaiei. ¹⁴ gureei. ¹⁵ senideak:
anai-arrebak eta ahizpak. ¹⁶ dadin makurtu; zure nahi sainduari men egin diezaion.

Neguaeren erraian

Euskalerriaren Adiskideen Elkarteak (RSBApek) Euskal Herriko Araba, Bizkai eta Gipuzkoako probintzien batasuna –"Irurac bat"–, garapena eta, ezjakintasuna baztertuz, espiritu zientifikoa sustatzea zuen helburu: nekazaritzan, zientzietan, industrian eta merkataritzan, eta baita historian, politikan eta letra ederretan ere. 1765ean onartutako estatutuetako IX. artikulua dioenez: "Unos se dedicarán a las matemáticas, otros a la física experimental (...), otros a la poesía castellana en general (...), otros se aplicarán a pulir y cultivar la lengua bascongada o recopilar lo más raro y escogido que haya escrito en ella, así en prosa como en verso, y a perfeccionar la poesía bascongada (...)".

Elkartekoak euskaltzaleak ziren, eta, euskararen orduko egoera soziolinguistikoa kontuan izanik, aurrelariak, asmoz eta proiektuz bederen. Euskararen aldeko ahalegina, gehienbat, hizkuntzaren azterketan (hiztegigintza, gramatika...) eta zenbait ekarpen literario xumetan (poemak, mintzaldiak, teatro laburra...) gauzatu zen. Bestalde, ordea, praktikan, batzarretan eta gorabehera administratibo, zientifiko eta literarioetarako, Elkartea gaztelaniaz baliatu zen nagusiki. Oinarritzko hezkuntzan programak berritu ziren eta aurrerapenak egin, baina euskara bertan txertatzeko egitasmoek ez zuten benetako eraginik izan. Euskarak "ne put franchir les portes de l'école" (ikus Oihartzabal, 2001: 263-269). Dena den, euskararen egiazko baliatzeari begira, jarrera desberdinak sumatzen dira elkartekideen artean. Jasoak dira garaiko idazki zenbait non gaztelaniaren presentzia oparoa eta euskararen erabilera urria salatzen den, desadostasuna eta ezinegon adieraziz (Altzibar, 1985: 1119-1126).

Nahiz eta epelki, euskara agertzen da Elkartearen bizitzan. Honen lekuko, besteak beste, Elkarteko zaldun ikasle batzuen mintzaldiak. Ikasle hauek, Bergarako Errege Mintegikoak, Elkartearen Batzar Orokorretan egiten zituzten euren azterketak. Azterketa hauen aipamena XVIII. mendearen hirugarren hereneko Batzar Orokorren Laburbildumetan (*Extracto* setan) dator. Azterketa aurretik ikasleek mintzaldi laburrak (*Arengas*) egiten zituzten, ikasitakoa, ikasteko zergatikoak eta helburuak eta abar latinez nahiz gaztelaniaz, frantsesez edo euskaraz azalduz. Euskaraz jardun zutenen artean: Xabier Maria Egia eta Antonio Maria Munibe.

Munibe (1754-1820) Frantzisko Xabier Maria Munibe Peñafloridako kondearen (1723-1785) seme-alabetariko bat zen. Bere azterketa baten aurretik, hemen jasotzen den poesia-lana errezitatu zuen. Zalantzarik gabe, konposizioa Muniberena da, baina ez dago zehazki jakiterik data, edo beste era batera esanik, Muniberen zein azterketari dagokion, zein azterketatan aurkeztu zuen. 1772ko Batzar Orokorretako Laburbilduman aipatzen da Munibek bere azterketa poseia-lan baten ondoren egin zuela. Ez da, ordea, esaten zein. Seguruenik: "Neguaeren erraian" (Ikus Altzibar, 1985: 1.127 eta hur.; Madariaga Orbea, 2014: 290-293).

Peñafloridako kondeari egotzitako "La ninfa del Deva" konposizioarekin xehetasun komun zenbait dituen poesia-lan hau, hogeita lau bikoiz dago osatua, biko bakoitzak euren artean hoshide diren hamahiru silabako (7+6) bi lerro dituelarik: 13A / 13A / 13B / 13B / 13C / 13C... Testuan, Adiskideen Elkarteak –estetika neoklasikoz gauzatuz– jorratu zuen ilustrazioaren zantzu batzuk nabari dira. Konposizioaren ardatz giltzarriariko bat helburu hezitzailea eta didaktikoa da: norbanakoaren prestakuntza eta onura

ateratzea sustatzen da; lan egitera, saiatzera, dei egiten da, eta alferkeria gaitzesten; armarik ezean, liburuak, ikasketak, aholkatzen dira; bikaindua, edertua, aurkezten den naturaren behaketa –zientziaren iturri– eta gozatzea praktikatzen dira. Bestalde, aintzat hartzen dira gizaki artatsua eta burdinolekako forjaren industria. Mitologia klasikoa ere, oraingoan Vulkanoren irudia eta hitza, irakasbiderako baliatzen da. Orobat, testuan zehar txertatzen diren figura erretorikoak (metaforak, pertsonifikazioak, kontrajartzeak, adjektibazio adierazgarria...).

Jatorrizko iturria: Antonio M. Munibe, 1772 ing., “Neguaren erraian”. Araba Lurralde Historikoaren Agiritegia, *Prestamero Funtza*, 9. kaxa, 8.14 zenb.

Bertsio eta oharren oinarria: Xabier Altzibar, 1985, “Euskara Adiskideen Batzarrean”, in José L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, II. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, 1.127 eta 1.134.

Neguaren erraian

Neguaren erraian¹, bazkalondo baten²
 atarian nintzela eguzkia hartzen,
 kanpoari begira nintzen harriturik
 nola hain gitxiren barru zen zana aldaturik.
 Haritz gereiz³ emaille orriez jantziak
 ostro bage soil-soilik ziraden guziak,
 zelairik maiteenean belarra igarturik
 pitxi lora politak lurpean sarturik.
 Iturri berritxuko perla jarioa
 10 gozatzen zituen gari ta lihoa,
 izotz etsai gogorak mutu bihurtuta
 kristalezko kartzelan zeukaten sartuta.
 Txori kantaritxoak ezkutatu ziran
 bela orroariak⁴ *koaka* hasi ziran.
 Abere ta gizonak ez dira eskapatzen,
 hotz gaiztoak diranak ditu harrapatzen:
 zekorrik pizkorrena maltzorik⁵ ta erdi hila
 larrea utzirik zian⁶ orubearen⁷ bila,
 gizonik sendoena kizkur-kizkurtuta
 20 musuraino zeraman txartesa⁸ sartuta.

¹ Hots, erraietan, barrunbean. ² batean. ³ geriza, itzal. ⁴ orrolariak; karranka, krazka egileak. ⁵ mantzorik, otzanik / geldiro. ⁶ zihoan. ⁷ eskortaren, tegiaren; ukuiluaren. ⁸ “Txartesa”: euritik eta hotzetik babesteko pontxo moduko berokia, burua sartzeko irekidura duen tapaki baten itxurakoa.

- Gisa honetan nintzela desoharturikan⁹,
horra nun jarri zaidan ustekaberikan
gizatzar portitz beltz bat begien aurrean,
gorputzarra sarturik orbera¹⁰ batean,
iruriaren hautsez¹¹ musua belzturik,
izerdi erretenez dana markaturik,
ta aurpegi izugarri bat ipintzen zuela
abiatu zitzaitan mintzatzen honela:
“Eguzkitan, mutila, zer egiten dek hik?
30 Noiztik nora euskaldun bat hotzak bildurtu dik?
Kantabra ez neguak, ez udak ta ez gosek
bildurtu ez zuela, inoiz aditu ez dek?
Ta hi lotsarik gabe hago eguzkitan,
bejageizdagiala¹², andre bihurturikan!
Jua[n] hadi lanen batera, alferkeria utzak,
armetarako ez b(a)haiz, liburu bat hartzak¹³.
Hau nork agintzen dian jakin nahi badek hik,
jaun Vulkanok¹⁴ handia nauk ta agintzen diat nik.
Obeditzen ez baduk, bengatuko natxek¹⁵
40 Jupiter handiaren oinaztarri batek”.

Hau esanaz batetan hondatu¹⁶ zitzaitan
ta ez jakinik zer gauza gertatzen zitzaitan,
oraindik neregana bihurtu baino le(he)n,
juan nintzan lasterka liburuaren hartzen¹⁷
bestetako ikusirik gauza ez nintzana
ta oroiturik Vulkanok agindu zidana.
Etondu naizan¹⁸ jakin gaur nahi badezute
galdetzeaz mesede egin zadazute.

⁹ ohargabe, arretagabe. ¹⁰ “Obrera”: olagizonek erabiltzen zuten atorra luzea.

¹¹ iduriaren hautsez. “Iduri”: egur-ikatz xehea. ¹² bejagaizdagiala/bejagaizdeiala, hau da, “bejondagiala/bejondeiala”ren aurkakoa. Hots: zoritxarrean!; gaitzerako, kalte-rako gerta dakiala! ¹³ har ezak. ¹⁴ “Vulkano”: erromatar mitologian, suaren eta

forjaren jainkoa; sutegian, burdina eta bestelako metalak landuz, bikaintasun bereziko armak, gudarako babeskiak, apaingarriak eta abar, moldatzen zituen. ¹⁵ naik (hi-

kako alokutiboa): nau. ¹⁶ desagertu, ezkutatu. ¹⁷ liburuak hartzera. ¹⁸ Ba-liatu, aprobetxatu naizen; onurarik izan, atera, dudan.

5. BALADAK ETA MAITE KANTAK

5.1. Baladak

Baladak kantu narratiboak dira, istorio bat kontatzen duten kantuak. Kantu hauek hiztun-komunitate batean belaunik belaun transmititu ohi dira. Eta istoriodun kantu hauek, zenbaitetan, mendeetan zehar belaunaldiz belaunaldiko katean transmititu dira idatziz jaso gabe. Istorio bat kontatzen dutenez gero, zenbait autorek gaztelaniaz *leyenda* hitza ere erabili dute batez ere balada historikoak izendatzeko. Jean Jaurgainek frantsesez, esaterako, balada historikoak *légende poétique* izendatu zituen eta Aita Donostiak gaztelaniaz *leyenda* bere hutsean edo *leyenda cantada*.

Baladek istorio bat kontatzen dutenean, gehienetan, denbora zein leku desberdinetan barrena egin ohi dute. Giuseppe Di Stefanok zioen kontapoesiak, oro har, bi kontamolde erabiltzen zituela: “Alfa kontamoldea”, hasieratik istorio bat denbora zein eszena desberdinetan kontatua (euskal baladategiko “Bereterretxen kantorea” baladan bezala) eta “Omega kontamoldea”, kontakizuna eszena bakarrera ekarria denean (“Leixibatxo” ereduan bezala). Era berean, baladetako eszena eta denboretan istorioa kontatzeko bi bide erabiltzen dira: bata, narratzaile baten kontamoldea (lehen pertsonan zein hirugarrenean), eta, bestea, pertsonaien arteko elkarriketak.

Ez dago dudarik baladak, genero berezi bat osatzen duten ber, garrantzi handikoak direla, Euskal Herrian eta Europako gainerako beste hizkuntzetan. Hona Luis Villasantek zer dioten “El euskera, la literatura vasca y la zona de Guernica” artikuluan:

El romancero vasco –las “kopla zaharrak”– es tal vez la manifestación más alta de la poesía popular. Aún no se ha hecho un estudio acabado de esta peculiaridad poética, que debió florecer en el país del siglo XVI al XVIII, y de la que han llegado hasta nuestros días, por vía oral, numerosos fragmentos. Este romancero nos da fe de lo que nuestro pueblo ha sentido y vivido. Hay en este repertorio amoríos, odios, muertes, nacimientos, adulterios, fábulas de animales. El tema religioso ocupa también en él un puesto importante. El Hijo de Dios hecho carne, sus misterios, su nacimiento, la Pasión, la Virgen, la repulsa que José y María reciben en Belén al pedir hospedaje, etc. La peregrinación a Aránzazu ha dado ocasión a algunos de los más bellos y de los más divulgados de estos romances. Para más de un crítico, el romancero vasco constituye la joya de más valor de toda nuestra literatura. (Villasante, 1966: 1-2)

Pasarte honen epitome bezala hasierako “El romancero vasco (...) es tal vez la manifestación más alta de la poesía popular” delakoak hitz gutxitan ondo adierazten du euskal baladen edertasuna eta garrantzia.

Ezagutzen diren euskal baladetako istoriorik zaharrenetan xv. mendeko gertaerak kontatzen badira ere, hauek xix eta xx. mendeetan jasoak izan dira. Balada hauek, gehienetan, kantu bidez ematen dira –eta inoiz edo behin, Nafarroan dokumentatu izan denez, erritu eta dantzaz lagunduak ere bai–, eta zenbaitetan, doinua galdu denean errezitazioz transmititu izan dira. Ezbairik gabe, baladetako istorioa gauzatzen duen testua, edo bestela esan, hitzak, –istorioa hitzak elkarri josiz kontatzen baita–, zein doinua, guztiz gora handikoak dira. Testua, batetik, literarioki maila estilistiko handikoa izan ohi delako, indar handikoa eta zirraraduna; doinua, bestetik, hitzak memorian josteko baliagarri ez ezik, kultura baten musikaren erakusgarri ezin hobea delako. Balada-testuak, bestalde, euskalki bateko bitxi literario apartak izan ohi dira eta, zenbaitetan, galdu den euskalki edo azpieuskalki batekoak. “Bereterretxen kantorea” baladaren aldaera guztiak Zuberoako euskaran daude. “Testamentuarena” baladaren aldaerak, ostera, Bizkaiko euskaran. “Neska ontziratua” baladaren aldaerak, Ipar zein Hegoaldeko ereduetan aurkitzen dira: Hegoaldeko ereduetan, Bizkaikoak dira Forua, Zamudio-Derio eta Dimakoak; Iparraldeko ereduetan, Lapurdi, Nafarroa Behere eta Zuberoakoak. Oraintsu arte ezagutzen ziren “Apez beltza” baladaren eredu guztiak Nafarroa Behere eta Zuberoako euskaran zeuden. Hegoaldeko eredu bat Mañarian (Bizkaia) Azkuek bildu bazuen ere, bere kantutegian ereduaren hasiera baino ez zuen argitaratu. Galdutzat eman diren euskalkietako ereduak ere badaude. Gaztelaniazko “La guardadora del muerto”ren eredu bat Eugikoa da, zenbait balada erlijioso Aezkoakoak dira, eta “Leixibatxo” baladaren eredurik ederrenetako bat Zaraitzukoa. Erronkarik, Zuberoak bezalaxe, aberatsa izan behar zuen baladetan, baina zoritxarrez ez da balada eredu bat bera ere bildu bazter euskara horretan.

Ikertzaile gehienek doinuaren eta testuaren artean batari edo besteari eman diote garrantzi handiagoa, baina ez da dudarik balada batean alderdi biak direla funtsezkoak. Azkuek, esaterako, Foruan (Bizkaia) “Neska ontziratua” balada hunkigarriaren hamaika bertsoetatik lehen hirurak bakarrik argitaratu zituen. Ez da adibide isolatu bat: Aulestin (Bizkaia) bildu zuen bederatzi bertsoko “Birjinearen gaba da eta” baladaren lehen biak bakarrik argitaratu zituen.

Baladak, uste denez, noiznahi kanta zitezkeen, baina, batez ere, beste ahozko genero aleak bezala –ipuin, kontakizun mitologiko, amodiozko

kantu...—, neguko gau luzeetan, familiako partaideak, etxeakoak, sutondoan bilduak zeudela kantatzen ziren. Urteko garai jakin batzuetan kantatzen ziren baladak ere bazeuden. Balada erritualizatu hauetako bat, “San Juanen kantaita” Jose Maria Satrustegik bildu zuen bezalaxe, urteko garai jakin batean kantatzen zen, San Joan bezperan, dantza eta erritualizazioarekin lagunduta.

Euskal baladak zenbait garaitan sortutako kontapoesiak dira. Zaharren artean “Bereterretxan kantorea” izan liteke zaharrenetakoa, eta, berrien artean, Frantsesteko garaikoa den “Zaldiak eder zela” berrienetakoa. Euskal balada multzoan zaharren bildu den alea “Andre Emili(a)” da, hiru bertso bakarrik dituen, Arnaud Oihenarten 1665. urteko *L’art poétique basque* lanekoa. Zalantzarik gabe, bestalde, euskal baladetako baliabide literarioak, indar poetiko handikoak direla: zenbakien erabilera berezia, bihurkarien erabilera, koplak zahararren teknikako ahapaldiak... Villasanteren pasarteko “Para más de un crítico, el romancero vasco constituye la joya de más valor de toda nuestra literatura” esaldiak euskal baladategiko aleen indar poetikoaren berri argia ematen du.

Euskal baladetan hainbat genero daude. Genero handi bi erlijiosoek eta historikoek osatzen dute. Genero bi horiez gainera, beste zenbait multzo ere egin litezke. Antonio Zavalak (1998), esaterako, zenbait multzo nagusitan ordenatu zituen baladak: historikoak, izen ona, itzulera, amodioa, ipuinak, beranduko erromantzeak eta erlijiozkoak. Erlijiozkoetan zenbait azpimultzo: Eguberria, Jesu Kristoren Pasioa, kristau fedea, Ama Birjinaren santutegiak, santuak. Multzo gehienetan, ordea, amodioak indar berezia hartzen du, eta horrexegatik zail egiten da amodiozko baladen multzo argi bat finkatzea. Balada erlijiosoen artean, leku nabarmena hartzen dute Arrate eta Arantzazukoak.

Julio Caro Barojak, *El señor Inquisidor y otras vidas por oficio* liburuan euskal poesia zaharrez ari dela, eta, batez ere, euskal balada zaharrak ikergai dituela, honelaxe dio “Pedro de Ursúa o el caballero” atalean:

Sea ésta [euskal poesia zaharra, eta batez ere euskal baladak] la guipuzcoana, recogida ya en el siglo XVI por Esteban de Garibay, sea la suletina, que en el XIX tuvo excelentes editores y comentaristas, como F. Michel, Sallaberry y Jaurgain, suele caracterizarse por un perfume especial: es trágica, amorosa y, hasta cierto punto, aristocrática, pues narra muertes, amores y desgracias de hombres y mujeres pertenecientes a linajes señalados, vinculados a torres y fortalezas que, como ésta de Ursúa, alzan aún su silueta altiva y sombría, como la de algunas personas de la Edad Media misma, encerradas en sí e indiferentes u hostiles al mundo exterior. (Caro Baroja, 1968: 130)

Julio Caro Barojak ondo baino hobeto dioenez, euskal baladek –eta batez ere berak iragaitzaz aipatzen dituen euskal balada historikoek– “berariazko lurrin ederra” dute, eta indar handikoak dira, tragikoak eta, neurri bateraino, aristokratikoak ere badira: leku jakinetako gizon-emakumeen amodio eta heriotza bortitzak dituzte kantagai. Balada historiko horiek Jaurgainek 1899. urteko “Quelques légendes poétiques du Pays de Soule” lanean aipatzen dituenak dira edo apur bat zerrenda luzatuz gero: “Bereterretxen kantorea”, “Andre Emili(a)”, “Alos-dorrea”, “Anaiai gaztigatu nion”, “Urtsua”, “Urrutiako anderea”, “Uretako semea”, “Urtubiako alaba”, “Atharratze jauregian”...

Euskal balada batzuek Europa osoan kantatzen diren zenbait gai orokor erabiltzen dituzte kantagai. Beste hitzez esanda, euskal balada multzo batean kontatzen den istorioa ez da bakarrik Euskal Herrikoa, Europa osoko hainbat hizkuntzatakoa baizik. Hitz batean, gai paneuroparra dute. “El marinero raptor” edo euskaraz “Neska ontziratua”, “La guardadora del muerto” edo euskaraz “Egun bereko alarguntsa”, “Las señas del esposo” edo euskaraz “Leixibatxo”, baladek gai orokorrak dituzte ardatz. Euskarazko beste balada batzuek Euskal Herrian gertatutako istorioak gaitzat badituzte ere, kontatzeko modua unibertsala da. “Bereterretxen kantorea” baladak, esaterako, Euskal Herrian, xv. mendeko lehen erditsuan, agaramontar eta beaumontarren arteko gatazka bat kontagai badu ere, Jon Juaristik frogatu zuen bezalaxe, kontatzeko modua unibertsala da: Jesusen atxiloketa eta heriotza eredu harturik eratua dago.

Antologiaren lehenengo liburukian jada, euskal baladen zerrendan kokatu ohi diren zenbait balada jaso ziren “Kanta eta bertso zaharrak” kapituluan: “Bereterretxen kantorea”, “Alos-dorrea”, “Andre Emili(a)”, “Urrutiako anderea” eta “Atharratze jauregian”. Testu horiek liburuki horretara biltzea aukeratu zen. Hautapenaren arrazoiak balada bakoitzari dagokion azalpenean adierazten dira. Bigarren liburuki honetan, beste hamabi balada aurkezten dira, izenburuen hurrenkera alfabetikoz ordenatuak. Balada hauen bestelako bertsioak eta azterketa kritikoak edo interpretazioak irakurtzeko, ikus, besteak beste: Lakarra, et al. (1983), Zavala (1998), Kalzakorta (2017a, 2017b).

Azpiatalaren sarrerak: Jabier KALZAKORTA
Oin-oharrak: Lantaldea

Ana Juanixe

Balada honen hainbat eredu gordetzen dira. Osoena Manuel Lekuonak *Literatura oral vasca* liburuko bigarren edizioan, 1965. urtean, lehenengoz argitara eman zuena da. Eredu hau 1936ko gerra baino lehen Agustin Zubikaraik Ondarroako portuan lan egiten zuten sare-konpontzaileei bildu eta Gasteizko seminaria eramana da. Eredu honen eskuizkribuetako bat behintzat *Colamus Carmina Nostra* bildumakoa da (Jose de Ariztimuño *Aitzolek* Bigarren Errepublikaren garaian hasitako bilduma argitaragabea). Baliteke, jatorriz, mutrikuarra izatea gertaera, balada-eredu gehienetan Mutriku aipatzen baita. Balada hau Hegoaldeko tradiziokoa bada ere, ahapaldi bat edo beste aurkitzen da Iparraldeko kantuetan.

Eredu zaharren artean Agustin Zubikarairena, Azkuek bildutako hiru ereduak, Manuel Ziarsolorena eta Julio Bareñorena dira. Laurogeiko hamarkadan Bermeoko eta Dimako aldaera guztiz interesgarriak bildu zituzten “Mikel Zarate” Iker Mintegikoek. Bermeoko eta Dimako aldaera aberats hauen artean ezagutzen ez ziren zenbait ahapaldi berri agertzen ziren.

Baladaren argudioak eta Iturrinok sortu zuen “Markesaren alaba” bertso sailak badute antzekotasunik. Kantu bietan etxera datorren mutilak bere maiteak senarra duela konturatzean sekulako atsekabea hartzen du. Pentsatzekoa da Iturrino bertso-jartzaile mutrikuarrek “Markesaren alaba” bertso-saila sortzean buruan izango zuela herri berean jatorria zuen balada.

Bertsioaren oinarria: Lekuona, Manuel, 1935, *Literatura oral vasca*. Donostia: Auñamendi, 1965 (2. ed.), 155-161. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, I, 706-707).

Ana Juanixe

I

Egun batian ni banenguan
 kostela¹ kostel gainian,
 ni banenguan² kostel saltzian
 ezpabe³ gari saltzian.
 Hiru damatxu etorri ziran
 bata bestien atzian,
 hirugarrenak pregunta eustan⁴
 gariak zegan⁵ zirian.
 —Bestientzako dirutan eta
 10 zuretzat laztan trukian.
 —Ez nagizula⁶ lotsatu, arren,

¹ “Kostal”: ikatza, irina... garraiatzeko zaku handia. ² Aldaera: *ni ez nenguan* (Aitzol; Zavalala). ³ baizik. ⁴ zidan. ⁵ zenbatean, zenbat dirutan. ⁶ nazazula.

honelan plaza betian,
honelan plaza betian eta
hainbeste jente artian.
Horrelan bere esan bazeustan⁷
leku sekretu batian,
gariak eta zeu ta neu bere
han konponduko ginian.
Ama neuria labarako da⁸
20 goiz edo arratsaldian,
paseito bat emoidakezu⁹
ama laban dan artian.

* * *

Ama labatik etorri eta
mutil usaina etxian.
—Ana Juanixe, Ana Juanixe,
zein da dauana¹⁰ etxian?
—Katalinatxu auzokua da
beroi¹¹ laban dan artian.
—Ez dona¹² hori Katalinatxu,
30 bizarra dau¹³ okotzian.
Itxagon daizu¹⁴, mutil, itxagon,
argia piztu artian,
argia piztu artian eta
ikusi zeu nor zarian.
—Ama, berorrek ez dauela nahi¹⁵
neure osasunik etxian,
bihotz-ilunak egiten jataz¹⁶
argija datorrenian.
Urten daik¹⁷, mutil, urten daik, mutil,
40 halako bentanarian¹⁸,
ama neuriak urten dagijan
kanpora sospetxerian¹⁹.

⁷ (bazenidan), bazenit. ⁸ labera joatekoa da (ogia erretzera). ⁹ Emaidazu (agintera, geroaldian). ¹⁰ dagoena. ¹¹ berori. ¹² Ez dun (hikako alokutiboa): ez da. ¹³ du. ¹⁴ Itxaron ezazu. ¹⁵ Aldaera: *ez dau nahi* (Aitzol; Zavala). ¹⁶ on-doezak, alditxarrak egiten zaizkit; tristurak sortzen zaizkit. ¹⁷ Irten ezak, atera hadi. ¹⁸ bentanatik, leihotik (ablatibo arkaikoa). ¹⁹ neure amak sospetxatik irten dezan; neure ama susmotik atera dadin.

II

Egun batian ni banenguan
 Londresko ziudadian
 maitiarentzat joiak erosten.
 Tableru baten gainian
 dama bateri galdetu neutsan²⁰
 joia ok zegan zirian.
 —Bestientzako dirutan eta
 50 zeuretzat buru trukian.
 —Eskerrik asko, dama galanta.
 Ez dot armarik aldian,
 neure arma onak itxi nituan²¹
 Motriko herri onian,
 Motriko herri onian eta
 Ana Juanixen etxian.

III

Txalopatxu bat, txalopatxu bi,
 Santa Klararen parian.
 Neure anaija hantxe datorke²²
 60 batian edo bestian.
 —Neure anaija, zer berri diraz
 Motriko herri onian?
 —Barriak onak diradez, baina
 jazo da kalte sobria²³.
 —O, neure anaija, ez edo da hil
 bijoren aita maitia?
 —Bijoren aita ez da hil, baina
 jazo da kalte sobria.
 —O, traidoria, ez edo da hil
 70 bijoren ama maitia?
 —Bijoren ama ez da hil, baina
 jazo da kalte sobria.
 Ana Juanixe ezkontzen zala

²⁰ nion. ²¹ utzi nituen. ²² dator (agian); etorriko da (agian).

²³ gertatu da

kalte sobera, gehiegi.

inuen²⁴ atzo kalia,
Ana Juanixe ezkontzen zala
aita ta amaren lotsian.
—Ezin izan lei²⁵ hori egija,
neuk dot armia aldian,
armia eta gurutza bere
80 neuk ditudaz bularrian,
ta neure armak tirketuko dau²⁶
bizi diraden artian.

* * *

—Kapitan jauna, arria bela
txalopa nabegantian,
hainbat arinen sartu gaitezan
Mutriku herri onian,
Mutriku herri onian eta
Ana Juanixen etxian.

IV

90 Hogeita hamahiru dama lindatxu
Motrikun moila gainian,
Ana Juanixe hantxe dalarik
harexen danen²⁷ artian.
Batak “Agur” ta bestiak “Adios”,
Juanixe negar batian.
—Ana Juanixe, zer pasatu da
Motriku herri onian?
—Zaldun gaztia, neuk bere ez dakit
zeu nundikua zarian.
—Neuk badakit, ba, Ana Juanixe,
100 zeu nundikua zarian,
zeu nundikua zarian eta
noren alaba zarian.
Damatxu baten arma-gurutzak

²⁴ (z)inoen, zioten; esaten zuten.
guztien.

²⁵ liteke.

²⁶ tiratuko du.

²⁷ haiexen

daruadaz²⁸ bularrian.
 Ana Juanixe, ondo dakizu
 [biok norenak dirian]

* * *

Ana Juanixe, ez eixu²⁹ esan
 barbarik banidadian,
 despedidako gabian bere
 110 neure besuan zinian,
 zeuk niri laztan, neuk zuri laztan,
 han despedidu ginian.

* * *

Joia asko bere banakartzuzan³⁰
 zuretzat izan ustian.
 Beste damatxuk gozako dituz
 zeuk ezin a(ha)l dozunian.

²⁸ daramatzat.

²⁹ ezazu.

³⁰ banekarzkizun.

Anderea gorarik

Balada honek hiru deitura edo deizio behintzat baditu: “Ezkutaria”, “Anderea gorarik” edo “Ama eta semearenak”. Balada hau Iparraldeko tradizioan aurkitzen da bakarrik: Lapurdi, Nafarroa Behere eta Zuberoan. Balada honen lehen aipamena 1857. urteko Francisque Michelen *Le Pays Basque* liburuan dator, baina mediebalista frantses honek lehen ahapaldia bakarrik argitaratu zuen. Hona hemen, bertan dioena: “Plus nombreuses encore sont les chansons composées dans le but de stigmatiser le vice et de flétrir le scandale. À celles que j’ai données, j’aurais pu ajouter un dialogue qui a dû prendre naissance dans les environs de Saint-Jean-de-Luz. Il est relatif à la femme d’un marin, peu vertueuse à ce qu’il paraît, et commence ainsi (...)” (424-425).

XIX. mendean, Charles Bordes en bertsioaz landa (1899: 319-321) Francisque-Michelek argitara emandako ahapaldi bakarra aurkitzen da. Balada hau Iparraldeko tradizioan zabal ibili den arren, ez dator ez Xahoren kantutegian ez J.-D.-J. Salaberriren 1870. urteko *Chants populaires du Pays Basque* lanean, ez Duvoisin en kaieretan, ez Madame de Villéhioren bilduman (1869) ere. Hemen, Jean-Baptiste Arxuk Francisque-Micheli eskuratu zion zazpi ahapaldiko bertsioa jasotzen da; Francisque-Michelek lehenengoa besterik ez zuen argitaratu.

Bertsioaren oinarria: Jean-Baptiste Arxuren bertsioa, in Jabier Kalzakorta, 2017a, II, 46-47; 2017b, 158-161.

Anderea gorarik¹

—Andere ederra, gora zaude leihoan,
zure senarra behera dago Frantzian.
Hura handik jin dateken artian²
ezkutari³ nahi nuzia⁴ etxian?

—Ene senarra izanik gatik Frantzian,
auzoak (h)unik utzi dauzkit aldian⁵,
auzoak (h)unik utzi dauzkit aldian,
ezkutari beharrik ez dut etxian.

10 —Izatu nuzu⁶ Espainian, Frantzian,
Anglaterran eta Eropa guzian,
andere ederrak ikusi tut aldian,
zure parerik ez daite⁷ izan mundian.

¹ goraturik, altxaturik. ² etortzen den artean. Aldaera: *jin artinoko denboran* (Lezarte kaiera). ³ “Ezkutari”: sari baten truke, bere jaunari zerbitzu jakin batzuk eskaintzen zizkion laguntzailea (EH). *Escudero* (gazt.); *écuyer* (fr.). ⁴ al nazu. ⁵ auzoko onak utzi dizkit ondoan, aldamenean. ⁶ nuzu (zukakoa alokutiboa): naiz. ⁷ daiteke.

—Ezkutaria, ederki zira mintzatu,
zure etzateko⁸ etxian badut ostatu,
ohe ederrian lo ere eginen duzu,
ene aldian, zuk plazer baduzu.

—Andere ederra, hori da klarki mintzatzia,
zure senarra ni baino hobia.
Zazpi urtez eman izan daut⁹ ogia,
20 zortzigerrenian bere azpiko zaldia.

—Arramuiaren hostoaren perdia¹⁰,
ez beitu galtzen behin ere koloria!
Erran duzadak¹¹, otoi, eni egia,
hi ote hizanez ene lehen semia.

—Marinelak itsasoa trabesatzen,
urte hortan manobra anitz egiten,
kosta hegian sablia denian finitzen¹²,
erranen dautzut¹³ eia zure semia nintzen.

⁸ zu etzan zaitezen. ⁹ dit. ¹⁰ Bai berdea erramuaren hostoa! ¹¹ ieza-
dak. ¹² kosta ertzean hondarra bukatzen denean, amai dadinean. ¹³ dizut.

Egun bereko alarguntsa “Goizian goizik jaiki nündüzün”

Balada hau Zuberoako tradiziokoa da batez ere, nahiz eta beste leku batzuetan ere bildu izan den. Azkuek, kasurako, eredu lapurtar bat *Euskalza* aldizkarian argitaratu zuen, 1897ko abuztuaren 26an, Donibane Lohizune ondoko Azkazubia auzoko “Azkain” baserrikoa, eta beste bat baztandarra bere CPV kantutegian, 406. zenbakian. Balada-gai berekoak, baina beste eredu batzuetakoak dira Bizkaiko tradizioan “Bart hamarretan” balada-eredua eta Azkuek Nafarroan bildu zuen “Anaiai gaztigatu nion” baladarena. Bizkaiko ereduan emakumea ezkontzen den egun berean alarguntzen da; Nafarroako “Anaiai gaztigatu nion” ereduan andre batek senarra hil ondoren bere etxean gordetzen du denbora luzean. Kasu guztietan “La enamorada del muerto” edo “La guardadora del muerto” balada paneuroparra da. Diego Catalánek *Por campos del Romancero: estudios sobre la tradición oral moderna* liburuan (1970), “La enamorada del muerto” lanean bertsio katalan eta proventzalak ez ezik, euskarazkoak ere aztertzen ditu.

Balada honen lehen bertsioa Madame de Villéhioren 1869. urteko *Souvenir des Pyrénées* liburuan dator. J.-D.-J. Salaberrik, 1870ean, bere *Chants populaires du Pays Basque* liburuan ere beste eredu bat dakar.

Bertsioaren oinarria: J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 190.

Egun bereko alarguntsa “Goizian goizik jaiki nündüzün”¹

—Goizian goizik jaiki nündüzün espusa² nintzan goizian,
bai eta zetaz ere beztitü ekia jelki zenian³;
etxek(o)andere zabal⁴ nündüzün egüerdi erditan,
bai eta ere alarguntsa gazte ekia sartü zenian.

—Musde⁵ Irigarai, ene jaona, altxa izadazüt⁶ büria,
ala dolütü⁷ ote zaizü eneki espusatzia?
—Ez, ez, ez zitadazü⁸ dolütü zureki espusatzia,
ez eta ere dolütüren bizi nizano lürrian⁹.

¹ nündüzün (zukako alokutiboa): nintzen. ² ezkondu. ³ eguzkia jalgi, atera zenean. ⁴ maila onekoa, ondasunduna. ⁵ Jaun. ⁶ iezadazu. ⁷ damutu; atsekabetu. ⁸ zitadazü (zukako alokutiboa): zait. ⁹ lurrean bizi naizen artean.

10 Nik banizün¹⁰ maitetto bat mündü ororen isilik,
 mündü ororen isilik eta Jinko Jaonari ageririk;
 buket¹¹ bat igorri ditadazüt¹² lili arraroz¹³ eginik,
 lili arraroz eginik eta erdia pozuatürük¹⁴.

—Zazpi urtez etxeki dizüt¹⁵ gizon hila kanberan,
 egünaz lür hotzian eta gaiaz bi besuen artian;
 zitru¹⁶ urez üküzten nizün¹⁷ astian egün batian,
 astian egün batian eta ostirale goizian¹⁸.

¹⁰ banizün (zukako alokutiboa): banuen. ¹¹ lore sorta. ¹² ditadazüt (zukako alokutikoa): dit. ¹³ lili bitxiz, lore ikaragarri ederrez. ¹⁴ pozoiturik. ¹⁵ atxiki dut; eduki, gorde dut. ¹⁶ zitroin, limoi. ¹⁷ ikuzten, garbitzen nuen. ¹⁸ eta (hori) ostiral goizean; eta egun hori ostiral goizean izaten zen.

Errege Jan

“Errege Jan” balada Jon Juaristik bere *Flor de baladas vascas* (1989) lanean “La muerte ocultada” izendatzen du. Balada honen bi bertsio bakarrik ezagutzen dira, biak zuberotarrak eta XIX. mendekoak. Lehen aldaera Madame de Villéhelio 1869. urtean argitaratu zuen *Souvenir des Pyrénées* liburuan “Alargunsa” izenburupean; bigarren aldaera Charles Bordesek “La musique populaire des basques” lanean, 1899. urteko *La tradition au Pays Basque* liburuan datorrena da. Charles Bordes bertsioa, ordea, Jean Pierre Goitynoren *Californiako Eskual Herria* astekarian agertua zen 1893. urteko uztailaren 15ean. Kaliforniako astekarian zertzelada interesgarri hauek ematen dituzte balada baino lehen: “Bertsu eder bezen hunkigarri hok bilduak izan dire 1890ko uztarilan, Liginaga herrian, Atharratzeko kantonadana, herriko seme Carriquer Goyeneix-ek kantatzen zituen ber denboran”.

Balada hau “Jean Renaud” frantses baladarekin erkatu da. Charles Bordesek hone-laxe dio 1899. urteko bere argitalpenean: “Parmi les très rares légendes chantées que nous avons pu recueillir, figurent la chanson “Errege Jan”, qui n’est autre que la version basque de la célèbre chanson française de “Jean Renaud”, la chanson dite “de Tardets”, magistralement commentée par M. de Jaurgain, et la curieuse et informe légende “Anderia gorarik”, où se cache sous une chanson d’amour, sorte de sérénade, le drame étrange d’un CEdipe basque”.

Bi bertsioetan ederrena eta osoena Bordesek, 1890. urtean, Atharratzen bildutakoa da.

Bertsioaren oinarria: Charles Bordes, 1989, “La musique populaire des basques”, in *La Tradition du Pays Basque*. Paris, 316-318. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, II, 86-87).

Errege Jan

Errege Jan, zaoritürik
jin izan da armadetarik:
am(a) anderia baratü ziozü¹
etxian alagerarik.

—Errege Jan, kontsola zite,
korajereki sar zite:
zur(e) emaztiak errege txipi bat
barda² sortü üken dizü.

10 —Ez ene emaztiagatik,
ez errege txipi bat gatik,
ni ez naiteke kontsola:
haiek biek jakin gabe,
ama, hiltzeko ohe bat.

¹ ziozü (zukako alokutiboa): gelditu zaio; elkartu zaio.

² bart.

—Am(a) anderia, zer die³ mitil hoiek
hainbeste nigar marrasketan⁴?
—Ene alaba, ezin begira⁵,
galdü dine⁶ zaldi gris bat.

—Am(a) anderia, zer die neskato hoiek
hainbeste nigar marrasketan?
20 —Ene alaba, ezin begira,
haotse⁷ dine ürr(e) untzi bat.

—Ez zaldi gris batengatik,
ez ürr(e) untzi batengatik,
ez otoi egin nigarrik:
errege Janek ekarriko dizü⁸
ürre eta zilar armadetarik.

—Ene ama, otoi, errazü,
kantu hoiek zer diren hain gora.
—Ene alaba, deüserik ez,
30 prozesionia dün joaiten.

—Am(a) anderia, zer zaia⁹ behar düt jaontzi
ohe hontarik jalkiteko?
—Ene alaba, xuria, gorria,
ederrena düken¹⁰ beltza.

—Am(a) anderia, zer dü lür saintü hunek
hain gora dagoenian?
—Ene alaba, ezin begira,
errege Jan dün ehortzirik!

—Ama(a) anderia, oritzü¹¹ giltz hoiek,
40 ürre eta zilarren hoiek,
eta errege txipitto hori
arta handieki eraik¹².

³ dute. ⁴ orroetan, marruetan. ⁵ ezin ezkutatu, ezin disimulatu / ez begiratu.
⁶ dinat (hikako alokutiboa): dute. ⁷ hautsi. ⁸ dizü (zukako alokutiboa): du.
⁹ gona. ¹⁰ (izango) dun; luken (hikako alokutiboa): (izango) da; litzateke. ¹¹ to-
ritzu, torizkizu, har itzazu. ¹² arreta handiarekin hazi; ardura handiarekin hezi.

—Lür saintia, erdir(a)¹³ hadi
ni barnen sar ahal nadin!
Lür saintia erdiratü
eta nik errege Jan besarkatü!

Lür saintia, zerr(a)¹⁴ hadi
ni barnen bara¹⁵ ahal nadin!
Lür saintia da zerratü,
50 ni errege Janeki baratü¹⁶.

¹³ erdibi, erditik ireki.

¹⁴ itxi.

¹⁵ geldi(tu).

¹⁶ gelditu; elkartu.

Frantziako anderea

“Frantziako anderea” edo “Frantzia gortekoa” da aldaera gehien dituen euskal balada. Nafarroako bi aldaera eta Oiartzungo bat kendurik, gainerako guztiak Bizkaian bilduak dira. Nafarroako aldaera bi Aita Donostiak bildu zituen: bata Sunbillan eta, bestea, Gartzainen (Irurita, Baztan); Gipuzkoako ekialdeko aldaera ia Nafarroakotzat ere har liteke Agustin Mendizabalek Boni Urkizu (1934-2013) Oiartzungo orduko erretoreari bildu baitzion.

Baladaren argudioa hitz bitan honelaxe labur liteke. Gizon gazte, ezkonberri bat Frantziatik emaztearekin bere etxera itzultzen denean, amak emaztea hiltzeko agintzen dio. Amak, ikusirik semeak emaztea hiltzeko adorerik ez duela, anaia gazteak lagunduko diola diotso. Emazteak, hil baino lehen bere burua salbatzeko, Frantziatik ekarritako urre-zilarrak eskaintzen dizkio. Nafarroako aldaeretan, eta are Gipuzkoako ekialdekoan ere, Frantziako gortetik datorren emaztea haurdun dago. Emakume haurdunak bere bizia salbatzeko eta errukarri agertzeko *Neregatik ez bada ere barnekuagatik* diotso hiltzai-leari. Nafarroa-Gipuzkoetako aldaeran ume jaiogabeak, baladari dramatismo handia emanaz, amaren sabeletik hitz egiten du: *Ai, ai, kanabitaren puntaren xorrotza, / laster harrapatu dio nere amaren bihotza!*

Bizkaiko bertsio guztietatik, hogeita hiru ahapaldirekin, Markinan bildutakoa da osoen eta aberatsena. Balada honen zenbait aldaera, xx. mendeko laurogeiko hamarkadan bildu ziren Bizkaian. Jaso diren azken euskal baladak, era berean, Agustin Mendizabalek Boni Urkizu apezari bilduak dira: bata “Neska ontziratua” eta bestea “Frantziako anderea”. Balada honen bestelako bertsioak irakurtzeko, ikus, besteak beste, Zavala, 1998, 201-232, edota Kalzakorta, 2017a, I, 497-560.

Bertsioaren oinarria: “Agur, agur, agur, ama neuria”, in “Aitzoli bidalitako erriko olerkiak”. Koldo Mitxelena Kulturunea: Fondo gordeak. Signatura: 091 AIT doc-93, 105-106. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, I, 502-504; 2017b, 122-126).

Frantziako anderea

- Agur, agur, agur, ama neuria!¹
- Ongi torri zarela, seme neuria.
- Ezkondurik heldu zara, semia?
- Ezkondurik heldu naiz, ama neuria.
- Frantsesa edo espainola dakarzu andrea?
- Frantsesa dut bainan soil guziz noblia.
- Nik ez dut amititzen frantsesa erreinaik²,
- morturat³ eraman eta hil egin bihar dik.

¹ Ezaguna da, baita ere, honako beste hasiera hau: *Etorri nintzanian / Frantziako kortetik (...)*. ² errainik. ³ basamortura.

10 Handik gan⁴ nitzen anaiarengana,
 anaiarengana ta zaharrarengana⁵.
 Hark ere erran zitan⁶ amak bezala,
 mortura eraman ta hil egin nezala.

 Handik gan nitzen arrebarengana,
 arrebarengana ta zaharrarengana.
 Hark erran zidan ama[k] bezala
 mortura eraman ta hil egin nezala.

 Handik gan nitzen anaiarengana,
 anaiarengana ta apezarengana.
20 Hark ere erran zidan bertziak bezala
 mortura eraman eta hil egin nezala.

 Handik gan nitzen arrebarengana,
 arrebarengana ta gaztenarengana.
 Hartxek erran zidan bihar zen bezala,
 etxera eraman ta maitatu nezala,
 hark inen auela⁷ kuinata bezala.

 Jendiak heldu dire handi[k], hemendik,
 nere arreba Juana ez da ageri inondik.
 —Gaitzue bet⁸ urre ba[d]ut aitetxi[k]⁹ emana,
 bizik uzten banauena¹⁰ eman daizuet denak¹¹.

30 Neregatik ez bada ere barnekuagatik¹².
 —Hik barrenian zer dun onbor¹³ za(ha)r bat baizik?
 —Onbor za(ha)r balin ba[d]ut hegonek emana tuk¹⁴,
 onbor za(ha)r balin ba[d]ut hegonek emana tuk.

⁴ joan. ⁵ Hots, anaia zaharrarengana. ⁶ Huts bat dirudi, hurrengo ahapal-
dietan *zidan* datorrenez (Kalzakorta). ⁷ Hautabidea: *nauela* (Zavala). Aldaera: *esti-
matzen zuela* (Aita Donostia). Hortaz, aukerako irakurketa bat: hark egingo, hots, hartu-
ko, onartuko, zuela (Kalzakorta). ⁸ Gaitzeru bat. "Gaitzeru": ale, fruitu lehor eta
antzekoentzako edukiera neurria, bost litrokoa, gutxi gorabehera. Aitzolen idazkian:
Gaizueuet. ⁹ aitabitxiak, aita besoetakoak. ¹⁰ bizirik uzten banauzu(e). (?)
¹¹ emango diz(zki)uet denak. (?) ¹² barnean daramanarengatik, hau da, jaiotzeko
den haurrarengatik. ¹³ enbor. ¹⁴ heronek, heuk, emana duk.

Andria igan nian zaldian gainera,
 mortura eraman ta hil egitera.
 —Bat hau dut senarra ta besteia¹⁵ apez kuinatua
 Hoken¹⁶ bien artian zer egin behar da?

Senarrak eman zion le(he)nbiziko golpia,
 apez kuinatuak berehala bertzia.
 40 —Ai, ai, kanabitaren¹⁷ puntaren xorrotza,
 laster harrapatu dio nere amaren bihotza!
 Madarika daiela¹⁸ hoi in¹⁹ duen arotza!

¹⁵ bestea, bertzea. Hautabidea: *Bat an dut senarra ta bestela apez kuñatua* (Kalza-korta). ¹⁶ hauen. ¹⁷ ganibetaren, aiztoaren. ¹⁸ Madarikatua izan dadila.
¹⁹ hori egin.

Hiru kapitainak “Arrosa xuriaren artian”

Balada hau Iparraldeko tradizioan bakarrik ezagutzen da, Lapurdin, Nafarroa Beherean eta Zuberoan. Balada honen lehen testigantza 1855. urteko Augustin Xahoren *Biarritz, entre les Pyrénées et l’Océan; itinéraire pittoresque* liburuan dator. Ezagutzen diren balada honen lehen bi aldaerak, beraz, Xahoren bildumakoak dira. “Arrosa xuriaren artian”, edo “Arrosa xuriaren azpian”, balada paneuroparra da: balada honen gaia Europako beste tradizio batzuetan ere aurkitzen da. Aita Donostiak, 1936. urtean, balada hau ez dela euskal tradiziokoa bakarrik azaltzen zuen artikulu bat eman zuen argitara: “Acerca de una leyenda vasca: Arrosa xuriaren azpian”. Hona Aita Donostiaren hitzak: “Mi sorpresa fue grande cuando hace algunos meses, examinando un cancionero nivernés (*Recueil de chants populaires du Nivernais*) di con una leyenda exactamente igual a la que acabo de transcribir en su texto literario, aun cuando sus melodías respectivas fueran diferentes”.

Balada honen eta “Neska ontziratua” baladaren argudio nagusiak bat datoz funtsaren funtsean: neska gazte bat bahitu eta urrutira eramaten dute. “Arrosa xuriaren azpian” baladan bahitzaileak hiru kapitain dira eta ostatu batera daramate; “Neska ontziratua” baladan, itsasontzi bateko kapitainak bahitu eta itsasoan barrena bostehun legoara eramaten du neskatila gaztea. Kasu bietan, neskatilak, bortxatu baino lehen, bere burua hiltzen du. “Arrosa xuriaren artian” eta “Neska ontziratua” balada gaiek arketipo bera dute.

Bertsioaren oinarria: Augustin Xahok (1850 ing.) osaturiko kanta-bilduma: *Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques*, 100. kanta (Georges Lacomberen Ondarea. Olaso Dorrea Sorrerakundea). (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, I, 697-698).

Hiru kapitainak “Arrosa xuriaren artian”

Arrosa xuriaren artian¹
anderia luak hartü,
elürä bezain xuririk,
ekia bezain ederrik.
Hirur kapitain zaudian²
korteä inganatüririk³.

¹ Beste bertsio ezagun baten hasiera: *Elorri xuriaren azpian* (...). ² zeuden (haren inguruan). Aldaerak: *Hirur kapitainek zeraukaten* (Azkue) / *Hirur kapitainek hor deramate* (Dassance). ³ gortea eginez engainaturik.

Kapitain hetarik batek
 zaldiala altxatü,
 aberiala⁴ altxatü eta
 10 mantuaz untsa trozatü⁵.
 Pariserat partitü,
 aitag ezdeüs jakintü.

Parisera heltü nintzanian
 ostalera⁶ aitzinatü,
 banindizün salütatü
 bai eta berriak galtatü:
 —Bortxaz ala amorioz
 jina ziren errazü⁷.

Kapitainak entzün zienian
 20 kanberan nündien sartü.
 —Anderia, jan ezazü
 pausüz eta trankilki,
 hirur kapitain bagütüzü
 gaur zure zerbütxari.

Anderia, hori entzünik,
 hilik lürrerat erori,
 kapitainak ere bai juan
 bere ezpatak⁸ hartürik,
 nigarrez ari zirelarik
 30 anderiari dolü eginik⁹.

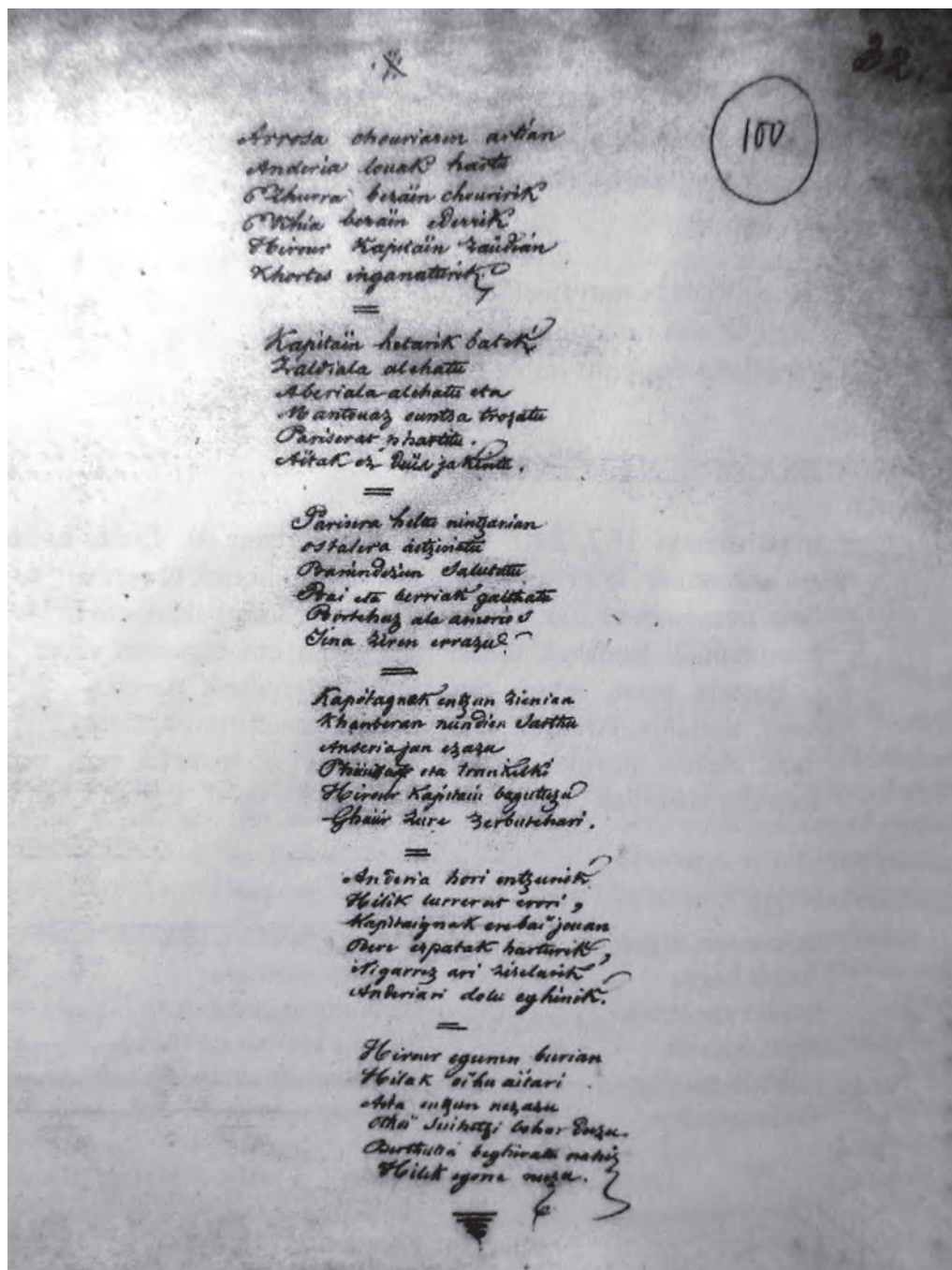
⁴ aberera, abere gainera. ⁵ inguratu, bildu. ⁶ Hots, ostalari emakumezkoa.

⁷ Bertsio batzuetan, ahapaldi honen ondoren, erantzun hau –edo antzekoa– tartekatu ohi da: —Ez, ez, ene bihotza / arras bortxaz jina düzü: / hirur kapitainek galeriatik hartürik jina nüzü (Azkue). ⁸ Aldaerak: *armak* (Xaho) / *zaldiak* (Azkue) / *tropak* (Dassance).

⁹ andereaz errukiturik. Aldaera: *anderia hil(a)gatik* (Xaho).

Hirur egüen bürían
hilak oihü aitari:
—Aita, entzün nezazü,
otoi, sinetsi behar düzü:
bertütia begiratü nahiz¹⁰
hilik egona nüzü¹¹.

¹⁰ gorde, zaindu nahirik. Aldaera: *birjinitatia begiratü nahiz* (Xaho). ¹¹ hilik gelditu naiz. "(...) je suis restée morte (à Paris)" (Xaho) / bertutea gorde nahirik hiru egunez hilarena egin dut (Aita Donostia, aipaturiko Nièvre-ko kantutegian).



"Hiru kapitainak / Arrosa xuriaren artian" (Augustin Xahoren *Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques*" bilduma, 1850 ing.; Georges Lacomberen Ondarea / Olaso Dorrea Sorrerakundea).

Jaun barua

“Jaun barua” bezala ezagutzen den kantua beste modu batzuetara izendatua ere izan da. Francisque-Michelek 1857. urteko *Le Pays Basque* liburuan dakarren izendapena “Ihiziko partida urusa” da, seguru asko Jean-Baptiste Arxuk eman ziona; Jean Jaurgainek, 1899. urteko *La tradition au Pays Basque* liburuko “Quelques légendes poétiques du pays de Soule” lanean, “Arbotiko prima eijerra” izendatzen du.

Kantu hau eztei-kantu bat da, hots, epitalamio bat, Jean Jaurgainek aztertu zuen arabera. Ez du baladetan kontatu ohi diren istorioekin zerikusirik, nahiz eta zenbait balada-liburutan aurkitzen den. Kantua bertsolari batek XVIII. mendean Armand-Jean d’Uhart eta Marie de La Place d’Arbouet-en ezteietan sortutako kantua da (ikus Jaurgain: 1899, 408-409).

Kantuko hitzak zein doinua oso ederrak direnez gero, herriaren memorian iltzatu eta XVIII-XIX. mendeetan Zuberoan eta Nafarroa Beherean oso kantatua izan da. XX. mendeko kaieretan, ordea, nekez aurkitzen da.

Bertsioaren oinarria: José Antonio de Donostia (Aita Donostia), 1927, “Apuntes de folklore vasco”, *RIEV*, 18, 699-701.

Jaun barua

Jan¹ baruak aspaldin
txedera bat hedatü zin².

Txori eijer bat atzaman düzü³ Paueko seroren konbentin⁴,
orai harekin lotzen düzü⁵, aspaldian desir beitzin⁶.

—Jauna, entzun düzü,
felizitatzen zitügü⁷,
Mus de la Plazaren⁸ alab(a) ederra zuk düzüa⁹ esposatü,
andere hura irus düzü¹⁰, zuri ez deizügü dolü¹¹.

10 Txedera balitz halako
merkatietan saltzeko¹²,
Ziberoko aitunen semek eros litzake oro,
txori eijer zonbaiten atzemaiteko.

¹ Jaun. ² xedera, lakio, bat zabaldu, jarri, zuen. ³ düzü/dizü (zukako alokutiboa): du. ⁴ mojen, lekaimeen, komentuan. ⁵ düzü (zukako alokutiboa): elkar-tzen, batzen, da. ⁶ baitzuen. ⁷ zaitugu. ⁸ La Plaza jaunaren. ⁹ duzu. (?). Hautabidea: *düzula* (Lakarra, Biguri eta Urgell) / Jauna, entzun duzu, felizitatzen zaitugu, zeren Mus de la Plazaren alaba ederra baituzu esposatu (Aita Donostia; Jaurgain). ¹⁰ düzü (zukako alokutiboa): uros, zoriontsu, da. ¹¹ zuri ez dizugu atse-kaberik adierazi; zu ez zaitugu erruki / zuri ez zaizu damutuko (Zavala). ¹² Halako xedera merkatuetan salgai balitz.

—Igaran apirilaren бүrian¹³
 armadaren erdian,
 züntüdan bihotzian, armak oro eskian,
 present espiritian, manka¹⁴ besuan artian.

—Jauna, maite banaizü
 erraiten düzü[n] bezala,
 kita¹⁵ ezazü, kita ezazü, Erregeren zerbitzia
 20 eta maita herria, üken dezadan plazera.

—Ez diot¹⁶ kita, maitia,
 Erregeren zerbitzia.
 Sortü nüzü uhurezko Erregeren zerbitzüko¹⁷.
 Maite dit uhuria¹⁸ züгатik, xarmagarria.

¹³ azkenean, bukaeran. ¹⁴ falta. *Manquer* (fr.). ¹⁵ utzi, abandona. ¹⁶ dezaket. ¹⁷ Sortu naiz ohorezko, Erregeren zerbitzurako (Zavala) / Sortu naiz Errege zerbitzatzeko ohorerako (Aita Donostia). ¹⁸ Maite dut ohorea.

Lantzarena “Eguna zala, eguna zala”

Balada hau izendatzeko hiru modu dira. Lehen izendapena kantuaren biltzaileari, Azkueri, zor zaio: “Eguna zala”. 1983. urteko *Euskal baladak* lantaldekoek “Lantzarena” izendatu zuten, eta A. Zavalak “Eguna zala, eguna zala”.

Azkuek Ajangizen, Gernikatik hurbil, bildu zuen kantu hau eta bere kantutegian “V. Endechas y elegías” sailean, CPVko 398. zenbakian, argitara eman zuen zehaztasun hauek zituela: “De María Juana Alzibar, de Ajangiz (B), que tenía noventa y cuatro años de edad al comunicar esta lindísima canción”. Kantu hau *unicum* bat da, aldaera bakarrekoa.

Kantu honek, itxura guztien arabera, ez du osatzen balada gai edo *ballad-type* bat. Bestela esan, kantu hau beste kantu batzuetako ahapaldiz osatutako puska edo pasartez eratua da. Lehen ahapaldia Arantzazuko baladetako ziklokoa da. Azken bi ahapaldien aztarnak edo aldaerak “Ana Juanixe” baladan aurkitzen dira: bigarren ahapaldia, Dimako “Ana Juanixe” aldaeran, eta, hirugarrena, Bermeoko “Ana Juanixe” aldaeran.

Bertsioaren oinarria: Resurreccion Maria Azkue, 1918, *Cancionero Popular Vasco*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1968 (2. ed.), 398. zenb., 498-499. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, II, 194).

Lantzarena “Eguna zala, eguna zala”

Eguna zala, eguna zala,
bart irargia¹ zanean,
egunerako² joan nintzan ni
zazpi legua bidean,
zazpi legua bidean eta
neure maitean kalean³.

Neure maiteak bota egin eustan⁴
lantzea bentanerean⁵.
—Orain hil bere banozu eta
10 enterrau bere naikezu⁶,
Maria Madalenean aurrean eta
Jesu Kristoren oinean.

Hiru letratxu beharko ditu
sepultureak ganean,
neure maiteak irakurteko
Madrildik datorrenean.

¹ ilargia. ² eguna argitu zenerako; eguna argitu baino lehen. ³ maitearen
kalean; maitearen kaleraino. ⁴ zidan. ⁵ bentanatik, leihotik. ⁶ nazakezu.

Leixibatxo

“Leixibatxo” baladaren eredu gehienak mendebaldeko euskalkikoak dira, Bizkaikoak. Azkuek hiru eredu bildu zituen Bizkaian: Gabikakoa, Lumokoa eta Arrazolakoa. Ez omen da ezagutzen Lapurdi, Nafarroa Behere edo Zuberoako aldaerarik. Aldaerarik aberatsenetako bat, ordea, ekialdekoena, Azkuek Otsagin (Zaraitzun) bildu zuena da. “Leixibatxo” balada gai edo *ballad-type* delakoa “Las señas del esposo” bezala ezagutzen da.

Argudioa hitz bitan haxe da. Gizon bat erreka batean lixiba jotzen ari den emakume batekin hasten da hizketan. Gizona emakumea tentatzen hasten da, eta emakumeak gizonaren galdera bakoitzari zorrotz eta zoli erantzuten dio. Ezagutzen ditugun Bizkaiko aldaera guztietan gizonak ez du bere burua ezagutzera ematen. Otsagiko aldaerak badu Bizkaikoetan agertzen ez den ezaugarri bat: emakumeak gizonari eman zion zeta-mokanena: “—Zer eman zinakon senarrari jua zenean? —Seta-mokanena bat eman niozun”.

Balada honen egitura galdera-erantzunetan oinarritzen da eta alderdi horretatik, eta baita gaiaren egituratze aldetik, itxura handia du “Anderea gorarik” baladarekin. Kasu bietan gizonetzko batek emakume bat tentatzen du: batean, semeak, eta bestean, senarrak. Emakumeak semea edo senarra ezagutzen du objektu edo gorputzeko ezaugarri bategatik. “Leixibatxo” eta “Anderea gorarik” baladak, beraz, arketipo berekoak dira.

Bertsioaren oinarria: Joseba Lakarra, et al., 1983, *Euskal baladak. Antologia eta azterketa, II*. Donostia: Hordago, 125-126.

Leixibatxo¹

—Leixibitxu zuria dezu, andratxu gaztia.

—Ondo gobernatuta², bai, aita frailia³.

—Eskutxu zuriak dozuz⁴, andratxu gaztia.

—Guanterpian ibilite, bai, aita frailia.

—Fameliarik edo bozu⁵, andratxu gaztia?

—Seme bi ditudaz, bai, aita frailia.

—Senarrik⁶ edo bozu, andratxu gaztia?

—Amerike urrunetan⁷, bai, aita frailia.

¹ Lixibatxo, gobadatxo. R. M. Azkuek, CPVeko 842. zenbakian, 980. orrialdean, balada hau jasotzerakoan, honako ohar hau eranstean du: “Dice la leyenda que un día un hombre que estuvo ausente de su domicilio mucho tiempo se presentó disfrazado de fraile a su mujer con objeto de probar su fidelidad, y entablaron este diálogo”. ² Aldaera: *egosita* (Azkue). ³ Aldaera: *galaitxo maitea* (Azkue). ⁴ dituzu. ⁵ ba ote duzu. ⁶ Aldaera: *gizonik* (Aitzol). ⁷ Aldaera: *Indietara joan zan* (Azkue).

- Ezeutuko⁸ zenduke, andratxu gaztia?
10 —Le(he)ngo arropakin bada, bai, aita frailia.
- Laztan bat emon behar detsut⁹, andratxu gaztia.
—Ibia¹⁰ dau bitarte, bai, aita frailia.
- Bi saltuan pasatuko [d]ot, andratxu gaztia.
—Ez jat komenidetan, bai, aita frailia.
- Urek eroango al zaitu, andratxu gaztia.
—Zeu txalupe zariela¹¹, bai, aita frailia¹².

⁸ Ezagutuko. ⁹ deusut: dizut. ¹⁰ "Ibia", berez, ibaia oinez igaro daitekeen tokia. Beste bertsio batzuetan, ordea, "ibaia" ageri da, eta hemen ere hori adierazi nahi da seguru asko: ibaia dago tartean. ¹¹ Aldaera: *Zeu aurretik zareala* (Azkue).

¹² Beste bukaera bat: —*Suak erreko al zaitu, andratxu gaztia. —Berori egurra / ilinti dala, bai aita frailia* (Azkue).

Neska ontziratua

“Neska ontziratua” edo “Brodutzen ari nintzen” balada gai paneuroparra da. Jean Barbier (1875-1931) euskal idazleak eta Christophe Dufau (1888-1922) mediku senper-tarrak balada honen lehen aldaera 1928. urtean argitaratu zuten *Gure Herria* aldizkarian, seguru asko kantu-kaier batetik aterarik. Barbierrek eta Dufauk, ordea, “Neska ontziratua” balada ez zuten osorik argitaratu. Zenbait ahapaldi –bi, hiru edo lau izan litezke– moztu zizkieten itxurazkoak edo zuzenak ez omen zirelako. Lehen aldaera hau, kantu-kaier batetikoa, galdua dago. Iparraldeko ahozko tradizioa ere, itxurak direnez, XX. mendearen hasierarako galdukea zen.

Balada honen Iparraldeko bi aldaera Xahoren kantutegikoak dira. Ezagutzen diren aldaera gehienak ekialdekoak dira: Nafarroa Beherekoak eta Zuberoakoak. Nafarroa Beherekoak, Donibane Garazikoa eta Aiherrakoa dira; Zuberoakoak, Altzaikoa eta Gotainekkoa. Aldaera guztietan osoena, hogeia ahapaldikoa, Altzaikoa da.

Balada hau Euskal Herriko mugalde bietakoa da. Bizkaiko tradizioan Azkuek XIX. mende bukaeran edo XX. mendearen hasieran Foruan bildu bazuen ere, ez zuen CPV liburuan osorik argitara eman. Manuel Ziarsolo *Abeletxe* idazleak, Bermeon, gerraur-rean, bildutako aldaera bat bidali zion Aitzoli. XX. mendean, 80ko hamarkadan, “Mikel Zarate” Iker Mintegikoek bildutako bi aldaera bizkaitar argitaratu zituen Adolfo Arejitak *Idatz & Mintz* aldizkarian. Aldaera bi hauetako bata Dimakoa zen, Arratiakoa, Patxi Bilbaori bildua; bigarren aldaera, Zamudio-Deriokoa.

Balada hau euskarazkoen artean bikainenetakoa da, ezagutzen diren aldaera guz-tiak, Nafarroako eta Sarako aldaera gutxiendu bat edo beste izan ezik, oso ederrak direlako. Baladaren bestelako bertsioak irakurtzeko, ikus, besteak beste, Zavala, 1998, 233-256, edota, Kalzakorta, 2017a, I, 561-675. Hemen, Donibane Garaziko eredia jaso da.

Bertsioaren oinarria: Jabier Kalzakorta, 2017a, I, 609-612; 2017b, 112-115.

Neska ontziratua

Behin batez ari ninduzun salatian brodatzen¹,
marinel bat entzun nuen itsasoan kantatzen,
itsasoan kantatzen eta pertsu ederren emaiten.

Broderia² utzi eta juan nitzen amarengana
eia utziren ninduen ez itsaso bazterrera,
itsaso bazterrera eta pertsu heien aditzera.

¹ sala batean bordatzen. Aldaera: *sala batian* (Aita Donostia; Aitzol). Bestelako ha-siera ezagunak: *Brodutzen ari nintzen / ene salan jarririk (...) / Isabelatxu, Isabelatxu, / arren esan bat eidazu (...)*. ² Bordatzea, bordatze lana.

Amak erran zautan³: —Habil, habil, ene alaba maitea,
bainan oroit hadi iluna dela hurbildia,
iluna dela hurbildua eta gibelerat⁴ itzultzea.

- 10 Habil eta erran zakon⁵ jin⁶ dadin gure etxerat,
jin dadin gure etxera eta gurekin afaiterat,
gurekin afaiterat eta pertsu heien emaiten⁷.

—Jinkuak dauzuela egun (h)un⁸, untzi-kapitain gaztea!
Aitak eta amak igortzen naute jin ziten gure etxera
gurekin afaiterat eta bi koblen ihakusterat⁹.

—Inposible da, anderia, orai ni harat jitia,
sar zaite sala huntan barnerat, andereoren¹⁰ pollita,
hemen erakutsiren daukitzut koblekila airia¹¹.

- 20 Andereoren pollit hori sartu zen sala barnerat,
sartu zen sala barnerat eta, lobelarra ukan golkorat,
lobelarra ukan golkorat eta lokartu zen berehala.

—Kapitaina, kapitaina, ez zauzia bekatu¹²,
andereoren pollit hori, behar duzia tronpatu¹³?
Andere larden pollit hori, behar duzia tronpatu?

—Marinela, marinela, emok untziari bela!
Aspaldian desir nuena jin zautak¹⁴ orai eskura,
jin zautak eskurat eta, nire bi besoen artera.

- 30 Lobelarra kendu eta ihizartu¹⁵ zen berehala:
—Norat eremaiten nuzu, untzi-kapitain gaztea?
Turna nezazie¹⁶, turna, hartu nuzien lekura!

³ zidan. ⁴ atzera, hau da, etxera. ⁵ zakon (hikako neutroa, hik hari): ie-
zaion. ⁶ Jatorrizkoan: *din*. ⁷ Hoskidetasunak "emaiterat" eskatzen du. ⁸ di-
zuela egun on. ⁹ erakustera (Kalzakorta). ¹⁰ anderauren, dama gazte. Jatorriz-
koan: *andere horen*. ¹¹ erakutsiko dizkizut koplekin ahairea, koplak eta doinua.
¹² ez al zaizu hobeen, delitu. ¹³ engainatu behar al duzu. ¹⁴ etorri zaidak.
¹⁵ itzartu, itzarri, esnatu. ¹⁶ itzul nazazue.

—Inposible da, anderia, zure harat turnatzia,
bortzehun lekua zu hartu zintugun lekurat,
zu hartu zintugun lekurat eta zure ait(a)-amen porturat.

—Madarika balakio¹⁷ dendariari besoa!
Zeren baiteraut¹⁸ egine zaiaren zola hertsixe¹⁹,
zaiaren zola hertsixe eta gerruntzian tinkixe²⁰.

—Kapitaina, kapitaina, baduzia ganibetik²¹?
—Ez, ez dut ez ganibetik bainan ezpata ongi xorrotxik.
Hartu zuen eskurat eta sartu zuen bihotzetik.

40 —Ai, ai, ai, zer egine behar dut orai nik²²?
—Emozu bi musu eta aurtikazu²³ itsasorat,
itsasorat²⁴ eremanen dau, bere aita-amen porturat.

Itsasoan ura lodi, zolarik²⁵ ez du ageri.
Ene maitea hantxet dabila arraina bezala igeri,
ene maitea hantxet dabila arraina bezala igeri.

¹⁷ Madarika (izan) dakiola. ¹⁸ baitit. ¹⁹ gonaren behealde hertsia samar. ²⁰ gerrian estu samar. ²¹ ba al duzu aitzorik, labanarik. ²² Jatorrizkoan ahapaldi hau irregularra da, lau lerroz osatua. Agian beste bi ahapaldiren nahasmena da (Kalzakorta). Jatorrizkoan, estrofa honen lehenengo bi lerroak honako hauek dira: “Ai, ai, ai, zer egine behaut hau? / Zer egine behar dut orai nik”. Hemen, lerro batean bildu dira. ²³ aurtiki, jaurti, bota, ezazu. ²⁴ Esaldiak ez ote du “itsasoak” eskatzen? ²⁵ hondorik.

1^{er} couplet,
 Behin, batz. ar: mindugun, solatan, broclagen,
 Marignel, bat, entzun, nuon, itsasocan, cantatzen
 itsasocan, cantatzen, eta, Perisu, ederen, emaiten,
 2^{er} couplet,
 Broaderia, utzi: eta, Guaitzen, amaren, gana,
 heza, utziren, ninduenz, itsaso, bazlamena,
 itsaso, bazterresna, eta, perisu, hezen, aditzera
 3^{er} couplet,
 Amac, erran, gautan, habil, habil, one, alaba, maitea,
 Ptainan, croithadi, iluna, dela, haurbidia,
 iluna, dela, haurbidia, eta, gibelat, itzultzen,
 1^{er} couplet,
 Habil, eta, erran, gautan, din dadin gure etcherat,
 pin dadin, gure, etchera, eta, gurehin, afaiterat,
 gurehin, afaiterat, eta, perisu, hezen, emaiten,
 2^{er} couplet,
 pinuac, dauquda, egunkun, unbi, capitain, gaita,
 aitas, eta, amac, igaitzen, nauite, pinliten, gure, etchera,
 gurehin, afaiterat, eta, bi, coblen, ihacusterat,
 3^{er} couplet,
 impossible, da, anderia, orai, ni, harat gaita,
 Sarquiti sala, huntan, barnerat, andere haren, polita,
 hemon, erabutsaion dautgitzut, coblehen aitia,
 4^{er} couplet,
 Andere, haren, polita, hori, sartutzen, sala, barnerat,
 sartutzen, sala, barnerat, eta, Loklana, uhan, galacrat,
 Loklana, uhan, galacrat, eta, locartuzen, Pochala,
 La, suite:

"Neska ontziratua" (hasiera) (Donibane Garaziko eredu; Jabier Kalzakorta, *Euskal badak; azterketa eta edizio kritikoa*, I, 2017).

Orein bilakatu neska “Ura isuririk sorginen bidean”

Pierre Lafittek “Ura isuririk” edo “Orein bilakatu nexka” balada “Atlantika-Pirene-etako sinheste zaharrak” artikuluan argitaratu zuen *Gure Herria* aldizkarian, 1965. urteko uztaillean. Delako artikuluan, Pierre Lafittek testua eta musika transkribatu zituen “Alimale debrudunak” azpigituluaren azpian. Kantuaren izenburu bikoitza, batetik, hasieratik datorkio, “Ura isuririk sorginen bidean”; eta, bestetik, kantua baino lehen ematen duen azalpen laburretik. Azalpen labur hori kantuaren aurretik datorren esaldi batera mugatzen da: “Huna orain bilakatu nexka baten kantu deitoragarria”. Esaldi hori baino lehenago, ordea, badator azalpen luzeago bat: “Zonbait aldiz presuna batzuek zorte txarra atxemaiten omen zuten alimale batzuen itxura hartzen baitzuten zer nahi irriskurekin. Halakoak zitazken ‘gizotsoa’, ‘gizazeria’ eta ‘emazte-oreina’, otso, azeri edo orein bilakatu-eta”.

Kantu hau, beraz, animalia deabrudunen zerrenda bateko beste adibide bat da. Lafittek herensuge, sorgin eta gizotsoez hitz egin ondoren, orein bilakatu den neska baten kantua ematen du lau ahapalditan. Lau ahapaldi horiek, berriz, gure sisteman zortzi ahapaldira ekar litezke. Lafittek ez zuen adierazten bere artikuluan kantua ez nori bildu zion ez eta zein kaieretan bildu zuen. Kantu hau, ordea, itxura guztiak direnez, ez da egiazkoa, alegiazkoa baizik. Ez da egiazko balada bat jendeak tradizioz kantatu duena, sasibalada edo balada apokrifo bat baizik. Besterik frogatzen ez den artean, Lafittek *Herria* astekarian edo *Gure Almanaka* aldizkarian eskaini zituen balada ereduak –guzti-guztiak ez badira ere, gehienak, inolako dudarik gabe, bere baitarik sortuak dira– sasibaladak dira, edo bestela esan, Lafittek berak asmatuak edo moldatuak. Eredu hauek ez dago inoiz aldaerarik. Eredu bakarra da. Sasibalada hauek guztiak euskara berean daude, Pierre Lafitten euskaran.

Bertsioaren oinarriak: Pierre Lafitte, “Atlantika-Pirene-etako sinheste zaharrak”, *Gure Herria*, 1965-07-01, 97-121 [116-117] / Jabier Kalzakorta, 2017b, 190-193.

Orein bilakatu neska “Ura isuririk sorginen bidean”

—Ura isuririk sorginen bidean,
dohaina bildu dut¹ Bazko aratsean²:
gauaz Mayi nuzu, egunaz oreina,
etxeko zakurrek xerkatzen nutena³.

—Jakes, nun tuk horak⁴? Ez tiat⁵ senditzen.
—Oihanpean kurri, oreina xerkatzen.

¹ gaitasuna lortu dut; berezitasuna jaso dut. ² arratsean. ³ bilatzen nautena.

⁴ non dituk zakurrak. ⁵ ditiat (hikako alokutiboa): ditut.

—Jakes, deit zakurrak, salba zak arreba!
—Ama, nola sinets Mayi daitekela?

10 Jakes zakurreri hasi da xixtuka.
Oreina hil dute kolpez ausikika⁶.
Jakesek kanitaz eman du pusketan⁷:
—Aseko ahal da Mayi gurekila.

—Afal, afal, Jakes! Ni nuk hor lehena,
ene haragiaz beterik dupina⁸!
Ama sala-zolan⁹, nigarra begian,
puñala sartu du bere bihotzean.

⁶ hozkadaka, hozka eginez.
eltzea. ⁹ salaren hondoan.

⁷ labanaz, aiztoz, pusketan zatitu du.

⁸ tupina,

Urtsua

“Urtsua” baladak Baztango Arizkungo Urtsua dorre edo jauregiko gertakari lazgarrien berri ematen du. Balada honen lehen biltzaileak Azkue eta Aita Donostia izan ziren. Testigantzarik zaharrenak xix. mendearen bukaerakoak eta xx. mendearen hasierakoak dira. Azken aldaerak Aita Donostiak bildu zituen 1936ko gerraren aurretik. Antonio Zavalak 60ko hamarkadan aldaera gutxiendu bat bildu zuen. Balada honen bertsio nagusiak hauexek dira: Azkueren lau aldaera, Aita Donostiaren bost aldaera eta Jose Ariztimuño *Aitzolen* bost aldaera. Julio Caro Barojak (1968) eta Aingeru Irigaraik (1971) ikerketa interesgarriak eskaini zizkioten.

Aita Donostiak 1916. urteko hitzaldi batean honelaxe laburbildu zituen baladako gertakariak: “Es muy difícil, por no decir imposible, poder señalar el nombre de los protagonistas de la leyenda de que trato. Las poquísimas estrofas conservadas nos han transmitido los nombres de un D. Juan de Utsuko “Beltza” y los correspondientes de las dos casas de que es cuestión: la de Ursua y la de Lantana. (...) Tal como se conservan en la memoria del pueblo estos jirones de leyenda, vais a oírlos: Un hijo de esta casa de Ursua tomó por esposa a una del otro lado de los montes que cercan el valle de Baztán. Vino ella con mucho acompañamiento, pues cuenta el pueblo que era princesa. Celebróse la boda con el aparato que se deja adivinar. Conoció él la noche de bodas que ella no había aportado al matrimonio aquella joya que, por ser de orden espiritual, aventaja a las riquezas y hermosura. Disimuló su sorpresa. A la mañana siguiente, hízola vestir sus mejores galas para mostrarle las posesiones de la Casa; aquellos “siete molinos nuevos, ocho blancos palacios” de que nos hablan los versos: y allí, en el campo, sin más explicaciones, dio muerte a su esposa. Su cadáver fue hallado en la ermita de Santa Ana. (...) Nuevos detalles orales (que no aparecen en los versos), dicen que el de Ursua ensilló su caballo y escapó en él. Otros, en cambio, nos dicen que, muy altanero, envió un emisario a los de Lantana, encargándoles vinieran a buscar el cuerpo de su hija”.

Hemen baladaren bi bertsio jasotzen dira, elkarren osagarriak.

Bertsioen oinarria: 1: Resurreccion Maria Azkue, 1918, *Cancionero Popular Vasco*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1968 (2. ed.), 908. zenb., 1.057. 2: José Antonio de Donostia (Aita Donostia), “Leyendas navarras”, *Lecaroz*, 1953, 4-5-6, 80-90; *Obras completas del Padre Donostia, II*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1983, 327-337 [330-332]. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, I, 372 eta 382).

Urtsua

1

Urtsuak zazpi leiho
zazpiak lerro-lerro¹,
Lantainako alaba
Urtsuan defuntu dago.

¹ ilaran zuzen-zuzen.

Urtsuan defuntua
Santa Anan kaustua,
adios erran gabe
etxetik partitua.

10 —Zazpi errota berri,
zortzi jauregi xuri,
horien guziengatik
nik ez Urtsura nahi.

—Goiti zazu² burua,
ene arreba Juana.
—Ez dezaket goratu
anai Batista jauna.

20 —Izorra omen zara,
ene arreba Juana.
—Zertan ezautzen nauzu,
nere anaia jauna?

—Zaldia zelarekin
zuretzat jarria da.
—Nik iten dudan haurra
zure besokoa izain³ da.

2

—Kalean zer berri da,
nere anaia jauna?
—Zu enbraza⁴ zarela,
nere arreba Juana.

—Zertarik zautu ote naute,
nere anaia jauna?
—Kotilluna⁵ laburtu,
nere arreba Juana.

² Gora, altxa, ezazu. ³ izanen, izango. ⁴ haurdun, izorra. ⁵ "Gerruntze", "kortse": bular eta gerrialdea lotzen dituen jantzi mahukarik gabea, bereziki emakumezkoena eta azpikoa (EH).

- 10 —Ez nazazula sala,
ez nere aite-ametara,
ez eta are gehiago
Utsuko kondetara.
- Zer manen duzu sari,
nere arreba Juana?
—Bortzetan egun luis⁶,
nere anaia jauna.
- Hoiek guziak ez duzu aski,
nere arreba Juana.
—Zaldia zelaturik,
20 nere anaia jauna.
- Hoiek guziak ez duzu aski,
nere arreba Juana.
—Haurra besoetara⁷,
nere anaia jauna.
- Zazpi errota berri,
zortzi jauregi xuri.
Hoi en guziengatik
ez nago Utsure⁸ nahi.
- 30 Utsuak eder leiho
Bentanak are gehiago⁹,
Utsuko etxeoandrea
Santanen difuntu dago.

⁶ Bostehun luis. "Luis": Frantziako urrezko diru zaharra, XVII-XVIII. mendeetan erabili zena (EH). ⁷ (Jaioko den) haurraren aita besoetakoa (izango zara). ⁸ Urtsuara. ⁹ *Utsuak (...)* gehiago: bi lerro hauetarako interpretazio desberdinak eman izan dira. Batzuek *Bentanaken* lekuan *bentanak* irakurtzen dute. "Hermosos ventanales tiene Ursúa, / lo mismo son sus ventanas" (Irigarai). "Las saeteras de Utsua son bellas, / pero más bellas aún son las ventanas" (Kalzakorta). Lekuko zenbaiten testigantzan oinarriturik, Aita Donostiak (1953/1983: 330-333) *Bentanak* jasotzen du, adieraziz, bertsioen arabera, batzuetan *Lanta(i)na* eta besteetan *Bentana* ageri dela. Hortaz, Aita Donostiari jarraituz gero, baladako Juana, Lanta(i)na/Bentana etxekoa litzateke, eta bi lerroen interpretazioa: Urtsuak ederrak ditu leihoak, Bentanak / Lantainak, hots, Bentana / Laintaina etxeak, are gehiago. Berez, Aita Donostiak honako itzulpen hau ematen du: "Urtsua es casa fuerte / la de Bentana lo es más aún".

Utsuan difuntua,
Santanan kausitua,
adios erran gabe
etxetik partitua.

5.2. Maite kantak

Euskal Kantutegi aberatsean bada sail bat “maite kantak” edo “amodiozkoak” dei daitekeena, dudarik gabe oparoenetarikoa dena, beste literaturetan gertatzen ohi den bezala, eta Juan Mari Lekuonak xeheki aztertutakoa (1989: 302-306/ 1998: 527-532) azpisail anitzetan bereziz (leihopeko serenatak, goiz albakoak, iturri ondokoak, pena kontatzaileak, esperantzarik gabeak, fidelitateaz dihardutenak...). Badirudi XVII-XVIII. mendeetan ugaritzen hasten direla, bederen lekuko idatziak, eta ordutik hona ahoz aho kantatu ohi izan dira.

Amodiozko kantari, gaztelaniazko *La poesía galante vizcaína* ere deitu izan zaio, eta Gaspar Gómezen *La tercera Celestina*-n (1536) “Perutxoren kanta” agertzen den bezala, hurrengo mendean agertzen da idatzirik Lope de Vegaren *Los ramilletes de Madrid* antzerkian. Lope de Vegak komedia hau Frantziako erregina zen Doña Anaren eta Doña Isabel printzesaren entregan (*entregas*) okasiorako (1615) idatzi zuen, eta bertan poematxo hau jasotzen du: “Zure begi ederrok, / ene laztana, / katibaturik nabe / librea nintzana”, Juan del Encina poeta eta musikariaren kantutegiko (1496) poema batekin antz handia duena.

Rafael Mikoletak XVII. mendean idatzi eta Angel Zelaietak (1988) berrargitaratu *Modo breve de aprender la lengua vizcaína* (1653) liburuaren berran, badu kapitulu bat ere non aipatzen duen “Modo de la vizcaína poesía y sus versos”. Eta hauek bi modukoak izan daitezkeela dio: bata, “Amoren kontentuek / ez daude irauten [...]” daukana eredu gisa; eta, bestea, “Denbora baten on ohi neretxu / baia mudadu nindia [...]”. Eta biak, egun, zortziko txikia (7 / 6a / 7 / 6a / 7 / 6a / 7 / 6a) eta zortziko nagusia (10 / 8a / 10 / 8a / 10 / 8a / 10 / 8a) lirake. Koldo Mitxelenak (1960), aldiz, nahiago du hitz egin distikoez, eta zentzu oso bat daukana perpaus berezia osatzen duen $n + (n-1) / (n-2)$ multzoa dela, alegia $7+(7-1) / 10+(10-2) / 8+(8-1)$..., eta aha-paldi erabiliena XVI-XVII. mendeetan $8+7 / 8+7$ izan dela Bernat Etxepareren poema-liburuan, “Beotibarko gudua kanta”n edota Orreagako Ama Birji-naren omenezko bertsoetan bezala.

Bertso moldearen etorkiari buruz, George Hérelleren (1918) iritiz eredu Behe Erdi Aroko himno latinoak lirake, eta, berriro Mitxelena aipatuz (1977), honek dioenez “hitz andanek”, silabek ez ezik, zerikusirik badute antzinako eta geroko euskal neurkerarekin.

Adolfo Arejitak (1991) ere ikertu du Jaime Kerexetak Elorrioko kontu-liburu batean aurkitutako 1620 inguruko amodiozko poema bat, zeinen lehen ahapaldia honakoxea den: “[Dama] eder batereanik / [ezt]akidala zegaiti / enojadurik aditu jataz / il eiten nauden begi bi”.

Arnaud Oihenartek ere, 1665ean idatzi *L'art poétique basque* delakoan, jasotzen du bizkaitar maitasunezko beste poema bat, zein hasten den hone-la: "Atsein handia da amore eutea". Bertsoek bukatzen dute eguzkia eta maitea identifikaturik hitz hauekin, "ikusiaz gero zeu, ene eguzkia".

Halaber, XVII. mendeko poesia mota honetaz Ibon Sarasolak (1983: 72) iruzkintzen du Arrasateko Udal Artxiboan Pedro Uribarrenak topatutako beste maite poema bat, 1682koa, non kontsideratzen den herriko neskatila talde batek eguzkia ere duela bereganaturik: "Larrosa, krabel, jasmin eta lore / galant guztiak baturik / erramilete eder bat dago / herri honetan jaioarik, / hain da ederra dauko eguzkia konfundidua harturik".

Oro har, amodiozko poema oso gutxi aurkitzen da XVII. mendean, eta tradizioz iritsi diren gehienak XVIII. mendekoak dira, eta batik bat Iparraldekoak. Hauek, bereziki, Patri Urkizuren hiru lanetan daude jasoak. Lehenengo, *Zenbait bertso zahar eta berri (1798)* (Durango, 1987), zeina kontsidera daitekeen zenbait autoreren poema eta kantak jasotzen dituen lehen bilduma. Bigarrena, *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak (I, Anonimoak - II, 1545-1900)* (1991), non egile izenik gabekoen amodiozkoetarik 337.etik 500.era doazenak aurkitzen diren. Eta hirugarrena, *Agosti Chahoren kantutegia* (2006). Azken honetan biltzen dira 1845. urte inguruan Xahok jasotakoak, eta, amodiozkoei dagokienez, XL.etik CI.era doazenak daude.

Hauetarik, hala nola urte batzuk geroxeago Francisque-Michel historialariak (1857), J.-D.-J. Salaberri abokatuak (1870) eta Charles Bordes musikologoak (1899) bilduetatik, hautatu dira hamar kanta aski ezagunak direnak eta egungo kantariak (Mikel Laboa, Xabier Lete, Benito Lertxundi, Antton Valverde...) abestu eta zabaldu dituztenak Euskal Herri osoan.

Kanta hauetan, maitea, besteak beste, hegaztiekin (*eperra, erresinula, kaila, urzoa, urzapala...*), loreekin (*arrosa, elorria, julufraia, krabelina, lilia, mertxika...*), eta argizagiekin (*eguzkia, ilargia, izarra...*) irudikatu izan da. Amodioa urrun kontsideratzen denean *izarra* da, gauzatu daitekeena bada *lilia*, eta bahiketa bat aipatzen denean, harraparia *belatxa, gabiraia* da eta harrapatua, *usoa*. Neskatila abandonatua *urzapala* bezala ageri izan ohi da...

Azpiatalaren sarrerek eta oin-oharrak: Lantaldea

Agota

Poema honen gaia agot baten, arraza madarikatuko mutil baten, eta neska baten arteko elkarriketa da. Neskaren aita harremanaren kontra ageri da, baina agotak dio aberats balitz ez litzatekeela oztoporik izanen. Nafarroako Baztan aldean dagoen Arizkungo Bozate auzoan bizi zirenak omen ziren agotak: *bilo holti, larrü xuri eta begi nabarrak*. Azken bertsoak, zenbait kanta-bildumetan (Salaberri eta beste) falta denak, giza maila ezberdinetan ematen ohi den mespretxu eta bazterreratzea kritikatzan du, eta fidelitaterik eza du salatzen.

Bertsioaren oinarriak: Francisque-Michel, 1847, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne, II*. Paris: 150-152 / J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 172-174.

Agota

—Argi azkorrian jinik ene arresekila¹,
beti beha² entzün nahiz nunbaitik zure botza.
Ardiak non ützi tüzü³? Zerentako errada
nigarrez⁴ ikusten deizüt⁵ zure begi ederra?

—Ene aitaren isilik jin nüzü⁶ zuregana,
bihotza erdiratürik, zihauri⁷ erraitera
kanbiatü deitadala⁸ ardien alhagia⁹,
sekülakoz defendatü¹⁰ zureki mintzatzia.

10 —Gor niza¹¹, ala entzün düt? Erran deitadazia¹²?
Sekülakoz jin zaiztala adio erraitera¹³?
Ez ziradia oritzen¹⁴ gük hitzeman dügüla
lürrian bizi gireno alkarren maitatzia?

—Atzo nurbait izan düzü¹⁵ ene ait(a)-ametara,
gük elkar maite dügüla haien abertitzera.
Ürrüntaaztez¹⁶ alkarganik fitetz ditin lehia¹⁷
eta ez ditian¹⁸ jünta kasta agotarekila.

¹ Goiz-alban, egunsentian, etorririk nire artaldearekin. ² beti begira, adi, zain.
³ dituzu. ⁴ Zergatik arras negarrez, negarrez betea, negarrez gainezka. ⁵ deizut
(zukako alokutiboa): d(iz)ut. ⁶ nüzü (zukako alokutiboa): etorri naiz. ⁷ zerorri,
zeuri. ⁸ didala (aitak). ⁹ alhapidea, larrea, bazkalekua. ¹⁰ betikoz debekatu.
¹¹ ote naiz; al naiz. Galde-partikula: -(i)a. ¹² Esan ote didazu; esan al didazu.
¹³ Etor zatzaizkidala betirako adio esatera. ¹⁴ Ez ote zara, ez al zara, oroitzen.
¹⁵ norbait izan da. ¹⁶ Urrunarazten. ¹⁷ azkar, agudo, daitezen saia.
¹⁸ ez daitezen.

—Agotak badiadila badizüt entzütia¹⁹,
zük erraiten deitadazü²⁰ ni ere banizala.
Egündaino üken banü demendren leinuria²¹
20 ez nündüzün ausartüren²² begila so (e)gitera²³.

—Jentetan den ederrena ümen düzü agota:
bilo holli²⁴, larrü xuri eta begi nabarra²⁵.
Nik ikusi artzainetan zü zira ederrena:
eder izateko aments²⁶ agot izan behar da?

—So (eg)izü nuntik ezagützen dien²⁷ zoin den agota:
lehen sua²⁸ egiten zaio hari beharriala²⁹;
bata handiago dizü³⁰ eta aldiz bestia
biribil et(a) orotarik biloz üngüratia.

—Hori hala balinbada, haietarik ez zira,
30 ezi zure beharriak elkar üdüri dira³¹.
Agot denak xipiago badü beharri bata,
aitari erranen diot biak bardin tüzüla³².

—Agot denak büria³³ apal eta dizü begia
lurrian sartürik, gaizki eginak³⁴ bezala.
Izan banintz ni aberats zü ziradin³⁵ bezala,
aitak ez zeizün erranen³⁶ ni agot nizala.

¹⁹ badirela badut entzuna. ²⁰ didazu. ²¹ Gaurdaino izan banu den mendren seinalea; inoiz izan banu markarik ttipiena. ²² ez nündüzün ausartüren (zukako alokutiboa): ez nintz(ateke)en ausartuko. ²³ begi(eta)ra begiratzera. ²⁴ hori. ²⁵ urdin (Francisque-Michel; Salaberri). ²⁶ bederen, gutxienez. ²⁷ duten. ²⁸ soa, begirada. ²⁹ belarrira. ³⁰ dizü (zukako alokutiboa): du. ³¹ elkar iduri, antzeko, dira; elkarren antza dute. ³² dituzula. ³³ burua. ³⁴ gaiztaginak, gaizki-leak. ³⁵ zaren. ³⁶ zizun esango.

Borta *ttan-ttan* jo nizun eta

Antonio Zavalak kanta honen zazpi aldaera dakartza *Euskal erromantzeak* liburuan (1998). Hemen bosgarrena hautatu da, hots, R.M. Azkuek Hazparnen, Battitte Sarhiren ahotik jaso, eta *Cancionero Popular Vasco*-n (15. zenb.) dakarrena. Bai tituluari, bai bertso-lerro batean zentsura, linguistikoa eta morala, aplikatu izan dion arren folkloristak, bere oharrei jarraikiz kantariaren oroimenera hurbiltzeko saioa egin da. Serenata ohi-koetarik da, “Anttoni eta Antton” ezagunaren gau elkarrizketak bezalakoxeak, eta bai solasak eta bai hitzak euskalkien arabera aldatzen dira.

Bertsioaren oinarria: R. M. Azkue, 1918, “Canciones amorosas” in *Cancionero Popular Vasco*, I. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1968, (2. ed.), 15. zenb., 70-71. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, II, 166-167).

Borta¹ *ttan-ttan*² jo nizun³ eta
ez zaundan⁴ erresponditu.

Berriki ere jo nizun eta
zer nahi nuen galdatu.
—Ene maitea, nahi nikezu⁵
zure hitz bat beharriratu⁶.

—Xakurra xaingalari dizugu⁷
harek salaturen gaitu.

10 —Ogia sakelan dizut⁸ eta
hartarik emanen diogu.

—Gure xakurrak ez dizu⁹ nahi
bertzek emanez ogirik.
—Urzo ta eper emanen diogu
ez balin bada bertzerik.

¹ Aldaera: Azkuek *Atea* dakar, lekukoak *Borta* esan ziola aitortu arren. ² Aldaerak: beste bertsio batzuetan, *kis-kos*, *kox-kox*, *kix-kix*. ³ nizun (zukako alokutiboa): nuen. Azkuek jasotako jatorrizko bertsioan: *nerauzun*. ⁴ zenidan. ⁵ nikezu (zukako alokutiboa): nuke. ⁶ entzun; nire belarrira iristea. Bertso-lerro hau Azkuek asmatua da, zeren eta gazteak “dijo una inconveniencia”. Jatorrizko bertsioan: *zurekilan gau bat pasatu*. Beste bertsio batean: *biok lo egitia nahi genuke* (Aitzol). ⁷ zaunka(la)ri dugu. ⁸ dut. ⁹ du.

—Borta ere karrankari dugu
harek salaturen gaitu.

—Olioak sakelatu dut eta
hartarik emanen diogu¹⁰.

¹⁰ Zenbait bertsiotan, aitzakia saila ixten eta biribiltzen duen ahapaldi bat jasotzen da. Aitzolek 1935ean bildutako bertsiotan esaterako: *Dama gaztia, atxekiosa, / atxeki asko badezu, / atxeki asko badezu ere / nik eramango zaitut zu*. (Ikus, Zavala, 1998: 385; Kalkakorta, 2017a, II, 158-160).

Kaila kantuz

Francisque-Michelek (1857) jasotzen du serenata hau lehen aldiz, eta zuberotartzat jotzen du. Aditzari-eta erreparatuz, Jabier Kalzakortak zuberera baino mendebalderago-ko euskalki batekoa dela dio, Nafarroa Beherekoa. Dena den, aldaerak aurki daitezke Jean Duvoisinin eskuizkribuan hala nola Charles Bordes eta Jorge Riezuren edizioetan, eta era ezberdinetan ere kantatu ohi da, antzeko ahairea duelarik “Bazterretik bazterrerat” hasten den kantak.

Naturak, esan bezala, eta hegaztiek bereziki, euskal kantetan izan ohi dute bere garrantzia eta sinbolismoa. Hemen, *kaila* eta *kukuia* ageri dira, sarreran, alde batetik, eta bestetik, landareetan, *brionina*, baina urrun eta ezinezko bezala gau ilunean *izar xarmagarria*, hau da, maitea.

Bertso-lerroen kopurua irregularra da, ahaireak moldatuko duena; errima, berriez, ongi josia, –AAA.

Bertsioaren oinarria: Francisque-Michel, 1857, *Le Pays Basque (...)*. Paris: 300-301.

Kaila¹ kantuz

—Kaila kantuz ogipetik² uztaril(a)-agorriretan³
maitiaganik etxerakuan urten⁴ entzun dut bostetan⁵:
amodioak ninderabilan, maitia, zure borta leihuetan.

Amodioa, amodio nahi duienak har diro⁶,
nik batentzat hartu dut eta sekulan ez dut utziko,
ez sekulan, tonbaren barne sartu artino.

Kukuia⁷ umiak xilo xipian haritzaren gainian...
Ama, nik ere nahi ezkondu adinak ditudanian,
ene lagunak eginak dire⁸ jua den aspaldi handian⁹.

10 Primaderian zoin den eder brioninaren¹⁰ loria!
Aspaldian ez dut ikusi neure maitiaren begia,
balinba gaixua oroit ahal da¹¹ niri eman zautan fedia¹².

¹ Galeperra. ² “Ogipe”: gari soro bateko barnea. Beraz: Kaila kantuz (ari) galsoro barrutik. ³ uztail-abuztuetan. ⁴ aurtan (Francisque-Michel). ⁵ askotan. Aldaera: *maiteaganik etxerakoan entzun izan dut bortzetan* (Bordes). ⁶ har dezake. ⁷ Kukuak. ⁸ Hots, ezkonduak dira. ⁹ oso aspaldian. ¹⁰ bioletaren. ¹¹ agian gaixoa oroit ahal da; oxala gaixoa oroit dadin. ¹² eman zidan hitza, baiespena.

—Oroitzen nuzu¹³, oroitzen, ez zautazu¹⁴ ahanzten,
Magdalena batek bezanbat munduian dut sofritzen,
jaten dudana ogia ere nigarrez dut trenpatzen¹⁵.

—Gaua ilun, bidia luze, ez deia¹⁶ pena handia?
Zure ikustera jiten gira, izar xarmagarria,
borta idekaguzu¹⁷, zu, tendreziaz betia¹⁸.

20 Gaua ilun izanagatik argi mentsik¹⁹ ez dugu:
izar xarmagarri hura leihuan omen dagozu,
gu etxian sartu artino hark argituren deraiku²⁰.

¹³ nuzu (zukako alokutiboa): naiz. ¹⁴ zautazu (zukako alokutiboa): zait. ¹⁵ bus-
titzen. ¹⁶ ote da; al da. ¹⁷ ireki iezaguzu. ¹⁸ samurtasunez betea. Aldaera:
Borta irek(i)aguzu, zuk, tendreziaz betia (Bordes). ¹⁹ faltarik, eskasiarik. ²⁰ argituko
digu.

Lehen floria “Eijerra zira, maitia”

Antza denez, Frantziako Iraultzaren garaikoa da kanta. Kleroaren Konstituzio Zibilaren (1790) zina egin ez zuten apaizak muga pasa eta Espainia aldera erbesteratu ziren, bosgarren bertsoan, *Apezak dira Espainan*, aipatzen den bezala.

Floria hitza erabiltzea kritikatu zitzaion Xahori, baina honek erantzun zuen, Larra-mendiren espiritu polemikoz, “lili” latinari euskaldunek emana zela, beraz, kito geldi zitezkeela. Ezaguna da, dena den, mundu osoan “lorea” dela maitalearen irudia. Hala-ber, “gabiraia / usoa” bikotea erabili izan ohi den moduan, hemen *otsua / antxüa* ageri dira, lehenak basakeria eta bigarrenak sakrifiziorako prest dagoen aberea irudikatuz. Irudi hau azaltzen da, XI. mendean geroztik, zenbait eliza kapituletan: Santa Grazi, Zangoza, Iratxe eta beste.

XVIII. mendeko kanta hau musikari modernoek (B. Lertxundi, M. Laboa, N. de Felipe...) hartuenetakoa da. Bertsioaren moldean bariazioak sumatzen dira: lehenengo bi lerroetan, 8 eta 7 neurriak konbinatzen dira; azken bietan, berriz, 9 eta 7, 9 eta 8, 8 eta 7... Ahaireak eta errimak –aa-a– erritmoa josten dute.

Bertsioaren oinarria: *Ariel, Courrier des Pyrénées*, 1845-03-09, 3.

Lehen floria “Eijerra zira, maitia”

—Eijerra zira, maitia,
erraiten deizüt¹ egia,
nurk eraman ote deizü²
zure lehen floria?

—Ez dizü³ egin izotzik
ez eta ere karrunik⁴,
ene lehen floriari
kalte egin dianik⁵.

10 —Landan eder iratze
behi ederrak aretxe⁶...
Zü bezalako politetarik
desir nuke bi seme.

¹ dizut. ² dizu. ³ dizü (zukako alokutiboa): du. ⁴ karroinik, hormarik, jelarik. ⁵ duenik: dionik. ⁶ aratxe, txahal.

—Horren maite banaizü
obrak erakats itzatzü,
elizala eraman eta
han espusa nezazü.

20 —Apezak dira Espainan
bereterrak⁷ Erruman,
hurak hanti jin artino⁸
gitian txosta⁹ kanberan.

—Aita dizüt hil berri¹⁰
amak ez dizü urt(e) erdi¹¹,
zurekila libertitzeko
dolüa dizüt barnegi.

—Oihaneko otsua,
dolü dereiat¹², gaxua,
antxüekin¹³ lo (e)gin eta
zeren barurik beihua¹⁴.

30 —Ez nün ez ni otsua
gutiago gaxua,
antxüekin lo (e)ginik ere
kuntent gabez beinua¹⁵.

—Bortü goretan lanape¹⁶
ur-bazterretan ahate...
Zü bezalako falsietarik
ez dizüt nahi deüs ere.

⁷ elizgizonak. ⁸ haiek handik etorri artio, arte. ⁹ gaitezen josta, olga.
¹⁰ Aita dut hil berri. ¹¹ amak ez du urte erdi: ez da urte erdi ama hil dela. ¹² dolu
diat: erruki diat; pena ematen didak. ¹³ bildots(ar)ekin, ardi gazte(ar)ekin. "(...) avec
l'agnelette blanche (...)" (Ariel; Francisque-Michel). ¹⁴ baihoa. ¹⁵ ezer (lortu)
gabe (ere) kontent bainoa. ¹⁶ Mendi garaietan lainope.

Lili eder bat badut nik

Salaberrik Nafarroa Beherekoen artean sailkatzen du kanta hau. Bi neska-mutilen arteko solasaz mintzo da. Aspalditik dauka begixtaturik mutilak neska, baina honen bihotza, gogor ez izan arren, ezkor agertzen zaio. Neskaren errezeloari mutilak zakarki eta destainaz erantzuten dio. Neskak, bere aldetik, baduela kontsolamendurik, beste norbaitengandik bada ere. Ez da ageri Xahoren kantutegian, eta aski "berria" dirudi.

Bertso moldea, nagusiki: 8a / 8a / 16A / 8a / 8a.

Bertsioaren oinarria: J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 340-343.

Lili eder bat badut nik

Lili¹ eder bat badut nik
aspaldi begixtaturik,
bainan ez nainte mentura² haren eskura hartzera³:
banaki zer den lanjerra⁴
juan nindaiteke aldera⁵.

—Lili ederra, so (eg)idazu,
maite nauzunez errazu.
Zure begiak bihotza barnarik deraut⁶ kolpatu,
kolpe huntarik badizu⁷
10 granganatzeko errixku⁸.

—Ez nuke nahi malurrik⁹
balin bazindu nigatik.
Ez dut uste ene begiek eman dautzuten¹⁰ kolperik,
ez duzu beraz lanjerrik,
ez zira hilen hortarik.

—Mintzo zirade polliki¹¹
polliki eta tendreki¹².
Bisitaño bat nahi nuke egin nik zureganat laburzki,
desirra badut segurki
20 bazinezadat permeti¹³.

¹ Lore. ² ninteke ausartu. ³ hura eskuratzera, neureganatzera. ⁴ arriskua. ⁵ joango nintzateke haren ondora. ⁶ dit. ⁷ badu. ⁸ arrisku. ⁹ zoritxarrik. ¹⁰ dizuten. ¹¹ era politez, aski ederki (bustidura adierazkorra). ¹² samurki, ezteki. ¹³ permitituko, baimena emango bazenit.

—Permeti niro¹⁴, maitia,
ez dut hain bihotz dorpia¹⁵,
bainan lehenik nahi dut jakin zure desirra guzia:
zu enegangat jitiatz
estona laite¹⁶ mundia.

—Ez ahal nuzu¹⁷ dukia,
ez eta aitorren semia¹⁸!
Hola nehoren estonatzeko ez da sujet¹⁹ bat handia.
Zuhaur zirade sinplia²⁰,
opinionez²¹ betia.

30

—Badakit sinple naizela,
hori segurki hala da,
iduritzen zaut atsolutoki ezagutzetan zirela²².
Orai nik badut fortuna,
bainan ez dut zuk emana.

¹⁴ nezake. ¹⁵ gogorra, zakarra. ¹⁶ harri(tuko) li(tza)teke (hipotetiko). ¹⁷ Ez naiz, ziur aski. “Je ne suis, sans doute” (Salaberri). ¹⁸ “Aitoren seme”: leinuz gizarte egoera jaso zuen eta bere lanetik bizi ez zen gizonezkoa. ¹⁹ motibo. ²⁰ Zerori, zeu, zara inozoa, ergela. ²¹ aurreiritziz. ²² iruditzen zait absolutuki, guztiz, (horrelako gauzetan) aditua, jakituna, zarela. “(...) il me semble beaucoup que vous vous y connaissez (...)” (Salaberri).

Maitiak biloa holli

Kanta honen gaia ohikoa da: elkarrizketa gazte maitaleen artean. Gizonezkoak bere aberastasunak eskaini arren, andrazkoak ezezkoa ematen dio. Orduan, mutilak etxekoei ihardesten die: bilatzen badute ere senar aberatsago bat, errege edo enperadore, neska puntzela, dontzeila edo birjina ez dela jadanik izanen.

Bertsioaren oinarria: “Maitiak bilhoa holli”. Charles Bordes, 1899, “La musique populaire des basques”, in *La Tradition au Pays Basque*. Paris: 335. (Ikus, baita ere, Kalzakorta, 2017a, II, 275-276).

Maitiak biloa holli¹

Maitiak biloa holli
eta koloria gorri,
eskuko larria² xuri, zilar fina uduri
eta bera xarmagarri best(e) ororen gaineti.

—Etxetto bat badizut³ nik
jaoregi baten parerik,
hartan barnen egonen zira zilar kaideran⁴ jarririk,
ihurk ez beiteizu⁵ erranen nahi ez duzun elerik.

10 Nik badutut mila ardi
bortian⁶ artzaineki,
Kataluinan ehun mando bere zilar kargeki:
hurak oro badutuketzu⁷, jiten bazira⁸ eneki.

—Baduzia⁹ mila ardi
bortian artzaineki?
Kataluinan ehun mando zilar diharureki¹⁰?
Hurak oro ukenik ere, ez niz jinen zureki.

¹ ilea hori. ² larrua. ³ badizut (zukako alokutiboa): badut. ⁴ kadiran, jarlekuan. ⁵ inork ez baitizu. ⁶ Hots, ardien bazkalekurako goi mendian. ⁷ izango dituzu; izan ditzakezu. ⁸ etortzen bazara. ⁹ A! Baduzu (Bordes) / Ba al duzu, ba ote duzu; baduzula. ¹⁰ diruareki(n).

—Maitenaren etxekoak,
kexu umen ziradeie¹¹:
alaba ene emaztetako sobera umen zaizie¹².
20 Ez emazte, bai amore¹³, sofritu behar duke¹⁴.

Senartako emozie¹⁵
Frantziako errege,
Frantzian ez bada ere, Espainakoa bedere:
bada errege, enperadore¹⁶, puntzela ja ez duke¹⁷.

¹¹ omen zarete. ¹² omen zaizue. ¹³ baina bai amodio (Bordes) / maitale, amorante baizik (Zavala). ¹⁴ sufritu beharko du. ¹⁵ emaiozue. ¹⁶ errege nahiz enperadore izanik ere. ¹⁷ ez du jada puntzela, birjina, izango. *Pucelle* (fr.).

Maitia, nun zira?

Jean Jaurgainen arabera (Lafitte, 1967/1990:163-166), Salaberriren kantutegiko lehen kanta den hau, Hauze-Ündüreineko prima Joanaz (1701- ?) mintzo da, zeina Lahüntzeko Michel de Reyau parlamentuko abokatuaz maitemindurik zegoen. Joana, hogeita bost urte betetzean, Michelekin ezkonduko da, Ozazen, 1727ko otsailaren 3an. Gaztelaniaz “malmonjada”renak izenez ere ezaguturiko erromantzeetarik da, alegia, bortxaz komen-tu batean sarrarazia den neskatxa, adinez heldua kontsideratu arte.

Lehenengo lau ahapaldietan maitaleen arteko solasa jasotzen da, eta azkenekoan Joanaren aitaren hitzak. Xahok ahapaldia bederatzi lerrotan antolatzen du, bosgarrena bitan banatuz; Salaberrik, berriz, zortzitan. Hemen lehenetsitako bertso-molde nagusia: 6a / 7b / 6b / 7a / 7+5A / 7c / 7c / 6a, salbu bosgarren lerroko neurri aldaerak eta azken ahapaldiko errima –abbacddc.

Bertsioaren oinarriak: Augustin Xahok (1850 ing.) osatutako kanta-bilduma: *Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques*, 77. kanta (Georges Lacomberen Ondarea. Olaso Dorrea Sorrerakundea / J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 6-9.

—Maitia, nun zira?

Nik ez zütüt ikusten

ez berririk jakiten,

nurat galdü zira?

Ala kanbiatü da zure deseina¹?

Hitzeman zenereitan²

ez behin, bai berritan,

enia zinela.

—Ohikua nüzü³

10 ez nüzü kanbiatü,

bürrian beinin hartü⁴

eta zu maitatü.

Aita jeloskor batek dizü kausatü⁵:

zure ikustetik

gehiago mintzatzetik

hark nizü⁶ pribatü.

¹ deseinua, asmoa. ² zenidan. ³ ohikoa, ohi nintzena, naiz; hots, lehengoa naiz, ez naiz kanbiatu. ⁴ benetan hartua bainuen; erabakia hartua bainuen. ⁵ du eragin (nire isilaldia) (Salaberri). ⁶ nizü (zukako alokutiboa): nau.

- Aita jeloskorra!
Zük alaba igorri,
arauz⁷ ene ihesi,
20 komentu hartara!
Areta⁸ ez ahal da sartüren serora⁹:
fedea bera dügü¹⁰
alkarri eman dügü,
gaiza segürra da.
- Zamariz iganik¹¹
jin zazkit¹² ikustera,
ene kontsolatzera,
aitaren isilik.
30 Hogeia eta laur urte bazitit¹³ beterik:
urte baten bürrian
nik ez diket ordian¹⁴
aitaren axolik.

* * *

- Alaba diener¹⁵
erranen dit¹⁶ orori,
so (e)gidaziet eni¹⁷,
beha en(e) erraner¹⁸:
gaztetto direlarik untsa diziplina,
handitü direnian
berant date¹⁹ ordian,
40 nik badakit untsa²⁰.

⁷ dudarik gabe, segurki; antza denez. ⁸ Alta, hala ere. ⁹ moja, lekaime.
¹⁰ asmo bera dugu, guk biok, zure alabak eta nik, alegia. ¹¹ zaldi gainera igorik.
¹² etor zakizkit. Aldaera: *zakitz* (Xaho). ¹³ baditut. Aldaerak: *bazitüt* (Xaho) / *batizit* (Lafitte). ¹⁴ ez dut izango orduan. ¹⁵ dutenei. ¹⁶ esango dut (literalki); diet. (?). “(...) je (leur) dirai à tous” (Salaberri). ¹⁷ adi egon zakizkidate niri. ¹⁸ arre-ta jarri, kasu egin, nire esanei. ¹⁹ izango da. ²⁰ Xahok ez dakar bosgarren aha-paldi hau; Salaberrik bai.

Sortherako alaba dendaria

Salaberrik dioenez (1870: 392, 409), Zuberoako bertsioan “Sortherako alaba” da gaia. Eransten du “Sorthera” Urdiñarbeko etxe baten izena dela. Baina Lapurdin eta Nafarroa Beherean “Intxauspeko alaba” bezala kantatzen da. Horrela agertzen da Jean Barbierrek eta Christophe Dufauk *Gure Herria*-n (1924-03-01: 39-40) bildutako bertsioan, non amoranteen solasa zortzi bertsotan ematen den eta Salaberrik jasotakoarekiko beste aldaera zenbait azaltzen diren. Bertan adierazten dutenez, erabilitako koaderno zahar bateko oharren arabera, kanta Baigorriko Germieta auzoan kokatutako “Helsauspia” etxe nobleko prima batez mintzo zaigu. Jean-Baptiste Orpustanen arabera (2000: 375), Etxauzeko bizkondearen etxe bezala ageri da jadanik 1350ean (Ilcaurçpe > Izaurzpe, Intxauspe).

Ahapaldiak, nagusiki, hamaika silabako lerroz eta –AAAA– errimaz osaturiko lau-koak dira.

Bertsioaren oinarria: J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 392.

Sortherako alaba dendaria

Sortherako alaba dendaria,
goizean goizik jostera juailia¹,
nigarretan pasatzen du bidia...
aperendiza kontsolatzalia².

—Zelian den izarrik ederrena
jin balekit³ argi egitera
juan nainte maitiren ikustera⁴,
ene penen hari erraitera.

10 Mundü huntan penarik gabetarik
bizitzeko nik ez düt perilik:
maitatü düt ükenen ez düdana,
horrek beitereit⁵ bihotzian pena.

¹ joalea, joaten dena. ² aprendiza du kontsolatzailea. ³ etor balekit, etorri-ko balitzait. ⁴ joango nintzateke maitea ikustera (hipotetikoa). ⁵ (ematen) baitit.

—Maitatü düzia ükenen ez düzüna?
Horrek dereizia⁶ bihotzian pena?
Mait(a) ezazü üken diokezüna⁷
eta juanen da zure biozmina⁸.

20 —Mertxikaren floriaren ederra!
Barnian dizü⁹ hexürra gogorra...
Gaztia niz, bai eta loriusa¹⁰,
ez dizüt¹¹ galtzen zure esperantxa.

Adios, beraz, ene maitia, adios!
Adios dereizüt¹² orai sekülakoz.
Ezkunt zite plazer düzünaresi
eta begira ene arrakuntrüti¹³.

—Zer izanen da zure arrakuntria?
Zer ahal da zure eginahala¹⁴?
Zerbait kasü¹⁵ nitan gertatzen bada
süjet¹⁶ berri bat zütan izanen da¹⁷.

⁶ (ematen) ote dizu, al dizu. ⁷ izan dezakezuna. ⁸ Aldaera: *eta kita ezin dukezuna!* (GH). Laugarren estrofa honen ondoren, bosgarren gisa, *Gure Herria*-n honako hau dator: *Zu eta ni, biak ginaudenian, / akort ginen hitz batik barnian, / eta orai, denbora jin denian, / zu ez zaude zure erranian!* ⁹ du. ¹⁰ lorioz, pozaz, betea. ¹¹ dut. ¹² (esaten) dizut. ¹³ begiratu zaitez nire errekontrutik, nirekin topo egite-tik; gorde zaitez nirekin aurrez aurre gertatzetik. ¹⁴ Zein da, bada, zure eginahala, ahalmena, indarra. "(...) quel sont vos pouvoirs? (...)" (Salaberri). ¹⁵ ezbehar, ezus-teko. ¹⁶ motibo; erantzukizun, ardura. ¹⁷ *Gure Herria*-n, zortzigarren bertso bat ageri da, baina badirudi eranskin berantiarra dela: *Sorhuetako plazara jaliatarik, / gizon gazte –galtzerdi xuririk– / so egin dut, bainan ez ikusi nik, / Piarreñi, zure parekorik.*

Txori erresinula

Kanta honen lehen ahapaldia ez ohi da beti irudi estrofiko berdinez agertu: Xahoren eskuizkribuan eta Francisque-Michelen liburuan zortzikoan eman ohi da; Salaberriren kantutegian, berriz, bost bertso-lerrotan: 13A / 13A / 13A / 6b / 6b. Zortzi ahapaldi dauzka Salaberriren bertsioak; zaharxeago dirudien Xahorenak eta Francisque-Michelenak, zazpi.

Bertan txori erresiñola, neskaxaren irudia dena, mintzatzen zaio amoranteari, zeinak askaturik xederetarik eramango duen *ohiko*/Ori(ko) mendia iraganik urrun. Francisque-Michel Erdi Aroko poesian adituak erresiñolaren irudia hizkuntza erromanikoetan ikertzen du (1857: 284-290) hainbat adibide emanez, hala nola XII. mendeko Pèire Alvemhe-ko trobadorearen poema bat, non gizon gazteak interprete gisa erresiñola hartzen duen, eta hau badoan mai-tearengana amodioa adieraztera eta honen erantzuna itzultzen dion.

Hemen jasotako bertsioaren bertso-molde bat: 7 / 6a / 7 / 6a / 7 / 7a / 6b / 6b.

Bertsioaren oinarriak: *Ariel*, *Courrier des Pyrénées*, 1845-03-02, 3-4 / J.-D.-J. Sallaberry, 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: 22-25.

—Txori erresinula¹
 üdan da kantari,
 zeren ordian beitu²
 kanpuan janari;
 negian ez d(a) ageri,
 balinban ez da eri³!
 Üdan jin baledi⁴
 kuntsola nainte⁵ ni.

10 Txori erresinula
 ororen gehien,
 bestek beno hobeki
 har(e)k beitu kantatzen;
 harek dü inganatzen⁶
 mündia bai trunpatzen,
 ber(a) ez dü ikusten
 bai botza entzüten.

¹ erresiñola, urretxindorra. ² orduan baitu. ³ Jainkoarren, ez ahal da gaixo(rik) egongo!; oxala ez dadin gaixorik! ⁴ etorriko balitz (adizkiaren hurbil-hurbilekoa, alegiazko geroaldia). ⁵ kotsolatuko nintzateke (hipotetikoa). ⁶ enganatzen; liluratzen.

Botz haren entzün nahiz
herratürrik nago,
ni hari huilant eta
20 hura ürrünago⁷;
jarraiki ninkirio⁸
bizia gal artino,
aspaldi handian⁹
desir hori nian.

Txoria zoinen eijer
kantüz oihenian!
Nihaurek entzün dizüt¹⁰
igaran gaiian¹¹.
Eia! Guazen, maitia,
30 bi-biak ikustera¹²,
entzüten badüzü
xarmaturen zütü.

—Amak ützi nündizün¹³
bedats¹⁴ azkenian,
geroztik nabilazü¹⁵
hegalez airian;
gaiak ürtüki nündizün¹⁶
sasiño batetara¹⁷,
han züzün xedera¹⁸,
40 oi, ene malurra!

⁷ zenbat eta ni hari gehiago hurbildu, orduan eta hura urrutiago. ⁸ nenkioke (hipotetikoa). "(...) je la suivrais (...)" (Salaberri). ⁹ oso aspaldian; aspalditik, duela denbora luzetik. ¹⁰ dizüt (zukako alokutiboa): dut. ¹¹ gauean. ¹² Aldaera: *bi-biak juan gitian*. Duvoisinek aipatzen duen aldaera hau hobeto datorkio bertsoaren errimari. ¹³ nündizün (zukako alokutiboa): ninduen. ¹⁴ bedatse, udaberri. ¹⁵ nabilazu (zukako alokutiboa): nabil. ¹⁶ gauak aurtiki, jaurtiki, ninduen. ¹⁷ Aldaera: *sasiño baten pian* (Xaho). Xahoren aldaera hau hobeto lotzen zaio errimari. ¹⁸ zen lakioa, zegoen tranpa.

Bortiak¹⁹ xuri dira
 elür dianian²⁰,
 sasiak ere ülün
 hosto dianian.
 Ala ni malerusa!
 Zeren²¹ han sartü nintzan!
 Juan banintz aitzina
 eskapatzen nintzan.

50 —Txoria, zaud(e) isilik,
 ez egin nigarrik,
 zer profeitü dükezü²²
 hol(a) aflijitürik?
 Nik eramanen zütüt
 xedera laxatürik²³,
 ohiko²⁴ bortütik
 ororen gainetik.

¹⁹ Bortuak, hau da, mendialde gorak, ardien bazkalekuetakoak, bereziki. ²⁰ dutenean. ²¹ Zergatik. ²² zer probetxu izango duzu, zer onura aterako duzu. ²³ askaturik. ²⁴ Aldaera: *Oriko* (Duvoisin). “Ori”: Zuberoa eta Nafarroa Beherearen arteko mendi gora, “Oriko xoria, Orin laket” atsotitzean ere aipatua (Oihernart, 372).

Urzo luma gris xuria

Bidarte leinua Nafarroa Beherean aurkitzen den Amikuze herriko familia bat zen, hainbat herrialdetan kokatu izan zena. Bada ikertzailerik maite kanta hau XIX. mendearen erdian sortua dela dioena. Honen arabera, bertan aipatzen den Duprat jauna, *Oxkaxeko makil zuriak Duprat nausiaren lana*, Juan Duprat itsasontzi egilea litzateke, Bordelen 1806 inguruan jaioa eta Txilen ontzi handi eta txiki asko egin zituen 1850 inguruan. XVIII. mendekoa den “Urzo luma gris gaixua, ore bidajin bahu” kantaren moduan eraikia da, hau da, Mus de Sarri Mithiriñako jaun uso harrapariaren kritika moduan egindakoaren arabera.

Kanta honen eskuizkribuak urriak dira, eta ez da kantutegietan usu ikusten. Bestalde, Antonio Zavalak kanta hau Xahoren paperen artean aurkitu zuela dio (Zavala, 1998: 194), eta Kalzakortak (2017a, 467-467) J.-D.-J. Salaberriren paper solteen artean aurkitzen den bertsio bat jasotzen du.

Bertsioaren oinarriak: Luis Dassance jauna zenaren paperetan, eskuz idatzitako orri batetik (Zavala, 1998: 193-194) / Georges Lacomberen corpusean aurkitzen den testua (Kalzakorta, 2017a, 470-473).

—Urzo¹ luma gris xuria,
jakin zak hire bidia.

Ziloka² horiek utzirik, bara³ zak hemen juaitia,
mendi pareta pollit huntan baduk hiretzat lekia.

—Nahi dut juan erditik,
ez duket hor nik lanjerrik⁴.

Nahi baduzu zuk igorri etxerat zure berririk,
airian pasatuko niz⁵ laster Donazaharretik.

10 —Ez duk ikusten, urzua,
Oxkax handiko lepua⁶?
Horgo⁷ saretan utziko duk, segur, hik heure burua;
nahi baduk hor eskapatu, jo zak hegalez zerua.

¹ Uso. ² sakan, troka; amildegi. ³ geldia. ⁴ ez dut hor nik izango arriskurik. ⁵ Aldaerak: *pasatukogo dut* (Lacombe; Kalzakorta) / *pasatu gogo dut* (Salaberri).

⁶ Oxkaxe handiko mendatea. “Oxkaxe”: Donaixti (BN) eta Muskildi (Z) artean kokatutako mendiarteko igarobidea. ⁷ Aldaera: *Hango* (Dassance; Zavala).

—Anitz esker zuri, jauna,
 hartzen dut zure errana.
 Oxxaxeko makil zuriak⁸ Duprat nausiaren lana,
 utziko ditut erortzerat eta juanen niz aintzina.

—Urzuetan ederrena,
 Jinko Jaunak hiz⁹ egina,
 mendi gorak iragan gabe pasa zak hemen eguna,
 20 Iratiko oihanak ez dik emanen ezkur (h)una.

—Ezkurak ez du parerik,
 hartarikan¹⁰ maite dut nik.
 Bainan zure ezkurra zer den goguan dut iraganik,
 botigetan¹¹ saltzen den draia¹² arman duzula emanik.

—Urzo txar mehe perdela¹³,
 bistatik hail¹⁴ berehala!
 Indar handirik ez ukanez juaiten hiz apal-apala,
 agian ez duk pasatuko¹⁵ bizirik Oxxax hegala.

—Oraixtian¹⁶ nintzan eder,
 30 kanbiatu nuzu¹⁷ laster.
 Adio, beraz, jaun Bidarte¹⁸, bi milaka zuri esker,
 nahi baduzu gaur apaldu, abilkiago joka bester¹⁹.

⁸ "Makil zuriak": "Garai bateko soldadu mota bat osatzen ote zuten *makil zuriek*" (Kalzakorta) / Hegaztien ehizarako jarritako zutoinak. (?) ⁹ haiz (Salaberri). Aldaerak: *hak* (Dassance; Zavala) / *hu* (Lacombe; Kalzakorta). ¹⁰ horregatik. ¹¹ botiketan, dendetan. ¹² perdigoia. ¹³ berdela, berdauza. "Berdel": txori berdexka, txolarraren neurrikoa. *Verderón* (gazt.); *verdiér* (fr.). Hemen, agian, irain hitz gisa erabilia, gutxiespena adierazteko. ¹⁴ habil, joan hadi; alde hemendik. ¹⁵ Aldaera: *iragannen* (Salaberri). ¹⁶ Oraintsu, arestian. ¹⁷ nauzu. ¹⁸ Aldaera: *jaun abila* (Salaberri). ¹⁹ besteekin. Aldaerak: *nahi baduzu gaur afaldu, isilkiago joka bester* (Lacombe; Kalzakorta) / *urzo hegala baten jateko, bertze gisaz joka bester* (Salaberri).

II. PROSA

Prosari eskainitako kapitulu zabal hau bi sailetan dago antolatua:
A) Prosa erlijiozkoa; B) Prosa saiakerazkoa.

XVII eta XVIII. mendeetako euskal prosarik gehiena didaktiko-erlijiozkoa da. Hitz lauzko produkzio honen helburuak honako hauek dira: kristau doktrina eta jardunbidea erakustea, kristauak onbideratzea eta erlijioarekiko betebeharrak leialki gorde ditzaten konbentzitzea, debozio erlijiosoak sustatzea, eta, bide batez, erlijio heziketaren ardura dutenei beren lanerako material eskuragarria eskaintzea.

Prosa oparo honen oinarria Kontrarreforma katolikoak bultzatzen duen doktrinatze ahaleaginean datza. Badira zerikusi nabarmena duten bestelako zergatiak ere, tartean: doktrina eta mezu erlijiosoaren gainean Eliza katolikoak duen nagusigoa, hainbat unibertsitatetako joera eskolastikoa, kristau herrian sustraitutako debozio erlijiosoa, edota erlijioak baliatzen dituen hedabideetan Elizak ezartzen duen kontrola.

Zortzi idazle bildu dira prosa erlijiozkoaren sailean. Bikainenak ote? Batzuk behintzat, zalantzarik gabe, bai. Guztiaz ere, aukeratutakoek merezimenduz dute irabazia sarrera. Hautatu ez diren prosalari erlijiosoen artean, seguruenik, bada hautatua izateko merezimendua duenik, baina aukeratzeak, derrigorrez, batzuk alde batera uztea eskatzen du. Antologiarako testu egoiak aukeratu beharrak ezinbestez baldintzatzen du hautaketa. Kanpoan gelditu direnen artean aipatzekoak dira: Joan Antonio Ubillos (1707-1789), Jose Antonio Mikelestorena (1710-1785), Andres Baratzart (1738-1828), Jose Ignazio Gerriko (1740-1824), Pedro Antonio Añibarro (1748-1830), Joakin Lizarraga (1748-1835), Martin Duhalde (1753-1804), Frantzisko Ignazio Larizabal (1806-1855) eta abar.

Prosa erlijiozkoaren aurrean sortu ohi den galderetariko bat haxe izaten da: “Testu hauek literatura ote dira benetan? Zuzena ote da testu hauek literatura antologia batean sartzea? Leku egin behar al zaie honelako idazlanei

literaturaren antologia batean?”. Arazo honi buruz, hau da, erlijiozko idazlan zenbaiten izaera literarioari eta Antologia honetan ematen ari zaien tratamenduari buruz, ikus Antologiaren sarrera orokorra (*Euskal Literaturaren Antologia*, 1. lib., 2015: 50-55) eta bigarren liburuki honen sarreran egiten den zehaztapen laburra.

Dena den, nagusia izan arren, prosa erlijiozkoa ez da prosa molde bakarra. Nahiz eta kopuruz apalagoa izan, bada prosa saiakerazkoa ere. Hemen, bi prosalari nabarmendu dira: Joanes Etxeberri Sarakoa eta Jusef Egiategi. Sarakoaren prosa hautatzea ezinbestekoa izan da: gardena, zuzena, trinkoa, ongi arrazoitua, kritikoa eta patxadazkoa aldi berean. Egiategirena aukeratzea, berriz, arazotsua gertatu da: prosa anarkiko samarra darabil, irakurlea nahasirik eta deseroso sentiarazten duena. Lexiko berezia, sintaxi bihurria eta zehaztu gabeko puntuazioa oztopo dira maiz testuen ulermenerako. Irakurketa nekeza gertatzen da. Ondorioz, tentazioa idazlea alde batera uztekoa da. Tentazioari men egitea, ordea, barkaezina litzateke. Ez dago garai honetako euskal prosan Egiategik garatzen dituen gaiak eta gogoetak jorratzen dituen beste prosalaririk. Alde askotatik, gainera, gaurkotasunik galdu ez duten gogoetak eta iritziak dira. Apartekoa da, bakana. Galera nabarmena litzateke idazlea Antologiatik zokoratzea. Testuak ulertzeko zailtasuna ez daiteke izan baztertzeko aitzakia edo arrazoi nahikoa. Sarrerak eta oin-oharrak erabiliz, irakurketa arretatsuaren bidez, testuak, erabat ez bada ere, ulertzea lortzen da. Ulertutakoek konpentsatzen dute ahalegina.

Prosalarien hautaketa egiterakoan ahalik eta euskalki gehien ager daitezen bilatu izan da. Ondorioz, honako euskalki hauetako testuak biltzea lortu da: bizkaiera (Frai Bartolome eta Astarloa), gipuzkera (Larramendi, Agirre Asteasukoa eta Kardaberaz), lapurtera (Axular eta Etxeberri Sarakoa), nafarrera garaia (Mendiburu) eta zuberera (Tartas eta Egiategi).

Eta prosa fikziozkoa? Garai hauetarako jada, ongi garatuta dauden hizkuntza ahaltsuei dagozkien literaturetan, hau da, sistema literarioaren erdigunean, edo erdigunetik hurbil, kokatutako literaturetan, osatua da fikziozko kontakizuna; bai ipuina, bai nobela, maila bikainera iritsi dira dagoeneko. Horren erakusle dira, besteak beste: Miguel de Cervantes, Francisco de Quevedo, Charles Perrault, Denis Diderot, Pierre-A.-F. Choderlos de Laclos, Daniel Defoe, Jonathan Swift, Henry Fielding, Laurence Sterne, Hans J. Ch. von Grimmelhausen, Johann Wolfgang Goethe...

Euskal Literaturan, aldiz, fikziozko narrazio luzea ez da oraindik duinki plazaratu. Joan Perez Lazarragaren artzain-kontakizun laburraren saio bakan eta urriaren ondoren, ez da besterik azaldu. XIX. mendera arte itxaron behar da generoaren zantzu batzuk antzemateko (Joan Antonio Mogel, Jean-Pie-

rrre Duvoisin, Jean-Baptiste Elizanburu, Resurreccion M. Azkue, Domingo Agirre...).

XVII eta XVIII. mendeetarako hasia dagoena kontakizun laburra da. Ez da kontakizun autonomoa, bereizia; menpekoa, funtzionala, baizik. Narrazio labur hauek idazlan zabaletan daude txertatuak: irakaspen erlijioso edo moral bat argitzeko, gizakiarekiko gogoetaren bat ilustratzeko, edota esker oneko idazkiren bat osatzeko. Axular, Tartas, Agirre Asteasukoa, Frai Bartolome, Mendiburu, Astarloa eta Egiategi idazleen lanetan aurki daitezke horrelako kontakizunak. Testu hauek fikziozko euskal prosa baten eraikitze prozesuan egindako urrats xume baina beharrezkoa dira.

A. PROSA ERLIJIOZKOA

1. AXULAR (1570 ing. - 1644)

Pedro Agerre Azpilikueta, *Axular*, Nafarroako Urdazubi herrian jaio zen XVI. mendearen bigarren erdialdean. Dokumentatu gabeko aieruak goiti-beheiti, argitzeke da oraindik haren jaiotzako urte zehatza. Arrazoizko aztarnek, ordea, 1570ean kokatzera bulkatzen dute. Karrera eklesiastikoa burutzeko baliatu zuen kronograma hertsia berak ere horixe besterik ez luke berretsiko.

Garai gaitzetan sortua, hurbildik ezagutu zituen jaiotetxearen hegaletaraino iritsitako erlijio-gatazkak eta haien ondorio bortitzak. Trentotik zetorren intrantsigentzia latzak bideratu zuen gero Axularren bizitza, bera ere zurrumbilo hartan barneratua gelditu zelarik.

Hipotesien harian, uste izatekoa da Urdazubin finkatuak ziren premontratar kanonigo erregularren monasterioan jaso zituela oinarritzko ikasketak, gaztelaniaz eta latinez idazteko eta irakurtzeko trebetasunak batik bat, eta, elizgizon izateko asmoak-edo bultzaturik, haiekin segitu zuela gerokoan ere. Ezin ziurtasunez jakin, halere, premontratarrek Palentziako San Pelayo de Cerrato herrian ordenako kide izan nahi zutenen prestakuntzarako eraikia zuten gramatika-ikastetxean aritu ote zen jarraian, Teologia-ikasketei ekiteko funtsezko ziren gaiak (latina, historia, oinarritzko erretorika...) lantzen.

Ziurra da, dena den, tontsura Iruñean jaso zuela 1584an (hamalau urte beteak izan, eta idazten eta irakurtzen jakin behar zen hartarako) eta ordena txikiak 1587an leku berean, gramatika-ikasketok burutu berritan seguru asko, Trentoko Kontzilioak finko ezarria baitzuen 1563ko *Ordenaren sakramentuari buruzko Doktrina* izenekoan, ordenagaiek "gutxienez latin hizkuntza ulertu behar zutela" ordenak erdiesteko.

Ordutik aurrera, berdin 1588an zein 1591n, etengabe agertzen da Axular Urdazubiko monasterioan egoitza duen ikasle gisa. Ezin zehatz jakin, horratik, Arteetako batxilergoaren mailako prestakuntza non jaso zuen urte haietan. Huesca hurbil zen, eta hara joan ohi ziren nafar asko ikastera; baina ezin bazter daiteke Salamancan ikasten egon izanaren hipotesia.

Zeinahi ere izan ikasketa-lekua, badirudi historia larriak zeharo zapuztu ziola Axularri premontratar bilakatzeko bidea, espainiar monarkiak deuseztatu egin baitzuen bere agindupetik at zegoen ordena haren egituraketa. Hori zela eta, araudi berbera zuten agustindarren ordenara aldatu ziren obediencia premontratarreko fraide haietako asko. Nonbait –hipotesiak beti hankamotz–, horrek berak erakutsi zion Axularri ordenatik aldentzeko zidorra.

Dokumentatua dagoena da Salamancako Unibertsitatean izan zela 1591tik 1595era bitartean, ondoren apaizgorako atea irekiko zioten ikasketak burutzen. Lau ikasturtez, beraz, Teologia-batxilergoa egiten.

Sarritan esan ohi da, bestalde, hasieratik jakin izan zuela urdazubiarrak unibertsitatean ikasitako guztia abian jartzen. Eta egia da nekez uler zitezkeela bestela, hala izan ez balitz, aurrerantzeko urratsetan erakutsitako abiadura eta eraginkortasuna. Izan ere, apaizgora iristeko urtebetez aritu behar zen aurretik diakono gisa, Trentoko Kontzilioak xedatua zuenaren arabera. Ia ezinezkoa, beraz, Axularrek erakutsitako lasterra bezalakorik, “baldin, elizaren onura edo premiagatik, gotzainak besterik erabakitzen ez bazuen, bederen”.

Laster-ildo hartan, 1595eko irailaren 23an, Teologian batxilergo-titulua eskuratu bezain azkar, subdiakono ordenatu zuten Iruñean. Hurrengo urtean, diakonotza eta apaizgoa eskuratu zituen, bakoitza toki batean: diakonotza Lleidan, 1596ko ekainaren 8an, baimena Iruñean sinatua zeramalarik, eta apaizgoa, hartarako onespena Baionako katedraleko Bertrand Hiriartek luzatua, Aturben urte bereko irailaren 21ean, bertako gotzaina zen Salbat Ihartze euskaldunaren eskutik.

Abiadura handiko tramitazioak eta joan-etorriak, hortaz, urtebete doi hartan Axularrek Salamancatik Iruñera, Iruñetik Lleidara, Iruñetik Baionara, Baionatik Aturbera... burututakoak; eta garestiak bezain nekezak aldi berean –1.500 km inguru, gehienez 16 km/h lastertasuneko garraioa, ostatuak, jantaria eta abar–, inoren eta inolako laguntzarik gabe egin ahal izateko.

Geroztik, ia bost urte igaro zituen Donibane Lohizunen predikari, harik eta Sarako parrokia modu bitxi eta iskanbilatsuan eskuratu zuen arte.

Hartarako ibilbidea ere bitxi samarra izan zen. Nola ez dakigula, Baigorriko zaldun-leinuko Bertrand Etxauz izan zuen Axularrek adiskide. Baionako gotzaina 1617ra arte, Tours-ko artzapezpikua gero, Frantziako errege Henrike IV.aren eta Luis XIII.aren kontseilari eta begiko izan bide zen Etxauz urte luzez. Eta haren bitartez ezagutu zuen Axularrek monarkiaren esku boteretsu eta mirakulutsua, gero Sarako parrokia eskuratzeko ere baliatuko zuena. Izatez, Frantziako erregeak argi izan zuen noren alde jokatu urdazubiarrari Sarako erretore bilakatu nahi zuen apaiz saratar bat auzi-lehian aurkeztu zitzaiotzan. 1601ean igorritako gutunak ez du zalantzarik uzten erregeak zion estimuaz. Eta horrela, Parisko Parlamentuak berak auzi-legean besterik ebatzi bazuen ere, Hegoaldeko “notre cher et bien aimé Pierre d’Atchular”ri egotzi zion erregeak arrazoia... eta parrokia!

Saran erretore zelarik ezagutu zuen frantziar erregearen aginduz 1609an bertaratutako Lancreko Piarres Rostegi izeneko pertsonaia. Hertsatzaile ideo-

logiko-erlijioso bezala igorria, izuz beterik eta sozialki hautsirik utzi zituen inkisidore gisako hark Urruña, Ainhoa, Sara, Senpere eta eskualdeko herri nagusi gehienak, gizartea kaltetzen ari omen ziren sorginak aitzakiatzat harturik. Ardurak ardura, nekez pentsa daiteke aparatu errepresibo hartatik urrun ibiliko zenik Axular erretorea.

Saran ezagutu zuen, halaber, Estebe Materra, Lancreren lana eskuare espiritualarekin lautze-leuntzera etorritako predikatzaila. Etxauzen eskutik iritsitako frantziskotar hark euskaraz Saran ikasi zuela aitortzen duenean, Axularren gidaritzapean aritu zela sumatu izan da beti.

Nolanahi den, Sarako elizako hormez haragokoa izan zuen Axularrek eginkizuna. Gauza jakina da, esaterako, euskaraz argitaratu ziren lehen liburu kontrarreformista sendoen eta ia bakarren “Aprobationea” luzatu zuela urdazubiarrek hogeitertan barrena, hala nola Materraren *Dotrina*-rena eta Etxeberri Ziburukoaren funtsezko bi liburuenak. Bazen nor, beraz, urdazubiarra, Baionako elizbarrutiko egituraren baitan euskarazko ortodoxia teologiko-moralaren zaindaria eta zentsoretzat hautatua bazuen hierarkia eklesiastikoak.

Hori horrela, oker ibiltzeko beldur gehiegirik gabe baieztatu liteke elizbarrutiko pastoralta-arduradunen artean ere izan zela luzaroan. Horren oihartzuna bide du harako *Egun batez, konpainia on batean, euskaldunik baizen ez zen lekuan nengoela* hark.

Agian horrek berak, Axularren berezko izaerak eta bizitzan izan zituen gainerako pasarte lausoek utzi dute hain mitifikaturik gure idazlearen irudia gerokoon imajinarioan –ahozko literaturak jaso duen horretan, esan nahi baita–, betiere, ezaguna da, jakituriarekin, oratoriarekin eta sorginkeriarekin lotua.

Ziurrago dakiguna da 1643an argitaratu zuela *Gero* liburua Bordelen, “Erregeren inprimatzailea” zen G. Milanges izenekoaren inprimategian, eta handik gutxira hil zela Saran, 1644ko apirilak 8 zituenean. Hango eliza nagusian omen da lurperatua, aurrealdean dagoen hilarri beltzaren azpian; antza denez, zertxobait geroago zendu zen izen bereko iloba apaizarekin batera.

Gero-ri buruz ez dago 1643an argitaratutako edizioak diotenaz gainerako albisterik. Liburuan bertan agortzen dira, beraz, argitzapen egiaztagarririk ekar dezaketen datu guztiak.

1642ko abendua baino lehenago idatzia, kristauak berandu baino lehen burutu beharko lukeen hausnarketarako gaiak, eta onbideratzeko aholkua eta gonbita luzatzen dizkio Axularrek irakurleari, luzera desberdineko hirurogei kapitulutan barrena.

Guztiaren aurretik erantsitako “Gomendiozko karta” *Gero* liburuaren eskaintza dagien bederatzi orrialdeko gutuna da, Bertrand Etxauz artzapezpiku zenduari zuzendua eta maila erretoriko ezin aberatsagokoa. “Irakurtzaileari” delakoa, bestalde, irakurle xumeari zuzendutako aitzinsolasa da, eta liburuaren inguruko auzi eta ezaugarriei dagozkien atal garrantzizkoenak garatzen ditu sei orrialdetan barrena.

Bi ziren, Axularrek adierazitakoaren arabera, *Gero*-k izan behar zituen parteak. Ongi bereizitako bi parte, bai, baina ez aldi berean, batera eta elkarrekin argitaratzekoak, bigarrena kanporatzeke utzi nahi baitzen, baiki, lehenaren arrakasta edo harrera ona atzeman arte (eta pentsatzekoa da tartean zegoela editoreek ziurtaturik behar zuten bideragarritasun ekonomikoaren arazoa ere, diru-kopuru handiak baitziren arriskatzen zituztenak).

Argigarria da, ildo horretan, liburuaren azalak berak dioena: *Gero, bi partetan partitua eta berezia. Lehenbizikoan emaiten da aditzera zenbat kalte egiten duen luzamendutan ibiltzeak, egitekoen geroko uzteak. Bigarrenean kidatzen da, eta aitzinatzen, luzamenduak utzirik, berehala bere eginbideari lotu nahi zaikana.*

Baina Axularrek berak hiru tokitan baieztatutakoari muzin eginik eta *Gero*-ren ustezko izaera eklektikoan oina hartuta, ez da falta izan gurean liburuaren desitxuratzea eta hura behar bezala ez ulertzea ekarri dituen hala-holako hipotesi eroxkarik, besteak beste, parte biak edizio berean nahasirik kaleratu zirela dioena. Are okerrago: aieru horien kume eskuztagarri gertatu ziren gero Intxauspek 1864an prestatu zuen edizio katramilatua eta, sexu-kontuei dagokienez, irendua, eta, orobat, Lafittek 1944an proposatutako kapitulu-egituraketa funsgabea.

Eta ez-ulertze eta desitxuratze horiekin segitu dugu ondoren ere, esku beltzak eta kapitulu-nahastekariak han-hemenka ikusi nahian eta obrak dakarren egituraketa bera gutxien –autoreak dioena erdeinatzeko lehiaren bitxia!– aritu izan garen guztietan. Eta oinarri sendorik gabekoa da, halaber, bi parteak bertan uztartuak eta jarraian direla defendatzen duen hipotesia bera ere.

Sasiko huts, bada, liburuaren parteei dagokien delako auzi hau guztia, Axularrek gogoan zuen obraren lehen partea baino ez baita, izatez, kaleratutako *Gero* liburu. Eta halaxe hartu eta irakurri behar da, taxuz ulertuko bada. (Arazo honi buruz ikus, besteak beste: Salaberri Muñoz, 1998; Haritschelhar, 1999).

Oro har, bekatu buruzagiak ditu *Gero*-k ardatz nagusi. Haiek dakartzaten kalteen inguruko hausnarketak eta bekatuei aurre egiteko erremedioek osatzen dute orrialde kopuru handiena.

Baina edonola ere, izenburuak berak aldarrikatu bezala, zazpi bekatu horietako azkenaren inguruan ardaizen du Axularrek obra guztia: alferkeria –*egitekoen geroko uztea, egunetik egunera, biharretik biharrera luzatzea* (6)– irudikatzen baitu gainerako bekatuetatik ez ateratzeko eta egiazko konbertsiora ez iristeko “eragile” pasibo edo motibo gailen; hartan omen dautza indar, ohitura eta inertzia kaltegarri larrienak.

Liburuan gaindi ohiko samarrak badira ere limosna, obra on, aitortza eta bestelakoei buruzko hausnarketak, nabarmentzeko modukoa da azkenkien –eta batik bat infernuaren eta bertan pairatu behar omen diren penen– kontsideratzeari ematen zaizkion garrantzia eta trataera.

Gogoratu beharrik ez da sarritan besterenak diren pasarteak euskaratu eta tartekatzen dituela Axularrek obran zehar. Horren adibide argiak ditugu, esaterako, Antologia honetan eskainitako atal zenbait (lehen kapitulua eta hogeita hamaikagarrena, bereziki). Baina irakurleak ondotxo dakien bezala, erretorika eklesiastikoak aholkatutakoa baino ez du egiten horrelakoetan.

Eredu eskolastikoa da Axularrek *Gero*-ren egituraketarako darabilena. Eredu haren arabera, berdin teologia tratatu larrietan zein urdazubiarrarena bezalako liburu aszetiko xumeagoetan, “fidagarri” izan behar zuten iturriek. Eta zertarako? Bada, geroagoko arrazionalisten “pentsatzen dut, *ergo* ez dut sinesten” delako hartatik urruti, “fedea” eta “arrazoia” uztartzeko eta kontraesanik gabeko corpus bat osatuko balute bezala aurkeztu ahal izateko, horixe baitzen –eta baita oraindik ere– horrelako liburuen azken xedea.

Beraz, zinezko *auctoritas* bezala irudikatua, Biblia agertzen da maila gorenean, hark jasotzen duena Jainkoaren hitza izanik, hartaz baliatutako argudioa eta diskurtsoa beti baitira gezurtaezinak. Eliza gurasoak (santuak eta doktoreak) datoz gero fidagarritasunaren eskalan, eta haien giza lekukotza gezurtagarria izan baliteke ere, Jainkoaren eraginpean sortuak izatean, frogagarritzat hartzen zaizkie argudioak. Fidagarritasun maila apalagoan leudeke greziar eta erromatar Antzinateko idazleen arrazoibideak; alabaina, kristau-inspiraziorik ez zuten arren, arrazoiarekin bat zegiten heinean, aintzat hartu ohi zituen kristautasunak bere fede-programa defendatzeko.

Ohargarria da argudiatze-gradazio hori *Gero* guztian barrena. Eta beregainki nabarmena, halaber, horiek guztiak baliatzen dituen diskurtsoaren garapen erretorikoa, berariazko garapen erretorikoa, euskal letrek berriro ezagutu ez dutena, non erabilitako hizkeraren osagaiek bizitasun foniko eta tonu bereziak –ahozkotasunaren kumeak, esan liteke– ekartzen baitizkiote irakurketari.

Unean uneko bi estilo atzematen dira, oro har, Axularren prosan: argumentatze lasai eta argiari dagozkion perpaus luze eta aberatsekin josia lehe-

na, eta bortitzagoa-edo bigarrena, irakurleari luzatzen zaizkion esaldi laburrez eta galderez hornitua. Lehen estiloa arrazionaltasunera, burura, zuzenduagoa; bigarrena, aldiz, mezu-hartzailearen inplikazioa lortzea bilatzen duena, sentimenduetara, bihotza hunkitzera eta borondatea aldaraztera bideratua. Logikoa den bezala, lehen estiloak du protagonismo nagusia liburuan, eta huraxe da, arrunt mintzatzer, “Axularren estiloa”.

Aipatu den bezala, Axularren lana 1643an argitaratu zen: P. Axular, *GUE-RO bi partetan partitua eta berecia* (...). Bordele: G. Milanges, 1643. Antologia honetarako hautatu diren testuak –eta zenbait adizkiren zehaztapenak– Blanca Urgell Lázaro paratutako edizio kritikotik jaso eta egokituak daude: Axular, *Gero*. Iruñea: Nafarroako Gobernua / Bilbo: Euskaltzaindia, 2015. Atalen hasieran eta erreferentzia gisa parentesi artean tartekatutako zenbakiak bai Villasantek (1964) bai Urgellek (2015) prestaturiko edizioetan egindako atal banaketa zenbakituari dagozkio.

Atalaren sarrerak: Patxi SALABERRI MUÑOA
Oin-oharrak: Patxi SALABERRI MUÑOA eta lantaldea

Gomendiozko karta

Bertrand Etxauz adiskide zenduari eskaini zion Axularrek *Gero* liburua.

Baionako gotzaina izan zen garaietatik ezagunak izanik, uste izatekoa da harekiko mirespena eta harengandik jasotako mesedeak izan zirela Axularrek liburua eskaintzeko eta haren bitartez esker ona agertzeko arrazoi nagusiak.

Etxauz 1641eko maiatzaren 21ean hil zen, eta gomendiozko gutuna, agerikoa da, ondoko urtean zehar idatzia da, hain zuzen idazleak ere bere burua heriotzatik ez oso urruti ikusten zuenean. Ohi bezala, gutun-jasotzailearen irudikapen laburra egiten du Axularrek lehendabizi, haren nortasun publikoa nabarmenduz eta Etxauzek bizitzan izan zituen kargu eta erantzukizun gorenena aipatuz: Tours-ko artzapezpiku, Frantziako erremusinari edo Elizako kargu garaienaren jabe, Espiritu Santua izeneko Ordenako kide, erregeen kontseilari ospetsu, kardinalgai eta abar.

Gero-ren ohorezko aitatzat harturik, estilo erretoriko ezin landuagoan eskaintzen dio Axularrek adiskide hilari liburua, betiere esker onez eta gorazarre gisara. Azkartasunez eta fineziaz garatua, ohiko *topikaren* arabera zizelkatzen du urdazubiarrek gomendiozko gutuna: sarrerako agurra, minbera eta liburuaren gaiarekin naturaltasunez uztarrarazten duena, adiskidearekiko zorren aitorpen hunkigarria, liburuaren eskaintza familiarra, adiskidearen bertute, ahalmen eta ekimenen gorespen xeratsua, horren guztiaren iturburu den leinuaren laudorioa... Guzti-guztia, jakina, liburua *zure gerizan doa; zure itzalaren azpian benturatzen da* apaltasunez adieraztera iristeko, eta, gutunaren klausura biribil eta xarmagarri bezala, egilearen burua adiskidearen gomendioan uzteko.

Zinez ohartaraztekoak dira lerroen sentiberatasuna, gutunaren oreka eta prosaren jario lasaia eta dotoretasuna.

Gomendiozko karta

1 ENE JAUN BERTRAND DE ETXAUZ¹, Turs-ko artzipizpiku, Frantziako lehenbiziko erremusinari², Ordenako³ aitonen seme, eta Erregeren kontseilari famatuari,

ZERUKO LORIA.

¹ "Etxauz": Baigorri herrian zutik dirauen "Etxauzia" jauregiko nobleen izendapena. Bertrand Etxauz (Baigorri, 1556-Tours, 1641), Baionako apezpiku, Tours-ko artzapezpiku eta Henrike IV.aren (1589-1610) eta Luis XIII.aren (1610-1643) lehen kapilau. Nolabaiteko esku-hartzea izan zuen Frantziako politikan, kalbinismoaren aurka lehiatu zen eta Lancreren prozesu ankerretan sententziaren bat edo beste leuntzea lortu zuen. Axularrek *Gero* bezala, Joanes Etxeberri Ziburukoak ere bere *Elizara erabiltzeko liburua* eskaini zion. (Ikus "Bertrand Etxauzen gutuna", Antologia honen lehenengo liburukian, 341-343). ² omonier, kapilau. *Aumônier* (fr.) hitzetik: berez, amoina, erremusina, limosna, jasotzen edo hartzen duen pertsona. Historikoki, hasiera batean, handiki edo prelatu baten kaperako erlijio-zerbitzua betetzen zuena; hortik, gero, *Grand aumônier de France*, hots, Frantziako erregearen gorteko lehen erremusinari, lehen kapilau, titulua. ³ "L'ordre du Saint-Esprit": erlijio-gerren giroan, urraturik zegoen erresuma indarberritzeko eta erlijio

Neure jaun maitea, joan zatzaizkit lurretik, baina ez gogotik, eta ez bihoz-
tzetik. Heldu nintzen. Ez derautazu iguriki⁴. Ordea, eneak dira faltak, enea
da hobena. Gerotik gerora ibili naiz, eta hala dabilanari gertatzen ohi zaika-
na⁵, egin zait niri ere.

Baina guztiarekin ere, neure obligazino handiek, ontasun errezibituek, eta
betiere ene alderakotzat, obrekin batean, erakutsi duzun borondate boronda-
tetsuak, ez derautate⁶ uzten, ondotik bedere⁷, zutzaz oroitzapen egin gabe,
liburutto hunen kanporat ateratzeko ausartziaren hartzera.

Zeren iduritzen zait ezen oraino⁸ bizi zarela, begien aitzinean zaitudala;
eta halatan, hala baitzinitut⁹ bezala mintzatu nahi natzaitzu.

2 Aita prestu ohorezko bat hiltzen denean, ondotik¹⁰ gelditzen den seme
emazurtza, anitz lekutan da bere aitaren amoreak gatik¹¹ ongi etorria eta
arraiki errezibitua. Liburutto haur da emazurtza. *Posthumus*. Aita hilez gero
sortua. Baina zu bezalako aitaren semea, emazurtz izanagatik ere, ezin da-
teke¹² gaizki. Zeren ondotik ere, zure prestutasuna, ohorea eta fama ona
baliatuko baitzaitza¹³.

Eta zure prestutasunaz, ohoreaz, eta aitzineko eta ondoko fama on fama-
tuaz, nork zer erranen du?

Nor da Euskal Herrian alde edo moldez, zordun eta obligatu ez zai-
tzunik? Behartu eta enplegatu¹⁴ ez zaituenik? Eta baliatu ez zaitzanik¹⁵?
Zure etxea, egon eta ibili zaren leku guztietan, betiere izatu da euskaldu-
nen etxea, pausalekua eta portua. Guztiek zuregana laster. Zuri bere
arrenkurak¹⁶, egitekoak, koaitak¹⁷ eta ondikoak¹⁸ konta. Eta zuk guztiak
arraiki eta alegeraki errezibi. Zuhurki kontseila, kida¹⁹, goberna eta buru-
tan atera²⁰.

katolikoa sustatzeko Frantziako Henrike III.ak 1578an sortutako erakunde politiko-
erlijiosoa. Frantziako Iraultzan ezeztatua, geroago berpiztua, azkenean 1830ean
erabat desegin zen. ⁴ *Heldu (...) iguriki*: hau da, banentorren, baina ez didazu
itxaron, itxoin. ⁵ zaiona. ⁶ didate. ⁷ zu hil ondoren bada ere, alegia.
⁸ oraindik. ⁹ bazintut. ¹⁰ ondoren, atzetik. ¹¹ amoreagatik, hau da,
aitaren izenagatik, aitarekiko begiramenagatik; aita gogoan izanik. ¹² ezin da izan
–ziur aski– gaizki. ¹³ baliatuko baitzaizkio, hau da, lagunduko diote. ¹⁴ Zure
beharra izan eta erabili. ¹⁵ baliatu ez zatzaizkionik (zu hari), hau da, lagundu ez
dionunik. ¹⁶ arrangurak; kezkak. ¹⁷ kezkak, buruhaustea. ¹⁸ atsekabeak,
zorigaitzak. ¹⁹ gida. ²⁰ buru eman, ondo amaitu; burutzeraino aurrera eraman,
aurrera atera.

3 Zu izan zara, eta izanen zara, euskaldunen ohorea, habea, jabea, sostengua eta kantabres²¹ fina, naturala eta egiazkoa.

Zu izan zara Etxauz, mendi Pirinioetan, Alduideko²² hegaletan, betiere zentinelak eta begiraile bezala iratzarrik dagoen jauregi eta gaztelu handi, eder, noble hartako seme. Hango bizkondeak eta seme guztiak izatu dira betiere, egundainoz gero, erregez²³ enplegatuak, estimatuak, fin eta leial frogatuak. Eta bai egiazko fedearen eta legearen defendatzaile eta aitzinatzaile buruzagiak ere.

Nafarroa Behereko parte hetan²⁴, bertze anitz lekutan bezala, lege katolika saildua, iduriz flakatzera, kordokatzera²⁵ eta erortzera zihoanean, badaki munduak nola zure aita jauna, bere etxeaz, onez eta biziaz ere kontu guti eginik, joan zen Donapalaia²⁶, non baitzen orduan Nafarroako Parlamenta. Eta han, ausartzia handi batekin, bere bihotz giristino noblearekin, hasi zen, ezpata biluzia eskuan harturik, oihuz, Matatias²⁷ bat bere denboran bezala, erraiten zuela: *Omnis qui habet zelum legis, statuens testamentum, exeat post me* (2 Machab., cap. 2) "Ea giristinoak, giristino izenarekin izana duzuenak: bertze egiteko guztiak utzirik, hurbil zakizkide, jarraiki zakizkide eta egiazko legearen eta fedearen mantentzen eta sostengatzen lagun zakizkide". Eta hanbat egin zuen, non bere herria eta inguruneak ere, hetan²⁸ sartzera zihoan eritasunetik begiratu²⁹ baitzituen. Eta gero, handik hartako herraz³⁰ eta mendekuz, bere jauregi ederra erre zioten. Hunelakoak ziren zure aita jauna eta bai bertze zure aitzinekoak ere.

4 Bada ez duzu zuk ere zeure arrazaz ukatu, ez zara zeure leinutik eta etorkitik hastandu³¹, berezi eta ez aldaratu³². Zeren zuk ere, Baionako ipizpiku zinenan, eta bisitan zenenbiltzanean, ikusirik ezen Elizatik kanpo zebiltzan jende batzuek, nahi zituztela, bere azken finean, gorputzak elizan sartu eta ehortzi, zeure bisita hautsirik, Nafarroako hirur estatuak bildurik, joan

²¹ kantabriar. ²² "Aldude": Nafarroako mendigunea, Nafarroa Behereko mugan, Baigorritik hegoaldera eta Erroibartik iparraldera kokatua. ²³ errege(e)k baliatuak, enplegatuak.

²⁴ haietan. ²⁵ kolokan jartzera, oinarrietan higitzera. ²⁶ Donapaleura. ²⁷ "Matatias": Bibliako *Makabearrak lehen liburua*-n esaten denez, K.a. II. mendean, karrez eta amorruez, seleukotarren kontrako borrokara dei egin zuen –"betoz nirekin"– buruzagi judeatarra; judeatarrek beren legearen, tenpluaren eta, oro har, Jainkoarekin eginga omen zuten itunaren aurkako erasotzat hartu zuten seleukotarrek ezarri nahi zuten helenismoa (K.a. 175-134).

²⁸ haiengan. ²⁹ gorde, babestu. ³⁰ ondoko, handik piztutako, gorrotoz. ³¹ urrundu.

³² apartatu, saihestu, baztertu.

zinen Gortera³³. Eta han anitz trabailu iraganik, kontrakarra izanik³⁴, ekarri zenduen, gero ere, behar zen erremedioa, eta handik harat³⁵ halako desordenen debekatzeko ordenantza eta manamendua. Beraz, ez zara zu ere, zeure aitzinekoen giristinitasunaren gibelatzaile izatu³⁶.

Bada, ez eta ohorearen iraungitzaile ere. Aitzitik, badirudi ezen zuk xedea aitzinatu duzula, marra iragan duzula, eta Etxauzko etxearen arropa gorriaz beztitzeko bidetan izan zarela³⁷. Zeren ez da ez dakienik, ezen Erregek hartarokotzat hautatu eta izendatu zinituela. Eta kolpea huts egin bada ere³⁸, ez dela zure faltaz edo zu hartako ezgai izanez huts egin, zeren utzirik alde batetara zure merezimendu handiak, eta Elizari, Erregeri eta komun³⁹ guztia-ri anitz okasinotan egin derauztetzun⁴⁰ zerbitzuak eta endrezuak⁴¹, naturalezak berak ere anitz donu, dohain eta abantail suertez⁴² dotatu, hornitu eta konplitu baitzaitu. Adimendu eder bat, memoria handi bat, eta borondate onera, ohorera eta prestutasunera erori bat, isuri bat eta eman bat eman baiteratzu⁴³.

5 Baina, zertako sartzen naiz ni itsas hondargabe hunetan? Ezin atera naitekeien oihanean? Zure laudorioen aipamenean? Berak dira bere buruz asko gora⁴⁴ mintzo; berak dira bere baitan asko klar eta ozen. Utz ditza-dan, beraz, nik hek⁴⁵, hutsik ez dagidan⁴⁶. Eta iragaiten naizela aitzina, derradan hutsik egin gabe: zer ere eskiribatuko baita euskaraz⁴⁷, hura guztia, euskaldunen buruzagi bezala, zuri dagotzula⁴⁸, zuri zor zaitzula, eta arrazoinenez orai ere zuri presentatu behar zaitzula. Eta guztiz ere zure zerbitzari ttipi hunen trabailu apur haur, gerotik gerora egitekoen luza-tzeak zenbat kalte dakarkeien⁴⁹, zuk hain ongi dakizun pontu haur, nori

³³ Nafarroako gortea, parlamentua, Donapaleun zegoen kokatua. Han biltzen ziren ordezkaritza zuten hiru esta(men)tuak: nobleziarena edo militarra; kleroarena edo eklesiastikoa; eta hiribilduei (behe-burgesia, artisauak, merkatariak, jende xehea...) eta nekazariei zegokiena. ³⁴ kontrakotasuna pairatuz, aurkakotasuna aurkituz. ³⁵ handik aurrera.

³⁶ ez zara kristautasunean atzera egin duena izan; ez duzu (...) kristautasunean motelago, txepelago, jokatu. ³⁷ Alegia, kardinal bilakatzeko zorian izan zarela. ³⁸ Luis XIII.ak kardinalgoa –jantzi gorritz bereizten den eliza-gradua– eskatu zuen Urbano VIII.a aita santuaren aurrean Etxauzentzat. Richelieu kardinalak, ordea, beste hautagai bat nahiago izan, eta Etxauzen aukera baztertua izan zen.

³⁹ herri, populu. ⁴⁰ dizkiezun. ⁴¹ zerbitzuak, faboreak, laguntzak. ⁴² motaz, klasez. ⁴³ baitizu. ⁴⁴ aski altu, nahiko ozen. ⁴⁵ haiek, hots, laudorio horiek. ⁴⁶ (egin) ez dezadan. ⁴⁷ zernahi ere den euskaraz idatziko dena, hots, euskaraz idatziko den guztia. ⁴⁸ dagokizula; hots, zuri zuzendua, gomendatua, dela. ⁴⁹ dakarkeen.

egonen zaika, zuri ez badagotzu⁵⁰? Nork kidatuko, nork ostatuko du, zuk ez badezazu⁵¹?

Zure gerizan doa; zure itzalaren azpian benturatzen da. Errezibi ezazu, bada, defenda ezazu, alde zakitza⁵², egiozu begitarte⁵³. Ediren bedi liburutto hunetan, Etxauz eta Etxauzen omena eta izena. Zeren halatan eta harekin batean, ibiliko den leku guztietan burua gora ekarriko du, burupe⁵⁴ izanen du, eta nehoren guti beldurrik, jendartera bere begitarte⁵⁵ ausartki aterako du.

Bai, ordea, joan zara; lekuz aldatu zara; hemengo aldia egin duzu.

Egia da, hala da. Eta aldez damu dut, eta aldez⁵⁶ atsegin. Damu, zeren ez baitzaika⁵⁷ nehoi ere handik, niri bezanbat kalte etorri.

Atsegin. Zeren nola ez baikara bi mendetako⁵⁸, eta zuk zeurea hain ongi, hain ohorezki eta dohatsuki iragan baituzu, esperantza baitut zeruko lorian, Jainkoaren konpainian, kredit handiarekin zaudela; eta hortik helduko zaitzaizkidala, eskua emanen derautazula⁵⁹; eta arranoak airean doanean bere umetara bezala, zuk ere enegana begia edukiko duzula. Eta gero nik ere (hemengo aldia egin hurran baitut⁶⁰), Jainkoaren garaziarekin eta zure arartekotasunarekin⁶¹ batean, zure zorte ona erdietsiko dudala; eta orduan guztiez eskerrak errendatuko derauzkitzudala⁶². Jainkoak hala nahi duela.

Zure zerbitzari ttipiena eta obligatuen,
P. DE AXULAR

⁵⁰ badagokizu; hots, nori zuzendua, gomendatua, izango da zuri ez bada. ⁵¹ zuk ez baduzu (gidatzen, ostatatzen). ⁵² alde zakizkio; egin ezazu bere alde, fabora ezazu. ⁵³ harrera, abegi, on. ⁵⁴ aginpide, autoritate; ospe. ⁵⁵ aurpegia. ⁵⁶ aldez (...) aldez: alde batetik (...) bestetik. ⁵⁷ baitzaio. ⁵⁸ nola ez baikara bi garaitako, hots, bi bizialditako. ⁵⁹ didazula. ⁶⁰ bizialdia ia egina dut; mundualdia osatzeko, burutzeko, zorian nago. Axular, Etxauz hil eta handik hiru urtera zendu zen. ⁶¹ bitartekotasunarekin. ⁶² emango, bihurtuko, itzuliko, dizkizudala.

3



GOMENDIOZCO CARTA.

ENE I A V N

BERTRAND DE
ECHAUS, TVRSCO
Arzipizpicu, Franciaco lehen-
bico erremusinari: Ordenaco
aitonen seme, eta erregueren
Conseillari famatuari.

CERVCO LORIA.



EVRE iaun maitea,
ioan çat çairquit lurretic,
baïña ez gogotic, eta ez
bibotzetit. Hel dunint-
cen: Ezterautacu iguri-
qui. Ordea eneac dira saltac, enea da ho-

A 2

GOMENDIOZCO CARTA. II

Eguia da, bala da. Eta aldeaz damu-
dut, eta aldeaz atseguin. Damu, ceren ez-
paitçaica nehoi ere handic, niri beçanbat
calte et horri.

Atseguin, Ceren nola ez paicara bi men-
detaco eta çuc ceurea, haïn ongui, haïn o-
horezqui eta dohat suqui iragan baïtucu,
esperantça baïtut, ceruco lortan, Iaincoa-
ren compaïman, credit handiarequin çau-
dela: eta bortic helduco ~~çat~~ çairquidela,
escua emanen derautacula: eta arranoac,
aïrean dohanean, bere omètara beçala,
çuc ere ene gana beguia eduquico duçula.
Eta guero nic ere, (hemengo aldia eguin
hurran baïtut) Iaincoaren garaciarequin
eta çure ararteco tasunarequin batean, çu-
re çorthe ona erdietico dudala: eta ordu-
an guztiez esquerrac errendatuco deranz-
quiçtudala. Iaincoac bala nahiduela.

Çure cerbitçari ttipiena, eta obli-
gatuena P. DE AXVLAR.

B 2

“Gomendiozko karta”ren hasiera eta bukaera. Axular (Gero, 1643ko ediziotik).

Irakurtzaileari

Zinezko hitzaurre gisakotzat hartu behar da Axularrek “Irakurtzaileari” eskainitako atala. Hizkera lau eta argi-zehatzean, irakurleak liburuan zehar aurkituko dituen estualdi, arazo eta gorabehera nagusien berri eman nahi du idazleak bertan.

Oso da interesgarria hasierako orrialdean Axularrek lehen pertsonan bildua egiten duen agerpena. Eta interesgarria ez bakarrik, apaltasunaren *topos* delakoa baliatuz, bestek agindu bezala aurkezten duelako berak obrari ekin izana, baizik eta *bertze* horiek *konpainia* moduko bat osatzen zutela adierazten bide duelako. Luze eztabaidatu izan da *konpainia* haren ustezko errealitateaz eta balio erretorikoaz. Batzuek, dena den, harako haren gainean eraiki nahi izan dute garai hartako Euskal Literaturaren loraldia esplikatu zezakeen idazle-eskola modukoren bat. Ametsak amets, egiantzekotasunak dio Axularrek, ezer irudikatzekotan, gehienik ere orduko pastoral-tza-lerroak prestatzeko inoizka bilduko zen hierarkia-talde bat –euskaraz agrafo samarra– baizik ez zuela irudikatu, eta ez, inondik ere, ustezko kideak zehaztu ezinean jarraitzen duen literatura eskola bat.

Aitzinsolas honen edukiari gagozkiola, hamaikatxo dira idazleak argitu nahi dituen puntuak. Liburuaren gaia (“*gero*” *dioenak* “*bego*” *dio*), espero dituen irakurleak (*Ez dut liburutto haur letratu handientzat egiten. Eta ez xoil deus ez dakitenentzat ere*), idazteko motibazioa, idazlana bi partetan kaleratzeko asmoa, euskalki-aniztasunaren arazoa, ortografiarena, euskara-motaren hautua, hizkuntza prestigioarena, euskararen garbitasun eternalaren iritzia, hizkuntzen arteko desberdintasunarena eta itzultzeko zailtasunarena...

Guztiarekin ere, euskaldunek hizkuntzarekin duten jarrera zabarrarena da hitzaurre honetatik antologia guztietara igaro den pasarterik kezkarria eta oraindik ere zer pentsatu handia eman dezakeena. Jarraian aurkituko da, beraz, egoera honen gordina Axularren honako hitz hauen artean ezin hobeto azalduta: *Orai badirudi euskarak ahalke dela (...) euskaldunek berek dute falta eta ez euskarak.*

Irakurtzaileari

6 Egun batez, *konpainia* on batean, euskaldunik baizen ez zen lekuan nengoela, ekarri zuen solasak¹, izan zen perpausa², ez zuela deusek ere hanbat kalte egiten arimako, eta ez gorputzeko ere, nola egitekoen geroko uzteak³, egunetik egunera, biharretik biharrera luzatzeak. Eta on zatekeiela⁴, gauza hunetzaz liburu baten, euskaraz, guztiz ere euskararik baizen ez ziatekientzat, egitea; eta hartan “*gero*” *dioenak* “*bego*”⁵ dioela erakustea. *Konpainia* berean galdegin zen berehala, ea nori emanen zeikan⁶ liburuaren

¹ Hau da, solasgaia, hizketaren gaia, izan zen. ² egin zen berba; mintzatu, jardun, zen. ³ eginbeharrak geroago egiteko atzeratzeak. ⁴ zatekeela; izango zela.

⁵ *bego* horretan, dagoen-dagoenean; utz dezagun horrela / inoiz ez (Villasante).

⁶ emango zitzaion.

egiteko kargua. Eta bertze guztien artetik, hasi zeizkidan⁷ niri neroni aditzera emaiten, lehenbizian keinuz eta aieruz⁸, eta gero azkenean klarki eta agerriz, nik behar nituela egiteko hartan eskuak sartu. Ordea, nola ez bainintzen neure buruaz fida, desenkusatu nintzen ahal bezanbat. Baina alferrik, zeren hain zinez eta batetan lotu zeizkidan, non ezetz erraiteko bide guztiak hertsiki baitzerauzkidaten⁹. Eta hala, deliberatu nuen, buru-eragozgarri¹⁰ bezala, li-burutto baten, bi partetan partiturik, “gero” hunen gainean egitera.

Eta nahi nituzkeien bi parteak elkarrekin eta batetan atera. Baina ikusirik zein gauza guti edireiten¹¹ den euskaraz eskiribaturik, goganbehartu¹² naiz eta beldurtu, ez diren bideak asko¹³ segur eta garbi, baden bitartean zenbait trabu eta behaztopa harri. Eta halatan, hartu dut gogo, lehenbiziko parte hunen lehenik benturatzeko, eta berri jakitera bezala aitzinerat igortzeko. Hunek zer iragaiten den, zer begitarte izaiten duen, eta nor nola mintzo den, abisu eman diazadan. Gero, abisu haren arauaz, etorkizunerat gobernatzeko; eta bigarren partearen kanporat ateratzeko, edo barrenean gelditzeko eta estaltzeko.

7 Badakit anitzek miretsiko duela eta edirenen arrotz eta estrainio, ni lan huni lotzea. Zeren anitz izan baita orainokoan, eta baita orai ere, ni ez beza-lakorik, ni baino hunetako gaiagorik¹⁴ eta antzatsuagorik¹⁵, ez baitute guztia-ekin ere, orainokoan, hunelako materiata hunela ausartziarik eta eskudan-tziarik¹⁶ hartu. Baitirudi ezen asko behar litzatekeiela¹⁷ arrazoin haur ene gibelatzeko eta geldiarazitzeko ere. Baina ene kontra dela dirudien arrazoin hunek beronek, ni esportzatzen¹⁸ eta aitzinatzen nau, hunek bihotz emaiten deraut¹⁹, haur edireiten dut nik neure alde eta fabore, zeren entseiukarrean bezala²⁰ egiten diren lehenbiziko obrek eta entseiuek, zenbait huts eta falta izanagatik ere, badirudi ezen, zeren lehenak diren barkakizun direla, eta batbederak disimulatzeko, ez ikusi iduri egiteko eta are desenkusatzeko di-tuela.

8 Badakit, halaber, ezin heda naitekeiela euskarako mintzatze molde guztietara. Zeren anitz moldez eta diferentki mintzatzen baitira Euskal He-

⁷ zitzaizkidan. ⁸ imintzioz, keinuz. ⁹ baitzizkidaten. ¹⁰ Esanahi lauso-ko hitza; buru-zuritze edo justifikazio bezala ulertu izan da. Agian, baita ere: eginbehar edo obligazio, erronka, konpromiso... ¹¹ aurkitzen. ¹² Hots, errezeloa, susmo kezkarria hartu diot lanari. ¹³ ez ote diren bideak aski. ¹⁴ gaituagorik, presta-tuagorik. ¹⁵ trebeagorik. ¹⁶ baimenik gabe hartutako eskubiderik; atrebentziarik, bekokirik. ¹⁷ litzatekeela. ¹⁸ adore ematen. ¹⁹ dit. ²⁰ saio, proba, mo-duan.

rrian: Nafarroa Garaian, Nafarroa Beherean, Zuberoan, Lapurdin, Bizkaian, Gipuzkoan, Alaba-herrian, eta bertze anitz lekutan. Batak erraiten du “beha-tzea”, eta bertzeak “so egitea”. Batak “haserretzea”, eta bertzeak “samurtzea”. Batak “ilkitzea”, bertzeak “jalgitea”. Batak “atea”, bertzeak “borta”. Batak “erraita”, bertzeak “esatea”. Batak “irakurtzea”, bertzeak “leitzea”. Batak “liskartzea”, bertzeak “ahakartzea”. Batak “auzoa”, bertzeak “barridea”. Batak “aitonen semea”, bertzeak “zalduna”. Finean, batbederak bere gisara, antzura²¹ eta moldera. Ez dituzte euskaldun guztiek legeak eta azturak bat, eta ez euskarazko mintzatzea ere, zeren erresumak baitituzte diferent.

9 Bada eskiribatzeaz denaz bezanbatean²² ere ez naiz egiteko²³ gabe. Zeren bada hunetan ere diferentzia. Batak eskiribatzen du “chehero”, bertzeak “gehero”. Batak “chedea”, bertzeak “gedea”. Batak “ichilic”, bertzeak “igilic”. Batak “lacho”, bertzeak “lajoa”. Batak “choil”, bertzeak “joil”. Batak “quecho”, bertzeak “quejo”. Batak “chuchen”, bertzeak “jugen”. Eta hunela, bada bertzerik ere zenbait hitz, batak eta bertzeak, nork bere herriko edo erresumako arauaz diferentki eskiribatzen baitituzte.

Ordea, zeren ez baitira hamar bat hitz edo baizen, hunela diferentki eta bi aldetara eskiribatzen direnak: halatan nik ere zenbait aldiz eskiribatuko ditut²⁴ alde batera liburuan barrena, eta bertze aldera liburuaren bazterrean, *in margine*, batbederak zerbait kontentamendu duen amoreak gatik²⁵.

Finean, eskiribatze hunen gainean diot ezen, nola latinak bi “i” eta bi “u” egiten baititu bat eta hartzen batentzat: *adjicio, conjicio, vultus, vulnus*. Eta espainolak ere bi “l” egiten baititu bat, *llamo, lloro*, hala euskarak ere bi “t” egiten dituela bat: “ttipia, ttipittoa, gizonttoa, haurttoa”. Zeren eskiribatzaera “chipia, chipichoa, gizonchoa, haurchoa” ez da ongi heldu²⁶, euskaraz ongi mintzatzen direnen artean.

10 Baina, zeren komunzki hala eskiribatzea nola mintzatzea, nori berea iruditzen baitzaika²⁷ hoberenik eta ederrenik; eta ene haur²⁸ ez baita zurea bezala; ez, otoi, hargatik arbuia eta ez gaitz erran. Hunetzaz kontent ez bazara, egizu zuk zeure moldera, eta zure herrian usatzen eta segitzen den bezala. Zeren ez naiz ni hargatik bekaiztuko, eta ez mutturturik gaitzez jarriko. Aitzitik, haur da nik nahi nukeien gauzetarik bat: ene entseiu apur hunek kilika zinitzan eta gutizia, bertze entseiu hobeago baten egitera eta ene he-

²¹ antzora, modura, erara.

²² eskribitzeari dagokionez.

²³ zeregin; arazo.

²⁴ Jatorrizkoan: *eskiribatukoitut*.

²⁵ kontentamendu izan dezan (helburuzko perpausa

indartzeko). ²⁶ onartu; gertatu.

²⁷ baitzaio.

²⁸ nire molde hau, alegia.

mengo falten ere erremediatzera. Zeren halatan, ez litzateke euskara hain labur, eskas eta ez hertsia²⁹, nola munduak uste baitu eta baitaduka dela.

Orai badirudi euskarak ahalke dela, arrotz dela, ez dela jendartean ausart, entregu, bitore eta ez trebe³⁰. Zeren are bere herrikoen artean ere, ez baita-kite batzuek nola eskiriba, eta ez nola irakur.

Baldin egin balitz³¹ euskaraz hanbat liburu, nola egin baita latinez, frantsesez³² edo bertze erdaraz eta hizkuntzaz, hek bezain aberats eta konplitu³³ izanen zen euskara ere; eta baldin hala ez bada, euskaldunek berek dute falta, eta ez euskarak.

11 Ez dut liburutto haur letratu handientzat egiten. Eta ez xoil deus ez dakitenentzat ere³⁴.

Ez eta, ez ditut betiere Eskritura Saindua eta doktoren erranak ere hitzez hitz euskarara bihurtzen. Zeren euskara eta bertze hizkuntzak diferent baitira. Ordea, ez da, ez, handik segitzen gaixtoago dela euskara. Aitzitik, badirudi ezen bertze hizkuntza eta lengoaia komun guztiak, bata bertzearekin nahasiak direla, baina euskara bere lehenbiziko hastean eta garbitasunean dagoela.

Baina euskara, eta euskararen mintzatzeko eta eskiribatzeko moldeak eta diferentziak utzirik, zeren hek azala eta lorea bezala baitira, har ezazu liburutto hunen fruitua, barreneko mamia; haur dasta ezazu, haur eskuzta³⁵ ezazu, irakurtzen duzula, ez lehiaz, ez gaingiroki eta ez arbuiaitzeko kontuan ere. Baina intentzione on batekin, zeurea, zeurk egina baitzendu bezala. Eta baldin halatan eta orduan batere gozorik edo zaporerik edireiten badiozu, zeren hura guztia Jainkoaganik heldu baitateke³⁶, eta ez eneganik faltarik baizen, hari eskerrak errenda iatzotzu³⁷, eta nitzaz ere otoitz egiteaz, arren otoi, oroit zaitezi.

VALE³⁸

²⁹ ez eta estu, mehar, hertsatu, mugatu. ³⁰ Azken hiru adjektiboek esanahi berdintua: trebe, antzetsu, iaio, abil. ³¹ Egin izan balitz. ³² Iparraldeko lurraldeak frantziar administrazio politikoaren menpeko ziren heinean, frantsesa zuten erreferentziazko hizkuntza hegemonikoa. ³³ oso, betegin. ³⁴ Eta ez, soilki, bakarrik, ezer ez dakitenentzat ere / Eta ez ezertxo ere ez dakitenentzat ere. ³⁵ esku artean erabil. ³⁶ etor daiteke antza, irits daiteke dirudienez / baitatorke, dator eta. ³⁷ iezazkiozu. ³⁸ Latinezko *vale*: ongi izan, osasuntsu segi. Hemen, halere, agerikoa da gutunaren amaiera adierazteko formula izateaz gainera, Bertrand Etxauz zenari luzatutako azken agurra ere izan daitekeela.

Lehenbiziko kapitulua

Bibliaren *Hasiera* liburuan kontatzen den gizakiaren sortzean bertan kokatzen du Axularrek *Gero*-ren abiapuntua, hartan agertzen eta erakusten baita zerbait egiteko munduratu zuela Jainkoak gizakia eta ez, paradisuari jarria izan arren, ezer egin ez zezan.

Interesgarria bezain azpimarragarria gizaki zoriontsuaren aurren-aurreneko agerpen hau, batik bat liburuaren hirurogeigarren kapituluari lantzen denarekin erkatzen bada, erabateko kontrastea eta biribiltzea atontzen baititu Axularrek azken atalean, heriotzak gizakiari ekar diezazkiokeen infernuko oinaze eternalen arriskuez ohartarazten duenean.

Nabarmendu beharrekoa, halaber, kapituluaren alde formala. Predikazio-estiloak agindu bezala, pasarte bibliko esanguratsuen bat edota doktore handiren baten hitz trinkoak baliatzen dira, oro har, jarraian garatuko denaren aurkezpen modura. Eta *Hasiera* liburua bera bada gaia aurkezteko baliabidea, bigarren urratsa gaiaren garapen argumentatzailea da, betiere tradizio katolikoan goretsitako autoreak eta obrak erabiliz. Horietan, San Agustin Hiponakoa, San Joan Krisostomo Antiokiakoa eta San Tomas Akinokoa ditu Axularrek erreferentziatzeko autore. Eta beste doktore eta elizgizon zenbaiten autoritateaz ere baliatu arren, hiru autore horien ahotsen bitartez antolatu ohi du diskurtso gehienekoen ehundura nagusia.

Argudiatze-bilbe horretan ez da faltako, gero, historiak, filosofiak, natura zientziak eta bestek ekar ditzaketen testigantzak, betiere, baiki, teologia, dogma eta mezu kristauen ustezko arrazionaltasuna sustatze aldera. Hortik, noski, Aristoteles, Plutarko, Laertzio eta besteren autoritateaz baliatzearena. Gogorarazi behar da, halere, eskura zituen aszetika-liburu arruntetatik jaso zituela Axularrek autore horietako askoren aipuak, eta ez jatorrizko obretatik.

Erretorika eklesiastikoaren tradizioetik datorren idaztankerarekin lotuak lirateke, azkenik, Axularren prosaren ezaugarri agerikoenak, hau da, perpaus luzez hornitutako lerroaldeak, deskribapen zehatzez josiak eta betiere diskurtsoari bizitasun berezia ematen dioten esaldi laburrez tartekatuak. Baina horretaz irakurlea bera jabetuko da irakurtzen hasi bezain azkar.

Nola, bertzeak bertze¹ direla, alferkeriatik
ihes egiteagatik ere behar den trabailatu

Lehenbiziko kapitulua

12 Gure Jaungoikoak, munduko bertze gauza guztien ondoan, gizona bera, beregainki², bere imajinara eta idurira, batere bekaturik eta bekaturen kutsurik ere gabe, anitz donu³, dohain eta abantail suertez dotaturik egin zuenean, ibeni⁴ zuen berehala lurak zuen parterik eta aurkientzarik⁵ hobe-

¹ besteak beste. ² bereziki. ³ dohain, donario. ⁴ ipini. ⁵ aurkintzarik, lekurik.

renean, lureko parabisuan, leku plazerez betean. Eta manatu zuen lant zezala, labora zezala, eta begira ongi parabisu hura. *Posuit eum in paradiso voluptatis, ut operaretur et custodiret illum* (Genes. 2).

Ordea, nola lur lantzea, apaintzea, laboratzea, eta begiratzeko beharean eta premian ere jartzea, bekaturik sortzen eta heldu diren xertoak, landareak, fruituak eta ondoreak baitira; eta oraino orduan⁶ ez baitzen bekaturik, eta ez bekaturen aierurik⁷, omenik eta ez aipamenik ere; badirudi ezen ez zela, halaber, oraino orduan parabisu haren lantzeko eta begiratzeko⁸ premiarik. Zertako, beraz, eman zioen orduan Jainkoak gizonari manamendu hura? Ihardesten du San Tomasek, erraiten duela: *Nec, tamen, illa operatio esset laboriosa, sicut post peccatum, sed fuisset iucunda, propter experientiam virtutis naturae. Custodia etiam illa non fuisset contra invasorem, sed esset ad hoc, quod homo sibi paradisum custodiret, ne ipsum amitteret peccando* (S. Thom., 1 p., q. 102, art. 3). “Ez zen, ez, orduko trabailatze hura penagarri izanen, orai bekatu eginez gero bezala. Baina hura izanen zen atsegin hartze bat, eta bere plazerera eta aisiara zegoela, bere indarraren eta antzearen frogatze bat. Eta begiratzeko ere, ez etsaietarik, baina bereganik, eta beretzat bekaturik galtzetik begiratzeko izanen zen”. Hunela dio San Tomasek.

13 Baina San Krisostomok emaiten du bertze arrazoin bat, ni narraikan⁹ pontuari hobeki hurbiltzen zaikana¹⁰, erraiten duela: *Propterea praecepit Deus ut operaretur illum, si enim laboris omnis fuisset expers, ex nimio otio in ignaviam fuisset prolapsus* (Chrys., Hom. 14 in cap. 2 Genes., tom. 3). Egia da, ez zen oraino orduan lur-parabisu hartan egitekorik, ez zen trabailatzeko premiarik. Ordea, halarik ere, ez zuen nahi Jainkoak, han zegoena, zegoen¹¹ geldirik; ez trabailatzetik¹² alfertzera eta nagitzera etor ez zedin, eta zein gauza gaixtoa zen, eta den, alferkeria aditzera emaitagatik.

Kontatzen du Kasianok, Paulo abade zahar hura, palma adar batzuk harturik, hetzaz zare¹³, saski eta otarre egiten aritzen zela; eta gero azkenean, egin ondoan, astearen buruan, guztiak erratzen¹⁴ eta desegiten zituela (Casian., Lib. 18, cap. 14). Zeren batz¹⁵, nola herrietarik urrun baitzegoen, gehiago baitzeekarkeien garraioaren gastuak, obraren balioak baino¹⁶; eta berriz bertzea,

⁶ orduan oraindik. ⁷ arrastorik, aztarnarik. ⁸ zaintzeko. ⁹ narraion; jarraitzen, garatzen, ari natzaion; jarraitzen diodan. ¹⁰ zaiona. ¹¹ egon zedin. ¹² lan ez egitetik. ¹³ haiez, haiekin, otarre. ¹⁴ erretzen. ¹⁵ batz (...). ¹⁶ Alegia, handiagoa izango zela gastua, obraren balioa baino.

zeren trabailu hura guztia, orazinotan eta otoitzetan unatu¹⁷ ondoan, alferkeriatik ihes egiteagatik hartzen baitzuen, eta ez ondoko irabaziagatik.

Gure Jaungoikoak eman zituen Lege Zaharrean seietan ehun eta gehiago manamendu eta zirimonia suerte, eta hekin batean hainbat egiteko¹⁸, non erraiten baitu Jondone Petrik, ez berak, eta ez haren aitzinekoek ere, ezin buruturik egin zutela, eta ez jasan hain karga handia. *Quod neque patres nostri neque nos portare potuimus* (Act. 5). Eta nahi baduzue jakin, ea zergatik kargatu zituen Jainkoak hanbat manamenduz, ihardesten du doktor batek: *Ut per operationes variorum sacrificiorum, otiositas tolleretur, quae multis malis initium tribuit et fomentum* (Abulen. in Praefatio in Levit.). Kargatu zituen hanbat manamenduz, sakrifizioz eta zirimonia suertez, hekin batean ken zedin hanbat kalteren eta damuren haste eta pizgarri den alfertasuna.

14 Nola gure Jaungoikoak beztitu baitzituen lurreko aniamaliak¹⁹, aireko hegaztinak, itsasoko arrainak, eta oihaneko zuhaitzak ere, bere beztimenda suerte batzuez: animaliak larruz eta ilez, hegaztinak lumaz, arrainak ezkatatz eta zuhaitzak azalez.

Eta nola zuhaitzak bere dauden lekuetarik higitu gabe, eta trabailatu ere gabe, bere azpiko lurraren gozoa eta gizentasuna beregana bere erroez tiratuz eta edoskiz hazten, handitzen eta mantenatzen baitira; aniamaliek ere bere bazkak eta jatekoak berehala, eho gabe, erre eta egosi gabe jaten baitituzte, eta bai bere etxeak eta etzauntzak²⁰ ere, non-nahi den, arrasten²¹ eta iluntzen zaien lekuan hartzen; eta gehienak berehala bere ameen ondotik baitoazi, zein baitira abantail handiak: hala Jainkoak nahi izan balu, eman zerauzkaion²² gizonari ere abantail suerte hauk guztiok, eta gehiago ere. Beztitu zukeien²³, etxedun egin zukeien, eta deus gusta gabe, behar zuen guztiarekin ibeni zukeien. Ordea, ez zuen hala ibeni nahi izatu. Eta zergatik ez? Alfer ez zegoen amoreak gatik²⁴. Eta San Ambrosiok dioen bezala, errezibitu duen adimendua enplega dezangatik²⁵. *Soli autem homini, ut rationale quod accepit exerceat, vitae cursus in labore praescribitur* (Ambros. in Praefatio in Levit.). Zeren baldin orai, gauza guztiak hain nekez eta hanbat gostarik erdiesten ditugularik, hain nagi eta alfer bagara; zer geneidike²⁶, nahi dugun

¹⁷ nekatu. ¹⁸ eta haiekin batera hainbat betebeharrak. ¹⁹ Gero-n, jatorrizkoan, gehienetan *aniamalia* irakurtzen da; gutxi batzuetan, *animalia*. ²⁰ etzalekuak, etzateko edo lo egiteko lekuak. ²¹ gaua hurbiltzen, ilunabartzen. ²² ziezazkion / ziezazkiokeen. ²³ zezakeen / zukeen, hots, beztituko zuen. ²⁴ Alfer egon ez zedin (helburuzko perpausaren indargarri). ²⁵ erabil dezan; erabiltzeko. ²⁶ egingo genuke.

guztia nahi bezala eskuen artean bagendu? Deus falta ez balitzaiku? Erran genezake ebanjelioko aberats hark bezala: *Anima, habes multa bona, posita in annos plurimos; requiesce, comede, bibe, epulare* (Luc. 12). “Dezagun jan eta edan; dezagun pausa eta atsegin har, zeren berdin²⁷ ez dugu deusen eskasik, ez dugu egun hautan eskean ibiltzeko perilik”.

§ 1

15 Erraiten du Aristotelek, on dela, alferkeriaren²⁸ herritik kentzeko eta desterratzeko, eta herrien ere bere erregeren edo bertzeren kontra jaikitze-tik begiratzeko, zenbait obra handiren hastea, zenbait dorreren edo gazte-luren egitea, eta hetan²⁹ jendearen enplegatzea (Arist., lib. 5 *Politic.*, cap.11). Nola ageri baita Egiptoko piramidetan, zein eragin baitzituen errege Faraonek, jendeak alfer ez zeudezin³⁰ amoreak gatik. Idurituri errege hari, ezen baldin Israeleko seme gatibu bezala bere azpian zedutzan hek³¹ (iragaiten baitziren seietan ehun mila presunatan) uzten bazituen bere plazerera eta aisiara bizitzera, urguilutzeko eta nabusitzeko bidean jarriko zirela, eta handik behar ez zena sortuko zela, egin zuen piramide batzuen egiteko gogoeta, asmua eta pentsua³². Eta piramide hetzaz mintzo dela, erraiten du San Isidorok: *Pyramides est genus sepulchrorum quadratum, fastigiatum ultra omnem celsitudinem, ut a lato incipiant et in angusto finiantur* (Isidor., lib. 5 *Ethimol.*, cap. 11). Piramidea edo piramideak ziren sepultura suerte batzuk, pilare, harroin³³ edo tonba laur kantoinetako³⁴ gora ailtxatu batzuk, egin ahal zitezkeien³⁵ gorenak, ondoan zabal eta puntan mehar. Eta hetan trabailarazitzen zituen Faraonek bere azpiko jende hek, seinalaturik batbederari bere eguneko lana eta saila. Eta eskuaren ibentzea bera³⁶ asko bazuketen ere³⁷; orde, lanabesak, tresnak eta obraren egiteko gai guztiak ere, berek bilatu eta hornitu behar zituzten. Eta halarik ere, ezin ausart zitezkeien arrenkuratza³⁸; halako molde ezin hartako lehenbiziko hitza ahotik itzuri zeienean³⁹, erran baitzerauen⁴⁰ berehala Faraonek: *Vacatis otio* (Exod. 5). “Asti duzue⁴¹, zeuen ongiegiak⁴², alferkeriak, aisetasunak iratxekitzen deratzue⁴³, hark horrela kilikatzen eta mintzarazitzen

²⁷ azken finean, azken batean. ²⁸ alferkeria. ²⁹ haietan; obra horietan.
³⁰ egon ez zitezen. ³¹ zeuzkan haiek. ³² pentsamendua. ³³ harri-oin, zutarri, harrizko zutabe. ³⁴ lau angelutako, lau izkinatan. ³⁵ zitezkeen. ³⁶ esku jartze soila, eskulan hutsa. ³⁷ aski bazuten ere. ³⁸ arranguratzera, kexatzera. ³⁹ ihes egin, irten, zitzaienean. ⁴⁰ baitzien. ⁴¹ Denbora huts duzue; zereginik gabe zaudete. ⁴² gehiegizko ongizateak. ⁴³ aisetasunak irazekitzen dizue, ematen dizue su (Villasante) / aisetasuna atxikitzen, itsasten zaizue.

zaituzte⁴⁴". Eta halatan, aitzinerat⁴⁵ kargatuago zituen, lana berretu zerauen⁴⁶. Eta hura guztia egiten zuen, baldin batere astirik bazuten edo alfer bazeuden, handik zerbait kalte etor zekion goganbeharrez⁴⁷ eta bel-durrez.

16 Pisistrato Atenasko tirano gaixto hark ikusi zuenean plaza guztia jende alferrez betea, eta hetarik anitz malizia eta pentsu gaixto sor zitekeiela⁴⁸, deitu zituen guztiak beregana. Eta aitzinerat alfer egoiteko desenkusarik ez zutentzat⁴⁹, eman zerauen mando, zamari, idi, hazi, diru; finean, trabailatze-ko behar zuten guztia. Eta gero igorri zituen lanera eta trabailura, iduriturik ezen halatan ez zutela kalterik eginen, maliziarik pentsatuko, eta ez herririk nahasiko (AElianus, lib. 5 *Variis histor.*).

Munduko berri dakitenek erran dute eta erraiten dute, on dela herrientzat eta erresumentzat, zenbait egiteko eta gerla bere herritik eta erresumatik kanpoan izaitea. Zeren nola batbedera bakearekin lokartzen, ezantsiatzen⁵⁰ eta gorputzaren plazeretara emaiten baita, hala gerlekin, etsaiekin eta kontrastekin⁵¹ ernatzen, iratzartzen eta axolduritzen⁵² da.

Plutarkok egiten du liburu bat, etsaietarik ateratzen den probetxuaz, eta guztietako handiena eta printzipalena dio dela, alferren trabailarazitzea, lo-tien iratzartzea eta antsikaben⁵³ antsiatsu⁵⁴ eta arduratsu egitea (Plutar., lib. *De utilitate ex inimicis capienda*). Adiskiden artean garenean laxo gara, ez dadukagu deusez ere konturik; ez dugu gaizki mintzatuagatik eta mila erokeria eginagatik ere antsiarik. Zeren baitakigu, ezen adiskide direnaz geroz, hek guztiak estaliko eta onera hartuko derauzkigutela⁵⁵. Baina etsaien artean garenean, behar dira buru-beharriak ernatu, zer egiten eta erraiten den behatu. Zeren nola etsaiak betiere zelatan baitaude, zer ere huts edo falta edireiten baitute, hura berehala harrapatzen dute eta, are batzutan berreturik, airatzen eta kanpatzen⁵⁶ dute. Hargatik erraiten du San Krisostomok: *Saepe, vero, ab inimicis non minus lucramur quam ab amicis. Cum enim nobis peccata exprobraverint, etiam invitos, in ipsorum correctionem excitant* (Chrys., Hom. 13 ad popul. Anthi., tom. 3). Anitzetan egiten derakute⁵⁷ etsaiek hanbat ongi eta ontasun nola adiskideek, eta bai batzutan gehiago ere. Zeren etsaiek gure faltak erranez, eta hetzaz erantzute eginez, emaiten derakute okasino ernatzen.

⁴⁴ zaituzte(te). ⁴⁵ handik aurrera. ⁴⁶ gehitu, handitu zien. ⁴⁷ susmoz, errezeloz; kezka. ⁴⁸ zitekeela. ⁴⁹ izan ez zezaten. ⁵⁰ antsikabetzen, axolagabetzen. ⁵¹ kontrakoekin, aurkariekin. ⁵² axolduri, axolati, arduratsu, egiten. ⁵³ arduragabeen, axolagabeen. ⁵⁴ arretatsu, axolati. ⁵⁵ dizkigutela. ⁵⁶ zabal-tzen, argitara ematen. ⁵⁷ digute.

tzeko, iratzartzeko, falta eginen emendatzeko, erremediatzeko, eta bai are aitzinerat gehiago egitetik ere begiratzeko.

Arrazoin hunengatik erran ahal diteke, ez zuela egundaino gure Jaungoikoak nahi izatu, akaba zekizten⁵⁸ Israeleko seme hei bere etsai guztiak, baina ordenatu zuen, edo permititu, geldi zekien betiere zenbait bakotx⁵⁹ eta hon-dar iratzartzeko, ernatzeko eta alfertzetik begiratzeko.

§ 2

17 Irabazi zutenean Lazedemoniakoek bere fronterako hiri etsai bat, mugakide zuten bat, erran zuten Lazedemonia hartako bereko gobernariak: *Sublata est pubis nostrae palestra; non habebunt post hac, quibuscum luctentur, adversarios* (Plutar. in *Apophtheg.*). “Egin da gure jende gazteaz; ez dute hemendik aitzina ihardukitzeko paradarik izanen, eta ez borrokatzeko etsairik”.

Lazedemoniako hek berek ez zuten desegin nahi izatu hiri kontrast⁶⁰ bat, betiere bere kontra eta etsai izan zuten bat, erraiten zutela, ezen hiri hura zela *iuventutis cotem*, gaztetasunaren zorroztarria⁶¹, zeren gaztek han bere indarra eta antzea frogatzen, zorrozten eta herdoiltzetik begiratzen baitzuten (Plutar., ibidem).

Hunen arauaz ihardetsi zuen Kleomenes Espartziako⁶² hark ere, galdegin zeraukatenean⁶³, ea zergatik hala bere meneraz gero⁶⁴, ez zituen bere etsai argiboak⁶⁵ desegin: *Ut habeamus qui iuventutem nostram exerceant* (Plutar. in *Lacon.*). “Ez ditut desegin, dugun amoreak gatik nork gure jende gaztea zertako den froga dezan”.

Entzun zuenean Publio Nasikak, egotzi zutela Erromakoek herritik Anibal bere etsai handi hura, Kartago ere hartu zutela, eta hainbertzez, bere ustez, aitzinerat segurean jarri zirela, erran zuen: *Atqui nunc in lubrico sumus* (Plutar. in *Apophtheg.*). “Aitzitik, orai gaude egundaino baino linburtzeko⁶⁶ eta erortzeko peril handiagoan. Zeren ez baitugu orai, lehen bezala, iratzartzailerik eta geure eginbidearen eragilerik”.

18 Izan zutenean erromatarrek, desiratzen zuten abantaila eta garaitia kartagotarren gainean, sartu ziren kontseiluan erromatarrek, ea zer eginen zuten Kartagoko hiri hartaz (Vide August., lib. *De civitate Dei*, cap. 30, tom.

⁵⁸ zekizkien. ⁵⁹ bakar batzuk. ⁶⁰ kontrako, aurkako. ⁶¹ Jatorrizkoan: zorrotz-harria. ⁶² Espartako. ⁶³ ziotenean. ⁶⁴ mendera jarritz gero, menderatuz gero. ⁶⁵ “Argiboak”: Greziako Peloponeso penintsulan kokatutako Argos hiriko biztanleak. ⁶⁶ limurtzeko, irristatzeko.

5). Eta Katonek (printzipalenetarik bat baitzen) erran zuen, guztiak desegin, plaundu⁶⁷ eta lurrarekin berdinu behar zuela, zeren bere gerla guztiak eta egitekoak hiri hartarik sortzen zeiztela⁶⁸, eta hura deseginez gero, bakean eta soseguan jarriko zirela. Baina Eszipion kapitain famatu hark, etorkizunari hobeki behaturik, erran zuen ez zutela neholatan ere hiria desegin behar. Zeren baldin desegiten bazuten, gerla bat iraungi⁶⁹ ustean, bertze handiago bat piztuko zutela. Zeren berehala jendea alferkeriari, jan-edanari, erran-merrane⁷⁰, eta aisiak dakazkeien⁷¹ gaixtakeria suerte guztiei emanen zeiel⁷². Eta handik nahastekak, diferentziak, guduak, auziak, etsaigoak eta kartagotarrekikoa baino gerla perilosagoa bere artean sortuko zeiel⁷³. Eta hala gertatu zen. Zeren Eszipionen kontseilua utzirik, hartu zuten Katonena, desegin zuten Kartagoko hiria, jarri ziren bere ustez bakean. Baina Eszipionek erran zerauen⁷³ bezala, fite berak, eta Erromako hiria ere, behehitu eta erori ziren.

Egia haur ezaguturik, Perikles famatu hark mantenatzen zuen betiere, bere herritik kanpoan, zenbait gerla (Plutar. in *Pericle*). Eta urteoro igortzen zituen untziak, jendez beterik, gerla hartara. Eta hetan bulkatzen⁷⁴ zituen ediren ahal zitzan⁷⁵ alfer guztiak. Eta gero bizitzen zen bake handi batean. Zeren nola herri guztietan ohi baita komunzki zenbait alfer eta jende galdu, eta hek anitz kalte eta nahasteka egiten baitute, ontasun handia heldu zaika⁷⁶ herriari halako heken kentzeaz. Nola lurrari ere heldu baitzaika probetxu jorratzeaz eta belar gaixtoen ateratzeaz.

19 Korintioak hain zeizten aiher⁷⁷ alferrei, ezen ikusten zutenean gizon bat bizitzen zela errentarik gabe, ofiziorik gabe eta trabailatu ere gabe, berehala, bertze frogantzarik gabe, bizia edekitzen⁷⁸ baitzioten, zeren erraiten zuten ezen, presuna alfer ofiziorik eta errentarik ez zuenak, ohoinkeriaz, enganamenduz edo zenbait arte gaixtoz usatu behar zuela, eta halakoak bizia zor zuela, eta hala edekitzen zioten (Laert., Lib. 6). Eta on litzate⁷⁹ orai ere, halakoekin hala egin baledi⁸⁰.

Solon handiak ordenatu zuen, ezen aita batek bere semeari ofiziorik erakusten ez zioenean, ez zela seme hura bere aitaren faboratzera, beharrean ikusiagatik ere, obligatu izanen (Plutar. in *Solone*). Zeren ofiziorik ez erakustez, alfer eta gaixto izaiteko bidean eta perilean utzi baitzuen bere aitak.

⁶⁷ planatu, lautu. ⁶⁸ zitzaizkiela. ⁶⁹ itzali. ⁷⁰ esamesei. ⁷¹ dakarzkeen.
⁷² zitzaiel^a. ⁷³ zien. ⁷⁴ botatzen, jaurtitzen; deskargatzen. ⁷⁵ aurki ahal zitzakeen. ⁷⁶ zaio. ⁷⁷ zitzaizkien aiher; gorrotatzen zituzten. ⁷⁸ kentzen. ⁷⁹ litzateke. ⁸⁰ egingo balitz (adizkiaren forma hurbil-hurbilekoa; alegiazko geroaldia).

Gimnosofista⁸¹ zerizten jende batzuek hain gaitzesten zuten alferkeria, ezen betiere afalaitzinean deitzen baitzituzten presuna gazteak beregana, jakiteko ea zertan iragan zuten eguna, eta baldin frogatzen bazeien⁸² alferkeriarik, ez zerauen afariak gaitzik egiten (Patricius, lib. *De republica*).

Katon Zensorino hartaz irakurtzen da (zeinek baitzuen alferren gainean esku eta botere) ekartzen zeraukatenean⁸³ gizon bat bere aitzinera, akusaturik, erraiten zela ezen alferra zela; berehala, lehenbiziko gauza, eskuetako larrua hazkatzen eta ferekatzen zioela; eta baldin latz, lodi eta gogor edireiten bazioen, ahalik eta arintkiena uzten zuela. Baina baldin mehe, leun eta bera bazuen, alfertzat kondenaturik, falta gutigatik ere bortizki gaztigatzen zuela (Plutar. in *Vita Cato. Censor.*).

Katon hark berak erraiten zuen, hirur gauzatarik bere mendean ahal bezanbat begiratu⁸⁴ zela: emazteari bere sekeretuak fidatzetik, leihorrez ahal zihoakeiela⁸⁵ itsasoz joaitetik, eta egun guztian alfer goitetik.

Lukanoek⁸⁶ edireiten zutenean nehork jende alferrei deus prestatzen zerauela⁸⁷, emaiten zuten berehala sententzia prestatzailearen kontra: zer ere prestatu baitzuen, hura guztia gal zezala (Nicolaus, *De moribus gent.*). Baina nik uste dut ezen ez zela halako sententziaren emaiteko premiarik, bera baitago emana. Zeren ez baitu halakoei prestatzaileak koberatzeko perilik.

Indietako herri batzuetan, ez zen bat ere bere gorputzaz balia ahal zitekeienik eskean ibiltzen. Itsuek ere tornuan edo arrodan⁸⁸ bedere ari behar zuten. *Apud Synas, Indiae populos, caeci molas trusatiles versando, sibi victum parant* (Osor., Lib. 11).

§ 3

20 Lehenagoko filosofo batzuek, ez aitortzeagatik egon zela behin ere Jainkoa alferrik, erran zuten, mundu haur, Jainkoa bera bezala eterno zela eta haste gabe. Zeren bertzela, mundua egin arterainoko bitartean, alfer egon beharko zuela Jainkoak. Baina ez mundua da eterno eta ez haste gabe, eta ez hargatik egotu Jainkoa egundaino alferrik. Zeren badu, eta bazuen lehen

⁸¹ "Gimnosofista": greziarrek eta erromatarrek Indiako hainbat aszetari, brahmanei eta hauen sektei ematen zieten izena. ⁸² bazitzaien. ⁸³ ziotenean. ⁸⁴ babes-tu, zaindu. ⁸⁵ joan ahal zitekeela; joaterik bazuen. ⁸⁶ "Lukanoak": lukaniarrak, K.a. v. mende inguruan, Italiako hegoaldean kokatutako Lukania herrialdekoak. Gaur egun: Basilicata eskualdea. ⁸⁷ maileguz ematen ziela. ⁸⁸ errotarrian. *Molas trusatiles*: eskuz eragindako errotarriak, ehotzeko harriak.

ere Jainkoak, munduaren egitea eta gobernatzea baino obra handiagorik: nola baitzen, eta baita, bere buruaren kontenplatzea, onestea, eta bai bertzerik ere anitz. Ordea, filosofo hek eman zuten hartan bere ahal guztiaz aditzera gauza gaixtoa eta perilosa zela alferkeria, Jainkoa baitan edireiten zela ez aitor-tzeagatik, erran baitzuten erokeria handi bat, Jainkoa bera bezala, mundua ere eterno zela eta haste gabe. Eta puntu batean, mundua haste gabe zela erraiten, huts egin bazuten ere, ordea bertzean, alfertasuna gauza gaixtoa, perilosa, eta nork bereganik egoztekoa zela erakustean, ez zuten hutsik egin. Zeren hain da gauza galdua eta galgarria alferkeria, non naturalezaren beraren ere kontra baita. *Homo nascitur ad laborem et avis ad volatum*, dio Jobek (*Job* 5). “Gizona sortzen da trabailuko, eta hegaztina aireko”. Nola hegaztinarari emaiten baitzaitza⁸⁹ hegala airatzeko eta hegaldatzeko, hala gizonari ere emaiten zaitza eskuak trabailatzeko.

21 Munduko gauza guztiek kondenatzen dute alferra. Zeren hartaz bertze guztiek enplegatzen baitute bere denbora, zertako eginak baitira, hartan. Iguzkiak arrazoinekin erran ahal diazaio⁹⁰ beranduraino ohean datzanari: “Zerk (h)aratza⁹¹ hor alfer-nagia? Nik atzo, hik baino bide gehiago iragan nian, inguratu bainuen mundu guztia, eta orai ere, hi baino goizago jaiki nauk”. Zuhaitzek ere erran ahal dezakete: “Ez dakusazue nola gu ez gauden behin ere geldirik eta ez alferrik? Nola hazten, handitzen, loratzen eta geure denboretan eta sasoinetan fruituz betatzen garen?”.

Bada, aniamalia adimendurik ez dutenek ere, behintzat erleek eta xinaurriek, arrazoinekin erranen derakute⁹², beha diazegula⁹³, heken nekeak, trabailuak eta joan-etorriak kontsidera ditzagula, eta halatan, agian, ahalketurik bedere, geure eginbidearen egitera eta trabailatzera ernatuko eta erdutuko⁹⁴ garela.

Erleak, hain gauza ttipiak eta flakoak, betatzen du mundua eztiz eztitzeko eta ezkoz⁹⁵ argitzeko. Eta gaitz litzateke⁹⁶ kontatzea, nola⁹⁷ gobernatzen diren erleak elkarren artean; nola duten bere erregea, eta obeditzen duten; nola zaharrak kofauean⁹⁸ barrena etxeko lanen egiten egoiten diren; eta gazteak, bere mantenuaren eta bizikaien garraion⁹⁹, kanpotik hari diren; nola duten bere ataltzaina, eta behar ere bai. Zeren eztiari, nola baita gozo eta izena

⁸⁹ baitzaizkio. ⁹⁰ diezaioke. ⁹¹ zerk etzanarazten hau, zerk eramaten hau etzanda egotera (“eratzen” aditza); zerk atxikitzen, eusten, hau lo. ⁹² digute. ⁹³ diezaiegula. ⁹⁴ abiatuko. ⁹⁵ argizariz. ⁹⁶ zail litzateke. ⁹⁷ kontatzea nola (...) nola (...) nola (...) ... (Paragrafo osoan hedatzen den perpausa). ⁹⁸ kofinean, erlauntzean. ⁹⁹ garraio(a)n, garraio lanean.

duen bezala ezti, anitz baitarraika¹⁰⁰ eta baitzaika aih¹⁰¹. Nola trabailatzen direnek, trabailatzen ez diren alferrak eta nagia ezten kolpez egozten dituzten bere konpainiatik. *Expellunt ab alvearibus pigras* (Plin.) Eta nola bertzerik ere anitz gauza egiten duten; eta guztiak hain ordenantza handiarekin, non baitirudi ezen ez dela erregerik, bere erresuma hain ongi gobernatzen duenik, nola erleek bere erregearekin batean trabailatuz gobernatzen baitute berea.

22 Bada, xinaurriaren gobernuaz, zuhurtziaz, trabailuaz, etorkizuneko egiten duen probisioneaz, hornizoinaz¹⁰² eta biltzen duen mantenuaz, nork zer erranen du? Nork ez du miretsiko eta gogoeta eginen? Espiritu Sainduak berak igortzen gaitu aniamalia ttipitto hunengana, zer egin behar dugun ikas-tera, erraiten duela: *Vade ad formicam, o piger, et considera vias eius, et disce sapientiam, quae, cum non habeat ducem, nec praeceptorem, parat in aestate cibum sibi* (Proverb. 6). “Zoaz, nagia, xinaurriagana, eta kontsidera itzatzu haren bideak eta bidexkak, joan-etorriak eta itzulinguruak, nekeak eta trabailuak, eta ikasiko duzu zuk ere nola behar duzun aitzinerat eta betiere bizi, ibili eta gobernatu. Hark erakuslerik eta kidaririk gabe, berak bere buruz biltzen du udan, neguaren iragaiteko behar duen mantenua, bazka eta bihia”. Eta bihi hura gordetzen du lurrean barrena, berak eginikako ganbaretan eta bihitegietan. Eta hain da zuhur eta goitatu¹⁰³, ezen kanpoan deus ezin izanez, bere bilduetara¹⁰⁴ bildu behar duenean, lehenik hozitu¹⁰⁵ behar duen burutik hasten baitzaika bihiari; zeren, bertzela, sor liteke bihi hura, buztan¹⁰⁶ liteke, belar bihur liteke; eta gero, handik harat¹⁰⁷, alferlan gerta lekidikaio¹⁰⁸ bere leheneko zuhurtzia guztia.

Are gehiago, hozidurak¹⁰⁹ janez gero ere, lurraren umidurak eta hezeta-sunak gainerakoa ustel ez diazon¹¹⁰, ateratzen du noizik behin kanporat, airtzera eta iguzkiztatzeraz; eta orduan denbora onaren seinalea dateke¹¹¹. Eta halatan eta hala iragaiten du xinaurriak bere negua; eta erakusten dio batbederari, nola eta zer moldez behar duen mantenua, gobernatu eta, alferkeria guztiak utzirik, bere denboran trabailatu.

¹⁰⁰ baitarraio (eztiari); dabil (eztiaren) atzetik, (eztiaren) bila. ¹⁰¹ (zale) baitzaio gogo biziz. ¹⁰² horniduraz, hornikuntzaz. ¹⁰³ goaitatu, ernai, arretatsu. ¹⁰⁴ berak bildutakoetara. ¹⁰⁵ ernamuindu, ernamuina hazi. ¹⁰⁶ erna(tu); kima(tu).

¹⁰⁷ harrezkero, handik aurrera. ¹⁰⁸ lekiok. ¹⁰⁹ ernamuinak. ¹¹⁰ diezaion.

¹¹¹ da, ziur asko.

XII. kapitulua (102-103. atalak)

Tratatu aszetiko-moraletan ohikoa da argudioei indarra emateko autore klasikoen hitzetatik tiratzea eta haien lekukotasunaz baliatzea, sinesmen hutsaren arlokoa dena pentsamendu larrienarekin uztarturik gera dakion irakurleari. Ez du balio, halere, edozein autore jentilek, tradizio kristauan aztarna sakonak utzi dituztenak baizik (Aristoteles, Seneka...). Horren adibide dira ondoko pasarteak, non uraren jarioarekin parekatzen baita denbora. Ikus daitekeenez, Axularrek burutzen duen hausnarketa Senekak denborari buruz eskaintzen duenaren ildokoa da bete-betean, horretarako –eta betiere tradizio tomistatik atera gabe– Aristoteles bezalako autore bat garbiki baztertu behar badu ere.

102 Erran beza Aristotelek nahi duena denboraz. *Tempus est numerus motus secundum prius et posterius* (Arist., 4 *Phisic.*)¹. Baina gure kontuko, “denbora” da lehen, orai eta gero, gauzeen ibiltzea, iragaitea eta iragaitearekin batean, higitzea eta akabatzea. Denbora beti doa. *Neque quod futurum est meum, neque quod fuit*, dio Senekak (Senec., lib. 6 *Naturalis quaestio*). Iragana eta etorkizuna ez dira gure. Joana joan, etorkizuna etorkizun, presentekoa da gure, eta ez bertzerik.

Eta presenteko haur, hain da guti ezen erraiten baitu San Tomasek: *De tempore nihil est accipere in actu, nisi nunc* (S. Thom., 1 p., q. 66, art. 4 ad 4 et 5). Denboratik ez dugu deus ere, “orai” bat baizen, iraute apurra, pontutsu bat, eta ez gehiago. Egia da, ordea, nola pontutsu hunek, “orai” hunek juntatzen eta josten bezala baititu elkarrekin iragana eta etorkizuna, joste hunek oroitzen gaitu iraganaz, eta etorkizunaz ere esperantza emaiten. Eta halatan, oroitze hunekin eta esperantza hunekin batean, iragana eta etorkizuna presentekoarekin loturik eta bat eginik, ez zaiku presentekoa hain labur iduritzen. Zeren guztiak elkarrekin bezala eta bat bailira bezala hartzen baititugu. Hala erraiten du Senekak: *Longam illi facit vitam, omnium temporum in unum collatio* (Senec., *De brevitae vitae*, cap. 13)².

Ordea, den bezala eta behar den bezala denboraren hartzera, edirenen dugu deus guti dela, mehar dela eta labur. Presentekoa goza dezakegu, etorkizunekoa desira eta iragana lauda, edo auhen eta deitora. Iraganak ez du erremediorik, hura joan da; etorkizunekoa ez dakigu emanen zaikunz³; pre-

¹ Aristotelesen esaldi hau orrialdearen ertzean dago ezarria. Esanahia: Denbora da lehenaren eta geroaren arabera mugimenduaren neurria/dimentsioa. ² Esaldia, berez, 15. kapituluari dagokio: Denboraren dimentsio guztiak (lehen, oraina, geroa) bakar batean biltzeko gaitasunak luzatu egiten dio bizitza jakintsuari; aldi guztiak batera eskuratzek bizitza luze egiten dio jakitunari. ³ emango zaigunetz, emango zai-gun ala ez.

sentekoa hain da guti, labur eta ezdeus, ezen orai ere, bigarren hitza hasi dudaneko, iragan baitateke⁴ lehenbizikoa, eta lehenbizikoaren denbora.

103 Izatu da erran duenik denbora ez dela deus, hartzaz oroitzapenik edo pentsatzerik ez denean. Eta halatan, lo datzanari ez zaikala⁵ orduko denbora deus iduritzen, ez duela sentitzen, ez bailitz bezala⁶ iragaiten zaikala. Zeren orduan ez baitu hartan pentsatzen, eta ez gogorik edukitzen.

Urarekin nahi nuke konparatu denbora. Zeren denborak eta urak elkarren idurika⁷ handi baitute. Ura beti doa, bata bertzeari darraika. Iragana aitzina da⁸, etorkizunekoa gibela dago⁹, eta aitzinekoak aitzinean¹⁰ guti irauten du. Ez du nehork iragan den uretik hartzen, eta ez etortzeko dagoenetik ere: aitzinekotik, iragaitean, presentean denean behar da atrapatu. Hala da, bada, eta hala egin behar da denboraz ere, presentekoari lot zakitza¹¹, hari probetxa zakitza. Zeren, bertzela, haize ona denean bela egin¹² gabe gelditzen den untzia bezala, geldi ahal zindezke zu ere.

⁴ baita, ziur asko. ⁵ zaiola. ⁶ ez balitz bezala, ez balego bezala. ⁷ antza. ⁸ Hots, jada iragan den ura, aurrera (joan) da. ⁹ Hau da, etortzeko, iristeko den ura, atzean da; ez da iritsi oraindik. ¹⁰ eta aurrean den hark aurrean. ¹¹ zakizkio. ¹² bela eman, hots, itsasoratu.

XXII. kapitulua

Liburuaren xede erlijioso-moraletik harago, bizitza arrunterako ere baliagarria izan dakioken kapitulu-multzo bat eskaintzen dio hemen Axularrek irakurleari, ez omen baitu gizakiak haserrearena bezain maiz kanporatzen duen eta ingurukoek jasan behar izaten duten eritasunik. Izan ere, gizaki haserretua eri bide da, eta itsu bere buruarekiko eta besteekiko.

Hori dela eta, haserrea itzaltzeko bigarren erremedio bezala garatzen duen atal honetan oso adibide bisualak, hurbilak eta egunerokoak aurkezten ditu Axularrek. Gizon haserretua ura irakiten duen eltze batekin konparatzean, esate baterako, zentzuzkoak baino ez diren urratsak burutzea aholkatzen dio urdazubiarrek itsumenezko egoera horretan aurkitzen denari. Arrunt-arruntak bezain zentzuzkoak, esan nahi baita. Alegia, sukaldean eltzearekin jokatu lukeen bezala jokatzeko, hots, suaren gainetik urruntzea, sua hauspotzen duten egurrak kentzea eta gainetik hur hotza botatzea. Hiru erremedio desberdin balira bezala –halaxe izendatzen baititu– aurkezten ditu Axularrek hiru urratsok kapituluan barrena, baina argi azalduz *hirur erremedio hauk, bat bailira bezala* ulertu behar direla, eta, funtsean, *Koleraren iraungitzeko bigarren erremedio* omen denaren atalñoak baino ez direla aholkatutakoak.

Hizkera lauaz eta esaldi arin eta laburrez ehundurik, eta betiere autore erlijiosoen eta klasikoen aipua autoritatezko lagun dituela, garatzen du Axularrek gizaki haserrekorrak urrats horietako bakoitzean egin behar lukeena. Erantsi behar da ez dela Axularrek asma-tutako irudia, noski, baina arras egiten du bere, eta, hori gutxi balitz, zeharo bilakatzen du irakurle xumearen esparru hurbileko. Testuaren xumetasun lau horretan nabarmentzekoak dira idazleak gizakiaren izaeraz eta portaeraz egiten duen argazkia, eta haren baitara iristeko eta haren sentimenduetan eragiteko islatzen duen ahalegin diskurtsiboa.

Koleraren iraungitzeko¹ bigarren erremedioa:
dirakien eltzeari egiten zaikana², kolerari ere egitea

XXII. kapitulua

193 Gizon haserretua dirakien eltzea bezala da. Eta irakin hartarik ilkitzen³ da ke bat, lanbo⁴ bat, zeinek, poetak dioen bezala, itsutzen baitu adimendua: *Ira impedit animum ne possit cernere verum*. Bada, eltzeari sobera dirakienean, gainez doanean, hirur moldez emaiten ohi zaika⁵ erremedio. Lehenbizikoa, sutik aldaratzeaz eta urruntzeaz. Bigarrena, egurren edekitzeaz⁶ eta gutitzeaz. Hirurgarrena, ur hotz gainetik emaitiaz eta egozteaz. Hala bada, koleraz eta gaitzerizkoaz⁷ bere etsaiaren kontra dirakienari ere, hirur erremedio hauk, bat bailira bezala, eta hautzaz bat eginik, eman

¹ itzaltzeko. ² zaiona. ³ ateratzen. ⁴ lanbro. ⁵ zaio. ⁶ kentzeaz. ⁷ gorrotoaz, ezinikusiaz.

behar zaitza⁸; eta hauk behar ditu hartu eta bere koleraren iraungitzeko begiratu.

Lehenbizikoa, sutik hastan⁹: erran nahi du, bere etsaiaganik aldara¹⁰, aparta eta ihes egin. Zeren nola ez erratzeko erremediorik hoberena baita sutik urruntzea, hala da ez ihardukitzeko¹¹ eta ez haserretzeko ere, gizon haserrekorretarik eta etsaietarik apartatzea eta begiratzea. Presuna haserrekorrak zuhaitz arantzetsuak bezala dira, ez dira ferekatzeko on; nehork uki baitza¹² zaurtzen¹³ dute. Harri mugerraren¹⁴ pare dira: barrenean dute sua, asko¹⁵ dute ukitzea. Halatan erran zioen Rebekak bere seme Jakobi: “Ene seme, haserre da zure anaia Esau, zure kontra koleran dago; aldara zakitza¹⁶, beraz, bidetik, ez zaitzala zenbait egunez ikus, eta agian bitartean hoztuko da eta ematurko¹⁷”. Zeren, erran komuna den bezala, ikusten ez duen begiak ez du minik.

Hala, Jesus haurrak ere egin zuen ihes Herodesganik. Eta badio Jondone Paulok ere: *Date locum irae* (Rom. 12). “Demogula¹⁸ leku, demogula amore hirari”. Erran nahi du begira gaitezila presuna haserrekorretarik eta haserretzeko okasinoetarik, auzitan sartzetik, liskartzetik eta behaztopa guztietarik. Zeren behin behaztopatuz gero, zaldia bezala laur-oinka¹⁹, aldapa behera, koleran abiatuz gero, gaitz da baratzea²⁰, gaitz da aitzina iragan gabe, gaitzerizkoan sartu gabe gelditzea. Beraz, hunelatan, dirakien eltzeari bere irakinaren gelditzeko emaiten zaikan erremedioa, emozu zuk ere zeure buruari, zeure mendekatzeko desira desordenatuaren eta haserretasuneko irakinaren hozteko. Sutik gibela, okasinoetarik aparta, etsaietarik ihes egin.

§ 1

194 Bigarren erremedioa eltzeari bere irakinaren geldiarazitzeko, da egurren edetea²¹, sukaien²² gutitzea. Hala da, bada, koleraren eta haserredu-raren irakinaren hozteko eta ematzeko erremedioa hitz gaixtoen eskusatzea, gogorki eta torpeki²³ dagotzunari²⁴ emeki egoitea, isilik uztea. Zeren nola sua egurren berretzeaz²⁵ berretzen eta handitzen baita, eta edekitzeaz gutitzen eta ttipitzen: hala kolera eta haserretua ere alde batetik eta bertzetik hitz gaixtoen eta gogorren erraiteaz, handitzen eta pizten da, eta ez ihardesteaz

⁸ zaizkio. ⁹ urrun(du), alden(du). ¹⁰ urrutira(tu). ¹¹ errietan egiteko, liskartzeko. ¹² uki baditza: ukitzen baditu. Hautabidea: *balitza* (Villasante). ¹³ zauritzen. ¹⁴ “(Harri) mugerraren”: suharria, harri gogorra, kuartzo mota trinkoa, sua pizteko erabiltzen zena. ¹⁵ aski. ¹⁶ urrutira zakizkio. ¹⁷ *Hasiera* 27, 42-45. ¹⁸ Demaio-gula, eman diezaio-gula. ¹⁹ lauoinka, galopan, urratsik bizienean. ²⁰ gelditzea. ²¹ kentzea. ²² sugaien, sua egiteko erabiltzen diren gaien. ²³ zakarki, gogorki. ²⁴ dagokizunari, alegia, ari zaizunari. ²⁵ gehitzeaz, handitzeaz.

ttipitzen eta iraungitzen. Zuri zeure etsaiak bere koleran anitz gauza erraiten deratzu²⁶: ohoin bat zarela, enganatzaile bat zarela. Finean, San Basiliok dioen bezala: *Sic durant donec convitia, sicut sagittae, deficient* (Basil., Hom. 9 *De ira*). Tragaza kolpeka ari dena bezala buirakan direnek dirauteino²⁷, pentsa ahalak edo dakizkienak aurtiki arteino²⁸ ez da isiltzen.

Eta orduan hura gaizki mintzo da, eta zuri ere gaizki mintzo dela iduritzen zaitzu. Eta, alabaina, zuk ere hari hainbertze edo gehiago, eta gaizkiago, erraiten diozu, Bertzeren gaixki mintzatzea zeure gaizkiago ihardesteaz nahi duzu erremediatu. Baina enganatzen zara. Zeren hori da harriak harriaren joitea, bietarik suaren piztea, zauriaren gaizkoatzea eta etsaigoan barrenago sartzea. Zuri begia ateratzen deratzunari²⁹ zuk ere ateratzeaz, ez da handik zurea sendatzen eta ez bere lekura bihurtzen. Kolpe bat emaiten deratzunari bertze baten bihurtzeaz, ez diozu halatan zeure buruari eman deratzuna edekitzen.

Ohoin bat zarela erraiten deratzunari, hordi bat dela ihardesteaz, ez dakusat irabazi handirik egiten dela. Baldin betiere azkenarekin gelditu nahi bazara, eta ez behin ere amorerik eman, eta ez amainatu³⁰, ez da gerlaren akabatzerik.

Aitzitik, nola hordiak anitz edanez egarritzenago baitira, zeren arnoak erratzen baititu: hala etsaiak ere, ihardukiz etsaitzenago dira.

Nahi baduzu geldi dadin etsaia, geldi zaitezi; nahi baduzu isil dadin, isil zaitezi. Nahi baduzu sua iraungi dadin, egurrak edeki iatzotzu³¹. Zeren haur da bigarren erremedioa, dirakien eltzearen irakitzetik geldiarazitzeko, kole-raren iraungitzeko: egurren edekitzea, okasinorik ez ematea, isilik uztea.

§ 2

195 Hirugarren erremedioa, dirakien eltzearen gainez eginik doanean gelditzeko eta behekitzeko, da ur hotza. Hala bada, kole-raren iraungitzeko eta sosegatzeko ere, da hitz ona, errepuesta emea eta ezia.

Hala erraiten du Espiritu Sainduak: *Responsio mollis frangit iram; sermo durus suscitatur furem* (Proverb. 15). Errepuesta emeak, eztiak eta berak, ematen, ezitzen, beratzen eta hausten du mendekatzeko desira desordentua, baina solas gogorrak pizten du kolera.

²⁶ dizu. ²⁷ Tragaza (...) *dirauteino*: gezia(k) kolpeka (jaurtitzen) ari dena bezala gezi-ontzian direnek irauten duten bitartean, hots, gezi-ontzian geziak gelditzen diren bitartean. ²⁸ jaurti, bota, arte. ²⁹ dizunari. ³⁰ amore eman, onartu, etsi.

³¹ ken iezazkiozu.

Haur da gauza mirestekoa, berak beratzen³² baitu gogorra, emeki eta mantsoki mintzatzeak ematen eta sosegatzen baitu kolera.

Mors et vita in manibus linguae (Proverb. 16). Mihiaren eskuan daude heriotzea eta bizitzea, gerla eta bakea. Nahi baduzu, adiskide dezakezu zeure etsaia, eta bai etsaigo ere. Emozur, mintza zakitza³³ emeki eta emero, sua iraungiko da, gaitzerizkoa jabalduko³⁴ da.

Mansuetus, sibi ipsi dulcis et aliis est utilis; iracundus, vero, et sibi insuavis, et aliis damnosus, dio San Krisostomok (Chrys., Hom. 7, tom. 3). Gizon bakezkoa, mantsoa, sosegatua eta hitz onetako, gozo da beretzat, eta bertzerentzat atsegina eta plazent: halakoarekin guztiek dute laketa, guztiek nahi dute ibili eta egon. Baina haserrekorra, jauzkorra³⁵, bere eta bertzeren galgarri da: halakoaganik guztiak aldaratzen dira, guztiek ihes egiten dute.

196 Nik uste dut ezen munduko ararteko³⁶ guztiek ez dezaketela zure etsaia hala balaka, eta ez sosega, nola zerorrek. Ordea, nola edo zertaz? Hitz onaz, errepuesta emeaz, begitarte alegeraz, salutantzia arraiaz, ongi mintzatzeaz eta, guztien gainetik, okasinoa presentatzen denean, ongi egiteaz. Hala erraiten du Jondone Paulok: *Si esurierit inimicus tuus, ciba illum; si sitit, potum da illi; hoc enim faciens, carbones ignis congeres super caput eius* (Rom. 13). “Emozur zure etsaiari gose denean jatera, eta egarri denean edatera. Zeren halatan bilduko ditutzu³⁷ ikatz biziak haren buruaren gainean”. Erran nahi du: nola ikatz biziak elkarganatzen ditutzonean, sua pizten eta egiten baitute: hala etsaia baitan ere, egiten derautzatzen³⁸ ongiek eta zerbitzuek pizten dute eta egiten amorioaren sua, bakea, adiskidetasuna. Eta guztiz ere, baldin zerori salutatza, mintzatza eta present igortza aitzintzen³⁹ bazara. Hark etsaiari bihotza hausten eta arrobatzen⁴⁰ dio, hark begia arraitzen dio, hark inprentzuaz⁴¹ bezala bere mendekatzeko gogoia bertze aldera itzultzen dio.

Eta baldin faltak zureak badira, hobenduri zerori bazara, orduan zu zara obligatu aitzintza eta hitz eske jarraitza. Eta faltak bertzerenak badira ere, ongi egiten duzu, eta jende prestuen eta deboten artean ongi aipatua izanen zara, heken alderakotzat⁴² ohore izanen duzu, eta zeure arimakotzat merezimendu, aitzintzeaz, zerbait desenkusa bilaturik edo ahantz iduri egirik, gaitzondorik erakutsi gabe lehen bezala mintzatzeaz eta etsaiagana

³² bigunak biguntzen. ³³ zakitzio. ³⁴ baretuko. ³⁵ suminkorra, odolbe-roa. ³⁶ bitarteko, bitartekari. ³⁷ Jatorrizkoan: *bildukoitutu*. ³⁸ dizkiozun. ³⁹ aurreratzen. ⁴⁰ lapurtzen, hau da, liluratzen. ⁴¹ ifrentzuaz, alderantziz. ⁴² haiekiko; haien artean, haien aurrean.

joaiteaz. Handik gibelatzen eta iraungitzen dira etsaitasunak. Baina “hi handi, ni handi” hisikaturik⁴³ egoiteak, handirasunetan ibiltzeak, amorerik ez emaitak, gibelatzen du nehork egin nahi duen ontasuna, hersten eta trabatzen adiskidetzeko bidea.

§ 3

197 Orai hunen gainean erranen duzu: “Baldin ihardetsi⁴⁴ gabe uzten badut, ordainaren bihurtzera entseiatzen ez banaiz edo neror⁴⁵ agur egitera aitzintzen banaiz, erranen dute ezdeus bat naizela, beldur naizela, egiak erran zaizkidala, eta halatan, neure buruaz fida izan gabez, hitz eske nabilala. Baina, baldin baten bia bihur badiatzot⁴⁶, egin zaitan baino gogorkiago mintza banakio⁴⁷, erranen dute gizona naizela, ohoreaz prezatzen naizela, eta balentki egin dudala”. Sinesten dut zenbaitek hala erranen duela. Baina halakoa eta halakoak izanen dira giristino gaixtoak, Jainkoaz baino munduaz kontu gehiago hari direnak.

Eta munduko kontua ere ez dute halakoek ongi ateratzen. Zeren mundukotzat ere, guztia ongi pentsatzera, ohoreago da etsaiari ongi egitea, gaizki egitea baino; ez ihardestea, ihardestea baino. Zeren ez ihardesteaz, kasurik ez egiteaz, emaiten duzu aditzera ez duzula hobenik, baina etsaia mintzo dela gaizki eta gaixtoki. Hala dio San Krisostomok: *Quare, enim, dives, si pauper appelletur ridet? Quum id falsum novit. Item, si nos iniurias ridebimus, magnum erit argumentum quod falso reprehendimur* (Chrys., Hom. 48, tom. 3). Zergatik uste duzu ezen aberatsak eginen duela irri probe eta errumes⁴⁸ deitzen dutenean? Zeren klar baita ez dela hala, ez dela errumes. Hala bada, zuk ere etsaiaren erranei irri egiteaz edo ez deus ihardesteaz⁴⁹, emaiten duzu aditzera ez dakiela zer mintzo den, egiatik atean dabilala.

198 Eta are gehiago, San Krisostomok berak dioen bezala: *Nihil sic confusionem facit gerenti mala, sicut fortis tolerantia patientis, neque in verbis neque in opere reddere vindictam* (Chrys. super *Epist.*). Deusez⁵⁰ ere ez duzu hala ahalketuko zeure etsai gaizki egilea, nola pairatzeaz, sentimendurik ez egiteaz, erastera⁵¹ uzteaz. Nola harri bati, edo sentimendurik ez duen bertze gauza bati, kolpeka darauntsanak⁵², egiten baitio bere buruari kalte gehiago,

⁴³ hisiaturik, tematurik. ⁴⁴ erantzun; aurre egin. ⁴⁵ nerau, neu. ⁴⁶ (kolpe, oker) baten (ordainetan) bi/bigia bihur(tzen) badizkiot. ⁴⁷ banatzaio. ⁴⁸ errumes, pobre. ⁴⁹ ezer ez erantzuteaz. ⁵⁰ Ezerez. ⁵¹ hitz egitera, jardutera. ⁵² (joka) ari zaionak.

eta hartan probetxu gabe unatzen eta zatitzen baita: hala antsiarik ez duen bati edo konturik egiten ez duenari bere maliziaz darauntsanak ere, emaiten dio bere buruari gaitz gehiago.

Egun batez galdegin zeraukaten⁵³ Dionisio filosofoari, ea zertzaz egin ahal ziazaion⁵⁴ gizon batek bere etsaiari damurik eta atsekaberik gehiena. Eta ihardetsi zuen hitz gutiz eta laburzki: “Prestu⁵⁵ izaiteaz”. Etsaiak nahi luke betiere ediren⁵⁶ zure baitan zenbait falta, eta edireiten duenean atsegin hartzen du, eta edireiten ez duenean damu. Eta handik erraiten ohi da, gaizki gobernatzen denak, faltatan erortzen denak atsegin egiten dioela bere etsaiari.

Beraz, goberna ongi, bizi prestuki, ez zeure burua abantailetan hartzera utz⁵⁷, ez ihardets, ez konturik egin. Zeren nola ur hotza baita eltzearen irakinaren gelditzeko erremedioa, eta bai sutik apartatzea eta egurren edekitzea ere: hala da koleraren hozteko eta iraungitzeko bigarren erremedioa, eltzeari dirakienean egiten diozuna zeure kolerari ere egitea.

⁵³ zioten. ⁵⁴ ahal ziezaiokeen. ⁵⁵ Zintzo, zuzen. ⁵⁶ aurkitu. ⁵⁷ Hau da, ez utz beste batzuek (gai honetan) zuri aurrea har diezazuten, abantaila ken diezazuten.

XXXI. kapitulua (227-228. atalak)

Zazpi bekatu kapitalen artean, sexuaren ingurukoak dira Trentoko berrikuntza doktrinaletan txertatutako elizgizona gehien kezkatzen dutenak, ongi baitaki naturaren iraupenarekin ezin estuago loturiko atsegintasun horrek nola estekatzen duen gizakia espiritualegiak ez diren eginkizunekin, eta zenbateraino gibelaraz dezakeen Jainkoari eta Elizari zerbitzatzetik. *Gero*-ren kasuan, hamalau dira sexuaz diharduten kapituluak, seiehun orrialdetik laurogei, alegia. Ondoren eskaintzen den pasartea multzo horretako lehendabizikoa da eta maitasun *desordenatu*ek dakartzaten kalteak ditu mintzagai. Nabarmentzekoa da Axularrek autore jentilenetik eta historia naturaletik hartutako etsenplu eta istorio ez bereziki eredugarriekin egiten duen argudiatze-erabilera erakargarria.

227 Handiak dira haragiak eta haragiaren amorio desordenatuak egiten dituen kalteak. Eta kalte printzipalenetarik bat, printzipalena ez bada ere, da adimenduaren goibeltzea, iluntzea eta itsutzea. Presuna amurusak ez dakusa, ez daki zer ari den¹: bere gogo guztia haragian daduka; jatean, edatean, ohean datzanean, hartan pentsatzen du; bere solasak eta ametsak ere, hartaz egiten ditu²; ez du nahi bertze gauzaz nehor mintza ere dakion; itsu da, ero da, zentzutik kanpoan da. Halatan, lehenagoko poetek pintatzen zuten Cupido, amurusiaren jainkoa, haur eta itsu. Itsu, zeren ez baitu ikusten. Haur, zeren ez baitu adimendurik. Eta badio Plutarkok ere gaitz dela amurus izaitea, eta zentzuan egoitea (Plutar. in *Apophtheg.*).

Halakoa ez desohoreak, ez jenden erraiteak, ez onen³ gastatzeak, ez fama gaixtoan jartzeak, ez loaren galtzeak, finean, deusek ere ez du gibelatzen. *Onager assuetus in solitudine, in desiderio animae suae, attraxit ventum amoris sui; nullus avertet eam* (Jerem. 2). Basa-asto amurusa bezala, begiak itsuturik, ihiztarien artetik iragaiten da: edozein periletan sartzen da. Bere amorio desordenatuaz bai, bere amurusiaz bai, baina gainerakoaz ez du konturik egiten.

228 Usoa bezala da halakoa. Usoak ez du, bertze hegaztinek bezala, edatean burua goiti ailtxatzen⁴. Edan gogo duena, abreak⁵ bezala, hatsik hartu gabe, burua goratu gabe, kolpe batez edaten du. Bertze hegaztinek, edateko kurka⁶ guztietan, ahata⁷ bakotxean, burua goiti ailtxatzen dute. Eta badirudi ezen naturalezak berak erakutsirik egiten dutela hala. Zeren nola orduan baitute perilik gehiena, zeren orduan baitaude geldienik urera beha, eta orduan baitira ihiztariez ere zelatatuak, barrendatuak⁸ eta guardiatuak, halatan daude hek

¹ zertan ari den. ² Jatorrizkoan: *egiteintu*. ³ ondasunen. ⁴ gora, gorantz ailtxatzen. ⁵ abereak. ⁶ hurrupa, trago. ⁷ ahotara, hurrupa. ⁸ barrandatuak, zelatatuak; ehiztariak ataizean dituztela.

ere iratzarriak orduan; eta edaten duten ur-xorta guztietan ingurunera behatzen dute, eta burua goiti, guardia egiteko bezala, ailtxatzen dute. Baina usoak ez du halakorik egiten, ahozpez dago ase arteino, ez du bitartean bururik ailtxatzen, eta ez ingurunera behatzen. Eta hartan da ageri usoaren inozentzia eta ergelkeria, perilik gehien duenean baita eroenik eta antsikabenik⁹. Hala da, bada, bere gogo guztia emaztetan ibenia¹⁰ dadukana ere. Etsaia zelatan dago-kanean¹¹, perilik gehien duenean, da galduenik eta eroenik. Zeren bere edate hartzaz eta plazeraz baizen, ez baitu deusez ere bertzez konturik egiten.

Ziro enperadore handi hura, hain itsutu eta ergeldu zuen Apama bere amoranteak, non hartzaz nahi zuen guztia egiten baitzuen (Ioseph de Antiq., Lib. 11, cap. 3). Alde batetik eta bertzetik behar-ondoka ari zeikan¹², batean bizarra, bertzean beharriak tiratzen zerautzan¹³: haur batekin bezala, harekin dostatzen zen. Eta guztietan enperadore eroa, hortzak irriturik¹⁴, irriz, beha zegokan: mirailean¹⁵ bezala hartan miratzen zen, haren alegeratzeaz alegeratzen zen, eta tristetzeaz tristetzen. Eta emazte gaixtoak batzutan bere burua berariaz¹⁶ haserre iduri egiten zuen; eta orduan enperadore zoroak ahal ziren asmuak eta entseiuak balakatzeko¹⁷ eta baketzeko egiten zituen. Amorantea zen nabusi: “no” zen “to”¹⁸, emaztea gizon, oiloa oilar. Erran behar da esku handia hartzen duela emazteak amurus itsutuaren gainean, halako enperadore bat ema-ezdeus batek hala errendatzen duenean¹⁹.

⁹ axolagabeenik, arduragabeenik. ¹⁰ ipinia. ¹¹ dagokionean, hots, ari zaio-
nean. ¹² belarrondokoka, masailekoka, ari zitzaion. ¹³ zizkion. ¹⁴ hortzak
agerian; ahoa erdi irekirik. ¹⁵ ispiluan. ¹⁶ nahita, apropos. ¹⁷ baretzeko,
eztitzeko. ¹⁸ Lagunekin jardutean emakumeari dagokio *no* eta gizonezkoari *to*. He-
men, rol aldaketa gertatzen zen: *no* zen *to*, emakumea gizon, hots, nagusi. ¹⁹ deus
ez den, ezertarako balio ez duen, emakume batek hala menderatzen duenean.

XLV. kapitulua (272-273. atalak)

Bai teologia larrian bai fedeari buruzko puntu irristakorrenetan, San Tomas Akinokoa zuen lematzat xvii. mendeko ortodoxia katolikoak. Axular ere doktore handiaren itzalpean jartzen da kontzientziari eskainitako atala garatzerakoan. Tesi gisa, gizakiak munduratzean berez dakarren arrazoi naturaltzat aurkeztuko du urdazubiarrak barne-gidari horren esentzia. Axularren erlijioaren arabera, Jainkoak emanik datorkio gizakiari ongiaren eta gaizkiaren artean bereizteko *nabusia eta erakuslea* den hori, eta bertan aurki dezake *guztiaren errepuesta*. Haren kontseiluari jarraitu ezean, ez omen da zerua erdiesterik.

Kapitulu honek badu, bestalde, gainerako interesik ere irakurlearentzat, Haritschelhar ikerlariak bertan antzeman uste baitzuen *Gero*-ren bigarren partearen hasiera. Zabalik da, beraz, aierua egiaztatzeko erronka.

272 Erraiten du San Tomasek, eta frogatzen den gauza da, gure Jaungoikoak ereina eta landatua dadukala gure baitan barrena, jakin behar diren gauzen jakiteko eta egin behar direnen egiteko hazia eta landarea (S. Thom., 1 p., q. 79, art. 2). Badu gutarik batbederak bere baitan barrena Jainkoak emanikako aitzindari bat, kidari bat eta argi-egile bat. Eta hark erakusten deraku¹ zer dagokun² ongi eta zer gaizki, noiz goazin makur eta noiz artez. Eta, are gehiago, hark berak bere ahal guztiaz aitzinatzen eta bulkatzen gaitu ongi egitera, eta gibelatzen eta hastantzen³ gaizki egitetik.

Barreneko aitzindari haur edo argi-egile haur, zein deitzen baitute dokto-
rek *synderesis*, da gure kontzientzia edo arrazoin naturala. Zeren ez da munduan halako aitzindaririk, kidaririk, argi-egilerik eta ez erakuslerik, nola baita arrazoin naturala, eta arrazoin naturalak dioena; naturaren arauaz, legez eta etorkiz dakiguna; batbederaren barrena, kontzientzia, eta kontzientziaren lehenbiziko mugida, abiadura, erakuspena eta kontseilua. Hala erraiten du San Krisostomok: *Ab initio Deus hominen formans, legem illi naturalem in-didit. Et quid, tandem, est lex naturalis? Conscientiam nobis expressit, et per se discibilem constituit bonorum et contrariorum scientiam. Non, enim, opus habemus discere quod mala est fornicatio, sed ab initio hoc scimus* (Chrys., Hom. 12 ad popul. Anthi., tom. 5). Hastetik, egin zuenetik beretik, eman zeraukan⁴ Jainkoak gizonari lege naturala. Eta zer da lege naturala? Batbederaren kontzientzia, zeinetan barrena baitago bere buruzko ezagutza bat, jakiteko zein den zuzen eta zein makur, zein den ongi eta zein gaizki; halako molde ez ezean ez baita zer ibilirik⁵ frogatzen gauza gaixtoa dela bekatua, eta

¹ digu. ² dagokigun. ³ urruntzen, aldentzen. ⁴ zion. ⁵ zertan ibili beharrik.

gauza ona bertutea, zeren badakigu haur gerok⁶ ere geure burutik, lege naturalak berak, kontzientziak erakutsirik.

§ 1

273 Hunetan da ageri maite gaituela geure Jaungoikoak. Zeren geure baitan barrena, geure etxean, bertzetara kontseilatzer a joiteko premia gabe, emaiten baiteraku⁷ behar dugun nabusia⁸ eta erakuslea, zein baita kontzientzia. Eta halatan kondenatzen dira lege naturalaren arauaz bizitzen ez diren jentilak⁹.

Merkatari batzuek egiten dituzte salerosi nahasiak, tratu gaixtoak, lukurrieriazkoak¹⁰, enganamenduz beteak. Eta gero joaiten dira bere kofesoretara edo bertzetara, galdegitera ea tratu hek justu diren¹¹, egin ahal ditezkeen¹². Eta joaiten dira mengoa gabe¹³, premia gutirekin. Zeren hain da klar ez direla justu, non baldin bertzetan ibili gabe, galdegin baliazote¹⁴ berek bere kontzientziari, hark berak erakuts baitzaie¹⁵ egia. Eta handik, berek kondena bailitzakete¹⁶ bere buruak. Zeren bere kontzientzian barrena ediren bailezakete, eskiribaturik bezala, galdez dauden guztiaren errepuesta. Utzi nahi badiogu kontzientziari, bera da asko errebelatetik begiratzeko¹⁷, artez eta xuxen erabiltzeko¹⁸. Zeren badaki behar dena, eta bere egitez guztia da onera emana. Eta San Tomasek dioen bezala, ontasunari egiten dio besta eta begitarte, eta gaixtatasunari liskar eta beltzuri¹⁹: *Synderesis dicitur instigare ad bonum et murmurare de malo* (S. Thom., 1 p., q. 79, art. 13). Beraz, bere kontzientziaren arauaz, haren buruz eta kontseiluz gobernatzen eta kidatzen dena ongi da, alegera da, kontent eta pagu da²⁰. Baina bertzela, bere kontzientziaren kontra dabilana, gaizki da, beltz, ilun, goibel eta triste da.

Eta arrazoinekin da hala. Zeren, nola zangoa, besoa edo gorputzeko bertze parte bat bere tokitik eta junturatik ilkitzen²¹, makurtzen, aldaratzen edo enardatzen²² denean ezin sosega baititeke²³, eta ez pausa, bere tokira eta lekura bihur arteino, hala bere kontzientziari gibela emanik, bekatutan da-

⁶ geuk, guhaurek. ⁷ baitigu. ⁸ nagusia. ⁹ "Jentilak": testuinguru honetan, kristau ez ziren pertsonak. ¹⁰ lukurrieriazkoak. ¹¹ direnetz, diren ala ez. ¹² daitezkeenetz, daitezkeen ala ez. ¹³ beharra gabe, beharrik gabe. ¹⁴ baliezaiote, hau da, galdetuko balioite. ¹⁵ bailieziaieke, hots, erakutsiko bailieke. ¹⁶ kondenatuko bailituzkete. ¹⁷ da aski (gu) galtzetik zaintzeko, bidetik ateratzetik babesteko. ¹⁸ (gu) eramateko, gidatzeko. ¹⁹ Hots, harrera txarra adierazten duen bekoko ilun, bekokiaren zimurdura. ²⁰ pagatu(a), ordaindu(a), konpentsatu(a) da. ²¹ ateratzen. ²² lokatzen, dislokatzen. ²³ baitaiteke.

goena ere, nola behar den junturatik eta arrazoin naturalak erakusten dioen bidetik eta ordenantzatik aldaratua²⁴ eta iltkia²⁵ baitago, ezin sosega diteke, eta ez pausa, hala dagoeino²⁶. Bere bidean eta tokian dagoenean, nola baitago bekaturik ez duenean, orduan da alegera, arrai, aise, kontent eta bere gogara²⁷.

²⁴ eratze, antolatze, ordenatutik urrutiratua. bitartean.

²⁷ gustura; atseginez.

²⁵ aterea, irtena; at.

²⁶ dagoen

LVII. kapitulua (377-379. atalak)

Garrantzi handikoak dira aszetika kontrarreformistan infernuaren irudikatzea eta haren mehatxuaz baliatzea, ez baita izua bezalakorik jendea botere terrenalek nahi dutena eginaraztera bideratzeko. Erantsi beharrik ez da infernuak konbertsiorako duen birtualitaterik handiena bertan gorputzari eta zentzumenei egokituko omen zaien torturaren beldurrean datzala nagusiki, gorputzeko atal guztietan jasan beharko baitira, antza, gaztiguak eta oinazeak. Eta infernuko oinaze eta doloreen zerrendak ez du lasaitzeko tokirik uzten: su handia, giro itxia, iluna, ketsua, kirastua, likitsa, itsusia..., konpainia izugarria..., oihuak, marraskak, negarrak, intziriak, arrangurak, madarikazioak..., gosea, egarria, janari urdindua, edari zurmindua..., buru eta hagineta mina, sukarra... Hobe, nonbait, berandu baino lehen onbideratzea.

§ 3

377 Arimak bere penak bezala, arimaren potentziek eta boterek ere –zein baitira adimendua, borondatea eta memoria– izanen dituzte bere pena moldeak, bere-bereak eta bereziak. Adimendua egosiko da bere baitan barrena, hanbat pena eta hain handiak pairatu behar dituela kontsideratzeaz; eta go-goaren bertzetara aldatzeko astirik ere gabe, betiere egonen da pena hetan¹ pentsatzen eta penatzen. Borondatea ere ibiliko da haserretua herra² errabiatu batekin Jainkoaren kontra, zeren hanbat gaitz eta pena emaiten dioen. Bada, memoria ere bere baitan nahasiko eta nekatuko da, bere faltaz hartara dela³ eta beti hala egon behar duela oroitzeaz.

Eta arimak eta arimaren potentziek bezala, izanen dituzte gorputzak eta gorputzaren sentsuek⁴ ere –zein baitira bista, entzutea, usna, gustua eta ukitzea– nork bere gaztigu molde beregainetakoak⁵.

Lehenbizikorik, *visus*, begietako bista izanen da penatua. Zeren infernuko lupe⁶ hartan ez baitu deus ikusiko, ilun izanen baita. Eta suan egonen bada ere, eta suak bere egitez argitzen badu ere, ordea, badateke argitu gabe⁷: edo egurra⁸ dela kausa, izanen baita sufrea, zeinek ez baitu argi klarik egiten, ke ilunik eta beltzik baizen; edo lekua dela kausa, izanen baita lurrean barrena, alde guztietarik hertsia, leihorik eta aterik gabea, hats hartzeko eta argiren edo haizeren sartzeko biderik ere izanen ez duena.

Egia da, ordea: ez da, ez, xoil⁹ eta alde guztiz ilun ere izanen. Argi asko izanen da lanope¹⁰ batean bezala, elkarren ikusteko, eta ikuste hartzaz gehia-

¹ haietan; horietan. ² gorroto. ³ (egoera) hartara (iritsi) dela, alegia. ⁴ zentzumenek. ⁵ propioak, partikularrak, bereziak. ⁶ leize, lurpeko koba. ⁷ argitu gabe izanen da. ⁸ Hots, erregeaia. ⁹ txoil, erabat. ¹⁰ lainope.

go penatzeko eta tristetzeko. Zeren tristura handia errezibituko dute, noiz eta bere lagunak, zeinekin bekatu egin baitzuten eta zeinengatik galdu baitziren, ikusten baitituzte¹¹ bere begien aitzinean. Hala emaiten du aditzera San Gregoriok: *Quamvis ignis ille non luceat ad consolationem, lucet tamen ut magis torqueat* (Greg., lib. 9 *Moral.*). Ifernuko su hark argitzen ez badu ere kontsolatzeko, bai ordea argitzen du, eta argituko du, gehiago penatzeko eta malenkoniatzeko. Zeren argi lanbo¹² harekin batean ikusiko dute hanbat likiskeria¹³, hanbat espiritu gaixto eta itsusi; hain konpainia izigarria, hain su handia, iluna eta ketsua, non begietako bista hemen gauza ederren eta plazenten ikustiaz banoki loriatu zena, han gauza itsusien, izigarrien, nardagarrien eta atsekabekorren begiestiaz dolorezki penatuko baita.

378 Halaber, *auditus*, entzutea, beharriak izanen dira penatuak, eta jarriko dira harrituak. Zeren ez dute entzunen, oihurik, nigarrrik, marraskarik, deidarrik, deitorarik, auhenik eta nigarrrik baizen. Hango kantuak, leloak eta bozkarioak, izanen dira aiak¹⁴, hasbeherapenak¹⁵, intzirinak, nigar-xopinak¹⁶ eta arrenkurak, betiere arnegatzen eta maradikatzen dutela bere buruez eta erori zaien zorte gaiztoaz.

Halaber, *odoratus*, usna, sudurrak izanen dira penatuak usain gaixto batez, kirats handiaz. Zeren, batatz¹⁷, azken egunean jautsiko baitira, gaixtoekin batean, munduko haskeria¹⁸ guztiak ifernura; eta berriz, bertzea¹⁹, zeren nola zeruko lorian daudenek izanen baitute usain ona, hala ifernuan daudenek izanen dute gaixtoa; eta usain gaixto hartaz egonen dira betiere sudurrak beteak eta kirastuak.

Halaber, *gustus*, gustua, ahoko zaporea izanen da penatua: batatz, gosez eta egarritz, eta bertzea, zenbait janari urdinduz²⁰ eta edari zurminduz²¹. Hemen hemengoek bezala, han ere hangoek besta egingen diote. Ordea, diferentki. Hemengo gozotasuna eta jan-edaneko plazera, hango mintasunaz eta bianda gaixtoez ahantzarazitzen deraukatela²².

Halaber, *tactus*, ukitzea, presuna guztia izanen da penatua. Zeren ez du nehork han, surik, karrik eta gauza likits nardagarriarik baizen ukituko.

379 Finean, nola orai hemen sentzu guztiek eta gorputzeko parte guztiek hartzen baitute atsegin eta plazer, hala han, halaber, hartuko dute guztiek

¹¹ *noiz eta (...) baitituzte*: ikusten dituztenean; ikusten dituzten bezain laster, ikusi orduko. ¹² lanbro. ¹³ lizunkeria, lohikeria. ¹⁴ "Ai": oinazea adierazteko erabiltzen den hitza. Beraz: aieneak, oihuminak. ¹⁵ hasperenak, suspirioak. ¹⁶ negar-zotinak. ¹⁷ (alde) batetik. ¹⁸ zikinkeria, lohikeria. ¹⁹ bestetik, berriz. ²⁰ lizunduz. ²¹ ozpinduz. ²² diotela.

damu eta atsekabe, pena eta dolore, min eta oinaze. Han izanen da dolore guztien eta gaitz guztien junta, bilgura eta batzarrea. Han izanen du kondenuatu onbeharrak²³ buruan min handia, hortz-haginetan oinaze bortitza, bihotzean dolore errabiatua, gorputzean kota²⁴, harri, ikara, sukar; finean, ahal diratekeien²⁵ eritasun guztiak. Hanbat gaitz eta dolore izanen du, non dolore hutsez, dolore bihurtuko, konbertituko eta egingen baita.

Hemengo eritasunek eta oinazek ez dute komunzki behin ere gorputz guztia osoki hartzen. Batean begietan duzu min, eta ez orduan beharrietan; bertzean eskuetan, eta ez oinetan. Eta hunelatan, parte batean min izanagatik, ez duzu bertzean min, ez duzu oinaze osoa eta ez guztietakoa. Eta, alabaina, parte batetako oinazeak berak, hagin batetako minak, hain penatzen eta asaldatzen zaitu, non gau guztian lorik egin gabe edukitzen baitzaitu. Zer litzateke, bada, baldin gorputz guztian eta gorputzeko endrezera²⁶, aurkientza²⁷, juntura eta parte guztietan, osoki, berdinzki eta batetan oinaze bazendu, eta oinaze harekin erreka batetan, guztiek utzia, bazeneuntza²⁸? Orduan zinez zinateke onbehar²⁹, ondikozko³⁰ eta urrikalkizun. Hala da, bada, eta are urrikalkizunago, ifernuko penetan dagoena. Zeren hura da osoki guztia eta guztietan eri; hura da guztietan minez eta oinazez gainez egina; ez du bazterrik, ez du husgunerik³¹, guztia da betea. Eta ongi da hala den. Zeren nola gorputz guztiaz eta gorputzeko parte guztiez, osoki, bekatu egin baitzuen, arrazoin da, halaber, gorputz guztiaz eta gorputzeko parte guztiez osoki paga dezan, eta guztietan den alde guztiz penatua, gaztigatua eta oinazeztatua.

²³ zorigaiztokoak; gupidagarriak. ²⁴ gota, hezueria. ²⁵ ahal daitezkeen.

²⁶ alde, atal, gune. ²⁷ aurkintza, alde, bazter. ²⁸ bazeuntza, etzanda bazeunde.

²⁹ zorigaitzezko, errukarri. ³⁰ zoritxarreko. ³¹ hutsarterik.

2. JOAN TARTAS (1611-?)

Joan Tartas, Sohütako (orduan Sorhoetako) laborari gotor baten semea zen; ez da jakin zein etxetakoa. Haren bizitzaz gauza gutxi ezagutzen da, salbu erretore egon zela Arüen, gero Atharratzen, azkenik Mitikilen, Ospitalepea ere zerbitzatuz. Hari buruzko datu zehatzik ez bada oraindik lortu ere, hark idatzitako testuetan haren gogoeten inguruko berri aurki daiteke.

Bi liburu idatzi zituen: *Onsa hilceco bidia* (1666), Orthezen (Biarno), Jacques Rouyer-en inprimategian argitaratu zena eta *Arima penitentaren occupatione devotaq* (1672), hau ere Orthezen publikatua. Lehena, Jean-Baptiste Darricarrèrek berrargitaratu zuen *RIE*ven (1, 2, 3, 5); ondoren, 1975ean, Arantzazuko Jakinek plazaratu zuen, Andolin Eguzkitzak prestatuturik; eta, hurrena, Patxi Altunak beste bi edizio paratu zituen: aurrena 1987an Mensajero argitaletxean, eta bigarrena 1995ean, Deustuko Unibertsitatean. Bigarren liburuaren edizioa Patxi Altunak berak moldatu zuen Mensajero argitaletxean.

Axular eta Sara inguruko idazleen garaikoa da Tartas, *Gero* lana baino hogeita hiru urte berantago argitaratu bazen ere. Ez da jakin zergatik hamar urte behar izan zituen Tartasen *Ontsa hiltzeko bidia*-k Elizaren baimenaren erdiesteko, argitaratua izan zedin. Liburuaren atarian ageri denez, bestea beste, Oloroeko eta Baionako apezpikuen babesa eta Akizeko bikario jeneralaren onespena beharrezkoak izan ziren obraren plazaratzeko. Ondoriozta daiteke, argitaratu nahi izaten ziren idazkiak eta herritarren eskuetan uzten ziren testuak oso kontrolatuak zirela, erlijioen arteko gerlen oroimena bizirik zegokeelako eta oraindik higanoten indarra erabat ezabatua sentitzen ez zelako.

Atal honetarako hautatutako testu guztiak *Ontsa hiltzeko bidia*-koak dira. Generoaren aldetik, liburu hau prosa aszetikoaren baitan kokatu behar da, Europa katolikoan, Trentoko Kontzilioaren eraginez zabaldu zen *ars moriendi* gisako obra izanik. Heriotzari buruzko meditazio liburua da, narratzailearen eta irakurlearen artean elkarriketa intimo bat eskaini, eta paradisura iristeko bide zuzena erakusteko asmoz sortua.

Elizgizonek, maiz, herriak maite zituen istorioak tartekatzen zituzten beren predikuetan, sarritan, testu sakratuetatik hartzen zituztelarik. *Ontsa hiltzeko bidia*-rako moldaturiko hitzaurrean, Xabier Kintanak (1975: XIII-XIV) gogoratzen du Eliza katolikoak, Trentoko Kontzilioaren ondotik, neurri gogorak hartu zituela predikarien kontra testuak arinkieriaz landuak izan ez zitezen. Honen guztiaren ondorioz, bi prediku maila sortu zirela esplikatzeko du: bata, kultua, eta, bestea, herriaren zaletasun horri jarraitzen ziona. Haatik, dio Kintanak, Tartas bere garaia baino mende bat atzeratuago zebilen, eta anek-

dotak kontatuz idatzi zuen bere liburua. Honek, bestalde, bizitasuna eransten dio testuari: “akzioari zeharo dagokion mugitasun eta erritmo bizi bat lortzen da, garaiko literaturan ezezagun dena” (Sarasola, 1970: 22).

Tartasek berak, lehenbiziko liburuan, “Irakurtzaliari” egin hitzaurrean dioen bezala, bere euskarak badu orotarik zerbait: *Ene euskara eta lengajia ez dakit aprobatia izanen denez, bai ala ez. Badu orotarik zerbait. Zuberoak, Basanabarrek eta Lapurdik eman drauko zerbait, baina ez oro*. Jean-Louis Davanten irudiko (2008: 16), Tartasek bere gisako euskara batua moldatu zuen, ekialdekoa, Amikuzeko euskalkitik hurbila, zubererak dauzkan ezaugarri nabariak tarteko. Kritika ere heldu izan zaio Tartasi, hizkuntza ez zuelako aski lantzen. Berak honela dio aipaturiko hitzaurre berean: *Arüen egin dut neure pieza pobria. Hango lengajia ez bada aski eder, hanko euskarak du ogena eta ez euskaldunak*. Axularrek, aldiz, honela zioen: “Baldin egin balitz euskaraz hanbat liburu, nola egin baita latinez, frantsesez edo bertze erdaraz eta hizkuntzaz, hek bezain aberats eta konplitu izanen zen euskara ere; eta baldin hala ez bada, euskaldunek berek dute falta, eta ez euskarak” (Gero, 10).

Tartasen obrari buruz egindako ikerlanen artean, aipagarria da Jean-Baptiste Orpustanek (1999) liburuaren hasieran, batzuetan, ezarri ohi zen “eskaintza” edo “gomendio” idazki-motaren inguruan egiten duen azterketa. XVII. mendean ere, ohitura izaten zen “eskaintza” molde hau erabiltzea: Tartasen bi liburuetan aurkitzen da, batean, euskaraz, eta, bestean, frantsesez. “Eskaintza” paratestuaren –testu nagusia laguntzen etaosatzen duten gainerako testuen multzoaren– osagaia da. Paratestuak eta, beraz, “eskaintzak”, begirada interesgarritz jasotzen du garaiko ingurumaria. Autoreak ingurumari horren berri ematen du, ezagutzen dituen pertsona eta eragile gorenaren aipamena egiten; batzuetan, liburuarekin deus ikustekorik ez badu ere, paratestu horren bidez, informazio aberatsa luzatzen zaio irakurleari.

XVII eta XVIII. mendeetan, Frantzian erlijio-gerrek izigarriko astinaldia sortu zuten. Bortizkeria handia eragin zuten herritarren artean, eta Biarnon, Euskal Herriko lehen auzoan, herri batzuk suntsituak izan ziren. Luis XIII.a Biarnora ere hurbildu zen protestanteek zuten eragina ahultzeko. Gaur egun, zonbeit historialarik diote bi erlijioen arteko gerla baino gehiago herritarrek zituzten sinesteen kontrako eraso izan zela. Horrela esplikatzen dituzte sorginen kontrako auziak, oso nabarmenak izan zirenak Euskal Herrian, non, bestalde, protestantismoak eragin mugatua izan zuen. Eliza erreformatuak testu sakratuak herriko hizkuntzetara itzultzea sustatu zuen, era egokitizat jotzen baitzuen testu sakratuak herritarrengana hurbilarazteko.

XVII. mendea frantses hizkuntzarentzat garai garrantzitsua izan zen. Garai horretan, frantses hizkuntzaren ortografia, sintaxia eta hiztegiari buruzko

eztabaida pil-pilean zegoen. *Académie Française*-ren sorrera ere garai honetakoa da (1635). Bestalde, René Descartes matematikariaren, Blaise Pascalen eta Sévigné-ko markesaren aldia da. Testu filosofikoen garaia da. Nahiz eta kultura gune nagusiak Arüe herritik urrun gelditu, Tartasek kultura erreferentzia oparo eta baliotsuak aurki zituzkeen, aurrerakoia, berritzaileak, gogoetarako bideen jorratzeko aukerak eskain zituzkeenak.

Haatik, garaikideak ziren tematikak, besteak beste, hizkuntzaren eta gogoetaren ingurukoak, Tartasek ez zituen bere egiten. Izan ere, idazkeraren kontuan, ez zituen ortografia eta puntuazioa baloratzen, eta testuetan horren kezka ez da sumatzen. Edo, agian, ez zitzaion axola, ez baitzuen transposizio-rik egiten euskararekin: hizkuntzari buruzko gogoeta eta azterketa horiek ez zituen praktikan jartzen, ez zizkion euskarari aplikatzen, ortografia zorrozteko edo puntuazioa zuzentzeko, horrela testua irakurgarriagoa izan zedin. Bai K. Mitxelenak, bai I. Sarasolak, bai L. Villasantek edo P. Salaberri Muñoak deritzote Tartasen estiloa Axularrena baino txiroagoa dela, bi idazleak erkatzen dituztelarik.

Gogoratu behar da Erdi Aroan Erretorika garrantzi handiko diziplina bihurtu zela: arte liberalen parte izanik, gai nagusia gertatu zen gramatika eta dialektikaren bidez belaunaldi berrien formakuntzan. Jakintza-alor horretan trebatzen ziren gizartearen koadroak eta, noski, apezak. Diziplina horren eragina suma daiteke Tartasen liburuetan. Ondare greko-erromatar horretan bilatu zituen iturriak, Antzinateko autore, filosofo eta kondairak baliatuz, bere predikua oinarritzeko.

Hemen testu zatien hautaketa bat proposatzen da. Bi testu mota daude: atarikoak eta liburuaren edukiari dagozkionak. Atarikoaren artean, lehenengoan, autorea testua plazaratzen lagundu duenari zuzentzen zaio, garaiko testuingurua azalduz. Bigarrena irakurleari zuzendua da, garaian usaia zen moduan. Jarraian heldu diren testuek Tartasek lantzen duen arazo nagusia –*ontsa hiltzeko bidia*– garatzen dute, argudioa hainbat kapitulutan sailkatuz.

Esan bezala, atal honetarako hautatutako testu guztiak *Ontsa hiltzeko bidia*-koak dira. Testuok –eta zenbait argibide– bi bertsio hauetan oinarritzen dira: *Ontsa hiltzeko bidea*. Arantzazu-Oñati: Jakin, 1975 [Edizioa: Andolin Eguzkitza]; *Ontsa hiltzeko bidia*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 1995 [Edizioa: Patxi Altuna].

Atalaren sarrerak eta oin-oharrak: Ixabel ETXEBERRIA

Ontsa hiltzeko bidia

Gomendiozko letra

XVII. mendearen hasiera oso garai latza izan zen, erreformazale eta Erromari lotutako herritarren artean. Gerla garaiak izan ziren, eta Biarno eta Euskal Herriko herrien artean lotura handiak zeuden, eta jauntxoek beren meneko Euskal Herriko eta Biarnoko herriak zituzten beren ardurapean. Horrela, hemen ere, Euskal Herriko eta Biarnoko herriak aipatuak dira, Muneiñeko markesa eremu aldetik hedadura handiko jauntxoa baitzen. Erreformatak eragin handia izan zuen Joan Tartas erretore gisa ari zen eremuan. Henrike IV.a erlijioen arteko gerlak baretzeko ahaleginetan ibili zen. Erlijioen arteko tentsio handia zegoen, kultu katolikoa berrezarria izan zen Biarno osoan, eta horretan ibili ziren Leskarre eta Oloroeko apezpikuak. UPPAko irakasle eta ikertzaile Philippe Chareyre-ren (2010) arabera, testuan aipatzen den Valentin de Domezaing garaiko gerletan nafarren artean kokatzen da, baina ez Joanaren aldeko, baizik Erromako katolikoen laguntzaile gisa.

Beraz, Tartasek tokiko jauntxoarengana jo zuen bere liburuaren eskaintza egiteko. Letra honetan, jauntxoaren jatorria ederki ezagutzen duela azpimarratu behar da, eta garaiko nobleen izenak ere eskaintzen ditu, hau delarik oso gutxitan aipatua historiako liburuetan: noble hauen izenak nahiko ahanziak eta haien ardurak gutxitan ekarriak baitira euskal testuetara.

Horrez gain, letra honetan ohargarria da autoreak bere gaiaren aurkezteko erabiltzen duen forma. Izan ere, kondaira bat sortzen du, aurkezpenaren idortasuna goxatuz eta irakurketari kondairaren musika emanez.

Gomendiozko letra

Barkoitze, Domiziñe, Lohitzune, Mitriña, Amenduze, Izpura, Larzebale, Sarhia, Kaldia, Karresa, Hauta-arriba, Peira, Gairosa, Arbuze eta Moneiñeko¹ jaun markisari.

Neure jaun maitia eta ohoratia: bi soldado pobre heldu dira Arüetik² Barkoitze, zure jauregi ederrian zure ikustera, zure bisitatzera eta bere zerbutzu umilen zuri ohoroskatze³. Bi soldadoak dira bi aita-eme. Ni nuzu⁴ aita, eta libruto bat egin baitut ontsa⁵ hiltzeko bidiaz, hura duzu ene seme haurzurtza⁶, ama gabe aitaganik sortia.

Zu, jauna, baitzira oro on eta generos, izanen zira hementik harat⁷ ene seme haurzurtzaren aita eta ama, bietarik; eta hark zuri, nor bada, deus balio

¹ Barkoxe, Domintxaine, Lohitzüne..., Amendüze, Izpura, Larzabale..., Hauta-Arriba..., Muneiñe(ko): Baxenabarre, Zuberoa eta Biarnoko herriak eta herrixkak.

² "Arüe": Zuberoako herrixka, Donapaleuko kantonamenduan kokatua.

³ ohoreskatze, eskaintze, opatze.

⁴ nuzu (zukakoa alokutiboa):

naiz.

⁵ ongi, ondo.

⁶ umezurtza.

⁷ gaurgero, gaurdanik, gaurtik aurrera.

badu, bere aitaren eta bere zerbutziak rendatuko drautzu⁸ leku orotan hanbat fidelki, non, hari beha bazite⁹, ezarriko baitu zure arima zure etsai bisible eta inbisible ororen despit¹⁰ zeruko gloria eternalian

Zuberoak, Biarnok, Basanabarrek, Lapurdik, Frantzia orok aitortzen du zu jaun handi bat, baroin handi bat, markis handi bat zirela. Zure izena, zure aipamena orotan ohoratu da, orotan onki jin¹¹ da; baina ene soldadoak, plazer baduzu jarraiki haren hatzari¹², haren herexari¹³, eginen zitu errege zelian¹⁴, eginen zitu ez ziren beno jaun handiago eta emanen koroa bat ainguriena bezain ederrik.

Ene soldadoa ez da oraino bateiatu. Haren ugazaita¹⁵ behar duzu izan, plazer baduzu. Ohore hori zuk egiten badrozu¹⁶, zure izenaren, zure armen pian noren beldur izanen da? Haren kontre nork zer erranen du? Nork zer eginen du? Ibiliko da buria gora Euskal Herri orotan, zuk solamente egin badizozu so on bat eta begitarte¹⁷ on. Herri mundu guzietan zure amorekatik¹⁸ onki jin izanen da.

Ene soldado debotak badu berekin laur konpainia edo laur regimendu, baina ez da oraino jeneralik. Zu, jauna, izanen zira haren armadaren jenerala eta manazalia¹⁹. Zure pian eginen du ene soldadoak behar dena oro. Ifernuko portaliak zerratuko dira iferniaren despit eta paradusokoak zabalduko zuri, hari, mundu orori, haren ondoan joanen diren guzier.

Alexandre, Zesar eta bertze antikitatian izan diren kapitain handiak ez ziren hainbertze ohoratu, maitatu, bere denboran nola zu izanen baitzira glorios eta trionfant bai zelian, bai lurrian, soldado haur zure baduzu ber²⁰, eta haren armada debota, nik esperantza dudan bezala, ontsa gobernatzen baduzu ber.

Zure etxiak, zure familiak, ditxa, fortuna ona du egundanoz geroz. Ez da orain hil Tristant de Moneiñ Guienako²¹ gobernadore eta lotenent jeneral²² handi haren memoria. Historian ageri dira hark resumari rendatu zutian zerbutzu handiak. Henri izen hartako bigarrenaren²³ denboran historia mintzo denian gobernadore handi hartaz dio: *Tristant de Moneins, sage et vaillant chevalier*. Ez da izan jagoiti²⁴ nehor ere hanbat re-

⁸ errendatuko, eskainiko, emango dizkizu. ⁹ hari begira bazaude, hau da, arre-ta jartzen badiozu, kasu egiten badiozu. ¹⁰ ororen gorabehera; guztien gogoz kontra. ¹¹ etorri(a). ¹² arrastoari, lorratzari. ¹³ aztarnari, zantzuari. ¹⁴ zelian. ¹⁵ aitabitxia, aitapontekoa. ¹⁶ badiozu. Hautabidea: *Haren ugazaita behar duzu izan. Plazer baduzu, ohore hori zuk egiten badrozu (...)* (Altuna). ¹⁷ harrera, abegi. ¹⁸ zure izenagatik, zurekiko begiramenagatik. ¹⁹ manatzailea, agintaria. ²⁰ bederen, behintzat; hots, baldin baduzu bederen. ²¹ "Guiena": Frantziako eskualde historikoa Akitanian (*Guyenne*). ²² lotinant jeneral, teniente jeneral. ²³ "Henri II.a": Frantziako erregea (1547-1559). ²⁴ inoiz (ez), sekula (ez).

gretatu²⁵ eta deitoratu Frantzian nola jaun handi hura. Erregek entzunik haren hiltziaren berri tristia, igorri zian berehala Ana de Montmorency Frantziako konestablia eta Duc d'Aumale, bata lu idorrez²⁶, bertzia itsasoz Bordelera hogi²⁷ mila gizoneki eta han mendekatu, punitu²⁸, gobernadore handi haren hiltzia hanbat rigoroski, non ez baita moienik²⁹ letra hontan ezar ahal dezadan punizione justo haren handitasuna. Nahi dianak³⁰ irakurtu historia, edirenen du arresta³¹ haren hiltzalen kontre emana eta ikosiko du jaun handi haren balioa, meritia, eta erregek haren hiltziaz hartu zian regreta³² eta desplazera.

Ez da hil oraino Valentin de Domezaiñ, de Moneins, jaun handi, kapitain zuhur, koraios³³ haren memoria. Akzione ederrik eta saindurik egin du hark ere Charles Frantziako errege izen hartako bederatzugarrenaren³⁴ pian Eliza saindiaren, bere resumaren, bere erregiaren, bere herriaren alde eta faboretan, heresiaren eta hugenoten³⁵ kontre.

Geroz eta lehen izan da zure familian pertsonaje handirik, Frantzian, Italian, Biarnoan, Euskal Herrian, Moneineko izena gora eraman dianik. Historia irakurtu nahi dianak edirenen du gehiago laudorio zure etxe ohoratiaren antikitatiaz ezi ez nik ez bainiro³⁶ erran, neure jaun ohoratia, letra hontan.

Ez da hil Tristand d'Urtubie eta Clemant de Moneins, zure aita eta aita handien memoria. Batak eta bertziak, nork bere denboretan, bere erregen, bere resumaren, bere herriaren ohoriagatik, bere onetarik parte on bat bolontario bezala enplegatu dutiela³⁷ nork ez daki?

Zure pertsonan, jauna, zure aitzinekoen ohoria, bertutia, korajia eta izena bizi da, eta Jinkoak emaiten badrauzu³⁸ bizitze luze, zure meritiak kontsideratu diren eta ene otoitziak exauditu³⁹, esperantza dizut⁴⁰ zure familiaren armak emendaturen dutuzela⁴¹ Frantziako marexal baten makilaz. Arte hartan, jauna, gomendatzen drauzut⁴² ene libriaren laur regimendiak: goberna itzatzu⁴³ behar den bezala. Egunion behin zure kabinetian sarturik, egiezu begitarte eta so on bat. Edirenen duzu han zure arimak behar diana oro: ontsa hiltzeko bide ona. Hori da zeruko resuma handiaren ardiasteko remedio

²⁵ erostatu, adiakatu, hau da, inoren galera hainbat deitoratu. ²⁶ lur idorrez, lehorrez. ²⁷ hogei. ²⁸ zigortu. ²⁹ bitarterik, biderik, modurik. ³⁰ due-nak. ³¹ arrasta, sententzia. ³² pena, atsekabea. ³³ kuraios, adoretu, bipil. ³⁴ "Karlos IX.a": Frantziako erregea (1560-1574). Protestanteen aurkako agindua eman ondoren, 1572ko abuztuaren 23tik 24ra bitarteko San Bartolome gauean, higanoten kontrako sarraskia gertatu zen. ³⁵ "Higanot": Frantziako erresuman, XVI-XVIII. mendeetan, kalbinistei ematen zitzaien izena. ³⁶ bainezake. ³⁷ dutela. ³⁸ badizu. ³⁹ entzun. ⁴⁰ dizut (zukako alokutiboa): dut. ⁴¹ gehituko, handituko dituzula. ⁴² di(zki)zut. ⁴³ Jatorrizkoan: *itzatzut*.

handia. Hara heltzeko Espiritu Saindiak argi dezan eta ilumina zure espiritua. Badut hainbertze borondate eta pasione nola nahi benitz⁴⁴ izan hobialadran⁴⁵ inklinazione eta respektu ororekin.

Zure zerbutzari unblia eta obedienta,
 Juan de Tartas, Arüeko retora.
 Egin da Arüen, Abenduaren...

⁴⁴ banaiz.

⁴⁵ hobiraino.

Irakurtzaliari

Hastapeneko edo liburuaren sarrerako bigarren parte hau irakurleari zuzendua da, euskaraz irakurriko duen irakurleari. Beraz, ikasienak ziren herritarrengana heltzeko testua zenez, irakurleari zuzentzea liburuaren idazteko unean metodologia arrunta zen. Alfabetatzearen garaia zen: herritarren gehiengoak ez zekien oraindik irakurtzen eta idazten. Eliza katolikoak ez zuen alfabetatze arazoan jarrera oso irekia; nahiago zuen Eskritura Santuen irakurketa apezan eskuetan utzi. Elizako autoritateen baimena beharrezkoa zen liburu berrien argitaratzeko. Apez baten idatziak zentsura modu bat gainditu behar zuen. Bestalde, sorginen kontrako auzien garaia zen. Eliza kontzientzien jabea izanik, herritarren espiritualitatea haren afera zen. Haatik, Tartasen obrak, apeza zen heinean, argienganako interesa erakusten du; begirada kritikoa azaltzen du darabilen euskararekiko.

Hemen ere, kondairaren garrantzia azpimarratu behar da. Ametsa baliatzen du liburuaren aurkezteko. Irakurleari, irakurketan murgil dadin, egiten zaion harrera oso egokia eta abila da.

Irakurtzaliari

Neure adeskidia: igaren¹ udan, egun batez nangoela zuhaintze² baten itzalbian, neure orenen erraiten nintzala³, loak harturik, egin dut neure loan amets handi bat eta misterios bat. Iduritzen zautan⁴ neure ametsian, ikusten niala gizon eta emazte tropela bat goiti⁵ zelurat igaiten eta bertze tropela bat oraino handiagorik beheiti⁶ ifernurat joaiten eta erorten. Jende hek kontsideraturik batziak⁷ gora, bertziak behera joaiten zirela, oihu egin dut eta heiagora⁸ orori, zer zen kausa, edo zergatik, batziak goiti bertziak beheiti joaiten ziren. Berehala heldu da botz bat zelutik eta eman du errapostu botzak, ene oihia⁹ eta heiagora entzunik: jende hetarik parte bat goiti zelurat joaiten zela, zeren bere herioaz eta bere hiltziaz mundu hon-tan ordu onez oriturik¹⁰ eta herioak bekatu mortalik batere gabarik graziazko estatian¹¹ atrapaturik, lurretik partitzen baitziren; eta bertze parte gehiena beheiti ifernurat joaiten zirela, zeren bere herioaz eta bere hiltziaz aski ordu onez oritu faltaz, graziazko estatutik kanpoan herioak bekatu mortalez beterik atrapaturik, lurretik partitzen baitziren. Hargatik zirela galdu eta damnatu¹².

¹ igaran, iragan. ² zuhaitz. ³ otoitz-orduak esaten, errezatzen, nintzela. "Otoitz-orduak": eguna zatitzen den une jakin bakoitzari dagozkion otoitzen multzoak (*prima, tertia...*), *Brebiario* deritzan liburuan jasota daudenak. ⁴ zitzaidan. ⁵ gora. ⁶ behera. ⁷ batzuek. ⁸ garrasi, deiadar. ⁹ oihua. ¹⁰ oroiturik, gogoraturik. ¹¹ estatuan, egoeran. ¹² kondenatu.

Loak eta ametsak eta ametsaren errapostiak iziturik eta lotsaturik¹³, iratzartu nintzan eta hartu luma eskura euskaldunen faboretan euskaraz porogatzeko¹⁴, ontsa hiltzeko bidia dela herioaz eta hiltziaz ardura¹⁵ oritzia eta salbatzeko ez dela bide hoberik mundian. Edirenen¹⁶ duzu laur kapitulu ene liburian. Lehenian porogutzen dut paganoen erranaz; bigarrenian lege zaharreko Eskritura Saindiaz; hirugarrenian lege berriaz eta Elizako doktor saindiez; laugarrenian laur arrazoin diferentez, ontsa hiltzeko bidia dela herioaz eta hiltziaz oritzia.

Ene tribailu¹⁷ apurrak ez du meritatzen zuk pena har dezazun haren irakurtzeko, baina zure salbamendiaren amorioak eta desirak eman deraute¹⁸ koraje haren kanporat idokiteko¹⁹ eta hari argiaren emaiteko.

Ene euskara eta lengajia ez dakit aprobatia izanen denez, bai ala ez. Badu orotarik zerbait. Zuberok, Basanabarrek eta Lapurdik eman drauko²⁰ zerbait, baina ez oro. Arüen egin dut neure pieza pobria. Hanko lengajia ez bada aski eder, hanko euskarak du ogena eta ez euskaldunak²¹.

¹³ ikaraturik. ¹⁴ frogatzeko, probatzeko, egiaztatzeko. ¹⁵ maiz, sarri.
¹⁶ Aurkituko. ¹⁷ obra, lan. ¹⁸ didate. ¹⁹ (lana) kanpora ateratzeko, obra kanporatzeko, argitaratzeko. ²⁰ dio. ²¹ Bai J.-B. Darricarrèrek, bai A. Eguzkitzak eta P. Altunak moldatutako argitalpenetan, "Irakurtzaliari" atala hemen amaitzen da.

IRACCVRTCALIARI.



EVRE' adefquidia, igarén vdan
 egun batez nangoela çuhainçé
 batén irçalbían neuré orenen er-
 rayten ninçala, loac harturic,
 eguindut neuré loan ametz han-
 dibat eta misteriosbat, iduritzen
 çautan neuré ametzian, icustien
 niala guizon eta cinazté tropelabat goiti çelurat
 igaiten, eta bertçe tropelabat oraino handiagor-
 ric beheiti ifernurat ioaiten eta eroten, gendé
 hec consideraturic batçiac gora, bertçiac beheira
 ioaiten çirela, oihu eguindut, eta heia gora oro-
 ri, çer çen causa, edo çergatic, baitçiac goiti bert-
 çiac beheiti ioaiten çiren: bere hala heldu da,
 botzbat çelutic eta emandu errapostu botçac ené
 oihia, eta heia gora ençunic, gedé heratic parte-
 bat goiti çelurat ioaiten çela çeren beré herioaz,
 eta bere hilçiaz mundu hontan ordu honetz or-
 hituric, eta herioac beccatu mortalic bateré ga-
 betic, gratiazco estatian atrapaturic, lurretic par-
 titçen baitçiten; eta bertçe parté guchiena beheiti
 iferoutat ioaité çirela, çeren beré herioaz, eta be-
 ré hilçiaz asqui ordu honéz orhitu saltaz, grati-
 azco estatutic campoa, herioac beccatu mortu-
 lez betheric atrapaturic, lurretic partitçen baitçi-
 ren hargatic çirela galdut eta damnatu.

Loac eta ametzfac, eta ametzaren errapostiac

B

çitaturic, eta locaturic, iracatu ninça, eta hartu
 luma eçofira euscaldunen fauoretan euscaraç po-
 rogatçeco, onsa hilçeco bidia dela, herioaz, eta
 hilçiaz ardura orhitçia, eta salbatçeco ez dela bidé
 hoberic mundian. Edirenen duçu laur capitulu
 ené libuetiaç, lehenian porogatchendut paganoen
 erranaz, bi garrenian legué çaharreco eçeritura
 saindiaz, hirur garrenian legué berriaz, eta eçiça-
 co doctor saindiez, laur garrenian laur arragoïn
 differentez, onsa hilçeco bidia dela herioaz, eta
 hilçiaz orhitçia.

Ené triuallu appurac ezta meritatçen çuc phe-
 na hardeça çun haren iracaturico, baina çure sal-
 bamendiaren amorioac, eta desirac, eman derau-
 té coraje, haren camporat idoitçeco, eta hari at-
 guiarene emaitçeco.

Ené euscara, eta lengagia eztaquit aprobatia
 içanen denéz, bai, ala ez, badu orotaric çerbait,
 çuberoac, Bassanauarrec, eta lapurdic emandrau-
 co çerbait, baina ez oro; aruen eguindut neuré
 pieça pobria, hanco lengagia eçpada asqui eder,
 hanco euscaraç, du oguenaz, eta ez euscaldunac.

Deus honic ené libria ediren badeçaçu, ohoria,
 eta laudarioa emaçun lincoari, eta ez niri, ezta ni-
 ganic heldu hontarçuna, baina bai, lincoaganic,
 omne datum optimum; et omne donum perfectum de
 sursum est, descendens a patre lunisimum. Iacob. 1.

Eçpada deus honic, erraçun libriaren, eguiliac
 baçiala borondatia onsa eguitçeco, eta lanaren
 menfa, eta falta, reparatçen, eta defençulatçen
 dila, languiliaren intencioné, eta borondaté ho-
 nac, voluntas dantis reparatçit paruitatem dant.

“Irakurtzaliari”. Joan Tartas (Onts-
 a hiltzeko bidia, 1666ko ediziotik;
 Médiathèque intercommunal André
 Labarrère, Pau).

Hirurgarren kapitulua (zatiak)

Hirurgarren kapituluan, *frogatzen da Eskriptura Saindiaz, hanbat lege berriaz, nola Elizako doktor saindiez, nola ontsa hiltzeko bidia den herioaz oritzia.*

Kapituluaren hasieran, unibertsoaren elementu nagusiak hartzen ditu Tartasek, nolabaiteko itzuli batera gonbidatzen du. Unibertsoetik heriora pasatzen da pertsonaren hauskortasunaren gogoatzeko, herioa dela biziaren buruan errateko.

Hautatutako hurrengo pasarte luzean, metaforak erabiltzen ditu idazleak. Ohoinaren metaforarekin abiatzen da. Armada eta gazteluak ditu erreferente ondotik, funtsean jauntxoen mundua du erreferente, ebanjelistak aipatzeko eta haien mezua ekartzeko. Hein berean jartzen ditu arima eta gaztelua, eta ondoren zerrendatzen ditu soldaduen armak gazteluaren defenditzeko.

Ondoren, animalien txanda da, baina ez dira herritarrek ezagutzen dituzten animaliak. Lehoiarekin hasten da. Nork ditu ezagutzen lehoiak hamazazpigarren mendean dagoeneko irakurtzen dakien norbait ez bada?

Pasartearen bukaera aldean, laborariengana heldu da, nonbait frogatuz herritar guztiak hunkitu nahi dituela bere idatzien bitartez. Artzaina ere gogoan hartzen du. Orobat, printzeen mundura itzultzen da, deabruaren mehatxua lehen lerrora ekarriz: heriotzaren aitzinean, bizitzan eramandakoak baizik ez duela salbatzen gogoratzen du.

Hirurgarren kapitulua

Iguzkia orienten agertzen eta jalgiten¹ den bezain fite², lurrian argia da; gauak eta ilunpiak ihesi doaz; argizagiak³ ere eta bertze zeruko izarrek eta planetek, ala duten bere argia eta bere klaritatea bere naturaz, edo enpruntuz⁴ eta jesanez⁵ harganik, oro haren ahalkez gordatzen dira, itzaltzen eta eskapatzen, hark orienten goizian bere begitarte⁶ ederra, bere bisturak⁷, edermen handiak eta leinuriak⁸ mundu huni agertzen dutian pundu berian. Errana ere hala da latinez: *Quando Sol lucet, Luna et stellae latent*. Iguzkiak argi egiten dianian⁹, argizagia eta bertze izarrek oro gorda bite, bihoaz ihesi, itzal bite.

Ber forman¹⁰ eta maneran herioaren beldurra eta memoria zure arimaren eta bihotzaren barnian deino¹¹, zer ere han ahal bailitzateke, konkupiszentzia, kolera, abarizia, urguilu, luxuria eta desirkunde gaixto, hurak oro iguzki hark, herioaren oritziak, akazatzen¹² ditu, bere presentziaz hiltzen eta desegiten. Eta iguzki hura gure espirituan deino, nola han egonen dira bekatiak¹³? Da-

¹ ateratzen. ² laster. ³ ilargiak. ⁴ maileguz, hots, eguzkiarengandik hartuz. ⁵ maileguan hartuz. ⁶ aurpegi; irudi, itxura. ⁷ bistadurak, apaindurak, edergarriak. ⁸ izpiak, printzak. ⁹ duenean. ¹⁰ Forma berean. ¹¹ den bitartean. ¹² errefusatzen, egozten, kanporatzen. ¹³ bekatuak.

dukat¹⁴ hala nola suia eta ura, hotza eta beroa, xuria eta beltza, leku batetan, materia batetan, denbora batez imposible baita elgarrekila egon ditian¹⁵, elgar egar¹⁶ ahal dezaten, hala-hala¹⁷ imposible dela herioaz oritzia eta bekatiak biak elgarrekila, arima baten kanberan, bere egoitia eta loiamendua¹⁸ ediren ahal dezaten. Grazia eta bekatia kontrario dira, etsai; herioaz oroitzea da graziaren dispozizionea, herioaz ez oroitzea bekatura joatea. Hartarakotz, herioaz oroitzen den arima graziara doa eta herioaz oroitzen ez den arima bekatura doa. Manera berean nork ere baitu herioaren memoria, erran beza graziara doala eta nork ere ez baitu herioaren memoria erran beza bekatura doala. Bata izanen da bide onean eta bertzea bide gaixtoan, bide huntarik kanpoan, Jesu Kristo Jauna, gure arimen salbatzalia mundu huntara jin denian Eliza saildiaren, bere esposaren edertzer eta bertze etsenplu onez eta prediku sailnduez eskolatzer. Giten beha¹⁹ nola mintzatu den bere Ebanjelio sailndian herioaz eta ordian²⁰ ikusiko dugu bide hau, ontsa hiltzeko herioaz oritzia, bide segura dela.

[...]

Laur ebanjelista saildiak arkordu²¹ on batetan dira guri erakasteko herioa ohoin²² bat dela, ez dela hari zer fida, tronpur²³ bat dela. Nor izanen da pertsona hain sinplia eta hain elgerra²⁴ non, dakielarik etsaia bortan dila, ez dadin egon iratzarririk, armak eskuan, bere ohoinaren eta bere etsaiaren bere etxetik eta bere bortatik akazatzeko eta hantik apart joaneraziteko? Halakoak behar du kofesatu itsutu dela, erotu dela, etsaia bortan loak har badeza²⁵; bada herioa oren oroz inguru-inguru gure aldi dago eta haren beldurra eta haren memoria galdurik, bekatian barna sarturik lo egin badezagu²⁶, eroak, elgerrak eta galdiak eternalki izanen gira.

Ez dugu zer dudarik har, herioa eta Jaunaren mezia²⁷ ohoina bezala jinen dela. Laur ebanjelistek egia eder hori erran dute. Hala dio oraino Joandone Petri apostoliak: *Adveniet dies Domini sicut fur* (2 Pet. 30). Jinen da Jaunaren eguna ohoina bezala.

Hala dio oraino²⁸ Joandone²⁹ Paule apostoliak: *Ipsi diligenter scitis, quod dies Domini sicut fur in nocte, ita veniet* (1 Tes. 5). Badakizie ontsa, hala nola

¹⁴ Deritzot; uste dut. ¹⁵ daitezen. ¹⁶ jasan, eraman. ¹⁷ halaxe. ¹⁸ egoitza, bizitokia. ¹⁹ Gaitezen beha, kontura gaitezen. ²⁰ orduan. ²¹ akordu, bat-egite, adostasun. ²² lapur. ²³ engainari, faltsu. ²⁴ ergela. ²⁵ hartzen badu (hipotetikoa). ²⁶ egiten badugu (hipotetikoa). ²⁷ mezua; abisua, gazti-gua. ²⁸ baita ere, orobat. ²⁹ Jondane, San.

ohoina gauaz desorenia, ezustian, jiten baita, hala-hala herioa, Jaunaren mezia jinen dela.

Badaki mundiak, eta egun orozko usantzak emaiten du aditzera, komunzki ohoinak bere jokoa jokatu nahi dianian eta bere kolpia egin, gauaz isilik, nehork ikusi gaberik ebiltan dela, gauaz bertzeren onak ebasten dutiala, gauaz ohoinkeriak eta gaxtokeriak egiten dutiala, ilunpian jendia lo datzala etxiak eta aziendak³⁰ arrobatzen³¹ eta ebasten dutiala, zeren eguargian ez baitu korajerik agertzeko eta bere kolpu gaixtoen konplitzeko, lotsaz³² eta beldurrez eguargiz bere gaxtokeria egin baleza³³, haren falta agerturik eta justiziak harturik eta kondamnaturik, bere faltaren punizionetan edo rekonpentsutan presontegia, azotia, galera edo urkabia errezibilezan³⁴. Bolur³⁵ batek ere publiko bide handian nahi dianian arrogatu³⁶ marxanta³⁷, bideianta³⁸, pasanta eta mesaiera, zer uste duzu egiten diala bolurrak? Gordatzen da oihanean edo bertze leku sekretu batetan bide handiaren aldian eta, noiz ere marxanta eta bideianta heltu baitira³⁹, bolurra agertzen da armak eskuan haien aitzinera eta, pistoleta bandaturik⁴⁰ eta daga punta zuntzurrera ezarririk, dio marxantari: "Dugun moltsa⁴¹ edo bizia; dugun urrea, zilarra, dirua eta hazienda". Ordian marxant miserabliak bere onak galtzen ditu eta anitz orduz bere bizia eta bere onak, jakin faltaz bolurra bide hartan gorderik zagoela; manera hartan bai aita familiazkoa, bai marxant pasanta galdurik eta arrogaturik gertatzen dira, bata iratzarririk gauaz egon ohoinaren aiduru eta beha, eta bertzia jakin faltaz zein lekutan bolurra bide handian beha, aiduru eta goaita zagoen⁴², eta bide hura utzirik bertze bide on baten eduki faltaz.

Bere gisan eta maneran egiten du bere jokoa eta bere kolpia herioak. Ez da halako ohoinik, ez eta bolurrik, nola baita herioa; noiz ere baitzira bekatia ilunpian, Jenkoaren argia galdurik, baita haren grazia, gau hartan zuntzurretik loturik, zure lorik hobenian, larrutzen zitu⁴³, hiltzen zitu eta, bizia edekirik⁴⁴, zure haragia eta larria⁴⁵ ohoin hark dohain, ezdeusian, saltzen du lurrari eta zure arima gaixoa deabruari, iratzarririk grazian egon faltaz.

Bolur hark bide handian, eguargiz, erran nahi dut, zure osagarriaren hobenian, zure adinaren hobenian, zure plazeraren erdian, goaitatzen zitu eta,

³⁰ abere buruak, ganadua(k). ³¹ osten, ebasten. ³² ikaraz. ³³ egingo balu (hipotetikoa). ³⁴ zezan. ³⁵ Ohoin, lapur. ³⁶ arrobatu, ostu. ³⁷ merkataria, azokaria. ³⁸ bidaiaria, bidezkoa. ³⁹ noiz ere (...) heltu baitira: heltzen, iristen, direnean. ⁴⁰ aterarik, askaturik. ⁴¹ Dezagun (izan) poltsa edo bizia. Hots: "Poltsa edo bizia!". ⁴² goait zegoen, zain zegoen erne; zelatan zegoen. ⁴³ zaitu. ⁴⁴ kendurik. ⁴⁵ larria.

nahi bazira eta ez, zure bizia eta zure onak oro edekirik, zure haragiaz egiten du lur eta zure arimaz ifernuko suaren egur eta bazka.

Neure adiskidia: hementik eskola zite ohoin baten eta bolur baten artian gauaz eta egunaz bizi zirela; ohoinak gauaz, bolurak egunaz trunpatu nahi zutiela. Zaude, otoi, gauaz grazian iratzarririk eta egunaz goaitan, zure azken orenaren beha. Hala egin badezazu⁴⁶, herioak emanik ere bere kolpu mortala zure haragiari, ez du emanen zure arimari, baina zure arimak emanen du azken kolpia herioari haragiaren hiltzian, eta gero, gure Jenkoa baita biziaren eta herioaren Jauna, hark emanen du bere gloria zure arimari.

Gaztelu eta jauregi eder eta bortitz bat etsaiak kanpotik inguru-inguru asetiatu edukiten dianian, haren edo bortxaz edo konposizioez⁴⁷ hartze-ko eta haren gehien eta nabusi izateko, gaztelu eta jauregi haren barnian balin bada garnisone⁴⁸ on bat, gerlako eta ahoko munizione⁴⁹ franko eta, ororen burian, kapitaina eta soldadoa badira koraioak eta deliberatoak⁵⁰ behar denian ontsa defendiatzeko eta ontsa atakatzeko, barnekoak trufatzen dira kanpokoez, eta azkenekotz gaztelu, jauregia, ohorian gelditzen da, eta etsaia, bere pena eta bere denbora galdurik, desohorez beterik, bere jendia-rekila retiratzen da.

Baina jauregi hartan ez bada armarik, ez bada zer jan eta edan, ez bada kapitanik eta soldadurik edo, izanik ere, ez badira koraioak eta deliberatu, eta diren poltroinak⁵¹ eta bihozgabiak, adios gaztelia, adios jauregia; *Ville gaignée*, hiria hartu da, etsaiak egiten du jauregi eta gaztelu hartzaz nahi diana.

Gure arima da gaztelu eta jauregi eder bat eta bortitz bat. Momento oroz gaztelu haur kanpotik eta barnetik asetiatu da, atakatu da furioski eta pausu⁵² gaberik. Haren etsaiak dira deabrua, mundua, haragia eta bertze etsai bisibliak eta inbisibliak. Gerla kanpotik eta barnetik etsai gaixto hek jauregi eder hari, arimari, egiten dute, hala nola lehoin furiosak eta otso gose-mintia⁵³ ardi gaixoari egiten baitu. Hala dio apostolu batek: *Tanquam leo rugiens circuit quaerens quem devoret* (1 Pet. 5).

Baina noiz ere arima eder haren kanberan, gaztelian eta jauregian muniziona baita franko⁵⁴, erran nahi dut, orazonia, bijilantzia, umilitatia eta bertze bertutiak elgarrekila baitira juntatzen; noiz ere kapitain zuhur hau, herioaren, hiltziaren memoria, oritzia⁵⁵ eta beldurra, soldado koraioak, reso-

⁴⁶ Hala egiten baduzu. ⁴⁷ estrategiaz, taktikaz. ⁴⁸ garnizio, hau da, leku bat babesten duen soldadu oste. ⁴⁹ munizio; hornidura (armak, janaria). ⁵⁰ deliberatuak, ausartak, zirt-zartekoak. ⁵¹ koldarrak. ⁵² pausaldi, atsedan. ⁵³ gose-minduak; goseak amorratuak. ⁵⁴ noiz ere (...) baita franko: franko de-nean. ⁵⁵ oroitzea.

lutu eta deliberatu hau, Jenkoaren beldurra, edireiten baitira, adios kanpoa, adios etsaiak; ohoria barnian, desohoria kanpoan gelditzen da. Baina halaber arima haren, gaztelu jauregi haren kanberan ez bada probisionerik, ez bada bertuterik, ez bada kapitanik, ez soldadorik, ez bada herioaren, hiltziaren beldurrik, ez oritzerik, ez bada Jenkoaren beldurrik, ez amoriorik, hartu da gaztelia, hartu da jauregia, joan da arima, galdu da arima, *Ville perdue*. Hanbateki⁵⁶, neure adiskidia, has eta akaba, *a primo ad ultimum*: herioaren beldurra baduzu, aski duzu, herioaren beldurra ez baduzu, galdu zira.

Arkabuzariak⁵⁷ xuria⁵⁸ honkitu⁵⁹ nahi dianian⁶⁰ eta ehiztariak bere ehizia kausitu⁶¹ eta hil nahi dianian, batak egiten du so bere xuriari, eta bertziak bere ehizari, eskuin ez ezker bere begiak, bere besoak eta bere arkebuza makurtu gabe, eta ordian bai bata, bai bertziak badute esperantza nork bere kolpia ontsa eta uroski⁶² egingen diala, bata honkituko diala bere xuria eta bertziak bere ehizia. Baina den mendrena⁶³ bere begiak apartatzen badiutuzte bata bere xuritik, bertziak bere ehizetik, kolpiaren artikitian⁶⁴ danjeros da⁶⁵ lumak haragia eraman dezan⁶⁶, eta arkebuzaria bere bala, bere bolbora, bere drajeak⁶⁷ eta bere pena galdurik, konfusionetan eta desohoretan geldi dadin, eta haren irabazia oro izanen den bi zehabete⁶⁸ sudur, erran komuna den bezala.

Neure adiskidia: Jenkoak mundu huntan ezarri zitu ontsa bizirik ontsa hiltzeko eta, ontsa hilik, zeruko gloria eternalaren emateko zure hiltze onaren pagutan eta rekonpentsutan. Hiltze ona nahi baduzu, egizu so ardura-ardura⁶⁹ herioari. Herioak zuri oren oroz so egiten du; zuk hari egizu so; zuk hura edo hark zu tronpatu behar zutu; jokia eta partida kolpu batez doa; edo zuk herioa edo herioak zu tronpatu eta enganatu behar duzie; ez da itzultzerik, ez da bihurtzerik; edo gal edo irabatz; lehen kolpian doa gauza oro; ontsa hil bazite⁷⁰, parabisua zure; gaixki hil bazite, ifernua zure. Hartarakotz erran du ederki eta zuhurki apostoliak mundu guzier: *Statutum est omnibus hominibus semel mori*. (Hebr. 9). Ordenatu dela gizon eta emazte orori behin orok behar dutela hil; ez da birik, ez hirurik; erran da behin, *semel*. Kolpu

⁵⁶ Hainbestez, beraz. ⁵⁷ "Arkabuzaria": arkabuzez armatutako soldadua. "Arkabuz": antzinako su-arma, fusilaren antzekoa, ahotik kargatzen zena. ⁵⁸ jomuga, xedea, helburua. ⁵⁹ hunkitu, jomugari eman, helburua jo. ⁶⁰ duenean. ⁶¹ aurkitu. ⁶² zoriontsuki, hau da, arrakastaz, bete-betea joaz. ⁶³ den gutxiena, hots, oso gutxi bada ere. ⁶⁴ aurtikitzean, jaurti(ki)tzean. ⁶⁵ lanjeros da, arriskutsu da; arriskua du. ⁶⁶ lumadunak haragia eraman dezan; alegia, hegaztiak onik alde egin, ihes egin, dezan. ⁶⁷ draiak, perdigoiak. ⁶⁸ arra bete, arra bat. "Arra": zabalduriko eskuan, hatz lodienaren eta txikienaren arteko tartea. Beraz: arkabuzaria geldituko den ahoa bete hortz. ("Dejar/quedarse con un palmo de narices", gaztelaniazko esapidea). ⁶⁹ sarri-sarri, maiz-maiz. ⁷⁰ hiltzen bazara.

hari gogoaz emazu; hari faltarik ez egiteko, zaude presto grazian, bekatutik kanpoan. Hala egiteko, herioaz eta hiltziaz orit zite eta kolpu hartan jagoiti-kotz⁷¹ zure arkabuzak herioaren kontre eginen du kolpu, eta herioaren arka-buzak ez du eginen kolpurik zure hiltzian zure arimaren kontre.

Aesopus⁷², espiritu alegera⁷³ eta plazent hark, kondatzen du ederki bere librian eta bere fabuletan, egun batez lehoina, baita animal ororen erregia eta noblena, eritu zela eta zahartu, edo aumens⁷⁴ egin ziala eriarena; eta leze barna baten zolara⁷⁵ joanik, han zagoela heda-heda⁷⁶ etzanik noiz lo, noiz iratzarrik. Lehoin hunen eritasunaren berria bertze animalek entzun zute-nian, orok, nork bere aldian, bedera-bedera⁷⁷ bere bisita eman zutela lehoin hari eta oro joan zirela haren ikustera. Zer uste duzu lehoin hark, zer finezia⁷⁸ eta joko egiten ziala? Joan bezanbat hiltzen zutian oro eta, zuntzurretik lotu-rik, odola orori edaten eta egoskiten⁷⁹, eta moien⁸⁰ hartaz, eri zela estakuria⁸¹ hartan, bere xilotik eta bere lezetik higitu gaberik bonaxera⁸² egiten zian eta bere denbora ontsa eta alegeraki igaraiten, animale miserable haien odolaren despendioz⁸³. Finalki zer heldu zen? Axeria, baita animale ororen finena⁸⁴, joan da bere tornian⁸⁵ lehoin hunen bisitatzera eta bere erregiari bere egin-biden errendatzera⁸⁶. Heldu denian leze eta xilo haren tinira⁸⁷ eta mugala, so bat eginik leze hari, ikusi ditu gainetik behera joan ziren animalen hatzak⁸⁸ eta herexak⁸⁹, eta ez du ediren, ez ikusi batere hatzik, ez herexarik peti gora leze zolatik goiti⁹⁰ itzultzen zenik. Hanbateki⁹¹ jujatu du zuhurki axeriak leze hartrat⁹² joan ziren animaliak oro galdu eta peritu⁹³ zirela, zeren ez baitzen batere goiti itzuli, ez bihurtu. Jujatu du halaber ez zela on eta segur leze har-tan behera joaitia. Pentsamendu hartan zagoela, noizpait hasi da lehoina mintzatzen eta dio: “*Ma commère*”⁹⁴, sar zite, abantza zite. Bertze orok, zuk baizi, ikusi nute neure oiha⁹⁵ eta bisitatu neure eritasunian. Zuk ere ikus nezazu”. Axeriak arrapostu emaiten du ederki lehoinari eta dio: “Ene erregia, eri bazira, sendo zite ordu onian. Hementik zure ikustiaz kontent niz. Ez naite haboro⁹⁶ abantza; bidia ikusten dut zugarat jiteko, baina ez dut ikusten biderik zugarat hunat jiteko. Jenkoa lagun dakizula eta sendo zitzala. Zuga-

⁷¹ aurrerantzean. ⁷² “Esopo”: alegialaria, alegia-idazle, grekoa (K.a. VI. m.).

⁷³ alaia. ⁷⁴ aments; bederen, behintzat. ⁷⁵ hondora. ⁷⁶ luze-luze. ⁷⁷ ba-

nan-banan, banaka-banaka. ⁷⁸ amarrua, maltzurkeria. ⁷⁹ edoskitzen, xurga-tzen. ⁸⁰ bide, bitarte. ⁸¹ aitzakia; itxura egite. ⁸² oturuntza, bankete.

⁸³ gastuz, hots, kontura. ⁸⁴ amarrutsuena, maltzurrena, artetsuena. ⁸⁵ txandan.

⁸⁶ eskaintzera, ematera. ⁸⁷ goiko aldera, hau da, leizearen muturrera, amaiera-ra.

⁸⁸ arrastoak, lorratzak. ⁸⁹ aztarnak, zantzuak. ⁹⁰ gora. ⁹¹ Hainbestez,

beraz. ⁹² hartara(t). ⁹³ hil, galdu. ⁹⁴ Komai nirea, lagun nirea. ⁹⁵ ohean.

⁹⁶ Ez naiteke gehiago.

nat jin direnak jiteko balira, bat ez litezu jin⁹⁷". Gisa hartan axeriak bere bizia salbatu zian eta itzuli gibelerat⁹⁸.

Neure adeskidia: gure aitzinekoak oro joan dira, hil dira; gu ere hilen gira eta gure ondokoak ere bai. Behin hil dira sekulakotz. Bat ez da itzultzen herioaren xilotik eta hobetik⁹⁹. Behin hari, otoi, gogoa emazu. Ordian¹⁰⁰ falta egin badezazu¹⁰¹, jagoitikotz galdu zira eta azken oren hartan zure azken urratsa eta jauzia ontsa egin dezazun, zure bizi orotan prepara zite; zaude zentinelan; zure denbora orotan ez duzu behar ikasi lekzione bakoitz bat baizi, hori da ontsa hiltzia. Ikas ezazu ontsa zure lekzionia gauaz eta egunaz, orena jin dadinian, zure lekzionia ontsa ikasirik eta ontsa erranik, Jenkoa baitan ontsa hil zitian¹⁰². Eta zeren lekzione hori ezin ikasten baitugu gure bizian herioaz ez bagira oritzen, bertze egitekoak oro utzirik *à la part*¹⁰³, edukazu, zuhur bazira, oren oroz zure hiltziaren eta zure herioaren memoria eta beldurra zure begien aitzinian eta zure arimaren kanberaren erdi-erdian.

Laborariak bere elgian¹⁰⁴ bere ogia edo artoa urte batian galtzen dianian, harria, xixerria¹⁰⁵, tenpesta, orajia¹⁰⁶, hodeia edo lana dela kausa, ez du galtzen hargatik bere esparantza. Ondoko urtian bere damia¹⁰⁷ eta bere galtzia uste du reparatuko dila, urtia jin badadi¹⁰⁸ aberats eta prospero.

Artzainak mendian bere ardia eta aharia urte batian galdurik ere, edo berak hilik edo otsoak eta hartzak janik, ez du galtzen bere korajia eta bere esperantza, ustez jinen den urtian gehiago fortuna eta prosperitate ukanen dian¹⁰⁹ bere ardietan eta bere aharietan.

Erregiak, printziak, kapitainak, soldadoak, bere konbata eta bataila gerlan egun galdurik ere, uste du biharamenian ditxa eta fortuna hobe ukenen dila eta, egun haren etsaiak badu hartan abantaila, hark bihar hartan ukenen dila.

Jokalariak bere urria, zilarra eta mortsa¹¹⁰ oro galdu dianian eta jokatu, edo kartetan edo datoetan¹¹¹ edo bertze zoinbat jokotan, badu esperantza lehen jokoan jokatu zian dirua irabaziko dila, eta nola joko eta armak baitira erorten behin alde batiala¹¹², gero bertziala, jokalariak eta soldadoak badute esperantza, egun izanik ere maluros, bihar izanen direla dohatsu eta uros, bata bere jokoan, bertzia bere armetan. Hala dio ere poetak latinez:

⁹⁷ ez litzateke etorriko. ⁹⁸ atzera(t). ⁹⁹ hobitik, hilobitik. ¹⁰⁰ Or-
duan. ¹⁰¹ egiten baduzu. ¹⁰² zaitezen. ¹⁰³ aparte, alde batera. ¹⁰⁴ alo-
rrean, soron, lursail landuan. ¹⁰⁵ txingorra, babazuza, kazkabarra. ¹⁰⁶ ekaitza.
Orange (fr.) ¹⁰⁷ damua, kaltea. ¹⁰⁸ etortzen bada. ¹⁰⁹ izango duen. ¹¹⁰ pol-
tsa. ¹¹¹ dadoetan. ¹¹² batera.

Victorem a victo superari saepe videmus. Ikusten dugu anitz orduz garaitiak garaitzalia¹¹³ garaitzen diala. Hitz batez anitz erran dezadan, ez da mundian gauzarik hain galdurik eta desperaturik, non ez dian zerbait erremedio eta konfortu, herioak baizi. Hark ez du eta ez ukenen. Hargatik, neure adiskidia, zaude beha zein aldetarik jinen den. Behin jinen da, baina ez gehiago; behin hartan haren kolpiak atrapatzen bazitu estatu onian, grazian, ifernuaz, dea-bruaz, bekatiaz eta herioaz jagoitikotz trufatuko zira; aingeruen artian, arima urosen artian jarriarik egonen zira. Baina haren kolpiak estatu gaixtoan, bekatian, atrapatzen bazitu, errazu adios zure paradisuko parte onari, eta segurta zite ifernian edirenen duzula kanbera gorri bat, oro suz egina, eta han jagoitikotz xispildurik¹¹⁴ eta errerik egonen zirela gauaz eta egunaz, erraiten dian bezala Eskritura Saindiak mintzo delarik demonioez eta arima damnatuez¹¹⁵: *Cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum.* Turmentatu izanen direla sekulakotz, gauaz eta egunaz.

[...]

¹¹³ garaituak garaitzailea.

¹¹⁴ errerik, kiskaldurik.

¹¹⁵ kondenatuez.

Laugarren kapitulua (zatia)

Kapitulu honetan, Tartasek frogatu nahi du *arrazoinez ontsa hiltzeko bidia dela herioaz eta hiltziaz oritzia*.

Autoreak, lehen arrazoiaren barruan, gizakiarentzat itzalak duen garrantzia erakusten du. Gizakiaren biziak itzala dirudi; areago, gizakia eta itzala biak bat dira. Argirik gabeko gizakiaren alderdia ere aipatzen du. Bekatua eta itzala lotzen ditu, eta itzalpe horretan bizitzeak infernuko ateetara eramaten du. Testu horretan errepikapenak erabiltzen dira: erretorika beharrezkoa da, autorearen helburua arreta piztea eta irakurlea testuari lotzea, bien arteko lotura sortzea, baita. Hemen ere kondaira ageri da, narrazioak mezua eta ulermena errazten baititu.

Itzalak Axularren itzala ekartzen du gogora, Axularren inguruan sortutako legenda: Axularrek akordio zuela demonioarekin, bere itzala utzi ziola demonioari, bere ikasketen ordaintzeko, eta, horrela, Sarako erretorea itzalik gabe bizi zela.

Argia eta itzala errealtatearen bi alderdiak dira; haien arteko borrokaz desoreka dator, baina baita sorkuntza, hobekuntza, ere; inertzia da txarrena. Bizidunak du itzala, herioaren munduak ez du itzalik. Itzala izan daiteke espiritualitatearen metafora.

Laugarren kapitulua

[...]

Gizonaren bizia itzala iduri da, zeren hala nola gauaz ilunpian, itzalian deno¹, beldurti baita eta ez baitu korajerik, hala-hala² gizona mundu hontan deno, ala den grazian, ala den bekatian, beldurrian beti-beti bizi da. Bekatian bada, beldur da, herioak bere bekatian atrapatutik, Jenkoaren justizia eternalak infernuko pena eta su eternalera kondenatzen dezan. Hargatik erran du Eskritura Saindiak: *Pavor is qui operantur malum*. Gaixki egiliak, bekatotariak eta bekatoresak, beldurrian oren oroz bizi dira. Grazian bada gizona eta emaztia, orobat beldurrian bizi dira, lotsaz Jenkoaren grazia gal dezaten. Hargati erraiten zian profeta roialak³: *Timor et tremor venerunt super me, et contexerunt me tenebrae* (Psal. 54). Ene espiritia eta ene gorpitza, ene hezurak eta ene zainak lotsatu⁴ dira, ikaratu dira, ilunpian eta itzalian baintz bezala, zuti bortxa nago⁵. –Zeren beldur zira, errege handia? –Lotsa nitz⁶ eta beldur nitz neure Jenko onaren grazia gal dezadan. Gehiago diot, gizon justua ere ez da segur ala den grazian, ala bekatian. Bere konfesione ona egin dianian jaun apezaren aitzinian, harganik errezebitu absoluzione saildia eta aldare saildian sakramendu saildia, behar du esperantza hartu

¹ den bitartean. ² halaxe. ³ errege profetak, David errege-profetak. ⁴ beldurtu; izutu. ⁵ neke handiz, ondo kostata, nago zutik. ⁶ naiz.

grazian dela eta gero ere bai, bekatu mortalik egiten ez badu, obra onetan pertseberatzen badu. Baina segurta dadin dudarik gabe, *infallibiliter*⁷, Espiritu Saindiak edo zoinbat aingeruk Jenkoaren partez ez badeza rebela⁸ eta berria erran, ezin diro⁹. Hala dio Salomon zuhurak: *Nescit homo utrum odio vel amore dignus sit* (Ecclsi. 9). Ez daki gizonak ala den grazian, ala bekatian.

Hanbateki¹⁰ gizona mundu hontan deno, ilunpian eta inorantzian bizi da, ala den justu, ala den bekatore, eta haren bizia itzala iduri da, itzala bezala doa: *Fugit velut umbra*.

Gizonaren bizia itzala iduri da. Hala nola itzalak gizona hotzen¹¹ eta freskatzen baitu, hala-hala mundu hontan deno, bekatian bizi denian, Jenkoaren graziaren eta haren amorioaren suia galdurik, bekatiazen itzalak eta lanoak hotzen du eta karrointatzen¹², eta manera hartan gizonaren bizia itzala iduri da. Gizona eta itzala biak bat dira: *Dies eius sicut umbra praetereunt*. Gauaz itzalian eta ilunpian gizona hotzak hobeki eta gehiago honkiten¹³ du ezi ez egunaz¹⁴, zeren egunaz iguzkiak lurra eta gizona argitzen eta berotzen baititu eta gauaz aldiz ez; egunaz bai, gauaz (ez). Manera berian, nola gizona bekatiazen itzalian gehiago bizi baita, ezi ez Jenkoaren amoriaren argian, gizona itzal eta itzala gizon gertatzen da: *Dies eius sicut umbra praetereunt*. Uda gorrian eta beroan beroaren kontre xerkatzen du itzalbe on bat freskatzeko, eta negu hotzian eta gogorrian su on bat edo iguzki bero bat ontsa berotzeko; eta nola udan itzalak gizona hotzen eta freskatzen baitu eta neguan suiak eta iguzkiak gortzen¹⁵ eta berotzen, hala-hala bekatian denian bekatiazen itzalak hotzen du eta itzaltzen haren bihotza, hala nola Jenkoaren amorioak, su batek eta iguzki batek bezala, baitu azkartzen¹⁶ eta berotzen. Eta zeren gizonaren bihotzian mudiaren amorioa hobeki eta barnago lantaturik¹⁷ eta josirik egoiten baita, ezi ez Jenkoaren eta zeruko gauzen ohoria, mudiak eta bekatiazen haren bihotza, hotzak eta itzalak bezala, desegiten dute, desbistatzen¹⁸, hotzen eta itzaltzen. Hargatik erran du apostolu ebanjelistak: *Qui diligit mundum, non est charitas Patris in ipso* (1 Joan. 2). Mundia maite dianak ez du karitaterik, halakoaren bihotza hoztu da eta karrointatu, zeruko sutik ez du parterik.

⁷ hutsik egin gabe. ⁸ ez badu ezagutarazten. ⁹ dezake. ¹⁰ Hainbestez, beraz. ¹¹ hozten. ¹² karroindatzen, izozten, hormatzen. ¹³ hunkitzen, eragiten, erasaten. ¹⁴ ezen ez egunez; hots, egunez baino. ¹⁵ goritzen, berotzen, alegia. ¹⁶ indartzen, bizkortzen, sendotzen. ¹⁷ landaturik; ezarririk. ¹⁸ desitxuratzen, mozorrotzen.

Jonas¹⁹ profeta Ninive²⁰ herritik jalkiten zela orienteko herrian, iguzkiak, bidian zoela²¹, su batek bezala, hurren²² xispiltu²³ eta erre zian. Gure Jenkoak dolu eta konpasione ukan zian bere profetaz eta, eraginik itzalbe on bat huntz orstoz, itzalbe hartan profeta gaizoa freskatu zen, pausatu eta desalteratu²⁴: *Praeparavit Dominus Deus hederam et ascendit super caput Ionaë, ut esset umbra super caput eius, et protegeret eum, laboraverat enim, et laetatus est Ionas super hedera laetitia magna.*

Itzalbe hartan zeno²⁵ Jonas profetak ez zian ikusten iguzkia, ez senditzen ere haren bero handia. Figura²⁶ handi bat zen itzalbe hura gizon bekatoriaz mundu hontan. Gizona mundu hontan bekatiaren itzalbian deno, Jenkoak, iguzki eder hark, ez du ikusten; haren argiak, haren suiak, ez du argitzen, ez du berotzen. Huntz orsto haien pian gorderik dagoen bekatoriaren bihotza gizon hark ere, bekatiaren itzalbe hartan deno, ez du ikusten, ez senditzen zeruko suia, Espiritu Saindiaren suia. Hanbateki belz-beltza, hotz-hotza, itzala bezala dago gizona mundu hontan, eta nork ez du erranen gizona itzal bat dela eta itzalak bezala bere egunak eta bere denbora igaraiten diala? *Dies eius sicut umbra praetereunt.*

Gizonaren bizia itzala iduri da, zeren itzalak eta ilunpiak gizonari loa lehen²⁷ emaiten du, ezi ez egunak edo argiak. Lo egin nahi dianak²⁸ ere egunaz, komunzki bere kanberaren bortak eta leihoak zerratzen ditu loaren eta pausiaren²⁹ hobeki hartzeko. Hala-hala³⁰ gizona mundu hontan, munduko on denboralen itzalaren pian, loak hartzen du eta, zeluko gauzer bere begiak zerraturik, Jenkoaren zerbutzian eta obra onetan aurer³¹, laxo³², negligent³³ eta berandiar gertatzen da. Bekatiaren loan eta lohian, abariziaren suiak erre-rik, haren egarriak alteraturik³⁴, haren gosiak janik, munduko onen itzalbian bizi da, jagoiti³⁵ bere pausia ediren bage eta alterazionia³⁶ freskatu gabe.

Elias³⁷ profetak ene egia eder haur bere denboran figuratu³⁸ zian eta re-presentatu. Egun batez, bere etsaien ihesi zoela desertian behera, jenebria³⁹

¹⁹ Bibliako *Jonas* liburuan ageri den profeta (K.a. VIII. m.). ²⁰ Mesopotamian, K.a. III. milurtekoan sortutako hiria. Asiriaren inperioaren hiriburua izan zen K.a. XVIII. mendetik VII. mendera bitartean. ²¹ zihoala. ²² ia-ia, kasik. ²³ kiskali. ²⁴ egarria ase, kendu / asaldura, aztoramena baretu. ²⁵ zen bitartean. ²⁶ Hots: itzalpe hura figura, irudi, argigarri eta nabarmena zen. ²⁷ lehenik, aurren-aurrena. ²⁸ due-nak. ²⁹ pausuaren, atsedena. ³⁰ Halaxe. ³¹ auher, alfer. ³² zabar, motel. ³³ axolagabe. ³⁴ egarriturik / aztoraturik, nahasirik. ³⁵ sekula (ez), inoiz (ez). ³⁶ egarria / aztoramendua. nahasmendua. ³⁷ Bibliako *Erregeak* liburuetan ageri den profeta judua (K.a. IX. m.). ³⁸ irudikatu, adierazi. ³⁹ "Ipuru": altzifrearen familiako zuhaixka, hosto-zorrotzekoa eta oso urrintsuak diren baia-motako fruitu beltz edo moreak ematen dituen (*Juniperus communis*). *Enebro* (gazt.); *genévrier* (fr.).

deitatzen den zuhaintze baten itzalian loak hartu zian eta, ainguru bat zelutik jinik, iratzarri zian eta mintzatu gisa hontan Jenkoaren partez: “Profeta Elia, zuti zite, jan ezazu, edan ezazu”. Eta ogizko opil bat eginik, hauspian errerik, eman zeron⁴⁰ ogi opil hartarik jatera eta ur edatera, eta erran: “Jan ezazu, edan ezazu, bide luze bat eta handi bat orano igaren behar duzu”. Profeta gaizoak bere jan-edana eginik eta azkarturik⁴¹ bere jan-edanaz, berrogei egunez eta gauez ibili zen desertu hartan eta arribatu⁴² uroski Horeb Jenkoaren mendi benedikatu hartara. Hala dio Eskritura Saindiak: *Obdormivit Helias in umbra iuniperi, et ecce angelus Domini tetigit eum et dixit illi: “Surge et comede, grandis enim restat via”. Ecce ad caput suum panis subcinericius et vas aquae. Comedit ergo et bibit et ambulavit in fortitudine cibi illius quadraginta diebus et quadraginta noctibus usque ad montem Dei Horeb* (3 Reg. 19). Hala-hala egiten du gizonak mundu huntan: bere plazeren, bere onen, bere bekatien itzalaren pian loak hartzen du, lo egiten du; alabaina bere loan eta bere plazerian lo onik ez du egiten, ez plazer onik hartzen, zeren haren loa, haren plazera, baitira labur, faltsu eta tronpur⁴³. Hala ere representatzen du jenebra. Zuhaintze idor hark, haren frutiak eta haren itzalak, guti balia dute; haren frutiak ez dira on, eta haren itzala ere ez da zabal hedatzen bertze zuhaintzen itzala bezala. Haren orstoak, liliak, frutiak, itzalak, ezdeus dira. Halako dira mundu hontako plazerak, ohoriak, onak eta boteriak. Alabaina, gizona haien itzalaren pian laket da, plazer hartzen du, lo egiten du eta, ez baleza⁴⁴ lo hartarik zoinbat ainguruk iratzar, profeta Elia egin zian bezala, herioak lo hartan atrapaturik infernura sekulakotz lo egitera joan laite⁴⁵.

Nork nahi du erran gizona ez dela itzal bat, ene razoinak libru hontan ikusirik? Eta ez badeza⁴⁶, bere miseria ikusirik, bere herioaren memoria bere begien aitzinian ardura-ardura eduki, nik erranen dut gizona dela arsto⁴⁷ bat, zamari bat eta brutal⁴⁸ bat.

Itzalbe hontarik jalkirik, dugun ikusi⁴⁹ gizona zenbat miserable den eta zenbat obligazione dian bere hiltziaz oritzeko, nahi bada mundu hontarik landan, hilez geroz, Jenkoa baitan bizi eta salbatu.

[...] ⁵⁰

⁴⁰ zion. ⁴¹ indarturik, bizkorturik. ⁴² iritsi, ailegatu. ⁴³ engainari, faltsu.
⁴⁴ ez balu (...) iratzarriko. ⁴⁵ liteke. ⁴⁶ ez badu (...) edukitzen. ⁴⁷ asto.
⁴⁸ (abere) basati, basapiztia. ⁴⁹ ikus dezagun. ⁵⁰ Honenbestez, hemendik aurrera, Tartasek gizakiaren miseriaz, ezerezaz, jardungo du.

3. MANUEL LARRAMENDI (1690 - 1766)

Manuel Larramendi (Andoain, 1690 - Loiola, 1766) Euskal Literaturaren idazlerik nabarmenenetakoa da, nahiz eta idatzi zituen euskarazko testuak bakanak izan. Izan ere, Larramendik testu oso gutxi sortu zuen euskaraz, baina gutxi horietako gehienak antologikoak dira. Ez zitzaizkion horretarako dohainak falta. Mitxelenak idatzia du Larramendik gaztelaniazko literaturaren antologietan agertu beharko lukeela, hizkuntza horretan idatzi zituen testuen dotoreziagatik.

Dena den, euskaraz idatzi zituen testu gutxiez gain, Euskal Literaturaren barruan, Larramendiri garrantzia beste alde batetik datorkio. Izan ere, euskaraz gutxietsita zegoenean, Larramendik euskararen perfektutasuna eta edertasuna sutsuki aldarrikatu zituen, munduko edozein hizkuntzarekin konparagarria zela esanez –edo nagusiagoa ere bai, agian–, obra honetan, esaterako: *De la antigüedad y universalidad del vascuence en España. De sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas. Demostración previa al Arte, que se dará a luz de esta lengua* (1728). Tesi horrekin Larramendik euskal literatura testuak idazteko ezinbesteko baldintzak finkatu zituen: lehenik, euskaldunen euskararekiko autoestimua: *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabria. Cuestión decidida si las provincias de Bizkaia, Gipuzkoa y Araba estuvieron comprendidas en la antigua Cantabria* (1736); eta bigarrenik, euskararen idazkera landu beharra: *El imposible vencido. Arte de la lengua vascongada* (1729); *Diccionario trilingüe del castellano, vascuence y latín* (1745).

Larramendik helburu bi horiek zituen, zeren, bere tesiei jarraituz, Euskal Literaturaren loratze berria gertatu baitzen –Hegoaldean, batik bat–, idazle ugariren bidez: Agustín Kardaberaz, Sebastian Mendiburu, Joan Antonio Ubillos, Joan Bautista Gamiz, Pedro Antonio Añibarro, Frai Bartolome Santa Teresa, Joan Bautista Agirre, Jose Ignazio Gerriko, Frantzisko Ignazio Lardizabal... Larramendik sustatutako oinarritzko norabide-aldaketa, gaurdaino ere iritsi da.

Atalaren sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO
Oin-oharrak: Lantaldea

San Agustin eguneko sermoia

Koldo Mitxelenak, bere ustez Euskal Literaturaren antologia guztietan agertu behar duen San Agustin eguneko sermoi horretaz ari zelarik, ezin hobeto bildu zituen panegiriko honen literatura balioak: “con su exuberancia, sus *calembours* y sus paradojas es un magnífico aparato de pirotecnia verbal quemado brillantemente desde el púlpito en un día de gran solemnidad” (1960: 98 / 2011, XIII: 149). San Agustinen sermoia idazle klasikoei horren gustukoa izaten zaien hiperbole ausart baten gainean eraikia dago. Larramendiri hain iruditzen zaio handia (San Agustin) non gutxi deritzon *zeruari eta hark daramatzien argi* (santu / santa) *guziei, hura neurtzeko eta konparatzeko*. Eta areago: *Nik bildu maisuen lorea, eta nik nahastu edozein santuri dagokan argi-pila batean, doktore guzien erpina, santu guzien bikaina, teologo guzien gailurra, fedearen habea, Eleizaren kutuna, hitz batean, Agustin hau, guzientzat jaiorikako atsegina eta poza?*

Ohartzekoa da Larramendiri gustukoa zitzaien erretorika-polemikaz baliatzen dela testu honetan entzule eta irakurleen arreta bereganatzeko. Zotzetik ziria: *Huts egin dezu, esango dirate filosofo bekoz kodunak... Hala ere, ez naiz ikaratzen berriz badiot ez zala bestelakoa izandu mundu honen lehenbiziko argia* (San Agustin, alegia)... *Bijoaz orain filosofo errietariak... Eta orain badiot ezen gure Aita San Agustin handia dala argi hura bezelakoa izatez... Bai egia balitz, esango didazute... Ez nuen uste hain gogor egongo zinatela... baino nik samurtuko zaituztet... Itxozu, esango dit kontuan dagoanen batek; itxozu... Ez nazute berdin ikaratuko...*

Sermoia, lehenengo aldiz, Jose Ignazio Aranek argitaratu zuen, hainbat emanalditan. Horietako bat: “Eleizako erakasle aundi San Agustiñ-en doanditza, Jesus-en Lagundiko A. Manuel Larramendi-k erausiya”, *Euskal-Erria*, 1885-07-01, 161-167, 193-197 eta 225-228. Bertan dioenez, ez dago garbi Larramendik non egin zuen bere sermoia: Azpeitian, Hernanin, Mendaron edo Mutrikun.

Bertsio eta oharren oinarria: “San Agustin eguneko sermoiairen edizio kritikoa”, *Sancho el Sabio*, 2018 (Extra 2), 39-72. [Edizio kritikoa: Jabier Kalzakorta]. Oin-oharretarako eta testuaren zenbait formatarako baliatu da, baita ere: “San Agustin eguneko sermoia”, *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Bilbo / Andoain: Euskaltzaindia / Andoaingo Udala, 1990, 58-72. [Edizioa: Patxi Altuna eta Joseba Andoni Lakarra].

San Agustinen doanditza¹

Vos estis lux mundi (Math. 5, 14)².

Argi asko degu gaurko Ebanjelioan. Kristo gure Jaunak ondratzen ditu Eleizako doktore santuak argiaren izen ederrarekin: *Vos estis lux mundi*. Eta honezaz bidea irikitzen digu doktore santu bat alabatzeko halako bide berdin

¹ laudoriozko hitzaldia; panegirikoa. ² “Zuek zarete munduaren(tzat) argia”. Testu biblikoen euskarazko bertsioak *Elizen arteko Biblia*-tik (2004, 2. edizioa) daude hartuak.

argizkoa, zeina begien aurretik kentzen eta galtzen badegu, edo itsuka ibili, edo ilunpean gelditu beharko degu.

Argiaz hitz egiten degunean, gogoratzen ohi zaizkigu berehala eguzkia, ilargia eta beste zeruko izar guziak. Baina ez dakit nolakoa natorren gaur: ez det arkitzen zeru guzian gauza baterako behar dedan dinako argirik. Goizeko izar harako eguna dakartenak, ilunabarreko harako gau-karraioan dabil-tzanak, goizean zilarrezkoak, arratsean urrezkoak badirudite ere, ez naute betetzen, ukitzen, gozatzen: hain nator gozakaitza. Izarrak ez dira gauza; eguzkia argi gitxi duena; Zodiako guzia (zeru-troza³ haundi hura, eguzkiaren urte guztiko bidea) troza laburra da nere pentsamentua lotutzeko.

Aita San Agustinez hain dakart buru hau beterik, eta hain iduritzen zat haundia, non gitxi deritzadan zeruari eta hark daramatzien argi guziai, hura neurtzeko eta konparatzeko. Nola bada? Eskriturak ez ditu neurtzen inon diran santurik handienak zeruan diraden argiak? Hala da egia. *Fulgebunt justi sicut sol. Fulgebunt quasi stellae in perpetuas aeternitates*⁴. Zergatik bada neurri behar ez degu haiekin berakin? Nor? San Agustin? Ez horixe. Eskriturak badaki zer dion; eta diona baino gehiago ere adierazten badaki. Ez dakit hainbeste, ez det halako somarik⁵. Zer bada! Nik bildu maisu guzien lorea, eta nik nahastu edozein santuri dagokan⁶ argi-pila batean, doktore guzien erpina, santu guzien bikaina, teologo guzien gailurra, fedearen habea, Elei-zaren kutuna, hitz batean, Agustin hau, guzientzat jaiorikako atsegina eta poza? Ez diot inori halako nahigaberik egin nahi. Argi eskaxak dirade horiek; hodeitzen⁷, iluntzen, gerizpetzen⁸ diranak. Bila zadazute, arren, beste argi hobeago bat eta idoroko dezute, batean eta bestean biribilatzen⁹ badituzute, eguzkiaren, ilargiaren eta izar guzien argiak. Ez da posible? Bada ordea: goa-zen ezpere¹⁰ mundua jaio zan lehenbiziko hiru egunetara, eta haietan arki-tuko degu horrelako argiren bat. *Dixit Deus, fiat lux; eta facta est lux*¹¹.

Lehenbiziko argi hartatik, diotenez, egin zituen Jangoikoak laugarren egunean, eguzkia, ilargia eta izar guziak eta hala orain hainbeste izarretan isuria eta bakandua dagoen argia, batean biribilatua egondu zan lehenengo hiru egunetan: *Primo die factam esse universam lucem splendidissimam*, dio Teodoretok, *quarto die fuisse eam in Solem et Lunam, caeteraque sidera*

³ "Troza": larruz forratutako soka lodia, belaontzian gibel masta lotzeko erabi-lia. ⁴ *Daniel* 12, 3: "Jakintsuek ortziak bezala distiratu dute, eta besteei bide zu-zenetik ibiltzen lagundu dietenek izarrak bezala betikotasunean".

⁵ sumarik; zolitasunik, trebetasunik, senik. ⁶ dagokion. ⁷ hodeitzen, lainotzen. ⁸ itzalpetzen; iluntzen. ⁹ biltzen, batzen. ¹⁰ bederen; bestela. ¹¹ *Hasiera* 1, 3: "Eta Jainkoak esan zuen: 'Izan bedi argia'. Eta izan zen argia".

dispertitam. Horra bada doi-doi, nik behar dedan argia, argi guzien lehenik jaioa; argi errainu guzien hasiera eta jaiotza. Argi hau da San Agustinen sinbolorik ederrena. Zer? Hona erakusgarri hobeto dagokana; beste guziak baino haren antz handiagoa duena. Dira beste doktoreak, eguzki ta izar batzuek bezela; horiek dirade argi bigarrenak beste lehenbiziko batetik eginak eta prestaniak¹². Biz ordea, San Agustin munduaren lehenbiziko argia bezela, beste guzien iturria, ez gereizik¹³, ez horeirik¹⁴, ez ilunberik ezagutu zuena. *Vos estis lux mundi*. Zerren, Santo Tomas aingeruak dionez, Jainkoak lehenbiziko argi hura egin zuen argi-hutsa; argi-hutsaren izatea zegoan erara¹⁵, argi “guziakikoa” eta “guzierakoa”. *Secundum communem lucis naturam*.

Huts egin dezu, esango dirate filosofo bekoz kodunak; begitandu¹⁶ zatzu; hoiek dirade ametsak eta kontuak, Platonen iduripenak, egiarik bagekoak, ipuiak eta gezurrak. Ez da inoiz ikusi, ez eta ikusiko ere horrelako argirik, argi-hutsa danik, argi-hutsaren izatea daukanik, argi “guziakikoa” eta “guzierakoa” danik. Oraindaino sortu diran argiak izan dira argi hau edo hori, argi bata edo bestea, argi ilunago edo arraiago, argi gutxi edo jori; baina ez argi-hutsaren izena edo izana duanik; ez honena, ez harena, ez inorena danik; ez da hori eginkizuna, ezinkizuna baizikan.

Hala ere, ez naiz ikaratzen berriz badiot ez zala bestelakoa izandu mundu honen lehenbiziko argia. Ez da hau nere erauzia¹⁷; Santo Tomasek dion egia bat da. *Oportet dicere lux primo die fuit producta secundum communem lucis naturam; quarto autem die attributa est luminaribus determinata virtus ad determinatos effectus*. Bijoaz orain filosofo errietariak¹⁸ Santo Tomasegana eta esan biezote¹⁹ aurkez aurke²⁰ ametsak edo iduripenak diradela. Jakin bezate izan dala munduan argi bat “guziekikoa” eta “guzierakoa”, geren adiunetik²¹ kanpora, argi-hutsa, zeini argi-hutsaren izena ta izana zegokan; latinez argi *ut sic*, eta euskeraz hobeto “argia-hutsik”; *secundum communem lucis naturam*.

Eta orain badiot ezen gure Aita San Agustin handia dala argi hura bezelakoa izatez, egiaz iduripenik bagea; argi bat “guziekikoa” eta “guzierakoa”; argi guzietan arkitzen dana; izandu diran, eta orain diraden, eta gero izango diraden inondikako argi guzietan ere sortuko dana. San Anbrosio da argi bat eta bakar; San Jeronimo beste bat eta bakar; San Gregorio da argi hau, San

¹² Hitz honek hutsa dirudi (Altuna eta Lakarra). ¹³ itzalik. ¹⁴ hodeirik.

¹⁵ Agian, “zegokan” behar luke, hots, zegokion erara. ¹⁶ irudit. ¹⁷ Hots, neronek ateratako burutazioa, asmazioa. ¹⁸ errietariak; errietarako joera dutenak, ez-tabaidazaleak. ¹⁹ biezaiote. ²⁰ aurrez aurre. ²¹ aldiunetik, denbora bitartetik, mementotik.

Isidoro argi hori, San Juan Krisostomo, Nazianzeno, Santo Tomas, San Buenabentura dirade bat, bi, hiru, lau, argi txitezko ederrak; baina bakarrik San Agustin ez da argi bakarra, ez da bata ez bestea, ez da hau ez da hori. Zer da bada? Lehenbiziko munduaren “argia”, “guziekikoa” eta “guzierakoa”; argi bat eta argi asko, eta argi guzia dagokana. *Secundum communem lucis naturam*. Eta argi²² hau bera nere ustez adierazotzen digu egungo Ebanjelioak esaten duenean “San Agustin dala munduaren argia”; esan gabetanik zer argi dan, nolakoa dan, nondik edo nongoa degun argi hau. *Vos estis lux mundi*. Horra bada nere sermoi-gaia. Ondo mehea eta segaila; zeinaren, behar dan bezela, edertzeko eta apaintzeko, grazia askoren beharra daukat. Eska dezaiogun grazia guzien Amari esaten diogula: “Agur Maria”.

Lehenengo partea

Lux mundi lucens.

Nere sermoi-gaia da esatea gure Aita San Agustin handia, izandu dala mundu honen lehenbiziko argia, eta hura bezelakoa. Elkargana ditzagun biok eta agiriko da zein ederki dagokan San Agustini lehenbiziko argiaren izena, eta berriz lehenbiziko argi horri zer polliki datorkion San Agustinen antza eta iduria. *Vos estis lux mundi*.

Lehenbiziko argi hura izandu zan argi hutsa, zeinaren erraino²³ eder irazekiak²⁴ ez ziran emendatu²⁵ inoiz, ez galdu, ez likistu ere hodeiez, ilunez, gereizez. Eta hona berehala gauza bat San Agustinen argiari faltatu zitzaiona. Noskiro ez dakigu San Agustin izandu zala lehenbizian gau erdia baino ilunago lainoz, hodeiez, gereizez, itsusiz betea? Badakigu. Era batean bere erara bizitu ez zan? Bazan. Bere amandre gaixoari ez ziozkan nahigabeak egin ehunka eta milaka? Baziozkan. Ez zirudien bere gazte denboran lagunak baino txoroago, errazago, limuriago²⁶? Bazirudien. Horrezaz gainera, eta gaiztoagoa dana, itsutu ta erori ez zan manikeo²⁷ zitalen hutsegin likitsetan, eta hondaturik egondu ez zan leize izugarri batean? Hala da egia. Eta hori da San Agustin argia izatea, eta beragandik argi errainu ederrak isurtzea? Ez da hori. Beraz ez da San Agustin argia eta are gutxiago munduaren lehenbiziko argi hura bezela. Bada ordea: eta hori hobeto aditzeko, arreta guziok lehenbiziko argi hartaz Eskriturak dionari.

²² Hautabidea: *Eta arc* (Kalzakorta). ²³ errainu. ²⁴ piztuak. ²⁵ gehitu, areagotu. ²⁶ lizunago; atseginzaleago. ²⁷ “Manikeo”: Mani-k (K.o. III. m.) sortutako doktrinaren jarraitzailea. Bi printzipio sortzaile dira: bata, ongirako, bestea, gaizkirako.

Egin zuen Jaungoikoak argi hura esan degun bezela argi-hutsa, eta horregaitikan ere baziduriaren iluntasunean bildurik zegoala; edo behintzat iluntasuna argiari alderen batetik bazitxekala²⁸. Hargatik Jainkoak, itsatsirik zeudela biak elkar, bata besteagandik bereiztu zuen, *Divisit lucem a tenebris*. Esango nuke nik, lehenbizi hartan iluna eta argia alkar itsatsirik eta heldurik, nork nori eragingo zion, zeinek zein garaituko zuen ibili ziradela; noiz eta Jainkoak ikusirikan burrukari biak, erdian bitarteturik, aparterazo zituen, *Divisit lucem a tenebris*²⁹. Eta orduan argiak bere errainu guziak libre zeuzkaziela³⁰, hain bete-betean jo zuen bere etsai ilun itsusi hura, non sekulako beregandik iges eragin zion, eta horrekin bera gelditu zan betiko argi huts ederra.

Hauxe bera gertatu zitzaion San Agustinen argiari; ta hara nola. Bataiatu artean gizon guziok ez ohi gera, San Pablok dionez, gaba eta iluna baizikan, eta bataiatutzeaz zerura jaioez geroz, orduan egin ohi gerade argi, *Eratis enim aliquando tenebrae, nunc autem lux in Domino*³¹. Orduan, Jainkoak nahita, igesi dijoaz gugandik ilunak eta gauak; orduan Jainkoak berak izitutzen ditu alkargandik argia eta iluna, *Divisit lucem a tenebris*. Eta orain San Agustinen-gana.

Egin zuan Jainkoak, argi-hutsa izateko mundu honetan; eta horra non berehala eraso zioten ilunak eta gabak; bildu eta estali zuten beren itsutasun ta itsustasunean; heldu eta itsatsi zitzaiozkan³², eta hain lazki, non zirudien emendatu behar ziozkatela³³ bere argiak, eta ito bere argi-errainu guziak. Noiz ordea zan hori? Zerura jaio baino lehen, kristau egin baino lehen, graziaren mundu ederrean, anarteraino ezer ere ez zanean. Orduan da gabaren aldia; orduan ilunak agintzeko mendea. *Eratis enim aliquando tenebrae*. Ordukoak dira San Agustinen hodeiak, gereizeak, hutseginak: ez arkitu zanez gerozkoak, ez bataiatu zanetik eginak eta ikusiak; bada harrezkero izandu da San Agustín, argia ez ezen, argi guztietatik argi-huts garbi ederrena. *Nunc autem lux in Domino*. Ez inoiz ilundu, ez hodeiatu, ez eklipsez ezkutatu dana; bai beragandik itzal guziak urruti bota zituena. Eta horra, oso-oso nola dan San Agustín, lehenbiziko mundu honen argia bezelakoa. *Vos estis lux mundi. Fiat lux, et facta est lux*.

Bai egia balitz³⁴, esango didazute; bai egia balitz ez zala inoiz ilundu San Agustinen argia bataiatu zanez geroztanik; ez da ordea hori egia izan; zerren

²⁸ atxikitzen baitzitzaiola. ²⁹ *Hasiera* 1, 4: "Ikusi zuen Jainkoak argia ona zela eta bereizi egin zuen ilunpeetatik". ³⁰ zeuzkala. ³¹ *Efesoarrei* 5, 8: "Izan ere, garai batean ilunpetan bizi zineten; orain, aldiz, argitan bizi zarete". ³² zitzaizkion. ³³ zizkiotela. ³⁴ Hobe bai egia balitz, oxala egia balitz, alegia.

badakite guziak, santuak berak egin zituela liburu bi, bata bere pekatuak aitortzeko, bestea bere hutseginak eta oker esanak zuzentzeko. Zer dira gaizki eginak eta gaizki esanak, ez bada gaba, iluna, itzala, itsusia³⁵? Beraz, ez da San Agustín argi-hutsa; ez da lehenbiziko munduaren argia.

Ez nuen uste hain gogor egongo zinatela San Agustín argiarekin; baino nik samurtuko zaituztet. Diot bada bildurrikan gabe, ez zala inoiz ere ilundu San Agustín argia. Ez degu zer ukitu haren pekatuen gainean; zerren ares-tijan ginion³⁶ bezela, zerura jaio baino lehenagokoak ziran. Beste hutseginak hain ez zuten ilundu San Agustín argia, non gehiago edertu zuten, eta bihurtu zuten argiago. Hau da doktore santu honen gloriarik handiena: luzitzea argiaz; argiaz ez ezen, ilunez ere bai; erakustea munduari ondo eta zuzen esanekin ez ezik, oker eta zeharrera esan zituenakin ere bai. Izan zituena, bai, bere gabak argi honek. Nolakoak ordeak? Harako Davidek esan zituen bezelakoak, txit asko jakinak, gau bata besteari elkar jakiundea³⁷ erakusten ziakeenak³⁸. *Et nox nocti indicat scientiam*³⁹.

Gehiago ikasi du munduak San Agustín gabetan, beste Eleizako dokto-reen egunetan baino. Argi handiagoa zuen San Agustínek gabaz, beste guztien egunak baino. San Agustín gabak ez zuen ilunberik; hain zirudien ta zan argia, nola dan egunik argiena. Hargatik erozeinek⁴⁰, San Agustín gabak ikusteaz ta irakurteaz, esan dezake Daviden kanta hasiera-duen hura: *Nox illuminatio mea in deliciis meis*⁴¹. Hau gaba argi! Hau gaba gozo! Ez nik inoren egunetan! San Agustín arratsetan bai ditudala nik nere atseginak eta pozaldiak! *Quia tenebrae non obscurabuntur a te*. Zergatik eze⁴², dituen argierak ilunduko ez diraden inoiz, *Et nox, sicut dies illuminabitur*. Zergatik eze, haren gaba, egun bat adina, argituko dan, *Sicut tenebrae ejus ita et lumen ejus*. Zergatik eze, nola dan haren iluna, halaxe izango da haren argia.

Arratsetan, ots-garbi⁴³ danean, ikusten ditugu izarrak, eta hala ere gaba da, ta ilunbean gaude. Baina ez da horrelakorik San Agustín gabetan, hutseginetan, zeresanetan: bada beti dago ots-garbi, beti agiri dira izarrak; are gehiago, agiri dira eguzkiak; are gehiago, agiri da eguzkia ta izarrak baino argi bat handiago; egiten diguna egun bat, eguzkia bere erpin-erpinean dijoanean baino argiago eta ederrago. Ez dezute orain esango San Agustín argia ilundu dala,

³⁵ Hautabidea: *ez bada gaba iluna, itzal itsusia* (Altuna eta Lakarra). ³⁶ genioen. ³⁷ jakinduria. ³⁸ zekitenak. ³⁹ *Salmoak* 19 (18), 3: "Egun batek besteari mezua ematen dio, / gau batek besteari jakinarazten". ⁴⁰ edozeinek. ⁴¹ Aipu hau eta paragrafo honetako hurrengoak, *Salmoak*, 139 (138), 11-12: "Nahiz nik esan: 'Ilunpeak estaliko ahal nau, / egun-argia gau bihurtuko ahal zait inguruan!', / ilunpea ere ez da zuretzat ilun, / gaua ere eguna bezain argi: ilunpea eta argia zuretzat berdin!". ⁴² zergatik ezen; zeren. ⁴³ oskarbi.

hodeitu dala, itzaldtu dala. Beraz, izandu da argi-hutsa, eta mundu honen lehendabiziko argia bezela. *Vos estis lux mundi. Fiat lux et facta est lux.*

Behin atera geranean, gaitza zirudien pauso honetatik, nork esango digu San Agustinen argi hau nolakoa dan, zein handia, zein bizia, zein ederra? Goazen lehendabiziko argiagana, eta hartxek esango digu jakin nahi deguna. Argi hura egin baino lehenago, ez zan munduan ezer agiri, ez zan ezer ikusten; guzia zan gaba, ta iluntasunak zedukan auzkia⁴⁴, azala ta gaina. *Et tenebrae erant super faciem abyssi*⁴⁵. Baina bitarte hartan Espiritu santua zebilen uren gainean, santutzen zituela bere ukitzeaz eta birtutez, gero izango genduen bataio santurako. *Et Spiritus Dei ferebatur super aquas.* Eta honen ondoren egin zuan Jainkoak lehenbiziko argia, iluntasun guztiak kentzeko eta banatzeko. *Fiat lux et facta est lux. Et divisit lucem a tenebris.*

Azken honi narrakiola⁴⁶, kristau-mundu honetan egin zuan Jaungoikoak gure Aita San Agustin, inondik sortzen diran gabak, ilunak eta gereize itsusiak desegiteko eta ezereztatzeko. Herejia⁴⁷ bakoitza da arrats itxia baino ilunago, zeina argitzeko eta agertzeko, ez da asko adina⁴⁸ eguzki askoren argia. Nolako gaba beraz egingo dute herejia guziak batean bildurik eta baturik? Eta nolako argia beharko da guztiak behingoan zatitzeko, banatzeko, desegiteko eta ezereztara bihurtzeko? Bada halakoxea da San Agustinen argia, infernutik sortu diraden herejia guztiak, zein ere diran⁴⁹ ilunak eta portitzak, desegin zituena.

Bazirudien Eleiza Ama Santaren zerua, guri argi egin baino lehenago, gabaz iluntzera eta ilunez estaltzera zijoala, izarrak emendaturik, ezkutaturik eguzkia eta ilargia, nork daki non? Fedearen egiak gezurraren ujolak⁵⁰ hondaturik, bagak bagai zerraiztela⁵¹, kristautasuna hondatzeko, itotzeko, galtzeko, birtuteak ez zuen beren antzik, ezer ere agiri ez zan: guztia gereizez, guztia ilunbe, guzia gau. *Tenebrae erant super faciem abyssi.* Manikeoak alde batetik; donatistak⁵² bestetik; arrianoak⁵³ hemendik; pelagianok⁵⁴ hortik; eta

⁴⁴ azala, gainaldea. ⁴⁵ Aipu hau eta hurrengoa: *Hasiera* 1, 2: "Lurra nahas-mahas hutsa zen: leize handiaren gain ilunpea. Jainkoaren arnasa uren gainean zebilen". ⁴⁶ jarraitzen natzaioa. ⁴⁷ Heresia. ⁴⁸ nahikoa, aski. ⁴⁹ izanagatik, izan arren, nahiz izan. ⁵⁰ uholdeak. ⁵¹ zerraizkiela, jarraitzen zitzaizkiela. ⁵² "Donatista": Donatok (III-IV. m.), Kartagoko apezpikuak, eragindako zismatik sortutako heresiaren jarraitzailea. Doktrina honen arabera, zintzoek, santuek, ez elizgizon moralgabeek edo arnegatzaileek, emandako sakramentuak bakarrik ziren baliozkoak. ⁵³ "Arriano": Arrioren (III-IV. m.) jarraitzailea. Arrianismoak Jesu Kristoren berezko jainkotasuna ukatzen zuen; Jesu Kristo ez zen Jainko Aitaren substantziakide; jainkotasuna, emana zuen. ⁵⁴ "Pelagianoa": Pelagioren (IV-V. m.) doktrinaren jarraitzailea. Pelagioren arabera, gizakia gauza da bere ahalmen propioz salbazio bidean jarduteko; jainkozko grazia laguntza bat besterik ez da. Jatorrizko bekatua ukatzen zuen.

beste Eleizaren etsai ikaragarri guztiak, infernuak bere goragaletan bota zituenak, gautu zutela zirudien Eleiza Ama Santaren egun ederra. Hala ere, bitartean Espiritu Santua zebilen Eleizari bere argia prestatzen; eta hartarako bataio santubaren urak lehen ere baino birtute eta indar gehiagoz betetzen, harrotzen⁵⁵ ta uhanditzen⁵⁶, *Et Spiritus Domini ferebatur super aquas*. Noiz ta bat-batean agertzen dan munduan San Agustinen argia, hain bizi, hain haundi, hain eragile, halako jakiundearen errainu gozoakin; non, eguzkiak ifar-lauso⁵⁷ bezin errax banatu eta desegin zituen gau ilun guztiak; lurperatzen zituela handikan sortu ziraden hereje zital eta herejia itsusi guziak, bat ere haien aztarnarik geratu gabe lur gainean. *Divisit lucem a tenebris*.

Har dezagun eskuan berriz gure neurria. Lehenbiziko munduaren argia izandu zan “guziakikoa”, beste guzien gaia eta jaiotza, zeinegandik egin ziraden zeruan argi guziak. Eta gure Aita San Agustin izandu da argi bat “guziakikoa”, Eleizako argi guztietan argitzen dana, guzien gaia eta iturria. Argi iturri honetan edan zituzten Eleizako doktore santuak beren liburuetan ikus-ten diraden argi ederrak: honetan batzuek izartu, besteak honetan eguzkitu ziran; hemendik atera zituzten hainbeste argi mota, txuri, gorri, urdin, orain zilar, gero urre kolore dutenak, eta guztia zor zaio San Agustinen argi “guztiakiko” honi.

Ez dezazutela⁵⁸ beldur, horregaitik emendatu, bukatu, ahituko⁵⁹ dala neurrigabeko argi hau, lehenbizian bezain oso ta jori dario argi iturri honi: bai eta jarioko ere etorkizun guzientzat, mundu honek dirauen artean. Are gehiago: munduan diraden eskola guziak handizkatzen dira San Agustinen izenaz, eta aberasten eta edertzen ohi dabiltza hainbeste urteren epean haren argiarekin; guztiak San Agustini dagozka; hari jarrai, hari begira, hura bereganatzen dutela. Tomasen eskola famatuak zenbat argi eder irazeki ote ditu? Eta jesuitenak zenbat? Errazago da kontatzea eguzkiaz dakusgun lauso⁶⁰, zeruko izardia⁶⁰, hondarreko hare xehea, basoetako hostoak, ezen ez eskola hoieta-ko argia, haundi eta finik gabekoa.

Ez da erraz, esango dit norbaitek, gauza hori zuzen aditzea. Eskola horiek ez dabiltza bide batetik: bata dijoa alde honetatik, bestea horretatik; batzuek diotena, besteak ukatzen, ta ezezdatzen⁶¹ dute; ta egun oro alkarren kontratzen, eta gezurtatzen bezela dirade. Nola bada “guziakikoa” izan diteke San Agustinen argia eskola horientzat? Noaskiro⁶², baiezkoa dionaren argia izan

⁵⁵ hazten, jasotzen. ⁵⁶ handiagotzen. ⁵⁷ “Ipar-lauso”: ipar haizeak altxarazten duen laino edo hodeitxo. ⁵⁸ Hautabidea: *dezutela* (Kalzakorta). ⁵⁹ agortuko. ⁶⁰ izar multzoa. ⁶¹ ezeztatzen, deuseztatzen. Hautabidea: *ezezezdatzen* (Altuna eta Lakarra), hots, ezezeztzen. ⁶² Menturaz, akaso; baiezkoa (...) argi ala?

diteke ezezekoari ditxekanaren⁶³ argi? Nekezago da hori, gaba eta eguna komuntatzea baino. *¿Quae societas luci ad tenebras?*⁶⁴

Beraz egia ez da San Agustin dala guzientzat eta guzien argi. Bada ordea, nik azalduko det nola; eta korapilo hau zein ere dirudien estu, nik epaki⁶⁵ gabe askatu det; eta erraz hala ere. Beti iduritu zait gure Aita San Agustin dala argi-itsaso handi zabal bat bezelakoa, eta izen honetxek emango digu behar deguna. Gauza jakina da zer suertatzen zaioten⁶⁶ itsaso zabalean dabiltzanai: ontzi bat dijoa alde batetik, eta bestea bestetik; hau dabil heguaren⁶⁷ kontra, hori ifarraren kontra dabil; orain igotzen dira eguzkiaren jaiotzarontz, gero eguzkiaren hiltzeron; jaisten dira batean eskui, bestean ezker. Bide horiek kontratzen dirade; ez dira hautsi⁶⁸; ongi dijoaz, zuzen dabilta, zergatik itsasoak bere barrutian, gehiago balira ere, badu guziak irozotzeko⁶⁹ behar dina ur, behar dan dina bide, behar dan indar ta are behar dan baino gehiago.

Hauxe bera bada suertatzen zaie, San Agustinen argiari darraizkan eskolai. San Agustin da argi-itsaso zabala, zeinean sartzen diran eskola guziak, ta aixa ta lasai kabitzen diran; kontratzen dira noizean behin beren bideetan baina argi-itsasotik kanporatu gabe! Tomistak⁷⁰ eskui aldetik, ezkerretik eskotistak⁷¹, jesuitak erditik bideratzen dira; guziok jakinduriaren bila; guziok egiaren eske. Bijoaz zuzen argi-itsaso honetan dabiltzan artean, lema zuzen badaramate, ez dira galduko, ez eta hondatuko ere.

Beste itsaso horri paratu zionean Jainkoak hondarrean bere marra ta hesia, esan zion: “To; hona noraino helduko haizan, aurrera igaro gabetanik; hemen porrokatu eta hautsiko dituk hire бага-јaso apardunak. *Hic confringes tumentes fluctus tuos*⁷²”. Ordea San Agustinen argi-itsasoari ez zion Jainkoak ipini muga-harririk, ez ta ubaztarrik⁷³ ere, bere Eleiza santaren doktoreak ibili zitezzen lasai eta zabal, gora ta beheara, batera ta bestera, elkar ikutu gabe, eta kalterik hartu gabe. Eta zer da hau guzia, ez bada San Agustin izatea “guzia-kiko” argi eder bat lehenbiziko argi eder ura bezela? *Secundum communem lucis naturam. Vos estis lux mundi.*

Itxozu, esango dit kontuan dagoanen batek; itxozu; San Agustin bada lehenbiziko argi hura bezela, beraz ez da orain San Agustinen argirik munduan. Zergatik ez? Zergatik lehendabiziko argi hark ez zuen iraundu, hiru

⁶³ atxikitzen zaionaren. ⁶⁴ 2 Korintotarrei 6, 14: “Elkar ote daitezke argia eta iluna?”. ⁶⁵ ebaki. ⁶⁶ zaien. ⁶⁷ hegoaren. ⁶⁸ Hots, bide horiek elkar jotzen dute; (baina) ez dira eten, moztu. Hautabidea: *antsi* (Altuna eta Lakarra). ⁶⁹ eus-teko, jasateko. ⁷⁰ “Tomista”: San Tomas Akinokoaren (XIII. m.) doktrina teologikoaren jarraitzailea. ⁷¹ “Eskotista”: Joan Duns Eskoto-ren (IX. m.) sistema filosofiko-teologikoaren jarraitzailea. ⁷² Job 38, 11: “Honaino iritsiko zara, ez aurrerago, / hemen amaitzen da zure uhinen harrokeria”. ⁷³ ur bazterrik.

egun baizikan; laugarrenean desegin zan; ezkutatu zan; hondatu bezela egin zan; harrezkero argirik ez dala inon ere⁷⁴. Eta erantzuten badiotet, badiraue-la oraindikan, eta agiri dala zeruko argi eder lehenbizikotik egin ziranetan, esango dirate, hori dala izatea San Agustin beste santuak adina eta bezela; bainan ez nik diodana, besteak baino gehiago eta argiago; bada beste guztiak dira, eguzkia eta izarrak bezelakoak, hasieran esan degunez, *Fulgebunt justi sicut sol. Fulgebunt quasi stellae. Lucem splendidissimam eta quam simul confertam, nec hominum nec animalium visus potuisset sustinere*. Beraz, edo San Agustinen argiaren errainurik eta izpirik ere gelditu ez zaigu, edo nere harroturikako sermoi-gaiak badu itxura bai, eta kemenik ez.

Ez nazute berdin ikaratuko. Gure Aita San Agustin izandu da eta oraindik ere bada, lehenbiziko argi hura hiru egunetan zan, eta oraindik ere dan bezelakoa: hiru egunetan oso, hurrengoetan puskatua gelditu zan, galdu zuen argi hark oso ibiltea, eta geroztanik bakan dabil izarretan. Ordea San Agustin da, behingoan argi hura oso, eta puskatua, behingoan: argi batua eta bakan-dua; osoa beragan, puskatua besteetan; argi batua bere ustakai⁷⁵ ederrean, eta bakandua beste Eleizako doktore guzietan.

Desegin zuan Jainkoak argi hura izarrak egiteko. Ezin bada egin zitzakean halako argia desegin gabe? Bazitzakean; baina guzia egin zuan handiegia, argiegia eta gizonari ez zegokana; ta hargatik gizona egin baino lehen, ezkutatu zuen. Liluratuko zituen argi hark berari zegozkan guziak; kandutuko⁷⁶ ziran, eta itsutuko ere bai; hala dio Teodoretok, San Agustinen argia ez zuen Jainkoak desegin; hala da egia. Zertako bada hargandik eta harekin egin zituen beste doktore santuen izarrak? Zerren San Agustinen argi osoa guziegia dan handiegia, biziegia, eta hari betaz beta⁷⁷ dagozkan guziak liluratzen eta itsutzen diran.

Hereje guziak ere San Agustini darraizka; haren izena ahoan, kopetan, libruetan, jolasean darabilte, beste doktoreak beragandik urruti-urruti botarikan, ezer ere balio ez balute bezela. San Agustin nahi dute berentzat, San Agustin beren alderontz, San Agustin beren hutseginen estalkitzat. A, erotzar galdutzarrak! Eta nola bada galtzen dira herejeak argi honi begira daudela? Gehiegiak itsutzen ditu. Hontzak, mozoloak eta beste gau-txoriak gauez ikusten dute ezin ordea egunez; eta hori ez da argiaren falta, haien begiena baizikan: argi gehiegiak itsutzen ditu. Zer nahi lukete bada herejeitsu gautarrak? Beren begi lausoakin, beren ikuskera labur gereizatuakin egon begira San Agustinen argian liluratu, kandutu eta itsutu gabe?

⁷⁴ Hautabidea: *harrezkero arkitzen ez dala inon ere* (Altuna eta Lakarra).
kulu. (?) ⁷⁶ gandutuko, lausotuko.

⁷⁵ zir-
⁷⁷ aurkez aurke, aurrez aurre.

Begi argikoentzat ere gehiegi da San Agustinen argia; ez zaio betaz beta begiratu behar. Nola gure Jaungoikoa argi-hutsa dan, eta ezin begiz ikusi dana; eta nola bizi dan, inor ere hargana igo ezin ditekean argi-leku batean, *Lucem inhabitat inaccessibilem*⁷⁸, hala egotsi⁷⁹ zion San Agustinen argi honi egoki⁸⁰ hauxe: egin zuen argi hutsa, ezin inork ere begira dezakeana aurkez-aurke eta zuzen, itsutu gabetanik. Eta nola Jainkoaren argia ikusten dan beregandik isur-tzen dituen errainuetan, ta ispiluan bezela agiri dan kriatura hoietan, *Videmus nunc per speculum in aenigmate*⁸¹; hala ez zaio behar begiratu San Agustini ez bada bere argi errainuetan, eta hargandik agiri diraden doktoreetan. Ez zaio begiratu behar San Agustín osoari, bai San Agustín bakanduari. San Agustinen argi osoak itsutzen du gehiegiaz, eta argi bakanduaz argitzen du behar danaz. Hoien guztien ondoren ederki atera dezaket: beraz, San Agustín da Eleizaren “argirik haundiena”; beraz, San Agustín da “argi guziekikoa” eta “guzierakoa”; beste argi guztien gaia eta jaiotza; beraz, San Agustín da, munduaren hasiera-ko argia bezelakoa. *Fiat lux et facta est lux. Vos estis lux mundi.*

Santuren batek adierazotzen ohi du, haren santutasuna noraino heltzen⁸² dan. Zenbat eta justuak ohi diran argiago, hanbat ohi dira santuago. Beraz, dalarik San Agustín guztiak baino argiago, izango ere bada beste guztiak baino santu handiagoa. Itxozute. Jainkoak lehenbizian gauzaginez ibilita, guztiak bukatu zituenean, esan zuen: guztiak ziradela “txitezko onak”. *Et erant valde bona*⁸³. Ez ziekien bada zein zan haietan onena? Nola ere zia-kien; baina hala ere ez zuen besterik esan. Berriz lehenbiziko argi hura egin zuenean, zer esan ote zuen? Esan zuen ona zala, eta ez besterik. Hau mi-raria! Ona baizik ez? Ez da bada argi hori argirik ederrena, argirik gozoena, argirik handiena, argirik ongileena? Esan beza bada Jainkoak, argi hura dala argi eder, gozo, handi, ongilea, eta ez huts-hutsik dala argi ona. Eta edola-rik⁸⁴, ontasunez hitz egin nahi bazuen, zergatik esan ez zuen zala argi bat beste guztiak baino hobeagoa? A, zein ondo erakutsi nahi zigun, nola hitz egin behar genduen santuen gainean! Guztiak dirade onak txit, guztiak dirade txitez santuak: *Erant valde bona*. Ez degu ordea guk erabaki behar, zein zan hoietatik onena eta santuena; zergatik horiek diraden berriketak, txorakeriak eta erausi⁸⁵ alperrak. Jakin nahi nuke nik hala ere San Agustinen

⁷⁸ 1 *Timoteori* 6, 16: “eta iritsezineko argitan bizi da”. ⁷⁹ egotzi; ezarri, erantsi. Hautabidea: *erakutsi* (Loiolako eskuizkribu batean). ⁸⁰ nolakotasun, propietate, berezitasun.

⁸¹ 1 *Korintotarrei* 13, 12: “Orain dena ilun ikusten dugu, / ispiluan bezala”. ⁸² Hots, gauzak egiten aritu ondoan. ⁸³ *Hasiera* 1, 31: “Eta egin zuen guztia oso ona zela ikusi zuen Jainkoak”.

⁸⁴ nolanahi ere, zernahi gisa. ⁸⁵ erasi, berriketa, hitzontzikeria.

santidadea nolakoa eta zein handia dan. Ordea beste santuak konparazioetan sartu behar ez baditugu, zer neurriekin jakin ahal dezakegu? Inon dan ederrenarekin.

Bigarren partea

Lux mundi ardens.

Aditu dezute nolakoa eta zein handia dan San Agustinen argia. Diot bada haren santutasuna ere handiagoa dala haren argia baino. Horretarako ez degu San Agustinen santidade hau alde guztietatik begiratu behar: urruti txit eramango ginduke gauza honek; hitz egingo degu haren Jangoikoarekiko kari-dadeaz eta amodioaz.

Karidade hau izandu zan hain irazeki⁸⁶, bero, sutua, ta handia, non gainez bihotzetik eginikan, mundu guziari erantsi ziozkan Jangoikoaren amodiozko garrak eta txingarrak. Ez zitzaion kabitzen bere bihotzean, zein ere zan⁸⁷ handi ta zabala Jangoikoagana zeukan sua; hori esan nahi digu eskuetan daukan bihotz hark, sua eta garra dariola. Badizeka⁸⁸ bihotz honi barrendik eta kanpotik, behetik goitik, eskuitik ezkerretik, alde guztietatik: hori gitxi agiri da. Badizeka ere beregandik kanpora eta Jangoikoa amaten, ez du neurririk ezagutzen.

Amodio honen neurria ohi da bihotz osoa, ez bihotz puxka, ez bihotz erdia. *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo*⁸⁹. Beste santuak Jainkoari nahi ohi diote bihotzetik eta bihotz osotik. Baina San Agustin aurrerago dabil; bihotz osotik ez ezen, gehiago ere amaten du bere Jaun ta Jabea. Osotik ere baino gehiago? Horra ipuia: gehiago hori edo da bihotzekoa, edo ez da; bihotzekoa baldin bada, hau da Jainkoa amatzea bihotz osotik. Bai, ez ordea gehiagotik. Bihotzekoa ez baldin bada, zer amore izango da? Ez behintzat estimagarria.

Ez da ipuia; egia da. San Agustinek nahi zion Jainkoari, bihotz osotik eta gehiago. Zer da gehiago hori? Zer dan? Bihotz hutsa eta bihotz bat ez ezen, baita milloi bihotz ere. Bat dirudi izatez, baina Jangoikoarekiko daukan garra milloi bat betetzeko dina bada, eta gehiago. Are ere bai? Are gehiago? Bai suertez ere gehiago ta gehiago; eta ikaratuko zeraden adina.

San Agustinek beti amaten zuen Jainkoa; baina gutxi nahi ziolako kezka samin batek utzitzen ez zion pakean inon ere. Zer egin zuen bada? Kendu

⁸⁶ suak hartu(a), kartsu(a). ⁸⁷ nahiz izan. ⁸⁸ Izekitzen zaio, pizten zaio; suak hartzen du bihotz hau. ⁸⁹ *Mateo 22, 37*: "Maita ezazu Jauna, zeure Jainkoa, bihotz-bihotzez".

zion, ostu zion, nahi ta nahi ez Jangoikoari bere bihotza, eta harekintxe harezkeru amatu zuen. Zer da hau? Jainkoari ostu bihotza, eta hori nahi ta nahi ez? Adi zazute Jainkoak berak zer dion: *Averte oculos tuos a me, quia ipsi me evolare fecerunt*⁹⁰. Anima santari zegokala esan zion: “Irauli itzatzu begi horiek, zerren neregandik kanporatzen naute; ezin nagoke⁹¹ neregana, zure begiak nagotela⁹²; hain dituzu txukun, bizi, ederrak, eta badakizu lehen ere eritu didazula nere bihotza. *Vulnerasti cor meum*⁹³”. Hau Jangoikoaren hizkundera⁹⁴! Bai? Bada, beste era batera dio: “*Quia excordasti me*. Ken begi horiek, ez niri begira; zergatik bihozbagetu⁹⁵ nazun”. Beste erara: “*Abstulisti mihi cor*. Ostu didazu neri bihotza”. Ta Nizenok diona: “Atera didazu barrendik nere bihotza, ta sartu ta itxi, eta lotu dezu zure bihotzean. *Cor meum mihi eripuisti, et in corde tuo conduxisti et captivasti*”. Zer dute bada begi hoiek halako behargaiak⁹⁶ Jainkoari ematen eta hain beregandik kanporatzen dutenak? Zer begi dira horiek? Begi hoiek beste gauza askoren artean adierazotzen digute Jaungoikoarekiko izan ohi dan amodio bizia eta gartua, zeinaren txingarrak hain dira gozo, indartsu, portitz, non Jangoikoari berari egiten dioten begizko⁹⁷ santu bat, ta amore-minez gaizkitzen duten. *Amore lingueo*⁹⁸.

Inoiz eta inori Jaungoikoak hala hitz egin badio, gure Aita San Agustin haundiari hitz egin dio. Hain zituen santu honek begiak txoragarri, hain zirikien Jainkoaren amorez, hain suturik eta irazekirik zedukan bere bihotza, non Jainkoa zegoala betaz beta begira, txoratzen bezela hasi zan, esaten ziola: “Agustin nerea, ken itzatzu begi horiek nigandik; irauli itzatzu beste aldera. *Averte oculos tuos a me*. Lehen zauritu didazu amorez nere bihotza. *Vulnerasti cor meum*. Orain bihozgabatu nazu, *excordasti me*; orain ostu didazu bihotza, *Abstulisti mihi cor*. Ken itzatzu bada nigandik zure begiok; ez niri begiratu; itxi itzatzu behintzat, neregandu⁹⁹ nadin; bai, arren; nigatik hau egin behar dezu”. “Ez horixe –dio San Agustinek–. Ken ditzadala zuegan-dik nere begiak? Ordea, noratuko ditut? Irauli ditzadala beste aldera? Ordea, zu izan nere alde guzi, zu nere aurre ta atze, zu nere goi ta behe, zu nere eskui ta ezker. Eritu dizut bihotza? Hala ondo: horrekin atea iriki det han sartzeko eta bizitzeko. Bihozbagetu zaitut? Ez dezazula auzirik: ez dago gal-

⁹⁰ *Kantarik Ederrena* 6, 4: “Ken niregandik begi horiek, / zoratu egiten naute”.

⁹¹ ez naiteke egon. ⁹² Agian, “nagokatela”, hots, naukatela (Altuna eta Lakarra).

⁹³ *Kantarik Ederrena* 4, 9: “Maitemindua nauzu, / (...) / Maitemindua nauzu zeure begirada bakar batez, / bihotz-lotua zeure lepoko kate-bira batez”. ⁹⁴ elokuentzia, ele

edertasuna. ⁹⁵ adoregabatu, gogogabatu. ⁹⁶ egitekoak, zereginak. ⁹⁷ lilura,

gogo-bahitze. ⁹⁸ *Kantarik Ederrena* 2, 5: “gaixo bainago maitasunez”. ⁹⁹ nirega-

natu, nire baitara itzul.

dua. Nerea izango da zure bihotzaren kutun. Ostu dizut bihotza? Ta nik hori nahi. Ni zure bihotzaren lapur? Jakin nahi nuen: txit orain juango zait, samintzen ninduen kezka hura; horrekin amatuko zaitut behar dezun eta behar dan adina. Zeregandu nahi zenduke? Ez; Agustin bizi dan artean, neregan behar-ko dezu; eta nere iritzian ez zera gaizkiago egongo. Ez bide dakizu zenbat nahi dizudan. Zer esango dizut? Horra, nahi det txit nere Jangoikoa zeraden; baina eginkizun balitz zu Agustin izatea, eta Agustin izatea Jainko, Agustinek Jainko izatea ez luke nahiko, zu bakarrik izan zindezen Jainko”.

San Pedrok ez omen ziekien zer zerauzkien¹⁰⁰ Tabor-eko¹⁰¹ mendian. *Nesciens quid diceret*¹⁰². Eta ez bide daki asko San Agustinek zer darauskion¹⁰³, zorabiak hartu du bai; baina amorezko zorabiak; hargatik gogoratu zaizka halako hitzak, arteraino munduan aditu ez ziranak; ez eta hobeagorik adituko ere, biziago, gozago, eta amorezko hizkundean¹⁰⁴ handiagoak.

Hona noraino heldu zan San Agustinen santutasuna, karidadearen alde bakar honetatik; ez zan haren argia honenbestearaino luzatu: haren argien eginkizunera hedatu zan, ez gehiago; baina haren santidadeko eginkizuna baino haruntzago aurreratu zan. Prometeo zeritzan batek, diote ipuiak, egin zituela gizonak ala¹⁰⁵ emakumeak hare eta lurrez nahaste, eta gero hoiek pizteko, eta bizierazotzeko, ostu ziola eguzkiari sua eta argia. Ez zuen horrelakorik egin gure Aita San Agustinek: mundua argitu zuen Jaungoikoak eman zion argiarekin; ez zion ordea Jaungoikoari bere argitik ezer ostu, mundua suz, argiz eta egunez edertzeko. Baina hala ere, Jainkoa amatzearen egitekoan, hain ez zan kontentu bere bat-bakarrik zuen bihotzarekin¹⁰⁶ amatzeaz, non pakerik izan ez zuen, Jainkoari bere bihotza ostu artean; hura harekintxe handik aurrera gehiago eta gehiago behar zan bezela amatzeko. Horra bada nola, Agustinen argia dan ona, eta handia; baina horra nola, haren ontasuna eta santidadea dan handiagoa eta hobeagoa. *Vidit Deus lucem, quod esset bona. Vos estis lux mundi.*

Ez al gera¹⁰⁷ argi gehiegiaz liluratu, eta hainbeste surekin izoztu; argia eta sua behar ditugu guztiok, zuzen eta errebelatu gabe zeruko bidean ibiltzeko; adimentuan argi eta bihotzean su. Adimentuan argirik ez badegu, galduak gera; ez degu ongi ikusiko, bide limurietan¹⁰⁸ irristatuko, zingiradietan hon-

¹⁰⁰ zer zerauskien, zer zioen; zer esaten ari zen. ¹⁰¹ “Tabor”: Palestinako mendia non, Ebanjelioen arabera (*Mateo* 17, 1-8, eta beste), Jesus distiratsuki antzaldatu zen, Pedro, Santiago eta Joan apostoluen aurrean. ¹⁰² *Lukas* 9, 33: “Ez zekien zer esaten zuen ere”.

¹⁰³ zer erasten duen, zer hitz egiten duen; zer esaten ari den. ¹⁰⁴ hizkuntzan; hizkeran. ¹⁰⁵ nahiz, zein. ¹⁰⁶ Hots, bere bihotz bakarrarekin. ¹⁰⁷ Ez ote gara. ¹⁰⁸ labainetan, irristakorretan.

datuko, harkaitz erpinetan amilduko gera. Lurreko eta zeruko gauzak ezagutzeko, argiaren beharra degu; baita ere gauza guziak diran bezela izendatzeko; ez txuriari beltz, ez okerrari zuzen deitzen diogula. Ez da asko adina edozein argi; goikoa behar degu, zerutarra, Jaungoikoaren eskutik datorkiguna. Gure Aita San Agustin da argi-huts garbia; gatozkion bada, desegin ditzazkigun gure ilunak eta gabak. Hark badu argi bat “guziekikoa” eta “guzierakoa”; ez ahal gera hain dohakabeak ta suertegabeak¹⁰⁹ izango, non, beste guziak argirik, ilunbean geldituko geraden.

Bai noaski. Agustin Aitarik haundiena! Bai. Beteko gaituzu argi ederrez, batere hutsik egin ez dezagun zeruko bidean. Eta besteentzat halakoa bazera, nolakoa izango ote zera etxekoentzat, ahaide hurkoentzat, seme-alaba maite bihotzean daukatzizunentzat¹¹⁰? Hoiek, bai, dakitela seme-alaba leial finak bezela, zure argiai erantzuten! Hargatik dabilta hain aixa bertute guzietan bidean, zure itzalaren azpian, zure mendean bizi dira; zure eskupean dituzu, alde eragiteko, inondik sor ditezkean gereizeai; pozik daude eta pozik zaude; pozik daude, zu bezelako Aita bat izateaz; pozik zaude honelako seme-alabak idukitzeaz. Zure bihotzarekin neurtu zuk, oso zure espiritu osoaren jabe, ta zure argi guziaren gordairu egin dituzunak.

Ez degu argia adimentuan baino, behar gutxiago sua bihotzean. Pizten ez badegu maiz Jainkoarekiko behar degun amantza¹¹¹ ta emendatzen bazaigu izotz eginikan, gogortu eta ezin ibilirik arkituko gera. Eta orduan gure etsaiak bidera irten, eta erasoko digute; daramatzigun ondasunak kendu eta lotuko gaituzte. Peril horietatik ateratzeko, prest degu sua, gure Aita San Agustinen bihotz-sua eta garra darion artean. Aldera gakizkion, berotu, sutu, erreko ere badigu Jaungoikoaren amorez geren bihotza; ta suarekin batean beterazoko digu atseginez, indarrez, mesedez, birtutez, graziaz, gloriáz, *Ad quam* etc.¹¹² Amen Jesus. Hala izan bedi.

A. M. D. G.

R. P. Manuel de Larramendi Jesusen Lagundi
edo Konpainiakoarena

¹⁰⁹ zoritxarrekoak. ¹¹⁰ daukazunentzat (zuk haiek). ¹¹¹ amodioa, maitasuna.

¹¹² Argitaratzailearen oharra: eliza hitzaldiak maiz formula honekin bukatu ohi ziren: *Ad quam nos perducatur Dominus Deus Omnipotens, Pater, et Filius et Spiritus Sanctus. Amen.* – *Quam mihi et vobis Dominus concedat misericors Deus, Pater, et Filius et Spiritus Sanctus. Amen.*

Euskara berriaren “Carta magna”: Manuel Larramendik Sebastian Mendibururi gutuna

“Euskara berriaren ‘Carta magna’” deritzon testu hau, Larramendik Sebastian Mendibururen *Jesusen Bihotzaren debozioa* libururako idatzi zuen, 1747. urtean. Larramendik goi mailako euskara erabiltzen du gutun honetan, elokuentziaz eta dotoreziaz mukuratu. Horretarako, oso ondo ezagutzen zituen erretorika klasikoaren errekurtoez baliatzen da Larramendi: adjektibo aberats eta zehatzak, *ez da munduan gure euskera bezain hizkuntza itsaskorrako, eztiago, gozoagorik*; aditz sintetiko ugari (*dakust, bada-rasate, dirudizula, ez dazaute, darraizkanak...*) aditz forma jokatu guztietan. Azpimarraztekoa da “Euskara berriaren ‘Carta magna’” erlijio liburu baterako sarrera-testua delarik, Larramendi apaiz jesuitak euskararen defentsari ematen diola testuaren nagusitasuna, eta ez Jesusen Bihotzaren debozioari.

Bertsio eta oharren oinarria: “Euskara berriaren ‘Carta magna’”, in *Manuel Larramendi. Euskal Testuak*. Bilbo / Andoain: Euskaltzaindia / Andoaingo Udala, 1990, 33-37. [Edizioa: Patxi Altuna eta Joseba Andoni Lakarra].

Aita Manuel de Larramendiren karta libru honen egileari bidaldua

Aita nerea, badakit, eta hori aspalditxo da, arazo handietan zabiltzala, argitaratzeko liburu bat, Jesusen Bihotzarekiko debozioari dagokana¹. Jakin ez ezen, irakurri ere badet oharrez eta arretaz zure eskuzkribatua: eta ikusiaz ta erabiliaz, are gehiago ezagutu det lan honen handitasuna. Gaiari banagoka² batetik eta bestetik hizkuntzari, baderitzat, gezurtatzen dituzula erdaldunen ta euskaldunen usteketa³ txarrak, ta desegiten ta aienatzen guzien lausoak eta liluramenduak.

Hona non dezun gaia, munduan dan kontuzena izatez ta egokiz⁴ erabili behar dana: baina zein ere dan⁵ goi, mehe, hondatsu⁶, hala⁷ ohi darabilzu, hain aisa ta ito bagez, beste eskuarteko behargai errazen bat balitz bezala. Ez ahal zaitu hantustek⁸ amilduko. Ez dezu hau zerez: Jainkoaren dohaia dezu, noiz ta nori nahi duen ematen diona. Ez zinioke hain argi ta garbi sail honi ekingo Jainkoak eman ez bazizun⁹ Jesusen Bihotzarekiko dezun jaiera¹⁰ hori, hain bizia ta sutua. Hark erakusten dizkitzu gai haundi honen saihest guztiak, hark egoki¹¹ santuak, hark ekarrai¹² ezti-ezti, gozo-gozoak, hark gizonentzat

¹ dagokiona. ² banagokio. ³ uste, iritzi, aburu. ⁴ Badirudi esan nahi duela: bere izaeragatik eta propietateagatik (Altuna eta Lakarra). ⁵ den bezain.
⁶ sakon. ⁷ hala ere. ⁸ harrokeriak, urguiluak. ⁹ ez balizu. ¹⁰ debozio, eraspen; joera. ¹¹ propietate, ezaugarri; egokitasun. ¹² erakargarritasun; zaletasun, joera, grina.

debozio honi dariozkan zeruko ondasunen iturburuak. Hitzetatik agiri dezu nola dizekan¹³ zure bihotzari, ta ez darauskiola¹⁴ mingainari, barrunbeari dirakiena ta gainez dariona besterik. Hoiez gainera ez zaitu izutzen nekeak, minberakor ta alper txarrak izutzen dituen bezala: ta horregatikan, haiek ez bezala, garaitzen dezu, lautzen ta menderatzen.

Bestenaz¹⁵ banagoka zure hizkuntzari, lehen ere baino hobekiago dakust alde hoietako euskaldunen itsumendea¹⁶, zeinean darasaten¹⁷, ez dala gure euskera gauza handi, mehe, goi diranak adirazteko. Hona bertan guzien gezurtamena, zure libru euskeraz hain garbiro moldatuan. Esan biezat nork-nahi¹⁸, zenbat zor dioten¹⁹ zure euskera honek, beste hor dabiltzan hizkuntzen²⁰ nahaspilai. Esan begit²¹ zeinetan Jesusen Biotzarekiko debozioaren gaia hobeto, ederkiago, gozoroago berezia dagoan, zuzendua ta apaindua. Gaiak berak eztia du, ta alderdi guzietatik eztia dario; eta harrezaz hitz egiteko ez da munduan gure euskera bezain hizkuntza itsaskorrago, eztiago, gozoagorik; ta egia honen ikusbidea zure libru hau izango da. Bainan lehenbiziko saioak honelakoak diranean, esan biezatet²² gerokoak nolakoak izango diraden, ikusiaz, ekinaz, landuez, aterako diranak.

Esakturak nonbait diona da "haurtxoak ogi eske zeuden, ta ez zan nork puska ziezaten"²³: ta orain ere hauxe bera esan dezakegu Euskal Herrientzat; bada Jainkoaren hitzaren ogia txikitu bageaz, sekereak²⁴ igartuak bezala, goseak hiltzen daude asko ta asko. Zer bada? Ez dabiltza gure eleizetan predikarioz franko? Ez darasate²⁵ surmurrez²⁶ ta deadarrez zeruko jakinbidea? Egia da, badabiltza ta badarasate. Ordea zer da antsi²⁷, entzunle gehienak erausi²⁸ hura aditzen²⁹ ez badute? Sinisterazo nahi digute, aditzen dala gaztelania, are ikasi ez dutenen artean. Ez da hori egia: alperren erausiak eta aitzakiak dirade; hitz banakaren batzuek adituagatik haizeak daramatzi besteak, eta Jainkoaren hitzaren ogia gelditzen da euskaldunentzat txehatu bagez probetxurik gabea. Baina egia balitz ere, ez da lotsagarri hitz egin behar digutela euskaldunak Euskal Herrietan, ez guziok dakigun hizkuntzan, ez gure herriko, gure gurasoen hizkuntzan, ez bularrarekin batean edoski genduen ta lehenbiziko ginekien hizkuntzan, baizikan gaztelauen hizkuntza arrotzean? Sinis nazazu, ereile gaiztoetan dago azaro³⁰ txarra, eta gero uzta soila ta hu-

¹³ izekitzen, pizten zaion. ¹⁴ ez diola erasten mingainari, hau da, ez diola esaten, adierazten, kontatzen, mingainari. ¹⁵ Bestalde; gainerakoan. ¹⁶ itsumendua, itsumena, itsutasuna. ¹⁷ esaten duten (gutxiespen zentzuan). ¹⁸ Esan diezadala nor-nahik. ¹⁹ dien. ²⁰ hizkuntzen. ²¹ Esan biezat; esan diezadala. ²² biezadate; esan diezadatela. ²³ *Negar Kantak* 4, 4. ²⁴ hetikak, tuberkulosiak. ²⁵ Ez (al) dute esaten, adierazten, aldarrikatzen. ²⁶ zurrumurrus. ²⁷ ardura, axola. ²⁸ erasi, berriketa, marmar. ²⁹ ulertzen; ezagutzen. ³⁰ ereite, ereintza.

tsa. Alabainan gutxik daki bere jaioterriko euskeraren erdia, eta alperrak diraden bezala, ez dute ikasi nahi gehiago, ta ez die³¹ nahi beren buruai atsekaberik eman. Baina honetatik zer gertatzen da? Dakiten piska harekin, hitz moltxo³², eskumen³³ baten dina ez dan harekin nola ezin adierazo dituzten beren esakariak³⁴, badarasate pulpituan hitzera nahasi bat, behin euskera, behin erdera, behin latinera, guzia lendatua³⁵, zikindua, baraustua³⁶: zeinean dirudien, igo dirala gain hartara entzule guzien burla egitera; ta harritu ohi naz, nola asko ta asko, bultzaka ordu gaiztoan haientzat, botatzen ez dituzten handikan behera. Are gogaikarriena da, txarlari hoiek ikustea ta aditzea, nola dauden isekaz ta muzinka euskeraz ederki dakien jolasari³⁷, behin Nafarroako “mintzoa” dela, gero Bizkaiko “berba dongea³⁸”, batean “ausaz ere³⁹” Goierriko hizkera dezula, bestean “noaskiro⁴⁰” Beterrikoa; atxurlarien ta nekazarien hitzera dala hura, baserritarra dirudizula, ta mila honelako astakeria. Ez dute izen hobeagorik merezi. Aienatu behar ginituke gure hizkuntza ederra galtzen diguten hitz-jario motel txar hoiek. Oraindik ez dazaute⁴¹, euskaldunak euskera duela gauzarik onena ta onragarriena; bada hari ditxekala⁴², beti agertuko du bere burua, dan bezala, Espainar huts-hutsa, antzina-koen ta are lehenbizikoen etorkia ta ondokoa, ta beragatik nahastebagea, garbiena, finena ta nobleena: dakiela, nondik ta noizdanik datorren; zeina dan euskaldun ezak, itsuka baizik ez dakitena, ez eta jakingo ere.

Beste batzuk dituzu, gure euskeran nahi ez lukeenak beste hizkundeetatik hitzxo batere: eta honen bidez epaiten⁴³ ta ziatzen⁴⁴ bezala dira jolasean. Bedereko⁴⁵ ergelkeria! Ez zaiteala zu malmeti⁴⁶. Euskerari eratxi⁴⁷ zaizka gaztelaniatik, latinetik edo beste hizkundeetatik hitz asko; baina adituaz ta ohituaz, euskerakoak bezain ongi aditzen diranak, eta hoiek utzi behar ez ditugu. Ta beharbada noiz edo berriz hobeko da honelakoak usatzea euskerakoak baino: batez ere eliz-gauzetan ta gure arimen salbazioari dagozten egikarietan⁴⁸. Lajatuko⁴⁹ ditugu erbesteko hitz horiek, nahi badegu, gure euskerarenak pixkabana usatuaz ta erabili az, eskukoi ta jakinak egingo diradenean. Ongi egin dezu Nafarroako hitzen batzuek ekartzea, egokiak diranean eta besterik ez danean: zerren lehenbizian, ta bat-batetan aditzen ez

³¹ diete. ³² moltso, multzo nahasi. ³³ eskukada; sorta. ³⁴ esatekoak; gaiak. ³⁵ Hutsa, agian: lerdaturia, hots, zikindua, lohitua. ³⁶ lardaskaturia, mordoi-lotua, katramilatua. ³⁷ dakitenen solasari, hizketaldiari. ³⁸ txarra, gaiztoa; eskasa. ³⁹ beharbada, agian. ⁴⁰ akaso, menturaz. ⁴¹ dazagute, dute ezagutzen; dira konturatzen. ⁴² datxikiola; atxikitzen zaiola. ⁴³ ebakitzen, sakitzen. ⁴⁴ atzerantz (arraun) egiten. ⁴⁵ Berebiziko, egundoko. ⁴⁶ larritu, estutu. ⁴⁷ erantsi, gaineratu. ⁴⁸ egintzetan. ⁴⁹ Lagako, alde batera utziko.

badira, aurki adituko dira, ta gehienak dagoaneko aditzen ere badira: ta hala euskera bide batez edertzen ta ugaritzen da.

Ez zaitzatela tontotzarren erausiak ozpindu ta ikaratu: ez dirade jendarte-koak, ez kontuzkoak⁵⁰; hitzera ona, behardanezkoa⁵¹ zein dan, ez dezu haietan aurkituko, ezta bilatu behar ere. Bazterretan, ta itsu, motel, jakinezen artean darauskiote⁵², baina ez dira gai, ezer ere danik agertzeko ta argitaratzeko. Zer degu, astoren batek edo bestek esanagatik, ez dala honelako hitza hemengoa, edo ez duela aditzen? Nafarroan “hirri”, Bizkaian “barre”, Pro-bintzian⁵³ “farra” egiten zaiela honelako ta halako hitzen batzuei? Suertez ere⁵⁴ neurri ederra genduke hizketarako, besterik ez bagendu. Gizon zuhur, zintzo, menak⁵⁵ eta jakintsuak gure alde ditugunean, ez diegu beste jendaila horiei jaramon behar, ez eta haien esan-mesanaz⁵⁶ ajolarik hartu.

Ekin bada, ekin, Aita nerea, euskerari, ta euskeraz itxeki⁵⁷ Jainkoaren darabilzun lan honi. Uste dezun baino on gehiago egingo diozu Euskal Herriari; zeinean hizkuntzaren nahasiaz ta aditu bageaz ozta jakin ohi da behar dana, ta hiltunen ergelkeriaz ta aroikeriaz⁵⁸ ozta aditzen degu nahaspila ta ljitukoen marmariza⁵⁹ besterik. Kanporatzen⁶⁰ ditut neronek aditu ditudan batzuek, argi ta garbi mintzo diranak, ta euskerari beren onetsiari⁶¹ bezala darraizkanak. Erein dezu Jesusen Bihotzarekiko jaiera Euskal Herrietan; erneko da, zorituko⁶² da, ta bilduko dezu inon ere nereko⁶³ bildu dan uztarik ederrena ta joriena. Sekainetan⁶⁴ biziagatik, euskaldunak ez dira sekainak⁶⁵, erriberak bai⁶⁶, lubera⁶⁷ gozoak, beti giro onean daudenak, euskeraz kontuz ta moduz egozten zaien Jainkoaren hitza hartzeko, gordetzeko, hazitzeko, ta ehunetan hanbat⁶⁸ emanarazteko.

Atera zazu beraz zure liburu hori, eta lehen baino lehen bana ezazu Euskal Herrietan; batez ere non eta Jesusen bailera⁶⁹ santuak jaso⁷⁰ dituzun, ta lehenago jasoak zeuden. Irakurriko dute hala eleizetan nola etxeetan, eta euskeraz hutsik dakitenak ta gaztelania arrastaka baizikan ez dakitenak ere, nahiko

⁵⁰ kontuan hartzekoak. ⁵¹ behar den bezalakoa. ⁵² erausten dute, hitz egiten dute, berriketan aritzen dira. ⁵³ Hemen: Gipuzkoan. XIX. mendera arte, “Probintzia” izenez Gipuzkoa adierazi ohi da. ⁵⁴ Baldinbaitere; oxala. ⁵⁵ zuhurak, burutsuak; esanekoak. ⁵⁶ erran-merranaz, esamesaz. ⁵⁷ atxiki. ⁵⁸ alferkeriaz; zabarkeriaz. ⁵⁹ marmarra. ⁶⁰ Salbuesten, alde batera uzten. ⁶¹ maiteari, kutunari, laztanari. ⁶² umotuko, onduko, helduko. ⁶³ nire ustez. ⁶⁴ Goialdeko lurretan; lehorrean (ez erriberan). ⁶⁵ lehorrekoak / figuratiboki ulertuz: lehorrak, zakarrak. ⁶⁶ bai erriberakoak, itsas edo ibai ertzekoak / figuratiboki: bai irriberak, alaiak. ⁶⁷ lur bigun(ekoak), leun(ekoak), emankor(rekoak) / figuratiboki: samurberak, atseginak. ⁶⁸ ehun halako, ehun aldiz gehiago, ehunez biderkatua. ⁶⁹ bailara, elkarte; anaidi. ⁷⁰ altxatu, eraiki; antolatu.

dute behin baino gehiagotan aditu, ikasi eta gogoan sartu hitzez predikatu ziniena ta oraingotz beharbada ahazturik daukatena. Honela Bihotz maitagarri haren landatu dezun amodioa ta jaiera, gehituaz, handituaz ta sutuaz joango da. Hala biz⁷¹, ta hala izango da, gizonen bihotzak bere eskuan dauzkan Jaun hark betetzen baditu bere bildurrez, bere amodioz, bere grazia egilez ta ugariz. Nahi dakiola bada orain ta beti, guziok beregana gaitzan artean.

Agur, Aita nerea, ta gogoango ahal nazu zure otoitzetan.

Loiolan, martxoaren 15. egunean, 1747. urtean.
Zure zerbitzaria bihotzetik
JHS Manuel de Larramendi

⁷¹ Hala izan dadila.

Sebastian Gandarari gutuna

Euskal Literaturaren Antologia honetarako testu hau hautatzeko arrazoia da gutun honetan argi geratzen dela Larramendi bezalako idazleek badakitela lagunen arteko gutun pertsonaletan ere –oraingo honetan lagun zuen Sebastian Gandara Gernikako abadeari idatzia–, erretorika tonu nagusia landu eta mantentzen; igorleak bere gutuna, sermoi handi bat balitz bezala, entzuleria arretatsu eta isil bati irakurtzeko zela imajinatu tuko balu bezala. Hori dela eta, Larramendik gutun pribatu honetan bere ohiko erretorika baliabideak zaindu egiten ditu: polemikarako zaletasun bizia eta euskarazko esaretan zolitasuna (latinezko *Ave* eta *Salve*, edota gaztelaniazko “Dios te salve” esaera eskasen parean, euskarazko “Agur” esaeraren doitasuna); aditz sintetikoen ezohiko formak (ez dazautena, dirudizuna, nakustenak...); hitz dotore eta adjektibo ugariak (*gure hizkuntza dala besteak baino ederrago, hobeago, gozoago, eta hona non gure etsai zital guziak harriturik isildu diran Madriden ta Parisen*); antzinako erromatarren gisako kultura klasikoari erreferentziak... Nola azaldu, bestela, Larramendik bere buruaz ari dela, greziar estatua klasiko bat balitz bezala deskribatzeko erabiltzen duen prosopopeia dotorea (*burua daukat soila baina [...] nakustenak*)?

Horrez gain, Larramendiren euskarazko testu guztietan bezala, gutun honetan ezin daitezke falta: batetik, euskararen aldeko gorazarreak (latinetik jalkitako hizkuntzek ez, baina euskarak bai, badu *Ave*, *Salve*, *Vale*, adierazteko hitza: “Agur”); bestetik, euskaldunen euskararekiko ardurarik eza (*Lo daude erne behar duten guziak*); eta, azkenik, erdaldunen euskararen kontrako gutxiespena. Azpimarratzekoa ere, Larramendiren euskalki guztiekiko maitasuna. Gipuzkeraz idatzitako gutun hau Larramendik bizkaieraz bukatzen du: *Horra, bukatu dut kutun nekagarri hau zeuben eskarako berbeagaz. Eskara guztiok dodaz maite, ta gozo!*.

Jatorrizko iturria: Manuel Larramendi (1763), “Sebastian Gandarari gutuna”. Historiaren Errege Akademia (Madril), “Jesuitas” funtsa, 62 paper-sortan.

Bertsio eta oharren oinarriak: J. Ignacio Tellechea Idígoras eta Manuel Lekuona, 1966, “‘Gabon-Kantak’ de Guernica (1764)”, 161-162 / “Escara gustiok dodaz maite...”, in *Manuel Larramendi. Euskal Testuak*. Bilbo / Andoain: Euskaltzaindia / Andoaingo Udala, 1990, 38-40. [Edizioa: Patxi Altuna eta Joseba Andoni Lakarra].

Agur, Gandara Jauna, ta osasuna:

Hala hasi ohi ditut nere ezagunai ta adiskideai bialtzen dioztedan kutunak¹, antzinako erromatarren gisakoak: *Ave*, *Domine Gandara* eta *Domino Gandara, salutem*. Agur eder hau da latinezko *Ave*, *Salve*, *Vale* hoiei dago tena², eta euskaldun gehienak ez dazautena³. Espainarrak, frantsesak, italiarrak beren hizkuntzak dituzte, latinetik jalkiak, eta hala ere ez dute hitzik *Ave*, *Salve*, *Vale*, ondo esateko danik. “Dios te salve, Dios te guarde”, esaten da

¹ gutunak. ² dagokiena. ³ dazagutena, dutena ezagutzen.

Ave-ren ta *Salve*-ren hainbateko edo ordaintzat. Ala gaizki⁴. Aingeruak ez zion Birjinari Jainkoaren izenik aitatu: *Ave gratia plena*, “Agur graziaz betea”, gure beheko herrietan esaten dan bezala, eta Frantziako euskaldunetan ere bai. Aurki⁵, honen gainean hondatu uste ditut gaztelau guziak, zerren ez dakiten Ave hau behar dan bezala. Jainkoak salba zaitzala, guarda zaitzala. Zer bada? Kondenatzeko bidean dago? Galtzeko perilean dabil? Goarda-beharrik badeu⁶ etsai gaiztoetatik? Ken guri itsusiketa horiek! *Ave gratia plena*: hona garbiro ta ederkiago, “Agur graziaz betea”. Horra bada zergatik: Agur, Gandara Jauna, giputz labaina, dirudizuna, lausengaz ta txuriketaz⁷ apaindua.

Beste hainbeste, ta halako kutunik zurea bezalakorik, inork ere ez dit egin Bizkai alde hortatik; Gipuzetatik ere gitxik. Lo daude erne behar duten guziak, sorrak eta gorrak, hotzak ta motzak, motelak eta gatzik bageak dirade. Madrid-tik, Paristik eta beste herri haietatik, Jainkoak daki jakintsu handietatik zenbat alabantza izandu dituzten zuk hor dituzun liburu horiek. Trevoux-ko Memoria⁸ famatuetan hantxe datoz atereak eta isuriak euskerearen alde esan ditudan guziak, aitortzen didatela guzietan arrazoia, baita gure hizkuntza dala besteak baino ederrago, hobeago, gozoago, eta hona non gure etsai zital guziak harriturik isildu diran Madriden ta Parisen. Baina euskaldunai egoki edo harriari hainbat⁹ dezu, eta honetxek sumindua nauka ezin gehiagoraino.

Irakurri ditut *Gabon-kantak*, eta azkenean paratu diotet¹⁰ *imprimantur*, hain daude ederrak, gozoak, kilikorak. Ez zaiteala aurrerako nagitu, ez alpertu; itxeki¹¹ sail honi, molda itzatzu horrelako asko ta ugari esna ditezen lotiak, eta urte osoetan ezer danik egin bage bizi diranak. Ordaina bialtzen dizut Azkoitian aurtan kantatu diranak, musika kilikor¹² batean, Peñafloidako kondeak egin dituenak, eta berak musikan paratu dituenak.

Ni hirurogeita hamairugarren urtean sartua nabil, zahartu naiz, ez ordea oraindikan eltzartu¹³ (txotxotu, *caduco*¹⁴): burua daukat soila, baina fresko ta sendo, aurpegia zimurrik bage, ahoa hortz [guziarekin] ederrakin, kolorea zurigorri ederrarekin (hala esan ohi didee¹⁵ nakustenak); eskribitzen ahaztu

⁴ Bai, benetan, gaizki. ⁵ Laster. Zerbait idazteko asmoa ote zuen “Agur = Ave” horri buruz? (Altuna eta Lakarra). ⁶ ba al dugu. (?) ⁷ zuriketaz, leungarritz, losintxaz.

⁸ *Trévoux-ko Memoriak (Mémoires de Trévoux)*: 1701-1782 bitartean, Trévoux-en (Lyonetik hurbil), jesuitek argitaratutako aldizkari zientifikoa eta kulturala, Ilustrazioaren espirituan, baina ikuspuntu katolikotik bideratua. Larramendik harremana izan zuen agerkariaren arduradunekin eta bertan andoaindarraren zenbait libururen iruzkinak azaldu ziren (Larramendi, *Autobiografía y otros escritos*, 1973: 26-28).

⁹ Alegia: baina euskaldunei aritu, mintzatu, edo harriari, berdintsu da.

¹⁰ diet. ¹¹ atxiki, eutsi, heldu. ¹² Jatorrizkoan: *quilicora*. ¹³ txotxatu, buru arindu. ¹⁴ Gaztelaniazko adjektiboa: zaharkitu(a), urteek higatu(a). ¹⁵ didate.

ez zait, eta ardorik inoiz ez, beti ura edaten dedala. Horra, pintatu nahi banazu, nere antza. Aspaldiko urteetan ekin diot nere euskeraren behar, ta lan honi; eta zerbait argitara ez badet, gure Beltxok¹⁶ hainbeste etsaiez ikaraturik, bidea itxi didate; idiki dedinean¹⁷, botako ditugu kalera¹⁸. Hau nahi dezu, eta hau esaten didazu. Nahi dakizula bada beste edozein gauzetan agure honi zertxoren bat agindutzea, ikusi dezazun ez agura modroiloaren¹⁹ gisa, bai zaldun gazte baten legez, obedituko deusudala. Horra, bukatu dot kutun nekagarri hau zeuben²⁰ eskarako berbeagaz²¹. Eskara guztiok dodaz²² maite, ta gozo²³!

Agur, Loiolan, urtarilaren²⁴ 23. egunean ta 1763. urtean

¹⁶ "Beltz": erlijioaren eta elizaren aurkakoa; ezarritako ordenaren nahasle eta anarkista; liberala, batez ere jada XIX. mendean, karlisten artean. ¹⁷ ireki dadinean; irekitzen denean. ¹⁸ Hots, argitaratuko ditugu. ¹⁹ baldarraren, traketsaren. ²⁰ zeuen. Jatorrizkoan: *zeuveri*. ²¹ euskarazko hitzekin. Hautabidea: *berbaegaz* (Tellechea eta Lekuona). ²² ditut. ²³ gogoko, atsegin. ²⁴ Hautabidea: *uztarillaren* (Tellechea eta Lekuona).

Beru, eoa. Oncebel suminsua nanea eon jusei goria. Irauri
 ditut Babon cantai, eoa. Aqueinean garatu diorer inga manum
 ain dande ebergal, juseat, quib' eorai, Egaiteala aumeneu nagein
 ea alportu, ichegui saili omi, moila itagu Ovelaw aia m yazi, in
 na dite em uetia, eoa. iute eoream. Eci, dani egin bagu vici dia
 nac. Or dani bi alhen dique Acoitlan aurretan eantam di rana
 musica pila, barcan, Penaflo' idaw londeal Egin di rana
 eoa. beru musican garatu di rana. Hi hui aguai in a
 maine garren uortan sarnia nabil, zaru nabil, ea ordea
 orainiaian eharu (chochohi, cadico). Guina dancat roilla, bacia
 pisco, ta lense, aumegua limunici bagu, aea eoa ederraguin
 Colnea xurizari eborarequin (ala ean di didica nace rana)
 Eborahen aru egaite, eoa. andoric lioia ea, bichi uia elaten
 dedala. Orta piovane nai banasu, nere, anga. Apatidico uice rana
 egin dior nere Euzgoraran beru, ta lan omi, eoa. eubait arani
 tani Capades, gure Belchoc almberte ebori eboranue, lidea
 ichi didate, idigui eborian, eboru ditigu Calera. Ean nai
 beru, eoa. han elaten didagu. Nai dapiuula bida eoa edoien
 jentian agure omi. Eboran. bac aguin dizea, iensi desam
 ei ajura modrohsaren guia, bai zaldungaste baren legues
 eboranue deusudala. Orta bucan doc iensi, neagari han
 xurien eboranue vebagay. Eicara justia eboranue, in
 jazo. Agur. Eboran. Eboranue 23 ta 1783 eboran.

"Sebastian Gandarari gutuna". Manuel Larramendi (1763; Historiaren Errege Akademia).

4. JOAN BAUTISTA AGIRRE ASTEASUKOA (1742-1823)

Euskal Literaturaren historiak ateak ireki izan dizkio Joan Bautista Agirre-ri eta ongiatorria eman erlijiozko prosagile gisa, nabarmenduz eskuarki haren euskal mintzaera jatorra, argia, bizia eta maisutasunez landua. Agirre, gipuzkerazko prosa idatziaren taxutzaileetariko bat izanik, zenbait aldetan, idazkera natural, solte eta bikainaren eredutzat izan da hartua. Merezitako ospea, zalantzarik gabe. Baina, aldi berean, adierazi behar da, Agirrek gizakiarekiko eta munduarekiko helarazten duen ikuspegi erlijioso-moralista –garaiko pentsamenduek eta ideologiek baldintzatutakoa, jakina– gaur egungo talaia-ikusita oso atzerakoia eta alde askotatik irentsezina gertatzen dela. Bere garairako ere, urruti zebilen, Europan zehar zabalduz, Errenazimentutik zetorren eta XVIII. mendean Ilustrazioarekin areagotzen ari zen mentalitate aldaketatik: urrun zegoen Erregimen Zaharraren desegitea, gizakiaren emantzipazioa, kritika askea, joera arrazional eta laikoak aldarrikatzen zituen olatutik.

Ondorioz, Agirreren testuen irakurketa gogokoa, atsegingarria ere, gerta dakioke gaur egungo irakurleari hizkuntzaren moldaketaren aldetik, baina, era berean, deserosoa eduki erlijioso eta moralaren aldetik. Irakurleak plazer lortuko badu, irakurketa asegarria gertatuko bazaio, ahalegina egin behar du edukiak parentesi artean jartzen eta arreta bereziki idazkeraren materialtasunean, taxuketan, jartzen. Eta ohar honek ez du soilik balio Agirreren testuetarako: ñabardura bertsua egin daiteke garai hauetako beste zenbait euskal idazle erlijioso bikaini buruz ere.

Joan Bautista Agirre 1742an jaio zen, Gipuzkoako Asteasu herrian. Hortik, “Agirre Asteasukoa” izenez ezaguna izatea. Bizitzako parterik handiena jaio-terrian igaro zuen. Badago Valladoliden eta Iruñean teologia ikasketak egin zituelako frogarik. 1765ean apaiztu eta 1800ean –ordurako izen handia lortua zuen Gipuzkoako apaizen artean– Gipuzkoako Artzapezgoko diputatu nagusi izendatu zuten, hau da, praktikan, apezpikuaren ondoko arduradun; 1803an, berriz, Asteasuko erretore aukeratu zuten.

Agirre kultura maila jasoko gizona zen: bete zituen karguak, idatzi zituen lanak eta osatu zuen liburutegia lekuko. Bere liburu-zerrendan askotariko gaiak aurkitzen dira. Espero izatekoa denez, erlijioaren eta moralaren gaineko obrak dira nagusi, baina, horiez gain, badira bestelako gaietakoak ere: hiztegiak, historia eta geografia, zuzenbidea, euskal gaiak, literatura, fisika esperimentalak... Guztira 192 obra, 405 liburukitan (ikus Aranburu, 1995: 152, 203-210).

Hiru gerrek garraztu zuten Agirreren bizialdi lantsua. Frantziaren eta Espainiaren arteko Konbentzio Gerran (1793-1795), frantsesek euskal probin-

tziak inbaditu zituztela-eta, Agirre Oñatin ezkutatu zen. Independentzia Gerran (1808-1814) –non eta nola ez da jakin izan garbi– fusilkada bat jaso zuen frantses soldaduengandik eta, belaunean zauriturik, ez zen behar beza-la sendatu. Handik aurrera, ia-ia erretiratuta bizi izan zen berea zen Asteasuko Elizegi etxean. Cadizko Konstituzioa (1812) aldarrikatu ondoren, tradizionalistak edo absolutistak eta liberalak edo konstituzionalistak borrokan hasi, eta gerraraino iritsi ziren: Hirurteko Konstituzionalaren aldiko gerra (1820-1823) –Agirreren bizitzaren azken urteak–, Erregimen Zaharraren berrezartzeaz amaitu zena. Agirrek, erretiratuta, 1815ean diputatu kargua utzi, eta Asteasuko erretore gisa jarraitu zuen, 1823an heriotza iritsi zitzaion arte. (Argibide biografiko gehiagorako ikus: Aranburu, 1995).

Agirreren erlijiozko eta idatzizko jarduera XVIII. mendearen bigarren erdiko eta XIX.aren lehenengo laurdeneko Euskal Herriko bizitzan edo testuinguruan kokatzen da. Hurbileko ingurumaria: modu tradizionallean bizi den, eta nekazaritza giroko eta erlijiozalea den tokiko komunitate euskalduna. Baina tokiko komunitate txiki hau ez da iragazgaitza: kanpoko indar sozio-ideologikoek ere badute eraginik. Garai honetan, munduarekiko bi ikuspegiren, bizimodua eta gizartea antolatzeko bi joera zabalen arteko talka historikoa gertatzen ari da: batetik, indar tradizionalista, kontserbadorrea, autoritarioa, gizartea estamentutan banatzearen aldekoa, eta, bestetik, indar modernizatzailea, aurrerakoia, espiritu aske eta liberalekoa, joera berdintzailekoa. Da gainbeheran doan Erregimen Zaharraren eta, bestetik beste eta neurri batean, Ilustrazioak sustatutako mugimenduen arteko borroka. Agirrek, egoera gatazkatsu honen garaikide, gutxitan egiten du bidegurutze larri honi buruzko aipamen espliziturik, baina, *de facto*, bere idazkietan, joera tradizionalaren alde jartzen da nabarmen, hobesten baitu moralitate zorrotza, *statu quo*-a, modestia, errespetua, autoritatea, familia, indar edo neurri hertsatzaileak eta abar.

Agirreren erlijiozko obra idatzia eta argitaratua lau liburuz osatua dago –2.000 orrialde pasatxo jatorrizko edizioan– eta haietan 268 idazki labur biltzen dira. Lehenengo liburuak –Agirre bizi zelarik argitaratutako bakarra, 1803an– 82 erakustaldi jasotzen ditu: *Konfesioko eta komunioko sakramentuen gainean erakusaldiak, lehenbiziko komuniorako prestatu behar diran haurrentzat eta bidez kristau hazientzat ere bai* (K). Liburu honekin batera, trilogia ezaguna, *Erakusaldiak* izenburu orokorra duena, 1850ean, Tolosan argitaratua. Lehenengo liburua, *Jesu Kristok bere Elizari utzi ziozkan zazpi sakramentuen gainean erakusaldiak* (I), 63 erakustaldiz dago osatua. Bigarren liburua *Jaungoikoaren legeko hamar aginteen gainean erakusaldiak* (II) da: hemen, 25 hitzalditan hamar mandamentuak azaltzen dira, eta 25 erakustalditan –eta beste

12 hitzalditan– komunioa, konfesioa eta beste zenbait gai lantzen. Hirugarren liburua da heterogeneoena, *Jesu Kristo eta Birjina txit santaren misterioen eta beste zenbait gauzen gainean erakusaldiak* (III), eta bertan, 46 erakustaldi eta 15 sermoi eta doktrina ataletan, askotariko gaiak jorratzen dira.

Nahiz eta trilogia Agirre hil eta urte dezente geroago argitaratua izan zen, lehenengo liburua, hitzaurreko gutunean adierazten denez, 1808rako burutua zegoen jada. Obra osoari dagokionez, Agirrek bere idazkiak 1795 eta 1817 artean idatzi zituela uste da. (Edizioen gorabeheraz ikus Altuna, 1999: xxiv-xli). Hordago-Lur argitaletxeak trilogiaren edizio xerokopiatua egin zuen 1978an. Fidel Altunak (1999) lau liburuetako idazkien antologia zabala osatua du. Inazio Mujika Iraolak (1996) trilogian tartekaturiko 42 kontakizun laburren (*exempla*) bilduma argitaratua du. Agirreren obra osoa sarean ere irakurri edo kontsulta daiteke, besteak beste, Koldo Mitxelena Kulturuneko (Donostia) liburutegiko katalogoan (jatorrizko edizioak) edota Armiarma webgunean, “Klasikoen Gordailua”n.

Trilogia, jatorrizko edizioan, *Erakusaldiak* izenburu orokorrak argitaratua izan bada ere, ez da hori Agirrek bere idazkietarako hartzen duen izen bakarra. Erabiliena “erakusaldia” da, baina honekin batera “hitzaldi edo platika”, “sermoi” eta “doktrina” izenak ere baliatzen ditu. Lau idazki mota hauen artean suma daitezke desberdintasun zenbait, baina orokorki, multzoan hartuta, bai egituraz, bai tankeraz, oinarri bertsukoak dira. Zehatzago hitz eginez, idazki hauek konposizio hibridoak dira, irakasgaiaren edo instrukzioaren eta sermoiaren arteko gurutzaketa, baina gehiago irakasgaia edo lezioa sermoia baino, erakustaldia platika baino. Erakustaldiok, liburuetan jasota dauden moduari erreparatuz gero behintzat, ez dirudi herri xeheari ahoz jaulkitakoak edo zuzendutakoak direnik, edota esan ziren modu berean jasoak daudenik; patxadaz, hausnartuz, ia-ia ikasteko asmoz, irakurriak izateko prestatuak baizik. Erakustaldiak, gehienbat, moraleko eta erlijiozko praktikako eskolak dira, sakramentuak eta mandamentuak betetzeko instrukzioak. Agirrek berak, (K) liburuko hitzaurrean, “erakusaldiak” hitza “instrucciones” terminoz itzultzen du: *Prólogo. Fin a que se dirigen estas instrucciones (...) le presento estas pequeñas instrucciones distribuidas en cuatro partes* (K, 3, 5).

Agirrek irakasten dituen instrukzioak erlijiozkoak dira osoki. Bere obran eduki erlijiosoa besterik ez da aurkitzen; baina zenbait alde doktrinal eta, bereziki, moraletara mugatua. Ez da, berez, eduki teologikoko obra, teologia dogmatikoko tratatua. Ez da, ezta ere, espiritualitateko obra, hots, meditazioaren, otoitzaren eta gogoeta edo bizipen espiritualen bidez, Jainkoarengana edo barne perfekziora zuzendu eta hurbiltzeko gida edo euskarria. Erakustaldi hauen bidez, Agirrek bilatzen duena da kristau herriari benetako

kristau bizimodua irakastea, hots, sakramentuen alde batzuk argitzea eta gehienbat erlijiozko betekizun nagusiak azaltzea. Irakastea, argitzea, bakarrik, ordea, ez. Honekin batera, eta bereziki, Agirrek eliztarrak konbentzitu nahi ditu kristau bizimoduari dagozkion eginbeharrak bete ditzaten; akuilatu, Elizaren sakramentuak behar bezala praktikatu, eta Jainkoaren legeko hamar mandamentuetako aginduak eta debekuak zintzoki bete ditzaten.

Hitz bitan: Agirreren erlijiozko prosa didaktikoa da, zeinean irakasgaiaren eta sermoiaren baliabide zenbaiten bidez, pertsuasioa, konbentzimendua bilatzen den. Irakaste pertsuasibo hau hitzaren bidez gauzatzen du, euskaraz, beste zenbait euskal prosista erlijiosok bezala, hala nola Mendiburuk, Añibarrok, Frai Bartolomek, Gerrikok, Moglek eta abarrek, Larramendik sustatutako ibilbideari atxikiz.

Agirreren diskurtsoa autoritate irmoz jantzitako berbaldi monologikoa da: ahots bakar bat baizik ez da nagusitzen, egiaren jabego eztabaidea ezina duena. Erne, defentsiban jarritako diskurtsoa da, bere kideak artaldean mantentzen ahalegintzen ari den erakunde bati dagokiona. Arimen salbazio hipotetikoa bilatzeko aitzakiaz, edo benetako konbentzimenduz eta intentzio garbiz, Eliza gizabanakoen –eta gizataldeen– kontzientzien jabetzari eta kontrolari eusten saiatzen ari da. Erakustaldiak dira, hein handi batean, betebeharren, aginduen eta debekuen, zerrendak: *Izan zaitez Jaungoikoaren beldurrekoa ta gorde itzatzu beraren aginduak* (III, 347). Agirre, oro har, sendo, kategoriko, malgutasun gutxiko ageri da; ez da barkabera, gupidakor, bai, ordea, mehatxuzale, zigor aldarrikatzaile. Erakustaldietan, oso maiz, beldurra, ezinegona, eragiten du. Sarien aipamen eta promesak baino ugariago, zigorpean, zigorraren “betikotasun guztian” erortzeko mehatxuaren oharpenak.

Erlijiozko instrukzio hauen barruan bada Agirreren arreta nabarmenki bereganatzen duen gai bat: bekatuen aitortza. Agirreren obra bekatuaren presentziaz eta ongi konfesatzeko beharraz dago blaitua. Lau liburuetan bildutako 268 idazkietatik, 76 eskaintzen dira aitortzako sakramentuaren praktika azaltzera. Guztia xehetasunez, bereizketez, salbuespenez... eta inoiz, txikikeriez ere josiak. Agirreren obran, ardatz nagusietako bat, nagusiena ez bada, bekatua da.

Honek guztiak, hots, agindu, zigor eta beldurren jarioak erakustaldietan tonu iluna barreiatzen du. Erakustaldiei bizitzarekiko ikuspen existentzial ezkorra, ituna, darie. Gizakiarekiko eta munduarekiko erakusten duen begirada, argitasun, erakargarritasun gutxikoa da. Gizakia Jainkoarekiko esker txarrekoa, bekataria, da: honenbeste mesede jaso Jainkoarengandik eta asko dira *bekaturik bekatura amilduaz* (III, 607), *atsegin lizunen bila* (III, 466), dabiltzanak.

Ereduzkoak izan nahi duten txertatutako kontakizun laburrak beraiek ere, euren izatez atseginak eta erakargarriak izan beharko liratekeenak, gehienetan ez dira horrelakoak. Istorioak diren aldetik, agian, bai, arreta bereganatzen dute; baina horietako askok, azken batean, gertakari goibelak, garratzak, desatseginak jasotzen dituzte. Kontakizun horietako gehienen gai nagusia ere bekatua da. Esaterako, Mujika Iraolak (1996) hautatutako 42 kontakizunetatik 29tan, bekatuaren ondorioz sortutako istorio deitoragarriak biltzen dira. Kontakizunak dira, eredu emateko jarriak (*exempla*), baina, funtsean, zentzatze-ko eredu zorrotzak dira, eskarmentua emateko adibideak: bide okerrak, bekatuzko bizitzak, aitortza gaiztoak, nolako galbidera eramaten duten erakusteko. Istorioaren amaiera: zigorra latza, ikara eragiteko modukoa. Kristauak, horrela, badaki zer ez duen egin behar horrelako bukaerarik ez badu nahi. Zentzatze morala eragitea da kontakizun hauen xedea. 42 kontakizunetatik, 13tan bakarrik sumatzen da nolabaiteko tonu argia, baikorra; eta horietatik, 3tan soilik esan liteke nabari dela benetan soseguzko giro lasaia edo atsegina.

Hala eta guztiz ere, nahiz eta irakasle tribunatik mintzo denean herri xehearengandik urrundu egiten den, distantzia gordetzen duen, Agirrek badaki, bestalde, herri horrengana nola edo hala hurbiltzen. Betiere, bere irakaspenera eraginkorrako gerta dadin.

Agirreraren obra ez da, inolaz ere ez, antropologia edo etnografia bilduma. Ez da hori bere xedea. Alde bakar batzuk salbu, non arreta handiagoa jartzen duen –erlijiozko ohitura edo jarrerak, hordikeria edo salerosketetako mundutxoak, esaterako–, Agirrek ez du arlo honetan informazio kopuru nabarmenik eskaintzen. Ematen dituen jakingarriak bidenabar egindako erreferentziak dira gehienetan. Dena den, apurka-apurka, zertzeladaz zertzelada, han-hemenka sakabanatuta, osatzen da zantzu etnografikoen multzo interesgarri bat, XVIII. mendearen bukaerako eta XIX.aren hasierako Euskal Herriko nekazari giroko gizartearen ezagutzeko lagungarri gerta daitekeena: baserri giroa eta bertako ohiturak (artasoroak, lan moldeak, sukaldea...), janzkerak eta modak, gazteen ibilerak, senar-emazteen arteko harremanak, jokoa, emakumeari buruzko oharra (bitxiak batzuetan) eta abar. Ez dira falta animaliak (antxumea, otsoa, olagarroa...), landaredia (belar txarrak, pikondoa...), sineskeriak, inauteriak, erromeriak, jolasak, sexu ohiturak edo joerak...

Agirreraren erakustaldiak, diskurtsoa, hots, mintzaira-jardueraren produktua izanik, aztertuak izan dira, besteak beste, pragmatikaren ikuspuntutik, hizketa-ekintza gisa, osagai historiko-komunikatiboaren, ekoizpen baldintzen eta abarren aldetik (ikus Ozaeta Elortza, 2010). Erretorika ere, diskurtsoaren azterketarako sarbide pribilegiatua delarik, Agirreraren erakustaldien analisira-

ko bitarteko guztiz produktiboa gertatzen da. Erretorika, diskurtsoan moldaturiko hitzaren bidez, pertsuaditzeko artea, teknika, da, eta hori da, hain zuzen, Agirrek egiten duena: erakutsi (*docere*) eta aldi berean entzule-irakurlea eragin, ziztatu, idazlanetan azaldutakoak eta sustatutakoak betetzera, horretarako sentimenduak modu eraginkorrez inarrosiz (*movere*), eta hizkera bikain eta gozagarriaren bidez, hartzailea erakarriz (*delectare*).

Diskurtsoaren jasotzailearenganako hurbiltasuna indartzeko, Agirrek baliabide erretoriko ugari erabiltzen ditu. Oso maiz, entzule-irakurleari zuzen-zuzenean, pertsonalki, mintzo zaio, “zu” apostrofez. Izenordearen bidez, bitartekorik gabe jotzen du hartzailearengana, aurrez aurre izango balu bezala, honen barrena modu eraginkorragoz astintzeko: *Judasek alabaina behin bakarrik saldu zuan Jesus, baina zuk, bekataria, saldu dezu sarritan* (II, 260); *Entzun ezazu, kristaua, gaur bederik ongi esatera noana* (II, 354). Galdera erretorikoa da Agirrek usu darabilen beste baliabide bat. Helburua: entzule-irakurlearengan tentsioa edo kezka areagotzea; mezua argiago, kontzienteko, egitea. Batzuetan benetako galdera erretoriko propioak dira, erantzunik, erantzun espliziturik, ez daramatenak: *Zergatik ez ote zate honelakoai eragozten ezkontza?* (II, 98). Beste batzuetan, galderak, segidan, erantzuna dakar: *Non dira munduaren hasieratik orain berrehun urteraino izan diran errege, gizon handi ta jakintsuak? Hil ziran* (II, 448). Galdera erretorikoa “zu” apostrofearekin batera doanean, eragin zorrotzeko baliabide bihurtzen da: *Esan zadazu, kristaua: asma ditek eskergabekeri ta gogortasun handiagorik?* (II, 263).

Erretorikaren sisteman, diskurtsoaren taxuketak eskatzen du, aurrena, eduki eta argudioen aurkikuntza. Ondoren, eduki eta argudio horien eratze egokia, hots, azaldu behar diren ideiak, argudioak edo mezuak edukiari dagokion antolamenduan, behar bezalako hurrenkeran, aurkeztea. Azkenik, mintzaera edo elokuzioa, hau da, material hori hitzeko moldean –ahoz eta/edo idatziz– gauzatzea.

Agirrek, mintzaera mailan, bikainki zaintzen du diskurtsoa: ordenatua, gardena, hitzak zehaztasunez erabiliak. Berbaldi oparoa da, eta honekin ez da esan nahi hanpatua edo gehiegizko hitz jarioz puztua denik, baizik eta bertako azalpenak, instrukzioak, zabalki, patxadaz, airoski kateatuz ematen direla. Obraren helburua, bistan denez, propio literarioa ez bada ere, bertan mintzairarekiko kezka ederzalea antzematen da, oso lantze erretoriko zaindua eta saiaturia sumatzen da.

Erakustaldietako elokuzioa da, ezbairik gabe, gaur egungo irakurleari gehien interesa eta konpentsa diezaiokeen aldea edo osagarria. Pasarte jakin batzuetan salbu –*exempla* eta erreferentzia antropologiko edo etnografiko

bakar batzuk, kasurako– ez dirudi gertagarri erakustaldietako edukiek xxi. mendeko subjektuak espero edo behar duenari erantzutea. Diskurtsoaren hitzezko adierazpenek, aitzitik, bai, subjektuaren espektatibak asetzeko gai dira, subjektu irakurlea gauza bada edukiak saihestuz, gaindituz, mintzairan berean arreta osoa jarri ahal izateko.

Agirrek ez du diskurtsoa figura erretorikoz, hitzezko apainduraz, hornitzeko joerarik: zuzen-zuzenean, itzulgingururik gabe harira, arazoaren mui-nera, joan ohi da. Dena den, baliatzen du, esaterako, errepikatzea, mezua anplifikatzeko, azpimarratzeko, eta ugari darabil anafora: *Zer esango det (...) ? Zer esango det (...) ? Zer esango det (...) ?* (III, 515). Ez dira falta konparazioak: bekatariari suila edo txarroari uretan balantzaka dabilenean gertatzen zaiona gerta dakioke (III, 208); *nola euliak gorotzen duen ispilua (...)* (I, 61); *imajinazioa bera dago, argizariaren eran* (II, 143); *bihotzean ezkutatua daukee txingarra hauspean egon ohi dan eran* (II, 113); eta abar.

Irudi multzo urri honetan, agian deigarriena, Mujika Iraolak 1996an atondutako bildumaren izenburura ekarriz nabarmendu duena: *Arpoi baten eran*. Irudi hau behin baino gehiagotan agertzen da erakustaldietan. Beti, adierazteko bisualki, irudiz, Jaunaren hitza bekatariaren bihotzean sartzen dela, hala nola arpoi bat arrain handi baten gorputzean. Bekataria, batean, Toledo inguruan, bekaturako bidean, setati, bizi den galai bat da (III, 492-493); bestean, Sancha Carrillo delako andrea (II, 346-347); beste zenbaitetan, Valentziako dama bat edo Espainiako herri bateko neskatxa bat, konfesatzerakoan bere bekatua aitortzera ausartzen ez dena. Hasi da misiolari baten sermoiak entzuten eta sermoi bakoitzak, hots, Jaunaren hitzak, *arpoi baten eran igarotzen zion bihotza batetik bestera* (I, 252-254).

Diskurtsoa hitzez gauzatzeko lan honetan, Agirrek euskara bikaina, eredu-garria, taxutzen du. Agirreren testuei zerbaitek eransten badio baliorik, hori, aurren-aurrena eta batez ere, bere mintzaira edo, zehazkiago, idazmoldea da. Asteasuarraren euskara zabalki izan da goraipatua. Laudatutako ezaugarri batzuk: naturaltasuna, jatortasuna, bizitasuna, argitasuna, zuzentasuna.

Agirreren berbaldia jario dotorea da, aise eta trebeki moldatua, trabarik gabea. Hizkera oso eskuragarria da entzule-irakurle arruntarentzat, herrikoia-arentzat. Euskara behintzat ez da Agirreregan oztopo hartzailearengana iritsi eta pertsuasioa lortzeko. Irakurleak ez du apenas eragozpenik topatzen; nekerik gabe jarrai dezake testua. Halaber, Agirrereana, mintzaera aberatsa, oparoa da, bai espresioetan, bai esaldien joskeran, izan gabe, inondik ere ez, apainduegia, arranditsua. Garbia da, herrikoia, arruntegia izan gabe; mordoi-lokeriatik edo neologismo gehiegikeriatik urrun. Euskararen izate eta erregistroan bete-beteen errotutako mintzaera izanik, biribila da esaldiaren konpo-

sizioan, zehatza hitzetan. Joskera eta esapide jatorren, oldar edo beroaldi batean jaulkitako espresioen iturri aberatsa da. Agirrek berak argitzen duenez, bere hizkera Beterriko eta Goierriko gipuzkeraren tartekoa da. (Agirreren hizkeraren ezaugarriak (XLI-XCVI) eta orobat izan zituen hizkuntza eraginak edo harremanak (XCVI-CXIX) zehazkiago jakiteko, ikus Altuna, 1999).

Zalantzarik gabe, merezi du Agirre irakurtzea. Bere mezuek edo proposamenek euskal irakurleari askotan desosegua, are, beharbada, arbuioa ere, sorrarazi arren, bada arrazoi edo motibo franko ezinegon hori gainditzen ahalegintzeko eta, nekez onar daitezkeen edukiak zintzilik utziz, balio historikoak eta hitzezko bikaintasunak gozatzeko.

Agirreren erakustaldiak lehen eskuko iturriak dira ezagutzeko Eliza katolikoaren erakundeak XVIII eta XIX. mendeen bidegurutzean aldarrikatzen eta eskatzen zuen erlijiotasun mota eta jokabide morala. Gainera, historikoki hartuz, erakustaldi hauetan, garai hartako nekazari bizimoduaz eta euskal gizarte tradizionalaren joera eta ohiturei buruzko askotariko zertzeladak aurkitzen dira. Baina, oroz gain, Agirreren obrak ematen duen atsegin saririk, erakarpen primarik preziatuena, bere mintzaera da, eta, honetan, bereziki, tartekatutako istorioak kontatzeko era naturala, edota zenbait pasarte garatzeko hitzezko moldaketa. Hauxe da, bat izatekotan, idazle gipuzkoarraren testuak onartzeko, testu horiek irakurtzera ausartzeko, pizgarriak indartsuena, eraginkorrena. Agirreren diskurtsoaren hitzezko moldaerak badu aski gaitasunik eta indarrik irakurketa justifikatzeko, edukiak eragin litzakeen gogaitasuna eta ezinegona konpentsatu eta gainditzeko.

Hemen hautatutako testuak *Erakustaldiak*-en 1850eko ediziotik daude hartuak. Antologiarako erabakitako egokitzapenez moldatu dira. Ez dira jaso Agirrek, zenbait erakustaldiren ondoren, bere erakuspenen iturri edo euskarri doktrinal eta teologiko gisa, eransten dituen latinezko ohar eta testuak, maiz nahiko luzeak. Ondorioz, ezabatu egin dira testuetan zehar egileak, ohar eta testu horietara bidaltzeko, tartekatzen dituen erreferentziak: (a), (b), (c)...

Atalaren sarrerak eta oin-oharrak: Karlos OTEGI

Erakusaldiak, I

Berrogeita hamahirugarren erakusaldia (zatia)

Zati honetan Agirre kezkatu ageri da zenbait eliztarrek, elizara baino lehen eta behin elizan sartuta, Jaunaren etxeari eta bertan ospatzen ari den elizkizunari agertzen dieten begirune eskasaz. Erakuspen moral eta errieta kutsuarekin josia, idazleak gatz eta piperrez beteriko eszena zirriborratzen du. Zeharka, eliza giroari, jantziei, ohiturei... buruzko erreferentzia xume baina adierazgarriak txertatzen ditu.

Ohiko baliabide erretorikoak nabari dira: antolamendu argia, “zu” apostrofea, anaforak –lehenengo paragrafoan bereziki–, galdera erretorikoak eta abar.

Testuaren kokagunea: *Erakusaldiak, I*, 1850, 529-531.

Berrogeita hamahirugarren erakusaldia Mezako sakrifizio miragarriaren gainean laugarrena

[...]

II

Zoaz, kristaua, asko elizetara¹, eta harriturik geratuko zera gertatzen dana dakusazunean. Ekusiko dituzu zenbait, errosario, bezperak edo meza nagusia esaten diran denboran, ostatueta edanean eta iskanbilan. Ekusiko dituzu batzuek errosarioko denboran eliz inguruan pilotan. Non dira animen artzaia? Non dira gurasoak? Non dira eskola-maisuak? Ekusiko dituzu besteak elizako ateetan pipa edo zigarroa hartzen: batzuek zekorren tatxak edo alabantzak kontatzen; besteak meza hasi ta geroz ere erausian² daudela. Hoek dira elizara baino lehen gertatu ohi diran gauzak.

Sar zaite, kristaua, elizetan. Zer ekusiko dezu? Ekusiko dezu batzuek daudela galtzak belaunetan estu gabe³, besteak almilla⁴ edo txupa⁵ gorputzean sartu gabe. Atozea, kristaua: joango ote zinake gisa honetan obispo jaun baten aurrera? Ez, noaski. Nola bada zoaz Jaungoikoaren etxera eta aurrera? Batzuek edariz beroturik sartuko dira elizako zokoren batean eta

¹ eliza askotara. ² hitz egiten, berriketan; murmurikatzen, marmarrean. ³ estutu gabe, lotu gabe. Gizonezkoek, gerritik belauneraino estaliz, belaunaren erdian lotzen ziren galtza motzak jantzi ohi zituzten. ⁴ “Amila”: alkandoraren gainean, gorputzari estuki samar atxikia, enborra gerriraino estaltzen zuen barruko jaka motz maukadun edo maukagabea. ⁵ “Txupa”: gorputzaren gainaldeko jantzia, enborra estaltzen zuen jaka modukoa, mauka luze estuak eta gerritik beherako lau hegala motz zituen.

egongo dira erausi edo marmarretan, aldamenean daudenai eragozten diezala⁶ jaieraz⁷ egotea; besteak sartuko dira emakumeen artean. Hau da gaizki dirudian gauza. Horregatik Elizak beti nahi izan du gizonezkoak bereziak egotea emakumeetatik. Batzuek elizara etorriko dira beren zakurrakin eta hoek bota behar lirake elizatik zakurrakin batean. Atozea, kristaua, ongi da zakurtegi egitea Jaunaren etxea? Beste batzuek sartzen dira meza entzutera oilo, oilasko edo beste hegaztiak otarran⁸ dituela, eta hoen hotsarekin asaldutzen ditue elizan daudenak. Zergatik uzten ez ditue etxeren batean? Batzuek elizara dakartzie haur txiki negartiak edo batetik bestera hoska ta lasterka dabiltzanak. Ona da haurrak, zerbait gogortuak edo haziak diranean, ekartzea elizara, ohitu ditezen gauz onetara; baina horretarako behar due zai ona, bestela haurtasunetik hartuko ditue ohitura txarrak. Beste batzuek, batez ere eskola-mutilak, ibiliko dira elizan ate batetik bestera lasterka eta iskanbilan. Hau badakie guraso eta erakusleak, eta hala ere ez ditue zehatzen⁹ honelako mutil lotsagabeak? Zer esango det mutilak eta neskatxak nahasteka ezkilak jotzera bidaltzeaz? Batzuek mezatan edo Jaunaren hitza adirazten danean egongo dira lo edo erausian: hoek dira Satanasen euli handiak edo beltzuntzak¹⁰. Beste batzuek mantelinatik¹¹ mantelinara, beharbada sorbaldaz aldarerontz¹², egongo dira ipui kontatzen. Batzuek egun onak ematen, besteak aldamenekoaren apaindurari begira mezaren ardurarik gabe ta besteak beharbada gogorazio gaiztoetan.

Aditzen dezu, kristaua, nolako bidegabeak egiten zaizkan Jaunaren etxeari edo, hobeto esateko, Jaun berari? Herejeak ere beren elizetan ez due gehiago egingo eta turkoak¹³ berak begiramentu eta jaiera handiagoarekin egoten dira eren eliza moduetan¹⁴. Herri batean bizi zan dohai ederretako turko bat, eta herria zan katolikoena. Asko nahi zioen¹⁵ guziak turkoari eta egin zioen ahalegina harrerazteko gure lege santa, baina alperrik. Bilatu zuen atzenean honetarako gizon trebe jakintsu bat. Egin zuan honek ahal zuan guzia turkoarekin, baina honek erantzun zion: askotan gogora zitzaiola kristau egitea,

⁶ dietela. ⁷ debozioz, elizkizunari atxikimendu gogotsuz. ⁸ otarrean, saskian. ⁹ zigortzen, kastigatzen; jipoitzen. ¹⁰ eulitzarrak, euli beltzak; ezparak. ¹¹ "Mantelina": burua estaltzeko zapia, batez ere emakumeek elizara joateko eramaten dutena (edo duela gutxi arte eraman ohi zutena). Beraz, metonimiaz adierazita, batzuk elizan batetik bestera, lagunetik lagunera ibili ohi dira kontuak esaten. ¹² aldaeari bizkarra emanez. ¹³ turkiarrak edo, hedaduraz, musulmanak, islamiarrak. ¹⁴ euren eliza moldeetan, hots, errituetan, elizkizunetan. ¹⁵ nahi zioten; maite zuten. Era berean: *egiten ditue* (dituzte), *egiten dioe* (diote), *agintzen digue* (digute), *esan zuen* (zuten), *egin zioen* (zioten), *nahiago lukee* (lukete)...

baina ekusi zuala turkoak beren elizetan jaiera ta begiramentu handiagoarekin zeudela, eta osotoro sinistu zuala hobe zala zuan erlijioa ezen ez gurea. Horra zer kalteak dakartzian Jaunaren etxeari zor diogun begiramentua ez gordetzeak. Zer ote da, bada, oker hoek desegiteko guk egin behar deguna? Hau da orain ukituko dedana.

[...]

Erakusaldiak, II

Hogeigarren hitzaldi edo platika

Erakusaldiak-en bigarren liburuaren lehenengo partean, Agirrek Jaungoikoaren legeko hamar aginduak azaltzen ditu hogeita bost hitzalditan. Zazpigarren eta hamargarren aginduak, biak batera, hogeigarren eta hurrengo hiru hitzaldietan datoz. Segidan, haue-tako bi testu biltzen dira: batetik, hogeigarren hitzaldi osoa, gaiaren azalpen orokorra egiten duena; bestetik, osagarri gisa, hogeita bigarrenaren zati berezi bat, bi agindu horien alderdi pare bat xehekiago argitzeaz gain, Agirrerren idaztankera natural eta bi-ziaren lagin esanguratsua eskaintzen duena.

Agirrek bere erakustaldietan, oro har, egitura gutxi-asko komuna jarraitzen du, edu-ki edo idazki moten arabera azaleko aldaketekin. Lehenengo testuan, platika osoa izanik, antzematen dira ohiko antolamendu horren urratsak. Agirrerren erakustaldiak idazpuru edo hasierako formulazio batez irekitzen dira. Bertan jasoak dira: hitzaldi edo idazkiaren zenbakia, izenburu edo ohar labur bat non erakustaldiaren gaia adierazten den, eta deiren bat edo, inoiz, harira datorren Bibliatiko aipu bat. Ondoren, sarrera (*exordium*), ez zabala. Hemen biltzen dira, beste gauzen artean, jorratu behar den arazoaren edo gaiaren planteamendua, mintzaldiaren beharra eta helburua, aurreko era-kustaldietan azaldutakoaren laburpena eta, amaieran, arreta eskatuz entzule-irakurleari zuzendutako deia: *Hasi gaitzen bertatik* (II, 221) edo, oraingoan bezala, *Entzun, kris-taua, arreta onarekin*. Jarraian, erakustaldiaren gorputza edo enborra, elkarren arteko gurutzaketan josten direlarik: gertakarien, egoeren edo jarrerren azalpena (*narratio*), zeinaren aurrean autoreak bere doktrina, iritziak, jarrerak, judizioak edo itenbideak adierazten dituen (*argumentatio / demonstratio*). Agirrek, parte hau, azalpenaren kon-plexutasunaren arabera, bat, bi, hiru eta, are, lau ataletan ere banatzen du. Banaketarik erabiliena, bi ataletan eratutakoa da. Hemengo testu hau atal bakarrekoa izanik, barnean, aginduak eta debekuak zazpi multzotan ordenatzen dira. Bukaerarako (*epilogus*): deial-dia, gonbita. Entzule-irakurleari dei egiten zaio, behin eta berriz, mezuan jasotakoa praktikan jar dezan, azaldutako jokabideak bete ditzan. Hitzaldiaren unerik akuilatzai-leena, mugiarazleena, da: *Eta zer ote da orain guk egin behar deguna?* (I, 98); *Zer fruitu hemendik atera behar degu?* (III, 426); edo, hemen bezala, *Egin dezagun bada (...) bila dezagun (...)*.

Ezaugarri orokorrez gain, aipagarriak dira, besteak beste: “usura”ri buruzko iritzia, olagarroaren konparazioa, fikziozko elkarrizketa sortuz galde-erantzun asmatuen segida deigarria...

Testuen kokagunea: *Erakusaldiak, II*, 1850, 164-170 eta 183-185.

Hogeigarren hitzaldi edo platika
Jaunaren legeko zazpigarren eta hamargarren aginteen¹ gainean
Adirazten da zer debekatzen eta zer agintzen duen²

ALABATUA &.
Clama &.
HOTS EGIZU &³.

Azkeneko aldian ukitu ziran seigarren eta bederatzigarren aginteen kontra gertatu ohi diran bekatu, munduak ezertan hartzen ez dituanak. Igaro gaitezen orain zazpigarren eta hamargarren aginteetara.

Jaunaren legeko aginteen artean azkeneko zazpiak bihurtzen dira batera⁴, eta hau da amatzea lagun hurkoa geren buruak bezala. Aginte hau zazpien sustraia bezala da eta sustrai hau gordetzen duanak gordeko ditu guziak, S. Paulok dionez⁵: lagun hurkoa bihotzetik maite duanak alabaina⁶ opa dio zerua, eta harako bidean behar eta on izango duan guzia; eta ez dio ezertan ere kalterik egingo eta egiten badio, adirazten du ez duala amatzen bihotzetik lagun hurkoa.

Lagun hurkoen artean lehenengo mailan ipini zituan Jaunak gurasoak, eta esan zuan: "Onra ezazu zure aita eta ama, luzaro bizi zaitezten zure Jaun eta Jaungoikoak emango dizun lurraren gainean". Lagun hurkoaren ondasunen artean handiena eta gehiago nahi duana da bizitza, eta Jaunak esaten digu bosgarren agintean: "Ez inor hil". *Non occides*. Lagun hurkoaren beste ondasuna da garbitasun edo kastidadearen apaindura ederra, eta ezkondua bada, bere bizilagunarekin pakean bizitzea: horregatik seigarren agintean debekatzen ditu haragiaren lizunkeri guziak eta bederatzigarrenean besteren bizilagunaganako nahikunde⁷ gaiztoak. Hemendik igarri dezakezu, kristaua, lagun hurkoari ongi nahi dionak ez diola atsegin lizunetarako biderik emango eta haren bizilagunari ez diola gerrarik emango. Igerri dezakezu, gainera, munduan gai honetan

¹ aginduen, mandamentuen. ² duten. ³ Zenbait erakustaldiren hasieran egiten diren bi otoitz edo inbokazioren hasierako hitzak. Osorik, esaterako, *Erakusal-diak*-en bigarren liburuko lehenengo hitzaldian ageri dira: *ALABATUA izan dedila al-dareko sakramentu guziz santua eta Birjina txit santaren sortze garbia, zeina bekatu ja-torritzkoaren mantxarik gabe sortu izan zan. Gurutze santuaren &. / Clama, ne cesses, quasi tuba exalta vocem tuam et annuntia populo meo scelera eorum (Isaiae 58). HOTS EGIZU, ez isildu: tronpeta baten eran egizu deadar eta aditzera eman giozkatzu [iezaz-kiozu] nere herriari bere bekatuak, dio Jaunak Isaiazen ahutik.* ⁴ batean biltzen, la-burbiltzen dira. ⁵ dioenez. *Erromatarrei gutuna* 13, 10, esaterako. ⁶ izan ere, bada. ⁷ nahikari, desira.

usutzen diran losentxak dirala egiaz gorroto handiak. Lagun hurkoak, hemen bizi dan bitartean, gauz asko behar ditu jateko, edateko eta beste premiak estaltzeko, eta hoetan kalte egiten dionak ez du egiaz amatzen. Horregatik zazpigarren agintean esaten digu Jaunak: *Non furtum facies*. “Ez dezu ezer ostuko”. Ekusten dezu, kristaua, zein neurri ederrak hartu dituan Jaunak guk elkar amatzeko eta lagun hurkoari kalterik ez egiteko? Jaunaren aginte hoek⁸ gordeko balira ardura onarekin, bakoitza bizi liteke bere pakean duan zatiarekin; baina Adanen umeak ahaztu dira beren Jaun onaren legeaz eta bete da mundua gaiztaginez. Gaurko hitzaldiaren gaia izango da Jaunaren legeko zazpigarren agintea hamargarrenarekin batean. Aditzera emango det zer debekatzen eta zer agintzen zakun⁹ bi aginte hoetan¹⁰. Entzun, kristaua, arreta onarekin.

* * *

Zazpigarren agintean esaten digu Jaunak: “Ez dezu ezer ostuko”. *Non furtum facies*. Hau egin ohi da gehienetan isilka, eta horregatik esaten da “lapurreta”; baina egiten bada jabeak ekusten duala eta beraren borondatearen kontra, orduan bekatu itsusiagoa da edo, hobeto esateko, bekatu bi dira: bata, zeren hartzen dan besteren gauza jabeak nahi ez duala, ta bestea, zerrren, begira badago, bortxatzen dan edo indarrez eragozteko edo lotsaz isilik uzteko. Hiru gisatara gertatzen da ostutzea, dotrinak dionez. Lehenengo lekuan, hartzen edo kentzen dala besteren gauza jabearen borondatearen kontra. Bigarren lekuan, idukiaz besteren gauza jabeari bihurtu gabe, egin dezagun kontu¹¹, herriari, auzo edo beste lagun hurkoari zor zaiona eman gabez. Honelako zabarkeriak gertatu ohi omen dira lehenengo mailako handikien artean ere, eta joaten dira beste mundura hoetako batzuek zorrai erantzun gabe. Aginduko dioe jabegaiari paga ditzala eta honek egingo du aurrekoak egin zuana, eta hartzekoduanak botako diezte¹² birauak birauen gain. Horra zer datorren zorrai ez erantzutetik. Hirugarren lekuan gertatzen da ostutzea asmo edo gogo hutsez. Hartzen dezu asmoa urliaren¹³ edo san-

⁸ hauek. Agirrek honako erakusle forma hauek darabiltza: *au / ori / ura; oek / oriek / aek* (Altuna, 1999: LXI-LXII). Hauen haritik: *onek, onen, oni, onetan... / orrek, orretan... / aren, artan... ; oen, oei, oez, oetan... / oriek, orien... / aen, aei, aetatik...* ⁹ zai-gun. ¹⁰ hauetan. ¹¹ Hemen eta aurreragoko beste pasarte batzuetan ere: demagun, eman dezagun. Beste zenbait testuingurutan: adibidez, esaterako. ¹² dizkie. ¹³ “Urlia”: zehaztu gabeko pertsona bat izendatzeko erabiltzen den hitza. “Sandia”: “urlia”ren ondoan edo “urlia” eta “berendia”ren artean, zehaztugabeko beste pertsona bat aipatzeko erabiltzen den izena. *Fulano/a, mengano/a* (gazt.); *Untel/Unete-lle / Machin/Machine* (fr.).

diaren gauzaren bat ostutzeko, baina ez dezu ostu: hala ere hautsi dezu zazpigarren agintea, asmoz edo gogoz. Ez dago erabakia zenbat gai behar dan bekatu larrira iristeko; baina, hemen erakusten danez, lau erreal¹⁴ ostutzea izango da bekatu larria, eta gutxiago ere asko adina¹⁵ izan diteke, baldin gauzaren jabeari kalte handia badatorkio. Badira zenbait lapurrerian bizi diranak, eta ostutzen duen gauza bakoitza handia ez izan arren, bizi dira bekatu larrian, zeren prest arkitzen diran era honetan bizitzeko eta gai handira gutxika bederik igarotzeko.

Zazpigarren aginteak debekatzen du bigarren lekuan, gauzen saldura¹⁶ goieneko prezioa baino gehiagoan eta era berean erostura¹⁷ behenekoa baino gutxiagoan. Baldin legeak ipinia badauka ongi gauzaren baten prezioa, gorde behar da hau; eta hau bera aditzen da kandelan¹⁸ markatu bada prezioa. Baldin ez badu gauzak prezio jakinik, saldu eta erosi behar dira gauzak dabilen prezioan, eta hau izan ohi da hiru mailatan, nola diran “behenekoa”, “bitartekoa” eta “goienekoa”, eta ez da hoetatik irten behar gauzak saltzean eta ez erostean. Honetan egiten dira behartsuakin gauz oker asko, zerren beren premiak estutzen eta behartzen dituan, danean dala gauza ematera edo hartzera. “Jauna, eta atez ate dabilzan jantziera usatuakin edo denda zokoe-tan hautsak eta sitsak ukiturik zeuden gaiakin, zer prezio eskeini diteke?”. Gehienen iritzia da, honelako gauzak galtzen duela¹⁹ atez ate erabiltzearekin hirutatik bat. Baina begira, artoa, garia eta beste honelako gauzak, erraz erostea izan ohi duenak, hartu behar dira dabilen prezioan, gizon jakintsu askoren iritzian. Demagun urlia arkitzen dala langileentzat otordua ipini beharrean: hartzen du zakuan artoa edo garia, eta badijoa bakailaua, sardina eta oiloaren bila; zergatik honelakoaren arto edo gariari ez zaio eman behar dabilen prezioa?

Zazpigarren aginteak debekatzen du hirugarren lekuan, neurri eta pisan tranpa egitea. Neurrian, egin dezagun kontu: txikitzen badira, ongi betetzen ez badira, behatza potoan sartzen bada, apar handia altxerazten bada edo

¹⁴ “Erreal”: balio desberdineko zenbait diruren izena. Agirreren garaian, besteak beste, zilarrezko erreala eta zilar-kobrezko erreala (*real de vellón*) erabiltzen ziren: zilarrezkoak 2,5 zilar-kobrezko balio zituen. Argigarri gisa: apaiz benefiziadu baten urteko mantenu osoa –Agirrek 1804an aurkeztutako aurrekontu baten arabera– 8.542 zilar-kobrezko errealekoa zen (etxearen errenta, 300; zapata pare bakoitza, 22; alkandora bakoitza, 58; urteko olio, 235...). (Ikus Aranburu, 1995: 179-180 eta 195-202).

¹⁵ aski adina, nahikoa. Agirrek asko “aski” adieraz darabil maiz; beste batzuetan, “asko, anitz” adieraz.

¹⁶ salmenta.

¹⁷ erosketa.

¹⁸ “Kandela”: enkante mota bat, kandela piztu baten iraupenaz, kandela itzali artean, egiten zena.

¹⁹ honelako gauzek galtzen dutela.

neurria garbitu gabe tortikaz²⁰ edo liaz²¹ betea badago. Era berean tranpak egiten dira pisuan, egin dezagun kontu: baldin alde batera errazago erortzeko eran ipintzen bada, behatzarekin poliki ukitzen bada; ogi erregabea erretzat, tabakoa, ilea edo garia urez ihiztatzen²² bada. Gauz hoek tranpa itsusiak dira Jaunaren begietan: *Abominatio est apud Dominum pondus, et pondus: statera dolosa non est bona* (Prov. 20)²³; eta honela gaizki eramana bihurtu behar da, konfesoreak bakoitzari erakutsiko dion eran.

Zazpigarren aginteak debekatzen du laugarren lekuan, gauza mota bat beste mota txarrago batekin nahastutzea eta saltzea, nahasketarik ez balitz bezala. Nahastuko balitz mota hobearekin, egin dezagun kontu Estellako²⁴ ardoa Peraltakoarekin, orduan ez du erosleak kalterik, Estellakotzat ematen badioe. Baina nahastutzea Peraltako ardoa sagardoarekin; beste edozein ardo urarekin; *aguardienta*²⁵ ur, piper edo beste gauzakin; ogia garagar edo zikirioarekin²⁶; hoek dira tranpa debekatuak, baina denbora hoetan usatu omen diranak.

Zazpigarren aginteak debekatzen du bosgarren lekuan, gauza tatxaduna²⁷ tatxarik ez balu bezala saltzea. Egin dezagun kontu: urliak nahi luke idi-uztarri²⁸ bat, beharrerako azkarra eta gogotsua, eta zuk ematen diozkatzu²⁹ idi ustel bi, gezurrez betetzen dezula. Sandiak bilatzen du esna behi on bat, umeai eta etxekoai esnea bederik emateko, eta zuk esneduna balitz bezala saltzen diozu esnerik batere edo gutxi duana. Hau bera egiten due beste batzuek gaitzen bat duan idi edo behia saltzen duala, halako gauzarik ez balitz bezala. Tranpa hoek debekatuak dira eta gehiegi eraman dana ta kalteak ondu behar zaizka³⁰ erosleari.

Zazpigarren eta hamargarren aginteak debekatzen due seigarren lekuan, “usura”³¹ esaten zaion bekatu itsusia, hau da, epetan gauza emateagatik ematen dan baino zerbait gehiago kentzea, dala dirutan, dala garian, artoan edo ganaduetan. Ezaguera zuzenak berak erakusten du epetan gauza emateagatik ezin kendu ditekeala ezer, eta Jesu Kristok argiro esaten digu. “Epetan gauza ematen dezuenean, emazue gehiago hartzeko uste gabe”. *Mutuum date, nihil*

²⁰ “Tortika”: denboraren edo erabileraren ondorioz, gauzen azalari atxikitzen zaion zikin geruza. ²¹ “Liga”: ardoak, olioak eta beste zenbait isurkarik, ontziaren hondoan, eratzen duten hondar lohi lodia. ²² ihintzatzen, ihintzak bezala bustitzen; ureztatzen. Jatorrizkoan: *iztatzen*. ²³ *Esaera zaharrak* 20, 23: “Jaunarentzat higuin-garri dira pisu faltsuak, / ez dira bidezko engainuzko neurgailuak”. ²⁴ demagun Lizarrako. ²⁵ “Aguardient”: ardoaren eta bestelako gai hartzigarren destilazioz lortutako edari biziki alkoholaduna. ²⁶ zekalearekin. ²⁷ akastuna. ²⁸ idi pare. ²⁹ dizkiozu. ³⁰ zaizkio. ³¹ “Usura”: lukurreria, hots, *epetan gauza emateagatik ematen dan baino zerbait gehiago kentzea*, edo eskatzea, dirutan (interesez), alean, ganaduan...

*inde sperantes*³². Hala sinisten eta erakusten due katolikoak³³. Hemendik atera ezazu, kristaua, nolakoa egongo dan mundua gaurko egunean, bada, dioenez³⁴, ez due askok dirurik, gari, arto, idi ta behirik epetan ematen, eman dan baino gehiago hartzeko usterik ez dala.

Atzenean, zazpigarren eta hamargarren aginteak debekatzen digue besteren izan edo ondasunen kutizia. Bide onez gauza bat nahi izatea ez da bekatu, baina bai bidegabe eta modu gaiztoz nahi izatea. Dakuskun orain, zer agintzen zakun bi aginte hoetan.

* * *

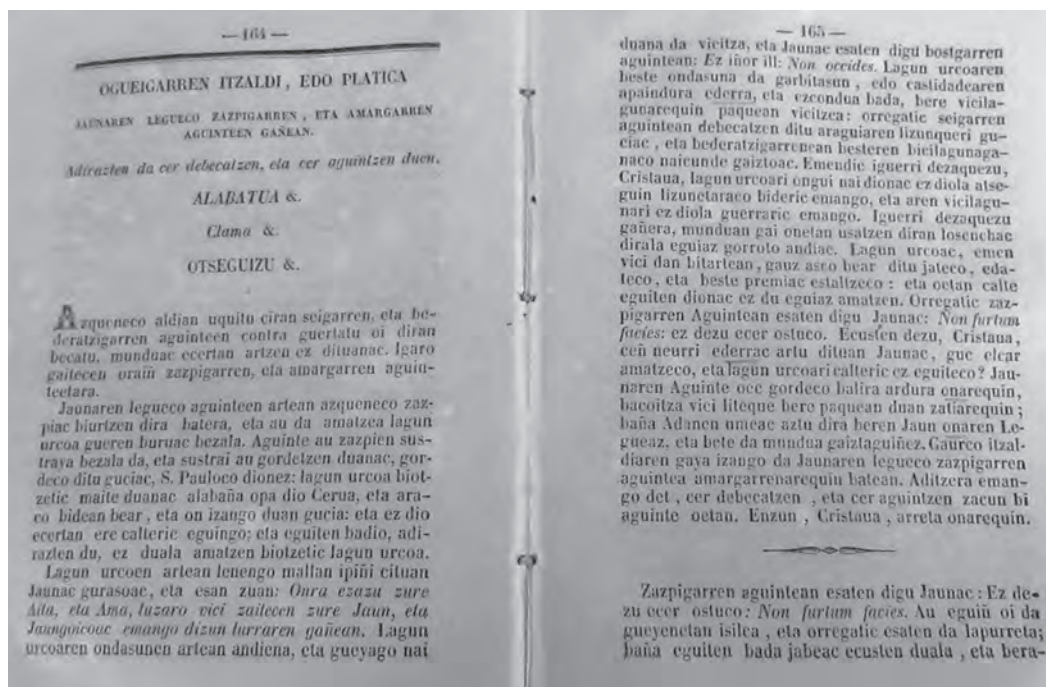
Bi aginte hoek, beste gauz askoren artean, agintzen digue besteren gauza bihur dakiola jabeari. Ez dago bestela zerurako biderik eta hau egiteko bihotzik ez bada, ezin hartu diteke sakramenturik. Honelako bati agindu zion aita Calatayudek³⁵ bihur zitzala gaizki eramanak eta zijoala gero absoluzioa hartzera. Asko bide zan zor zuana; hala ere, bildu zuan ta joan zan absoluzioaren eske eta esan zion konfessoreari: “Aita, hemen dakart zizku³⁶ honetan. Ez det bihotzik nere eskuz ateratzeko: atera begit³⁷ berorrek”. Horra nolako nekeak diran gaizki hartua edo idukia jabeari bihurtzeko. Agintzen digue bigarren lekuan, izan gaitezela lagun hurkoakin urrikaritsuak, bestela elkortzen³⁸ eta gogortzen da bihotza. Itsasten zate³⁹ hemengo gauzai olagarroa haitzari itsasten zaion eran eta ez du bihurtu behar duana bihurtuko. Atzenean, ipini behar degu bihotza ez hemengo gauzetan baizik Jaunagan, eta ez digu ukatuko behar deguna. “Ez ibili kezketan jateko, edateko eta jantzitzeko behar dezuenaren gainean –esaten digu Jesu Kristok–. Begira airean dabiltzan hegaztai. Ez due hoek ereiten eta aletegietara ezer biltzen; eta, hala ere, Aita zerukoak bazkatzen ditu guziak. Begira kanpoetan jaiotzen diran lili edo lorioai: ez due hoek eren buruak⁴⁰ apaintzeko ardatzean egiten⁴¹, eta, hala ere,

³² Lukas 6, 34. Berez, osorik: “Eta ordaina hartzekotan bakarrik ematen baduzue maileguz, zer esker on zor zaizue?”.

³³ dute katolikoek, hau da, katolikoek doktrinak. ³⁴ diotenez. ³⁵ “Aita Calatayud”: Pedro Calatayud (1689-1773), Jesusen Lagundiko erlijioso eta idazle nafarra. Erretorika eta filosofia irakaslea, hizlari eta misiolari trebea; Bilboko merkatarien kontrako *Doctrinas prácticas* (1766) liburua idatzi zuen, Agirrerren liburutegian ageri dena (Ikus Aranburu, 1999: 203). ³⁶ zizku, poltsa, diruarena bereziki. ³⁷ biezat (hark/berorrek niri). ³⁸ idortzen, lehortzen. ³⁹ zaie. ⁴⁰ euren buruak. ⁴¹ “Ardatz”: irute lanean erabiltzen

den zurezko edo burdinazko tresna, zeinen bidez harilkatzen den gero goruan irungo den hari-zuntza; ebakidura biribileko makila gisakoa da, erdialdetik puntetara zorrotz doana.

Salomon⁴² bere jakiunde⁴³ guziarekin ez zan hoek bezala apaindu. Eta gaur bai ta bigar ez diran edo surtara botatzen diran belarrai honela begiratzen badie Aita zerukoak, zenbatez hobeto begiratuko dizue zuei? Utzi bada kezka horiek, ez ibili galdeka: zer jan eta zer edango degu, eta zerekin estaliko gera? Galde hoek fedegabeak egiten ditue: badaki zuen Aita zerukoak gauz hoen behar zeratela. Bila ezazue lehenengo lekuan zeruko erreinua; gorde itzatzue ongi Jaunaren aginteak eta emango dizue behar dezuen guzia, egiten dezuela zeren aldetik egin behar dana. *Eta haec omnia adjicientur vobis*" (*Math.* 6 et *Luc.* 12)⁴⁴. Egin dezagun bada, nere kristauak, ahalegina gure gauzak zuzentzeko; bila dezagun gure Aita zerukoa eta emango digu hemen behar deguna eta gero betiko bizitza. Amen.



"Hogeigarren hitzaldi edo platika"ren hasiera. Joan Bautista Agirre. (*Erakusaldiak*, II, 1850eko ediziotik).

⁴² "Salomon": Biblian, Israelgo erregea (K.a. x. mendea), bere jakituria eta aberastasu-nengatik ospetsua: "Salomon erregea lurreko errege guztiak baino aberatsago eta jakintsuago izan zen" (*1 Erregeak* 10, 23). ⁴³ jakituria. ⁴⁴ *Mateo* 6, 25-34 eta *Lukas* 12, 22-31.

Hogeita bigarren hitzaldi edo platika (zatia)

Jaunaren legeko zazpigarren eta hamargarren aginteen gainean
Ukitzen dira gauzak saltze eta erostean egin ohi diran bekatuak

[...]

6. Begira tranparik egin dezun saltzen dezula gauza bat bestearen lekuan, katua erbitzat esan ohi dan eran, egin dezagun kontu¹: ardi zaharraren puska aharikitat², kakau txikiarekin³ egindako txokolatea Caracaskoarekin egina bezala.

7. Begira gauz ona txarrarekin nahasturik onaren eran saldu dezun. Gertatzen da hau lehenengo lekuan, Caracasko kakauari botatzen zaiola urra, artearen ezkurra eta kakau txikia; azukrearen lekuan ezta eta artirina. Bigarrena, ardo handiari⁴ sagardo gozoa. Hirugarrena, bataiatzen dala ardoa urarekin. Laugarrena, garia garagarrekin edo artoarekin. Bosgarrena, edari biziakin⁵ egiten omen diran nahasketak ezin esan ditezke. Leku batean, joan omen zan norbait edari biziaren eske arratsean eta barrundik erantzun zioen: “Oraintxe etorri da, baina ez degu maneatu⁶”. Eta bihurtu zan etxera edari gabe. Honelako nahasketak uzten dirala kastigu gabe, zer tranpak ez dira egingo herrietan?

8. Begira idi, behi eta beste edozein abere tatxadun saldu dezun tatxarik ez balu bezala. Honetan gertatu ohi diran bekatuak ezagutzeko, entzun eza-zu esatera noana. Lehenengoa: saltzen badezu gauza tatxaduna tatxarik ez balu bezala, egiten dezu bekatu eta bihurtu behar dezu gehiegi hartu dezuna, eta, gainera, kalterik etorri bazaio erosleari, hau ere ondu behar diozu. Bigarrena: galdetzen badizu erosleak tatxarik daukan saldu nahi diozun gauzak, aitortu behar diozkatzu tatxak, bestela ez du balio igualak⁷ gehienen iritzian; eta zer izango da galdetzen badu ote duan “honelako tatxa”? Hala ere, ez dira beharbada tatxak ongi aitortzen eta etorri ohi dira asko kalte eta auzi. Galdetzen dizu erosleak: “Zenbat urte ditu behi honek? Nabil alabaina umeak ta esnea ongi eman ditzakean behi baten bila”. Zuk kentzen diozkatzu behiari bi edo hiru urte eta saltzen diozu behi zaharra gaztetzat. Ez du balio igual honek; bihurtu behar dezu gaizki eramana eta kalteak ere bai. Galdetzen dizu

¹ adibidez, esaterako. ² ahariaren okelatzat. ³ Hots, (Caracaskoa baino) kalitate apalagoko kakaoarekin. ⁴ “Ardo handia”: ardo ona, kalitate handikoa, nahasketarik gabekoa. ⁵ “Edari bizia”: likorea, alkohol gradu asko dituen edaria.

⁶ prestatu, gertatu; moldatu. ⁷ tratuak; saleroste egiuneak, hitzarmenak.

besteak, esnetsuak diran saldu nahi dituzun behiak. Erantzuten diozu: “Ea jaten eman giezu⁸ ongi eta emango dizue nahi dezun esnea”. Badaramaizki erosleak behiak, ematen die jaten ongi eta ekusten du ez duela esnerik edo txit gutxi duela. Ez du balio igoal honek. Galdetzen dizu eztulik edo beste gaitzik duen. Erantzuten diozu: “Arbia edo belarra bustia, edo ihintzez betea emanda, inoiz eztulen bat edo beste aditu diegu, baina gainerakoan ez”. Eta gero? Erosleak ekusten du eztanda egin nahi duela, eztulka. Ez du balio igoalak eta erosleari bihurtu behar zaio bere dirua ta, gainera, kalteak. Galdetzen dizu besteak: “Izuak ote dira edo jotzerako grinarik badue?”. Erantzuten diozu: “Arrotzak ekustean zerbait bizkortzen dira, baina etxekoakin ez du ezer”. Eta gero? Arrotzak ez ezik etxekoak ere adarka bukatu nahi ditue⁹. Ez due balio igoalak eta bihurtu behar dezu hartu dezuna, eta ondu kalteak. Galdetzen dizu beste batek: “Idi horiek gogotsuak ote dira lanerako?”. Erantzuten diozu: “Eskuieko hau ez da gehiegi urratzen¹⁰: deritza “Ederko”; hala ere, eztenaren ukituak eragiten dio lana. Beste hau da “Arreo”¹¹: balio du Espaina guzia; premiak salerazoko dit”. Eta gero? Erosleak ez “Ederko”ri, ez “Arreo”ri, ezin eragin dio lanik, zeren ustelak diran. Zenbat honelako tranpa igaroko dira munduan? Saldura ta erostura gauza beharrak dira, baina aitzaki honekin ederretsitzen bazaio¹² ibiliari, jokoari, edanari, ez da gauza onik ekusiko honela dabilztanetan. Atzenean, baldin zuk nahaspiletan ez ibiltzeagatik esaten badiozu erosleari: “Hona nere idi edo behiak: hartu nahi badi-tuzu honenbestean har itzazu feriako eran, eta ez gero nere ondoren ibili, asko ibili ohi diran bezala”. Hau ontzat ematen due, gehiegi eskatzen ez bada. Ez dakit onena ez ote dan modu hau egungo egunean. Asko¹³ degu gaurko.

[...]

⁸ iezaiezu. ⁹ akabatu, hil, nahi dituzte. ¹⁰ nekatzen, akitzen, hau da, ez da gehiegi ahalegintzen, ez du lehiaz leher egiten. ¹¹ Erreparatu izen jokoari: *Ederko*, ederra bai baina lanerako uzkur; *Arreo*, prest “arre” hitzari erantzunez aurrera egiteko. Desberdintasuna, ordea, izenean soilik; lanerako biak *ustelak* baitira. ¹² eder irizten bazaio, ontzat ematen bazaio (ibiliari...); zaletzen bada (ibilira...). ¹³ Aski.

Hogeita bosgarren hitzaldi edo platika (zatiak)

Segidan, bigarren liburuaren lehenengo parteko azken hitzaldia jasotzen da, hogeita bosgarrena, eta osagarri gisa, gai beraren inguruan, hogeita laugarrenaren zati bat.

Oso sarrera labur baten ondoren, hitzaldiaren enborra, azterketa egituraz antolatua. Entzule-irakurleari dei egiten zaio zortzigarren agintearen kontra egin daitezkeen okarren kontzientziako etsamina egitera. Horretarako, “Begira (ote) + aditza” formula eta “zu” apostrofe moldea baliatzen ditu, oker bakoitzerako anaforikoki errepikatuz. Agirrek maiz darabil hitzaldiaren gorputzerako barne egitura hau bigarren liburuan. Barne azterketa egiteko denez, zerrenda luzea izan ohi da: hemen –pasarte irakurgarrienak bakarrik bildu dira– hogeita bi aukera. Okerrak xeheki, bereizketa zehatzak eginez, azaltzen dira. Agirre zehazteko joeraren zalea da. Askotan, erakustaldia kasu edo egoera moralen sail zenbakitua garatuz osatzen du, askotariko aukerak azalduz, gertaera ñimiño bakoitzari, banan-banan, dagokion erantzun moralista emanez. Zirrikitzuz, bihurgunez, xehekeriaz beteriko erakustaldiak dira horiek.

Dena den, bi testu hauetako baliabiderik nabarmenena: jokabideak erakusteko eta ereduak emateko Agirrek txertatzen dituen lau istorioak, zein baino zein irakurgarriagoak.

Testuen kokagunea: *Erakustaldiak, II*, 1850, 221-230 eta 216-217.

Hogeita bosgarren hitzaldi edo platika
Ukitzen dira Jaunaren legeko zortzigarren agintearen kontra gertatu
ohi diran bekatuetatik batzuek

ALABATUA &.

Clama &.

HOTS EGIZU &.

Azkenengo aldian hitz egin nizuen Jaunaren legeko zortzigarren agintearen gainean. Gaur ukitu behar ditugu aginte beraren kontra gertatu ohi diran bekatuak. Hasi gaitezen bertatik¹.

* * *

1. Begira lehenengo lekuan, lagun hurkoaren, batez ere etsaiaren kontra, duda edo sospetxai borondatez leku eman diezun. Zenbat bider? Aditzen da² behar adina bidegabe eta gauza gaizto larriren baten gainean. Gauza txit itsusia ez bada, ez da duda eta sospetxa ere bekatu larria, gizon jakintsuak

¹ oraintxe bertan; berehala, segituan.
adierazi nahi da.

² ulertzen da; (honekin) esan nahi da,

dioenez³; hala ere, lagun hurkoa bihotzetik amatzen duanak aienatu⁴ behar ditu ahaleginean gogorazio hoek.

2. Begira izan ote dezun zure lagun hurkoaren kontra juizio gaiztoak egiteko ohitura. Astean edo hilean zenbat bider? Gauza gaiztoa ta larria izan arren, ez da juizio gaiztoa, sinisteko behar adina bide bada. Hala ere, ohitu zaite, kristaua, lagun hurkoen hutsegiteai urrikaltasunez begiratzeraz.

3. Begira izan ote dezun etsaiaren kontra edozein gauza sinisteko ohitura, zainak hala esaten dizula⁵ aitzakiatzat harturik.

4. Begira zeregan⁶ sinistu ote dezun harako atso gaixo arlote hura sorgina dala, haurrak itotzen, idi, behi ta ardiak hiltzeko zorian ipini dituala. Zenbat bider? Atozea⁷, zergatik zahar arlotea dan sorgina da? Eta gazte eder eta apaindua balitz, ez da sorgina? Jakizu, bada, kalte gehiago datorrela horrelako gazteetatik atso arloteetatik baino. Euskaldun herri batean, Frantziako mugan, atso bat joan zan konfesatzera eta esan zion konfesariari: "Aita, izan ote ditek neretzat barkazorik?". Konfesariak erantzun zion: "Zergatik egiten didazu galde hori?". "Jauna, diot hau zerren sorgina naizan". "Sorgina?". "Bai, jauna". "Hala ere, egin dituzun bekatu guziak barkatuko dizkitzu Jaunak, ongi damuturik beregana bihurtzen bazera: ez du alabaina nahi bekataria galtzea, baizik beragana bihurtzea. Atozea, sorgin izan zeran bitartean, ito dezu haurrik?". "Ez, jauna". "Egin dezu kalterik behietan eta ardietan?". "Ez, jauna". "Egin dituzu ukendu edo gauz itsusiren batzuek sakramentuakin? Egin dituzue bilduera edo batzarre gaiztoak hartarako etsai galgarriak⁸ sinalatu dizuen lekuan? Belaunikatu zerate beraren aurrean eta onratu dezue jainkotzat?". "Ez, jauna". "Atozea, nola diozu bada sorgina zerala?". "Jauna, egun batean haserratu nintzan nere suiarekin eta esan zidan 'sorgina'". "'Sorgina'?". "Bai, 'sorgina', zerren hirurogei urtez geroko atso guziak 'sorgin' dira. Horra nola naizan 'sorgina', zerren hirurogei urte baino gehiago ditudan". Horra nolako sorginak izan ohi diran gure herrietan. Tycho Brahe⁹ gizon jakintsua zan; hala ere, haur denboran sorginen gainean aditu zituan ipuiakin geratu zan atsoak topatzeko

³ diotenez. ⁴ desagerrarazi, uxatu. ⁵ zainak hala ematen dizula; itxura, susmoa, hartzen diozula; hala dirudiela, ematen duela. ⁶ zeuregan, zeure baitan. ⁷ Zatoz; ea, ikus dezagun. Aginduzko edo gonbidapenezko apostrofea, entzulearen arreta lortzeko, entzuleari gogoeta eginarazteko. ⁸ Hots, deabruak. ⁹ "Tycho Brahe": astronomo daniarra (1546-1601). Behatze astronomikorako tresnen garapenean lan egin eta Sund itsasarteko Hven uhartean behatoki astronomiko bat eraiki zuen. Eguzki sistemaren azterketa orokorra gauzatu eta, teleskopioa asmatu baino lehenago posible zen zehaztasunik handienez, ia 800 izarren kokapena finkatu zuen. Honela, bidea atondu zien geroko aurrerapenei. Kasiopea konstelazioan izar berri bat aurkitu zuen (1572), eta aurkikuntza *De nova stella* (1573) lanean azaldu.

beldur handi batekin. Goizean etxetik irtetea topatzen bazuan atsoren bat, lasterka bihurtzen zan etxera, gauza gaiztoaren bat gerta zekion beldurrez. Kristaua, hemendik aurrera ez sinistu hemengo atso gaixoak sorgintzazale dirala: jakizu, nahiago lukeela txokolate ona edo bizkorgarri pixka bat.

5. Begira egotzi ote diozun lagun hurkoari ez duan tatxa edo egin ez duan oker handiren bat, egin dezagun kontu: ezkontzeko hitzarekin galdu zinduala, esku zikinak dituala, ukalondoa jasotzean trebea dala. Hau egin badezu, behartua zaude galdu diozun onra bihurtzera.

6. Begira, ezkontzeko hitza eman diozunarekin ez ezkontzeagatik, egotzi ote diozkatzun ez dituan tatxak edo agertu isilik egon behar lukeenak. Behartua zaude onra bihurtzera, bestela ez dago barkaziorik. Batzuek eskola-maisu handiak dira neskatz zoroak ezkontzeko hitzaren goxoarekin engainatzeko. Eta gero? Zoaz haek harrapatzera. “Pu!¹⁰ –esango due–. Kiratsa dakar”.

7. Begira izan ote dezun lagun hurkoaren hutsegite txikiak handi eta handiak handiago egiteko ohitura. Honelako bekatuetan erraz erortzen dira gorrotoan bizi diranak.

8. Begira, lagun hurkoaren obra onak ezin ukatu ditzakezunean, alde gaiztora bota dituzun. Egin dezagun kontu: urlia sarritan konfesatzen da, alde egiten du lagun gaiztoetatik. Ezin ukatu dezakezu hau eta diozu: “Bai, hori horrela da, baina zoaz jakitera zer darabilen horrek. Iduripen hutsak dira horiek”. Honelakoak obra onen bihotz edo animari utsiki egiten dioe¹¹, besterik ezin duenean.

9. Begira, lagun hurkoaren tatxa eta hutsegite isilik daudenak, bati baka-rrik eta isilik gordetzeko hitzaren azpian agertu diozkatzun¹². Era honetan isilik gordetzeko hitzarekin zabaldu ohi dira lagun hurkoaren hutsegiteak: sukalde guzietan badakie, baina isilik idukitzeko hitzarekin.

10. Begira lagun hurkoaren okerrak barreatu ote dituzun, esaten dezula zeregan: “Ez dira nik egotzi edo asmatu diozkadanak”. Atozea, kristaua, bestek gaizki egin badu, lagun hurkoaren onra eta izen ona beztutzen duala, zuk hori bera egin nahi dezu? Zerren bestek makilaz lehenengo kolpea eman dion zuk bigarren a eman nahi diozu? Eta hau gerta ditekete Jesusen legean bizi diranen artean?

[...]

16. Begira, isilik gordetzeko hitzaren azpian, bestek esan dizkitzun gauza larri onrakoak¹³ agertu dituzun. Zer gauza eta zenbat bider? Askorentzat,

¹⁰ Puf! Hau nazka! ¹¹ ausiki, hozka, egiten diote. ¹² dizkiozun. ¹³ oho-reari larriki, estuki, dagozkion kontuak.

isilik gauzaren bat gorde behar dala esatea da zabal dezeela¹⁴ esatea bezala. Oza esaten zate gauz isila, eztanda egingo ez badue, kontatu behar dieza¹⁵ eren adiskideai. Hala gertatu izan da oraindano eta mundua ez dijoa hobetuaz. Erroman izan zan antzinako denboran bilkui¹⁶ edo batzarre bat Senadua izendatzen zana. Han biltzen ziran gizon handi ta jakintsuak gauz handien erabakitzeke. Papirio Pretextato, artean gaztetxo zala, bere aitarekin joan zan batzarre hartara eta etxera bihurtu zan bezala, hasi zitzaion ama galdeka: “Atozea, ene seme. Zer gauzaren gainean hitz egin da gaurko batzarrean? Dirudianez ez zan gauz txikia izango, bada denbora luzea igaro dezue”. Semeak baziakian zein gauz estua zan batzarre hartan igarotzen zana isilik gordetzea eta ez zan trebe ezer agertzeko amari. Orduan are gehiago zaletu zan ama hitz egin zana jakiteko. Ekin zion semeari hala losentxaz nola erre-guz, baina isilik zegoan hau. Atzenean, hainbestearino lehiatu zitzaion ama non esan zion: “Ama, esango diot zer hitz egin dan, baina isilik gorde behar du”. “Bai, nere seme, bai; isilik idukiko det esaten didazun guzia”. “Jakin beza, bada, lehia txit handia izan dala on izango ote dan senar batek bi edo hiru emazte izatea, edo, kontra, emazte batek bi edo hiru senar izatea”. Ge-zurra zan hau, baina baliatu zion semeari amagandik zekusan gurutze gogai-karritik iges egiteko. Esan zion amak: “Eta zer erabaki da?”. “Ez da, andrea, ezer erabaki, baizik bigar erabakitzeke utzi due”. Amak, isilik egon lekuan¹⁷, berehala bidaldu zituan mandatariak Erroman ziran goi mailako andre guzie-tara, esaten ziela (baina hura ez agertzeko hitzaren azpian) zer erabaki behar zan bigaramonean Senadoren salan, eta ongi izango zala hara joatea andre handiki guziak. Bigaramonean bildu ziran senadoreak eta horra non agertzen den andre talde bat deadarrez esaten duela: “Onena izango da, jaunak, era-bakitzea emazte bakoitzak izan ditzala bi edo hiru senar”. Harriturik geratu ziran salako jaunak. Elkarri begiratuta, esan zuen: “Erotu zate¹⁸ emakume hoei. Zer gertatzen da?” Orduan esan zien Papiriok zer igaro zitzaion ama-rekin eta zer esan zion hango gauzarik ez agertzeagatik. Eta lotsaturik, beren etxeetara bihurtu ziran andreak.

Ez da gatz gutxiagoko ipuia, Midas¹⁹ erregearen bizargilearekin gertatua²⁰. Midasek omen zituan belarri txit handiak, baina txit poliki ilearekin estaltzen

¹⁴ deztela. ¹⁵ diete. ¹⁶ bilkuia, bilkura, batzar. ¹⁷ isilik egon orde, isilik egon beharrean. ¹⁸ erotu zaie; erotu dira. ¹⁹ “Midas”: Asia Txikiko Frigia eskualdeko erregea (K.a. VIII. mendearen inguruan). Zenbait kontakizun zaharretako pertsonaia bihurtu zen. Mitologian kontatzen denez, Dionisio jainkoak emandako ahal-menari esker, ukitzen zuen oro urre bilakatzen omen zuen. Musika lehiaketa batean Apoloren alde agertu ez zenez, honek, haserreturik, asto-belarriak ezarri omen zizkion. Istorioaren segida, Agirrek dakar. ²⁰ Hots, mitologiaren arabera gertatu omen zena.

bide zituan, eta gauz honen berririk ez zuan inork. Bizargileak ekusi ziozkan²¹ bizarra kentzeko denboran. Ohartu zan Errege eta heriotzaren pena ipini zion inori esaten bazion belarrien kontua. Irten zan barbero edo bizargilea Erregeren etxetik. Gogoratzen zitzaion belarrien kontua eta leher egiteko zorian zebilen esan nahiez, baina heriotzaren penak izutzen zuan. Hainbestearino atzenean estutu zuan esan nahi honek non, leher egingo ez bazuan, irten zan herritik kanpora eta soro batean egin zuan zulo handi bat, sartu zuan han burua eta aspertu zan artean aritu zan esaten: “Midasek asta-belarriak ditu. Midasek asta-belarriak ditu”. Esatez aunatu²² zanean, estali zuan zuloa. Baina zer gertatu zan? Jaio ziran –dionez²³– kanaberak eta, haizeak batetik bestera zerabiltzanean, hots egiten zuen barberoak lurpean estalirik utzi zuan berria: “Midasek asta-belarriak ditu. Midasek asta-belarriak ditu”. Era hone-tan, lurpean ezkutatu zan berria barreatu zan alde guzietan. Eta hona zer gertatzen dan isilik idukitzeko hitzaren azpian esan ohi diran gauzakin.

[...]

²¹ zizkion.

²² unatu, nekatu.

²³ dioenez, hau da, ipuinak dioenez.

Hogeita laugarren hitzaldi edo platika (zatia)

Azaltzen da Jaunaren legeko zortzigarren agintea

[...]

Zer ote da hau? Hitz bitara bihurtu nahi det hau. Lehenengoa da amatzea gure lagun hurkoa geren buruak bezala. Amatzen badegu lagun hurkoa bihotzetik, ez degu beraren onra eta izen ona beztuko, eta ez gera hozka eta haginka beraren kontra ariko; baina bihotzetik amatzen ez badegu, erraz hautsiko degu zortzigarren agintea. Lagun hurkoa zinez edo benaz amatzen duanak ahaleginean edertzen edo behintzat estaltzen ditu haren okerrak, eta egiten du Apeles¹ pintore trebeak errege Antigonorekin² egin zuana. Errege honek agindu zion Apelesi egin zezala beraren antz³ edo pintura bat. Estutasun handian ekusi zan Apeles, zerren Errege begi batetik okerra zan: ez bazuan pintatzen zan eran, gaizki pintatuko zuan, eta pintatzen bazuan begi okerrarekin, aurpegira emango zitzaion bere tatxa. Zer egin zuan Apelesek? Pintatu zuan ez aurkez aurke⁴, baizik zehar aldera begiratzen zuala. Honela begi okerra geratu zan ezkutuan eta Erregeren iduria irten zan txit ederra. Hau egiten du askotan lagun hurkoaganako onginahi eta amorio egiazkoak duanak. Ezkututzen du, ahal badu, alde okerra eta agertzen du, denbora egokian, alde ederra. Bigarren lekuan, aginte honek agintzen diguna da gutxi hitz egitea, premiaz kanpora; bestela irristatuko da mingaina lagun hurkoen kontra berotzen danean. Hitz asko duanak kalte egingo dio bere animari, dio Espiritu Santuak: *Qui multis utitur verbis, laedet animam suam (Ecclesiastici 20)*⁵. Era honetan bizi gaitezke Jaunaren lege santak eskatzen digun eran eta iritsi dezakegu betiko zoriona. Amen.

¹ "Apeles": pintore grekoa (K.a. IV. m.), Mazedoniako Filipo II.aren eta Alexandro Handiaren erretratugile ofiziala. ² "Antigono": jeneral mazedoniarra (K.a. IV. m.).

Alexandro Handia hil zenean, honen inperioa berreraikitzen saiatu zen Asian, baina Ipsos-ko batailan garaitua eta hila izan zen. ³ irudi, imajina. ⁴ aurrez aurre.

⁵ *Ben Siraken Jakinduria (Eklesiastikoa) 20, 8a*: "Neurrigabe hitz egiten duena higuingarri bihurtzen da".

Erakusaldiak, III

Hogeita hemezortzigarren erakusaldia (zatia)

Agirreren diskurtsoa, gehienetan, goibela, debeku jartzailea, beldur eragilea da. Jakina, ez da beti horrelakoa, baina bai nagusiki. Alde edo une argitsuak ez dira ugari; zertzelada gutxi batzuk besterik ez. Hainbestearino, non Agirre bera, dohatsuei eskuratuko zaien zeruko zorientasunari buruz hitz egiten hastera doan une batean, badirudi konturatu egiten dela bere erakustaldietan ia soil-soilik gauza negatiboak, gogoeta ilunak, adierazten direla, eta honela mintzo da: *Beti aditu behar ote dira leku honetatik bekatarien kontrako gauz ilun eta izugarriak? Ez ote zate zerbait esan behar bekatua eta bekatuaren bideak utzirik Jaunaren lege santa gordeaz bizi diran animai? Ez ote zate gozagarriren bat eman behar, alaitu ditezen zerurako bidean? Baietz dirudi (...)* (III, 577). Baina hau salbuespena da, zerbait, une bateko kontzesioa.

Hemen, beste salbuespen horietako bat jasotzen da. Agirrek lurreko *etxe eder galant hau* deskribatu ondoren, Joanen *Apokalipsia* parafraseatuz, Jainkoak dohatsuentzat prestaturik daukan *herri bat hain handi eder zoragarria* oparoki irudikatzen du. Beste bitan ere egiten du Agirrek zeruaren antzeko azalpena (II, 502-510; III, 577-586). Bi hauetan, Nafarroako Leireko erlijioso bati gertatu omen zitzaionaren istorio ezaguna txertatzen du: basoan karnaba baten kantu ezta entzunez liluraturik, denboraren neurria galdu eta, hartan hiru ordu igaro zituelakoan, konturatu gabe hirurehun urte joan omen zitzaizkion. Istorio honetan, Agirrek zeruko betiko gozamenaren irudia ikusten du.

Testuaren kokagunea: *Erakusaldiak, III*, 1850, 348-352.

Hogeita hemezortzigarren erakusaldia
Jaun Jaungoikoari zor diozkagun¹ esker on umilen gainean

[...]

II

Egin zinduan zure Jaunak hemen bera ezagutzeko, amatzeko ta beraren aginteak gordetzeko; ta bizi zeran denborarako prestatu zizun etxe eder galant bat ta behar dezun guztia. Nahi dezu ekusi nolako etxea prestatu zizun?

Zabal itzatzu, bada, zure begiak ta begira eguzkira, begira ilargira, begira izarrez betea dagoan gain horretara; begira ezazu lurraren lau bazterretara; begira haizera, begira itsasora ta alde guztietara. Horra zure Egile onak zuretzat prestatu zuan etxe eder galanta. Etxe honen teilatuak, izarrez beteak dauden zeruak dira. Etxazpia da, zere oinpean dadukazun mundu guztia. Pareteak

¹ dizkiogun.

elementuak² dira ta gelak herriak. Etxe honetako kriseluak edo argiak, egunaz eguzkia ta gauaz ilargia ta izarrek dira. Teilatuak ez dira behin ere urratzen; txutik daude beti pareteak ta etxeko argia Jaungoikoaren kontura dago.

Etxe eder galant hau zaitzen du beraren egile Jaungoikoak. Jaun handi honek airean bezala dauzka, Isaias profetak dionez³, hegiak, aldapak, mendiak, itsasoak ta mundu guzi-guzia hiru behatzekin. Hiru behatz hoek dira, Jaunaren jakiundea⁴, ontasuna ta eskua⁵. Noiz, nola ta zertako gauzak egin, bere jakiundeak erakutsi zion Jaungoikoari. Bere ontasunak eragin ziozkan behar zan garaiean, eta egin zituan behar bezala bere esku ongilearekin.

Ez zan gure Jaungoikoa kontentu geratu guretzat etxe eder galant hau apaindurik ipintzearekin. Baziakian Jaunak hezurrez ta haragiz jantziak egin ginduala, ta etxeaz gainera beste gauza asko behar genituala. Horregatik, etxea egin orduko, egin zituan lurpean urre-zilarrak, diamanteak ta harri finak; lur gaineen behiak, ardiak, eperrak, oilaskoak ta ilez ta lumaz jantzirik dabil-tzan hegaztiak ta gauzak. Egin zituan iturriak, egin zituan ibaiak, egin zuan itsasoa, ta hau ta ibaiak arraiez beteak. Hau guztia ezer ez balitz bezala, eman zien gure Jaungoikoak lurrari, haizeari, suari ta urari behar adina indar, bere-nez⁶ edo laguntzen zaiela, egiteko gure jan-edanerako, soinerako ta beste gauzetarako behar degun guztia. Hemen, gure bazterretan, arkitzen ez diran gauzak arkitzen dira besteetan ta handik ekartzeko, legorrez ekartzeko diran-ean, badira bideak, zaldiak, mandoak edo idiak; ta itsasoz ekartzekoak di-ranean badira ontziak, eta ontziak. Beharrean arkitzen bada norbait, hori izango da berak egin gabez egin behar duena, edo zeren hori dan orduan hari ongiena dagokan⁷ zerurako bidea.

Idiki itzatzu, bada, noizbait-noizbait, kristaua, zure begiak, ta ekusirik zure Egile onak zuretzat apaindu zuan etxe eder galant hau ta etxe honetako gauzak, lotsa zaite, zeren Jaunaren ontarte hoez ahaztu edo beraren kontra be-katua bekatuaren gain egiteko baliatu zeran. Ezagutu ezazu ongi nolako es-kerrak zor diozkatzun.

III

Ez zaitezela, ordea, munduko etxe eder honi begira liluraturik geratu. Oroiz zaitez erbestean bizi zerala ta, erbesteturik gauden denboran, honen etxe eder

² izadiko indarrak (lurra, ura, airea, sua). Hemen, bereziki, eguratsa, itsasoak...

³ Isaias 40, 12. ⁴ jakinduria. ⁵ ahalmena, boterea. ⁶ berez, beste ezeren edo inoren laguntzarik gabe. ⁷ dagokion.

galanta ta hainbeste gauza guretzat prestatu baditu gure Egile onak, nolako jauregia edo bizilekua izango da zeruko Jerusalem ta Jaungoiko beraren herri zoragarrian guretzat prestatu duana? Ai! Baina nork hau adierazi? Hala ere, alde honetatik zere Jaunari diozun zor handia zerbait ezagutu dezazun, kristaua, altxa itzatzu zure begiak zeru horietara. Zein eder ematen due horiek gau argi batean izarrek beren lekuetan distiatzen ta argi egiten duela! Uste dezu horiek dirala Jaungoiko beraren herria? Horiek dohatsuen jauregia? Huts egiten dezu, engainatzen zera. Zeru horiek Jaunaren bizilekuaren ataria besterik ez dira.

Zoaz bada, kristaua, goorago, ta goorago, ta ekusiko dezu herri bat hain handi eder zoragarria non gure adimentuak ezin ongi iritsi lezakean. Ekusiko dituzu herri honen murailak ta ez dezu jakingo zer esan haen edertasuna dakusazunean. Muraila hoen lehenengo harri errenkada da *jaspea*, baina ez hemengo jaspe ilun hoen antzekoa, baizik kristala bera baino garbiagoa ta argia igarotzen zaiona. Hala dio S. Juan ebanjelistak. Bigarren errenkada da *saphiro* deritzan zeru koloreko harri eder bat ta hau ere kristalaren eran argia. Hirugarrena *chalcedoniako* harri eder baten antzekoa, hau da, brasa eraze-kia⁸ dirudiana. Laugarren errenkada da *esmeraldazkoa*. Bosgarrena da S. Juanek *sardonix* deitzen dion harri zuri-gorritara ematen duan bat. Seigarren harri errenkada da *sardio* deritzan beste harri eder batekikoa. Zazpigarrena da *chrisolito* esaten zaion harria, hau da, urrezkoa ta kristalak bezala argi ematen duana. Zortzigarren errenkada da *berilo* deitzen dioen berdetara ematen duan harri eder bat. Bederatzigarrena da *topazio* esaten zaion beste harri mota bat. Hamargarren errenkada, S. Juanek dionez, da *chrisophraso*, berdetara ta urre kolorera ematen duana. Hamaikagarrena da *jazintoa*, jazmin kolorekoa. Atzenean, gaineko harri errenkada da *amethisto* esaten zaion harri mota prezioso bat, ta guztiak kristalaren eran argi egiten duenak. Muraila eder honek goora duan neurria da ehun ta berrogeita lau beso⁹. Atozea orain, kristaua, zein gauz eder miragarria izango ez da zeruko gure herria murailak honen argiak, ederrak ta zoragarriak diranean? Ai ene! Ta hau hala izanik, ahazturik zorioneko gure herri hartaz, munduko gauza lauso ta lohietan hondaturik bezala bizi gerade! Zer da hau, nere kristauak, non da gure sinistea?

San Juan ebanjelistak zeruko herriaren murailak harri eder preziotsu haekin eginak daudela adirazten digunean, ez degu sinistu behar harrizko murailak dirala, baizik harri eder haek izendatzen dituala, guri nolerebait agertzeko zein miragarria dan zerua murailaren eran inguratzen duan edertasuna.

⁸ txingar irazekia, suak hartutakoa. ⁹ "Beso": luzera-neurria, ukondotik esku puntarainoko tartearen baliokidea (bi oin, hots, 60 zentimetro ingurukoa).

Hamabi ate ditu herri honek: sortaldetik, edo eguzkia sortzen dan aldetik, hiru; nortaldetik, hiru; eguerditik¹⁰, hiru, ta eguzkia sartzen dan aldetik, beste hiru. Ez dira ate hoek puskaz eginak, baizik *margarita* deritzan harri bat-osoarekin bakoitza, ta kristalik ederrenak ta garbienak baino gehiago argi egiten ta distiatzen due. Zoaz, kristaua, zoaz gogoz ta bihotzez ate hoetatik barrena. Beti zabalak daude Jaungoikoaren bildots Jesus Jaungoiko gizonaren odolean beren animak garbitu dituen guztientzat. Ekusiko dezu herri hartako plazak ta kaleak ta dohatsuen jauregiak urrezkoak dirala, edo urre guztiak baino ederragoak, ta kristalik garbienak baino argiagoak. *Platea civitatis aurum mundum, tanquam vitrum perlucidum*¹¹. Ekusiko dezu Jaungoikoaren ta Jaungoiko gizon Jesus maitagarriaren jarlekutik irteten ta zabaltzen dala herri guztian atsegin, gusto ta kontentu guztien ibai bat, dohatsu guztiak atseginez betetzen ditutana, behin ere gogoan jo gabe ta behin ere aspertu gabe. Ekusiko dituzu hango plazaren erdian ta ibaiaren ertz bietan, arbola hain ederrak ta hain ugari fruta ematen duenak non hil oro fruta berria dakarten. Deitzen zaio arbola honi bizitzaren arbola. Asko litzake¹² arbola honen fruta ta nahiz historik txikiena probatzea, munduan diran eritasun ta gaitz mota guztiak ta heriotza bera aienatzeko¹³. *Et folia ligni ad sanitatem gentium*¹⁴. Ekusiko dezu atzenean, ez dala han eguzkiaren, ilargiaren ta izarren argi beharrik: zorionekoak edo dohatsuak, alabaina, eguzkiaren eran argi egingo due, S. Mateok dionez¹⁵. Ta nola argi egingo du Jaungoikoaren Ama Birjina guztiz santak? Nola Jaungoikoaren bildots Jesus maitagarriak? Nola, atzenean, Jaungoiko beraren izate ederrak? *Claritas Dei illuminavit eam*¹⁶ (*Videsis*¹⁷ cap. 21 et 22 *Apocalipsis*).

Hona, nere kristaua, hona zure Egile onak zuretzat prestatu duan jauregi ederra. Esan gidazu¹⁸ orain, esan gidazu arren: zer eskerrak ez diozkagu zor honenbat ontarte egin digun gure Jaun Jaungoikoari? Nola egon ahal gaitezke sarritan esker umilak eman gabe gure ongile handiari? Asko da gure oraindainoko zabarkeria; asko da eskergabekeria; ohitu gaitezen goiz-arratsetan Jaunari eskerrak ematera, zerurako bideari jarraitzera, iristeko beti iraungo duan hango bizitza dohatsua. Amen.

¹⁰ hegoaldetik. ¹¹ *Apokalipsia* 21, 18: "[Harresia jaspezkoa zen] eta hiria urre hutsezkoa, beira garbiaren antzekoa". ¹² Aski litzateke. ¹³ desagerrarazteko, uxatzeko. ¹⁴ *Apokalipsia* 22, 2: "eta zuhaitzaren hostoak herrientzat sendagai ziren". ¹⁵ *Mateo* 13, 43. ¹⁶ *Apokalipsia* 21, 23: "[Hiriak ez du argituko duen eguzki nahiz ilargirik behar,] Jainkoaren aintzak baitu argitzen [eta Bildotsa du kri-seilu]". ¹⁷ *Videsis* edo *vide sis, sis vide*. *Sis* (*si* visen kontrakzioa): nahi baduzu, nahi izanez gero. Beraz: ikus, nahi izanez gero. ¹⁸ iezadazu.

5. FRAI BARTOLOME SANTA TERESA (1768-1835)

Bartolome Madariaga Garatek, Frai Bartolome Santa Teresa –*Frai Bartolome*– izenez ezagutzen den idazle bizkaitarrak, kristau dotrina eta moral gaiak landu zituen. Sermolaria zen, eta hizlari estiloko dotrina-azalpenek, dantzen kontrako liburuak eta euskara bizi eta herrikoiak ospea ekarri diote. Haren liburu eta testuak bilduta daude Julen Urkiza eta Luis Baraiazarraren bilduman: *Frai Bartolome Santa Teresa, Idazlan guztiak, I-II* (Bilbo: Euskaltzaindia / Ediciones El Carmen, 2000).

Bizkaiko Markina-Etxeberrian jaio zen 1768. urtean. Karmeldar fraideen ordenan sartu, Filosofia eta Teologia eskolastikoak eta Morala ikasi eta apaiztu ondoren, Markinako komentuan kargu garrantzitsuak izan zituen: predikaria (1802-1808), idazle-agiriduna (1815-1818) eta nagusia edo priorea (1817-1819). 1821ean Desiertoko (Sestao) komentuko nagusia izan zen; gero, aholkularia izan bide zen karmeldarren Nafarroako probintzian, non Bizkaia kokatzen baitzen, eta ustez, Burgosko komentuan ere egon zen. 1827-1829 bitartean Santanderko apezpikuaren kontseilari eta izpiritu-gidari izan zen, Santanderren egonik. 1831n berriz eskatu zuen idazle agiria, ustez sermoi liburu bat argitaratzeko asmotan. Lazkaoko (Gipuzkoa) karmeldarren komentuan hil zen 1835ean, eta han datza ehortzia.

Bere sermoi-liburuak argitaratu baino lehen, sermolari ospetsua izan zen Bizkai osoan. Markinako komentuan sermoigintza tradizio baten oinordeko eta erakusle bikaina izan zen. Ondorioz, karmeldar sermolarien ospea Bizkai osora zabaldu zen.

Kristau dotrina predikatu beharrak liburuak idaztera eraman zuen Frai Bartolome; haren liburuen helburua dotrina argi eta garbi ordenatzea eta azaltzea izan zen, entzuleengan eragina izateko. Beraz, sermoigintzan eta liburugintzan jardun zuen aldi berean. 1807an idatzia zuen gutxienez obra bat, 1816an *Jaungoikoaren amar agindubeetako lelengo bosteen ikasikizunak* izenez argitaratuko zuenaren lehen bertsioa; 1807ko lehen bertsio horren hitzaurrean obra osoa argitaratzeko plan bat agertzen du, 1816ko lehen liburukiko bertsua. Baina frantsesteko edo Napoleonen aurkako gerra garaian ezin izan zuen argitaratu eta, gainera, horretarako dirua behar zen, eta, bestalde, bere ordenaren zentsura gainditu.

Frai Bartolomeren aldia borroka ideologiko-politiko, gerraz, jazarkundez eta nahasmenduz betea izan zen: Konbentzio Gerra (1793-1795), frantsestea (1808-1813), komentutik botatzea edo esklaustrazioa (1809-1812). Ondorio latzak sufritu zituzten berak eta fraidekideek: 1808an sermoi bategatik auzipetua izan zen, baita aitortzeko eta predikatze baimengabetua. Markinako

komentua lehenik frantsesek eta gero Jauregi *Artzaia* delakoaren gerrillariak okupatu zuten, eta, ondorioz, artxiboko eta liburutegiko dokumentu asko galdu ziren. Frantsesak eta gerrillariak joan zirenean, berriro fraideak bildu eta komentua berreraiki zuten.

Beraz, Frantziako Iraultzaren (1789) ondorioek, frantsesteak, Cádizko Konstituzioak (1812) eta, oro har, lege zaharrekoen (absolutisten) eta berrikoen (liberalen) arteko borrokek markatzen dute Frai Bartolomek bizi, predikatu eta idatzi zuen garaia. Napoleonen erorikoaren eta Vienako Kongresuaren (1814-1815) ondoren, monarkiaren eta autoritatearen berrezarpena (Estatuarena, Eliza katolikoarena eta elizgizonena, aita familiakoena eta abar) eta lege zaharrekoen agintea etorri ziren, eta, haiekin batera, erlijio katolikoaren indartzea, jokabide moral edo ohituren hertsitasuna, askatasuna edo lasaitasuna zigortzearekin batera. Bada, absolutismoaren gerizan publikatu ziren Frai Bartolomeren liburuak, baita Frai Pedro Astarloaren *Urteko domeka guztijetarako berbaldi ikasbidekuak* (1816, 1818), eta Joan Jose Mogelen *Baseerritar nekezaleentzako eskolia* (1816).

Frai Bartolomeren bi obra argitaratu ziren 1816an: *Ikasikizunak* deritzona eta dantzen aurkakoa (ikus beherago). *Ikasikizunak* da haren obra nagusia. Hiru zatitan banatua da: *Jaungoicoaren amar aguindubeetaco lelengo bosteen icasiquizunac. I. zatija* (Iruñea: Rada Alarguna, 1816); *Jaungoicuaren amar aguindubeetaco azqueneco bosteen icasiquizunac. II. zatija* (Iruñea: Rada Alarguna, 1817); eta *Eleisaco zazpi sacramentuben icasiquizunac. III. zatija* (Iruñea: Rada Alarguna, 1819). Beste zati bat ere argitaratzeko asmoa zuen, ustez burutu gabe utzi zuena: sermoiak. *Ikasikizunak*-en I. zatiko “Irakurliari” hitzaurrean dioenez, *Ikasikizunak*-en III. zatiairen ondoren sermoiak argitaratzeko asmoa zuen, eta horien lanik handiena eginik zeukala dio:

Baita gero (zerubak lagunduten badeust) Jesu Kristoren ta Ama Birjiniaren grazijazko jazuen ondarrako, santuben ondo esanerako ta arimeen ohitura onerako “sermoiak” bere. Honeen guztion biharrik gatxeena eginda daukat neure moduban. Baneki zeubeen gogoko izango litzatekezana, ez nintzateke luzaro geldi egongo. Zati honen azkenian ipini dot sermoe bat, eduki dagizun, irakurlaak, beste aterako nitukianeen ezagugarritzat. (*Ikasikizunak. I. zatija*, 705-706)

Beraz, Frai Bartolomeren asmoa hauxe izan zen: eskuliburu moduko bat idaztea pulpitutik kristau dotrina predikatu ahal izateko lagungarri gisa, edo gutxienez pulpitutik irakurri ahal izateko. Egilearen arabera, kristau dotrina argi eta zehatz azaltzeko liburuen premia handia zegoen:

Ikusirik, irakurlia, zariana zariala, ez daukazula zeure euskeeran, pulpitan esateko zer irakurririk, entero gutxi baino, gogoratu jatan, kristinaubaren ERA-KUTSIKO lau zatijak pulpitori esateko edo predikeetako Ikasikizunetan ipini bihar nitubala. (ib., 705)

Frai Bartolomek *Ikasikizunak* deitzen du bere obra. “Ikasikizunak” hitzak dotrina azalpenezko platika edo sermoiak esan nahi du; hitz horrez gainera, “erakutsijak”, “erakuskizunak”, “platikak”, “sermoiak” hitzak ere erabiltzen ditu. Apezpikuari bere asmoa zein izan den azaltzen dio, hots, dotrina argi eta labur aztertuta eta euskal herritarrei egokituta azaltzea:

Yo no he hecho, Ilustrísimo Señor, en estas pláticas más que reunir a un orden predicable analítico, claro y breve, en cuanto le es permitido al catequista, lo que es propio, urgente y necesario a la gente de mi País (...). (*Ikasikizunak. III. zatija*, Hitzaurrea, 1.121)

Calahorrako apezpikuak onetsi zuen Frai Bartolomereren asmoa eta *Ikasikizunak* prediku-aukitik irakurtzeko agindu zuen. Hain zuzen ere, *Ikasikizunak. III. zatija*-ko hitzaurrea hari eskainia da, esker onaren ezaugarri. Bertan Frai Bartolomek dioenez, apezpikuak bere elizbarrutiko apaizei agindu zien prediku-aukitik irakurtzeko Frai Bartolomereren platikak (zehatzago, Frai Bartolomereren edo Frai Pedro Astarloaren platikak). XIX. mendeko karmeldar sermolariak behintzat ederki baliatu ziren Frai Bartolomereren *Ikasikizunak* obraz.

Hala eta guztiz ere, *Ikasikizunak* baino ospe handiagoa eman dio egileari dantzen liburuak: *Euscal-errijetaco olgueeta ta dantzeen neurrizco-gatz-oz-pinduba* (Iruñea: Joaquin Domingo Nagusia eta Gaztea, 1816). Laburtuz, *Olgeeta* izendatuko da.

Euskal herrietako dantzak –gizon eta emakume nahastean eta, gehienez ere, eskuz esku elkarri helduta egin ohi zirenak– eta, era berean, dantzen inguruko giroa, arimarako bekaturako arrisku gisa ikusten ditu karmeldar fraideak teologia ikuspegitik begiratuta; haren begietan, dantzei *luxuria* edo lizunkeria baino ez darie.

Berak baino lehenago edo geroago, dantzak ikuspegi moralista estutik begiratu zituzten hainbat elizgizonek. Euskaldunen artean, Frai A. de Palacios, erdaraz, XVIII. mendearen bukaeran, eta, euskaraz, Joan Antonio Mogelek *Konfesio ta komunioco sakramentuen gañean erakasteak*-en (1800), Pedro Antonio Añibarrok *El Catequista Bascongado* eskuizkribuan eta Joan Jose Mogelek *Baseerritaar nekezaleentzako eskolia*-n (1816: 134). Ikusmolde

moralista horrek jarraitu zuen handik ehun urtera ere: 1936ko Gerra aurreko abertzaletasun katoliko edo konfesionala ere moralista zen dantzen kontuan, baina, bestalde, ideologiagatik, euskal dantzak ez, baizik dantza lotuak gaitzesten zituen, arrotzak zirelako eta baita “zikinagoak” ere.

Humboldték, ordea, XIX. mende hasieran, ez zuen euskal dantzei buruzko ikuspegi moralistik adierazi; aitzitik, euskal nortasunaren adierazgarritzat eta gizarte-kohesiorako bidetzat zeuzkan. Ageri da Frantziako Iraultzaz geroztik Eliza katolikoak –eta euskal herrietan elizgizonek eta fraideek– gizartea hezi eta emakume nahiz gizonen jokaera morala hertsiki kontrolatu nahi izan zuela, bereziki josteta eta sexualitate arloan.

Nolanahi ere, ezin uka Frai Bartolomek beste idazle horiek baino gatz edo grazia eta bizitasun handiagoz deskribatzen eta zehazten dituela dantzaldiko, dantzaldi aurreko eta ondoko zeremoniak eta zertzeladak. Horregatik izan ditu hainbat edizio dantzen obrak: Edward Spencer Dodgson (1904, 1914), Luis Mari Mujika (1986), Patxi Altuna (1987).

Gaztelaniazko gutun eta liburu polemikoak ere idatzi zituen Frai Bartolomek Fleury Lécuse-ren (1774-1845) aurka. Lécuse-ren liburuari (*Manuel de la Langue basque*, 1826) erantzun zion *Plauto Bascongado* izenekoarekin; Frai Bartolomenen lau gutun dira, J.J. Mogelek liburuxka gisa argitaratuak (1828). Lécuse-ek *Plauto polígloto* izenekoarekin erantzun zion fraide karmeldarrari (1828). Joan Ignazio Iztuetak ere bai –karmeldarrak Iztuetari ekin baitzion dantzei buruzko liburua zela-eta–, honako liburuxka honekin: *Karta egiten diona D. Juan Ignacio Iztuetak apez D. Juan Jose Mogueli, aita beakurtsu fraile Santa Teresakok Plauto euskaldunaren izenarekin izkidatu duen obratxoaren gañean, zeña argitaratu duen Moguel berak* (Donostia: R. Baroja, 1829). Frai Bartolomek berriz erantzun zion Lécuse-ri beste honekin: *Anti-Plauto polígloto o Defensa de Plauto Bascongado y de la impugnación del Manual de la Lengua basca, de M. Lécuse*.

Plauto Bascongado-ren ale gutxi atera bide ziren eta, are gutxiago, *Anti-Plauto polígloto*-renak. Polemikan euskarari eta Euskal Herriaren historiari buruzko bi ikuspegi desberdin ageri dira, baita absolutisten eta liberalen arteko gatazka. Frai Bartolomenen beste alderdi bat ere ageri da: polemista barreburlati zirikatzailearena.

Frai Bartolomenen hizkeraz, erretorikaz eta estiloaz hona zenbait ohar. *Ikasikizunak*-en “Irakurliari” hitzaurrean arduratuta agertzen da egilea euskarra moldeari dagokionez: ea bere euskara aski ulergarria izango ote den. Baina garbi dago 1816tik aurrera 1807ko idatzaldian baino bizkaiera zabalagoa eta landuagoa darabilela, hots, hitzak osorik eta laburdura gabe, euskal erroko hitz eta kultismo gehiago eta mailegu gutxiago, nahiz askotan etimo-

logismoaren eta lokalismoaren artean zalantzan dabilen. Ondorioz, haren bizkaiera orokorragoa eta ulergarriagoa bilakatzen da, baina haren hizkeraren zailtasunak nabarmenak dira, tokiko fonetismoak edo hitz batzuk ebakitzeko edo idazteko modu bereziak erabiltzen baititu (*bidao*, *bitzitza*, *sabeleekin*, *ikutsi...*), hemengo testuetan egokituak. Bilakaera horretan J.A. Mogelen liburuek zerikusia izango zuten, eta, nolanahi ere, Frai Bartolomenen liburuek Mogelek abiarazitako bizkaiera idatzia edo literarioa finkatzen lagundu zuten. Esan denez, 1816ko urtea gailurra da bizkaierazko liburugintzan edo literaturan.

Frai Bartolomenen liburuetan ahozko tradiziozko euskara eta hizlari estiloa nabari dira. Horri dagokionez, tresneria erretoriko aberatsez hornituak dira haren testuak, ikusiko denez.

Atal honetan jaso eta egokitu diren testuen bertsioak hasieran aipatutako bilduman du oinarria: Frai Bartolome Santa Teresa, *Idazlan guztiak, I-II*. Bilbo: Euskaltzaindia / Ediciones El Carmen, 2000. [Edizio kritikoa: Julen Urkiza eta Luis Baraiazarra].

Atalaren sarrerak eta oin-oharrak: Xabier ALTZIBAR

Euskal-herrijetako olgeeta ta dantzeen neurrizko-gatz-ozpinduba

Plazako piestia zelan egiten dan

Olgeeta liburuko testu honetan deskribatzen eta epaitzen dira dantzaldiko eta ondoko ohitura eta jokaera batzuk. Horretarako, irakurleari eszena zenbait –egilearen begietan lizunak– bizitasunez marraztu eta erakusten dizkio irudi bizi eta konparazio adierazkorren bidez, edo, bestela, maltzurki iradokitzen alusio edo intsinuazio bidez (eten puntuak eta abar). Zorrotz eta garrazki gaitzesten ditu jokaera eta ohitura horiek; haren hitzetan *guztia da luxurijaren suba ta keia*, guztia lotsagabekeria eta lasakeria, guztia bekatua, larria edo arinagoa noiz nola.

Hizlari estiloa nabari da argudiatzean: hitzen eta esaldi-egituren errepikapenean, edo enumerazioan, irakurlearekiko elkarriketa itxurak egitean (dialogismoa), aditzaren aurreratzean nahiz elipsian. Sermolariaren etorriari grazia gehitzen zaio, adibidez, konparazio hiperbolikoen bidez.

Testuaren kokagunea: *Olgeeta*, III. kapitulua, II. atala. J. Urkiza eta L. Baraiazarraren edizioan: I, 445-448.

Plazako piestia zelan egiten dan

Abemarijeetan tanbolina isilduta geratuteko¹ piestia da, hemen etsamineetan² dana. O! Hau piesta santuba da, esango dabee³ dantzazaliak. Ta pentsau legi⁴ zerbait gehijago ez dakijanak. Baina Bizkaiko ta Probintziako⁵ piesteetan hau ta hutsa bat dira. Bideetako etxiak, zelaijak ta sasi onduak ateratzen dabee plaziaren paltia. Ta neska baten tronpiak⁶ edo soinubak tanbolinarena. Ezpabere⁷ esan dagijeela⁸, tanbolina abemarijeetan isildu arren, zeinbat jua ten dirian etxera gabak denporaak emon bagarik. Gehijeenez bere, inok kasurik egin ez deutan⁹ neska epel bat, edo mutil makal bat. Beste gitxi. Ta noz palta dira piesta egunian plazaan, gabak ordubak emonda bere, gizonak eta emakumiak? Nun daukeez¹⁰ etxiak ta noragino jua bihar dabee, abemarijeetan tanbolina isildu arren? A! Hau edozeinek daki. Estalgi¹¹ txarra da, piestia ontzat emoteko, abemarijeetan tanbolina isilduten dala esatia, Bizkaijan ta Probintzian. Justizijak bere hau erremedijau ezin legi. Etxeetan bai hasarre handijak, ta pekatu mortalera helduten dirian okasinoiak ta eskandalubak, askotan, auzuak igarten deutseen tertzijuau¹², gurasuen ta umeen artian, piestati berandu etxera jua dirialako.

¹ geratutako. ² examinatzen. ³ dute. ⁴ lezake. ⁵ Gipuzkoako.

⁶ “Tronpa”: musika tresna txikia, ferraren itxurakoa, “birinbao” edo “Parisko tronpa” ere deitua. ⁷ Bestela. ⁸ dezatela. ⁹ dion. ¹⁰ dauzkate. ¹¹ Aitzakia.

¹² ondorioz auzoak igartzen baitie.

Gomuta¹³ honegaz guazan plazako piestiari begiratutera. Ez jente piluari mordo baten. Ezbada¹⁴ gauza onerako edo txarrerako jazoten dan moduban. Teologija sagradubak gizonaren borondatezko egitate¹⁵ bakotxari begiratuten deutsan moduban. Begiratu daijegun¹⁶ bakotxari banaan, edo binaan, edo hirunaan, dagozan moduban ta dabilzan moduban. Ia zer egiten dabeen; ia zer esaten dabeen. Ta zer ikusiko dogu plazako jente piluaren artian? Dinot arima-arimati; lotsa nazala eskribiduten. Baina agiriko pekatubak dira, ta esan bihar dira. Han ikusten da, edade arriskukuak, ardauiak, apaindurijak, kontzientzija nasaijak, ta ohitura desonestubak daukan luxuriya osua. Ikusten da: dantzia ez dabilen denpora, neska bat, bi edo hiru mutilategaz, bigaz edo hirugaz alkarri eskubak solbardaan¹⁷ edo... iminita, berbeetan ta maitekerijeetan dagozala. Baina zer berba? Arimiari ondo gura deutsanak, alboti bere entzun bihar ez ditubanak. Ta ze maitekerija? Eskubakin, begijakin ta arpegiko jeriagaz¹⁸ guztia luxurijaren suba darijona. Ikusten da: dantzia hasi dedinian, neskaak armatuta¹⁹ dagozala, habijan goserik daguan txorija amaren janariaren zain legez, noz nok dantzara eruango ete dituban, goguan daukeen²⁰ leunkerija ondo erakusten dabeela. Herri batzubetan neskaak hasten dabee ta kunpliduten dabee mutiliez edo gizonez dantzia. Itsusijago ta lotsa galdukuago baino ez da. Ikusten da: dantzarako eske juakozan²¹ andriari edo neskiari, egiten deutzazala²² mila azinoe²³ ta menio²⁴ indezente, daroianak, bai eskuti oratuten deutsanian, ta bai dantzariari entregeetan deutsanian, neskiaren edo andriaren aurrian saltoka, txiko²⁵ hezibagako edo baso asto batzuk dirurijeela. Ta zeinbat indezentzija gehijago egiten deutseen, hainbat dago neskia pozagorik labankerijaren ta likinkerijaren bitsa darijola.

Modu honetan plazaan dantzia kunpliduten da. Dantzia kunpliduta laster, tanbolinak esaten dau: "Nahi dabenak nahi dabena egin dagijala²⁶", nahastia, arin-aringia, arreatua ta pandangua²⁷ joten ditubanian. Ja dagoz dantza hantan²⁸ gizonezkorik edu²⁹ emakume, edo mutilik edu neska. Guztiak, esan dan legez, onestidadia galduteko ondo pretauta, eskuz esku alkarri oratuta, nahaste mutil biren erdijan neska bat dala, noren seme edo alaba dirian, asko gomuta ez dabeela.

¹³ Pentsamendu, gogoeta. ¹⁴ Baizik (eta). ¹⁵ egitate, egintza, akzio, obra. ¹⁶ diezaiegun. ¹⁷ sorbaldan. ¹⁸ jerarekin, maitasuna adierazten duen arpegierarekin. ¹⁹ gorputza tente edo tinko dutela. ²⁰ daukaten. ²¹ dihoazkion / doazkion. ²² dizkiola. ²³ azio, egite txar edo gaitzesgarri. ²⁴ gorputzaren higikera. ²⁵ moxal. ²⁶ dezala. ²⁷ Lau dantza mota, aukeran. ²⁸ hantan. ²⁹ beste, adina. Kopurua adierazten du.

Tanbolinak dino: gura dabenak gura dabena egiteko orduba dala. Ta egi-ja esateko, eguzkijari begira bertan pekatu egingo ez badabee, beste desonestidade guztia lotsa bagarik airian darabilee dantza hatan. Nahaste hatan entzuten dan ta ikusten dan guztia, da luxurijaren suba ta keia. Batian, dantza luzian arin-aringa gorputzakin alkar joten. Bestian pandanguan noz arpegi-jakin, noz besuakin, noz sabeleekin, noz albuakin alkar ez joko, bai joko neska ta mutil, menio desonestubak ta lotsarizkuak geratu bagarik egiten deutseezala alkarri. Ta bestian, kazubelaan erlia legez, mordo baten gizon ta andra nahaste. Ni esaten azartuten³⁰ ez nazan ezaintasunak³¹ alkarri egiten deutseezala³². Neskaak eurak bere, halakuak izan arren, askotan koloriak gorrituta urteten dabeela, handiskotiak dirialako mordo hatako pekatubak jente arterako. Dantza hatan esaten dirian ta entzuten dirian berba banakaak desonestubak. Begirakuniak eta alkarren jeraak desonestubak. Mosu egiteko ta oratuteko menuak ta oratutiak desonestubak. Gorputzakin alkar jotiak desonestubak. Oinakin magal jotiak desonestubak. Esku estututiak desonestubak... Ta hau guztiau dantza bakotxian geratu bagarik neskaak mutilai ta mutilak neskai.

Zeinbat gabaren hurrago, hainbat ezainago, nasaijago ta zatarrago dantza bakotxa. Dantzati urteten dabee sarritan neskaak, eureen iruneko³³ zapijak askatuta ta burukuak okertuta, ikusi bagarik sinistu ezin legijan³⁴ moduban. Askotan dantza arinian, oin bijak laban eginda, plaziaren erdijan jausita geratuten dira andrazkuak, inok begiratu bihar ez deutseen moduban, eskuti dautsanak kolpez jaso artian; ta jente guztia harixe begira txaloka. Dantzaan sartuten ez dirianak, edo dira, lutubak daukeezanak; ta hareek bere gogoz han dagoz. Edo dira, zahar ibili ezin dirianak. Honeen kondezinoia esanda geratu da. Aguraak badira, hordituta asko. Atsuak badira, ta endamas³⁵ seme-alabaak han daukeezanak, azerija oilua jaaten baino pozagorik dagoz plaza baztar bateti edo bentana zulo bateti dantziari begira arrastegi³⁶ guztian kantsau bagarik. Edo dira, seina³⁷ egiteko handi dagozanak. Honeek bere borondatez dantzaan dagoz. Baita batzuk gorputzez bere okotzeraginoko sabelagaz justizijaren lotsa arin onian³⁸ ta naturaleziaren desondraan. Edo dira, dantzara inok eruan ez ditubanak. Honeek enbidijaz ta zelos murmuretan ta ernegeetan dagoz, inok aintzat hartu ez ditubalako. Ez dabee behin bakarrik topau neskaak dirubagaz, dantzara nok eruan. Edo dira, adiskide maiteategaz bakarrian astirotxubago egon gura dabeenak, bestiak dantzan

³⁰ ausartzen. ³¹ itsuskeriak, zatarkeriak. ³² dizkietela. ³³ iduneko, lepoko. ³⁴ litekeen. ³⁵ gainera. ³⁶ arratsalde. ³⁷ umea, haurra. ³⁸ adinonean, hau da, eskasean.

dabiltzan artian. Honeek bere ja ezautubak dira, zer dirian. Beste guztiak dantzan dabiltz.

Dantziaren despeidaan edo amaijan, askotan edo gehijeenian, mutila dua, dantzan erabili daben neskiagaz, ta dagoz alkarregaz beste dantzara artian, endamas bere debozinoekua bada, prutia edo erroksaak³⁹ hartuta. Hareek dantzaan berotuta, karinua alkarri erakutsita, dantzara eruan dabeelako, neskiak mutilari esker ona karinoz emonda, bakarrian zer esango dabeen ta zer iragoko dabeen⁴⁰, pentsau begi, halako ordubeen barri hobeto dakijanak. Abemarijeetan geratu dedila tanbolina. Ez, geratu ohi dalako piesta egunik erdijeetan ta gitxijagotan bere. Baina izan dedila halan. Bada, despeidako jentiaeren urteneria⁴¹ da guztien ahazkarrija⁴². Guztiak dakuseela ta dantzubeela, egiten dira urtenera zikin hatan neskeen ta mutileen artian, nok nori asko ez dakijala nahastian, tokamentu lohijak, oratute lohijak, mosuka lohijak, eskuka lohijak, pekaturako konbit erabagijak⁴³ ta beste luxurijaren asmuak topau dituban ta esan legizan⁴⁴ berdekerija altubak, klarubak ta zatarrak. Neska bata egiten dau garraasi bat. Bestiak txilijo bat. Bestia, hasarratuta, hasten da lotsagalduko diadarka. Bestiak bardin egiten deutsa bidao⁴⁵ bat, oratu deutsan mutilari edo gizonari, ordukua ja guztizkua dalako. Halan duaz plazati etxeruz aldi baten nahastian ta mordan ajuika⁴⁶, diadarka, barreka ta oratuka, luxurijaren pestia ta hatsa darijuela, bakotxa bere lagunagana ta bidera batu artian. Etxia urrinago daukeenak, urteten dabee, ohi danez, lehenago plazati. Hurraago daukeenak, berandubago. Baina gabak ordubak emonda bere, ez dira palta, ez plazaan ta ez bideetan neskaak ta mutilak. Piestati etxeruz nekez dua inor bakarrik, hordiren bat ez bada. Gehijenian neska bat ta mutil bat alkarri eskuti edo samati oratuta. Edo neska bat mutil biren erdijan; edo mutil bat neska biren erdijan, alkarri dautseela⁴⁷, esan dan moduban. Ta gehijeenak, aurrekuak ondorenguai ta ondorik duazanak, aurrerago duazanai, burla desonestubak alkarri egiten. Neska bat, mutil bat albuana ez dabela, piestati etxera nekez. Hareek bidian ilunian (bada abemarijeetan tanbolina isildu zanian, plazati urten ebeen lehenenaz) edo legua bat bidian, edo legua erdijan, edo gehijaguan etxeetara artian zer egin ahal dajijeen⁴⁸, hamar urteko umiak bere bakijee.

Kale barruko dantzarajak ez dira segurubago geratuten eureen tanbolin egunetan, bestiak baino. Ta honen errazoia emongo da zortzigarren erres-

³⁹ fruta edo erroksak, erroskillak.

⁴⁰ zer egingo duten, nola jokatuko diren.

⁴¹ irteera. ⁴² aurrekoak gaintitzen dituenak, aurrekoak ahazteko modukoa. ⁴³ gar-

biak; lotsagabeak. ⁴⁴ litzakeen. ⁴⁵ birao. ⁴⁶ aiuiika, poz oihuak eginez.

⁴⁷ elkarri helduta. ⁴⁸ ahal duten.

puestaan, hemen esaten danaz gainera, itsuba ta gorra ez daguanak aituteko ta ezauteko tertzajuan.

Hara hemen, zelan egiten dirian plazeetako piestaak. Ezer bere ez dot esan, gehituta. Bai asko gitxituta, zatarkerija desonestu guztiak paperian ez imintiarren. Geure herrijeetako piesta bat edo bi hasi ta amaitu kontuz ikusi ditubanak, ta euskal herrijeetako jentiaaren ta etxeen barri dakijanak, ez deust ukatuko, esan dodan berba bat. Piestetan sarri gogoz ibili dana bada, esango dau: daukeen baino etxura hobia emon deutseedala⁴⁹. Ta ez dira hemen kontuban sartuten, dantzia emon jakuelako edo emon ez jakuelako⁵⁰, kopradijeetako ta albo-herrijeetako jentiaak atera ohi dituban okasinoiak⁵¹, gorrotuak, bengantzaak, burrukak, makilakaak ta gizon hiltiak bere bai, izan arren kasik piesta guztietan gitxiago edo gehiago. Itxi dagijeegun⁵², bada, tertzijo⁵³ honetan Plazako Dantzai. Ta ikusi daigun, Espiritu Santubak ta Eleiziaren Gurasuak zer dinuen nahasteko dantzaak gaiti.

⁴⁹ diedala.
mentu.

⁵⁰ zaielako.

⁵¹ liskarrak.

⁵² Utz diezaiegun.

⁵³ une, mo-

Fiat Dan, sicut coluber in via... (zatia)

Testu labur honetan, Eskritura Sakratua eta latinezko aipua autoritatetzat hartuta, dantzari kastaren jatorria azaltzen digu Frai Bartolomek: Jainkoak Danen kastakoak sugeak bezala ibiltzera kondenatu zituen. Jakina da, bestalde, sugea deabruaren irudia baino ez dela. Horregatik, dantzariaren jira-bueltak sugearenekin konparatzen ditu trebeki. Azkenik, etimologia delako figura erretorikoaz baliatzen da: “Dan” izenetik omen dator *dantza*, *danza*, *danse* eta abar. Dantzariak gaitzesteko baliabide erretoriko maltzur baina trebeak alde batera utzita, grazia duela ezin uka.

Testuaren kokagunea: *Olgeeta*, V. kapitulua, I. atala (zatia). J. Urkiza eta L. Baraia-zarraren edizioan: I, 471.

[...]

*Fiat Dan, sicut coluber in via, et sicut cerastes in semita*¹. Danen kasta galdubari ezarri eutsan Jaungoikuak maldezinoia: sugiak legez edo sierpiak² legez pauso egiteko ta ibilteko. Bada, munduban bada giza kastarik sugia legez dabilenik, dantzaarijak dira. Dantzaarijak dabiltz sugia legez edo sierpia legez jiraka ta okerka, buru zitala (aurrezkuduna) han sartu ta hemen atera, batian ezkutau ta bestian agertu, hain laster onduan zein gerrijan darabilela. Dantziaren jiraak bere guztiak dira ezkererakuak, zein dan pausu egiteko ta ibilteko alde madarikatuba Eskritura Sagraduban. Danen kasta gaistoti datorrelako, emoten jako dantziari honeetako berbeeta askotan bere eriko³ izena. Bada, euskeeraz, erdeeraz, prantses, italiano, teutoniko ta beste askotan, dinueenez, *dantzia*, *dantza*, *danse*, *danser*... esaten jako olgeeta indezente hari.

[...]

¹ *Hasiera* 49, 17: “Dan, sugea bidean, / suge gorria bidezidorrean”.

² sugeak.

³ hariko, motako.

Ikasikizunak, I

Osasun onagaz osasuna galdu (zatia)

Testu labur honetan Frai Bartolomek bosgarren aginduaren –inor ez hiltzea– kontra-ko gehiegikeria bat kondenatzen du, Euskal Herrian aski ohikoa zena: osasunaren aurka lehiakortasun gehiegizkoa erakutsiz kirol larregi edo gogorregia egitea. Erretorika figura ugari darabiltza horretarako: alde batetik, hots- eta egitura-figurak (anafora, paralelismoa, antonimia, enumerazioa, bukaera berdineko hoskidetasuna, klimaxa...). Bestetik, pentsamendu figurak (galdera erretorikoak, silogismo edo entimema, irakurleei mintzatzea edo *sermocinatio*, adibide hiperbolikoak eta abar).

Testu hau sermolariaren etorriaren adierazgarria da. Bertan ageri da Frai Bartolomek kristau dotrina euskal gizarteko jokaera tipikoetara, jendeak ezagutzen zituen kasuetara, aplikatu nahi zuela.

Testuaren kokagunea: *Ikasikizunak, I*, V. agindua, III. ikasikizuna, I. atala (zatia). J. Urkiza eta L. Baraiazarraren edizioan: II, 873.

[...]

Zer egiten dabee, bada, halako indartsu ta sendo askok? Gorputzeko sendotasunagaz balijeetan¹ dira gorputza makalduteko, osasun onagaz osasuna galduteko, gorputzeko indarreekin gorputza argalduteko, mankeetako², uhatuteko³, gaixotuteko edo hilteko. Askogaz geure herrijetan ikusi doguna ta gehijago gaiti entzun doguna da hau, neure kristinaubak, zeubek ondo dakizun legez. Haixe batzuk buruban sartuta, euren indarrekin ta sendotasunagaz harrotuta, Jaungoikuak pekatu egiteko emon baleutseez legez⁴, lagunak desapijetan⁵, temaak edo posturak⁶ egiten, ezin dituben kargaak jasoten ta eruaten ta beste edo bizitzia edo osasuna galduteko, edo gorputzaren palta bategaz, edo eraso bategaz betiko geratuteko peligru ezagunetan ta jakineetan dabiltz indartsu asko, geratu bagarik, euren gorputzak galdu artian. Halakuak euren goguan, buruban ta berbetan ez dauke beste gauza onik, euren indarrak, euren karga jasotia, euren peliadaak⁷, euren burrukaak, ta euren asko jaatiak ta asko edatiak baino. A, zoro koi-tadubak! Indar gehijago eukitia ete da gizon ondraubagua izatia? Halan balitz, zaldi bat ondraubago. Mando bat oraindino ondraubago. Ta tigre bat oraindino ondraubago. Sabel handijagua eukitia ta han gehijago sartu ahal izatia ete da gizon prestubagua ta hobiagua izatia? Halan balitz, Ma-

¹ baliatzen. ² mankatzeko, hau da, nekatzeko, indarrrik gabe geratzeko.

³ oheratuteko, oheratzeko. ⁴ eman balizkie bezala. ⁵ desafiatzen. ⁶ demak edo apustuak. ⁷ peletak, borrokak, lehiak.

ximo⁸ odolgaltzailia ta gizatasunaren lotsagarrija izango zan prestubeena. Bada, esaten da, egunian berrogei libra okela ta hogeta bost libra ardao irunsten zitubala.

[...]

⁸ "Maximo": enperadore erromatar hauetako bat: Magno Maximo (383-388) edota Petronio Maximo (455). Bigarrena, seguruenik.

Sermoiak gurasuen ta umeen onerako (zatiak)

Sarreran esan denez, *Ikasikizunak*-en III. zatiaren ondoren sermoiak argitaratzeko asmoa zuen Frai Bartolomek; asmo horren ezaugarritzat, I. zatiaren bukaeran sermoi bat eskaintzen du, hauxe bera. Sermoiak, genero aldetik, prediku erlijioso edo morala da, platika baino luzeagoa eta solemneagoa. Genero horren erakusburu bikaina da testu hau.

Sermoiaren gaia umeak ondo hazi beharra da, lotsagabeak eta esker txarrekoak izan ez daitezen. Generoaren egitura tipikoa du. Sarrera aipu batekin hasten da, sermoian zehar leitmotiv bilakatuko dena: *Curva cervicem (...). Beheratu egijozu umiari iduna gaztetan, ta domau egijozuz saiheitsak (...)*. Aipuari darraio entzuleei mintzatzea (*neure kristinaubak* edo *neure entzula onak*) eta umeak ondo hazi dituztenek jasotako saria aipatzea, hau da, gurasoen poza, arrakastaren adibide edo eredutzat santa-santu zenbait ekarriz. Ondoren, guraso askoren egoera penagarritik abiatuta, gaiaren garapena, eta egoera horren kausak bilatzea eta kausa horiek laburbiltzea, eta gaitzak duen erremedio eskasa, hau da, umeen tratu txarra jasan beharra, *Isilik egon eta padezidu/irago*, buruan iltzatzea, hamasei aldiz errepikatuz. Bukaeran, ondorio edo irakaspena laburbiltzea, disjuntiba gisa –*Edo ume lotsagaldukuak, zahartza txarra eta hari darraikon herijotza desdixtauba. Edo bendizinoezko umiak, zahartza ondrauba eta zorijoneko herijotzia*–, gurasoei eta Jainkoari mintzatzea, eta Jainkoari eta Ama Birjinari otoitza. Gaiaren garapenean erritmoaren bariazioa nabari da (garapenean esaldi luzeagoak eta laburbiltzean laburragoak).

Askotariko argudio motak darabiltza; batez ere aipuak (Eskritura Sakratukoak, Frai Luis Granadakoa eta abar), adibide edo ereduak (Eskritura Sakratukoak eta santuen bizitzetakoak) eta jokaera jakinen ondorio onuragarri edo kaltegarriak. Figuren artean garrantzi handikoak dira hitzen eta egituren errepikapenean oinarritzen direnak (anafora, epifora, paralelismoa, amaierako hoskidetasuna, leitmotiva). Baita pentsamendu-figurak ere: horien artean, enumerazio, akumulazio edo anplifikazioarekin lotutakoak; halaber, beste pertsona baten (kasu honetan, gurasoen) hitzak ekartzea (*sermocinatio*), gurasoei eta Jainkoari mintzatzea (apostrofea) eta sentimendua adieraztea (galdera erretorikoa eta *exclamatio* edo oihua).

Testuaren kokagunea: *Ikasikizunak*, I.aren bukaeran. J. Urkiza eta L. Baraiazarraren edizioan: II, 885-898.

Sermoiak gurasuen ta umeen onerako

Curva cervicem eius (filii) in juventute, et tunde latera eius, dum infans est, ne forte induret, et non credat tibi, et erit tibi dolor animae (Eccl. 30, 12).

Beheratu egijozu¹ umiari iduna gaztetan, ta domau egijozuz² saiheitsak³, txikija dan artian, deskuiduan gogortu ez dedin, ta sinistutia ukatu ez dagizun⁴, eta arimako penia izan ez dagizun⁵ (*Eccl. ubi sup.*).

Arimako poz handijagaz ta bihotzeko esan ezin legijan⁶ gozotasun bategaz entzuten dira, neure kristinaubak, seme-alabaak ondo hazten ditubeen⁷

¹ iezaziozu. ² iezazkiozu. ³ Jatorrizkoan: *saijetsak*. Egokitzeapenean, “h” letraren estandarizatzea eta hots sabaikari epentetikoari eustea batera aplikatuz gero, forma bihurriegia sortzen denez, lehenengoaren alde egin da. ⁴ diezazun. ⁵ dezazun. ⁶ litekeen. ⁷ dituzten.

gurasuen zahartzako, bizitzako ta herijotzako atseginak, ditxa onak, bende-zinoiak ta grazijak. Umiak ondo hazten dituban gurasua, atseginduko da ta kontsolauko da bere semiagaz ta alabiagaz. Ondrauko dabee, jasoko dabee ta estimauko dabee auzuetako ta herriko jentia. Biziko da bihotzeko alegetasun gozoz ta pozgarri maitez beteta. Ta hilteko orduban ez da penauko, seme-alaba honeetan isteen dabelako⁸ bere etxura zuzena, ondrauba, zintzua, baketsuba ta kristinauzkua. Job santuba, Abraham patriarka handija, Tobias ditxosua, Susana jaungoikozkua, Ana Samuelen ama, Eleazaro, Matatias, santa Monika ta beste mila dira, neure entzula onak, egijia honen testigubak. Guztiak hartu zitubeen ta hartuten ditubee ugari zeruban, seme-alabai emon eutseen⁹ hatziera onaren prutu ditxosua ta zorijonekua. Espiritu Santubak, kasik isildu bagarik, ez dakit zeinbat lekutan, aginduten deutsee eta eskatuten deutsee¹⁰ gurasuai seme-alabeen hatziera ona, esane-kua, umildia ta kristinauzkua. Opa deutseez¹¹ bizitza luzia, ditxa ona ta zahartza ondrauba, umiak ondo haztiaren saritzat.

[...]

Guraso zahar asko ikusten dira, esker txarreko, bihotz gogorreko ta lotsa gaistoko umeen eskupian ta agindupian, asko padeziduten dabeela euren seme-alabeetati ta errukija emoten dabeela. Halako guraso triste, zahar, errukarrijai zer egin bihar dabeen esatia, kontseju onak emotia ta eureen zahartzarako ta herijotzako ordurako pozgarri bat erakustia ta presteetia, duda bagarik da karidade handija. Hau da bada, neure entzula onak, sermoe honetako nire ustia ta zeubeen entzun onaren geija¹²: *Seme-alaba deungaak*¹³ ta esker txarrekuak daukeezan guraso zahar errukarrijai pozgarri seguru bat erakustia. Uste dot, entzungo deustazula¹⁴ gogo onagaz.

[...]

Curva cervicem eius in juventute, ut supr.

Egijia esateko, neure kristinaubak, zer egon leiteke munduban penagarri-jagorik edo minberagorik bihotz batentzat, hiru edo lau seme-alaba edo

⁸ uzten dutelako. ⁹ zieten. ¹⁰ diete. ¹¹ dizkiete. ¹² gaia. ¹³ gaiztoak. ¹⁴ didazuela. Frai Bartolomek forma zaharrak erabiltzen ditu maiz pluraleko bigarren pertsonan. Adibidez, sermoi honetan ageri dira: *dozu, egizu, dinozu, deutseezu, daukazu, zara* eta abar (gaurko: *dozue/duzue, egizue, dinozue/diozue, deutseezue/diezue, daukazue, zarete* eta abar).

gehijago nekez hazi dituban guraso zahar, kantsau, ezertako ez bat hareen esker txarrian ta lotsa gaistuan ikustia baino? Ja edadian jausita, zahartuta, kantsauta, sepulturara bidian daguan gurasua, izerdi askogaz ta nekez hazi dituban sabeleko prutubak, bere semiak edo alabaak gaizki tratetia da, duda bagarik, pena handijeetati ez txikijena. Ume bata kasurik egiten ez deutsala¹⁵; bestiak lotsia ta errespetua galduten deutsala; bestiak begirature on bat egiten ez deutsala; bestia agur bat egitera inoz agertuten ez jakola; bestiak berba bat esan orduko, erremuskadiagaz¹⁶ atzera sartuten deutsala; bestiak gurasuak jaaten daben kopaubari¹⁷ asko deritxola; bestiak auzijak eta nahi-bagaak etxera ekarten deutsazala¹⁸; bestiak agiraka¹⁹ ta jotera bere egiten deutsala; bestiak bere gaztetako paltaak burlaz arpegijan esaten deutsazala; beste semia edo alabia justizijak kartzelaan daukala; dinot, neure kristinaubak, menturaz ez daguala luurraren gainian guraso batentzat pena garratzagorik, atsekaba mingotxagorik, nahibage minaagorik ta bizi izateko gobaitgarrijagorik²⁰, berak nekez hazi dituban umiak modu honetan zahartzan berari erantzutia baino.

Guraso batek ernegeetako, arimati negar egiteko, bihotza erdi bi egiteko, buruba amaituteko ta zerubari herijotzia eskatuteko penia da hau. Umiak hazi ditut, dino halako guraso triste errukarrijak. Ta eurak dira neure zahartzako penarik handijeena. Umiak hazi ditut, neure zahartzako pozgarritzat. Ta nire poza bihurtu da neure bihotzeko mingoxtasun nausi izatera. Umiak hazi ditut nekez ta penaz neure despeideengo²¹ eguneen arrimugarritzat. Ta eurak dira egunian-egunian ta orduban-orduban bizi-tziagaz desesperau eragiten deusteenak²². Eurak dira, ni baztartuta, sobrauta naukeenak²³. Ez dauka guraso penaubak luurraren gainian nora begiratu, bere umeetati atsekabia ta penia hartu bagarik. Ez da gauza barrija, guraso sobraubak tertzijo hatan bere buruba ikusita, egunian mila bidao ta maldezinoe umiai ezartia. Bada, egunero dauka ume bata ganik albista txarra, bestia ganik injuriya, bestia ganik gosia, ta guztietati hilgarrija ta mingarrija. Ez da gauza barrija, guraso askok eureen seme-alabeen lotsa gaistua ta esker txarra ikusita, hareek eskura ta errazoera ekartiagaz desesperauta, eureen burubai purijaz hiltia opa izatia (beste munduban zeri-kusirik ez balego legez). Ez da gauza barrija, ta ez da gitxitan jazo ohi dana bere, guraso asko, urte gehijagotan biziko litzaatekezanak, seme-alaba

¹⁵ diola. ¹⁶ purrustadarekin. ¹⁷ mokaduari. ¹⁸ dizkiola. ¹⁹ errie-ta. ²⁰ gogaikarrijagorik. ²¹ azken. ²² didatenak. ²³ sobratuta, sobran nau-
katenak.

deungaak diriala medijo, lehenago hiltia ta, eurak esan ohi dabeen legez, munduko bakia egitia.

[...]

Zer egingo dau, bada, edo nora begiratuko dau halako guraso errukarrijak?

Egijia esateko, ez dakit, neure entzula onak, zein botikatan topau legijan²⁴ halako bihotz baten kontsuelua. Baina horregaiti, ez dogu guztiz galdu bihar topeetako²⁵ ustia. Dendatu²⁶ bihar dogu ardura handijagaz, guraso tristen pozgarrijaren bila. Medikubak esaten dabee, gatxari hasipena ta sustraija topauz gero, osatuten edo osagarrija ezarten errazago dala. Jarraitu daijogun bada, kristinaubak, bide jakin honi. Aztertu daiguzan²⁷ eskina guztiak. Hartu daigun errazoe zuzenaren argija eskubetan. Ta esaminatu daiguzan, bat itxi bagarik, guraso zaharren gatx negargarrijak euki legizan²⁸ hasipen ta sustrai guztiak. Hau topauz gero, errazto erakutsiko jakue guraso guztiai botikako bat, hartuten badabee, eureen gatxa osatuta, gozatuta, poztuta, alegrauta itxiko²⁹ ditubana. Hasi gaitezan, bada, gogoz.

[...]

Ze miraari izan da, bada, hau? Jaungoikuak onak, inozentia, santubak ta aingerubak eman eutsuzan³⁰. Handi hona Jaungoikuak ez ditu galdu. Mundubak bere ez. Diabrubak bere ez. Haragijak bere ez. Eurak eure kautan³¹ bere ez. Zek egin dau, bada, galdumendi³² handi hau zeubeen seme-alabee-tan? *Quis seminavit hic zizania?* (Mat. 13, 1-9, 18-23). Lehen umildia; orain soberbijosua. Lehen zintzuak; orain ardurabagakuak. Lehen isilak; orain desbergontzaubak. Lehen zeuben bihotzeko maitiak; orain zeubeen arrabijo³³ ta gorrotogarrijak. Lehen, auzoeraan³⁴ zirian umerik esanekuenak, ezertakue-nak³⁵, jaungoikozkuenak ta karinosuenak zeubeen umiak. Halan esaten zenduban zeubek, zortzi, hamar urte hareek zitubeenian. Ta orain dirianez, ta zeubek dinozunez, guztien artian deungeenak, gogorrean ta esker gais-tokuenak. Zek, bada, ailagina³⁶ engainu ta itsutu ditu zeubeen umiak? Zeu-been mahaijan ta alboan hazi dituzunak? Bildur naz, gurasuak, zeubek galdu ete dituzun³⁷ zeubeen umiak. Zeubek erein ete dozun hazi txarra eureen

²⁴ litekeen. ²⁵ topatzeko, aurkitzeko. ²⁶ Ahalegindu, saiatu. ²⁷ ditza-gun. ²⁸ litzakeen. ²⁹ utziko. ³⁰ zizkizun. ³¹ bere(n) kasa. ³² galmen, hondamendi. ³³ errabiagarri, amorragarri. ³⁴ auzoan. ³⁵ trebeenak, balio-tsuenak. ³⁶ hainbeste. ³⁷ dituzuen.

arimeetan. Baina ez naz azartuten “baietz” esaten, ondo pentsau bagarik. Gogoratu daigun, bada, puska bat sustraiz; ia, hiru, lau, zortzi, hamar, hamabi, hamalau urte ingurura artian edo gehijaguan askok, orain handi eginda zeure penagarritzat ta hilgarritzat daukazuzan³⁸ ume lotsagalduko horrei: 1. *Zer esan deutseezun*³⁹. 2. *Zer erakutsi deutseezun*. 3. *Zer agindu deutseezun*. 4. *Zer parkatu deutseezun*. 5. *Zer entzun deutsu been*⁴⁰. 6. *Zer ikusi deutsu been*. Prestau entzutia, gurasuak.

1. *Zer esan deutseezu?* Urte bi edo hiru zitubeeneti hamalau, hamasei urtera artian, dala nahi txarragaz, dala hainbagarik⁴¹, kasik egunian-egunian ta askotan egun baktorian sarri esan deutseezu zeure umiai: “plagiaren⁴² izena, barrabasa, arraijua, diabruba, bizirik etorriko ez ahal dala, itoko ahal dala⁴³...” batian hasarriagaz ta purijagaz⁴⁴ ta bestian ekandu⁴⁵ txarragaz. Lagun batek deskuiduan txopin bat eginda⁴⁶ negarrez ikusi badozu zeubeen umia, altzuan hartuta, palagauta⁴⁷, esan deutzazu: “ia harri bat hartuta, musturrak zetako hautsi ez deutzazan⁴⁸ lotsa galdukuari”. Auzoko pertsona nausi batek belaarri ondoko bat emoten badeutsa zeure umiari, ondo merezidu ebalako, pertsona haren ta haren lehenagoko guztien kontra ez zara isilduten gaineko eguneetan, umiak entzuten deutsula. Sei urteti aurrera edo lehenagoti zeure umiaren paltaak ta pekatubak gitxitutia, edertutia, ezkuteetia, eurak palageetia ta aboneetia⁴⁹ izan da, zuk esan deutseezuna. Guztiak dakijeen ta ezkutu ezin dozun pekatu bat egiten badau zeure semiak edo alabiak, haren erruba bere inori ezarten deutzazu. Mutil deungaren batek galdu izango dau zeure alabiaren onestidadia. Hordi jokolariren batek engainau izango dau zeure semia. Bestelari euren ez dakijee zure umiak gauza txarrik egiten. Enpin, bidauak⁵⁰, izen gaistuak, errazoe txarrak, palagu haixetsubak⁵¹, guzurrezko abonubak, zamai⁵² gorrotozkuak ta erakutsi pekatuzkuak dira, zuri seme-alabaak umetati entzun deutsu been⁵³ berbaak. Umiak harrotuteko, gaistotuteko ta lotsagaldututeko erdijak bere asko dirianak.

2. *Zer erakutsi deutseezu?* Gauza onik bat bere ez. Gauza deungaak asko. Zubeen umiak zortzi, hamar, hamabi urtegaz dotrinarik ez ekijeen⁵⁴, konpe-seetan⁵⁵ ez ekijeen, meza bat Eleziak aginduten daben moduban entzuten ez ekijeen, kristinau izatia zer dan ez ekijeen. Ta oraindino bere, etxuria

³⁸ dauzkazun. ³⁹ diezun. ⁴⁰ dizuten. ⁴¹ nahi txar gabe. ⁴² deabruaren.
⁴³ oxala bizirik etorriko ez balitz, oxala itoko balitz. ⁴⁴ haserre biziz, amorruz.
⁴⁵ ohitura, aztura. ⁴⁶ kolpe bat emanda. ⁴⁷ balakatuta, losintxaz beteta.
⁴⁸ zergatik muturrak hautsi ez dizkion. ⁴⁹ goraipatzea. ⁵⁰ biraoak.
⁵¹ balaku haizetsuak, lausengu harrokeriazkoak. ⁵² zamai, mehatxu. ⁵³ dizkizuten.
⁵⁴ zekiten. ⁵⁵ konfesatzen, aitortza egiten.

daukeenez, ez dakijee. Arimaan on egingo deutseen ta salbeetako balijoko deutseen gauza bat sustraiz erakutsi ez deutseezu zeubeen umiai. Beste aldeti bost, sei, urteti aurrera, koloria mudau bagarik esaten zitubeen zure umiak aitaren ta amaren aurrian, auzuetan ta herrijan jazoten dirian ezdabai-daak, demandaak, okasinoiak ta nauskontu⁵⁶ guztiak. Baita kanta desonestu-bak ta berba ezainak⁵⁷ bere bost urte zitubeeneti aurrera. Zelan hau? Zeubek erakutsita. Ez beraarjaz, ez bada umeen aurrian zeubek ardura bagarik sarri-tan esanda. Eurak esaten ditubeenian, zeubek ahua zabalik eurai gustoz entzunda. Zeubek esaten dozuna ta egiten dozuna⁵⁸, umiak ikasten dabee. Hau gaiti esaten eban jentil batek: “Gurasuak, ez egizu⁵⁹ berba desonestu bat esan inoz zeubeen umen aurrian. Ez dagizula⁶⁰ inoz umiak ez entzun ta ez ikusi, onestidadia ta modestija ez dan gauzarik. Begiratu bihar jakue⁶¹ umiai ta eureen aurrian ibili bihar da txito ardura handijagaz. Gaztiak izan arren umiak, ez euki euren bistaan ardura gitxiago. Umeen arduriak geratu zagizala⁶² gauza txaar guztietati”. Jentil baten kontsejuba da hau. “O, ze ona guraso kristinaubentzat!”, dino jakitun batek.

3. *Zer agindu deutseezu?* On izateko esaten deutseeugu⁶³, dinozu gurasuak. Hori bada zeubek umiai egiten deutseezun agindute guztia, turkubak bere hori egingo dabee. Baina, zelan aginduten deutseezu on izateko? Agindutia ta parkatutia gurasuarentzat han-han⁶⁴ dira. Aginduten deutseezu gehijeenok, noz edo noz bederatzi edo hamar urte ditubeenian, mezatara eleizara juateko, mezia entzuten irakatsi bagarik. Baita dotrinia ikasteko bere, irakasten kantsau bagarik. Baita konpesetara juan biharko dabeela bere, konpesetia zer dan ez dakijeela, ta zeubek juaten urtian behin edo birritan baino ikusten ez zaitubeela. Hara hemen, kristinaubak, halako gurasuen aginduterik oneena ta biharra egitia. Baina, zer gehijago aginduten deutseezu? Aztertu daigun sail hau. Aginduten deutseezu, bost, sei, zazpi urte ditubeeneti, esanak ondo egitia gaiti ta bihar asko egitia gaiti, “apainduta, piestara eruatia edo bialdutia”. Guraso askok ez daukee edo ez dakijee beste pozgarri-rik, ume inozentia, gatx bagakuak, malezija bagakuak, aingeru dirianak poztuteko, isilik eukiteko, esanak ta biharra eragiteko; ez daukee, diot, edo ez dakijee beste pozgarri-rik edo saririk, piesta batera, erromediya batera, sarau batera, bigira batera edo dantzako ibilte batera agindutia baino. A, guraso pobriak! Ezin asmau dozu beste sari bat. Gauza buru gitxikoak zara. Ondo eginaren pagutzat ta saritzat aginduten deusazu umiari sei, zortzi, urte ditu-

⁵⁶ adinez nagusienak direnen jarrerak edo jokaerak. ⁵⁷ itsusiak, zatarrak.

⁵⁸ esaten duzuen eta egiten duzuen. ⁵⁹ ez ezazue. ⁶⁰ diezazuela. ⁶¹ zaie.

⁶² geldiarazi zaitzatela. ⁶³ diegu. ⁶⁴ antzekoak.

baneti hamasei edo hamazortziragino pekatuko eskolia, pekatuko lagunak, pekatuko bidiak ta pekatuko okasinoiak.

[...]

4. *Zer parkatu deutseezu?* Esan egizu, gurasuak, zer parkatu deutseezu zeubeen umiai? Parkatu deutseezu, ta ezin ukatu zinai⁶⁵: 1. Amaren bularrian egozan artian, aitari ta amari txopinga egitia, jotera egitia, sinu⁶⁶ egitia ta zamaitutia⁶⁷; menturaz aita amaren kontra ta amak aitaren kontra erakutsita ta lagunduta. Amak joten ebanian, aita abonau⁶⁸ umia; aita lotsia emon gura deusanian, amak beste hainbeste. 2. Parkatu deutseezu umetati, txikitati demoninua, diabruba, barrabasa ta beste bidao ta maldezinoiak esaten, zeubek entzuten deutseezuzala⁶⁹. 3. Parkatu deutseezu, auzuetako pertsona nausijai lotsia galduten ta deungaro⁷⁰ erantzuten. Baita zeubeen adiskide ez dirian auzuai, edo soluan, edo hesijan⁷¹, edo ganaduban, edo osterantzian bengeetan⁷² ta kalte egiten bere. Zeuben auzo arerijuari umiak kalte egin arren, zeubek ontzat emon. 4. Parkatuten deutseezu txiki-txikitati auzo inguruban dirian nausikontu guztiak, gorrotuak, kereilaak, zer esanak, eskandalubak, neska-mutileen arteko adiskidetasunak, amoriak, jazotiak ta beste sekula umiak entzun bihar ez ditubeen saltsa guztiak, zeuben aurrian kontetean.

[...]

5. *Zer entzun deusubee?* A, kristinaubak! Lotsa izan leiteke, guraso askori umiak txikitati entzuten deutseena esaten. Entzun deusubeez⁷³ zeure umiak zeure ahoti: bidauak, maldezinoe ikaragarriak, suzko ta purijazko zama⁷⁴ bildurgarriak, banidadezko ta harrokerijazko berba haixetsubak, zeuben gaztetako desapijuak, peliadaak, burrukaak, horditutiak, pikerdiak, bengantzak, errondaak, desonestidadiak, kortejubak... Entzun deusubee: Eleizako gauza santubai, sermoiai, abade jaunai ta relijiuoi burla egiten, barre egiten ta desprezijeetan. Entzun deusubeez: ipoin berdiak, berba zarrak, kontu lohijak, errazoe bajubak, prestuezak ta gizatasunaren lotsagarriak. Entzun deusubeez: berba galdu ta errazoe txatxar asko zeure gurasuen

⁶⁵ zenezakete. ⁶⁶ "Sinu": iseka adierazten duen keinu edo jestua. ⁶⁷ mehatxu egitea. ⁶⁸ goratu, goraipatu. ⁶⁹ dizkiezuela. ⁷⁰ gaiztakeriaz, gaizki. ⁷¹ soroan, edo hesian. ⁷² beste jarduera batzuetan mendeku hartzen. ⁷³ dizkizute. ⁷⁴ furiazko, haserre biziko mehatxu.

kontra, senideen kontra, lagunaren kontra ta umeen eureen kontra, ahuak ekarri deutsun guztia, kristinaubak ez bazina legez. Hau guztiau entzun dabee sarritan zeure umiak zeure ahoti. Ta zer ikusi deutsabee? Gogoratu daigun hau bere asko luzatu bagarik.

6. *Zer ikusi deutsabee?* Azartuten⁷⁵ naz, gurasuak, esaten gauza on asko ez deutsubela zeubeen umiak ikusi. Jai domeeketan zelanbait mezia entzutia. Ha⁷⁶ bere beti ez. Errosarijo bat erdi luan edo erdi agidaka⁷⁷ ta priisaka errezeetia. Ha bere zubeetati askok gitxitan edo inoz bere ez. Beste askok negu partian, udaan ez. Ama Birjina guztiz santiaren debozinoia udaan mingotxago balitz legez. Ta urtian behin edo birritan ozta baten konpesetara juatia. Hara hemen, kristinaubak, zeuben umiak ikusi deutsubeezan gauza onik nausijeena. Ta gauza txaarrik ikusi ete deutsabee? A! Hau zeubek dakizu. Zeinbat bidar ikusi zaitubee⁷⁸ hordituta? Zeinbat bidar gurasook alkarri agidaka, alkarri bidaoka ta alkar joka? Zeinbat bidar joko gaistueta? Zeinbat bidar auzuakin hasarratuta, alkarren gorrotuan, barbarik egin gura ezta, zamaika⁷⁹? Zeinbat bidar adiskide gaistuakin, etxe sospetxakuetan, ibilte nasaijeetan ta pekatuzkuetan? Zeinbat banidade? Zeinbat kodizija? Zeinbat engainu? Zeinbat lapurreta txiki ta handi? Zeinbat moda indezente? Zeinbat desonestidade? Zeinbat pekatu ikusi deutsabee zeure umiak txikitati hasi ta handi egin arte guztian? Zeubek dakizu, gurasuak, zeuben bizitzia zer izan dan. Baita zeuben umiak bere bakijee. Baita zeuben auzuak bere.

O, guraso zaharrak! O, seme-alaba gaistuak daukazuzan⁸⁰ errukarriak! Ez kendu inoz ispilu honetati zeubeen begijak. Euki beti goguan, ia zeubeen umiai zer esan deutseezun. Zer erakutsi deutseezun. Zer agindu deutseezun. Zer parkatu deutseezun. Zer entzun deutsubeen. Ta zer ikusi deutsubeen. Ez behin bakarrik, ez egun baten, ez urte betian, ez bada eureen denpora guztian. Amaren bularrari tiraka egozaneti, zeubek baino handijago ta senduago egin artian. Eureen burubeen jaube izatera heldu artian. Hogeia edo hogeta bi urtera artian. Jaungoikuak emon eutsuzan⁸¹ ume santubak zerurako hazteko denporaan. Landara txiki ta bigun hareek zuzenduteko, zeubeen eskubeetan egozan edadian. Orduban zeubek umiai esan deutseezun, erakutsi deutseezun, agindu deutseezun, parkatu deutseezun, entzun deutsubeen ta ikusi deutsubeen guztia, esan daikegu⁸², izan dala, zeubeen ume inozentia, gatx bagakuak, grazijazkuak, santubak, aingerubak, argizai biguna legez edozein eratara ekarten txito errez zirianak, galduteko, deungatuteko, nasaituteko,

⁷⁵ Ausartzen. ⁷⁶ Hura. ⁷⁷ agiraka, errieta egiten; gaizki esaka. ⁷⁸ zaituztete. ⁷⁹ zemaika, mehatxuka. ⁸⁰ daukazuen. ⁸¹ zizkizuen. ⁸² esan genezake, esan ahal dugu.

bihotz gogortuteko, lotsagaistotuteko ta pekatarituteko. Esan daikegu, zeubek dinozun moduko ume gaistuak eukitia, zeubeen erruba dala. Zeubek galdu dituzula zeubeen umiak.

Ze erremedio, bada, orain? Jesu Kristo geure Jaunak, Lazaro biztu ebanak, Jairoren alabia biztu ebanak, gaisuak osatu zitubanak, itsubai bistia emon eutseenak ta beste mirari handiak egin zitubanak, erremedijau legiz⁸³, nahi izanez gero, zeubeen seme-alabak bere. Baina honako milagro gitxi ikusten dogu, guraso deungeen⁸⁴ ume gaistuak onduteko. Osterantzian⁸⁵, zer egin daikezu zeubeen umeen deungaakin guraso zahar tristiak? Zeubek baino senduago dira. Kartzelaan egun batzubetan egon arren, ardura ez deutsee⁸⁶. Konpesoriak asolbidu ez arren, ardura ez deutsee. Sermoetara juaten badira deskuiduan, sermoiari ta sermoeginari⁸⁷ burla egiten deutsee. Zer egingo dabee, bada, guraso zahar errukarriak?

Ez dago, kristinaubak, nik dakidanez, erremedio bat baino. Zer, bada? *Isilik egon ta padezidu*. Seme-alabak deungaro hazi dituzulako, guztia ta gehijago zeubek merezidu dituzula sinistu, ta *isilik egon ta padezidu*. Seme edo alaba gaistuak bidao bat egiten badeutsu, *isilik egon ta padezidu*. Sorgina edo barritsuba esaten badeutsu, *isilik egon ta padezidu*. Burla edo sinu egiten badeutsu, *isilik egon ta padezidu*. Zeure gaztetako paltak ta lotsarijak arpegijan esaten badeutsuz, *isilik egon ta padezidu*. Purijaz sakatu bat edo botakada bat⁸⁸ emoten badeutsu, *isilik egon ta padezidu*. Ohian makal zagozan lekura, arto puska bat nekez gogo bagarik jaurtegiten badeutsu⁸⁹, *isilik egon ta padezidu*. Berba gogorrek ta errazoe zitalak ta minberaak bekoki ilunagaz ta hasarriagaz esaten badeutsuz orduban-orduban⁹⁰, edo belaarri-ondoko bat eskintzen badeutsu, *isilik egon ta padezidu*. Eureen moduko lagun gaizki hazitakoz etxia beteta, gau guztian zeure aurrean mila desonestidade ta pekatu egiten baditubee, *isilik egon ta padezidu*.

Zeure semiak edo alabiak, ezkondu baino lehenago seinak hazteko etxera ekarten badeutsuz⁹¹, edo kanpuan zeure patrikarati hazi bihar badituzu, *isilik egon ta irago*⁹². Auzuak ta herriko jentia, zeure umiaren gatx eginak, lotsa txarra ta eskandalu kaltegarriak hareen gorrotoz esaten ikusten badituzu, *isilik egon ta irago*. Justizija etorten bajatzu gabaz edo egunaz zeure umia preso hartutera ta kartzelara eruatara, *isilik egon ta irago*. Zeure umiak inori egin deutzazan⁹³ kaltiak ta atsekabaak gaiti, eskribau batek etxian dozu-

⁸³ litzake. ⁸⁴ dongeen, gaiztoen. ⁸⁵ Bestela. ⁸⁶ ez die axola. ⁸⁷ sermolarari. ⁸⁸ Furiatz, haserre biziz bultzada bat edo sakakada bat. ⁸⁹ jaurtitzen, botatzen, badizu. ⁹⁰ sarri-sarri; une oro. ⁹¹ badizkizu. ⁹² igaro, eraman, jasan, pairatu. ⁹³ dizkion.

na enbargauta eruaten badeutsu, *isilik egon ta irago*. Zeure umia, edo herriti atera dabeela, edo kartzelaan daukeela, edo galereetara erbestetu dabeela, edo urkatu dabeela entzuten badozu, *isilik egon ta irago*. Zeure semia edo alabia kondenau dala sinistuten badozu ta inpernuko demoninuen laguntzat konteetan⁹⁴ badozu, San Dionisiok dinuan gurasuak legez, *isilik egon ta irago*. Ta zeu, lehenago hilda, inpernura juaten bazara umiak gaizki hazi dituzulako, Santa Brigidak ikusi eban ama zorigaistoko bat legez, edo zeure umiak eta zeu, alkarri pekatu eraginda, alkar betiko galdu dozulako, zeu[k] umiai ta umiak zeuri madarikatuka inpernuban beti egon bihar badozu, Granadako Aita Prai Luis beneragarriak dinuan gurasua ta umia legez, *padezidu ta irago, irago ta padezidu*.

Ez dago, neure entzula onak, beste botikakorik. Ez dago beste pozgarririk, ume lotsa gaistokuak ta bihotz gogorrekuak daukazuzan⁹⁵ guraso zahar trishtiontzat. Jaungoikuak zuzenak, umildiak, esanekuak, maitetsubak ta txito onak emon eutsuzan, batiatu⁹⁶ zirianian. Zeubeen kontura egon dira. Zeubek hazi dituzu. Ta zeubek galdu dituzu. Alperrik dira zeubeen oraingo negarrak. Alperrik dira kexaak. Alperrik da, kriatura guztiai diadarka ta bidaoka umeen kontra orain egotia. Alperrik da herijotziari dei egitia. Alperrik da desespereetia. Lau urte, sei urte, zortzi urte, hamar urte, hamalau, hamasei urte zitu-beenian, edadiari jagokan⁹⁷ moduban, bajau bazeuntseez⁹⁸ zeubeen umiai idunak, *curva cervicem filii in juventute*, domau bazenduz, hezi bazenduz, txikijak zirianian, *dum infans est*, karinuagaz, maitetasunagaz, ondo esanagaz ta hobeto erakutsijagaz, etsenplu onagaz, gauza txaar bat sekula umeen aurrian egin ezagaz; ta hau asko ez bazan, kastigubagaz, zurriagaz⁹⁹, saihetsak berotubagaz edo domaubagaz, *tunde latera eius*, a!, beste egun batzuk ikusiko zenduzan zeure zahartzaan munduban. Beste ditxa bat eukiko zenduban zeure herijotzaan ta zeruban. Baina esan legi, ohi danez, zeure umiak gaizki hazijagaz, zeuretzat ta zeure umeentzat amai negargarri bat prestau dozula. Orain zahartzaan umiak emoten deutesubeezan¹⁰⁰ pena, atsekaba ta nahibage horreek diriala, eurak eta zeuk amai bagarik beste munduban irago ta padeziduko dituzuneen hasieria.

Gauza bi dira gurasuak umiari ondo goguan sartu bihar deutsazanak. Bata, maite dabela. Bestia, gauza gatzik¹⁰¹ parkatuko ez deutsalara. Umiak sinistuten badau, hiru urte ditubaneti hamazortzi-hogeiragino, bateti, aitak eta amak maite dabeela, ondo gura deutseela, zaintuko dabeela ta jagokana, karinoz emongo deutseela; ta besteti, gauza txarrik, pekaturik, lotsa txarrik, ezaube-

⁹⁴ laguntzat hartzen.
beheratu, bazenizkiete.

⁹⁵ dauzkazuen.

⁹⁹ zigorrarekin, jipoiarekin.

⁹⁶ bataiatu.

⁹⁷ zegokion.

¹⁰⁰ dizkizueten.

⁹⁸ jaitsi,

¹⁰¹ txarrik.

razko paltarik, ez txikirik ta ez handirik parkatuko ez deutseela, nekez atsekaba emongo deutsa halako umiak guraso zaharrai. Umiak ikusten badau, gurasuak diriala kristinaubak, jaungoikozkuak, pekatubaren gorroto handi-kuak, nekez izango da kristinau deungia ta lotsa txaarrekua halako umia.

O, gurasuak ta umiak! Zeinbat jazo¹⁰² handi irakurten dirian, guztion era-kutsirako! Argitu, bada, zeubeen begijak. Aukeratu oraindixe, nahijago dozun aldia¹⁰³. Edo ume lotsagaldukuak, zahartza txarra ta hari darraikon herijotza desdixaubak. Edo bendizinoezko umiak, zahartza ondrauba ta zorijoneko herijotzia. O, Jaun zerukoa! O, Guraso nausija! O, guztien Aita bedeinkatuba! Zeugana bihurtuten gara bihotz osuagaz. Zeuri erregututen deutsugu arima-arimati, erakutsi dagijeezula¹⁰⁴ guraso guztiai, euren seme-alabaak zerurako hazteko jakiturija balijotsuba, ta ume guztiai, eureen gurasuak maitetuteko ta ondreetako eginbihar estuba ta grazijotsua. Eskatu dagijogun¹⁰⁵, kristinaubak, mesede hau Aita zerukuari bere miserikordija neurribagakua gaiti, Jesusen pasinoe santuba ta herijotza penazkua gaiti, ta Ama Birjina maitegarrijaren erraija bigunak gaiti. Ta honen ondorik geure arimako grazija ta zeruko betiko ditxa handija, zein opa deutsudan guztioi. Aitiaren, Semiaren ta Espiritu Santubaren izenian. Amen.

¹⁰² gertaera.

¹⁰³ aldea.

¹⁰⁴ diezaiezula.

¹⁰⁵ diezaiogun.

Sermoa.

239

Equitiazaren izenbagaco sermoe barxija,
Semealaba dongadunen consuelo garxija.

Cerva cervicem eius (filii) in iuventute, et tunde latera eius, dum infans est, ne forte inducet, et non credat tibi, et erit tibi dolor anima. Eccl. cap. 30. V. 12.

Ceci eijozu umiazi izuna gartzetan, ta domau eijozuz saijetsac chiquija dan artian, guexo gogortuta ceure contra lotsagalducotu ezdedin, ta azimaco penia ecarri erdaizun. Eccl. ut sup.

Estimaco prezandijagar, ta xijotzeco eran ecin leijan goro batepar entzutendiza, neuré Cristinaubac, seme alabaac ondo artenditubeen gurasuen xizitzaco, zaartzaco, ta xijotzaco atropuinac, contentubac, bendicinoiac, eta gaxac. Ymiac ondo artendituban gurasua aleptauco da, ta consolauco dabere semtiagar, ta alabiagar. Alaco guraro ona alabaucodavee, ta estimauco davee aurzuac, eta exico gentiac bere. Gortasunez, ta pozez beteta xizicoda, taben iteco onduban bere ezda penauco, seme alaba onue-

"Gurasuentzako sermoia"ren hasiera. Frai Bartolome Santa Teresa (Ikasikizunak, I, 1807ko eskuizkributik).

Ikasikizunak, II

Ugazabak eta errenteruak (zatia)

Kristau dotrinaren zazpigarren aginduaren –lapurretarik ez egitea– kontrako abusuak zehazten eta gaitzesten ditu idazleak, bai ugazabaren aldetik eta bai maizter edo errenteruen aldetik. Hemen ere, euskal gizarteko arazo larri bati ekiten dio Frai Bartolomek, izan ere, maizterrak ziren nekazari gehienak. Sentibera agertzen da maizterren egoeraren alderako, eta hitz gogorrez gaitzesten ditu ugazaben abusuak. Bukaeran aholku zuhurrak ematen ditu: *alper ta kastalari* ez izan, gurasoei lagundu, bakoitza berearekin nahikotzen ikasi, inoren gauzari begiratu eta errespetatu.

Atal honetan, idazleak irakurleekiko komunikazioa lantzen du entzuleei mintzatuz edo emozioak adieraziz, oihu eta esklamazio bidez.

Testuaren kokagunea: *Ikasikizunak, II*, VII. agindua, V. ikasikizuna, III. atala (zatia). J. Urkiza eta L. Baraiazarraren edizioan: II, 1.006-1.008.

[...]

Ugazabak pekatu egiten dau zazpigarren agindubaren kontra: 1. Etxiak merezidu daben baino errenta handijagua errenterubari¹ pagau eragiten deustanian². Ta nok daki etxiak zeinbat balijo daben? Dakijeenak esango deutsee etxe jaubiai, errenterubaren izerdija ostu gura ez badabee. Luurrak neurtuten ta mojoiak³ ezaututen jakitia edo geure herrijetako “peritu” izatia uste dot ez dala asko⁴, baseerrijetan etxiai errentak iminteko. Etxe batek luur modu asko daukaz, ohi danez. Bihar bardinagaz ta onera bardinagaz bere prutu bardina emongo ez dabeenak. Honeek zeintzuk dirian ta zeta[ra]ginokuak dirian peritubak ez daki, ohi danez. Auzuan luzaro bizi izan dan nekezari on aitu-bak hobeto daki. Dinot hau, kristinaubak, ugazaba askok kontzientzija bake-tuten dabeelako, peritubak etxia tasau edo balijotu dabela esanagaz. Ta auzuetako nekezari jakitun guztiak dinue, “errenta gorria⁵ daukala hak etxiak”. Bada, balijoti⁶ gainerakua ez da ugazabarena. O, zeinbat ugazaba, errenteruben odola txupetan dabeenak! Bada, egunen baten pagau biharko da. 2. Ugazabak pekatu egiten dabee, errenteruba errentiaz gainera ta alober⁷ bagarik biharrian ta beste balijo gauzetan kantsetan dabeenian⁸. Errenteruba ez da eskatuten azartuten. Ta ugazabak, sarri kantsau arren, ez deusta emoten. Ugazaba askok uste dabee, Aprikati erosita ekarriak diriala euren errenterubak. 3. Pekatu egiten dabee ugazabaak, errentia pagau ta etxiari begiratuten

¹ maizterrari.

² dionean.

³ mugarriak.

⁴ aski, nahikoa.

⁵ altua.

⁶ baliotik.

⁷ soldata.

⁸ nekatzen dutenean.

deutsan erreteru ona errazoe edo premina handi bat bagarik etxeti ateraten dabenian. Kalte handija egiten jako erreterubari. Ta kalte handija egiteko, etxia beria izan arren, errazoe edo premina handija bihar da. Ugazaben pres-tuezerija⁹ honeetati dator erreterubak ugazabai lapurretan egitia gehijenian.

Egijia da, behin tratuba eginez gero, erreterubak pagau bihar dau erren-tia zuzen. Ta ez deusa ugazabari ezer ostu bihar. Halan, lapurretan egiten dau erreterubak: 1. Tratubetan ta ugazabagaz beraren arteko¹⁰ hartu-emo-netan ugazaba engainetan dabenian. 2. Ugazabaren basoti iketza, materijala edo egurra salduetako edo inori emoteko hartuten dabeenian. 3. Etxiari, soluai, basuai, arbolai ta beste ugazabak erreterubaren kontura daukazan gauzai, beriak balira legez, begiratuten ez deutenian. Honan¹¹ ugazabari egindako kaltiak jaso bihar deusaz erreterubak. Erreteru asko dira txito ardurabage-kuak ugazabaren gauzetan. Soluak gijau¹² ez, pruta arbola bat imini ez, lehen dagozanak galdu, basuak triskau¹³, ikezgeijak ta materijalgeijak erre edo saldu ta etxe barruba birrindu egin ohi dabee erreteru askok kontzientzizako pena bagarik. Halako erreterubak ez dabee etxerik merezietan. Alkarri egin ohi deutsee sarri lapurretan ugazabak ta erreterubak. Batak modu batera ta bestiak bestera. Baina Jaungoikuak batarenak bere ez ditu ontzat emongo.

Gogoratu bada, kristinaubak, dotrina honetan entzun dozuna. Ez ahaztu, gurasuak, ze ardura handijagaz kontu egin bihar deutsezun zeuben umentzat Jaungoikuak emon deusun eukijari¹⁴. Ez da hemen esaten kodizijoso izateko, (bostgarren aginduban esan zirian honen kaltiak) ezbada¹⁵ esaten da, alper ta kastalari¹⁶ ez izateko. Begiratu, umiak, zelan lagundu bihar deutseezun gu-rasuai, alperrierian ta bide gaistuetan hareek daukena kastau bagarik. Ikasi, ugazaba, erreteru, alobereko ta otseginak¹⁷, zeubenagaz nahikotuten, zintzo izaten, inoren gauzizari begiratuten, biharra egiten ta inoren izerdijaren bildur izaten. Orduban gordeko dozu guztiok zazpigarren agindu santuba. Eskatu daijogun Jaungoiko zuzenari emon daigula guztioi bere grazija santia, heri-jotzako orduban bere aurrian agertu gurako dogun zuzentasunagaz mundu-ban bizi izateko. Aitiaren, Semiaren ta Espiritu Santubaren izenian. Amen.

⁹ prestuezaren egite gaitzesgarria. ¹⁰ ugazaba eta beraren arteko. ¹¹ Be-raz. ¹² landu. ¹³ hondatu. ¹⁴ ondasunari. ¹⁵ baizik (eta). ¹⁶ gasta-tzaile, xahutzaile. ¹⁷ soldatapeko eta otseinak, morroiak.

Inor gaizki ez juzgatzeko (zatia)

Etsenplu bikaina da kristau dotrinako zortzigarren agindua azaltzen duena, hots, lekukotza faltsurik ez egitea. Kontaera ahozko tradiziozko erara egina da, esaldi laburretan eta erritmo arinean (puntu ugari), gero eta lasterragoan, bukaeran klimaxera helduz. Hemen ere, irakurleekiko harremanak lantzen ditu idazleak, alegiazko hizketa eta galdera erretorikoen bidez. Bukaeran, zart formulatzen du irakaspena.

Testuaren kokagunea: *Ikasikizunak*, II, VIII. agindua, VII. ikasikizuna (zatia). J. Urkiza eta L. Baraiazarraren edizioan: II, 1.059-1.060.

[...]

“Ez, bada, inor juzgau denporia baino lehenago”. Egon leitekez senaile¹ agirijaguak inor deungatzat eukiteko, Santa Marinaren kontra egozanak² baino? Bere aitak eruan eban Marina, neskata txikija, mutil jantzita beragaz praile konbentu batera. Aita ta alabia bijak geratu zirian konbentuban praile. Marinari atarako imini eutsan “Marino” izen. Marino zan txikitati praile zintzo bat. Ta zeinbat hazijago, hainbat zintzuago, esanekuago ta umildiago. Bere ontasuna gaiti konbentuko nausijak bialduten eban uri urrinera³, agindubak egitera. Ta geratuten zan gabetan lo egiten uri ondoko etxe baten. Etxe hatako neskiak batu eban seina⁴ norbaiteganik. Ta ezarri eutsan⁵ erruba prai Marinori. Neskiaren aita hasarre ta gogor kexau jakon konbentuko nausijari Marinoren kontra. Kontu hartu eutsan nausijak Marinori. Honek ez ukatu egin eutsan nausijari ez autortu. Ezta bere buruba agertu bere. Ezpada isilik egon. Juzgau eban nausijak prai Marino erruduna zala. Azaldau zan berihala kanpuan ta konbentuban Marinoren eskandalu handija. Ta Marino isilik eguan. Kendu eutseen⁶ abitu santuba ta bota ebeen⁷ konbentuti kanpora. Baina ez eban esaten Marinok seina beria ez ebanik. Nok sinistuko eban ez ebala? Neskiak, seina eginda, bialdu eutsan seina geroko baten⁸ Marinori, beria ebala ta hazteko. Ta hartu eban isilik seina. Nok juzgauko ez eban prai Marino seinaren aitatatzat?

Gehijago huts egin ebeen oraindino halan juzgau ebeenak. Prai Marino errubagia urte askotan bizi izan zan konbentuban ta ingurubetan emoten eutseen limosniagaz seina hazten ebala, konbentuko ateetan parauta⁹ prailiai parka eskatuten. Ta lehen baino aurrera hoba izango zala aginduta, barriro negarrez abitu santuba eskatuten eutseela. Nok pentsauko eban beragaz era-

¹ seinale, marka. ² zeudenak. ³ urruneko hirira. ⁴ (literalki:) batu zuen haurra; hots, haurdu geratu zen. ⁵ egotzi zion. ⁶ zioten. ⁷ zuten. ⁸ zerbait geroago. ⁹ paratuta, jarrita.

bilen seina ez ebala beria? Ez zan, bada. Errukitu zirian prailiak Marinoren bost edo sei urteko ate ondoko negarrakin ta erregubakin. Mila, aurrera on izateko, zamaigaz ta kontu gogorregaz hartu ebeen barriro konbentuban. Ez eutseen ostera konbentuti urteten isten¹⁰, lehen legez lotsatu ez egizan¹¹. Hil zan prai Marino konbentuban. Ta meztituten¹² ezautu ebeen, emakumia zana. Errubagia zana. Santia zana. Zer esango dogu hau gaiti? “Ez, bada, inor juzgau denporia baino lehenago, Jaungoikua guztiok juzgetara datorren artian”.

[...]

¹⁰ uzten.

¹¹ lotsatu ez zitzan.

¹² beztitzen; hila janzten.

6. BESTE ZENBAIT PROSALARI

6.1. Agustin Kardaberaz (1703-1770)

Agustin Kardaberaz Elgorriagari (Hernani, 1703 – Castel San Giovanni, Italia, 1770) ordura arte Hegoaldean sorturiko hizlaririk ezagunena eta idazlerik emankorrena izan zela aitortu behar zaio. Bere bizitzak utzi zuen santu lorratza euskaldunen artean luzaroan gorde izan da, eta hainbat idazle eramane zituen haren bizitzaren berri ematera.

Erroak Nafarroan zituen, familia noble eta leinargi batean jaioa zen. Giza zientzietako formakuntza arretatsua Donostian eta Iruñean jaso ondoren, Valladoliden hasita zituen jurisprudentziako ikasketak utzi eta jesuita egin zen. Lau urtez Bilboko San Andres izeneko jesuiten ikastetxean Gramatikako irakaslea izan zen, eta, jarraian, Filosofiakoa, Iruñeko La Anunciadan. Baina, osasun arazoak zirela eta, urtebete bere burua zaintzen egon ondoren, destinoa Loiolan finkatu zuen 1739an. Handik, Euskal Herrian zehar, misioak ematen hogeit bat urte ibili zen, eta, jarraian, beste hemezortzi gogo-jardunak ematen eta lan berriak idazten. Jesusen Lagundiaren erbesteratze agindua, 1767an, baretasunez hartu zuen, argal eta ahul aurkitzen zen arren. Hogeita zazpi egunez Donostian beste jesuitekin batera atxiloturik egon ondoren, eta laurogeita bat eguneko bidaia larria itsasoz egin ondoren, janari faltaz eta ostaturik gabe, Korsikara iritsi ziren. Egoera errukarri horretan urtebete osoa pasatu zuen, inolako intzirik gabe eta beste guztiak animatuz. Bidaiak ez ziren hor gelditu azken destinoa hartu arte, berak heriotza hurbil zuelarik.

Loiolatik egin zuen lan apostolikoa euskararen oratoriaren eta idazketaren mesederako gertatu zen. Mistiko baten barne-bizitza sakonak ez zion eragotzi bestelako lanei ere ekitea. Misiogintzan herri batetik bestera ibiltzeak eta jendearekin hainbeste harreman izateak, euskararen egoera eta herrietako beharrak ondo ezagutzeko aukera eskaini zioten. Hori dela eta, besteren artean, Bilbon Miserikordia etxea sortu zuen; Azpeitian ospitale bat eraikitze-ko bidea ireki zuen; eta, batez ere, ospe handiena eman ziona, Euskal Herri osoan mugimendu erlijioso bat zabaldu zuen bere talde eta plangintzekin. Bestalde, hizlari bikaina izaki, miraz uzten zituen entzuleak, baita euskara ulertzen ez zutenak ere, eta sermoiak zelai eta plazetan ere eman behar izaten zituen, hain handia izaten baitzen biltzen zen jendetza. Bere irakasle izan zen Manuel Larramendik irekitako bideari jarraituz, euskararen gizarte egoera eta euskaldunen euskararekiko jarrera aldatzen, hitzez eta ekintzez, aha-lerin handia egin zuen, eta, ondorioz, euskaraz idazteko beharra ikusi zuen eta horri gogoz ekin zion.

Bere xede nagusiak gizakien probetxua bilatzea eta espirituei elikadura eskaintzea zirenez, idazlan gehienak erlijiosoak izan ziren, aszetikoak eta hagiografikoak batez ere. Idazle bezala, hizkuntza arina eta txairoa erabiltzen zuen, eta ez zitzaion grazia eta naturaltasunik falta, bestalde. Anitzetan hizkera herrikoiaz baliatzen zen gatz kutsua eman nahi zionean kontatzen zue-nari. Hitzetan ez zen garbizalea, betiere argitasunaren mesedetan jotaketen bazuen ere, eta horrek urteetan idazle bezala ez zion hagitz izen onik eman. Bizi zelarik ere, lanen berrikusleek kritikatu izan zuten zenbaitetan, baina bera Larramendiren hiztegiak baliatzen zela esanez justifikatzen zuen bere burua. Gipuzkeraz idazten zuen, ez, ordea, leku zehatz eta jakin bateko hizkeraz, markarik gabeko erregistroaz baizik. Hori dela eta, gipuzkera arau-tuaren sortzailea Kardaberaz izan zela esan daiteke. Bestalde, euskararen aldaeren kontzientzia garbia zeukan, eta kezka bizia ere sortzen zion horrek. Horren lekuko, bizkaieraren alde egin zuen ahalegin nabarmena: liburu pare bat bizkaieraz ere moldatu zituen, eta bazekien bere obretan sartzen zituen bizkaitarren inguruko pasadizoak bizkaieraz ematen. Horren adierazgarri da *Jesus, Maria ta Joseren debozinoko librutxorik atarariko debozino batzuk* li-buruaren sarreran bizkaitar irakurleei esaten diena:

Bakust, irakurlea, ta bakutsu ondo, irakurtean, asko txito lotuak direala: eta berba guztiak eta bakotxa euren gustora ez badakuste, bertan espantuak hartu, ta nahastuten direala. Askatuago, edo libreago gura zaitut, Dotrinako Kartilla-txuan esan neban legez. Juizio, edo burua daukanak, errazoe hau erraz ikusi ta ondo ezagutuko dau, “amudio” esan, edo “amodioa”, guztia bat da. Nik “amodioa”, “amorioa”, “amorea”, usetan dot. “Jaungoikoa” esan, edo laburra-go “Jainkoa”, “orazino”, “orazio”, “debozino” edo “debozioa”, ta horrelan besteetan. Zeuk bata edo bestea gura dozuna horrelangoetan esazu. (Kardabe-raz, 1764: 3-4)

Lan gehienak prosaz idatziak daude, horien barnean olerki sail ederra txertatu bazuen ere. Hauetako batzuk eliza kantutara egokitu ziren, eta, oraindik ere abestu egiten dira dagokienean. Aipatzekoa da garaikidea zuen Peñafloridako kondeak horietako olerki batzuei musika ipini eta Azkoitiko elizan abesten zirela, berak zuzendurik.

Hamabostetik gora obra idatzi zituen, arrazoi ezberdinengatik zenbait bera bizi izan zen garaian argitaratu ez baziren ere. Arrakasta handia izan zuten guztiek, eta, osorik edo zatika, hainbat argitalpen ezagutu zituzten denek bere garaian, eta baita ondorengo mendeetan ere. 1973an bere obra osoa bilduma batean argitaratu zen. Hala ere, oraindik Loiolan gelditzen dira argia ikusi ez duten zenbait eskuizkribu. Hona, bera bizi zen bitartean argi-

taratu zituen liburuak, gehienak Iruñean. Aita Dutari Iruñean jaiotako jesuitaren obra ospetsua egokitua, *Kristauaren bizitza edo horretarako bide erraza bere hamabi pausoakin* (1744), ordura arte Hegoaldean idatzi zen euskarazko libururik luzeena. Urte horretako edizioaren alerik ez da gelditu, eta egin dituzten erreferentziaz baino ez da ezagutzen, 1766koa delarik egun arte gorde den lehenengoa. Bi euskalkitan eman zuen: *Dotrina kristiana, edo kristau dotrina, bere deklarazio laburrarekin*, gipuzkeraz hau, eta *Doktrina kristiana edo kristinau dotrinea, bere deklarazio laburragaz*, bizkaieraz, bigarrena. Bi lan hauen lehenengo edizioa noiz egin zen ez da ezagutzen, baina argitaratu zituen aurrenetarikoak izan zirela bai. Aita S. Ignazio Loiolakoaren *Ejertzizioak beren kontsiderazio ta afektoakin. Jaungoikoaren ministro eta konfessore jaun zelosoai, animen probetxurako* liburuan gogo-jardunen lehenengo parte batzen da, eta beste hiru liburutan gainerakoa, denak 1761ean argitaratuak. Izenburuak laburtuz, honako hauek dira: *Afektoak*, bigarren parte; *Ondo hiltzen ikasteko ta ondo hiltzen laguntzeko*, hirugarrena; eta *Meditazio laburrak*, laugarrena. Bi euskalki horietan ere eman zuen *Jesus, Maria ta Joseren debozioa, edo hiru pertsona dibino hoi en egiazko amorioa* (1763), gipuzkeraz, eta *Jesus, Maria ta Joseren debozinoko liburtxorik atariko debozino batzuk* (1764), bizkaierazko bertsioa, baina bestea baino laburragoa dena. Biografiaren generoan idatzitako hiru obra ere argitaratu zituen. *Justuen ispilu argia, Santuen erretrato bizia. Luis Gonzaga eta Estanislao Koskaren santuen bizitza laburra* (1764). Erbestera joan aurretik argitaratu zuen azkena: *Senar-emazte santuak. Nekazari ezkondu, ta beste guziak, lurrean zeruko bizitza egiteko ispilu eder biziak: S. Isidro Atxurlari ta bere emazte Santa Mariaren bizitza, birtuteak eta milagroak* (1766). Dirudieenez, argitaratu zen, baita ere, *Ama beneragarri Josefa Sakramentu guziz santuarena zeritzanaren bizitza eta bertuteak*, lekaime azkoitiarraren biografia; hala ere, ez da garai horretako alerik gelditu.

Ikusten den bezala, erlijiozkoak dira lan idatzi guztiak, baina bada bat halakoa ez dena: *Euskeraren berri onak, eta ondo eskribitzeko, ondo irakurteko, ta ondo hitz egiteko erreglak* (1761). Jarraian garbi agertzen du nortzuei zuzentzen dien: “Kura jaun ta eskola maisu zelosoai”. 1761ean Iruñeko Antonio Castillaren moldiztegian argitaratua lehenengo aldiz, eta gero hainbat aldiz berrargitaratua. *Retórica vascongada* deitu izan da eta badu arrazoi puntu bat horrela izendatzeak, euskara lantzea bilatzen baitu. Liburuak, sarraz gain, bederatzi ataletan banandurik, hirurogeita hiru orrialde hartzen ditu. Aita Kardaberazek, herriz herri ibiltzen zelarik, euskara zein axola gutxirekin erabiltzen zen ikusteko aukera izan zuen: irakaskuntzatik at, eguneroko funtzioetatik baztertua, apaizek beren sermoietan eta elizkizunetan ez

erabilia edo zabarki erabilia, eta gurasoek ere aski arduragabe beren umeen heziketan. Mirakulutzat hartzen du hainbeste arerio eta etsairen artean euskarak bizirik irautea, eta euskaldunei egozten die, beren ganoragabekeriak, euskararen galera handia. Baserrietan ikusten du salbabidea: “Gure baserrietan jende prestuak dirauten artean, euskarak iraungo du” (1761: 10). Liburu honekin, beraz, kontzientziak ernatu nahi ditu, eta, maisuak eta apezak astindu bidenabar, erremintak eskaintzen dizkie hizkuntza behar den bezala erakusteko, erabiltzeko eta baita idazteko ere.

Hainbat arrazoiengatik, dozena-erdi liburutik pasa gelditu zitzaizkion argitaratu ezinik. Baina hil ondoren, argia ikusi zuten urteen arabera, Tolo-sako hainbat argitaletxetan. Bi nagusiak, *Mezako sakrifizio ta komunio sagraduaren gainean dotrina. Ta beste debozioen ejerzizioak* (1782); eta aipagarriena, Kardaberazek berak argitaratu nahi izan arren, zentsurak eragotziz lortu ezin izan zuena, San Ignazioren bizitzaren ingurukoa: *Azpeitiko herri txitez noblearen gloria paregabeak edo Aita San Ignazioren bizitza laburra* (1901). Garai hartan maiz eta erraz ezartzen ziren zentsurez gain, 1766ko azaroaren 1ean, Castellako Kontseiluko presidentea zen Aranda kondearen aginduz, euskarazko liburuak argitaratzea debekatu zen. Hori zela eta, Aita Urrizak egindako txostena alderdi guztietatik oso ona eta laudagarria izan arren, Nafarroako Errege Kontseiluak, errepresalien beldurrez ez zenez Arandaren aginduaren aurka egiten ausartu, eskuizkribua artxibatu egin zuen, eta, mehatxu gogorren pean, Nafarroako inprimatzaileei argitaratzeko baimena ukatu egin zien.

Agustin Kardaberazen lana oraindik azterketa eta sailkapen zehatzago baten beharrean dago.

Hemen hautatutako Kardaberazen testuen gaia ez da bereziki erlijiozkoa. Hala ere, bere obra ia erabat erlijiosoa denez, autore gisa, Antologia honetan, prosa erlijiozkoaren sailaren barruan kokatzen da.

Azpialaren sarrerak: Rosa Miren PAGOLA
Oin-oharrak: Lantaldea

Euskeraren berri onak

Euskeraren hizkerak edo dialektoak

“Euskeraren hizkerak edo dialektoak” izenburua dagokio *Euskeraren berri onak* liburuaren bigarren atalari. Beste hizkuntza ideietan bezala, honetan ere Kardaberaz Larramendiren jarraitzaile agertzen da. Garai haietan, “hizkuntza” eta “dialekto” kontzeptuak nahasteko joera zegoen, baina Kardaberazek, andoaindarrak bezala, bien arteko bereizketa ondo egiten du. Bestalde, dialektoa eta hizkera parera jartzen ditu, betiere lurraldeetako aldaerak izendatzeko erabiliz. Euskalkiei dagokienez, Bizkaikoa miresten zuen besteen gainetik, hizkuntzaren zenbait lege haiek baino hobeto gordetzen zituela uste baitzuen. Gipuzkera, berea zena, berdinduena iruditzen zitzaion, eta, azkenik, Nafarroako iparraldeko hizkerekin aski parekatua ikusten zuen. Bizkaian, berriz, apezek beren predikuak gipuzkeraz egiteko zegoen ohitura kritikatzten du. Euskaldunak, dialekto ezberdinak direla bide, elkarren artean ongi ez ulertzeak atsekabea sortzen zion, hala ere denak ondo ulertu eta hitzak gure hizkuntza arruntean erabili behar zituztela defendatuz. Eta, horrez gain, bakoitzak bere aldaera erabiltzearen alde egiten du, garai haietarako ideia horiek zabalduz berritzaile agertzen zelarik.

Jatorrizko iturria eta bertsioaren oinarria: Agustin Kardaberaz, 1761, *Eusqueraren berri onac eta ondo escribitceco, ondo iracurteco, ta ondo itzeguiteco erreglac*. Iruñea: Antonio Castilla, 11-13.

II. Euskeraren hizkerak edo dialektoak

Itsu-itsuan askok esan ohi du, euskera asko dirala, edo herri bakoitzean bere euskara dala; baina zer dioten ez dakite. Ez da hori egia: euskera bat da. Euskara bat honetan, egia da, dialekto edo hizkera asko dirala. Autore gra-beetan¹ askotan irakurten det griegoan bost dialekto ziradela: atikoa, aelikoa, dorikoa, jonikoa ta komuna edo guziena. Honela bada, Frantzian, Nafarroan, Bizkaian, Araban ta Gipuzkoan, beren hizkerak, bakoitza bere erara dira, ta hori gauza berria ez da.

Honen gainean ere, A. Larramendik, Artean eta Hiztegian², guzia edo gehiena, bestek ez bezala, erregla seguruakin erakusten du, baldin euskaldun jakinzalerik bada, eta hoiek, Jainkoaren gloriari ta animen onari begiratuaz, horietan dakartzien abisoak ondo ikusteko pena edo neke puska bat hartzeko gogoia badute. Baina lastima da: libruak irakurten ta mesede edo onegina ezagutu ta estimatzen baino, esker gaiztoak ematen errazago da. Nere ani-

¹ handietan, funtsezkoetan. ² Hots, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada-n* (1729) eta *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín-en* (1745).

mako sentimentu edo mina da, etsaiak alde honetatik animetan egiten duen kaltea, ta, neke gutxi bat ez lau egunean hartzeagatik, nagitasunez libru onak utzi ta asko beren jakineztasun edo inorantzia itsuan betiko geratzea. “Noiz artean –David santuarekin esan dezaket–, noiz artean, gizasemeak, horren bihotz pisua izango dezute? Zergatik banidade edo hutsa amatzen ta gezurra bilatzen dezute!” (*Psal.* 4).

Dialekto edo hitzera hoi en gaine an soseguz pentsatzen duenak gauza miragarri ta ezin ukatuko dan bat arkituko du, eta da, euskaldun bakoitzak bere hizkera zein era ta harmonia ederrean gordetzen duen, edo dezakean. Nafarroan lehen ta orain, bertako ta are gehiago Frantziako libruen soko-rruaz³, nolerebait errazago beren hizkera gorde izan da. Baina horrelako la-gun gabe, alde hoietan eta Bizkaian beren hizkeran zein ederki iraun duten ikustek, txit harritzen nau, ta edozein admira dezake; eta marabilla hau ondo ikusi, entzun ta aditu gabe, ezin, alafede⁴, sinistu liteke.

Hainbeste mila anima edo gizon ta andrekin igaroko hogei ta hainbeste urteetan, probintzia hoietan mixioetan jardun behar izan det; eta egunoro ta gehiago admiratu izan nau guzietako ta, ez gutxiago, Bizkaiko hitz egiteko era ta harmoniak. Besteak bezein ondo ta gauzaren batzuetan beharbada hobeto, hizkeraren legeak han gordetzen dituzte. Guziok Señorioko⁵, Nafarroako ta hemengoa ondo bagenek, hain ederki batean, nola bestean ta hirutetan, boz, hitz edo berbaz usatu ta jokatuko genduke.

Gauza bi hala ere honen gaine an ziertoak dira. Bata, bizkaitarrak berak, askok behintzat, gure dialektoan berenean baino predikatzea nahiago dutela; eta Bizkaiko predikadore asko gurean predikatzaera ohitu edo egin dirala. Bestea da, han, ta hemen ere, nik ez dakit nola, baina gizon gehienak moldekaitz ta gogorkiago, eta andreak berenez poliki ta emekiago hitz egiten dutela. Baina horregatik, ja dakus edozeinek, hala gizaseme nola emakumeetan, euskera beti bat eta berbera dela. Gisa honetan edo bestean hitz egitea, ferian edo dendan erosten dan gauza ez da. Bakoitzak bere dialekto edo hizkerari jarraitu ondo: ohitura, usu ta kostunbrea hala da, ta aurrera ere hala izango da.

³ laguntzaz.

⁴ zinez, egiazki.

⁵ Bizkaiko Jaurerriko.

Ondo hitz egiteko ta eskribitzeko molde edo artea

“Ondo hitz egiteko ta eskribitzeko molde edo artea” *Euskeraren berri onak* liburuaren hirugarren atala da. Atal guztiei, erretorika teorikoan finkatuta, klasiko grekoak eta latindarrak aipatuz, sarrera orokor bat egiten die azaldu nahi duen gaia kokatzeko. Zati honetan, hizkuntza batean ondo hitz egiteko edo idazteko, hizkuntza horren gramatikaren beharraz dihardu. Euskaldunak euskararen gramatikari muzin eginez eta arbuatuz ibili direla salatzen du. Holakorik zelan egin den ez du ulertzen. Larramendiren gramatika miragarritzat hartzen du, ordaindu ezin zaion lantzat. Animatzen ditu, beraz, maisuak eta gurasoak ere, seme-alabak txikitatik gramatikan azaltzen diren erregelak eskoletan ondo erakustera, behar bezala ikasi eta hizkuntza egokia erabil dezaten. Horrela, denbora gutxian, mundu guztia euskaraz irakurri eta ulertzeko gai izan zedin, ordura arte jendeak pasatzen zuen lotsa gainditzeko. Oraindik urrutiago jotzen du Kardaberazek, umeei euskaraz egiteagatik eraztunak edo antzerakoak ezartzea eta zigortzea gogorki salatuz. Erabateko buelta ematen dio irakaskuntzari, umeak bere hizkuntza ondo landu, euskara alegia, eta baita gaztelania, frantsesa eta latina bera ere batera ikas daitezkeela defendatuz. Baina, oroz gain, euskararen erregelak modu onez erakutsiz egun gutxian ikasi eta gai izango direla beste euskalkietan ere ulertzeko eta irakurtzeko. Horra, atal honen ideia nagusiak.

Jatorrizko iturria eta bertsioaren oinarria: Agustín Kardaberaz, 1761, *Eusqueraren berri onac eta ondo escribitceco, ondo iracurteco, ta ondo itzeguiteco erreglac*. Iruñea: Antonio Castilla, 14-19.

III. Ondo hitz egiteko ta eskribitzeko molde edo artea

Eskribitzen hasi baino lehenago munduan hitz egiten zan. Baina ondo hitz egitea ta ondo eskribitzea, guzia bat edo berbera deritzala, dio Kintilianok: *Mihi unum atque idem videtur bene dicere ac bene scribere* (Lib.12, cap. 10). Honetarako lehenengo artea edo erreglak eman zituena, elokuentziaren aita, edo ederki hitz egiteko molde atera zuena, Isokrates izan omen zan (Kint., Lib. 2, cap. 15).

Gramatika edo molde hau da: *Ars emendate loquendi et scribendi*. Esan nahi du: solezismo¹, barbarismo, huts edo falta, gezur ta oker gabe, zuzen ta beren lekuan ondo hitzak esatea edo eskribitzea; eta honetan Isokrates² txit argi, zorrotz eta dilijentea³ izan omen zan. Latinez hitz egitea, ta arte edo gramatikaz edo honen erreglaz batean hitzegitea, ez da guzia bat, dio Kintilianok: *Aliud esse latine, aliud grammaticae loqui* (Lib., 1, cap. 6). Hori bera orain: erdaraz edo euskeraz hitz egitea, eta arte edo gramatikako erreglakin ondo hitz egitea, ez da guzia bat: eta bat, eta berbera, da arrazoia.

¹ “Solezismo”: hizkuntzaren erabilera sintaktiko okerra. ² “Isokrates”: hizlari eta irakasle grekoa (K.a. V.-IV. m.). ³ arduratsua, eraginkorra.

Ondo ta behar bezala eskribitzen ta hitz egiten ikasi dutenak, Isokrates baten eta gero Zizeron ta Kintilianoren ahalegin bizi ta berezkirozko⁴ haien dilijentziai asko zor die: hori erreglak inakusteko, A B, C, edo alfabetoko letra guziak banaka ikusi, begiratu ta esaminatu zituzten. Berehalakoan edo behingoan guzia idoro ez zuten, ta hutsak betetzea ta sobrak kentzea asko kosta zitzairen: griego ta latina ondo jantzi ta apaintzeko, edergarri asko bilatu ta beren ahalegin guzia egin zuten.

Gero, edo honontzago, orain mila ta laurehun urte bezala, Elizako eguzki argi eder San Agustin bat honetarako bere lezio ta erreglak gramatikako liburu bat eskribitu, ta gazteai A, B, C-tik hasi ta erakusten jarri zan. Maisuen maisu handi San Agustin bat honezaz dedinatu ez zan⁵, ta onra handitzat hartu zuen neke hau, Jainkoaren gloriarako ta animen onerako. Zergatik bada, euskaldunak horrezaz dedinatu behar dute? Honetan, neke gogorraz, Aita Larramendi batek jardun zuen, ta, berak dion bezala, ez bakarrik gure Pro-bintzia⁶ guziz noblearen, ezpada⁷ Jainkoaren gloriagatik ta animen salbazioagatik, ta hori Elizako euskaldun maisu, konfessore ta predikadoretan hobeto seguratu ta errezago egiteko. Hau bere marabillazko gramatikan egin zuen: obra on handi⁸ hau, zertzaz pagatuko diogu?

Bizkaian, baita hemen gure artean ere, sazerdote jaun asko ikusi ditut eskoletan obra on hori zelo ta arreta handiaz egiten: obra hobeagorik herrientzat ezin, alafede, umeak ondo hazitzea baino, egin dezakee⁹. Hargatik, maisu ta guraso umeai erakatsi behar dienak, hori ondo egiteko erreglak beharrago dituzte. Seme ta alabak txikitatik eskolan erdaraz ta euskaraz, edo guztitara, ohitu behar dira, ta arrazoigabeko lotsa beltz gaiztoa pisatu ta kentzera. Bestela, zer lotsa gaizto itsusiagorik, euskaldun galtzadun edo gizon egin bat, lau errengloi¹⁰ euskeraz ezin irakurririk, ez atzera ta ez aurrera, lotuta ikustea baino? Ta hori guzia, zergatik? Hain aisa ta erraz lau egunean, liburu bat irakurtzen ez ekin edo jarduteagatik. Lau eguneko ejerzizio piska batekin seguru, erdaraz bezala edo aisago, euskaraz irakurtzera egingo zera: egin ta irakurri, ta nekerik ta lotsarik ez dago.

Hemen guraso ta maisuak falta handi bat erremediatu behar dute, ta gure euskerari oraindaino baino mesede gehiago egin. Jendeen artean beste lengua-jerik euskera baino ditzagabeagorik ez da ikusi, ta, gure jatorrizko edo jaiotzako hizkera ez balitz bezala, ta euskaraz hitz egitea pekaturik haundiena balitz bezala, giza artetik kendu ta lurpean hondatu nahi dute, ta eskoletan

⁴ berariazko, beregaineko.

egin. ⁶ Hau da, Gipuzkoa.

kete. ¹⁰ Ierro, errenkada.

⁵ hots, ez zuen hau erdeinatu, ez zion honi muzin

⁷ baizik eta.

⁸ Jatorrizkoan: *handia*.

⁹ deza-

sortija¹¹ edo sinaleakin, azote ta kastiguakin, eragotzi nahi dute. Zer erakeria¹² itsuagorik hau baino? Euskaldun prestuak, ez arren horrelako ofentsarik zuen lehenengo ta beti behar dezuten euskerari egin. Zuen juizioa non da? Euskal Herrietan nola gauza onik izango da?

Araban nebilen batean, hango adiskide ta Erregeren guardietako kapitan baliente batek behin esan zidan: “Aita, nola Euskal Herrietan umeen haziera ona ta behar dan dotrinarik izango da, baldin euskera hondatzeko ahalegin guziak egiten badira, ta gure mutiltxo edo haurrai beldur ta azoteakin euskeraz hitz egitea eragozten bazaie? Hoiek berak gero edo eleizagizon edo etxajaunak izan behar dute. Eta, guraso edo kurak¹³ diranean, nola, egin premia dan bezala, beren etxe edo ergoienetan –herri txikiak honela Araban deitzen diete– dotrina erakatsi ta konfesatuko dute? Nola beren familietako hartu-emanak ta beste behar diran gauzak ondo aditu ta zuzenduko dituzte? Ikusten deguna da: gazteak latin gramatika ikasten dutenean, naiz gaztelaniaz, naiz frantsesez, naiz euskeraz hitz egiten dute, ta hori eragozten ez diete. Gramatikako maisu famatu bat¹⁴ gure egunean izan zan, latin gauzak ere euskaraz erakusten zituen; ta frantses euskaldunai gramatikako erreglak euskaraz adirazi ta erakusten diezkate¹⁵. Hala, ez eskolan ta ez gramatikan, euskara behinere utzi behar ez da”.

Soldadu jaun honek arrazoi handia zeukan. Ahal datekean¹⁶ disparaterik bidegabeena da, euskera gazteak debekatu ta, madarikatua balego bezala, kastigatu ta eragozte. Eskolan bertan erakatsi ordu onean, ta erdaraz jardun dezatela; baina gero libre, nahiz euskeraz, nahiz gaztelaniaz: horrekin bieta- ra egingo dira. Bestela, Gaztelara gazteak badijuaz, han burla ta lotsa handien kostuan badere, erdaraz ikasten dute; ta nola euskera kendu zieten, ta jarduten ez duten, beren herri edo etxeetara bihurtzean, alde guzietara barregarriak ohi dira. Ta egiaz esan ohi da: gaztelania ez ikasi ta euskera bai ahaztu. Gero hemen lotsa handiaz dakuskuna: ez hitz egiteko ta ez elkar aditzeko erdarazko ta euskarazko nahaspila moldakaitz ta nazkagarri bat entzun ohi da.

Bedeika nik dakidan maestra estimagarri errespeto handiko bat, bere grazia onarekin ta kastigu gabe ume inozente sei urtekoai ere, euskeraz, erdaraz ta latinez berdin, txit trebetasun handiaz ta ederki lotsarik gabe irakurten erakasten diena. Ojala¹⁷ hori bera maisu guziak egiten balute: mutil mutu, lotu, motel gutxiago herrietan izango litzake. Baina hutsegitean, hoiei soseguz ta grazia onean, nola ondo irakurri edo esan behar duten, adirazi behar zaie, eta ez beldur ta ikarakin. Ohitu behar dira, ez hemengo

¹¹ eratzun. ¹² erokeria. ¹³ apaizak, abadeak. ¹⁴ Joanes Etxeberri Sara-koaz ari dela dirudi. ¹⁵ dizkiete. ¹⁶ den (hipotetiko). ¹⁷ Oxala.

hizkeran bakarrik, ezpada edozein dialektotan, eta Frantzia eta Nafarroako edo Bizkaiko libruetan ondo ta trebe irakurtera. Honetarako diran erreglak ondo gordetzen badira, edozein euskera txitez beraa¹⁸, suabe eta gozoa ertengo da; eta deadar, izu ta golpe gabe, ezpada onez, egun gutxian ondo esanzan¹⁹, ederki ta nahi bezala, irakurtera gure txikiak eta handiak egingo dira. Hau gauza ziertoa da.

¹⁸ leun, samur.

¹⁹ ondo esatean, ondo hitz egitean.

Aita San Ignazioren bizitza laburra

Nola A. S. Ignazio Azpeitira etorri zan

Izenburu luzea jartzearen garaiko joerari jarraituz, *Azpeitiko herri txitez noblearen gloria paregabeak edo Aita San Ignazioren bizitza laburra* da liburuaren izenburu osoa. Tolosan argitaratu zen lehenengo aldiz Frantzisko Mugerzaren moldiztegian, 1901ean. Hain biziki eta estima handian zuen arren Kardaberazek lan hau, idatzi eta argitaratzeko prest zegoenetik, zentsura zela bide, mende eta erdi behar izan zuen argia ikusteko. Liburuaren atal nagusia, hamasei kapitulutan banatua, San Ignazioren bizitzak hartzen du, eta jarraian bederatziiurrena eskaintzen. Sarrera luze batek osatzen du, haren gloriak eta pribilegioak jasoz Azpeitiko herriari zuzendua. Hemen eskaintzen den testua zazpigarren kapitulua da. San Ignazio eta bere lagunek Parisko Montmartren Jesusen Lagundiaren lehenengo hazia jarri ondoren, hura Loiolara joan zenekoa. Izan ere, santu azpeitiarra, behin konbertsio bidea hartu eta 1522an etxetik atera zenetik, bueltatu gabe zegoen. Osasun arrazoiak eta besterik zirelarik, bost hilabetetik gora pasa zituen, 1535eko martxotik uztailera arte, behartsuak laguntzen eta gizartean on egiten. Ez zen gehiago Euskal Herrira itzuliko.

Jatorrizko testua eta bertsioaren oinarria: Agustin Kardaberaz, 1766an izenpetua, *Azpeitiko erri chitez noblearen gloria paregabeac edo Aita San Ignazioren bicitza laburra*. Tolosa: Francisco Muguerza, 1901, 74-84.

Zazpigarren. Nola A. S. Ignazio Azpeitira etorri zan

Paristik irten baino lehen, bere lagun santuai esan zien: relijioko beren botoak ondo gordetzeko lezio, meditazio ta orazioa egunoro, ta gauoro kontzientziako esamina, kontuz egin zezatela. Aita Fabro¹ sazerdotea, beren Aitatzat utzitzen ziela: honekin zortzian behin konfesatu eta komulgatu ziteala². Jainkoaren amorioan guziok anima bat ta bihotz bat egin, ta zeruko azaña³ gloriosoetako beren Ejerzizio ta estudioakin prestaturik bizi ziteala.

Ebanjelioko kontseju hoek emanda Ignazio ere prestatu zan. Hononzko bere biajea oinez egin nahi zuen, baina nola txit argala zegoen, nahi ta nahi ez bezala, lagunak zaldi bat bilatu zioten. Baina gutxi baliatu bide zan, ta berrehun ta hogeita hamar leguak, Paristik honara oinez ibili omen zan.

Nekezko bide honetan, Ignazio Jainkoaren izenean obra on asko egiteko sartu zan. Neguaren bihotzean hasi zan ta halere haren bihotzeko sugarrak

¹ "Pedro Fabro": Savoiakoa izanik, 1525ean Parisen gertatu eta han, Frantzisko Xabierkoak bezala, topo egin zuen Ignaziorekin. Hirukotea izango da, gero erantsiko zaizkien beste zenbait lagunekin, Jesusen Lagundiaren hasierako gune sortzailea. ² zitezela. ³ balentria.

guzia garaitzen zuten. Bideko kontenplazioan Jesus ta bere Amaren, zer kolo-
lokio dibinoak ta faboreak haren bihotzean igaro ziran, nork daki?

Parisko bere Laguntza⁴ edo landare berriaz, zenbat bider oroituko zan?
Jesus onak zer atsegina Ignaziori emango zion, honek haren argian ikustean
landare gazte hori Paristik laster Erromara lekualdatu ta munduaren lau par-
teetan, Jesusen Konpainia zein biziro ta arin zabalduko zan!

Neke handi guzien ondoren, zer Jainkoaren gloria ta animen irabazia bere
egunetan ikusi behar zuen! Zeruko erregalo hoiekin, ta bere herriko aireen alde-
rontz, geldika, ta beti pizkortuaz, gure Probintzia ta bere Azpeitira alderatu zan.

Lurreko onra uziarik⁵ nahi ez zuen; zerura begira bizi zan. Halere Azpei-
tiko ongietorri prestu seinlatuak santua nahi ta nahi ez harrapatu zuen.

Legoa biz Azpeitira baino lehen, ostatuan sartu zan. Gero Joan de Egibar,
Loiolaren hurrengo auzo, ta herriko jaun prestua halabeharrez Jainkoak hara
eraman zuen. Ostatuan inor zan honek galdetu ta estudiante bat gizon santua
zirudiena, ta bere hizkeran alde hoietakoa, gela batean zegoela esan zioten.
Egibar hori hara joan, ta zirritu batetik begiratu, ta orazioan, ta txit debozio
handian ikusi zuen. Berriz begiratu, ta antzinako bere adiskide handi Ignazio
zala txit ondo ikusi zuen.

Bere zaldia hartu ta lasterka Azpeitira etorri ta herriko jaunari, ta santuaren
senideai guzia kontatu zien. Honen prodijio ta obra milagrosoen fama miragarria
orduko banatu zan, ta Ignazioren etorreraz guziak atsegin handia hartu zuten.

Etxe honetako⁶ jendeak bidera irteteko prestatu ziran: herriko sazerdoteak,
ez lurreko gizonaren, ezpada zeruko santuaren gisa Ignazio kalean hartzeko,
prozesio bat ordenatu zuten.

Errespetoko sazerdote bat aurrean bialdu zuten, Ignaziori esatera, Loiola-
ko etxe estimatua, ta herri guztia, hainbeste urteren buruan honara zetorre-
lako, poz handiarekin haren zai zeuden.

Santu umilak horrelako onretatik iges egiteko, bakar ta isil sartu nahi zuen.
Hemengo jaunak ezagutu zuten ondo, Kamino erreala⁷ utzi, ta bide baztarre-
tik iges ibiliko zala; ta gizon batzuek mendi aldetara bialdu, ta horietatik Ig-
nazioren pausoak jakin ziran.

Sazerdote jaun hori topatu zuenean pena handia hartu zuen; ta behar
bezala salba⁸ ta agur onak egin, ta bazter-bazterrean ezkutatu zan, ta herri-
rontz hartu zuen.

⁴ (Jesusen) Lagundia, Konpainia. Lagundia 1539an sortu bazen ere, Erroman (bulda
ofiziala 1540koa da), ernamuina osatua da jada Parisen, Ignazioren inguruan. ⁵ irri-
karik, afanik; zantzurik. ⁶ Loiola dorretxeko, loiolatarren oinetxeko, alegia. ⁷ Erre-
pidea. ⁸ salba egin, hau da, baimena eskatu zerbait esateko.

Horregatik iges egin nahiez, onraz beterik ikusi zan. Bideak orduko jendez bete ziran, batzuek zaldiz, besteak oinez, ta abadeak beren prozesioan.

Estimazio handi honekin, lotsaz beterik, bere Azpeitian sartu zan. Bere jende, ahaide, ta besteak etxe honetara ekarri nahi zuten. Ahalegin guztiak honetarako eginda ere, Ignazio, pobre umila bezala, guziak utzirik Madalenako, ta Jesusen pobreen Ospitalera⁹ zuzen joan zan. Honelako egoerarik bere senideai gogoratu ez zitzairen ta hemen uste zuten. Harriturik gelditu ziran; garrazki beren sentimentuz kejak eman zizkieten: ofentsa ta lotsa handia zutela, zeren beren jaiotetxea han utzi ta Madalenara zijoan. Santuak modu onean esan zien: Jesu Kristogatik pobre egin zanez gero, honen pobreen etxea besterik lurrean ez zeukala, ta besterik nahi ez zuela; eta munduko puntu banoak txit era onean bere jendeai utzierazo ziezten¹⁰.

Ospitale santuan Ignazio egon zala gauza zierto ta klaroa da: hala Papebrokioak autorerik grabeenakin¹¹ ta Erromako Konsistorioan kardenalak garbiro esan zuen: Ignazio Madalenako pobreen artean hiru hilabeteen egon zala, ta eskean limosna bildu, ta obra santuetan denbora hori irago zuela. Bere ahaideai aurea hartu ta klaru esan zien: Jainkoak Azpeitian zeukan artean Madalenan egon behar zuela.

Paristik ekarri zuen zalditxo, berehala Madalenako pobreai eman zien, ta egur karreo ibili ziran; ta santuaren memoria karga horretatik libratu larrean bere erara hil artean ibili zan.

Etorri zan biharamonetik, santua atez ate limosna eskatzen hasi zala, gauza ziertoa da. Hain zierto ez da egunen batzuek Loiolan igaro zituela. Seguruena da gau bat hemen egin zuela.

Sentimentu bizia senideak erakusten zuten, zeren Ignazio pobreen gisa hala zebilen. Bere ahaide deboto bat belauniko jarri ta santuari erregutu zion: arren ta arren, Jesus onaren pasioagatik Loiolara etorteaz mesede egin ziozala¹². Jesusen amorezko penak aditu ta Ignaziori bihotz guzia urtu edo erdiratu, ta etorriko zala agindu zion.

Hala, iluntzean bere etxe honetan sartu, ta bere jende guziak deitu, ta zeruko platika bizi bero bat egin zien, lurreko banidadeak utzi ta zeruko egia ta bizitza txit gogotik hartzeko.

Debozio handi ta negar gozoakin guziak aditu zuten, ta afaldu ta etxeko lekurik onenean lo egiteko utzi zuten. Baina santuak gau guzia orazioan igaro ta, goizean goiz, ohiko arropa hartu ta Madalenara bihurtu zan.

⁹ Gaur egun, Santa Madalenako basiliza. ¹⁰ utzarazi zizkien. ¹¹ ganorazkoarekin, funtsezkoenarekin. "Daniel Papebroch" (1628-1714), jesuita eta hagiografo flandestarra, santuen bizitzen "Index Historicus" bat osatu zuena. ¹² ziezaiola.

Hori guztia desonratzat ahaideak hartu zuten. Estu-estuan eskatzen zioten, hemen Loiolan ez bazan ere, kalean ahaideren baten etxean egon zedila, ta guzien onraz begira zezala.

Berriz ta berriz kejak saminak santuari eman ziozkaten¹³, hala bere etxea utzi ta Madalenera bihurtu zalako. Baina Ignaziok, firmeza osoarekin, esan zien: "Jainkoa zerbitzeagatik, mundua nik utzi nuen. Orain zuen etxean egotea mundura bihurtzea deritzat, ta hemen hor baino hobeto jainkoa arkitzen det".

Proposito sendo hau ikusi ta ahaideak hemendik Madalenara behar zen ohieko¹⁴ arropa bialdu zioten; baino hango guziak zekusten ta testimonioa eman zuten, goizoro erropa harrotu ta erabiltzen zuela, baina lurrean lur puska bat buruko zuela, santuak lo egiten zuela.

Janari ugaria egunoro bialtzen zioten, baina zan guzia, ezer probatu gabe, pobreaki ematen zien. Kaleetan biltzen zuen limosnatik pobreaki onena eman da adinonena¹⁵ berak jaten zuen.

Askok debozioz santuari bezala limosna handiak eman, eta bere pobreentzat ziran beti.

Arloteren batzuek ikusi eta erropak horientzat biltzen zituen; eta santua ondo behartua egonik, batere beretzat gordetzen ez zuen.

Egiteko santu horietan, Ignaziok pozik jarduten zuen. Nola bidean ere zerbait pizkortu zan, bere egurasa¹⁶ edo Azpeitiko aire natural edo giro onean gozatuaz zijoa.

Indar puska beregan sentitu zueneko, lehengo bere penitentzia gogorretara laster bihurtu zan. Lehen munduko bizitza egin zuen jaioterrian, orain penitentzia egin nahi zuen.

Burnizko katea barrendik eta haren gainean zilizio¹⁷ latza jantzi zuen; disziplina gogorrek, betiko barau egunak, lo gutxi ta gau guziena orazioan zijoakion.

Txit estu ta bihotz guztitik Jaunari eskatzen zion Azpeitian orduan ziran pekatariak bere ontasunagatik egiaz konbertitu zitzala: asko txit agirian gaizki bizi ziran.

Jainkoak bere Ignazio maitea entzun zuen: bada haren gabazko orazio ta negarren frutua egunaz ateratzen hasi zan.

Bere penitentzia handi, obra miragarri, platika santuarekin, Madalengan ta herriko leku askotan, arima galduak irabazi zituen.

¹³ zizkioten. ¹⁴ oheko. ¹⁵ hala moduzkoa. ¹⁶ eguratsa. ¹⁷ "Zilizio": penitentzia egiteko erabiltzen zen zurdazko (animalien ile lakatzezko) soinekoa.

6.2. Sebastian Mendiburu (1708 - 1782)

Larramendiren jarraitzaileen artean, goraipamen handienak bereganatu dituen euskal idazlea Sebastian Mendiburu jesuita izan da (Oiartzun, 1708 – Bolonia, 1782). Aita Larramendiren ustez, Mendibururen idazkeran nabarmentzen da (Euskal Herriko ez gutxik kontrakoa uste badute ere) edozein “gauza handi, mehe, goi diranak adirazteko” euskararen gaitasuna (munduko hizkuntza nagusien parekoa, gutxienez): “Esan biezat nork-nahi zenbat zor dioten zure euskera honek, beste hor dabilzan hizkundeen nahaspilai. Esan begit, zeinetan Jesusen Bihotzarekiko debozioaren gaia (adibidez) hobeto, ederkiago, gozoroago berezia dagoan, zuzendua ta apaindua. Gaiak berak eztia du, ta alderdi guzietatik eztia dario; eta harrezaz hitz egiteko ez da munduan gure euskera bezain hizkuntza itsaskorrago, eztiago, gozoagorik; ta egia honen ikusbidea liburu hau izango da”. Mendibururen idazkietan islatzen den euskara dotore hori, euskal hizkuntza gero eta gehiago erabiltzeko eredu eta bultzagarria izan behar zaie euskaldunei: “Bainan lehenbiziko saioak honelakoak diranean, esan biezatet, gerokoak nolakoak izango diraden, ikusiaz, ekinaz, landuez, aterako diranak”.

Nikolas Ormaetxea *Orixek* Axularren parean (gainean?) jartzen du Mendiburu: “Euskal idazlerik hoberena hau uste dute zenbaitek (...) Axularren ondo-ondoan behintzat tokia merezi du. Euskera garbiagoa du oiartzuarrak urdazubiarrek baino; ez orde ugariagoa” (1927: 229). Koldo Mitxelenaren iritziz, “Mendiburu es sin disputa uno de los escritores que con más desembarazo y elegancia ha manejado el idioma”. Goraipamen horien guztien parean, Mitxelenak zehazten duenez Mendibururi “sólo le fue negado un don: la fuerza” (1960: 101 / 2011, XIII: 151). Ildo beretik Luis Villasantek: “Por cualquier parte que se le abra al P. Mendiburu, admira por su corte irreprochable (aunque también tiene cosas que los gramáticos modernos dan por defectuosas), pero si se le lee seguidamente, cansa pronto; no tiene esa gracia y ese quid interno que delata al gran escritor y le consagra como tal, aun en medio de las incorrecciones e impurezas que pueda tener” (1961: 149).

Azpiatalaren sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO
Oin-oharrak: Lantaldea

Espiritu Santuaren Bazko hirugarren eguneko irakurraldia (zatia)

Igande eta festegunetarako irakurraldiak liburutik aukeratutako testu honetan (XXX-VIII. atalburuko II. atala), Mendibururen hitz lauaren ezaugarri nagusiak nabarmentzen dira. Lehenik, oratoria-tonua: Mendiburu sona handiko predikaria izan zen, “Zizeron euskalduna” deitua, eta hori nabaritzen da berak idatzi zituen testu guztietan. Bigarrenik, hizkuntza-purismoa: Mendiburu ez zen Larramendiren neologismoez baliatu, ez eta euskal predikari eta idazleen artean ohikoak ziren latin eta gaztelaniazko barbarismoez ere, euskal lexiko jator bezain aberatsetik ateratako hitzez baizik. Horrez gain, Villasantek aipatzen du Mendibururen euskal sintaxi eta esaldien eraikuntza ohiz kanpoko zuzenak direla, Orixek ere egiaztatzen duena: “Euskeraren garbitzen orainotsu ez da Mendiburuk adina ahalegin duenik” (1927: 229).

Testuen edukiari begira, Mendiburu errigorista samarra izan zen, eta, Larramendi ez bezala, (euskal) dantzen kontra gogor aritu zen behin eta askotan. Testu honetan, euskal dantzen kontra ez, baina sorginkerien kontra ari da, zeinetaz deabrukeriak direla azpimarratzen duen. Zehazkiago, irakurraldi honetan, Mendiburuk, sakramentuen bidez Espiritu Santuak kristauari ematen dizkion grazia eta argia ez galtzeko, zeintzuk diren bitartekoak azaltzen ditu. Azalpen hori emateko irudi batez baliatzen da. Kriseiluaren argiak iraun dezan, garra itzal ez dadin, behar du: olio nahikoa eta haizetik babestea. Kristauak ere, Espiritu Santuaren grazia eta argia ez galtzeko, argi hori nahiko olio hori hornitu behar du, hots, bizitza onez eta otoitzez elikatu; eta, bestalde, haizetik gorde, hau da, tentazioei bidea itxi. Irakurraldiaren zati honek bigarren bitarteko honi buruz dihardu. Mendibururen idazki hau ez da dotrina hausnarketa teoriko bat, anekdotez betetako testu bizia baizik.

Bertsioaren oinarria: Sebastian Mendiburu, 1767-1782, *Mendibururen idazlan argitaragabeak, I-II*. Bilbo: Euskaltzaindia / Mensajero, 1982, I. liburukia, 375-377. [Edizio kritikoa: Patxi Altuna. *Igande eta festegunetarako irakurraldiak* osatzen duten eskuizkribuak, kaierak, Loiolako Artxiboan gordetzen dira].

Baina ez da aski argiarentzat eskatzen duen olio guziaz bere aldian ematea, dio S. Joan Krisostomok: iraun dezan kendu behar zaizka haize bide guziak. Bada, nahi dina¹ olio izanagatik, argi egiten duen kriseilu-kandilet-lanparak² gordetzen ez bada dabilen haize bizitik, aisa itzal-emendatuko³ da, zeren haizeak metxari kendu ta urratuko duen ari zitxakon⁴ ta argi egiten duen garra; ta anim⁵ alferrari tentantzak zuen zeruko grazi ta indartz⁶, Espiritu

¹ adina. ² Hots, “kriseilu” hiru aldaera lexikoz adierazia: kriseiluk. Mendiburuk irakurraldi honetan, goraxeago: “Hemendik hara argia eramateko badira kriselu-lanpar txiki ta kandiletak”. ³ Hau da, “itzali” bi aldaera lexikoz adierazia: itzaliko, amatatuko. ⁴ hari, hots, metxari, datxekion, atxikitzen zaion. ⁵ anima. Testuan behin baino gehiagotan –a itsatsia ezabatzen da: *anim, indartz, sal, mil, denbor, dantz...* ⁶ ta (...) *indartz*: hots, eta arima alferrari tentazioak (kendu eta urratuko dio arimak) zuen grazia eta indartza, indarra.

Santuak emana, ta hau gabe luzaro behintzat iraunen ez, zeru bereko haren bide bizkuntz⁷ onak. *Spiritus... extinguatur, si... ostium non ocluseris*⁸.

Baina zer haize da animaren tentantz-haize, Espiritu Santuaren argia itzaltzen edo kentzen duena? Belarri, begi, aho edo gorputzaren beste edozein zentzantz⁹ sartzen dena. Hau zuk ekusteko, adi zazu sorginketako gauzak zekizkien batek behin egina eta egin zuenari begira zegokan bati agitua¹⁰.

Joan ziran herritik behin sorginket-lari nigromantiko¹¹ hau ta zenbait honen lagun, egun atsegin bat bestetan egitera, ta joan ziran udako egun bero batean. Eguraldiak baino hagitz gehiago berotu zituen ibiltzak¹², jostaketak eta barazkariko jate ta edate galantak. Eguzkia zerbait erori artean ez zekiten zer egin beroz zeudenak eta horietatik batek esan zion nigromantiko sorginket-lariari, josta zedila deabru gaiztoarekin ta ager zezala ekuskari¹³ bat edo beste. "Barkatu, adiskidea –erantzun zion hark–, bada ekusia dadukat deabrua enkantuko dei-hotsera datorren aldian¹⁴ bere sulezero irabazi onarekin itzultzen dela. Bego, bada, dagon tokian ta ez dezala gaitzik egin hemen gure artean".

"Zer egin behar du? –esaten dio eskale eroak–. Eskatzen zaitzunik ez egiteko aitzakiak dira horiek". Besteak ere eskatzen diote batak eskatu ziona ta nahigabez ta beldurrez betea dagola bad(a) ere, hartaratzen da¹⁵ nigromanti sorginket-lari tristeia. Kenerazten ditu gelatik behar ez zituzten gauz guziak, egiten du bere sorginkerietako zuen zigor¹⁶ batekin inguruko arrasto ahalik zabalen bat eta esaten die begira zeudenei: "Begira, ez batek ere hemen ez-kazalik¹⁷ ere sartu, sekulako galdu nahi ez badu".

Hau esan ta hasten da bere zigor berarekin arrasto zenbait eta beste gauz egiten ta hots egiten dio bere deabru adiskideari, ager zezan han ekuskari onen bat. Hark hau egin orduko, agertu zen zigorrarekin egin zuen inguruan arbol hostodun ederrez eginikako paseo itzaldun leun bat, eta paseo, iduriz hagitz luzea. Eta han bazen hosto itzalgile hotzak baino zerbait hotz gehiagorako gaia; bada paseo beraren bi bazterretan agertu ziran haitz handi zuloak eta jartegi¹⁸ ta katader¹⁹ hagitz egoki, hara nahi zutenen begira zeudenak. Baina deabruaren beldurrez ez zen han sartu bat ere.

⁷ bizkuntza, bizimodu, bizimolde. ⁸ Irakurraldian, gorago, latinezko esaldia osorik ageri da: *Spiritus acque, ac lucerna extinguatur, si aut olei parum habueris, aut ostium non ocluseris* (apud *Alap.* hic in cap. 5). ⁹ zentzantzatik, sentsutik, zentzumenetik. ¹⁰ gertatua. ¹¹ "Nigromantiko": nekromante, magia beltzean edo beste munduko izakiak deitzen, inbokatzen, aritzen dena. ¹² ibilerak. ¹³ ikuskari, ikuskizun. ¹⁴ aldi bakoitzean. ¹⁵ hartarako jartzen da; eskaera onartzen du, eskaeran amore ematen du. ¹⁶ makila. ¹⁷ azazkalik, azkazalik. ¹⁸ jartoki, jarleku. ¹⁹ katadera, kadira, eserleku.

Bat-batean kendu ziran handik arbol eder, paseo luze, belar leun ta haitz guziak. Handik laster bere zigor ta sorginkeriekin ekarri zituen nigromantiko berak nork daki zenbat soldadu zaldizko, ejerzitu izugarri bi egiten zituztenak. Guziak zetozen beren arma zorrotz izugarri zuriekin ta beren zaldiei ezproinak²⁰ sartu ta bazijoazen alde batekoak besteetara ezin biziago; baina bata bestea han hil behar zuela zirudienean, kee bihurtzen ziran bata ta bestea, ta fite ta laster galdu zen ikuskari hau ere.

Era bereko beste zenbait ekusgai eder ere agertu ziezten²¹ deabruak begira zeudenetatik bati edo besteri eragiteko, sekulako bere kalterako eginen zuena. Agertu zen han azkenean gela, sal²² guztiz eder bat, eta sal ispilu urreztatuz ta beste mil edergarriz apaindua. Sal honetan agertu ziran neskatz guztiz ederrak ziruditen zenbait, bakoitza erregin ongiena jauntzia baino jauntzi-apainduagoa. Hezurrik ez zutenak bezala dantzatzen ziran guziak; sulezeko deabru gaiztoak ziran neskatz itxur-aintzuran²³ han zebiltzanak eta nahi zutena beren buruei ta soineko guziei eragiten zienak. Noizean behin, inguruko arrastoratzen²⁴ ziran eta luzatzen zioten behin batari ta behin besteari eskua, berekin dantzan erabili nahiez, ta denbor berean begiratze arinez, buruaren keinu lausengarriz ta eztizkoz egiten zuten ahalegina begira zeudenetatik bat bazen ere, han sarrerazteko ta azkenean erditsi²⁵ zuten nahi zutena. Bada batek luzatu zion dantzari bati bere eskua; eskutik hartu ta tiratu zuen dantzari gaiztoak beregana ta hura han sartu zeneko, joan ziran hura ta dantzari deabru guziak beren salarekin ta mutil gaztearekin suleze infernura, bere dantz gaiztoa han bukatzera. “Berak du kulpia, bada mugaz esan zion nigromant lagunak ez zedila sar sartu zen inguruan, ta sartu zen berak nahi zuela”.

Horra Espiritu Santuaren argia ta grazia galtzeko bidea: haize gaiztoari animako leihoak idikitzea. Esan dizute behin ta berriz ere ez zaitezela hurbil lagun ta toki ta jostatze galgarri hartara ta ez aditu²⁶ egiten dezu zuk. Ekusten dituzu lagun gaiztoak eta hara zoaz horiek bezain gaizki hitz egitera ta horien joko ta ibilkuntz²⁷ galgarri galduetara. Ekusten dituzu jokoan edo borondengan²⁸ zere gisako gaiztoak eta hara zoaz jokoan edo edanean dezuna galtzera ta askotan osasuna ere bai; ta handik datoz itxeko kezak, nahigabentzak²⁹ eta bizi gaiztoa.

²⁰ “Ezproin”: zaldia akuilatzeke, zaldunak orpoan lotzen duen metalezko arkua, muturrean izartxo edo gurgiltxo horzduna daramana. ²¹ zizkien. ²² sala, areto. ²³ Hots, “itxura” bi aldiz adierazia: itxuran. ²⁴ arrastora hurbiltzen. ²⁵ erdietsi, lortu. ²⁶ ez adituarena, entzungor. ²⁷ ibilkuntza, ibilera. ²⁸ bordiondegian, putetxean. ²⁹ nahigabeak, atsekabeak.

Ekusten dituzu fest batean dantzari ederki apaindu jauntziak eta, zere burua agertu nahiez, onets³⁰ zaitzaten han dabiltzanak edo begira daudenak, hara zoaz ta han zabiltza besteen eran ta ongi ez; ta hango ibilkuntz-soinua ta begiratze arinekin ta han egin ohi diran edo ondorengo beste gauzeekin erretzen da askotan behintzat gizonaren muiloa³¹, galtzen da emaztekiaren zeruko su garbia ta itzaltzen da Espiritu Santuaren argia ta grazia.

“Begira, bada –dio S. Joan Krisostomok–, begira: ez da zer etsaiari idiki animako atea edo leihoa, sar ez dakizun gaiztakeriaren bihia ta bekatuaren haize gaiztoa”. *Ne hosti aperiamus portas, neque semina malitiae recipiamus*. Bestela laster galduko dugu hartu dugun Espiritu Santua ta Espiritu Santuaren argia ta grazia. Ate ta leiho horiek hertsixtea³², bada, ta otoitzez ta beste gauz onen olioan anima maneaturik idukitzea da Espiritu Santua zerekin edukitzeko bidea. Har zazu, bada, hain ongi dagokizunez gero ta ez dezazula galdu sekulan: ez, arren, ez.

³⁰ maita, onar. ³¹ gandorra, hots, ohorea; harrokeria. (?)
adierazteko bi aldaera: hestea, ixtea.

³² Hemen, “itxi”

6.3. Frai Pedro Astarloa (1751-1821)

Frai Pedro Astarloa frantziskotarra (Durango, 1751 - Bilbo, 1821), sermolaria, idazle, filosofia eta teologia irakasle izan zen, eta 1818tik aurrera frantziskotarren Kantabriako probintziaren buru. Bere bizitzako azken urteak politikoki istilutsuak gertatu ziren: Cádizko konstituzioa (1812), Fernando VII.aren tronuratzzea eta berehalako eraistea (1808) eta geroagoko absolutismo aldia (1814-1833), Riego jeneralaren matxinada (1820)... Giro asaldagarri honek eragin nabarmena izan zuen bere karguaren kudeaketan.

Anaiak, Pedro Pablo Astarloak (1752-1806), izen handia lortu zuen eta baita polemika piztu ere *Apología de la lengua vascongada o Ensayo crítico-filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen* (1803) liburu eztabaidagarriarekin.

Frai Pedro Astarloak erlijiozko liburu bat eman zuen argitara: *Urteko domeka guztijetarako berbaldi ikasbidekuak, zeintzubetan azalduten dan Erromako katezismua* (...). Obra hau bi liburukitan dago partitua, eta, tituluak adierazten duen bezala, kristau-ikasbidearen azalpen zabala da. Lehenengo liburukian (1816), 26 berbaldi jasotzen dira, kristautasunaren izaera, kredoaren artikulua eta sakramentuak esplikatuz. Bigarren liburukian (1818), 27 berbaldi datoz, eta nagusiki Jaungoikoaren eta Elizaren mandamentuak azaltzen dira. Dotrinaren eduki hauek urteko igandeei dagozkien berbaldietan daude banatuak.

Darabilen euskara Markina aldekoa da. Bada bere idazmoldea hein batean gutxietsi duenik, argudiatuz gaztelaniazko mailegu gehiegi tartekatzen dituela alferrik eta bere idazkera ez dela beti zuzena edo garbia. Kontuan izan behar da herri xehea zuela bere berbaldien helburutzat, eta, gainera, bere obra esamolde ederrez eta adibide ugariz ere hornitua dagoela. Zalantzarik gabe, bere liburua idatzita dago "en buen vascuence vizcaíno" (Mitxelena, 1960: 108).

Astarloak idatzitako liburuaren gaia erlijiozkoa da erabat. Antologiarako hautatu den testua, salbuespenez, erlijioari buruzkoa ez bada ere, erlijioz blaitutako testuinguruan ezarria aurkitzen da. Hau guztia dela eta, autoreak eta testua prosa erlijiosoaren sailean kokatu dira.

Azpiatalaren sarrerak eta oin-oharrak: Karlos OTEGI

Frantzisko Longari eskaintza

Testu hau, Astarloak Frantzisko Longari egindako eskaintza da. Berbaldien bigarren liburukian aurkitzen da, eta bertan idazleak Longak obra argitaratzeko emandako laguntza eskertzen du: *fraile pobre bat izanik ez neukan zegaz moldez ifini. (...) Berorigaitik izan ez balitz, bildur izateko zan, ilunian geratuko zala liburu honetan ifini dodan lan guztija*. Eskerrak eman eta, gainera, Longaren laudorio sutsua egiten du Astarloak, haren balentriak eta gerrillarako trebetasun aparta goratuz.

Frantzisko Longa (1783-1831) Mallabian jaio zen. Espainiako Independentzia Gerran (1808-1814), frantsesen aurka borrokatu zen eta gudu erabakigarrietan parte hartu (1813an, Gasteizko eta San Martzialeko batailetan, besteak beste). Gerrillari gisa nabarmendu zen bereziki eta lotinant jeneral mailara iritsi.

Garaiko ohiko topiko eta apologiez landa (kantabriarren / antzinako euskaldunen balentriak, beldurrik eza, zolitasuna, jakituria, prestutasuna...), Astarloak trebeki eta narrazio solte eta kartsuz kontatzen ditu bere babeslearen gerrilla ekintzak. Antzinako euskaldunen mundua eta Longarena kate berean lotzen ditu. Longa antzinako kantabriarren seme da; haren zainetan kantabriar haien odolak diraki.

Jatorrizko iturria eta bertsioaren oinarria: Frai Pedro Astarloa, 1818, *Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icasbidecuac (...), II*. Bilbo: Pedro Apraiz, III-XV.

JAUN TXITO¹ ARGITU EDO ILUSTRE
DON FRANCISCO LONGA ETA ANTZIA,
Erregeren martizdi² edo ejerzitubetako mariskal,
San Fernandoren ordia errial eta gudatarreko³ zaldun,
Vitorija eta San Martzialeko batailetako
baita bere zazpigarren soldadi⁴ edo ejerzituko labaru⁵,
lauburu edo kurutzez apaindu, Bilboko uriko armen agintarijari⁶ ea. ea⁷.

Denpora guztijetan izan da entzute handikua kantaauritarren izena halan itsas-ibilte⁸ eta jakituriyan zein ta⁹ gerran. Ez zan oraindio zabaldu mundutik Kartago eta Erromaren izenik, ekijezanian¹⁰ kantaauritarrak itsasbidiak, eta ebiltzanian¹¹ Ingalterra, Irlanda eta beste leku askotatik dijatu¹² edo gizonez beteten leku lehenago ezagutubagak, eta eregiten¹³ ikasola edo unibertsidiak nun irakatsi jakituriya. Ez beike¹⁴ inok uste hau burubagako handiska edo ponderazinoien¹⁵ bat dala, ez bizkaitarrak asmaduriko ipuinen bat. Itandu

¹ txit, guztiz. ² gudaroste, armada. ³ ordena erreal eta militarreko. ⁴ armada, gudaroste. ⁵ estandarte; ikur, intsignia. ⁶ agintari. ⁷ eta abar eta abar. ⁸ nabigazio, itsasketa. ⁹ *halan (...)* zein ta: halan... zein eta, hala... nola. ¹⁰ zekizkitenean. ¹¹ zebiltzanean. ¹² jendeztatu, biztanlez hornitu. ¹³ eraikitzen. ¹⁴ beza. ¹⁵ gehiegikeriaren, ahoberokeriaren.

bekijue¹⁶ Ingles eta Irlandatarrai: nortzuk edo nunguak izan zirian euren asaba hara lehenengo jua zirianak? Eta erantzungo dabe¹⁷ aho batez euren arteko jakitunak, kantaurretarrak izan ziriala uribitarte hareetara¹⁸ lehenengo irago¹⁹ zirianak. Itanduten bajakue²⁰ berberoi: nortzuk eregi eben²¹ Canbri-geko irakastegi edo unibertsidadia? Esango dabe: kantaurretarrak, hirurehun eta larogeta hamar urtez Jesu Kristo jaijo baino lehenago. Hauxe berau dinue²² euren izenak; bada ezagun da euskaldunak eta antzinatik ifinijak²³ diriala.

Baina noz²⁴ gehijago zabaldu zan kantaurretarren izena eta hobeto ezagutu zan ze gerrari errutsu²⁵ zirian, izan zan harako Erroma eta Kartagoren arteko haserriak abijadu zirianian²⁶. Ondo ekijan²⁷ Hanibal kartagotarrak zelakua zan kantaurretarra eta halan²⁸ ahalegin guztijak egin zituzan bere aldera etxun²⁹ zedin erromatarren kontra. Beraganatu ebanian³⁰, beronegan ifini eban bere uste guztija, dino³¹ Silio Italikok (3 *De bello Pun.*)³². Horregaitik gura ohi eban guztijen aurretik jua zedin, dino beronek (Ibid. v. 414). Dino bere: Hanibalek erromatarrai Cannasen irabazi eutsen³³ goitute³⁴ edo biktorijan, bizkaitarrai zor izan eutsela arerijuak birrindu eta azpiraturik gertatutia. Beronek dirausku³⁵, harako Kaio Flaminio³⁶ bere martitz³⁷ edo soldadu igesi juazanak³⁸ batu gura zituzanian Trasimeneko errijeta³⁹ galgarri ostian, adierazoteko bere irmetasun eta beldur-eza esan eutsela: “Ez nau inok larrituko, ez deust⁴⁰ inok atzerantz erazoko, ezta kantaurretarrak bere”. Horra ze gerrari handi eta irmetzat eukezan⁴¹ Kartago eta erromatarrak gure antxinako asaba euskaldunak.

Nok bada argitan ifini leikez gure antxinako gurasuen egitandi edo azaña guztijak? Ez inok: eta halan⁴² jakinik hutsak irtengo leukiel⁴³ nire indarte guztijak zihat⁴⁴ azaldu gura banituz, bakarrik geratuko⁴⁵ naz zerbait, Oktaviano Augustok gure jaijo-lur honi emon eutsan⁴⁶ guda edo gerran egin zitubezane-tan⁴⁷. Bere handitasunaren lotsagarritzat eukan⁴⁸ agintari edo enperadore harek, Kantaurretiko lur puskia bere menpera ez egotia eta bera bere jauntzat ez ezagututia, izanik beste agiri zan lur guztiko jaube, eta gitxitan eukan erromatarrak

¹⁶ bekie (hura-haiei). ¹⁷ dute. ¹⁸ urbitarte, uharte, irla, haietara (hots, Ingalaterra eta Irlandara). ¹⁹ igaro. ²⁰ bazaie. ²¹ zuten. ²² diote. ²³ ipiniak. ²⁴ noiz. ²⁵ gerlari adoretzu, kementsu. ²⁶ abian jarri, hasi, zirenean. ²⁷ zekien. ²⁸ orduan, beraz. ²⁹ etzan, makur(tu), lerra(tu). ³⁰ zue-nean. ³¹ dio. ³² “Silvio Italiko”: politikari erromatarra eta poeta latindarra (K.o. I. m.). ³³ zien. ³⁴ goitze, garaipen. ³⁵ esaten, kontatzen, digu. ³⁶ “Kaio Flaminio Nepos”: jeneral erromatarra (K.a. III. m.). Hanibalen aurkako Trasimenoko (?) batailan garaitua eta hila. ³⁷ soldadu, gudari. ³⁸ zihoazenak. ³⁹ bataila, gudu. ⁴⁰ dit. ⁴¹ zeuzkaten. ⁴² horrela, beraz. ⁴³ luketela. ⁴⁴ nire indar, ahalegin, guziak zehatz. ⁴⁵ pausatuko, luzatuko. ⁴⁶ zion. ⁴⁷ zituzte-netan. ⁴⁸ zeukan.

berrehun urtian Espainan egin eben guztija, bere eskupian ezpeukan⁴⁹ gure jaiotz-lur hau, dino Paulo Orosiok (lib. 6, c. 21)⁵⁰. Gurari honegaz abijetan da⁵¹ bazter honen jaube egiteko modubak hartzen. Idigiten⁵² ditu Janoren atiak, batuten ditu jentadi handiak, egiten dituz eurakaz hiru martizdi edo ejerzitu eskerga, eta besteri emon gura бага euren mende edo agintzia, bera dator Espainara eurakaz eta geratuten da Segisaman⁵³. Hainbat milada gizon beukazan bere⁵⁴, hain indartsu, sendo eta gerraritzat eukazan⁵⁵ kantauritarrak, ze agindu eban ontzidi edo armada handi bat ifini zeila⁵⁶ gure kai, itsasalde edo kosten. Hau eginik, ziurtzat eukan Augustoren harrokeriak bertatik egingo zala⁵⁷ kantauritarrena, bardin izango zalako ikustia bizkaitarrak ejerzitu eta ontzidi hain handiak, zein da oilotu eta makalik bere oinetara etxunik⁵⁸ parka eskatutia. Baina okerretara jazo zan, dino Veleio Paterkulok (lib. 2)⁵⁹. Ez zirian ondo ifini arerijo bi honeek arpegiz arpegi, horra nun ikusirik erromatarrek gurien sendotasun, bizkortasun, bildurreztasun⁶⁰ eta pelietako euk⁶¹ poza, geratuten dirian bildurrez ikara, eta abijetan dirian testamentu-ginen⁶², erijotzia begijen aurrian balekuse legez⁶³. Heltzen dira eskubetara, pelietan dabe guztijak sendo eta irrime⁶⁴. Hain modutan ekin eutsen kantauritarrak erromatarrai, ze dinue Luzio Floro (lib. 4, cap.10)⁶⁵ eta Paulo Orosiok (ubi. sup) guztiz ugari izuri⁶⁶ zala euren odola, euren martitz asko geratu ziriala hilik eta Oktaviano sarri aurkitu zala galdu aginian⁶⁷ bere exerzitu guztijakaz.

Erromatarrek geratu zirian gudatoki edo bataila kanpuen jaube; bada eza-guturik kantauritarrak askoz eta askoz gehijago ziriala arerijuak eurak baino, arma hobiak eukezala eurenak baino, hobeto ekijela⁶⁸ soldadijak prestetan, baita bere eukela⁶⁹ eurak ez euk⁷⁰en zaldidija⁷⁰, baztertu edo erretiretan dira mendi, muru⁷¹, baso, hatxarte⁷² eta basamortubera, eta abijetan dabe erromatarrek inoz eduki eben gerrarik gogor, krubel eta luziena. Batzubetan ezartzen dira behingo-behinguan⁷³ euren ganian eta hil, birrindu eta zapalduten ditu-

⁴⁹ ez bazeukan. ⁵⁰ "Paulo Orosio": historialari eta teologo bisigodoa (III-IV. m.). ⁵¹ Gutizia, nahi, honekin hasten da. ⁵² Irekitzen, zabaltzen. "Jano": mitologia erromatarrean, ateen zaintzailea zen. Beraz, Janoren ateak irekitzea: gerra hastea. ⁵³ "Segisama": Segisama Julia, antzinako hiri erromatarra, Burgosko probintziaren mendebaldean kokatua. Bertan ezarri zuen Augustok bere kanpamentua kantabiarren aurkako gerrarako. Gaur egun: Sasamón. ⁵⁴ bazeuzkan ere. ⁵⁵ zeuzkan. ⁵⁶ zedila. ⁵⁷ berehala bukatuko, burutuko, zela. ⁵⁸ makurturik. ⁵⁹ "Veleio Paterkulo": historialari latindarra (K.a. 19 - K.o. 31?). ⁶⁰ beldurgabetasun. ⁶¹ zeukaten. ⁶² hasten dira testamentua egiten. ⁶³ ikusiko balute beza-la. ⁶⁴ errime, irmo. ⁶⁵ "Luzio Floro": historialari latindarra (I-II. m.). ⁶⁶ isuri. ⁶⁷ galdu aginean, galtzeko zorian. ⁶⁸ zekitela. ⁶⁹ zeukatela. ⁷⁰ zalditeria. ⁷¹ muino. ⁷² haitzarte. ⁷³ bat-batean, ezustean.

bez⁷⁴; beste batzubetan urteten deutse⁷⁵ gitxijago uste dabenian bidetara eta katiget⁷⁶ ditubez. Orain daruez⁷⁷ engainuz lagunak ezkutadurik dagozan⁷⁸ larra, baso, okelubera⁷⁹, eta zatituten ditubez. Gero duaz igesi legez euren aurreti eta darabilez jarrai mendirik mendi, murutik muru, hatxartetik hatxarte eta amiletatik⁸⁰ amileta guztiz nekatu, arikatu⁸¹, arnasa бага eta itorik geratu artian. Hemengo mehakan⁸² hiltzen ditubez berrogei, hango esturan⁸³ laurogei, bidezigor baten ehun, beste ang⁸⁴ baten berrehun. Modu honetan eroien kantauritarrak gitxitubagaz erromatarren martizdija⁸⁵. Ikusirik Augustok Bizkai barruban sartzen zan soldaduk ozta bizirik urteten ebala, agindu eban sartu zeila⁸⁶ ejerzitu guztija behinguan alde guztijetatik, modu honetan amaituteko gerra hain gogaitgarri hau. Baina zer jazo zan? Tito Livio⁸⁷ dinuana (lib. 22, cap. 13): izanik bizkaitarrak Erromakuak baino arin, ibilkor eta bizkorrago, jakinik ondo hatxarte, bidezigor, aldatz eta jirabirak, noz, nun eta zelan nahi ezkutetan jakezan⁸⁷, eta halan uste ebenian erromatarrek, alde guztijetatik estutu eta ingiraturik eukezala arerijuak, ez eben aurkituten hatx, subil⁸⁸, larra, sasi edo orbela baino. Bost urte iraun eban Augustok bertatikua⁸⁹ izango zala uste izan eban gerra honek. Hain izan zan galgarri mundubaren hezitzaileentzat⁹⁰, hainbat martitz galdu zitubezan, hain pelleburu⁹¹ asko eta bildurgarrijetan aurkitu zirian, ze, dino Veleio Paterkulok (ubi. sup.), ezin igarri zatekiala⁹² nork nor goitu eban⁹³, Erromak Kantaurija ala Kantaurijak Erroma. Hain nahibaga gogorez bete eban Oktaviano agintarija ezin menpetutiak bizkaitarrak, hain atsakabe handija emon eutsan bere jentadi edo ejerzituba zatitu, birrindu eta gitxiturik ikusijak, hain modutan gogaiterazo eutsan hainbeste irautiak bertatikotzat eukan⁹⁴ gerriak, ze, itxirik⁹⁵ honen arduria Kaio Antistiori, juan zan Tarragonara igesi legez, dino Dioneke (lib. 53)⁹⁶. Hain makal heldu zan, hain motz, hain muker⁹⁷, ze emonik gatx handi batek ifini eban hil aginian⁹⁸. Nahi leukian⁹⁹ amaitu gerra gogor, galgarri eta luze hau, baina ezin aurkitu ahal eban beste modurik, ezpada¹⁰⁰ bakiak egin kantauritarrakaz, eta itxi¹⁰¹ bizi zeitezala euren

⁷⁴ dituzte. ⁷⁵ irteten diete; ateratzen zaizkie. ⁷⁶ gatibatzen, gatibu hartzen. ⁷⁷ daramatzate. ⁷⁸ dauden. ⁷⁹ ukuilura: hemen, ezkutalekura, bazterre-ra. ⁸⁰ amildegitik. ⁸¹ adikatu, nekatu, leher egin. ⁸² mendi arteko bide meharrean, estuan. ⁸³ estugunean. ⁸⁴ pasabide hertsia, estu. ⁸⁵ *Modu (...) martizdija*: hau da, modu honetan zihoazen kantauritarrak gutxituz erromatarren martiztia; horrela gutxitzen zuten kantabriarrek erromatarren gudarostea. ⁸⁶ zedila. ⁸⁷ Hots: nonahi, noiznahi eta nahi zuten bezala, ezkututzen zitzaizkien. ⁸⁸ enbor. ⁸⁹ berehalakoa. ⁹⁰ hezitzaileentzat, menderatzaileentzat. ⁹¹ arrisku. ⁹² zatekeela, zela. ⁹³ garaitu, gainditu zuen. ⁹⁴ berehalakotzat zeukan. ⁹⁵ utzirik. ⁹⁶ "Dion Kasio": historialari grekoa (155-235?). ⁹⁷ zakar, gozakaitz. ⁹⁸ hil aginean, hiltzeko zorian. ⁹⁹ Nahi zukeen. ¹⁰⁰ baizik eta. ¹⁰¹ utzi.

erlijinoe, euren ohitura edo konstunbre, euren lege eta euren euskeran. Halain-txe egin bihar¹⁰² izan eban nahi ta nahi ez, eta zarraturik Janoren atiak, egin zan harako bake zorionsu, zeinetan jaijo zan Jesu Kristo gure Jauna.

Horra zelan jaon¹⁰³ eben gure antxinako asabak euren jaijotz-lurra Erromaren indar eskerga guztijen kontra. Bardin egin eben honeen¹⁰⁴ ondorengo guztijak bere: beti izan dira ezagun gerrari errutsu eta irmetzat, eta mundu guztijak ikusi dau ze laztan izan dabeen euren lur, erlijinoe, lege eta euskeria. Ez daigun¹⁰⁵ uste eurakaz amaitu zala sendotasun eta amodijo hau. Geure egunetan ikusi dogu gaurko bizkaitarrak antzinako kantauritarren seme diriala, halan gerrari indartsu izatian zein ta euren herri, kristinautza, lege eta eskubide edo libertadien maitetasunian.

Bai, don Francisco Longa jauna, argi-argitan ifini dau mundu guztijen¹⁰⁶ begijetan, berorren zanetan irakiten daben odola antxinako kantauritarrena dala. Bost urte iraun eban Oktaviano Augustok gure herri honeetan egin eban gerriak, eta bost urte iraun dau Napoleonek egin deuskunak¹⁰⁷; eta orduban hareek¹⁰⁸ Erromako agintarijaren kontra sendo egon ziriana legez, halaintxe berori ifini da murru irme bat legez Napoleonen ahaleginen kontra. Batuten dituz ahal daizan martitzak¹⁰⁹, eta irakatsirik honei¹¹⁰ ze gerra modu egin bihar jaken¹¹¹ frantsesai, abijetan da eurai ekiten antxina gure gurasuak erromatarrai legez. Ezaguturik ez ziriala berorregaz eukazanak apur puska bat baino arerijuen albuhan, ez da eurakaz arpegiz arpegi ifinten, ez dituz berorrenak ateraten ibar zabal, landa zelai eta haran handijetara; ezkutetan da mendi, muru, hatxarte eta oihanetan; haintxe dago zelataka frantsesik ageri bada, eta ikusirik ez diriala igaroten dirianak berorrenak baino guztiz gehijago, etxuten¹¹² da behingo-behinguan euren gainian, birrinduten ditu, banatuten ditu eta kentzen deutse daroiena¹¹³. Jakinik zenbat konbeni dan gerran arerijuen asmu eta goguak ezagututia, ifinten da bide ondoko okelu¹¹⁴ ezkutubetan zelata eta ikusirik frantsesen bialdu, mandatari edo korreoren bat irago bihar dala, urteten deutsa¹¹⁵ ustebaga bidera, hiltzen dituz jaoliak¹¹⁶ edo eskoltia, hartzen ditu katigu postarijak, kentzen deutsez¹¹⁷ dakarrezan paperak eta bialdurik nagusi eta agintarijai, dakusez¹¹⁸ argitan frantsesen gogo eta asmubak.

¹⁰² Hemen, egokitzapenez: behar. ¹⁰³ jagon, zaindu, gorde. ¹⁰⁴ hauen.
¹⁰⁵ dezagun. ¹⁰⁶ guztiaren. ¹⁰⁷ digunak. ¹⁰⁸ haiek. ¹⁰⁹ Batzen, biltzen
ditu ahal dituen soldaduak. ¹¹⁰ hauei. ¹¹¹ zaien. ¹¹² etzaten, hau da, jausten,
erortzen. ¹¹³ kentzen die daramatena. ¹¹⁴ gordeleku. ¹¹⁵ irteten (dio) zaio;
ateratzen zaio. ¹¹⁶ jagoleak, zaintzaileak. ¹¹⁷ dizkie. ¹¹⁸ dakuski; ikusten,
jakiten, ditu.

Eta zenbat arerijo hil, zatitu eta katigatu ez ditu modu honetan? Ehun ta hiru izan zirian Friasko¹¹⁹ zubijan birrindu zitubanak; hirurogeta bat Deskar-gan; ehun ta larogei Cabezónen; berrehun ta berrogeta hamar Portugaleta eta Somorrostron; laurehun hirurogeta hamazazpi Pancorbo eta Briviesca artian; zazpirehun Sedanon; bostehun berrogeta hiru Asperiletan; hirurehun eta hamaeka Pozan. Baina nora nua? Zelan nik aituten emon neikez¹²⁰ frantsesak euki dituzan errijeta¹²¹ guztijak, hil deutsezan gizonak, kendu deutsezan ondasunak eta egin deutsezan kaltiak? Zelan, honetarako erabili dituzan bi-diak, galdu dituzan gauak, aratu¹²² dituzan mendi, baso, larra, sasitza, aldatz, mehaka eta bidezigorak? Arraio¹²³ bizi bat eginik dabil batetik bestera; hain laster Bizkaijan, hain laster Gipuzkuan, hain laster Araban, hain laster Gaztelan, hain laster Montañan, hain laster Tobalina, Losa, Cabuerniga eta beste leku askotan, jakin ahal бага arerijuak nun dan, edo nundik nora dabilen. Halanbere¹²⁴, ezin esan бага itxi neike¹²⁵ Urduinoko hatxeko¹²⁶ zelatakadia.

Jakin eban berorrek¹²⁷ handik irago bihar ziriala berrogeta hamairu burdi¹²⁸ frantsesen ondasunez beterik: nahi leuskijuezan¹²⁹ kendu, baina ez jakan¹³⁰ erraz, ez eukazalako berorregaz ehun ta hamar zaldizko eta hirurogei oinezko baino; burdijak jaoten etozanak¹³¹ barriz zirian bostehun eta berrogeta hamar. Zer egiten dau bada berorren zurtasunak berorren goguakaz urteteko? Batuten dituz albait isilen mendigurenian¹³² eta bidien parian, harri eta hatx pilo handijak, eta dago zelataka noz iragoten dirian frantsesak burdijakaz. Heltzen dira honeek hatx eta harri pilo parera eta abijetan dira berorrenak hatx eta harri urtika¹³³. Harri eskergak eta hatx ikaragarriak datoz mendija behera bilinbolaka. Ez dakiye frantsesak, ez zer jazoten jaken, ez nundik datozan harri eta hatxak, ez nok jaurtigiten dituzan, ez mendijak sustraitik urten ete dabeen ala ez, ez lu-ikararen bat izan ete dan ala ez. Ez dakiye zer egin, nora jua edo ze modu hartu, eta dagoz geldi-geldi subil bat eginik¹³⁴. Hatx

¹¹⁹ Segidan: Frías, Pancorbo, Briviesca, Sedano, Poza, Tobalina, eta Losa, gaur egun, Burgosko probintziako herriak; Cabezón eta Cabuérniga, Kantabriakoak; "Montaña", gaur egungo Kantabria edo Santander. Eta *Asperiletan*, hau da, Arapiletan (Arapiles, Salamanca): Longak parte hartu zuen, Wellington dukeak gidatutako armadarekin batera, frantsesen aurkako Arapilesetako bataila eta garaipenean (1812). ¹²⁰ nitzake.

¹²¹ bataila. ¹²² arakatu, aztertu, miatu. ¹²³ Tximista. ¹²⁴ Hala ere. ¹²⁵ utzi nezake. ¹²⁶ Urduñako haitzeko. ¹²⁷ Jakin zuen berorrek. "Berorika" deritzon tratamendua, hirugarren pertsona erabiliz (zu baino formalagoa). ¹²⁸ gurdi.

¹²⁹ lizkiekeen; zizkien. ¹³⁰ zitzaion. ¹³¹ jagoten, zaintzen, zetozenak. ¹³² mendiaren goian, gainean. ¹³³ jaurtika, botaka. ¹³⁴ Hots, durduzatuak, nahasirik; geldi-geldi (enbor baten moduan).

handi batek iruliten dituz¹³⁵ burdi bat edo bi eta hiltzen dituz euren idijak; harri bildugarri batek daruaz beragaz mendija behera zortzi edo bederatzi zaldi euren zaldizkuakaz¹³⁶. Hemen datzaz zaldi batzuk hestiak darijueza-la¹³⁷, han idi batzuk zapaldurik. Batetik ikusten dira gizonen gorputz hil, buru, oin, beso eta iztar bagak; bestetik, gizon, zaldi eta idi trimendu¹³⁸ eta zapal-dubak, dirianen antzik bere бага. Guztija da negarra, garrasija, uluba, ziz-puruba¹³⁹, aijarija¹⁴⁰, intzirija eta diadarra. Nahi leukee¹⁴¹ iges egin frantsesak baina ez dauke nundik, bada alde guztijetatik dirautza esetsijaz harri eta hatx urtekiari, hain zarratu, ze¹⁴² bizirik urten eben¹⁴³ puskak ez eben euki beste iges egiteko modurik, euren burubak aldatz behera amilka eta jirabiraka botatia baino. Laurehun eta larogei frantses geratu zirian hilik eta itxi zitubezan berorren eskubetan zazpi mila pare zapata, bost mila martitz soineko, eta lau kutxa urre-galoe¹⁴⁴ eta gerrari apaingarriz beterik. Zelatakada honeekaz¹⁴⁵, bertatiko agertute¹⁴⁶, herijotza, katigatute eta eroiena¹⁴⁷ kendute honeekaz, hain eukazan oiloturik arerijuak, ze ez zirian azartuten¹⁴⁸ inora juaten, ez bidian ibiltzen jendadi guztiz handiak ez bazirian, antxinako kantaunitarrak Octavianoren soldadubak bildurturik eukezana legez.

Nahi leukien frantsesak kendu begien aurretik hainbeste gatx egin eta hain atsegin gitxigaz eukazan arerijua, eta zer egiten dabe honetarako? Erromatar-rrak denpora baten bizkaitarrakaz egin ebeena. Batuten ditubez ahal daijezan¹⁴⁹ gerrarijak eta aginduten deutse sartu deitezela guztijak batera Longa Urigantia¹⁵⁰ dabilen lekura eta jarraitu deijuela¹⁵¹, hilik edo bizirik hartu artian. Hain egozan seguru ezin inundik bere iges egin leikiala, ze heldu zan euren harrokerija agindutera predikadu eijela¹⁵² arimazain jaunak elexako pulpitubetan: ija dago banaturik Longa Urigantia; ezin bururik jazo leike; bakar-bakarrik geratu da eta juan da igesi, inok ez dakijan lekura. Eta zetan geratu zirian panparrekerija honeek? Augustoren ahaleginak kantaunitarren kontra geratu zirianian. Sartzen dira Longa daguala uste dabeen lekubetara ahal daijen¹⁵³ isilen, duaz alde guztijetatik zarratu eta estutubagaz, eta uste dabeenian guztijen erdian daukeela, ez dabe aurkituten hatx, larra, sasi, arantza, harri edo orbel pilo bat baino. Modu honetantxe darabiltz burlazar¹⁵⁴ beste gauzarik atera бага, ezpada nekia, lana, izerdija eta gogaitutia.

¹³⁵ iraultzen ditu. ¹³⁶ zaldizkoekin. ¹³⁷ darizkiela. ¹³⁸ zanpatu. ¹³⁹ hasperena. ¹⁴⁰ aienea, auhena. ¹⁴¹ lukete. ¹⁴² dirautza (...) ze (...): harri eta haitz erauntsiaz eraso eginez, hain zarratu, hain trinko eta sarri-sarri, ze (...). ¹⁴³ irten (zuten) ziren; atera ziren. ¹⁴⁴ urre-galoi. ¹⁴⁵ hauekin. ¹⁴⁶ berehalako, ustekabeko, agertze. ¹⁴⁷ zeramatena. ¹⁴⁸ ausartzen. ¹⁴⁹ ditzaketen; dituzten. ¹⁵⁰ "Izen honegaz dei egiten eutsen frantsesak mesprezaz" (Astarloaren oin-oharra). ¹⁵¹ diezaio-tela. ¹⁵² zezatela. ¹⁵³ ahal duten. ¹⁵⁴ burlagarri, irrigarri; burla jasanez.

Usteko dau benturaz norbaitek don Francisco Longaren zelataka eta bazterrik bazter ilbilte hau bere oilokerija eta bildurra zala; baina jakin begi hau sinisturik daguanak, honetantxe adierazo ebala bere zuhurtasun eta jakiturija. Ekuzan¹⁵⁵ batetik, ze gutxi zirian beragaz eukazanak¹⁵⁶; bestetik, bere martitz edo soldadubak sartu barri legez sorrik¹⁵⁷ eta urduriturik egozana¹⁵⁸, eta honezaz ostian¹⁵⁹ guda edo gerra-lanen apurrik jakin бага: nahi eban bada modu honetan ibilijagaz, batu ekijozan¹⁶⁰ gehijago, kendu ekijuen¹⁶¹ edo gitxijenez gitxitu urduritasun eta sortasuna, eta ikasi egijen¹⁶² zelan ekin bihar jaken¹⁶³ arerijuai. Honetan ez eban beste gauzarik egin, harako gerrari handi Fabiori¹⁶⁴ jarraitu baino. Hain izan zan galgarrija erromatarrentzat Cannasko guda edo batailia, hain geratu zirian bildurrez ikara entzun ebenian, Flaminio, hainbat lehenen¹⁶⁵ edo printzipalen, eta neurriezgarri¹⁶⁶ martitz edo soldadu geratu ziriala hilik, ze uste izan eben ekusela¹⁶⁷ Hanibal Erromako ateetatik barrura sartzen. Estura larri honetan ez eben aurkitu beste modurik euren uriko barrutijak jaoteko¹⁶⁸, Fabio handija nagusi bakar edo diktadore hautu edo eskojietia¹⁶⁹ baino. Eta zer egin eban gizon zuhur honek? Ez zan juan artz¹⁷⁰ kartagotarrakaz pelietara; ez zan hasi eurai esetsitzen¹⁷¹, ez zan ifini leku zelai eta haran zabaletan; ebilen leku segurubetatik batetik bestera, luzatuten ebala ahalegin guztijagaz eskubetara etortia; gehitu zeitian¹⁷² modu honetan bere jentia, galdu egijen¹⁷³ arerijuai eutsen bildurra, gitxitu zeitez¹⁷⁴ kartagotarrak, eta heldu zeitezan gogaitutera. Nahi leukeen Hanibal eta beriak erromatarrak peleadu egijen. Honetara ekarteko, esaten eutsen Fabiori gizona bazan eta zinuen lezko¹⁷⁵ gerrarija, urreratu zeila eurak gana, ifini zeila ibar lau eta zelaijetan, eta neurtu egizala¹⁷⁶ bere indarrak kartagotarrenakaz: hau egiten ezpeban¹⁷⁷ ezagun zala oilo bat zana. Baina ezaguturik Fabiok ez eguala arerijuai ekiteko, ez eutsen jaramonik egiten, ez bakarrik eurai, ezta erromatarren esamesai bere. Baina heldu zanian bihar eban¹⁷⁸ jentia eukitera eta ohitu zituzanian bere martitzak kartagotarren bildurrik ez eukitera, guztijai adierazo eutsen ze osasuntsu izan zan luzatute hau, bada beronegaz bota eban Hanibal Italiya guztitik.

¹⁵⁵ Zekusan, ikusten zuen. ¹⁵⁶ berarekin zeuzkanak. ¹⁵⁷ zurrunik, loturik; geldo, moldakaitz. ¹⁵⁸ zeudena, zeudela. ¹⁵⁹ honezaz oster, honez gainera. ¹⁶⁰ zekizkion, zekizkiola. ¹⁶¹ zekien, zekiela. ¹⁶² zezaten. ¹⁶³ zitzaien. ¹⁶⁴ "Kinto Fabio Maximo Verrukoso": kontsul erromatarra (K.a. 275-203?), Trasimenoko (?) porrotaren ondoren diktadore izendatua (K. a. 217). ¹⁶⁵ gailenen, nagusien. ¹⁶⁶ ezin konta halako. ¹⁶⁷ zekusatela, ikusten zutela. ¹⁶⁸ Hots, hiriari zegokion lurralde mugatua babesteko. ¹⁶⁹ aukeratzea. ¹⁷⁰ zuzenean. ¹⁷¹ erasotzen. ¹⁷² zedin. ¹⁷³ zezaten. ¹⁷⁴ zitezen. ¹⁷⁵ zioten bezalako. ¹⁷⁶ zitzala. ¹⁷⁷ ez bazuen. ¹⁷⁸ behar zuen.

Hauxe berau egin eban don Francisco Longak bere. Guztiz zirian gitxi lehenengotik eukazan martitz edo soldadubak, eta ez euken honeek¹⁷⁹, arerijo hainbat gerratan ibili bati, arpegi emoteko bihar zan bildurreztasunik. Baina luzatute eta ibilte honeekaz, hain modutan gehitu eban bere gizadija¹⁸⁰, ze heldu zan eukitera zortzi mila oinezko, mila zaldizko eta hamabi kainoe¹⁸¹ euren tresna guztijakaz; eta hau gitxi balitz legez, zabaldu zituzan bere ardurak itsasora bere, eta ifini eban ontzidi edo eskudratxu bat arerijuen kontra. Errijeta txikijakaz¹⁸² ohitu zituzan frantsesak ikusi eta eurakaz sendo pelietara, eta erakatsi eutsen zelan gerria egin behar zan. Artiatan¹⁸³, frantsesak esan eta burla egin arren –Urigante doilor, prestubez¹⁸⁴, bildurrez igesi ebilen bat zala–, ez eutsen jaramonik egiten, Fabiok Hanibal eta kartagotarren burla eta esanai jaramonik egiten ez eutsena legez. Baina harako gehitu jakonian¹⁸⁵ bere jentia eta gertu eguanian, aurrez aurre arpegi emon eutsen frantsesai, ikusi zana legez Bilbo, Vitorija, Tolosa, Yantzi¹⁸⁶, Irun, Bera, Azkain¹⁸⁷ eta beste leku askotan, arerijuak Espaina guztitik urten artian.

Horra ze argi irakutsi daben don Francisco Longa jauna, antxinako kantauritarren seme dana, ez bakarrik bijotz handi, bular sendo, beso indartsu eta bildurrezgarrijan, baita bere berorren kristinautza eta jaijotz-lurraganako amodijuan; bada ez dau atseginik euki egunez, ez gauez, hain laztan dituzan bi honeen arerijua Espainatik kanpora ikusi artian. Ezaguturik gure errege jaun don Fernando zazpigarrenak berorrek irago dituzan lan eta nekiak, egin dituzan egitandi edo azañak, eta bere Handitasunaganako¹⁸⁸ irakutsi daben amodijo erre¹⁸⁹ eta zintzua, apaindu dau Vitorija eta San Martzialeko batailetako, baita bere Zazpigarren ejerzituko labaru, lauburu edo kurutzia kaz; egin dau San Fernandoren ordia errial eta gudatarreko zaldun, eta eregi¹⁹⁰ dau bere ejerzitubetako mariskal izatera. Guk bere, berorren herritarrok, ezaguturik daukaguz berorrek eta berorren gerra lagunak egin deuskubezan¹⁹¹ mesediak. Honeen artian ez daukagu txikinenentzat erlijinoe kristinau, gure asaben fede eta siniste katolikuban geratutia¹⁹², botarik gure artetik doe¹⁹³ zeruko hau kendu edo gitxijenez ilundu gura euskubeenak¹⁹⁴. Erlijinoe honetako misterijo, agindu eta sakramentubak gure herritarrak jakin daijezanen¹⁹⁵ gurarijak hartuerazo deust, eurak ahal daidan¹⁹⁶ argijen azalduteko lana. Li-

¹⁷⁹ zeukaten hauek. ¹⁸⁰ gizataldea, soldadu-taldea. ¹⁸¹ kanoi. ¹⁸² Gudu txikiekin. ¹⁸³ Artean, anartean, bitartean. ¹⁸⁴ prestuez, prestutasunik gabeko. ¹⁸⁵ zitzaionean. ¹⁸⁶ Igantzi (Nafarroa). ¹⁸⁷ Azkaine. ¹⁸⁸ Gorentasunaganako, hots, Erregerenganako. ¹⁸⁹ kartsu, sutsu. ¹⁹⁰ jaso, goratu. ¹⁹¹ dizkiguten. ¹⁹² irautea. ¹⁹³ dohain. ¹⁹⁴ digutenak. ¹⁹⁵ ditzaten. ¹⁹⁶ dudan.

buru honetantxe dauka euskeraz berorrek hainbat lan, neke, izerdi, gaubela, ibilera eta hainbat herijotzako peileburuz zaindu daben legia. Berorri opa deusat¹⁹⁷. Ziur nago gogo on eta borondate osuagaz hartuko deustala, izanik herritar eta auzo baten iskinija¹⁹⁸, egonik eskribidurik berorren gurasuandik ikasi eta berbaz hasi zanian euki eban euskeran, eta izanik bere geija¹⁹⁹ umetxutatik ikasi, bizi guztijan sinistu eta berorren ondasun, zorion eta onrari handijenentzat euki dabena.

Berorren egintza edo obretan adierazo dau, ze maite izan daben liburu honetako ikasbide edo doktrina kristinauba; bada ez bakarrik zaindu dau berorren ezpata errutsubagaz²⁰⁰ galdu gura izan ebenen arerijuak gandik, baita hartu bere dau argitara aterateko ardura eta moduba. Eskribidurik neukan, baina fraile pobre bat izanik ez neukan zegaz moldez ifini²⁰¹. Ez eban ondo entzun moldian ifini edo inprimietan ez bazan, zala zegaz ez egualako, nun prestasun eta prestutasunik handijenagaz abijadu zan²⁰² argitara aterateko neurriak hartzen; eta ez dau atseginik euki moldepien ikusi artian. Bero-rigaitik izan ez balitz, bildur izateko zan, ilunian geratuko zala liburu honetan ifini dodan lan guztija. Badauka euskeriak bere hizkунian²⁰³ ifiniriko ikasbide edo dotrina hau; badauke²⁰⁴ arimazain euskaldunak nundik predikadu hemen dagozan berbaldijak; badauke gure herritarrak nun irakurri hemen daguean ikasbide edo doktrinia. Berorri zor deutse²⁰⁵. Jangoikuak bere bedeinkazinoe ugariz bete dagijala²⁰⁶ egintza on honen sari eta betiko dohatsu egin dagijala. Halaintxe itxaroten dau eta hauxe dago beti erregututen Jaunari.

Eskumunakaz, berorren zerbitzaile ontartu²⁰⁷ eta kapeilau guztiz gogotsu.

Fr. Pedro Astarloa

¹⁹⁷ diot. ¹⁹⁸ eskaintza, ofrenda, opatzea. ¹⁹⁹ gaia. ²⁰⁰ adoretuaz, kemen-tsuarekin. ²⁰¹ ez neukan zerekin inprimatu, ez nuen dirurik inprimatzeko. ²⁰² *Ez eban (...) abijadu zan (...)*: hau da, entzun bezain laster inprimatzen ez bazen zela zerez, zerekin, ez zegoelako, prestasun eta prestutasun handienarekin hasi zen (...). ²⁰³ hiz-kuntzan, lengoaian. ²⁰⁴ badaukate. ²⁰⁵ diote. ²⁰⁶ zaitzala (berori). ²⁰⁷ me-sedet, faboratu.

B. PROSA SAIAKERAZKOA

1. JOANES ETXEBERRI SAKAKOA (1668-1749)

Joanes Etxeberri, Sarakoa, 1668aren inguruan jaio bide zen. Ez da data ziurra, baina bai egiantzekoa, 1748ko Azkoitiko Udalaren dokumentu batean aipatzen baitzen (Etxeberriren sendagile lanetako erretiroaz zihardutelarik) laurogei urte baino gehiago zituela orduan. Ziur da Saran izan zela bataiatua, Axularrek bere gomendioan eduki zuen bataiarrian.

Hautzaroa Saran egin zuen, *Lekuberri* izeneko etxean. Jesuiten eskoletan egin zituen gaztetako lehenengo ikasketak, baina ez da ezagutzen non. Orduko jesuiten ikastetxeen artean, Pauekoa zen Saratik gertukoena, eta oso litekeena da Joanes Etxeberri han ikasia izatea, baina orain arte ez da aurkitu hori ziurtatzen duen dokumenturik. Joanes Etxeberri Sarakoaren bigarren ikasle garaiari buruzko datuak ziurragoak dira. Garai hartako ikasketa-curriculum ohikoaren arabera, lehen gradua *liberalium artium magister* zen, eta, 1694ko agiri batek dioenaren arabera, Okzitaniako Tolosako Unibertsitatean lortu zuen Etxeberrik maila hori, horren egiaztagirizuzenik aurkitu ez den arren. Bigarren gradua batxilerrarena zen, eta 1694ko agiria da Etxeberrik hori Tolosan eskuratu zuela erakusten duen froga zuzena. Hirugarren gradua, lizentzia eta doktoregoa, dena aldi berean eskuratu ohi zen; 1696. urteko dokumentu baten arabera, Okzitaniako Tolosako Unibertsitateko ikaslea zela dioenez, pentsatu behar da gradu hori eskuratu bidean zela unibertsitate hartan. Edozelan ere, Etxeberrik hogeita hamar urte inguru bide zituen mediku lanetan hasteko gertu izan zenerako.

Etxeberri Sarakoa Okzitaniatik Euskal Herrira itzuli zen ikasketak amaitu ondoren. Katalina Isasgarate Sarako alabarekin ezkondu zen (1718a baino lehen) eta bost seme-alabaren izenak ezagutzen dira: Agustin, Maria Magdalena, Katalina, Margarita eta Rosa. Agustin semeak mediku-ikasketak egin zituen, eta lehenbizi Mutrikuko medikua izan zen (1726tik 1754ra) eta gero Debakoa.

Jaiotzez eta harrotasunez lapurtarra izan arren, bizitzaren parterik handiena Lapurditik kanpo egin zuen, baina beti hara begira. 1713an Saran bizi zen, baina Berako sendagile-lanetan ziharduen; 1716an ere oraindik Berako sendagilea zen, baina ordurako han bertan bizi zen; 1722an Hondarribira aldatu zen, hango sendagile izateko; lau urte baino ez zuen iraun hor ere, eta 1726tik aurrera Azkoitian izan zen lanean. Idazlearen heriotza-agiria ez da ezagutzen, baina zalantzarik gabe esan daiteke 1749an hil zela, Azkoitian segur aski.

Etxeberriren lanak bi bidetatik ezagutzen dira. Batetik, Zarauzko Esquiz-kribua (horrela deitu zaio Zarauzko frantziskotarren komentuan aurkitu zela-

ko xx. mendearen hasieran), autoreak bere eskuz idatzia, bi zutabetan, euskaraz eta latinez. Zarauzko autografo horretan orrialdeak zenbakituta daude, eta lehenengoa 23.ean hasten denez, garbi dago gutxienez 11 orri galdu direla aurretik (eta besteren bat atzetik). Eskuizkribuan bi lan daude, elkarri lotuak baina bereziak: *Eskuararen hatsapenak* (prosa-lana) eta *Eskual Herriari eta eskualdun guztiei eskuarazko hatsapenak latin ikasteko* (gramatika-liburua). Julio Urkixo euskalariak 1907an argitaratu zuen lehenbizikoz bi lan horietako euskarazko parte, autoreari buruzko informazio zehatzarekin; latinezko parte are luzaroagoan izan zen lo Zarauzko Eskuizkribuan, Gidor Bilbaok 2015ean argitaratu arte. Etxeberri bera bizirik zela, liburu bat argitaratu zuen Baionan, 1718an: *Lau-urdiri gomendiozko karta edo gutuna*, euskaraz hutsez idatzirik prosa-lana.

Eskuizkribuari dagokionez, esan daiteke 1712an idatzi zuela Joanes Etxeberri Sarakoak euskal lanaren bertsio bat behintzat. 1716an hasirik, Zarauzko Eskuizkribuan kopiatu zuen bertsio hori, ezkerreko zutabea; kopiatu ahala zuzenketa batzuk egin zituen. Edozein kasutan ere, lana erabat amaiturik zegoen 1718rako, *Gomendiozko karta* argitaratu zuenerako, baina eskuizkribua osorik bukatutakoan, behin eta berriro itzuli zen Etxeberri eskuizkribua hobetzera; 1722az geroztik ere lan horretan ziharduen. Idazketa-itzulpenari dagokionez, dirudienez, gehienetan euskarazko zutabea idatzi zuen Etxeberri lehenengo, baina ez zuen eskuizkribu osoko euskarazko zutabea idatzi, baizik eta zatika-zatika. Euskarazko zutabeko zati bat idatzi ondoren, horren latinezko ordaina moldatzen zuen; gero, berriro euskarazko zati bat, eta ostera horren latinezko ordaina, behin eta berriz. Euskarazko zutabea, gainera, itxuraz amaituagoa da latinezkoa baino.

Edukiari dagokionez, xvi eta xvii. mendeetan beste hizkuntza batzuek ere ekindako bidetik, hiru osagaiz osaturiko proiektua da Etxeberri Sarakoarena: saiakera-lanak (literaturaren alorrean kokatuko lirakekeenak), gramatika-lana eta lexikografia-lana. Hemen, soilik literatura lanez gorpuzturiko lehenengo osagaia interesatzen den arren, ezinbestekoa da beste biak ere aipatzea, proiektu osoa ulertzeko.

Etxeberriren proiektuaren hiru oinarriak banan-banan aztertzen hasita, saiakera-lanetan bi izenburu aipatu behar dira. Lehena, goian adierazi den moduan, bi zutabetan idatzia (euskaraz eta latinez), *Eskuararen hatsapenak* izenez izendatuko da (*Laburdiri eskuararen hatsapenak* eta *Eskuararen etorkia* ere erabili dira liburu horren berorren izenburutzat). Saiakera-lan horretako azkenengo bi atalek (“Eskual Herriko gazteruari” eta “Irakurtzaileari”) lotura handia dute, generoari dagokionez, Etxeberriren bigarren saiakera-lanarekin: *Lau-urdiri gomendiozko karta edo gutuna* (Baiona, 1718) bere lan osoaren

eta asmoen aurkezpen gisakoa da, eta, zentzu hertsian, ordurako idatzirik zeukanaren gomendiozko karta. Ezaguna da Lapurdiko Biltzarrari aurkeztu ziola lana, gutxienez bi bider, dirulaguntza eske (1721-1725 tartean lehenbizikoz, eta 1727an ondoren); Etxeberri ezezkoa jaso zuen bietan.

Gramatika-lana da proiektuaren bigarren oinarria; hori ere Zarauzko Eskuizkribuari esker ezagutzen da, eta Julio Urkixok argitaratu zuen 1907ko liburuan (zutabe bikoitzean idatziriko zatietan latinezkoa kenduta). Latin-gramatiketan argitaratu ohi zenaren lehenengo atala da *Eskual-Herriari eta eskualdun guztiei eskuarazko hatsapenak latin ikasteko* izenarekin eskaintzen dena; *rudimenta* edo *hatsapenak* dira, funtsean orain morfologia esaten zaiona; izenburuan bertan dioen bezala “lehenbizirik izenen deklinazioez eta berboen konjugazioez, azkenean izenari eta berboari dagozten gauzak”. Liburu horrek harrera ona izanez gero, aurrerago latin-sintaxia “eta bertze gainerako Gramatikari dagozkan gauzak” idazteko asmoa zuen Etxeberri, *Gomendiozko karta*-n zioenaren arabera.

Azkenik, berriro ere *Gomendiozko karta*-n autoreak aitorturikoari esker, gauza jakina da Hiztegi Laukoitza (euskara-latina-frantsesa-gaztelania), proiektuaren hirugarren oinarria, moldatzen hasia zela Etxeberri Sarakoa 1712a baino lehen, gramatika idazten hasi baino lehen, hain zuzen: “hasi nintzen eskuaraz, latinez, frantsesez eta espainolez hiztegi baten moldatzen”. Zoritxarrez ez da hiztegi horren alerik ezagutzen, Sbarbi-Urkixo Eskuizkribua izenarekin ezagutzen dena ez baita Etxeberri Sarakoaren eskuak idatzia, XIX. mendekoa baino (besteak beste Fleury Lécuse irakasleak 1826an argitaraturiko hizkuntza-liburuaren zordun baita).

Zein dira Etxeberriren proiektuaren helburuak? Etxeberri berak argi dio munduko hizkuntzak (“zenbait hizkuntzaren parte bederen”) ikasi behar dituzten euskaldunek lehenbizi latina ikas dezaten prestatu zuela bere lana; horra hor lanaren lehenengo helburua. Funtsean latina euskaraz eta euskaratik abiatuta ikasteko eskuliburua da *Eskuarazko hatsapenak latin ikasteko*, bere garaian erabiltzen ziren beste eskuliburu batzuen antzera idatzia. Bestalde, bigarren helburu gisa, euskaraz idaztera bultzatu nahi du eta horretarako laguntza eskaini. Horretan ere, jakina, ez da aitzindari, hain zuzen XVII. mendearen bigarren zatian kokatzen baita Frantzian latin-gramatika praktikoetatik abiatutako gramatika translinguistikoen loraldia. Baina bi helburu horiek, jakina, gramatikarentzat eta hiztegiarentzat balio dute, eta ez *Eskuararen hatsapenak* prosa-lanarentzat. Gramatikaren aurrean ezarritako saiakerak frogatu nahi du euskarak beste hizkuntzek bezainbeste balio duela, eta apologia itxura hartzen du, euskarari zor zaizkion laudorio eta abantailak erakutsi gura izan baititu lehenbizi, ez xehero, baina bai gaingiroki eta pa-

saiaz bada ere. Etxeberri Sarakoak ez du inoiz erabili, jakina, “apologia” hitza. Nahita hartu da hemen, halere, inolako zentzu gutxiesgarririk gabe, XVI-XVII-XVIII. mendeetako lanen ildo batean kokatzearen. Etxeberri berak erabiltzen duen termino erretorikoa *encomium* da, euskaraz “laudorioa”. Azpiataletako baten izenburua aski gardenara da edukiaren inguruan: “Eskuara hizkuntza zaharra, zuhurra, antzatsua edo artifiziotsua, garbia, noblea eta bertze hizkuntzetarik etorkirik gabekoa da”.

Baina norentzat idatzia da apologia edo *encomium* hori? Gramatika-lana euskaldunei zuzendua zen zalantzarik gabe, latin-gramatika horrek euskara baitu komunikazio-hizkuntza (eta, gainera, ez baitzuen inolako balio gehigarririk atzeritarrentzat, garai hartan salgai zirenen aldean). Hiztegia ere euskaldunei zuzendua zen, sarrerak euskaraz baitziren. *Eskuararen hatsapenak* elebidunaren kasuan, ordea, ustez, euskarazko zutabeak euskaldunei zuzenduriko proiektu osoa biribiltzen du, eta latinezkoak atzeritarrentzako leihoa zabaltzen du. Izan ere, oso gogoan ditu Etxeberri Sarakoak biak, hala euskaldunak nola arrotzak, ondo baitaki bien aurrean frogatu behar duela euskararen balioa. Ezagutzen ez dutena azaldu eta erakutsi behar zaie atzeritarrei; euskaldunei, dakitenaren eta daukatenaren kontzientzia esnarazi behar zaie.

Eskuararen hatsapenak prosa-lanaren egiturari dagokionez, esan behar da lau galderen arrazoibide eta frogabide zientifiko eta logikoak (Aristotelesek azaldu eta gero Tomas Akinokoak erabilirikoak) egituratzen duela liburuxkaren erdia inguru; horrek esan nahi du, euskararen balioa frogatu gura duen lanean, metodo zientifikoaren lanabesak erabili dituela, pentsaturik ondorio zientifikoek bermea izango dela frogatu gura duenaren bermea; hots, euskararen balioa egia eztabaia daezin gisa frogaturik utziko duela, XVI-XVII. mendeetako idazleek beste hizkuntza batzuekin egin zuten bezala (López Maderak eta Ambrosio de Moralesek, adibidez, gaztelaniarekin). Ondoren, dirudienez, Joanes Etxeberri Sarakoak, liburu horretan, bilduma gisa bildu zituen ordura arte idatziak zituen prosa-lanak, denak ere euskararentzat eta Euskal Herriarentzat laudorio-emaileak, aurrekoarekin jarraipen diskurtsibo esturik gabe. Horrela ulertzen dira hurrengo atalak: “P. Axular, Sarako errotera, eskuarazko autoretarik hautuena eta famatuena”, “Sarako eskuara Eskual Herri guztian estimu eta ospe handitakoa da” eta “Eskualdun eskuararen arbuia tzaileak, berak dira arbuia garriak”. “Eskual Herriko gazteriar” atalak are autonomia handiagoa du, eta, erretorikaren ikuspegitik, *laus litterarum* ‘letren gorazarrea’ litzateke, Espainian XV eta XVI. mendeetan landuriko tradizio baten ildokoa. Azkenik, “Irakurtzaileari” atala *laus Cantabriae* ‘Euskal Herriaren gorazarre’ erakoa da, baina aldi berean, epilogo gisako funtzioan, osotasuna ematen dio bildumari, aurreko guztiarekiko jarraipen diskurtsiboa berreskuratuz.

Gomendiozko karta-ren bitartez, Lapurdiren itzalaren azpian ezarri nahi du Etxeberri Sarakoak bere lan osoa; gainera, lan horretan azaldu dituen hizkuntza-ideiak *Eskuararen hatsapenak*-en azaldukoen atarikoak dira, hor agertzen den hizkuntzaren inguruko hausnarketa bestearen aurretikoa baita, hizkuntzaren inguruko mundu osoko gogoetetan eta hizkuntza-ideien historian izan den bezala: herri-hizkuntzen laudorioak aurretik behar duen bidea da Babeletik Mendekosterakoa, eta hori da hain zuzen Etxeberri *Gomendiozko karta*-ren lehenengo hiru laurdenetan egin duena; orrialde horietan ez dago euskararen aipamenik edo euskararen inguruko hausnarketarik, mintzoaren izaera eta jatorriari buruzkoa baizik; liburuaren lehenengo partean erakutsi du mintzoa beharrezkoa dela, hizkuntzen aniztasuna nekea dela, eta, Mendekostek garai baterako soluziobidea ekarri duen arren, orain ezinbestekoa dela “zenbait hizkuntzaren parte bederen” ikastea; bigarren partean erakutsi nahi du horretarako beharrezkoa dela lehenago norberaren herrikoa (Etxeberriren kasuan euskara) ikasi, jakin eta aitzinaraztea.

Prosa-lanaren idazte-prozesuan erabilitako tresna eta ereduak dagokienez, frogatuta dago baieztapen erretorikoa baino zerbait gehiago dela Etxeberriren “ez dut jeusik neure baitarik ekarri, ez eta ere autoretan kausitzen ez den gauzarik izkiribatu” esaldia, hala prosa-lana idaztean nola gramatika-lana taxutzean benetan erabili baitzituen beste autore batzuen liburuak eta bildumak prosa-lanerako *inventio* edo asmatze-lana errazteko tresna gisa. Dirudienez, Etxeberriren mahaian leku berezia izan zuen Bernardo Aldreteren *Del origen y principio de la lengua castellana o romance que oi se usa en España* liburuak. Ez da pentsatu behar, ordea, Etxeberri Aldreteren hizkuntza-idea guztiak beretzat hartu dituenik; liburuaren kontzeptua bera da, seguruenik, Etxeberri liluratu duena eta “nik halako bat egin nahi dut euskararentzat” pentsatzera eramán duena. Eginkizun horretan, behar izan duena hartu du hitzez hitz, behar izan duena egokitu du, eta behar izan duena eraldatu.

Axular (*Gero*), Oihenart (*Notitia utriusque Vasconiae*) edo Francesc Dassió (*Epitome in Erasmi Copiam*, Valentzia, 1548, 3. edizioa) eta beste autore batzuekin ere antzera jokatu du, baina ez hain funtsezkoak diren zati eta gaietarako. Horien liburuetako zati luzeak hartu ditu bere prosa-lana betetzeko, eta horien liburuetako aipuak erabili ditu halakoen bila jatorrizkoetara edo bestelako bildumetara joan beharrik ez izateko, baina beste maila batean kokatu behar da autore horien ekarpena: asmatze-lanerako tresna soilak dira, liburuaren kontzeptu nagusiarekin loturarik gabeak.

Asmatze-lanerako tresnak dira, orobat, *enciclopedia rinascimentali* (1598an hasirik argitaraturiko Joseph Langeren *Florilegii magni seu polyanthae floribus novissimis sparsae libri XX*, edo 1565eko Theodor Zwinge-

rren *Theatrum Vitae Humanae*, adibidez) deitu diren latinezko erreferentzia-lanak, XVI-XVII. mendeetan Europa osoan zabaldu eta erabilitakoak. Baita herri-hizkuntzetan idatziriko hiztegiak ere (Louis Morériren *Le grand dictionnaire historique*, Ivigne Broissinièreren *Dictionnaire théologique, historique, poétique, cosmographique et chronologique*, edo Sebastián de Covarrubiasen *Tesoro de la lengua castellana o española*). Azkenik, bestelako bildumak ere erabili bide zituen. Patrologiako autoreetarako, adibidez, *Biblioteca Veterum Patrum*.

Estiloari dagokionez, ezaugarri bi nabarmentzen dira. Batetik, XVII. mendeko lehenengo erdiko jesuiten erretorika aztertzean deskribatu izan den aipuen erretorikaren (“rhéthorique des citations”) eragina: testua antzinateko eta kristau-jakintzako autoreen aipuz osaturiko mosaiko bat da, baieztapen oro jantzi behar baitu aipu erudituz. Bigarren ezaugarria Axularren eragina da: oso periodo luzeak erabiltzen ditu, are Axularrek baino luzeagoak, eta sinonimo-pilaketa maite du.

Testuen jatorrizko iturriak: Joanes Etxeberri, *Escuararen hatsapenac* eskuizkribua. Zarauzko frantziskotarren komentuko artxiboa, “Caja nº 55-3” / *Lau-urdiri gomendiozco carta edo guthuna*. Baiona: Mathieu Roquemaurel, 1718.

Bertsioaren oinarria: Joanes Etxeberri, *Escuararen hatsapenac* eta *Lau-urdiri gomendiozco carta edo guthuna*, in Gidor Bilbao Telletxea, 2006, *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa*. Bilbo: UPV/EHU, Doktore-tesia, 52-55, 74-100 eta 329-352.

<http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf>

Atalaren sarrerak eta oin-oharrak: Gidor BILBAO

Eskuaren hatsapenak

P. Axular, Sarako errotoa, eskuaren autoretarik hautuena eta famatuena (zatiak)

Atal hau aski autonomoa da *Eskuaren hatsapenak* liburuaren barruan. Euskararen balioa frogatzen duten lau galderen ondoren, nolabaiteko bikotea osatzen du “Sarako eskuara Eskual Herri guztian estimu eta ospe handitakoa da” atalarekin batera, bere herriari eta herrikideari omen eginez.

Etxeberriren idazkuntzan ohikoa den egitura du: hainbat arlotako adibideak, konparazioak eta etsenpluak azaldu baieztapen unibertsal baten alde (kasu honetan, gidariaren beharra), gero bere interes zehatzeko kasua azaltzeko (oraingoan, Axular dela euskarazko autore eredugarria).

Testu honetan, zenbait aipu Bibliakoak edo Eliz gurasoenak dira, baina ez da pentsatu behar Etxeberri jatorrizko liburuetan bilatuko zituenik aipu egokiak, baizik eta hartarako erabili ohi ziren erreferentzia lanetan, zeinetan gairik gai antolaturik eskaintzen baitziren aipu egokiak (adibidez, “gidaritzak” gaiaren inguruan) Bibliatik, Eliz gurasoen liburuetatik, antzinateko poeten lanetatik, filosofoen esanetatik... hartuak. Horietako bat da, hain zuzen, zati honetan aipatzen den Pierre Bercheurere *Reductorium morale* (1355).

P. Axular, Sarako errotoa, eskuaren autoretarik hautuena eta famatuena

1. Zein nezesario den egiteko guztietan aitzindari eta gidari on baten eta behar bezalako buruzagiaren izatea, egiaz ez da gaitz aditzera emaita. Zeren batbederak baitaki gauza guztietan behar dela aitzindari edo gidari on bat, bide onerat gidatua eta ongi gobernatua izaiteko. Bertzela, maiz eta gehienean, egitekoak makur eta errebulu¹ ibiliko dirateke, hala nola ibiltzen ohi baitira zurtz² triste jabegabeen egitekoak, eta untzi pilotu gabe galdu ordean³ dabilzanak. Halatan, bada, gure eskuara zurtz jabegabeko eta, hainbertze mendez mende, arrokapean, itsaso eta uhinpean galdu ordean bezala dabilan hunentzat, nahi nuke bilatu aitzindari eta buruzagi on bat, bakarra.

Erran dut bat, eta hura bakarra, zeren asko orduz ainitz aitzindari eta buruzagiren izatea baino hobe bailizate osoki batere ez izatea: *Conquassabit capita in terra multorum* (Ps. 109). Aitzindari eta buruzagi ainitz den lekuan, behin ere ez da enkontru onik; aitzitik, han kausitzen eta izaiten ohi dira nahastura, gudu eta eskatima⁴ franko. Handik dio Izkiribu Sainduak ere:

¹ desbideraturik, bidetik irtenda.

² umezurtz.

³ galtzeko zorian.

⁴ liskar, eztabaida.

Omne regnum in se divisum desolabitur (Luc. 11, vs. 17). Hargatik, beraz, aitzindaria edo buruzagia behar da izan, lehen erran dudan bezala, bakarra, baina hura ona eta behar bezalakoa.

2. Ordena miragarri hau kausitzen da hala gauza naturazkoetan nola arzoinezkoetan, bai halaber izpirituzkoetan ere, zeina Bonaventura Sainduak deitzen baitu Jainkoaren probidentzia: *Voluntas Dei ratione regulata, dicitur providentia* (S. Bonavent., in opusc. tom. 1, c. 9).

3. Ezen kontsidera badetzagu urpean eta itsasoaren hondar beheketan igerika dabiltzan arrainak, bai halaber lurraren gainean bizi diren animalia bestiak, eta airearen erregione goretan hegaldatzen diren hegaztinak, hek berek erakutsiko darokute⁵ ordena hau hagitz nezesario eta konbeni dela, zein-nahi den muetetan. Ezen Isidoro Sainduak eta Solinok erraiten dute, perla maxkorrek bere arteko zaharrena aitzindaritzat eta gidaritzat hautatzen dutela halako gisaz non tropa eta aralde⁶ bakotzak baitu bere aitzindaria, kapitaina eta buruzagia, zein-nari guztiak jarraitzen baitzaizko; eta, baldin fortunaz aitzindari harenganik apartatzen eta errebelatzen badira, dohakabeki galduak gelditzen direla.

4. Gisa berean dio Aristotelesek ere, daufin⁷ kumeak multzuka eta trope-laka dabiltzala. Baina Pliniok dio zahar bat behin ere ez zaiela falta gidaritzat. Baleaz ere kontatzen da bista faltatzen zaioela, zeren gizentasunak begiak tapatzen baitiotza⁸, eta, orduan, bertze arrain batek, eskutik balerama bezala, gidatzen duela. Nork itsas hondarreko arrainei eman ote diote eskola hau? *Tua autem, Pater, providentia gubernat* (Sap. 14, vs. 3). Aita, zure probidentzia miragarri eternitatekoak.

Lertsunek⁹ ere, bere jornada luzean, bat hartzen dute gidaritzat, Borcorio-sen erranaren eredura (in *Reductorio morali*, lib. 7, c. 39). Erleek ere hautatzen dute bere agintaria eta erregea, zeina handirozki errespetatzen, zerbitzatzen eta ohoratzen baitute. Hargatik filosofoek erran zuten: *Opus naturae esse opus intelligentiae*. Naturelezaren obra zuhurtziaren obra dela.

[...]

6. Beraz, ordena eder hunen arauera, arzozin dut nik ere aitzindari eta buruzagi bat gure eskuararentzat bilatu nahi izatea. Ordea, nor erranen dut dela nik orai hemen bilatzen dudan aitzindaria eta buruzagia, baizik P. Axular, gure erroter famatua eta ospe handitako hura?

⁵ digute. ⁶ talde. ⁷ izurde. ⁸ baitizkio. ⁹ "Lertsun": kurrilo mota arruntena, gorputzeko lumak hautsaren kolorekoak, buru aldekoak gorri-beltzak eta isatsekoak motots antzera dituenak (*Grus grus*) (EH). Garza (gazt.); héron (fr.).

Egiazki, Eskual Herrian hau da bakarra, hanbat autoreen liburuetan zauntzan¹⁰ gauzak arantzepetik aterarik bezala, eta teologiaren mami hautua bildurik, eskuaraz ederkienik argitara eman darokuna. Halatan, beraz, bade-rraket¹¹ eskuarazko autoretarik hau dela aitzindaria, buruzagia eta lehena.

7. Bainan, zer diot nik? Aitzitik badirudi, zerbait ere moldez eta arrozoi-nez, gradu orai aipaturikako hauk guztiak hunen baitan bilduak eta juntatuak bezala kausitzen direla. Baldin Aristoteles bada munduko jenden artean hain famatua eta ohoratu, bai halaber filosofo altoek¹² bere buruzagi eta autor printzipalenarentzat hanbat errespetatzen ohi dutena, zeren izkiribatu duen filosofia bat, gauza naturazkoez tratatzen duena, arrozoin gehiagorekin, bada, Axularri zor zaizko gradu, ohore eta buruzagitasun hauk.

Zeren hunen filosofia (*De non procrastinanda poenitentia*) baita hagitx zuhurragoa eta seguragoa, ez gauza naturazkoez eta lurrekoez, bainan bai naturalezaz goragokoez tratatzen duena. Non handikan segitu baitu Dotor Aingiruaren eskola eta eginbidea, eta denbora berean merezitu du deit dadin Eskuararen eta Eskual Herriko Eskualdun Dotor, Aingirua bezalakoa.

[...]

¹⁰ etzanik ziren, hots, idatzirik ziren. ospetsuek.

¹¹ erran dezaket.

¹² altuek, gorenak,

Eskualdun eskuararen arbuiatzaileak, berak dira arbuigarriak (zatiak)

Eskuararen hatsapenak liburuko atal hau, lan osoaren egituran, euskararen balioa lau galderen arrazoibide zientifiko-logikoaz frogatutzat eman ondoren dago kokatuta. *Gomendiozko karta*-ko azken partean egin duen moduan, hemen ere hiztunaren gain jartzen du hizkuntza ikasi, landu eta aitzinarazteko ardura.

Ohi bezala, konparazioz hasten eta amaitzen du aurkezpena, gutxiespena nondik sortu ohi den erakusteko. Kanpotarren mespretxuaren adibide gisa, Juan de Mariana teologo eta historialaria aipatzen du (*Historia de rebus Hispaniae XXV libri* liburuko aipu ezagun batekin), baina kanpotarrak baino kezkaragiagoa eta larriagoa iruditzen zaio euskaldunen axolagabekeria eta ezjakintasuna. Mundu osoan bere herriko hizkuntzari amodioa erakutsi diotenetsenpluak aurkezten ditu, eta horien aurrean kontrajartzen sorterriko hizkuntza (euskara) ez dakiten euskaldunen ergelkeria.

Hemen eta liburuko beste pasarte batzuetan, iduri du Etxeberri goi-ikasketadun euskaldun jakin batzuk dituela gogoan, euskara zaintzen ez dutelakoan, baina ez dago datu zehatzagorik jakiteko ea nori buruz ari den.

Eskualdun eskuararen arbuiatzaileak, berak dira arbuigarriak

1. Bi arrozoinenez, ordinariozki, gauzak mesprezatzen ohi dira: edo dela hekien¹ baliostasuna ezagutu gabez, hala nola urrea eta zilarra, lupean dau-deino², baitira oinpean ostikatuak, lur puska batez baino gehiago hetaz estimurik egiten ez delarikan –baina, ongi preparaturik bere garbitasunean ezar ditezinean³, mundu guztiak du estimu handi hekintzat⁴–; oraino⁵, bertze alde, mesprezatzen dira gauzak, noiz eta ere naro eta frankian baitabiltza⁶.

2. Hau bera gertatzen da, bada, hemen ere. Ezen, eskuara delarikan Babiloniako dorretik ilki ziren hizkuntza hautuenetarik bat, eta Eskual Herrian ardurakotzat⁷ dabilana, guztiarekin ere, egun kausitzen⁸ da arbuiatua eta mesprezatua bi jende araldez⁹: batzuek dira eskuararik ez dakitenak, eta bertzeak, eskualdun, Eskual Herriko ume, eskuararen jakiteko obligazino dutenak.

3. Lehenbizikoek arbuiatzen eta mesprezatzen dute gure eskuara mintzoaren habarrotsetik edo hitzen soinutik, zeren hekien beharriari¹⁰ estrainio edo arrotz eta irrigarri iduritzen zaizkon eskuarazko hitzak. Marianak ere

¹ haien. ² lurpean dauden bitartean.

nean. ⁴ haientzat. ⁵ orobat, baita ere.

ritasunean dabiltzanean. ⁷ ohikotzat.

¹⁰ haien belarriari.

³ ezar daitezenean, ezartzen diren.

⁶ noiz (...) baitabiltza: naro eta uga-

⁸ edireten, aurkitzen.

⁹ taldez.

hargatik erran zuen: *Soli Cantabri linguam hactenus retinuerunt rudem et barbaram, cultumque abhorrentem.*

4. Ordea hau da arrozoin hagitz flako bat eta berenez indarrik gabekoa, ezen, lenguaia baten arbuiaitzeko aski balitz batbederari¹¹ hizkuntza arrotzetako hitzak estrainio eta irrigarri iduritzea, dudarik gabe hizkuntza guztiak liratzeko arbuiaitzekoak. Zeren, eskualdunari ere estrainio eta arrotz iduritzen baitzaizko bertze hizkuntza arrotzetako hitzak, hala nola batzuei iduritzen baitzaizte estrainio direla eskuarazkoak. Ordea, zein-nahi hizkuntza arrotz ikasi dugun ondoan, egiten gara hartara, egundainotik eta beti hartan etorriak eta ohituak baikine bezala.

Eta, nola arbuio molde hau heldu baita arrotz-kalean¹² eta usaia faltatik¹³, halatan erran ditekete mesprezio suerte hau barkakizun dela, eta, oraino, hanbatenaz barkakizunago zenbatenaz ere eskualdun eskuararen jakiteko obligazinoa dutenen enorantzia eta arbuioa baitira hobenduriagoak¹⁴. Zeren hurkoetarik heldu den arbuioa eta bidegabea sentikorrango eta ukigarriago baitira, ezen ez jende arrotzetarikakoak. Profetak ere hargatik erran zuen: *Quoniam si inimicus meus maledixisset mihi, sustinuissem utique* (Ps. 54). Etsai batenganik zernahi sofritu nukeen. Baina adiskidetarik, hurkoetarik eta beretarikako laidoak eta bidegabeak, nork ez daki zein mintki¹⁵ errezibitzen diren? Ezen badio Suetoniok ere, Julio Zesarri bere etsaiak hiltzera joan zitzaizkonean, eta hil izan baitzuten hogoi eta hirur traketa kolpez¹⁶, nihortaz ere ez zuela erakutsi hanbat sentimendu nola Marko Brutoz, zeina, bere seme propiala izan bailu bezala, hagitz maitaroki hazi baitzuen; eta, hala, haren bihotz uherraz¹⁷ eta borondate gaitzaz¹⁸ miretsirik, erran zioela: *Et tu quoque, fili mi?* Eta zu ere, ene semea, ene kontra? Hanbat ontasun eta fagore egin eta ondoan, hau da zure aitari baino obligazino gehiago diozun presunari emaiten diozun pagua eta errekonpentsa?

5. Iduritzen zait egun eskuarak edo Eskual Herriak ere arrozoin handirekin erran dezakela gauza bera bere seme ezagutza gabeko hautaz, profetarekin batean, erraiten tuelarikan¹⁹ hitz hauk: *Tu vero homo unanimes, dux meus et notus meus, qui simul mecum dulces capiebas cibos. In domo Dei ambulavimus cum consensu* (Psal. 54). Hazi zaitut neure ugatz garbiaz, gidatu eta ezarri Jainkoaren lege sainduan. Bitartean zureganik ez dut errezibitzen laidorik eta arbuiorik baizik. Zu izan behar bidean ene sostengu, zu zara ene etsairik handiena eta ene ongi-eginak eskergaitzez pagatzen tutzuna²⁰.

¹¹ bakoitzari. ¹² arrotzen artetik, kanpotik. ¹³ ohitura faltatik. ¹⁴ hobendunagoak, errudunagoak. ¹⁵ saminki, era mingarritz. ¹⁶ sastakai kolpez, puñal kolpez. ¹⁷ ilunaz, asmo gaiztokoaz. ¹⁸ gaiztoaz, zitalaz. ¹⁹ dituelarik. ²⁰ dituzuna.

Ikus zazu munduko bertze jendaki guztiek nolako amodioa erakusten duten bere herriarentzat eta amak emanikako hizkuntzaren alderat. Handik ikusiko duzu batbederaren eginbidea dela sortzeak bahitzat²¹ bezala emanikako hizkuntzaren jakitea, ohoratzea eta aitzinaraztea.

6. Obligazino hau etsenpluz erakutsi darokute²² munduan izan diren jendakirik jakintsunek eta balentenek, hala grekoek nola erromarrek. Hala batzuek nola bertzek bere hizkuntza propiala denbora eta leku guztietan eginahalaz beti ohoratzen, abantailatzen eta aitzinatzen zuten, eta bertzerenez nausa²³ eta irri egiten.

[...]

10. Eredu berean, bada, nik ere erraiten diot jendaki aralde huni, ez dutela pentsatu behar eskuara hain erromes²⁴, eskas eta moldegaitza dela nola hek²⁵ uste baitute, zeren eskuarak eta eskualdunek baitakite gogora etortzen zaizten²⁶ gauzen adierazten. Nik behintzat, egia derradan, oraino ez dut ikusi ez entzun eskualdunik ezin mintzatuz gelditu dela, gogoratzen zaizkon gauzen adiarazteko hitzek eta gauzen izenek eskas eta labur eginik.

Edo, bertzela, erran behar litzateke eskuara eta eskualdunak erdi mutuak direla, zeren mintzatzean hitza faltatzen baitzaie. Eta, hala, kasu hartan behar lukete keinuz bederen adiarazteko libertatea, baldinetariak²⁷ nahiago ez badute erran mutuek ere baino oraino abilitate eta traza gutiago dutela eskuarak eta eskualdunek.

Irakur baletzate²⁸ eskuarazko autorak (Axular perpaus lanoan²⁹ eta Etxeberri jaun apeza bere kopletan), egiaz hetan kausi lezakete ea eskuarak eta eskualdunek baituztenentz³⁰ hain naroki eta frantkoki³¹ nola zein-nahi bertze hizkuntzek, izpirituzko pentsamenduen sotilki eta agudoki adiarazteko behar tuzten hitzak, izenak eta mintzatzeko manera diferentak. Eta agian orduan erran lezakete Sidoniok erran zuena: *Intelliges non tam cursum deesse, quam campum* (Sidon., lib. 4 *Epist.*). Erran dut: ez da eskuara hitzetan hain erromes nola eremuz baita eskas eta labur. Eta, hala, ez dute ez zer eskuara hobenduri³² eta faltaduri³³ egin, baina bai bere buruak, zeren diren hain lazoak³⁴ eta arta³⁵ apurretakoak, sortzeak emanikako hizkuntzaren ikasteko.

²¹ bermetzat. ²² digute. ²³ iseka, trufa. ²⁴ pobre. ²⁵ haiek. ²⁶ zaizkien. ²⁷ baldin eta. ²⁸ Irakurriko balituzte. ²⁹ prosan. ³⁰ badituzten ala ez. ³¹ oparo. ³² hobendun, errudun. ³³ faltadun, errudun. ³⁴ laxoak, zabarrak, axolagabeak. ³⁵ arreta.

11. Baldin bere baitan hausnar egiten balute, egiaz ezagut lezakete irri-garri eta laidagarri direla. Frogantzatzat ez dut nahi ekarri bertze lekukorik baizik hekien beren mintzatzeko manera astrugaitz³⁶, nahasi, maneragabe-koa; hitz bat latinez, bertzea frantsesez, bertzea gaztelaniaz edo italiano; eta, bertze gainerako ahotik ateratzen tuzten hitzez, jar zaitezke dudatzen ala diren Antipodetakoak ala Barbariakoak. Gisa hunetan, egiten dute saltsa bat, hanbat saltsakari³⁷ diferentez apaindua, eta hain zapore gaitzetakoa non munduan den sabeldarraiorik³⁸ handienari ere eman baitezoke³⁹ higuintza edo goragalea.

Bitartean, orduan, uste dute dohakabe hauk mintzo direla altokienik⁴⁰ eta ederkienik, noiz eta ere baita okasinorik handiena hetaz nausa eta irri egiteko, eta Alvaro aitonen seme godo kordobar hark latindunez erran zuen gauza beraren erraiteko: *Eheu Latini linguam propiam ignorant* (cap. 22). Ai, helas⁴¹, jendaki haukien irrigarriak⁴²! Beure hizkuntza propiala ez dakite! Mihia dute gatibu, flako eta lotua eskuaraz mintzatzeko, baina bihoaz Zizeronengana, eta hark emanen diote erremedio ona: *Quorum linguae sic inhaerent, ut loqui non possent, hae scalpello resectae liberarentur* (Cic., 2, *De Div.*). Halakoen mihiak –dio Zizeronek– lantzetaz pikaturik⁴³ sufla⁴⁴ eta zalu⁴⁵ litezke. Eta, menturaz, orduan ikas lezakete, ahotik hitzak atera baino lehen, nola mintzatu behar luten. Arnulo gizon jakintsun haren erranaren eredura: *Habere quid dicas, et scire quomodo dicas* (Arnul., *Serm. habito in Concil. Turon.*, p. 2, tom. 12, *Biblioth. Veter. Patr.*). Entseia litezke, mintzatu baino lehen, zer erran behar duten eta nola mintza jakitera eta ikastera.

Ezen ez da aitzakiarik ez desenkusarik batbederak sortzetikako hizkuntzaren ez jakiteko. Hargatik erran zuen Isidoro Sainduak ere: *Omnem autem linguam unusquisque hominum, sive Graecam, sive Latinam, sive caeterarum gentium, aut audiendo potest tenere, aut legendo, aut ex praeceptore accipere. Cum autem omnium linguarum scientiam difficilis cuique sit, nemo tam desidiosus est, ut in sua gente positus, suae gentis linguam nesciat. Nam quid aliud putandum est, nisi animalium brutorum deterior, qui propriae linguae caret notitia?* (S. Isidor., lib. 9, *Orig.*, cap. 1). Batbederak –dio– ikas detzake-la hizkuntza guztiak, edo dela greka, edo dela latina, edo dela zein-nahi

³⁶ zorigaiztoko. ³⁷ saltsa-osagai, osagai. ³⁸ sabelkoirik, tripontzirik.
³⁹ eman baitieziaioke, emango bailioke. ⁴⁰ ozenkienik, ahots ozenenez. ⁴¹ atx (mina eta nahigabea adierazten duen interjekzioa). ⁴² zein irrigarri diren jendaki hauek. ⁴³ xixtax ebakirik, mozturik. “Xixta”: medikuntzako lanabesa, ebaki txikiak egiteko erabiltzen dena, bi ahoko xafla punta-zorrotza duena (EH). ⁴⁴ arin(du), bizkor(tu). ⁴⁵ malgu(tu), arin(du).

bertze, edo mintzatzen entzunez, edo irakurriz, edo dela eskola-nausiaganik. Baina hizkuntza guztien jakitea gaitz baita, hargatik ez dela hain lazorik sorterrian sorterriko hizkuntza ez dakienik. Ezen, sorterriko hizkuntza ez dakienaz, zer erran ahal diteke, baizik bestiak baino bestiago dela? Zeren bestiek garbiki eta klarki emaiten baitute aditzera zer muetetakoak diren, batzuek janbaz⁴⁶, bertze batzuek marrumaz, bertzek arrubiaz⁴⁷, bertzek irrintzinaz, eta, finean, bertze batzuek kanta errepikaz. Xoilki gure eskualdun hauk ez dakite adiarazten nor eta nongoak diren.

[...]

15. Gisa berean, diote Klaudiok jujetasuneko⁴⁸ kargutik atera eta kendu zuela Greziako printze bat, zeren ez zeakien herriko hizkuntza latina; eta oraino ez zela hortaz kontentatu, haren izena marraturik eta borraturik Erromarren herronkatik⁴⁹ ken zezaken artean. Baldin egun etor baledi Eskual Herrira bertze Klaudio bat, zenbat kargaturik kentzeko eta eskualdunen herronkatik ateratzeko kausi ote letzake?

16. Eta, baldin orainokoan ekarri tudan arrozoinak eta presunaia handien etsenpluak ez badira aski egiaren hainei⁵⁰ sinetsarazteko, bihoaz Indietara, eta ikusiko dute hango jendek nolako amodioa ekartzen dioten bere herriko hizkuntzari. Eta, baldin biaia⁵¹ edo jornada hori luze bazaie, entzun eta sinets bezate Aita Agustin Davilak dioena: *Nunc vero tanta est ingenii eorum faelicitas, ut et Latine et Hispanice scribant nostris pueris elegantius, etc.* (lib. 1, cap. 43). Indiarrak izan arren hain izpirituz abilak, atzarriak eta harraira⁵² onetakoak, non gure arteko mutilkoek baino bokantzoskiago⁵³ latinez eta espainolez izkiribatzen baitute... Guztiarekin ere badutela bere baitarikako amodio berezi bat bere hizkuntzarentzat, eta, hura dela kausa, asko ikasiko luketenek latinez eta gaztelaniaz mintzatzen, gelditzen direla ikasi gabe, bere herriko hizkuntza ez galtzera uzteagatik.

Horra, beraz, eskualdun aralde hautaz gainerako bertze jendaki guztiak zein isuriak eta emanak diren bere sorterriko hizkuntzarentzat. Xoilki gure hertar hauk dira bakarrak, mamia dastatu gabe, axaletik bere hizkuntza arbuiatzen dutenak. Iduritzen zaie jakintsunak direla. Ordea, egundaino eskoletako berririk ikasi gabe, itxurapenezko jakintasun baten azpian dabilta guztiak hanpatuak eta airatuak⁵⁴, eta handik banitatearen goaiak⁵⁵

⁴⁶ beeka, *bee* eginez. ⁴⁷ uluz, uhuriz. ⁴⁸ epailetzako. ⁴⁹ mailatik, kategoriatik; zerrendatik. ⁵⁰ halakoei. ⁵¹ bidaia. ⁵² hartze, adimen. ⁵³ elo-kuentzia handiagoz. ⁵⁴ harrotuak. ⁵⁵ ur-lasterrak, korronteak.

berekin daramatza herrestatuak. Zeren, eskuara faltaduri eginez, nahi baitutuzte bilatu bere abantailak; erran nahi dut bere baiak⁵⁶ eta faltak eskuararen gain eginez, nahi lituzketela gorde eta estali bere enorantzia eta hutsak, hartarakotz bere usaiara eta nahi dutenera gauza guztiak itzultzen tuztelarikan.

Eta, hala, hekien hitzak eta solasak dira nahasiak eta batere bokantzarik⁵⁷ gabekoak. Hitzetik hitzera barbarismoa darie, eta, bide hunetaz, bere buruak jende xehearen artean jakintsuntzat iraganarazten tuzte. Hautaz iduritzen zait erran ditekela Bernat Sainduak dioena: *Multi multa sciunt et se ipsos ignorant* (lib. 2, *De consideratione*). Ainitzek ainitz gauza badakitela, eta bere buruak ez tuztela ezagutzen.

Eta, hala, ezagutza hau izan gabez, dabilta ergelkeria eta enoxentkeria-ketan, eta asko ordur bere buruez goragoko gauzen ondoan. Ordea, halakoez erraiten zuen Sokrates filosofo handi hark: *Furori ac dementiae proximum est suprema inquirere et aliena perscrutari, iis ignoratis quae sunt in nobis*. Geurre baitako gauzak jakin gabe gure buruez goragoko gauzen bilatzea eta gauza arrozketan⁵⁸ ibiltzea dela erokeria bat bezalatsu.

Gauza hau atso batek Tales Milesiarrari, Greziako zazpi zuhurrenetarik lehenbizikoari sotilki eta ederki eman zioen aditzera. Atso gaizoak ikusi zuen Tales gizon handi hau begiak goiti altxaturik, jeusi guardarik egin gabe⁵⁹, zeruei beha zihoalarikan, nola erori zen zulo batetara, harri batek trabaturik. Eta, orduan, diotsa: *O stulte vir, quae supra te sunt quaeris, quae vero infra te, imo intra te ipsum sunt, ignoras!* O, gizon zoro eta zentzugabea, hitaz goragoko gauzen bila habilana, eta heure azpian eta oraino heure baitako gauzak ere ezagutzen ez dituana!

A, zein abisu miragarria eta kontseilu ona! Eta ez atso gisakoa, zeren atsoek ordinariozki ez baitute kontseilu eta abisu makurrik baizik. Baina hunen erranak merezi du urrezko letrez izkiribatzea. Egiazki filosofo guztietarik altoenak eta jakintsunenak ere ez zukeen eman sententzia bat ederragoa, zeren hitz gutiz hain izpirituzki emaiten baitaroku⁶⁰ aditzera zein gauza ederra eta progotxosa den, batbederak bere buruaren eta bere baitako gauzen ezagutzea, eta gure ezagutzaz goragokoen uztea.

Hargatik, bada, otoizten tut⁶¹ gure eskualdun eskuararen mesprezatzailleak atso gaizo hunen sententzia hau gogoan ongi idukitzeaz, eta hunen eskolaz ongi baliatzeaz. Hau hala egiten badute, esperantza izanen dut, hitz arrotz

⁵⁶ akatsak. ⁵⁷ elokuentziarik. ⁵⁸ gauza arrotzak aztertzen, kanpoko gauzekin bueltaka. ⁵⁹ deusi arretarik eman gabe, ezeri kasurik egin gabe. ⁶⁰ baitigu. ⁶¹ ditut.

hortik eta hemendik ebatsirik eskuarari juntatzen diotzatenak⁶² utziko tuztela, eta eskuarazkoak bilatuko. Eta hau da batbederaren eginbidea. *Aliena concupiscere noli* –ait Cato–, *id est, tuo contentus esto*. Dio Katon zuhurak: Ez zaren bertzeren gauzen gutizios, zeureaz kontenta zaitea. Bertzela begirautzu zenternara⁶³ eror ez zaitez, Tales ustekabeen erreka bezala.

[...]

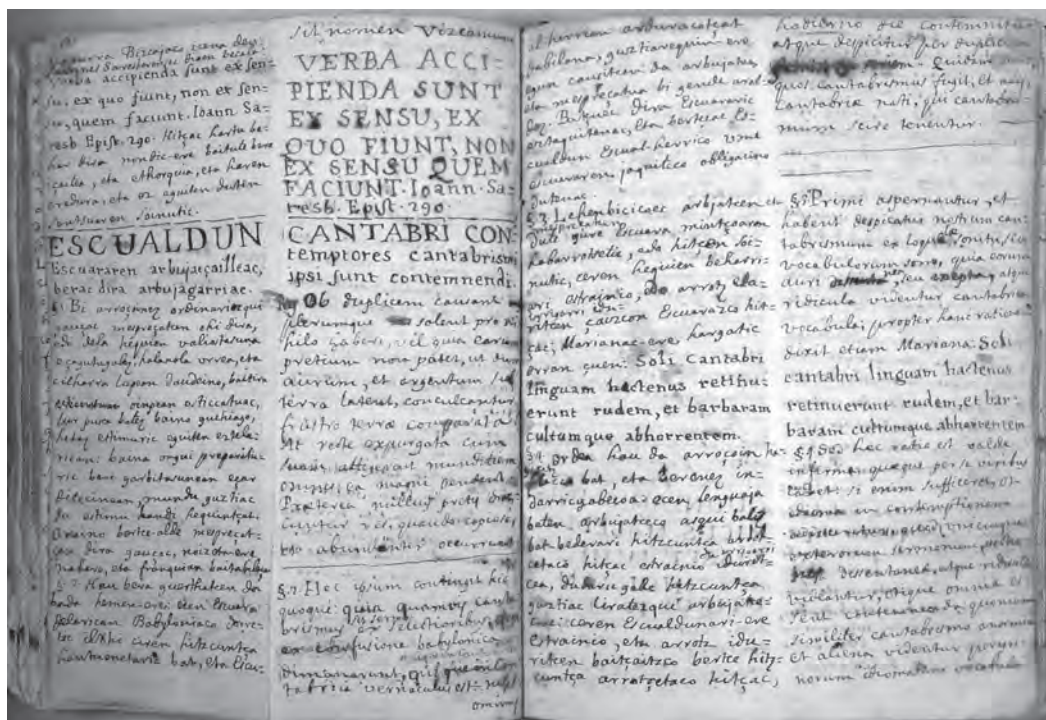
19. Orain iduritzen zait aski garbiki mintzatu naizela, baldin gure hertar hau gauza onik egin nahi balute. Eta, hauk hunela entzun eta aditu ondoan, gelditzen badira bere teman eta hisian⁶⁴ gogortuak, deituko dut hekien kontra Agustin Elizako dotor saindu handi hura, zeinak erranen baitaroku: *Pertinacia in opinionibus et sentiis propriis per quam quis non est paratus corrigi, damnabilis et vix sanabilis est praesumptio, imo cuncta turbat et perdit* (August., lib. *De reg. morum*, sub titulo *De superbia et vana gloria*). Bere hisitik eta tematik ilkitzeko gogorik ez duena kondenakizun dela, eta halakoarentzat erremediorik ez dela, eta halakoaz ez dela zer izan esperantzarik; aitzitik, gauza guztiak gaizkoatzen⁶⁵, nahasarazten eta galarazten tuztela. Eta, hala, alfer da halakoekin arrozoinatzea: *Cum dormiente loquitur, qui enarrat stulto sapientiam* (Eccli. 22). Arrozoina aditzen ez duenarekin arrozoinatzea da lo datzanarekin mintzatzea bezala.

Hartarakotz, beraz, ez da hemen bertze biderik, baizik Galenoren sententzia haren deklaratzeko, eta jendaki ostinatu⁶⁶ hau harekin uztea: *Siquidem deploratos non oportet aggredi curare, sed relinquere et morbi finem tantummodo praeannunciare* (Gal., in *Aphor.* 29, lib. 2). Eri etsitu eta ezin sendatuzkoak –dio– utzi behar direla erremediorik eman gabe, zeren alfer baita hekin erremedioketan ibiltzea.

Eta, nola hau ere halatsu baitira, utz detzagun beraz diren bezala. Eginahala egin eta ondoan, ezin bertze daidikegu⁶⁷. *Curavimus Babylonem, non est sanata*.

⁶² dizkietenak. ⁶³ amildegiak. ⁶⁴ setan, teman. ⁶⁵ gaizkiagotzen, gaizkiago jartzen. ⁶⁶ obstinatu, setati.

⁶⁷ ezin dugu besterik egin.



“Eskualdun eskuararen arbuizatzaileak, berak dira arbuigarriak” idazlanaren hasiera. Joanes Etxeberri (*Eskuaren hatsapenak*, 1712-1718; Zarauzko frantziskotarren komentuko artxiboa).

Eskual Herriko gazteriari (zatiak)

Atal hau da, seguruenik, *Eskuararen hatsapenak* liburuan autonomiarik handiena duena, beste guztiari txertaturiko eranskin gisa ikus baitaiteke: ez dago gainerako atalekiko lotura formalik, ez dago atal honen eta besteen arteko aipurik, eta, oroz gainetik, ez dago jarraipen diskurtsiborik.

Erretorikaren ikuspegitik, *laus litterarum* “letren gorazarre” gisa sailkatu daiteke. Alde horretatik, liburuko gainerako atalen osagarri litzateke: haietan euskara eta Euskal Herria goraipatzen badira, hemen jakintza orokorra laudatzen da.

Hautaturiko atal hau esanguratsua da, bestalde, Etxeberri Sarakoak *inventio* edo asmatze-lanean erabiltzen zuen jokabidea erakusteko: hemen irakurriko den testuaren ia heren bat (zehazki % 29), Axularren *Gero* liburutik ia hitzez hitz kopiatua da. Axularren testua ez dago dena jarraian, baizik eta Etxeberrikerak asmatutako testuan txertatuta, zatika, berea balitz bezala. Etxeberrikeren *dio Axular zuhurak* esalditxoak, jakina, ez du aitortzen zorraren tamaina.

Are interesgarriagoa da 26. azpiatalean (*Ordea, baldin eskoletako armen bidez (...) pinta eta unguentuz gantzu*) erabili duen bidea asmatze-lanean. Etxeberrikeren testua, zinez ederra izanik, euskal itzulpengintzaren bildumetan sartu beharko litzateke, sormen-lanaren antologia honetan bezalatsu. Izan ere, Etxeberriker erabili dituen irudi guzti-guztiak aurkitzen baitira, latinez, literatura-baliabideen eskola-liburu batean, hain zuzen Francisc Dassioren *Epitome in Erasmi Copiam* (Valentzia, 1548) liburuan. Dassiorena, funtsean, idazkuntza-liburua da, idazkuntzarako baliabideen eta literatura-baliabideen azalpen laburra. Etxeberrikeren beste era batera antolatuta dago, eta Etxeberrikeri berari zor zaio lotura moldatzea, baina bitxia da ikustea zein izan den irudien jatorria: metafora zer den azaltzeko eskola-liburu batean adibide gisa proposaturiko latinezko metaforen zerrenda, Etxeberriker euskaratua.

Eskual Herriko gazteriari

1. Gogoetan nengoelarikan, egun batez, zer perpaus¹ hautatuko nuen gure gazteriari aipatzeko, gogora zitzaitan hei² gehienik agrada ahal dakiokeen gauza dela gerla. Zeren jende gazteak, eta bereziki eskualdunak, bere baitarik emanak baitira gudura eta gatazkara. Eta, nola gaztei eman behar baitzaie hekien disposizioari dagokian enplegua³, hargatik, bada, nik ere hautatu dut hei hemen aipatzeko gerla.

2. Ordea, beharbada, boztuko dira, ustez ezen gonbidatzen tudala⁴ Marteren suzko eta karrezko joko eta abarrots izigarrietara. Ez, zeren, nihork gonbidatu gabe, berak baitira hartara asko emanak. Baina deitzen tut Mineraren dosteta⁵ eztieta eta kanta-alosien bidez⁶ enorantziaren kontra egiten

¹ solas, mintzagai. ² haiei. ³ haien jarrerari dagokion egitekoa; haien gaitasunari dagokion zeregina. ⁴ ditudala. ⁵ josteta, jostaketa. ⁶ kanta eta harmonien bidez, kanta eta musika-konposizio harmonikoen bidez.

den gerla ohorezkora, eta batbederak batere arriskurik gabe ainitz abantail eder ardiets detzakenera. Hau da gerla eder eta miragarri hura, zeinetan jakintasunak nahi baitu gizona altxatu eta abantailatu, hala nola enorantziak nahi baitu aurtiki eta ostikatu. Hautxe da, bada, nik aipatzeko dudana gerla.

Halatan, beraz, arrozoin lukete gure gaztek laster egiteko ene deiadar huntara, ezen ez da munduan gizonik jakitea desiratzen ez duenik, zeren guztiok jeneralki baitugu geure baitarikako gutizia bat jakiteko, eta, hargatik, naturalki penduratzeko gara⁷ jakintasunera, gure perfezinora bezala.

3. Deabruak ere, bada, ikusirik gizonak handirozki desiratzen zuela jakitea, hemendik ekin zitzaioen Eva gure lehenbiziko ama hari, erraiten zioelarik: *Aperientur oculi vestri, eritis sicut dii, scientes bonum et malum* (Gen. 3). Izanen zarete jainkoak bezala; ezagutzen tutzuelarikan ona eta gaitza, zuen begiak idekiko eta argituko dira. Jakintasuna eman zioen peitatzat⁸, zeren deabru enganoz eta maliziaz beteak ezagutzen baitzuen jeusez ere ez zezakela⁹ hobekiago engana, zeren guztiok baitugu jakintasunarentzateko gutizia eta desirkundea.

4. Ordea arrozoinekin, zerenetariak¹⁰ gizonak munduan ardiets ahal deza- ken aberastasunik eta ohorerik handiena baita jakintasuna, zeren Jainkoak gizonari arrozoinamenduan eta gauzen ezagutza eman baitio bere perfezinoa, non bide hunetaz berezi baitu abre¹¹ mutuetarik, eta egin aingiruen iduritako.

Halatan, beraz, erran behar da jakintasuna dela gizonaren perla jujusa¹² eta diamant preziatua, bai halaber adimenduko goibeldurak urmariarazten tuen¹³ iguzkia, Godart gizon handi hark dioen bezala: *Thesaurus superat divitis Indiae / et quas oceanus condit opes sinu / veri perpetuis fulgidae dotibus / maiestas sapientiae*. Erran baleza¹⁴ bezala: Indietako aberastasun guztiak iragaiten eta xitzen tu¹⁵ jakintasunak, eta oraino¹⁶ itsaso ozeanoak ere bere golkoan gorderik daduzkanak. *Nihil ergo solis lumine carius, / nihil ergo solis luce venustius, / cum sit venustas atque candor, / gratia, flos, acies decoris*. Ez da jakintasunaren argia baino prezagarriagorik ez ederragorik, gutzia da edertasunaz, distiaduraz, garaziaz, lore eta lili ederrez betea, eta da ohorearen iturburua.

Halako moldez altxatzen eta igaiten da, non enperadoren eta erregen tronuez ederrago jarria baitago, autor berak dioen bezala: *Regum namque thronis celsior eminet, / cum sit nobilitas unica principum / quorum tergemini laudibus efferens / nomen perpetuum facit*. Erregen jarlekuez edo tronuez

⁷ makurtzen gara, joera daukagu. ⁸ beitatatzat, amuzkitzat, karnatatatzat. ⁹ deusez ere ez zezakeela, beste ezeren bidez ezin zezakeela. ¹⁰ zeren. ¹¹ abere.
¹² ederra. ¹³ desegiten, barreiatzen, urtzen dituen. ¹⁴ Errango balu. ¹⁵ gainditzen ditu. ¹⁶ baita ere, orobat.

gorago dago jakintasuna, zeina baita printzen noblezia berezia eta berek ere hanbat ohoratzen, laudatzen eta prezatzen dutena.

[...]

10. Jakintasuna eta enorantzia baliatzen dira bi arma diferentez: batak darabila nekea eta trabailua, bertzeak aisia eta alferkeria. Jakintasunak edo zientziak gerla egiten dio enorantziari, nekearen eta trabailuaren bidez; arma hautaz garaitzen du. Halaber enorantziak ere, aisiaren eta alferkeriaren bidez, kontra egiten dio jakintasunari, trabatzen du eta irabazten diotza¹⁷ ainitz izpiritu gai eder, eta, batzuetan, munduan diren adimendurik altoenak eta gairik hoberenak; batzuek, estudiatu zuketelarikan¹⁸, aisia eta alferkeria dela kausa, estudiatu gabez; eta bertzeak, estudiatu ondoan, halaber aisiari eta alferkeriari bere buruak emanek, eta ikasi zutena ahanztera utziz.

Orai ikusten duzue, beraz, gazteak, gerla hunetan bataren eta bertzearen armak zein diren. Orai zuen baitan dago hautatzea, hauterizan¹⁹ zaudete. Bietarik bat hauta zazue, gerokondoan urrikirik ez dukezuen bezala²⁰; ezen nolako hauteriza orai eginen baitukezue²¹, hura bera zuen zahartzean hautatua kausituko dukezue.

Ordea, nor ahal dateke²², adimenduaren kutsua duenik, jakintasuna, hain gauza ederra, aberatsa, ohorezkoa, balenta eta merezimenduzkoa utzirik, enorantzia erromes, laidagarri²³, herbal²⁴ eta hobenduria hauta dezakenik, ez izaitekotzat zenbait ero, zoro, burutik jauzirik²⁵? Badut uste hauterizaren gainean guztiok akort garela, zeren guztiok jakintasunaren gutizios baikara.

11. Ordea, halarikan ere, zein gutiak diren hunen ardiesteko entseiatu eta trabailatu nahi dutenak! Batzuek gerokotz uzten dute eta bertze batzuek bere fixotasunean²⁶ fidatzen dira. Ez da, ez, aski, izpirituz agudo izaitea eta adimendu altoa duzula zeure buruari prometatzea, baldin zeure partetik ongi entseiaturik estudioan enplegatzen ez bazara. Estudioko trabailurik gabe ikasiko duzula gogoan pasatzea da enorantziaren goibeldurarekin argia ez ikusi nahi izatea. Hargatik erran zuen Hesikiok enorantziak egiten duela gizonaren adimenduan Jondoni Pauloren begietan arezte²⁷ edo ezkatetik egiten zutena, zeinek, argia trabaturik, bista kentzen baitzioten, Ananiasek ukiturik

¹⁷ dizkio. ¹⁸ estudiatu zezaketelarik, estudiantzeko aukera zutelarik. ¹⁹ hautuan, hautatzeko aukeran. ²⁰ etorkizunean damurik ez izateko moduan. ²¹ baituzue. ²² izan ahal da. ²³ laidogarri, iraingarri. ²⁴ ahul. ²⁵ burua galdu duenik. ²⁶ fetxotasunean, trebetasunean. ²⁷ alezte, erbatzek, zaborrek.

eror zekiozkon²⁸ artean: *Et confestim ceciderunt ab oculis eius tanquam squamae, et visum recepit* (Hesych. ap. Lang. tit. *De ignor.*; *Act. Apost. c. 9*).

Hargatik, izpiritu eta adimendu letragabekoak, alferkeriak garaiturik enorant gelditzen direnak, gisa berean deit ditezke begi ezkatatz beteak bezalakoak, zeinak ez baitzaizte eroriko, ez argirik ikusten utziko, non ez dituzten gantzutzen estudioaren trabailuaz, zeren hunek xoilki kentzen baititu enorantziaren goibeldurak eta agertzen zientziaren distiadurak.

Hau hunela egiten ez duzuela, erranen dut gogo eta borondate baduzuela estudiantzeko eta ikasteko, baina obratzea zaitzuela falta. Halakoak gatik erraiten du Isaias profetak: *Venerunt filii usque ad partum, et virtus non est pariendi* (*Isai. 37*). Etorri ziren erditzeko puntadara, ordea ez ziren erdi; obratu gabe gelditu ziren.

Hauk ere hartzen dute gogo eta borondate estudiantzeko, eta, etortzen direnean egin behar duten orenera, orduan gibelatzen dira, eta han anu²⁹ eta uko egiten dute. Beharrean faltatzen dute, zeren hartzen duten gogo edo borondate hura ez baita fina ez zinezkoa, eta ez deliberatuki deliberatua. Hauk nahi lukete zientzian parte, ez ordea zientziaren ardiesteko iragan behar diren trabailuetan; pagamenduak alageratzen tu³⁰, trabailuak tristatzen eta izitzen. Trabailutik heldu den irabazia nahi lukete nekerik gabe gozatu. Nahi dute ikan jakintsunen herronkara³¹, ordea nekatu gabe. Ez atseginik nahi dute utzi, eta ez penarik hartu. Herabe dute³² bideari lotzera. *Piger quasi aeger pedibus* (*Isidor., lib. 2 Ethim.*). Maingu dira eta oinak dituzte eri, gogoa herbal eta flako. Nahikundea franko badute, obratzea zaie xoilki falta; hau gerokotz uzten dute. Finean, erain gabe eta arbola loratu gabe nahi lukete fruitua bildu, halako gisaz non erran baititeke hautaz: *Desideria occidunt pigrum* (*Prover. 21*). Nahikunde eta desirkunde xoiletan urtzen direla.

[...]

14. Ordea, abisu on eta miragarri hau hunela egin gabez, zer gertatzen da? Hazi eta handitu direnean, atseginetarik lekora³³ gaitz eta buruzgora³⁴ zaie estudioaren nekea eta trabailua. Nahiago dute ibili, ohitu bezala, jostetan, jokotan, eta handik arlotekerian; eta, gero, gelditzen dira alferkeriaren azturan gogortuak eta jeusetako gai ez diren bezala, nekeak eta trabailuak iziturik, biziotsu eginak. Halakoez erraiten du Izkiribu Sainduak ere: *Statuet*

²⁸ erori zitzaizkion. ²⁹ nekaturik etsi. ³⁰ ditu. ³¹ igo jakintsuen mailara, kategoriara. ³² Nagitasuna dute; ez dute gogorik. ³³ atseginetatik kanpo. ³⁴ zaila eta aldapan gora, nekeza eta aldats gora.

haedos a sinistris (Matth. 25). Bitinak³⁵ bezala direla halakoak, eta, azkeneko egunean, ezkerreko aldean Jainkoak ezarriko dituela. Bitina edo ahuntzumea, gazte deino, on da jateko; samur, uxter³⁶ eta sasoal³⁷ da. Ordea, gero eta gero doa zailduz, gogortuz eta urrinduz³⁸: *Aetas ex haedo asperum facit hircum* (Plaut., lib. 1 *Epigram.*). Adinak bitinatik egiten du aker urrinduna.

Hau bera gertatzen da ainitz haur gaztetan ere; ttipi direino maltso³⁹, manukor⁴⁰, eme eta gozo dira; baina, zeren burasoek bere gutizien eredura utzi tuzten ibiltzera eta bere nahikunden egitera, adinarekin etortzen dira mutiritzera⁴¹, urguilutzera eta errebestera⁴². Halako gisaz non hekien baitan ez baita kausitzen bizioaren urtumerik⁴³ baizen. Halatan erraiten du Job gizon saindu hark: *Ossa eius implebuntur vitiis adolescentiae eius, et cum eo in pulvere dormient* (Job 20). Halakoen hezurak beteko dira gaztetasuneko bizioez, eta harekin batean lurrean ere lo egingen dute, ez dute behin ere utziko. Zeren, Gregorio Sainduak dioen bezala: *Tenent illum pravae consuetudines, quem semel ceperunt, atque quotidie duriores existunt, et cum eo in pulvere dormient, quia non nisi cum eius vita finientur* (Greg., lib. 15, *Moral.* cap. 15). Usantza gaitzak eta aztura gaixtoak jarraikitzen ohi dira heriotzeraino, eta, lurrean barrena sar arteraino, ez dute hararaino uzten, eta ez komunzki han ere. *Habitus difficile mobilis a subiecto*. Zeren aztura gaitz⁴⁴ baita erremediatzeko.

Hala nola baita hektika⁴⁵, zeina (lehen erran dudana bezala) heldu baita berotasun langita⁴⁶ bat, denbora luzez eta apur bana, emeki-emeki, hezurretan barrena sartuz. Hau da erasun⁴⁷ bat sendatzeko gaitza eta, izaitekoz ere, xoil luzaro erremedioak galdegiten tuena. Zeren, Krisostomo Sainduak dioen bezala: *Annosa passio medicamento momentaneo non curatur* (Chrisostom. 32, tom. 2). Arrazadura⁴⁸ aspaldikoa edo narrio⁴⁹ zaharkitua ez da pontu batetako mirikuntzaz eta behingo bisitaz erremediatzen, eta ez hain fite eta laster osasuna ere leheneko estatura eta izaitera bihurtzen.

15. Eta, hala, haurretikako usantza eta aztura gaixtoa da bizio bat hagitz higuingarria; bataz, zeren den hain gaitza erremediatzeko; eta, bertzeaz, zeren berekin baitakarre alferkeria, bizio guztien aitzindaria eta iturria, eta enorantziaren armak, Krisostomo Sainduak dioen bezala: *Omnium vitiorum quasi magistra quaedam atque origo otiositas* (Chrisostom. 36, tom. 2). Ez da hunek irakasten ez duen gaixtakeriarik, hau da bizio guztien ama eta hatsapena.

³⁵ Pitikak, antxumeak. ³⁶ beratz, samur. ³⁷ jateko puntuan da-
goen(a). ³⁸ kirastuz, usain txarreko bihurtuz. ³⁹ mantso, otzan. ⁴⁰ esaneko.
⁴¹ lotsagabetzera. ⁴² zaputz eta zakar bihurtzera. ⁴³ kimurik. ⁴⁴ ohitura
zail. ⁴⁵ hetika, tuberkulosia, birikeria. ⁴⁶ gero eta handiago. ⁴⁷ erita-
sun. ⁴⁸ Akats, arrasto txar. ⁴⁹ orban, tatxa, akats.

Eta Espiritu Sainduak ere hargatik erraiten du, Eklesiastikoaren ahotik: *Multam malitiam docuit otiositas* (Eccles. 33). Ainitz malizia irakatsi duela alferkeriak. Ez da maliziarik, ez pentsamendu gaixtorik, alferra baitan kausi ez ditekunik. Asko da erraitea alferra dela, hartaz edozein-nahi gaixtakeria sinets dezagun, dio Axular zuhurrak.

[...]

19. Egia handi hau klarki erakusten darokute⁵⁰ munduko gauza guztiek, zeinek enplegatzen baitute bere denbora zertako ere eginak baitira; eta hartan guztiek baituzte bere enpleguak, zeinek bere graduan; eta hartan denborarik galdu gabe enplegatzen dira, eta bere entseiuak egiten tuzte. Hargatik, erle ezti egiten trabailatzen direnek, dio Pliniok, trabailatzen ez diren alferrak eta nagiak ezten kolpeka egozten tuzte bere kofauetarik⁵¹ eta konpainiatik: *Expellunt ab alvearibus pigras* (Plin.).

Eta, hala, Espiritu Sainduak igortzen gaitu animalia ttipitto batengana, erraiten darokularikan⁵²: *Vade ad formicam, o piger, et considera vias eius et disce sapientiam; quae, cum non habeat ducem nec praeceptorem, parat in aestate cibum sibi* (Prov. 6, v. 6). Zoaz, nagia, xinaurriagana, eta kontsidera zatzu haren bideak eta joan-etorriak, eta ikusiko duzu zuk ere nola behar duzun aitzinerat, etorkizunean eta betiere, bizi eta gobernatu; erakuslerik eta gidaririk gabe, berak bere buruz biltzen du, udan, neguaren iragaiteko behar duen mantenua eta bazka. *Gloriam et honorem imperiumque boni et ignavi sibi aequè exoptant* (Sall.).

20. Baldin Eskual Herriko gaztek ongi har balezate⁵³ gogoan Espiritu Sainduaren abisu miragarri hau, eta hausnar egin balezate erlen eta xinaurrien etsenpluen gainean, daritzat⁵⁴, bere gaztetasuneko denbora ongi enplegaturik, entseia litezkela aitzinerat, etorkizunean eta betiere, zahartasunaren doha-tsuki iragaiteko behar lituzketen eginbiden egitera. Eta bide hartaz esperantza nuke egietan atera nentzaketela⁵⁵.

Halatan behar da trabailatu eta trabailuaren bidez merezitu. Ezen ikus zazu gure Jainko Jaunak Adam, lehenbiziko gure aita hura, lurreko parabisuan, plazerez eta atseginez beterikako hartan, ezarri zuelarikan, guztiarekin ere nola manatu zuen trabaila zedila eta begira zezala parabisu hura: *Posuit eum in paradiso voluptatis, ut operaretur et custodiret illum* (Genes. 2).

[...]

⁵⁰ digute. ⁵¹ kofoinetatik, erlauntzetatik. ⁵² digularik. ⁵³ hartuko balute.

⁵⁴ deritzot, uste dut. ⁵⁵ egietan aterako ninduketela, arrazoia dudala erakutsiko luketela.

24. Hauk nituen, ene haur gazte bihotzekoak, zuei erraiteko nituen gauzak. Eta, baldin ene obra hunetan kausi badadi⁵⁶ zuen progotxuko gauzarik, gauza bat xoilki galdegiten darotzuet⁵⁷ ene errekonpentsatzat, zeina zuen baitan ardietsiko dudala esperantza baitut; jakiteko: nork ere gutizia izanen baitukezue⁵⁸ liburutto hunen ikasteko, arren, lehenik zeuen bihotzetan errezi bi detzatzuen orai aipatzera daramatzadan bi mezu hauk, zeinak gizonaren ongi bizitzeko baitira hagitz progotxosak: *Pura mente colendus Deus* (Caton, *Distich.*, lib.1). *Hoc quicumque cupis carmen cognoscere lector, / instrue praeceptis animum, nec discere cesses; / nam sine doctrina vita est quasi mortis imago. / Commoda multa feres, sin autem spreveris illud, / non me scriptorem sed te neglexeris ipse* (Caton, lib. 3, Exord.). Erran nahi du: zareten jainkotiar eta estudiora emanak, lehenik galdegiten tutzuelarikan Jainkoaren laguntzak, zeinak gabe nihor ezin heda baititeke zuhurtziako kadirara, zeren zuhurtziaren hatsapena baita Jainkoaren beldurtasuna: *Initium sapientiae timor Domini*. Egiatzki, gizonen arteko jakintasun eta zuhurtzia guztiek jainkozko zuhurtziaren iturri ezin agortuzko hartarik dakarkete bere etorkia gizonen usaia kotzat⁵⁹. Handikan behar da jautsi ontasun guztien lehen hatsapena, zeren handik beretik heldu baitira gauza on eta zuzen guztiak. Halatan, nihor ezin diteke dohatsu, non ez duen⁶⁰ hartzen zuhurtziaren bidea, zeren zuhur izaitea baita dohatsutasunaren lehenbiziko partea.

25. Eta gero huni darraika estudioa. Hautaz baliatzen zaretelarikan, ardietsiko tutzue zuen izpirituetako janari hagitz ezti eta zaporetsuak, betiereko omena, egiazko loriaren garaitia, errekonpentsa beregainekoa⁶¹, aberastasun eta ohore franko, loria eta laudorio bereziak. Ez da gauzarik hauk baino nobleagorik, ederragorik, ez eta ere maitagarriagorik. Hauk dira zeruko alosiaren⁶² iduria edo imajina ezagutzera emaiten darokun xirribika⁶³ edo suntsuna⁶⁴, beti gure fagoratzeko eta laguntzeko prest dagoena.

Tutzuen, beraz, maite⁶⁵, hala nola zeuen bizia, ez dadin izan munduan hain gauza gaitzik edo bortitzik, hauk zuen gogoan eta izpirituan iraungi ahal detzakenik; aitzitik, haukintzateko⁶⁶ amodioa biz zuen bihotzetako diamant preziatua, herioak baizik jeusek ere ezin ken dezaken bezala.

26. Ordea, baldin eskoletako armen bidez nahi baduzue zuen betiereko omena hedarazi, jakin zazue zuen eginbidea dela estudioan behar bezala enplegatzea, egiazko garaitiaren ardiesteko. Errekonpentsa berezi bat nahi

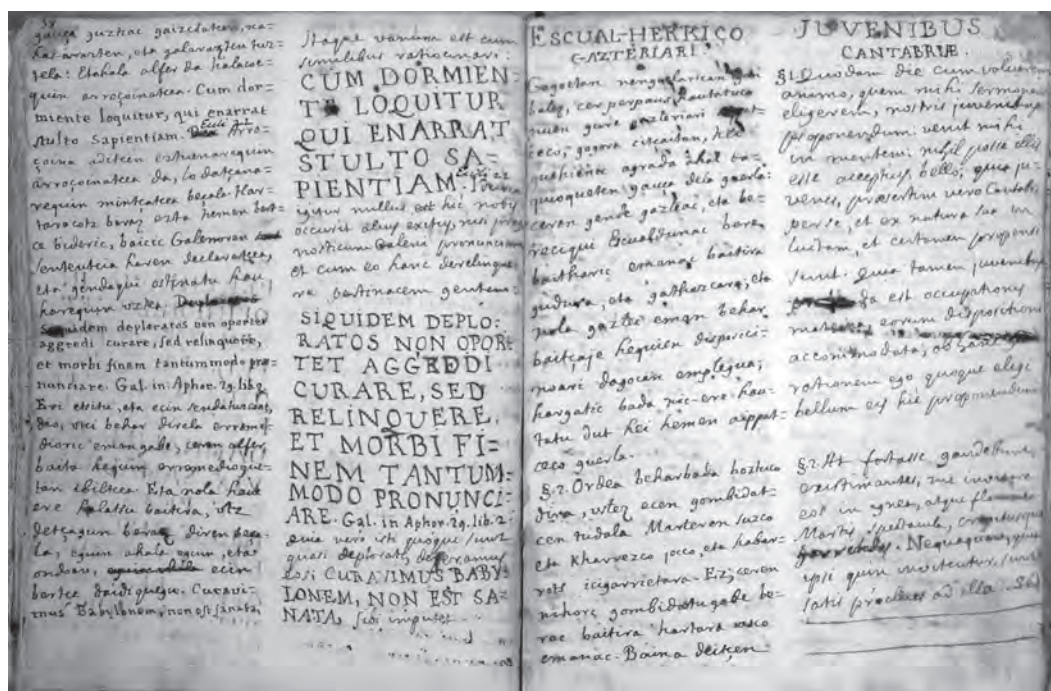
⁵⁶ kausituko balitz, aurkituko balitz. ⁵⁷ dizuet. ⁵⁸ baituzue. ⁵⁹ gizonen erabilerarako, gizonen erabili ahal izateko. ⁶⁰ ez badu. ⁶¹ berebizikoa, gorena. ⁶² harmoniaren. ⁶³ "Arrabita": biolinaren antzeko musika-tresna, artzainek-eta erabiltzen zutena (EH). ⁶⁴ ttunttuna. ⁶⁵ Maita itzazue, beraz. ⁶⁶ hauenganako.

baduzue ardietsi, letren haziak erain zatzue, zeren estudioko arbolatik bilduko baituzue betiereko omenaren fruitua. Baldin gutizios bazarete loriaz aberasteko, eskoletako urre meatzetan enplega eta trabaila zaitezte. Baldin desiros bazarete ohorearen zelai eder eta zabaletan pasaietan ibiltzera, har zazue estudioaren karrosa. Baldin nihor kausitzen bada zuen artean estimuaren egartsuaz sekeriatua⁶⁷ dagoenik, laster egin beza eskolako iturrira; handik aterako tu egiazko estimuaren usin hondargabeak, xirripa eta ibai usintsuak.

Nahi duzue laudorioen portura hedatu? Sar zaitezte autoreen⁶⁸ untzian edo fragatan. Nahi diozue tiratu zuhurtziaren xedeari? Banda zazue⁶⁹ Apoloren balezta. Baldin erreputazino onaren dorrea ezartzera gutiziatzen bazarete, fintka zatzue liburuetakako zimenduak. Baldinetariak⁷⁰ errepausuaren⁷¹ eta soseguaren kapetara ikaiteko⁷² gogo baduzue, trabailuaren zurubiak hurbil zatzue. Baldin betiereko aipamenaren itxura edo figura nahi baduzue pintatu, har zatzue eskoletako koloreak, tintak eta pintzela. Nahi duzue koroa eder bat? Orrazta zazue izpiritua Minervaren orrazeaz, adatsa izur⁷³ eta kroskoila⁷⁴, pinta eta unguentuz gantzu.

27. Ordea ez zaitezte izi ez flaka⁷⁵; beti duzuen⁷⁶ bihotza on, altxatzen duzularikan eta atzartzen zuen adimendua; zareten beti fermu, handik Jainkoaren loriakotzat eta munduaren progotxukotzat jakintsunen eta dotoren herronkan ezarriak izan zaitezteztzat. Eta hau izanen da enetzat ahal dateken⁷⁷ errekonpentsarik handiena eta guztien gainetik neure bihotzean gehienik estimatuko dudana. Jainkoak hala nahi duela.

⁶⁷ egarritua. ⁶⁸ autoreen, idazleen. ⁶⁹ Tenka ezazue. ⁷⁰ Baldin eta.
⁷¹ atsedena. ⁷² gailurretara igateko, igotzeko. ⁷³ izur(tu), kizkur(tu), kuskui-
la(tu) (ezazue). ⁷⁴ kiskuila(tu), kizkur(tu) (ezazue). ⁷⁵ ez zaitezte izu(tu) ez
ahul(du). ⁷⁶ izan ezazue. ⁷⁷ izan daitekeen.



“Eskual Herriko gazteriari” idazlanaren hasiera. Joanes Etxeberri (Eskuararen hatsapenak, 1712-1718; Zarauzko frantziskotarren komentuko artxiboa).

Lau-urdiri gomendiozko karta edo gutuna (zatiak)

Testu honetan *Gomendiozko karta*-ko zati hautatu batzuk eskaintzen dira, liburu osotik hartuak. Etxeberriren hitzak hertsia-hertsian sinetsiz gero, pentsatu beharko litzateke gramatikarekin batera bidaltzen zuen txosten modukoa dela gomendiozko karta: “Egia hunen lekuko, fiador edo berme, eta lehenbiziko Eskual Herriko orijinaltzat emaiten dut ene seme Agustin, zeina baita presenteko karta edo gutun gomendiozko hunen eramaile(a)”.

Ez da uste izatekoa, ordea, gutun hori inola ere Lapurdiko Biltzarrari bidaltzeko idatzi zenik, edo Agustin semea (egiaztatua da Joanes Etxeberri Agustin izeneko semea zuela benetan) inoiz joan zenik Uztaritzera aitarenekin eta txostena inori aurkezttera. Aitzitik, hasiera-hasieran (izenburuan bertan) eta amaiera-amaieran (sinaduran) ezarri ditu Etxeberri keinu literarioak Axularrentzat: Axular irakurri duen orori gogoraziko dio Lapurdiri zuzenduriko gomendiozko karta honek Axularrek Bertrand Etxauzkoari zuzenduriko beste hura, eta hemengo zerbitzari ttipien eta obligatuenaren sinadurak gogora ekarriko dio besteari. Hortaz, zinezko gomendiozko karta gisa ulertu behar da, ustez, gutun hau, Axularrenean duen zentzuan ulertuta gomendioa: Bertrand Etxauzkoa hilik da eta ezin zaio beraz “benetako” laguntzarik eskatu, baina haren itzalean argitaratu gura du Axularrek bere liburua; antzera, Sarako Etxeberri ere, Lapurdiko herriari eskaintzen (*ofrendatzen*) dio bere lana, Biltzarrak dirua eman zein ez eman lapurtarrak direlako lanaren hartzaile nagusiak. Gomendiozko kartaren bitartez Lapurdiren itzalaren azpian ezarri nahi du bere lana, eta ofrendatzen duena bere obra osoa da.

Lau-urdiri gomendiozko karta edo gutuna

Jainkoak gizonari eman diotzan¹ gauza hoberenetarik eta abantailatuenetarik bat delarikan mintzoa, zein pena eta neke handia den munduan hanbat hizkuntza mueta diferentetakoan izaitez.

Jainkoak gizonari eman zioen gauzarik abantailatuena eta premiazkoena izan zen mintzoa, zeren solasaren eta hitzen bidez adiarazten baititu bere gogoan estalirik eta gorderik daduzkan gauzak, bai halaber aditzen ere berteren izpirituko eta gogoko pentsamenduak, Jainkoak berak baizik nihork ezin ezagut ez jakin ahal detzakenak. Halatan, gure arima hauk gorputz ilun hautan daudeino², nihoren gogoko berri jakitekotzat, behar tugu gogoko mandataria³; eta, Aristoteles filosofoen printzeak dioen eredura, mandatari hek dira hitzak: *Voces sunt signa conceptuum* (Arist., cap.1, Per. 16). Gauza bera dio Agustin Elizako dotore handiak ere: *Verba propterea instituta sunt, ut eis quisque in alterius notitiam cogitationes suas proferat* (D. Aug. in ch. et q. 2).

¹ dizkion.

² gorputz ilun hauetan dauden bitartean.

³ mezulariak.

Hitza eta mintzoa dira bat batbederak zer duen gogoan bertzeri erakusteko eta agertzeko. Platonek ere hala dio: *Propter hoc nobis datus est sermo, ut praesto forent mutuae voluntatis iudicia*. Eman zitzaikun mintzoa elkarren gogoetako berriak elkarri ezagutzera eta aditzera emaiteko.

Hau da dohain berezi bat, gure Jainko Jaunak gizonari xoilki eman dioena. Ezen, abre mutuek ere izan arren guk bezala mihia, hortzak eta ezpainak, guztiarekin ere falta zaie mintzoa, Aristotelesekin dioen bezala: *Nullum aliorum animalium sermonem habet nisi homo*. Abretarik edo animalietarik batek ere ez du mintzorik, baizik gizonak. Halakotz arrosain handirekin erran zuen Luzio Apuleiok ere: *Omnium terrenorum nihil homine praestabilius prudentia dedit, cui quidem lingua et dentium vallum, et ipsius osculi venustas accessit; quod quidem aliis animantibus ad explendum victus necessitatem; inferendasque ventri copias comparatum est, sed homini promptuarium potius rectae rationis et suavissimae orationis datum est, ut quae prudentia corde concepit ea sensu premat oratio*. Munduko gauza guzien artean ez da jeus ere gizona baino abantailatuagorik, zeren bertze animaliek, hortzak eta mihia izan arren, ez baitituzte gosearen eta egarriaren asesiatzeko⁴ janariaren eta edariaren sabelera sartzeko, garraiatzeko, jateko eta edateko baizik. Baina gizonak eginbide horiez kanpoan ditu, bere bihotzean dituen gauzen hitzez aditzera emaiteko. Zeren hitza eta mintzoa egiten baitira barrenetik ateratzen dugun aireaz, mihiaz eta ezpainez.

Ordea, hitzak batzuetan dira egia, eta bertze batzuetan gezurtiak, hala nola gauza ez direnen berriak ekartzen tuena baita mandatarik gezurtia, eta diren gauzen berriak leialki eta fidelki emaiten tuena baita egia. Gisa berean, bada, ahoko hitzak dira bihotzeko eta gogoko mandatarik egiazkoak edo gezurtiak. Baldin gogoan eta bihotzean duguna agertzen badugu mihian eta hitzetan, orduan diogu egia, eta hitzak dira egiazko mandatarik. Baina gogoan eta bihotzean duguna ez badugu erakusten hitzetan, baizik gogoan bat eta mihian bertze bat (askotan gertatzen den bezala), orduantxe date⁵ gezurra, eta hitzak dirateke⁶ mandatarik gezurtiak, teologoen diotenaren eredurak: *Mentiri est ire contra mentem*. Zeren baitira gogoan dugunaren kontra-koa aditzera emaiten darokutenak⁷, eta handik hitz gezurtiez enganatuak gelditzen gara, zeren ez baitarokute dena den bezala aditzera emaiten; eta, alabaina, bertze manieraz ezin jakin baitezakegu bertzeren gogoko berririk, non ez den⁸ hitzen eta erranen bidez.

Egia izan arren mintzoaz eta hitzez bertze gauzez ere geure gogoak eta bihotzak eta hetan ditugun gauzak aditzera bertzeri emaiten diotzagula –hala

⁴ asetzeko.⁵ izango da.⁶ izango dira.⁷ digutenak.⁸ ez bada.

nola keinuz, begiez, eskuez edo buruaz, ezkila eta tronpeta soinuaz, edo zein-nahi bertze seinalez—, ordea penaz eta nekez, eta halere ez dugu hetaz gogoan dugun guztia hitzez bezala aditzera emaiten. Hargatik erran zuen Agustin Elizako dotor sainduak ere: *Verba obtinuerunt principatum significandi*. Hitzak dira gauzen adiarazteko lehenbiziko herronka dadukatenak. Eta bertze gainerako keinu eta seinaleak ez dira hain segurak, ez eta ere hei hurbiltzen zaiztenak⁹. Zeren, keinuz, ainitz gauza ezin eman baititezke aditzera mintzoaz bezala. Edo, bertzela, kontsidera beza batbederak, baldin mutu balitz eta ezin mintza balite¹⁰, bere gogoko gauzak bertzeri nola adiaraziko liotzakeen¹¹. Halatan, beraz, nihork ezin erran diro¹² zein ontasun eta dohain handia eman zarokun¹³ gure Jainko Jaunak mintzoaren eta hizkuntzaren emaitiaz.

[...]

Eta, nitukelarik oraino asko bertze arrozoinamendu egiteko hunen gainean aipatzeko, uzten tut guztiak, zeren ez baitut uste nihor kausitu eskualdunak baino fede eta froga seguragorik eman ahal dezakedanik, denaz geroztikan gauza bat hain jakina eta egun guztiaz batbederak frogatzen duena, Eskual Herritik ilkitzen garen bezain laster hizkuntza arrotzen premian jartzen garela.

Eta, oraino bertze alde, geure herritik ilki gabe, Eskual Herrian berean barrena, geure artean dugu pena eta neke ondikozko hau, zeren geure hizkuntza propiala baitarabilagu hain nahasia eta trukatua, non eskualdunok gerok pena eta neke baitugu elkarren aditzeko. Ezperen¹⁴, bat bedi¹⁵ nafarroa-beherearra edo zuberoarra bizkaitarrarekin edo alabesarekin, eta otxagabiarra edo erronkalesa baztandarrarekin eta lau-urtarrarekin¹⁶, edo zein-nahi Eskual Herriko alde batekoa bertze alderdikoarekin, eta ikusiko duzu elkar ezin adi dezaketela; aitzitik, elkarri idurituko zaizkio, eskualdunak di-relarik, ez direla hizkuntza berekoak.

Eta hau heldu da eskualdunek bere hizkuntza propiala ez estimutan idukiz, eta munduko bertze gainerako jendaki guztiek bere hizkuntzan izkiribatzen duten bezala eskuaraz izkiribatu faltaz. Ezen, zenbat ere liburu izkiribatzen baitituzte, hetarik gehienak dakuskigu izkiribatzen tuztela zeinek bere herriko hizkuntzan; hau da gauza bat egun guztiaz ikusten dena. Eta, oraino, hetarik ainitzek, dakitzatelarik¹⁷ ainitz hizkuntza arrotz hekien herrikoa baino

⁹ haiei hurbiltzen zaizkienak. ¹⁰ baledi. ¹¹ lizkiokeen. ¹² dezake.
¹³ zigun. ¹⁴ Bestela. ¹⁵ batu bedi, elkartu dadila. ¹⁶ lapurtarrarekin.
¹⁷ dakizkitelarik.

leku eta erresuma gehiagotara hedatzen direnak, guztiarekin ere, bere herriko hizkuntzarentzateko amodioa dela kausa, eta bere herriaren ohoratzeagatik eta progotxarazteagatik, bere hizkuntzan izkiribatu tuzte¹⁸ bere liburuak. Eta, oraino bertze alde, bereak hala izkiribatzea ez askietsiz, bertze hizkuntzetan izkiribaturik daudezinak ganbiatzen eta itzultzen tuzte bere herriko hizkuntzetara.

Hargatik, ordea, dakusagu hizkuntza hek betiere doazila aitzinatuz, hedatuz eta edertuz. Ez da, ordea, zer miretsi, zeren liburuak baitira kutxak eta arkak, zeinetan hitz eta solas ederki eta ongi erranak eta pentsatuak galdu gabe baitaude altxaturik, begiratuak eta goardatuak. Eta, hala, manera hunetan, ikasten da ongi eta ederki mintzatzen, eta bide beraz hizkuntzak ere dohazi beti aitzinatuz, hobeagotuz eta edertuz.

Eta, baldin bertze hizkuntzetan bezala izan balira lehenagotik liburuak eskuaraz izkiribatuak, hetan begiratuak eta altxatuak¹⁹ egonen ziren gauzen izenak eta mintzatzeko hitz eta manera eskuarazkoak; eta, gisa hunetan, baliatu ginakeen hetaz mintzatzeko. Bainan, nola izan baitira hain apurrak eta gutiak eskuaraz argitarat ilki diren liburuak, hargatik alde batekoak ezin jakin zetzaken bertze alderdiko hitz guztiak eta gauzen izenak. Eta, hala, denborarekin, edozein lekutan joan izan dira hitzak eta gauzen izenak apur bana, emeki-emeki, bertze gauza guztiak bezala, trukatzuz, eroriz eta ahantziz.

Lehenago Espainia guztian eta Frantziako ainitz herritan eskuaraz bertze mintzorik ez zelarikan, egun dakusagu zein herri gutitan mintzo garen eskuaraz. Eta oraino²⁰ mintzo garenoi ere eskas zaizkigu ainitz hitz eta izen lehenagokoetarik, zeren hekien lekuan hartu baititugu bertze batzuek hizkuntza arrotzetarik; eta hek ere ez gisa berekoak guztiak, zeren batek hartu baitu hizkuntza batetik eta bertzeak bertzetik.

Miresteko gauza da, eta oraino nihori guti gogoratzen zaioena, mundu guztian ez delarik eskualduna baino jendaki edo leinu nobleagorik, odol hobeagotakorik, adimendu zorrotz eta biziago duenik, zein-nahi den gauzetan antzatsuagorik²¹, naturalezaz etorkorragorik, zerbitzatzeko leialagorik, manatzeko emeagorik eta zuhurragorik, itsasoz eta leihorrez suharragorik eta bihotz hobetakorik, bakean bakezkoagorik eta amultsuagorik, gerlan eta gerlako gauzetan halaber gerlosagorik²²; eta nihor berdintzen zaioenik, prestutasunean hurrantzen²³ zaioenik, eta jainkozko gauzetan abantail eramaiten dioenik, nahiz den noblea nahiz ez, nahiz aberatsa nahiz probea edo erromesa, nahiz

¹⁸ dituzte. ¹⁹ haietan babestuak, zainduak, eta jasoak, bilduak. ²⁰ orobat, baita ere. ²¹ antzetsuagorik, trebeagorik, gaitasun handiagorik. ²² gerlatiagorik, gerrazaleagorik. ²³ hurbiltzen.

handia edo den etorkirik apalenetikakoa, nahiz doala manatzera nahiz zerbitzatzera; egun guztiaz²⁴ ikusten dugun gauza da eskualdunak gauza guztietan bere burua ezagutzera emanarazten duela, nahiz doan Frantziara edo Espainiara, edo Indietako zein-nahi den partetara, edo noranahi den dela. Eta halatan da hain estimatua, maitatua edo prezatua, non mundu guztiak, bertze leinu eta jendaki guztien gainetik, nahiago baitu eskualduna bere aldean.

Hauk guztiak hunela ikusirik, ezin nagoke²⁵ erran gabe zein axola guti eta arta apurra izatu duten eskualdunek bere eskuaraz, eta, deusez ere baldin egin ahal badakie erantzukirik²⁶, da gauza hunetaz.

Halakotz, bada, eskualdunen pena eta neke hau ikusirik, hasi nintzen eskuaraz, latinez, frantsesez eta espainolez hiztegi baten moldatzen, bide hartaz eskualdun guztiek eta bereziki ene hertar lau-urtarrek zenbait fagore eta laguntza izan lezatengatik²⁷, bere herritik kanporat ilki gabe zenbait hizkuntzaren parte bederen ikasteko. Ordea, noiz eta ere uste bainuen aitzina neramala neure obra, gogora zitzaitan deus guti balio zuela ene trabailuak, eta zimendu gabeko obraren pare izanen zela, baldin lehenbizirik ez banituen moldatzen eskuarazko lehenbiziko hatsapenak²⁸ latin ikasteko, zeren hauk baitira zein-nahi hizkuntzaren zimenduak, zainak eta erroak.

Halakotz, bada, jaunak, orai hemen dakarzketzuet egin ahal tudan manerari moldatuak eta eginak; non, haukien bidez estudiatu nahi duenak eskuaraz, Eskual Herritik ilki gabe, ikas baitetzake latinezko deklinazinoak, bai halaber konjugazinoak, eta lehenbiziko hatsapen guztiak. Egia hunen lekuko, fiador edo berme, eta lehenbiziko Eskual Herriko orijinaltzat emaiten dut ene seme Agustin, zeina baita presenteko karta edo gutun gomendiozko hunen eramaile(a).

[...]

Ez dut, bada, dudatzen, jaunak, zuek ere, egiazko eskualdun eta lau-urtar bezala, ez duzuela amodio eta borondate bera zeuen herriarentzat eta herriko hizkuntzarentzat. Esperantza horrek neure baitan mugidaturik eta beroturik, heldu natzaitzue neure obrattoaren ofrendatzera, agian bide hunetaz gure herriko semeek zenbait laguntza edo fagore errezibituko dutela, eta, oraino, zenbait lo datzan ere eskuaraz izkiribatza beharbada atzarraziko. Arren, beraz, errezibi zazue Ebanjelioko emakume pobretto haren

²⁴ egunero. ²⁵ egon naiteke. ²⁶ deusez (...) erantzukirik: zerbaitez erantzukizuna eskatu ahal bazaie, zerbait aurpegiratu ahal bazaie. ²⁷ izan zezaten.

²⁸ hastapenak, oinarriak.

kornadua²⁹ errezibitua izan zen bezala, eta, zuen borondatea hala delarik, ilkiko da argitara.

Hau da mandatari bat aitzinat berri jakitera bezala doana, eta bidenabar ikustera nork zer begitarte egingen dioen, zeren perpausen esplikazinoa (zeina frantsesez deitzen baita *Les particules*, eta espainolez *La platiquilla de las oraciones*, bai halaber *Syntaxa*) eta bertze gainerako Gramatikari dagozkan gauzak hunen begira baitaude, hunek zer iragaiten den edo nolako begitarte izaiten duen eta nor nola mintzo den ikusi eta jakin eta, ondoan, kanporat ilkitzeko edo barrenean gelditzeko.

Eta, baldin ene obra bere baitan ez bada ona, sinets zazue bederen ona dela teologoaren erregelaren eredura: *Quidquid agant homines, intentio iudicat omnes*. Zernahi dagiten gizonek, intenzinoak neurtzen tu hekien obrak. Eta, hala, jaunak, sinets zazue betiere naizela borondate eta bihotz on batekin.

Zuen zerbitzari ttipiena eta obligatuena,

J. d'Etxeberri
Sarako dotor mirikua

²⁹ "Kornadu": kobrezko diru zaharra, balio gutxikoa (EH).

2. JUSEF EGIATEGI (... 1750 ... 1785 ...)

Jusef Egiategi XVIII. mendeko azken hamarkadetan euskaraz asko idatzi zuen zuberotarra da. Hemezortzigarren mende hartan, iraultzaile errepublikanoek parroketako erregistroak erre zituzten, eta Egiategi filosofoaren heriotza-ziurtagiria galdu zen. Idazle honi buruz ezagutzen dena bere eskuizkribuetan aurkitzen da.

Hiru liburu edo idazlan osatu zituen. Hirurak Parisen, Frantziako Biblioteka Nazionalean (BNFn), gordetzen dira. Lehenengoa –BNFn, *Le philosophe basque, Celtique et basque* 155– bere garaian inprimatu zen bakarra da (*Filosofo huskaldunaren ekheia*. Frankfurt: Beñat Edelman, 1785), eta Euskaltzaindiak 1983an argitaratu zuen: *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia* [ekaia] (Bilbo: Euskaltzaindia, 1983. Edizioa: Txomin Peillen). Bigarren idazlana –BNFn, *Recueil de cantiques et sermons, en guipuzcoan* (1776), *suivi de méditations pieuses*, Celtique et basque 156, dokumentuaren azken partea– Euskaltzaindiak emana du argitara: *Filosofo huskaldunaren ekheia. Bigarren liburukia* (Bilbo: Euskaltzaindia, 2011. Edizioa: Txomin Peillen). Hirugarren idazki bat –BNFn *Recueil de sentences et proverbes basques*, «de M. d'Oyhenart» izenburupean, Celtique et basque 154– atsotitzen eta gogoeaten bilduma zabala, argitaratu gabe dago oraindik.

Idazle eta filosofo izatea ez da Egiategiren lehen ofizioa, zeren baitio Berlinen eta Polonia aldean ibili zela. Hain zuzen, 1765ean, Euskal Herritik euskaldun boluntarioak tronuaren salbatzera joan ziren Royal-Cantabre erregimentuaren buru Jean-Philippe Belakoa (1709-1776) zuberotar brigada jenerala zutela. Hortik etorri zitzaizkion gerraz zituen iritzi ezkorrak eta bakezaletasuna. Denbora berean, protestanteak Prusian ezaguturik, erlijio tolerantziari buruz kapitulua idatzi zuen, higanotentzat eta beste erlijioentzat sineste askatasuna eskatuz. Egiategik, bere obran zehar eta bereziki, esaterako, bigarren liburuko kapitulu oso batean (“Bizitzaz”), belatarrak ekartzen ditu gogora. Aitoren seme horiek Sohütan zuten jauregian (orain ikastolaren auzo) liburutegi ederra zuketen, Elie Lambertek, azken belatar andrearen senarrak, aipatzen duena. Ezen Zuberoan nork zuen denbora berean Larramendiren hiztegia eta Oihenarten errefrauak eskupean belatarren idazkari ez bazen izan?

Lehenengo liburuan dio “Jusef Egiategi Zuberoan errejent denaren obra” dela. “Errejent”, hots, eskola txikian maisu. Horrelakoak baziren euskaraz dotrina irakasteko herri gehienetan, mutilak gizonekin (abade, eskulangile edo nekazari eskolatuekin), neskak moja serorekin. Frantsesez ere Barkoxen, Atharratzen eta Maulen irakasten zen. Azken mota horretakoetan bakarrik

matematika, gramatika eta, batzuetan, latina ikas zitekeen. XIX. mende hasieran egin ziren azterketetan, denbora erdiz “maisu” zirenek frantsesa gaizki mintzatzen eta idazten zuten.

Hirugarren lanbidean, bigarren mailako irakasle lana izan zukeen. Argitaratu ez den eskuizkribuaren adierazpenean, “Adierazoa”n, idatzi du bere gogoetak “parropiazko errejent mehe batenak” direla, eta liburu horretan humanitateak irakasteko testuak bi hizkuntzetan ematen ditu, klasea emateko erabili zituenak gaineratuz. Frantziako Iraultzak kolegioa itxi zuen eta paper gehienak desegin. Ikastetxe hori, belatarrek ordaindua, bi humanitate irakasle eta bi hizkuntza irakaslerekin hasi zen, baina haien izenak galduak dira.

Lehen liburua, *Filosofo uskaldunaren ekeia, I*, besteak bezala BNFn dagoena, Antoine d’Abbadieren alargunak emana da. Liburua berrogei “berezita” edo kapitulutan dago antolatua. Edukia, gaika sailkatuz: lehen bederatzi kapituluak, jendeen eskarmentuak eta heziketaren gaiak; hurrengo hamarretan, familiaren barneko eginbideez dihardu; beste lautan, bizitzaz eta heriotzaz; beste bost kapitulu, maitasunaz eta gorrotoaz. Gai batzuk, zehazkiago, besteak beste: bertutea, nekeza, balorea, haurren hazkuntza, denbora galdua, izterbegiak, ezkontzea, adiskidegoa, tristezia, esperantza...

Bigarren liburua, *Filosofo uskaldunaren ekeia, II*, lehenengoaren moldekoa da. Kapituluak antolatua, gai batzuk aurrekoan jada landutakoen jarraipena dira: denbora, bizia, ezkontzea, egia, ametsak, adiskidegoa... Beste gai batzuk, berriak: aberastasuna, dirua, gerla, bakea, errukia, emaztea, zoriona, herria, herri xehea, patua, zahartasuna...

Hirugarren idazlana, atsotitzen eta “gogomen” edo hausnarketa laburren bilduma zabala da. Egiategiren hitzetan, *Oharkerak, esangurak eta bibetak* [iritziak] jasotzen dituen lana hiru partetan banaturik dago. Entziklopedia txiki bat da, Jakes Belakoa protestanteak frantsesez egindako *Tablettes* bilduma handiaren antzera.

Nondik hartu zuen Egiategik, militar izandako filosofo eta idazle honek, horren jakituria zabala? Agian, apaizgai izana zen? Tokika argi da zati itzuliak badirela, baina garai hartan ez zen beti itzuliaren iturria aipatzen.

Ilustrazioaren eragin txikia du, eta nabari da batez ere fanatismoa vs tolerantzia edo gerra vs bakea kontrajartzeetan, edota adiskidantzari eta maitasunari garrantzi ematean. Bestela, testuetan, bere eskarmentuak eta bizitzaren gorabeherak adierazten dira. Funtsean, liburuetan etika da gehienik aipatzen; etika, bai, jendarteentzat eta nazioentzat balio luketen arauak. Baita antzina-ko greziarren eta erromatarren historia ere, humanitate irakasle batengandik igurikatzen dena. Katolikotasunetik urrundu gabe, XVIII. mendeko etika erreformista bat eskaintzen du.

Berlinen ezagutu protestanteek erlijio tolerantziaren bidea, beste sines-teenganako begirunea, erakutsi zioten. Ez zitzaion erraza izan, zeren haien Bibliaren ezagutza miresten bazuen ere, ez zituen ez Lutero ez Kalbin gogo-ko: *Uste badut nere errelijionia anglesarena beno hobe dela, haren gogoan kinperra dago. Enian ez da legerik harena dezadan guda* (II, 139). Prusiako erresuma eredu bezala ematen du sineste guztiek praktikatzeko eskubidea dutelako: *Prusiako erresuman bada errelijione guzietarik, ta hen artian ez aharra bakoitzik; sentagaila halako litzatekeiela, printziaren legeen indarretik gertu, bakiak diela han ere egongia?* (II, 145). Gerra gehienetan garai hartaraino erlijioak zeukan errua: *Nor laisterrago lehiatu ordian batak bertzia, frantses ziradiala guziak kiristian, guziak adiskide edo askazi, batetan [bat-batean] etsaiturik ta odol egarriturik otsoen ta artzanoren pare erauntsi [jardun] ziradian.*

Tolerantzia aipamenen ondotik, bere buruarekin kontraerranetan sartuz, Zuberoako orduko giroari jarraikiz, luteranoak eta kalbinistak, baita mahometanoak ere, erlijio faltsukoak direla idazten du. Badirudi, zerbait aitortu ondoren, zentsuraren eta jendartearen iritziaren beldurrez, kontrakoaren alde agertzen dela.

Egiategik emakumearen aldeko gogoeta eta aitortza ere eskaintzen du. Antzinatean andre eskolatu franko ere bazela, eta bere garaian familietan nesken eskolaz ez zirela axolatzen. Bestalde, legeak aipatzean, *askaziek hartara ere ez dutiela aderezatzen* dio. Halaber, *Legiak emaztez hain latz ez liraiteke, esku berek hetan ezarri balutukie* (II, 73).

Hizkuntzaren aldetik, Egiategi ez da erraz irakurtzen. Oinarrizko hizkuntza zuberera klasikoa da, baina Oihenarten kutsuz zuzendutakoekin eta, gehiago dena, Larramendik asmatu hitzekin, irakurketaren erritmoa hausten da. Hona Larramendiren Hiztegi Hirukoitzetik hartutako zenbait hitz: *adra* (arau), *akadoi* (epaile), *akogatu* (zapalduz ito), *arauzkida* (konkordia), *damorri* (melankolia), *dierri* (nazio), *ekantza* (itxura), *ezegokida* (egonezina), *gogarte* (hausnarketa), *irar* (marka), *irudesti* (irudimen), *letarta* (probidentzia), *megope* (espíritu), *nazaro* (konplexio), *ontarte* (bertute), *zelakodi* (kalitate) eta abar. Bestalde, filosofo autodidakta eta euskaltzale amorratua zen. Egiategik gaizki kopiatutako hitzak ez dira erraz ulertzen: *dukeraziak*, *erremalga*, *lamaldu*, *menaskaro* eta abar.

Zubererazko kontsonante aspiratuak ematen ditu, *ph*, *th*, *kh*, eta euskalki honek dituen bokal sudurkariak tilde batez markatzen ditu. Forma zenbait ez dira Egiategiren okerrak, baina Zuberoako euskara zaharraren hondakinak, oraindik bizi direnak. *Ukan* aditz laguntzailearekin, ahalezkoan *iron* aditza erabiltzen du, *ezan*-en ordeztu: *liro* (lezake), *litiro* (letzake), *nitiro* (netzake).

Beste euskalkietan, salbu bizkaieran, galdu edo sortu ez den geroaldi trinko jokabidea ere erabiltzen du, orduan eta orain bizi-bizirik dagoena Zuberoan, *izan*-ekin, *nizate* (izango naiz), *hizate* (izango haiz), *date* (izango da), *girate* (izango gara), *dirate* (izango dira); eta *ukan/eduki* aditz laguntzailearekin, *duket* (edukiko dut), *dukezu*, *duke*, *dukegu*, *dukeie*, *dukie*.

Egiategik gramatika anarkikoa, ezohikoa edo molde askekoa darabil. Itzulpenak egiterakoan, berriz, frantsesa / gaztelania hitzez hitz jarraitzen du, adibidez, laguntzailea aurretik ipiniz: *nous avons vu* / *hemos visto*, euskaraz, *dugu ikusi*.

Egiategiren nortasunaz eta idazlanaz osokiago jabetzeko, hemen adierazitakoez landa –eta bereziki, jakina, bere testuez gain–, jasogarriak dira Euskaltzaindiak argitaratutako bi liburukietako sarreretan azaltzen diren argibideak (Txomin Peillenek izenpetuak). Halaber, J.-B. Orpustanek (1996: 95-101), Egiategi Iraultzaurreko Europako Ilustrazioaren testuinguruan kokatuz, egiten dituen zenbait ohar labur ukituz, besteak beste: Egiategik norbanakoaren eta gizartearen etikaz dituen ideiak, euskara eta euskaldunen apologia, estatuaz duen ikuspegia (kontserbadorea nagusiki), edota gramatikaren eta estiloaren inguruko beste ezaugarri batzuk.

Bere akats eta informazio jakingarriekin, Egiategirena XVIII. mendeaz laiko batek idatzi prosa ia bakarra da, zeren Elizak argitalpen politika bat izan bazuen, agintari laikoek ez zuten XIX. mendea arte liburugintza profanoa lagundu.

Egiategik darabilen ortografiak, lexikoak eta sintaxiak zaildu egiten dute esaldi zenbaiten konprenitzea. Hori dela eta, ohiko ortografia egokitzapenez gain, oraingoan, jatorrizko testuetan beste aldaketa txiki batzuk ere tartekatu dira, beti ulermenaren mesedetan. Esaterako: *o* > *u*, *hao* > *hau*, *haorra* > *haurra*, *zaori* > *zauri*, *aosikiz* > *ausikiz*...; *e* > *i*, *iritze* > *iritzi*, *beitze* > *bizitze*...; eta beste gutxi batzuk.

Era berean, oin-oharretan, zenbaitetan hitzak banan-banan zehazki argitu beharrean, esaldia hitzez hitz azaldu ordeztu, esaldia bere osotasunean hartu, eta, honen adiera parafrasiz, hurbileko esanahiaren bidez, adierazi da. Oin-oharretan emandako azalpen batzuek, bestalde, Egiategik bere lanetan erabilitako Larramendiren lexikoan dute iturri eta oinarria.

Atalaren sarrera nagusia: Txomin PEILLEN
Testuen sarrerak: Sebastian GARTZIA TRUJILLO (Hamalaurduna)
eta Karlos OTEGI
Oin-oharrak: Karlos OTEGI eta Txomin PEILLEN

Filosofo uskaldunaren ekeia, I

Hamalaurduna

Errenazimentu eta, batez ere, Barroko garaian, hitz lauzko liburu-sarreretan laudoriozko olerkiak argitaratzea ohitura zen Europa osoan zehar (Cervantesen *Don Quijote de la Mancha*-n, Joanes Etxeberri Ziburukoaren *Manual debozionala*-n...). Sarrerako laudoriozko testuetan, autoreak edota autorearen lagunek (hiru, Etxeberriren kasuan; horietariko bi, latinez), apaltasun moztropean, liburuaren zein autorearen ekarpen harrigarriak goraipatu ohi zituzten.

Egiategiren lehen liburuan, *Filosofo uskaldunaren ekeia, I*-en, autoreak berak, soneto baten –ala, soilki, hamalaurdun baten– bidez (hirugarrena omen, Euskal Literaturan), liburuaren gorabeherak azaltzen ditu. Lehen bertso-lerroetan, autoreak, apaltasunez edo –*excusatio non petita, accusatio manifesta*–, beste liburu askoren merituak nabarmentzen ditu eta, segituan, bere liburuaren gabezia dihardu, batik bat denboraren faltari egozten diona. Hala eta guztiz, azken lau bertso-lerroetan, autoreak irakurlea bultzatzen du bere liburua irakurtzera, ezezkaren formapean bada ere: *Ez dianak irakurtuko / ez zereio balima sekulan dolutuko*.

Olerki honetan azpimarratzekoa da Barrokoko idazleek gustukoa zuten kontrastea: *Bere denboraz egunkal dena buruzagi*-arena vs lanez gainezka dagoen filosofia errejent erreformistarena, *megopia dut arrabuhin, ulun, herabesti*. Irakurlearen harridura sorrazteko, autorea biko errimatutako soneto batez baliatzen da. Sonetoak Errenazimentu eta Barrokoan ahapaldi sortu berriak dira. Zailak eta dotoreak. Egiategik, soneto honen bidez, bere buruaren eta euskararen modernitatea erakutsi omen du. Konposizio honen errima aberatsa da: *buruzagi / haragi, ez zena / azkena*... Neurkera, haatik, irregularra, hamalaukoa nagusi delarik.

Jatorrizko iturria: Juseff Eguiatéguy, 1785, *Filosofo huskaldunaren ekheia*. Frankfurt: Beñat Edelman, 1. v. (BNF, *Le philosophe basque, Celtique et basque* 155).

Bertsioaren eta oharren oinarria: Josef Egiategi, *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983, 24. [Edizioa: Txomin Peillen].

Hamalaurduna

Irakurtzaliri

Bere denboraz egunkal dena buruzagi¹,
franko dianak² beti arrain edo haragi,
aldizka delarik hetzaz lazki³ bazkatzen,
bere biziaz da balima⁴ bozki⁵ gozatzen.

¹ egunero dena jabe, nagusi. ² duenak. ³ arrunki, guztiz; nahikoa eta gehiegi, bapo. ⁴ egiatzki; segur aski. ⁵ pozik, bozkarioz.

Liburuz niza ni aki⁶, paper belzten niz ari,
bortzaz gibel uzten⁷, xuxen ezinak⁸ jarri:
megopia dut arrabuhin⁹, ulun, herabesti¹⁰,
goor ta mutu, luma ere ardura net eri¹¹.

- 10 Belarra¹² ehunetan ere berekaturik¹³
ezin hantik kent¹⁴ zerbait dena onturik¹⁵.
Zer duket arren obratu¹⁶? Deus ere balio ez zena,
heltu bada laitekina nere obra azkena¹⁷.
Bihoa arren dena! Ez dianak irakurtuko
ez zereio balima sekulan dolutuko¹⁸.

⁶ akitu ote naiz? nekatu al naiz? ⁷ atzera uzten. ⁸ ezin zuzendu(zko)ak.
⁹ espiritua dut gogo gaitzeko, gogo txarreko; kontraesanean murgildua. ¹⁰ herabeti,
uzkur; adorerik eta gogorik gabe. ¹¹ maiz txit eri, askotan oso gaixo. ¹² Bekokia,
kopeta. ¹³ ehun alditan ere ferekaturik. ¹⁴ atera. ¹⁵ ondurik, heldurik; mol-
daturik. ¹⁶ Zer, bada, obratuko, idatziko, dut; zer, bada, egin, idatz, dezaket.
¹⁷ behar bada, menturaz, litekeena nire azken obra. ¹⁸ ez zaio, ziur asko, sekula
damutuko.

Adiskidegoaz

Hausnarketa artikuluetarako gaiak hautatzerakoan, Egiategi, maiz, bat dator Michel de Montaignek bere *Essais* idazlanerako aukeratutako gaiekin. Bien gogoeta gaiak dira, esaterako: egia eta gezurra, tristezia, koldarkeria, beldurra, alferkeria, ohitura, iraupena, seme-alaben heziketa, bertutea, patua, emakumea... Bat egiten dute baita ere nonahi eta noiznahi arreta piztu ohi duen adiskidegoaren gaiaz (*Essais*, I, XXVIII).

Saiakera artikuluhonetan, Egiategik gogoeta labur baina mamitsua osatzen du adiskidetasunaz. Harreman mota honek dakartzan onurak azpimarratzen ditu, bereziki bigarren paragrafoan, eta, gainera, gogokoa duen adierazmoldea erabiliz: esaldi paraleloen zerrenda, pilaketaren bidez, kasu honetan, adiskidegoaren mesedeen ugaritasuna nabarmenduz.

Adiskidetasunaren beharra agerian jartzen badu ere, zorrotza da giza erlazio honetarako behar diren baldintzak eta eskakizunak zehazterakoan; sasi-adiskidetasunarekin edo oker ulertutakoarekin kritiko azaltzen da.

Gai honetan ere, eszeptizismoz jokutzen du Egiategik: garaiotan adiskidetasuna urardotua da, eta nekez aurkitzen da benetako adiskidetasuna. Azken ohartarazpena ere ildo beretik: adiskidegoa eta etsaigoa betiko ez balira bezala bizi behar dira, alderantzizko bihur baitaitezke.

Jatorrizko iturria: Juseff Eguiatéguy, 1785, *Filosofo huscaldunaren ekheia*. Frankfurt: Beñat Edelman, 88. v.- 90. v. / 161- 166. (BNF, *Le philosophe basque*, Celtique et basque 155).

Bertsioaren eta oharren oinarria: Jusef Egiategi, *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983, 211-215. [Edizioa: Txomin Peillen].

Berezita XXIX¹

Adiskidegoaz

Adiskidegoa da biziaren, salbazionaren ta hilezindiaren medika², lurrezko paradisuko arbole bizitzekoak hitzeman ziradianak³; ezi gure bizia gozomenek dienian⁴ laguntu mundian, uken dutiegunen ohartze maitagarriekila⁵ girade ehortzen⁶.

Harek⁷ dutu gure egiteko ulunenak argitzen, dudadunak sinetseraziten, kordokatzen diradianak⁸ segurtatzen ta arrimatzen⁹, txarrak onkitzen, onak edertzen, okerrak xuxentzen ta hil direnak arrapizten¹⁰. Harek deslurratiari¹¹ herri bat dereio idereiten¹², eskeliari gurukusgarritzen¹³, handier goiendia¹⁴,

¹ XXIX. kapitulua. ² hilezindearen medizina, hilezintasunaren sendagaia.

³ agindu zirenak. ⁴ dutenean. ⁵ izan ditugunen oroipen, oroitzapen, maitagarriekin. ⁶ gara ehortzen, lurperatzen. ⁷ Hots, adiskidegoak, adiskidetasunak.

⁸ kolokatzen direnak, kolokan daudenak. ⁹ sostengatzen; sostengua, euskarria ematen. ¹⁰ berpizten. ¹¹ deserriratuari, erbesteratuari. ¹² dio edireten, aurkitzen.

¹³ oinordeko egiten; herentzia eskuratzen. ¹⁴ handiei gorentasuna.

aberatser zerbutzia, jakingabier jakintzia, flakier indarra, erier osagarria¹⁵, antsiatier pozkida¹⁶.

Balago¹⁷ ere gizona izar guzien erdian, adiskide bagerik ta bere zortu onaren jakile bagerik¹⁸, gaitz luke zortia¹⁹, delakoz adiskidegoa gure zori-onaren parte gehiena. Anitz dirade adiskide izan nahi direnak ta gutik adiskidegoaren adrak ezagutzen dutienak²⁰. Aristotak, net ertailten dutu ederki²¹, onki egin nahian, amorioa amorioan, adiskidegoa adiskidegoan, ta araukida obretan²². Bihozgintza²³ da amorioaren txilimista²⁴, onki egin nahia, beraz, borondade gor bat dena²⁵. Amorioa da obra akabatia, adiskidegoa algarri onki nahiaren lana: hantik jarraikia²⁶, maite dienek guzia²⁷ ihuren ez diradiala²⁸ adiskide, bena egiazki adiskide diradianak dakiela maitatzen.

Jende apalenek lirioie²⁹ amorio handien uduria itzalt³⁰, bena hen artian bardingoarik ez delakoz, adiskidegoan, ez daite hen artian sar³¹. Anitz dirade amoro inkaria³² egiten dienetarik ta hetzaz emazte amorosik batere, anitz enganatu nahian inur ez dienik enganatzen, dielakoz farfailaren urrina³³: anitzek dereie erri³⁴, gutik dolu ta emazte guziek dereie mesperetxu franko egiten.

Hipodamak³⁵ hirur adiskidegoa dutu mundian jarten. Bata aberenena, bertzia gizonena, hirurgerrena jinko-erdiena. Lehena dago izairian³⁶, jenden ta aberen artian dena; hetan³⁷ ere bere artetan berezi zonbait egin laiteke, bena ez girade jendenetzaz baizik mintzaturen. Aristotak dio hirur kasta³⁸ diradiala hartan, beharrak³⁹, plazerak ta berdudiak egin dutianak. Lehena da egun jarraikiena⁴⁰, ta nozpait hiriak ta burgiak egin dutiana⁴¹, sokorri bata bertzari, emangei estakurutik⁴². Ordian⁴³ aizoak unurriak⁴⁴ bezala ari ziradian; orai aldiz norbere delarik, adiskidegoak aspaldian bide,

¹⁵ gaixoei osasuna. ¹⁶ larrituei kontsolamendua, atsekabetuei nahigabeen aringarria. ¹⁷ Balego. ¹⁸ bere zorte onaren, zori onaren, lekuko gaberik. ¹⁹ gaizto, krudel, luke zortea. ²⁰ arauak ezagutzen dituztenak. ²¹ oso ederki sailkatzen, banatzen, ditu. ²² adostasuna, konkordia, ekintzetan. ²³ Bihotzak sortutako egintza / bihotza eraikitzea, sentimendua sortzea. ²⁴ tximista. ²⁵ Hau da: eta ongi egin nahia da, beraz, bere borondate gotorra, nahi irmoa. ²⁶ handik jarraituz, hortik segitzen dena. ²⁷ maite dutenek guztia. ²⁸ inoren ez direla. ²⁹ lezaketete. ³⁰ itzali; desitxuratu. ³¹ ez daiteke haien artean sar. Hautabidea: *jar*. ³² itxura. ³³ dutelako uste handikoaren, funsgabearen, hutsalaren usaina. ³⁴ (egiten) diete irri. ³⁵ "Hipodamo": beharbada, Miletoko Hipodamo (K.a. v. m.), arkitekto, matematikari eta filosofoa. ³⁶ izadian, naturan. ³⁷ haietan; hauetan. ³⁸ mota, suerte. ³⁹ beharrianak, premiak. ⁴⁰ gaur egun jarraituena. ⁴¹ burgiak, herriak edo herrixkak egin dituenak. ⁴² emateko aitzakiaz. ⁴³ Orduan. ⁴⁴ inurriak, txindurriak.

aharrer ta auzier, eginik⁴⁵, aizoak bizi dirade etsai gisala; adiskidegoak ere bere izena galdurik, gehiago ametsetan baizik ez da ageri, sekulan izan ez balitz bezala.

Jeloskeriaren ta zekingoaren⁴⁶ suiak die⁴⁷ adiskidegoa erre, haiziak ere haren hautsa lurretik eraman. Kiristia⁴⁸ lehenak hain tinko ziradian adiskide bata bertziari, non, hil nahian bata bertziaren lekian, paganer eskentzen beitziradian; orai, aldiz, anaiak bere anaiaren beitu ukatzen odola, litzatekialarik Kainen pare, arrotaz⁴⁹ beldur ez balitz. Nekez ere aitak haurrer, haurrek ere bere aita-amer, behar lukeien amorioa dereie nekez ezagutzen⁵⁰. Nekezago ere adiskide bat ediren daiteke, ezi ez urrezko meatze⁵¹ bat mendi gorenetan; hantik⁵² ezagutze bakunak⁵³ du adiskidegoaren izena oskendu⁵⁴; ta hartara delarik orai jende guzia, dugun ikus litzatekianez ezagutze hartan haiturik⁵⁵.

Dezagun lehenik jar⁵⁶, jende handiak adiskidegoarik ez lirokiela har txi-piarentzat⁵⁷, delakoz bere handitarzunaz ta handiago izan nahiaz hain betetik, non jende guzien zerbutzu egin ez lirokienak⁵⁸, arrotz beitutie⁵⁹. Balakariz⁶⁰ diradialakoz unguraturik ta norbere irapaiziaren jarraikian doatzalarik⁶¹, hetan ez die adiskiderik batere; ta mesperetxatzen dutialarik, alokairuzko zaldiez bezala hetzaz zerbutzatzen dirade.

Adiskidegoa bardintarzunian baizik ez da laket, hau batzen⁶² ez badu, du egiten⁶³. Ez izanik ere bardingoa⁶⁴ bi jende suerten artian, behar handiak dutu zonbait aldiz apaleraziten⁶⁵ ta txipien doiala⁶⁶ jarten, bertzela hegaltaz doa adiskidegoa ta, beren handitarzunari so ari direlarik, bertzeren apaltarzunaz behardun dirade. Inur ere maite ez dielarik⁶⁷, amorioren inkaria⁶⁸ bortzaz egin behar diela dakie⁶⁹; bertze alte, beren handitarzunak dereie lanak hain usu⁷⁰ emaiten, non bertzentzat hutsartia beitie nekez edireiten⁷¹.

⁴⁵ aharrei, liskarrei eta auziei bide emanik, leku eginik. ⁴⁶ zekenkeriaren, zikoizkeriaren; eskuzabaltasunik ezaren. ⁴⁷ dute. ⁴⁸ Kiristia, kristaua. ⁴⁹ "Arroda": Erdi Arotik XIX. mendera erabilitako tortura tresna, non, hezurak eta giltzadurak kraskatu ondoren, zigortua lotzen zen. ⁵⁰ die(te) nekez aitortzen, adierazten, erakusten. ⁵¹ meategi. ⁵² hori dela eta. ⁵³ ezaguna izate hutsak, elkar ezagutze soilak. ⁵⁴ usurpatu; izenez jabetu, beretu. ⁵⁵ ikus dezagun ba ote dagoen ezagutze huts hartan hauturik, aukerarik. ⁵⁶ Ezar dezagun aurren-aurrena. ⁵⁷ ez lezake(t)ela adiskidegorik onartu txi-piarentzat; ez lezake(t)ela adiskidetza hartu txipia, txi-piaren adiskide bihurtu. ⁵⁸ zerbitzu egin ez lezaketenak; zerbitzu egiteko prest ez daudenak. ⁵⁹ baitituzte. ⁶⁰ Losintxariz, lausengariz. ⁶¹ irabaziaren atzean, irabaziaren bila, doazalarik. ⁶² aurkitzen; lortzen. ⁶³ bukatu da; akabo. ⁶⁴ Ez badago ere berdintasuna. ⁶⁵ apaltzera, makurtzera, behartzen. ⁶⁶ neurrira. ⁶⁷ Inor ere maite ez dutelarik. ⁶⁸ itxura. ⁶⁹ dutela dakite. ⁷⁰ di(zki)e lanak hain maiz, hain sarri. ⁷¹ besteentzat tarte, abagunea, baitute nekez aurkitzen.

Hantik dirade mundu guziaren balakariak, usu delarik hen bihotza zeinutegiko⁷² oilarraren pare, haize guzier utzultzen dena⁷³. Bena hen balakak ta hitzemanak euriaren ur istiletan kskuilien pare⁷⁴ dirade, hek bezain fitez dirade argusten⁷⁵; hala ere gizon xuhurrak⁷⁶ daki jende guziari hitzeman denaren obra⁷⁷, harentako⁷⁸ ez dela. Ahotik jalki bezain sarri ahatzerik⁷⁹ dagoela.

Jende guziaren adiskidia, baterenena ez dela⁸⁰ aspaldian egia hori erranik dago; bai eta ere botaia⁸¹ guzier eginak, eskerrik merexi ez dila. Jakin eza zu, beretzat osoki dagonera, dremendena ez dila ihurentzat⁸². Haren adiskidegoak habiarik ez dialako⁸³, bazkarik umier ekarriaz ez du beharrik; antzu bizi da ta antzu hiltzen. Buria gora aldiz nahi dianak, zuhainen⁸⁴ adarretzaz ez du axolik, ez eta ere nahi itzalik.

Kent⁸⁵ handiaren ungurunetarik; bizitze txarra dienak, buru flakiak, mihi gaiztoak, mintzale handiak, sobera jakin nahiak, erri egiliak⁸⁶, trufalerak⁸⁷, bofoak ta gur egiliak⁸⁸, berbera⁸⁹ duzu beti edirenen.

Adiskide baten haituak⁹⁰ gaiza anitz du galto⁹¹: gizon perestu⁹², gomarte⁹³, xuhur, bihoztai, leal ta patxor⁹⁴; bena berak berdude hek ez badutu, adiskide halakoa ez du baturen⁹⁵. Hala ere, oraiko adiskidegoan, koka ahal laite⁹⁶ gizon xuhur baten errana⁹⁷: "bizi zite⁹⁸ zure adiskidiareki, egun batez zure etsai gertgei⁹⁹ balitz bezala, ta zure etsaiareki, egun batez zure adiskidegei¹⁰⁰ balitz bezala". Iritzi on da bihotz xuxenari¹⁰¹, bena non da bihotz xuxena jagoitik okerturen ez dena¹⁰², ez den iritzi hau galgarri¹⁰³.

⁷² kanpandorreko. ⁷³ haize guziei biratzen, aldatzen, dena; haize guzien nahierara jiratzen dena. ⁷⁴ ur putzuetan kskuiluen, burbuilen, pare. ⁷⁵ desagertzen. ⁷⁶ Hots, xuhurrak. ⁷⁷ agindu denaren obratzea, betetzea. ⁷⁸ harentzako. ⁷⁹ ahantzirik, ahazturik. ⁸⁰ inorena ez dela. ⁸¹ eskaintzak. ⁸² den mendrena, den gutxiena, ez duela inorentzat. ⁸³ habiarik, txita multzorik, ez duela ko, hots, umeak, ondorengoak, ez dituelako. ⁸⁴ zuhaitzen. ⁸⁵ Ken, alden du. ⁸⁶ (isekazko) irri egileak. ⁸⁷ trufa, burla, egileak; burlatiak. ⁸⁸ bufoiak eta erreberentzia egileak. ⁸⁹ bakarrik, lagunik gabe. ⁹⁰ hautatzeak, aukeratzeak. ⁹¹ gauza asko du eskatzen. ⁹² prestu, zintzo. ⁹³ alaia, alegera. ⁹⁴ baretsu, baketsu. ⁹⁵ topatuko. ⁹⁶ ahal liteke. ⁹⁷ Hautabidea: *Hala ere, oraiko adiskidegoa (...) erranian*. ⁹⁸ zaitez. ⁹⁹ gertagai; gertatzeko, bihurtzeko, gai. ¹⁰⁰ adiskide gertatzeko, bihurtzeko, gai. ¹⁰¹ zuzenarentzat. ¹⁰² aurrerantzean okertuko ez dena; inoiz okertuko ez dena. ¹⁰³ iritzi hau galbide, kalterako, izan ez dadin.

Gizonen ta emazten arteko adiskidegoaz (zatia)

Egiategik lehenengo liburuko XXX. kapitulua Ramon Llullen bizitan gertatu omen zen pasadizo batekin ixten du. Llull, emakume ezkondu batez zoratzearaino eta harrotzeraino maiteminduta ageri da; emakumearen ausardiak eta bertuteak, ordea, gizona errenditzeraino makurrarazten dute.

Jatorrizko iturria: Jussef Eguiatéguy, 1785, *Filosofo huscaldunaren ekheia*. Frankfurt: Beñat Edelman, 92. r.-93. r. / 169-171. (BNF, *Le philosophe basque*, Celtique et basque 155).

Bertsioaren eta oharren oinarria: Jusef Egiategi, *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983, 218-221. [Edizioa: Txomin Peillen].

Berezita XXX

Gizonen ta emazten arteko adiskidegoaz

[...]

Emazten lealtarzunak beren senarrer¹, gertaldi² anitz dereikie³ eskentzen; batez dugu berezita hau akabiren. Diala orai laurehun urte igaranik, bizi zen Raimond Lulle⁴, Majorka⁵ islako herritar, zen sortu kasta nobletik ta gazteroan errekeitu handian zereien aita-amek ohikatu⁶, bere erregiaren Kortian kargu handienetara ere zutien⁷ helerazi. Nazaroaz⁸ zen izigarri amoros, ta hutsarte⁹ guzietan gogomenak hartara zutialarik¹⁰, emazte ederrener gur egiten, poesia laidorez¹¹ zutian guziak akarizartzen; azkenekoz andere izkontu batez zen erotu, zelakoz anderia ohoretsu ezinago, ta amorioa hel ez daitekianari jarraikiago delakoz¹², aitoren semiak garrak begietan eta bihotzian, arima herratia bezala zabilan batu¹³ ezinez bere andere maitia.

Egun batez, karriketan zabilalarik zaldi eder baten gainian, ikusi zian eliza batetara anderia zoala bere debozionen egitera. Galopaz¹⁴ zen ere sartu elizan, ta erakusteko bere andere maitiari pikaderia¹⁵ zakiala, han erauntsi

¹ senarrei. ² gertaera; etsenplu, jarraibide. ³ digute. ⁴ "Ramon Llull": filosofo, teologo eta idazle katalana (1235-1315 ing.). Gorteko biziera utzi eta misiolari jardun zuen Asia Txikian eta Afrikako iparraldean. Utopiazalea, bizitza luze eta gora-beheratsua izan zuen. *Llibre de contemplació en Déu* (1272), *Llibre d'amic et d'amat* (1276 ing.), *Llibre d'Evast e de Aloma e de Blanquerna son fill* (1283 ing.) idatzi zituen, besteak beste. ⁵ Mallorca. ⁶ Testuinguaren arabera: ardura, eskatze, handian zuten aita-amek ohitu. ⁷ Testuinguaren arabera: helerazi zuten. ⁸ Izaeraz, izaitez; konplexioz. ⁹ astialdi, tarte libre. ¹⁰ zituelarik. ¹¹ laudoriozko poesiaz. ¹² Alegia, lor ez daitekeenari ahalegin handiagoz jarraitzen zaiolako; irits ezin dena, lehiatuago desiratzen delako. ¹³ aurkitu; elkartu. ¹⁴ Lauhazka, lauoin-ka. ¹⁵ zaldia erabiltzen, hezten.

zen¹⁶ zaldiari jauzi guziak eragiten, gogo eman gaberik¹⁷ altare ta sagramentian aitzinian zela. Jende anitz zen elizan, apartaturik ere zagoan, bena saldo¹⁸ bat atrebiturik, zaldiari zen lotu ta zalduna elizatik kanpo ezarri.

Anderia erokeria harez zen hainbeste ahalketu¹⁹, non erabaki beitzian mementoan, ihesiaz egin ez ziana²⁰, bertze medioz obraturen ziala; bere senarrari erranik igaraiten ziradian gauzak, galto egin zereioan²¹ zaldun amoros[a]ren ikusteko nabastarria²²; ta deiterazi zian bere etxera. Heltu bezain sarri, irruritu zereioan²³ faman egiten zereioen²⁴ ogena senarrari ta berari, burian jarri zian erokeriaz, ta zonbat meskabu hel zerekeioan²⁵ hantik. Gero, desestaltzen zialarik, bere bolarra erakutsi zereioan ditietarik bata, minbiziaz erdi janik, erraiten zereiolarik gaiza halakoak merexi zianez urrats auherrak²⁶, denbora galdu ziana ta egin zutian erokeriak.

Raimond harriturik, zauri haren lardazkiaz²⁷ ta andereriaren berdutiaz, han berian bertze gizon baten arima zian hartu. Ta Jinkoaren amorioak bertze guziak haren bihotzetik akazaturik²⁸, ardura berari mintzo zenian²⁹ erraiten zian: "Nontik jin hiz³⁰? Amoriotik". "Nor hiz? Amorio". "Norena hiz? Amoriorena". "Norat hua? Amorioala". "Nork egin hai³¹? Amorioak". "Zertaz bizi hiz? Amorioz". "Non hago? Amorioan". "Noratko hiz? Amorioalat".

Hala bizirik ta hilik, santien herrokan³² herritarrek die jarri, ta haren izena fama hartan dago.

¹⁶ jardun zen, ari izan zen. ¹⁷ begiratu gabe, gogoan hartu gabe. ¹⁸ talde.
¹⁹ lotsatu. ²⁰ ihesari emanez egin ez zuena. ²¹ eskatu egin zion. ²² askatasuna; baimena.
²³ irudiarazi, adierazi, erakutsi, zion. ²⁴ Testuinguaren arabera: zien.
²⁵ zenbat zoritxar hel zekioken. ²⁶ merezi al zuenez ahalegin alferrak.
²⁷ lazgarrikeriaz, izugarrikeriaz. ²⁸ kanporaturik, erauzirik. ²⁹ askotan bere buruari mintzo zenean, mintzatzen zitzaionean.
³⁰ etorri haiz. ³¹ hau. ³² mailan; lerroan, zerrendan.

Ametsetzaz

Desosegua eta eztabaida sorrarazten duen gaia, ametsena. Egiategik xaloki eta lasai asko heltzen dio buruhausteari: ametsak gai ote dira etorkizuneko asmatzeko, hots, ametsetan amestutakoak geroko gertaeren iragarpena ote dira?

Hasierako esaldiak badu anbiguotasunetik. Zein da Egiategiren jarrera? Ametsak egia ala gezurra ote dira? Aspaldian ehortzia dagoen horrek ez zuen arrazoi, ametsak ez baitira gezur, baizik egia, eta, beraz, ongi dago lurperatua, merezia zuen, eta ahaztu beharra dago. Ala, alderantziz, arrazoi zuen, ametsak gezurra dira, ez dira egia, eta hori jada aspaldian esana zen, aspaldian lurperatua izan zen hori agerian jarri zuena.

Artikuluaren zehar jasotzen diren ametsen erreparaturaz gero, berriz, badirudi Egiategik lehenengo interpretazioaren alde egiten duela, errepikatzen baitu: *Egia bietan gertu zena; egiazki gertu zena; Hala ere gertu zena*. Amets hauetan, bederen, geroago gertatutakoen iragarpena egin zela adierazten da.

Ametsok Bibliatik, literatura grekotik eta benetakotzat aurkezten diren jazoera historikoetatik hartuak dira. Horietako batzuk idazkera biziz, arreta erakartzeko moduan, daude kontatuak.

Jatorrizko iturria: Juseff Eguiatéguy, 1785, *Filosofo huscaldunaren ekheia*. Frankfurt: Beñat Edelman, 114.r. – 115.v. / 215-219. (BNF, *Le philosophe basque, Celtique et basque* 155).

Bertsioaren eta oharren oinarria: Josef Egiategi, *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983, 271-274. [Edizioa: Txomin Peillen].

Berezita XXXIX Ametsetzaz

Aspaldian ehortzirik dago, lehenik ametsak gezurraren aizo huillenenak¹ ziradiala erran ziana². Alabadere³, Makrobek⁴, hetan sineste zianak, bost herrokatan⁵ dutu jarri. Lehenaz dio, gaiza helgeiak dutiela salatzen⁶, hau uka ez daitekeana, Josefen kondaira⁷ egia bada (bere ametsetarik “amets egile” izen uken ziana): egia haren probantza dago kartzerian⁸ zagoelarik, bere bi lagunak ametsetan bata zatekiala⁹ herio ahalkegarriaren seinale, bertzia aldiz bere hautakina¹⁰ ohorezkoa, zutianian¹¹ azaldu. Egia bietan gertu¹² zena.

¹ auzo hurrenenak, auzokide hurbilenak. ² zirela esan zuena. ³ Alabaina. ⁴ “Makrobio”: idazle eta gramatikari latindarra (iv-v. m.), Zizeronen *Eszipionen ametsa* komentatu eta *Saturnalia* idatzi zuena. ⁵ herronkatan; mailatan. ⁶ gertatzekoak ditu(z)tela jakinarazten, agerrarazten. ⁷ “Jose”: Bibliako patriarka, Jakoben hamaikagarren semea. Anaiek merkataria batzuei saldu eta haiek Egiptora eramane zuten esklabo. Kartzelan zegoelarik, bi espetxekideren ametsak interpretatu zituen. Faraoiaren konfiantza irabazita, honen amets bat ere argitu zuen (*Hasiera*, 40. kap. eta 41. kap., 1-36). ⁸ kartzelan, espetxean. *Carcer*, -is (lat.). ⁹ izango zela. ¹⁰ hautatzea. ¹¹ zituenean. ¹² gertatu, izan; bilakatu.

Geroztik ere Faraonen ametsaren azaldia¹³, Egipta zazpi urteren soiltasuna zianian erabaki. Danielek¹⁴ ber gaiza dereiku eskentzen¹⁵. Orozbat Jusef Ama Bereginaren¹⁶ senarraren ametsetik, errege Herodaren arakeietik¹⁷ Jesusen salbatzeko, Egiptara zianian eraman; ta bertze ametsaz errege haren herioaren landan¹⁸, hirur urteren burian, Palestinara berriz utzuli zenian. Jakilegoa hek¹⁹ daude Ordeinu²⁰ Zaharrian ta Berrian : berme hoberik ez dago mundian.

Homerak ere lurreko megopia²¹ guzia zianak dereiku Nestorren²² ametsaz erraiten, erregerenetan²³ fidantxa dio behar dugula jarri, hen zortu onaz²⁴ edo zortu gaitzaz mintzo diradianian, erran nahi zian errege Agamemnonenetzaz²⁵.

Temistokla²⁶ Atenakoarenak leku duke²⁷ ere heben. Persiarat abiaturik, hanko erregiak zian ezin onkiago agurtu, gobernadoria bat ere zereioan²⁸ Frigian, itsasoaren bazterrian, eman. Bena korteko izterbegiek²⁹ hilerazi behar ziela³⁰ erabakirik, gizon eraile zombait aitzina zeroien³¹ igorri. Ja bidetan zen Temistokla, lehen gaian³² zagoelarik loo ohian, amets zian egin, Teslelionekeo hiritik igaraiten bazen, herioak faltarik ez zereioala eginen. Hartan³³, iratzarri zen bezain sarri ta nontik zukian³⁴ hiria[z] kanpo bertze bide bat bilekintu³⁵ zenian, jarraikirik bideskak herioari zen eskapi. Bena erailek jakinik igaran zela, laister haren ondoan ziradian jarri. Uhaitz bat igaraiten zialarik³⁶, haren hatiak uriala erorik³⁷, idoreraziteko mainatek hedatu zutien sargetan³⁸. Gaia ja zen ta argizagia garbi; Temistokla bere mainatekila³⁹ lurrian jarriarik, argia-

¹³ azalpena, esplikazioa. ¹⁴ "Daniel": Itun Zaharreko profeta. Bere izena daraman liburua –*Daniel* liburua– K.a. II. mendean sortu zen. Bertan, besteak beste, Babiloniako Nabukodonosor erregearen ametsak azaltzen ageri da (*Daniel* 2. eta 4. kap.). ¹⁵ gauza bera digu eskaintzen. ¹⁶ Ama Birjinaren. ¹⁷ harakaietik, sarrraskitik, hilkintzatik. ¹⁸ ondoren. ¹⁹ Lekukotasun haiek/horiek. ²⁰ Testamentu. ²¹ espiritu; buruargitasun. ²² "Nestor": mitologia grekoan, Antzinako Greziako Pilos hiriko erregea. Troiako Gerran parte hartu zuen, eta bere zuhurtasunagatik eta zentzuzko aholkuengatik nabarmendu zen. Nestorrek bideratu eta lagundu zuen Telemako aita, Ulises, aurkitzen (*Odisea*, III. kanta). ²³ Hots, erregeren ametsetan. ²⁴ haien zorte onaz, zori onaz. ²⁵ "Agamemnon": mitologia grekoan, Argosko eta Mizenasko alegiazko erregea. Troiako Gerran armada grekoaren buruzagia izan zen. ²⁶ "Temistokles": politikari eta estrategia atenastarra (VI-V. m.). Atenasko portua gotortu, itsas armada indartu eta persiarrak Salaminan garaitu zituen. Baztertua, Persiako Xerxes I. aren babesla lortu zuen; honek Asia Txikiko hiri batzuen gobernuua eman zion. ²⁷ izango du; izan dezake. ²⁸ zion. ²⁹ etsaiek, arerioek. ³⁰ zutela. ³¹ zioten. ³² gauean. ³³ Orduan. ³⁴ izango zuen. ³⁵ bilatu, xerkatu; aurkitu, jakin. ³⁶ Ibai bat igarotzen zuelarik. ³⁷ haren hatuak, bagajeak, uretara eroririk. ³⁸ lehorrarazteko, zerbitzariak (hatuak) zabaldu zituzten adarretan. ³⁹ zerbitzariakin.

ren aiduru⁴⁰ zagoan. Erailek, ustian ohaturik zagoela, bere kezaldian⁴¹, xuxen hartara ziradian abiatu. Bena norbaitek hen heltzia⁴² ikusirik, "Armetara!", zian oihiu egin; jende guzia laister manduler hetara⁴³, zutien⁴⁴ atzaman guziak ta Temistoklak bereki eraman. Halako gertaldiak usu dirade; dugun gurenetarik zonbait bederaka⁴⁵.

Luis gaztiak, Frantziako errege zenak, bere emaztia Felipe Augustez erditu zen gaian, amets zian egin, besoetan zialarik⁴⁶ haurra, Printze guzier ziala eskentzen, ta egoisten⁴⁷ zian odoletik berak edanik, edaneraziten zereiela⁴⁸. Hantik, igermenak odol-uhaizta⁴⁹ handirik izanen zela, egiazki gertu zena; ezi, gerla Printze harek, bere denboran, zian egin handirik.

Bi prima⁵⁰ handi ziradian, Margaita ta Ana, bata Borgoinakoa, bertzia aldiz Britainako dukesak. Charles VII⁵¹, Frantziako erregia zen hetarik bata-rekila⁵² izkontgei, hitzak ere lehenari emanik. Printzesa Amboisako⁵³ palazioan zagoan ezteien adinaren aiduru; bena akadoitu⁵⁴ izan zen abantaila handiagoa Britainako dukesaren erreginatzean zatekiala⁵⁵. Kanbiamentu harez Borgoinakoak deusere ez zakian. Eguntxe⁵⁶ baten goizian, bere andrearenekila⁵⁷ zabilalarik teristeki paseiun baratzian, hetarik batek galto zereioan egin⁵⁸, zertakoz zen hain teriste bihotzian ageri. Printzesak arrapostu zereioan erran, gai gaitz⁵⁹ bat ziala igaran, ta geroztik haren bihotza beltzairaz⁶⁰ beterik zagoela; loan gogaturik margaita bat eman zireiela⁶¹ baratze batetan begiratzera⁶², ta errekeitu⁶³ hartan zagoelarik, asto bat hara jin zela; haren akazatu⁶⁴ nahiz izigarri eskernio⁶⁵ ukan ziala, azkenekoz jan zereioala lilia. Kondaira hori egiten ziano⁶⁶, zer zatekian⁶⁷ hantik, inur ez zen dudan. Alabadere, heltu zen llaburzki, Anak ziala Margaita deslantatu⁶⁸ ta Frantziako erregina zela gertu.

⁴⁰ zain. ⁴¹ haserrealdian, amorrualdian. ⁴² haien iristea. ⁴³ gaiztagin, bidelapur, haietara. ⁴⁴ zituzten. ⁴⁵ dezagun (azal) gorenetatik, bikainetatik, zenbait bana-banaka. ⁴⁶ zuelarik. ⁴⁷ egozten, botatzen. ⁴⁸ ziei-la. ⁴⁹ odol-uholde, odol-ibai. ⁵⁰ alaba nagusi, oinordeko. ⁵¹ Berez, Karlos VIII.a, Frantziako erregea (1483-1498), Ana Britainiakoarekin ezkondu zena. ⁵² haietarik batarekin. ⁵³ Amboise, Frantziako herria, Loira ibaiaren ertzean kokatua. Karlos VIII.ak gaztelu gotiko errenazentista eraiki zuen bertan. ⁵⁴ kontsideratu, jujatu; erabaki. ⁵⁵ izango zela. ⁵⁶ Halako egun. ⁵⁷ dama nobleekin, aitoren alabeekin. ⁵⁸ haietarik batek galdetu egin zion. ⁵⁹ gau txar. ⁶⁰ belzturaz, ilunduraz; tristuraz, histuraz. ⁶¹ zitzaiela. ⁶² zaintzera. ⁶³ errekaitu, arreta, ardurara. ⁶⁴ hura bidali, kanpora bota. ⁶⁵ eskarnio, neke, pairamen. ⁶⁶ Istorio hori kontatzen zuen bitartean. ⁶⁷ izango zen; ondorioztatuko zen. ⁶⁸ deslandatu, hots, bere tokitik erauzi, atera, kanporatu. Izenen bidezko hitz jokoak: Margarita erreginagaia, izen bera duen baratzeko margarita lorea bezala, bere gunetik deslandatua izan zen.

Clovis⁶⁹, Frantziako errege kiristian lehenak, Turenjeko erregeren emaztiareki izkonturik⁷⁰ zian fedastatu⁷¹; zialarik erreginak erabaki lehen gaian algarreki ez ziradiala etzanen⁷². Gai hartan zian erregek amets egin, zointan⁷³ ikusi ziala hirur saldo arimal⁷⁴, batian lehon ta likorna⁷⁵, bertzian hartz ta otso harrapuzaliak⁷⁶, ta hirurgerrenian txakur ate⁷⁷ bat, bata bertziari ausikiz ari ziradianak. Ametsez erreginari zereioanian⁷⁸ galtatu, Basinak zereioan azaltu, hori nahi zela erran beren ondokoen kondaira: lehenak ziratekiala⁷⁹ balios, bigerrenak jende apurrak ta hirurgerrenak beren aharretzaz deuseresturen ziradiala⁸⁰. Hala ere gertu zena. Balitzateke gertaldi bertzerik⁸¹, bena berezita honek du franko dutianetarik amets egiazkoen doiala⁸².

⁶⁹ "Klovis": frankoen erregea (481-511). ⁷⁰ Jatorrizkoan: *iscoituric*. ⁷¹ Turingiako erregeren emaztearekin ezkondu zen fedastetu, fedatu: ezkontzeko fedea, hitza, eman zuen. ⁷² Egiategik hemen, ziur asko, bi pertsona historiko eta euren historiak nahasi eta gurutzatzen ditu. Turingiako erregearen emaztearekin ezkontzeko hitza eman zuena ez zen Klovis izan, honen aita, Txilderiko I.a (franko salioen erregea, 457-481) baizik. Basinak (468-477), Turingiako Basino erregearen emazteak, ausarki, senarra utzi eta Galia erromatarrena alde egin zuen. Han, Txilderikorekin ezkondu zen. Ezkontzeko fedea eman zuena, beraz: Txilderiko. Klovis, Txilderikoren eta Basinaren semea, burgundioen erregearen alabarekin, Klotilderekin (474-544) –gero Santa Klotilde izan zenarekin– ezkondu zen (492). Beharbada, Egiategik aipatzen duen ezkontza Txilderikoren eta Basinaren artekoa da; ezkontza gauekoa, agian, Klovisen eta Klotilderen arteko erabakia. Eta segidan datorren ametsa, berriz, Txilderikorena ala Klovise-na? ⁷³ zeinean. ⁷⁴ hiru animalia talde. ⁷⁵ adarbakoitza. ⁷⁶ harrapariak. ⁷⁷ pilo. ⁷⁸ zionean. ⁷⁹ izango zirela. ⁸⁰ beren arteko liskarrez deuseztatuko, desegingo, zirela. ⁸¹ Izango litzateke beste gertaldirik. ⁸² Hau da: baina kapitulu honek dituen amets guztietatik, franko dira egiazkoak.

Filosofo uskaldunaren ekeia, II

Emaztetzaz

Bernard Etxeparek “Emazten fabore” plazaratu zuenetik (1545), emakumearen edertasunarekiko poema bakarren batzuk salbu, ez dago Euskal Literaturan, Egiategik artikulua hau idatzi arte, emakumearen figura eta izatea goratzen eta erreibindikatzeko dituen honelako beste testurik. Bertan, emakumeen balioa, buruargitasuna, lana eta eragina aitortzen da.

Horretarako, Egiategik emakume zenbaiten izenak eta ekintzak biltzen ditu, historian zehar –egiazki edo alegiaz– euren izate eta jardueragatik aipamena merezi dutenak. Evatik hasi –jakingarria Evaren errua leuntzeko eta Adamena areagotzeko argudioa– eta Margarita Nafarroakoa arte. Kondaira luzeegia litzateke, dio Egiategik. Montaignek ere badu antzeko kapitulu bat, landuagoa (*Essais*, II, XXXV).

Artikuluaren bukaeran, emakumearen adorea eta nortasuna goratzeko asmo berberaz, artikulugileak elezaharretako amazonen erresuma dakar gogora.

Gai honekin duen loturagatik eta kontaketaren aldetik duen balioagatik, testu honekin batera goraxeago jasotako “Gizonen eta emazten arteko adiskidegoaz” kapituluaren pasartea irakur daiteke.

Jatorrizko bertsioa: Juseff Eguiatéguy, *Recueil de cantiques et sermons, en guipuzcoan* (1776), *suivi de méditations pieuses*, 146.v. – 148. r. / 290-293. (BNF, Celtique et basque 156).

Bertsioaren eta oharren oinarria: Jusef Egiategi, *Filosofo uskaldunaren ekeia. Bigarren liburukia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 2011, 73-76. [Edizioa: Txomin Peillen].

Emaztetzaz

Legiak emaztez hain latz ez liraiteke¹, esku berek hetan ezarri balutukie²; bena gizonak beretzat obratu nahiz³, lan hartara ez dutie⁴ deitu, hala beren egarriala⁵ dutie menpetu. Okerkeri handia dena. Ezi uka ez daite beti izan dela hetan gizonetan beno megopia⁶ biziagorik ta zentzu miragarririk, gizonenak itzaltu dutienik.

Eva zen gure ametarik lehenena ta gure eskelegoaren ogena dereioguna⁷, Adam zialakoz enganatu Jinko Jaunari menaustian eman zereioan manian⁸, frutu ez dakigunaren jatian; artikulua⁹ horrek merexi du tipiltzia¹⁰. Egia hartarik bertze bat uka ez daitekina¹¹ da, Adamaren dela ogen handiena; ezi hau bere emaztiaz enganaturik, Satanez Eva zen enganatia¹², ta

¹ ez liraiteke. ² haietan ezarri balituzte. ³ beren alde jokatu nahiz. ⁴ dituzte. ⁵ egarrira, hots, irrikara, desirara. ⁶ espiritu. ⁷ gure miseriaren ogena, errua, (egotzi, leporatu) dioguna. ⁸ desobeditzean, haustean, eman zion aginduan. ⁹ puntu; kontu, gai. ¹⁰ merezi du argitzea. ¹¹ ez daitekeena. ¹² (al-diz) Eva Satanez (izan) zen engainatua.

hala indar azkarragoari bihurtu ezinez¹³. Adam bere emaztia beno flakiago izan zen, sugiari bezala ez zelakoz bihurtu emaztiari¹⁴, zen arren¹⁵ ogen-dun egiazkoa. Bena nolanahi aitortu behar dugu Evak bere alabak, semiak beno hobeki zutiala dotatu; jakile¹⁶ Sararen¹⁷ zogiera¹⁸, Rebekaren beilaroa¹⁹, Anaren bihotzukia²⁰, Abigailen trebaia²¹, Juditen baloria ta Tabilkaren onkitartzuna²².

Zonbat emazten laidoretzaz gertaldi²³ ez gunuke, bederakatu behar baguntu²⁴; hen²⁵ obra onetzaz, hen arimen handitarzunetzaz, hen jakintze baintetzaz²⁶, hen amorio azkarraz, zer erran ez laiteke. Kondaira luzegi litzateke, bena, ahalena llaburturik, zerbait debeiagarri ez daitekina²⁷ dugu erranen dakienere: emazten buru guziak giziberiaz²⁸ ez diradiala beterik, anitz ere diradiala hetan, jakintze²⁹ izaitian ohore orai gutik diela biltzen³⁰, askaziek ere hartara ez dutiela aderezatzen³¹. Alabadere, ebatziz dakigu gizonen jakintzia anitzek diradiala bardintu, bai eta ere anitzez aitzintu³². Hetarik eza gutzen dugun lehena da Leonia, Teofrasta³³ filosofo famatiaren kontra liburu bat egin ziana. S. Jeroma³⁴, Aspasia³⁵ ta Safonas bi emazte jakintsuetzaz da mintzo. Proba, Adelfa prokonsularen emaztia³⁶, eskiribatu ziana *J.C. Laidoriak* ehunden ordenantzan³⁷. Eudoxak, Teodora gaztiren emaztiak³⁸, Pertiako gudetaz poema bat egin ziana. Esfis, Boezaren emaztia³⁹, jakintsu zen ezi-

¹³ indar sendoagoari buru, aurre, egin ezinez. ¹⁴ Hau da, ez ziolako aurre egin emazteari (eta errazagoa zen emazteari aurre egitea sugeari baino). ¹⁵ bada, beraz. ¹⁶ lekuko. ¹⁷ Sara eta beste guztiak (?) Testamentu Zaharreko emakume dohaiinduak. ¹⁸ zuhurtasuna. ¹⁹ zaintza, zaindaritza. ²⁰ bihozberatasuna. ²¹ trebetasuna. ²² ontasuna. ²³ Emazteen laudorioz zenbat gertaera; zenbat etsenplu, jarraibide. ²⁴ xehetasunez eman, banan-banan azaldu, behar bagenitu. ²⁵ haien. ²⁶ ugariez, askotarikoez. ²⁷ aspergarri ez daitekeenena. ²⁸ txikikeriaz, hutsalkeriaz. ²⁹ jakintza; jakinduria. ³⁰ dutela lortzen. ³¹ ahaideek, familieek, ere hartan ez dituztela prestatzen. ³² aurreratu. ³³ "Teofrasto": filosofo grekoa (IV-III. m.), *Karaktereak* idatzi zuena. ³⁴ "San Jeronimo": kristau eremutarra (IV-V. m.), Eliza guraso, Biblia latinera itzuli zuena (*Vulgata*). ³⁵ Miletoko Aspasia (K. a. V. m.), erretorika irakaslea, Periklesen mendeko Atenasko kultura bizitzan eragin handia izan zuena. (?) ³⁶ Seguruena "Proba Falconia" (430 ing.): Adelfo prokonsularen emaztea, bertsotan, besteak beste, Testamentu Zahar eta Berriko pasarteak jarri zituen. ³⁷ mendeen ordenan, hurrenkeran. ³⁸ "Aelia Eudoxia": Ekialdeko erromatar enperadore Teodosio II.aren (408-450) emaztea. Senarra hunoen eta persiarren aurka gudukatu zen (Teodoro?). ³⁹ Seguru asko "Elpis/Elphe/Elpide": filosofo eta idazle erromatarra (V. m.-504), Boezioren (480-526, *De consolatione philosophiae*) emaztea. ⁴⁰ arrianoen aurka jo zuen. "Arriano": Arrioren (III-IV. m.) jarraitzailea. Arrianismoak Jesu Kristoren berezko jainkotasuna ukatzen zuen: Jesu Kristo ez zen Jainko Aitaren substantziakide; jainkotasuna, emana zuen.

nago, arrienen kontra erauntsi zen⁴⁰ bortizki. Amalasion da Alariken ama, griegoan, latian ta bertze mintzoetan zen hain atrebi⁴¹ non, bere denborako gizon jakintsu guziak beitzutian garaitu⁴². Xerxes Persiako erregiak Artemisa bere emaztearen baimenaz baizik deus ere ez zian egiten. Justinianek orozbat Teodoraren eretzian⁴³.

Kandazaren⁴⁴ eta Semiramiren⁴⁵ famak nork ez dutu ezagutzen. Amateak eta Marupeak zonbat ez die⁴⁶ jakintzia ohoratu. Lisbeak bere 19gerren urtian Homeraren pare gertu zen. Hipokironen alaba hain barna helgeietan⁴⁷ zen sartu non jinkotze gaiza anitz beitzutian salatu⁴⁸. Zenobia⁴⁹ mintzo zaharretan atrebi zenak Alexandre Handiaren bizipenaren llaburtantza⁵⁰ eman zian. Urtsula Kornuaillako printziaren alabak bi liburu egin zian, bata ikuskera gordenetan⁵¹, bertzia fedearen irakasdetan.

Veronisa Gambara ta Victoria Columna⁵² biak printzesa jakintzian fama handienian. Theonos, Proteus Egipzienaren alaba⁵³, filosofian eta ordunko teologian bide handia egin zian. Phenix, Nicostrata, Nicola Sabako erregina⁵⁴, errege Salomon ikustatu ziana, argi handiak zutien⁵⁵. Martia Proba⁵⁶, englesen erregina 348 J.K. beno lehenago bizi zenak, hanko lege lehenak egin zutiana. Aleonora⁵⁷,

⁴¹ atrebida, ausart. ⁴² baitzituen garaitu. ⁴³ Teodora emaztearekiko, Teodorari begira. ⁴⁴ "Kandaze": Etiopiako erreginei ematen zitzaizen titulua. Erregina horien artean badira ezagunak. Kandaze batek, K.a. 25-22 urteetan, Oktavio Augustoren garaian, erromatarrei eraso zien. Beste bat Testamentu Berriko *Apostoluen Eginak* liburuan aipatzen da: Felipe diakonoak Etiopiako Kandaze edo erreginaren ministro bat bataiatu zuen (*Eginak* 8, 26-40). ⁴⁵ "Semiramis": elezaharretan, Asiria eta Babiloniako erregina (K.a. IX. m.). Erdi-jainkozko jatorrikoa, edertasun, adimen eta estrategiarako gaitasunagatik famatua. Babiloniako lorategi zintzilikarien eraikitzailea omen. ⁴⁶ dute. ⁴⁷ etorkizunetan, etortzeko direnetan. ⁴⁸ jainkozko gauza anitz baitzituen jakinarazi. ⁴⁹ "Zenobia": Siria aldeko Palmirako erregina (K.o. III. m.), Asia Txikitik Egiptoraino agintea izan zuena. ⁵⁰ laburpena. ⁵¹ ikusmolde ezkutuenetan; okultismoan. ⁵² Seguruenik, "Veronica Gambara" (1485-1550) eta "Victoria Colonna" (1490-1547): Errenazimentu italiarreko poesia idazleak. Gambarak errimak eta gutunak idatzi zituen. Michelangeloren lagun mina zen Colonnaren *Rime*, 1558an argitaratu ziren. ⁵³ "Proteo": mitologiaren eta historiaren artean kokaturiko figura. Egoitza Niloren inguruan omen zuen eta Egiptoko errege gisa ere azaltzen da. Hortik, "egiptoarra" deitura. Seme-alaben artean: Teonoe. ⁵⁴ "Sabako erregina", "Nicaula" izenez ere ezaguna: elezaharretako erregina (K.a. VIII. m.), zeinaren erreinua Etiopia eta Yemenen artean kokatzen omen zen. Salomoni egindako ikustaldia Bibliako *1 Erregeak* (10, 1-13) liburuan aipatzen da. ⁵⁵ zituzten. ⁵⁶ "Martia Proba": britainiarren erregina ospetsua (K.a. IV. m.). Besteak beste, "Lex Martiana" izeneko kodifikatu zuen. ⁵⁷ "Alie-nor / Leonor" Akitaniakoa (1122-1204). Ingalaterrako erregina bihurtzean, Akitania eta Gaskoina Ingalaterraren esku geratu ziren.

bertze erregina englesa, Johane⁵⁸ erregiaren ama, aita santiari Zelestin 3gerrenareki eskiribu handietan erauntsi zena⁵⁹.

Litosa, Cirusen alaba ta Dariusen emaztea net zen jakintsu. Helena Flavia Augusta, Coelius Engleterrako erregiaren alaba ta Constantin Handiaren ama, letartan gainen⁶⁰ egin ziana liburu bat, bertze bat arimaren hilezindian⁶¹ ta hirurgerrena onki bizipenan. Caterina Alexandriako printzesa⁶², berrogeita hamar bere denboran filosofoekila egarkian jarririk⁶³, guziak zakian sartu zutian⁶⁴. Bertze Catarina⁶⁵ bat izan da ere Englaterran, Henrike VIIIgerrenaren emaztia, liburu bat *Bekatoraren dolamenak* deitzen zena egin ziana. Margaita bat ere Nafarrako erregina⁶⁶ eskiribu santian net jakintsu zena. Aita Lorienten eskiribuatarik ageri den bezala, anitz ta anitz bertzerik, denbora sobera galta lirokienik⁶⁷ ta megopia Evak beno azkarrago dutienik.

Emaztiak maite ez dianak har beza nahi badu ene erranen kinperra⁶⁸: nik diot gizona dela sortu lurretik, emaztia aldiz gizona loo zelarik haren saihetsetik, bihotzari aizo zenetik⁶⁹; ta beren artian balin bada bainaterik⁷⁰ emaztiari dagoela parte nobleena. Begotze hen flakiaren elezaharrak⁷¹ ta amazonetzaz mintza.

Amazonak gudari emaztetan handienak, Asiaren parte handienaz ziradian gozatzen. Melak⁷² dio Samarian ziela egongia⁷³ ta titti eskuinaerrerik⁷⁴ gizonki ziradiala gudatzen. Plinak⁷⁵ sokaumatak⁷⁶ dutu deitzen ta, Hipokrata

⁵⁸ "Joan Lurgabea", Ingalaterrako erregea (1199-1216). ⁵⁹ jardun zena; harreman izan zuena. ⁶⁰ probidentziaren gainean. ⁶¹ hilezintasunean. ⁶² Agian "Katalina Alexandriakoa" (III-IV. m.), santa eta martiria, filosofoen eta poeten mailan ari-tua. ⁶³ berrogeita hamar filosofoekin denbora berean eztabaidan ariturik. ⁶⁴ za-kuan sartu zituen, hots, limurtu, konbentzitu, zituen. ⁶⁵ "Katalina Aragoikoa" (1485-1536): Humanismo errenazentistaren mezenasa, Erasmoren eta Tomas Moreoren laguna. Hezkuntzarako emakumeen eskubidearen alde egin zuen. ⁶⁶ "Margarita Nafarroakoa" (1492-1549): *Heptaméron*-ez gain (1540-1549/1558), erlijiozko liburuak idatzi zituen: *Le miroir de l'âme pécheresse* (1531), *Les prisons* (1548)... ⁶⁷ denbo-ra gehiegi eska lezaketenik. ⁶⁸ alderantzia. ⁶⁹ auzoko, alboko, ondoko, zene-tik. ⁷⁰ diferentziarik. ⁷¹ Beude haien flakiaren elezaharrak; utz ditzagun haien flakeziari buruzko alegiak. ⁷² "Pomponio Mela": geografo latindarra, hispaniar ja-torrikoa (I. m.). ⁷³ zutela egoitza, bizilekua. ⁷⁴ Elezaharren arabera, hori arkua aiseago erabili ahal izateko egiten omen zuten. ⁷⁵ "Plinio Zaharra": naturalista eta idazle latindarra (23-79). *Naturalis historia* bilduma idatzi zuen. ⁷⁶ Zehazki, Plinio Zaharrak (K.o. I. m.) amazonak "sauromatides" deitzen ditu: "Supra maritima eius Udi-norumque gentem, Sarmatae, Utidorsi, Aroteres praetenduntur, quorum a tergo indica-tae iam Amazones et Sauromatides" (*Naturalis Historia*, 6. lib., 13. kap., 39). Latinezko esaldi honen bukaeran esaten denez, zerrendatutako herri horiek bizi diren lurraldearen atzean, jada gorago aipatu diren amazona(k) (eta) sauromatideak aurkitzen dira.

jakile⁷⁷, sokaumate hen artean baziradiala zaldiz ziradianak gudatzen, giberlerat zutielarik⁷⁸ dardoak ta islorrak⁷⁹ lantzatzen, ihesi inkaria⁸⁰ zielarik egiten. Hirur gizon ero ez zutien⁸¹ ez ziradian izkontzen.

Denbora bat zen Asia guzia hena zela. Dianaren tenplo famatia xarlatanen kostuz eragin zien. Nozpait Caspianen mendien huillen⁸² ziradian, berrehun milaren saldoan han bi hilabete Gileki⁸³ ta Egieki ikustatzen ziradian, ta gero beren herriala etortzen gizon bagerik, izorra; hantik ziradianak haurrak sortu bezain sarri, amek arrak aiten herriren mugala zutien eramaiten ta han lurrian uzten, urruxer⁸⁴ aldiz ttittiak muzturik gerlako begiratzen⁸⁵.

Peruakan⁸⁶, mundu berrian orozbat emaztiak dirade gudari handiak. Armetan izigarri ta aizo guzien ikaragarri: semiak dutie eraiten⁸⁷, kastaren doia⁸⁸ baizik ez begiratzen. Errege Cusiaren⁸⁹ kortian bostehun emazte armaturik daude, erregiaren goardagei soldata die ukeiten. Afrikan ere bada halako emazterik Olibias deitzen diranak.

Amazonen erresumaren hatsarria⁹⁰ ta noiz akabi zen ez dakigu, bena Alexandre Handiaren kondairan dugu ikusten hen erregina printze haren fama izigarriaz akogaturik⁹¹, jin zereiola ikustera galtatzera ere⁹² haur bat hareki egitia, ta hartakoz erregiak bereki ohatu ziala, bena izorra jaiki zenez L. Cursa dago isilik⁹³. Gerlarik ez eta ere amazoner Alexandreren partez ez da ageri batere. Hantik berazgoa⁹⁴, amazonen erregina menpetu zela Alexandreri haur baten lankeian zereioanian galtatu⁹⁵, zereiola adiskidegoa hitz eman, ta Alexandreri apalegi zereiolakoz⁹⁶ emazten kontra gudatzia, egorri ziala bozturik amazonen erregina.

“Sauromatis,-idis” hitzak, sarmaziar/sauromatarrengandik datorren, edota haiekin ahaidetua den emakumea adierazten du. Sarmaziar herria (K.a. IV. m. – K.o. IV. m.) Sarmazian, Itsaso Beltzaren iparralde eta ekialde inguruan kokaturiko lurraldean, bizi zen. Haien gizartean emakumeek toki nabarmena betetzen zuten, eta parte hartzen zuten, gizonekin batera, ehizan eta gerran. Hori dela eta, antzinateko hainbat historialarik amazonen elezaharra sarmaziar herriarekin lotu izan dute. ⁷⁷ Hipokrates leku-ko. ⁷⁸ atzerantz zituztelarik. ⁷⁹ istorrak, geziak, saietak. ⁸⁰ itxura. ⁸¹ hiltzen zituzten bitartean. ⁸² hurbil. ⁸³ Ziur asko, bi tribu edo jendaki. ⁸⁴ urrixei, emeei, neskei. ⁸⁵ zaintzen, gordetzen. ⁸⁶ Perun. ⁸⁷ erailtzen, hiltzen. ⁸⁸ endaren neurria, leinurako beharrezko dena. ⁸⁹ Seguruenik, Peruko inken errege hauetako bat: Tupac Cusi Hualpa (Huascar) (1525-1532), edota Titu Cusi Yupanqui (1563-1570), zeinaren ondorengoa, Tupac Amaru I.a (1570-1572), azken errege inka izan baitzen. ⁹⁰ hatsarrea, hasiera. ⁹¹ onarturik; harturik, erakarri-rik. ⁹² etorri zitzaiola ikustera eta baita eskatzera ere. ⁹³ Hots, horretaz L. Cursak ez du ezer esaten. “L. Cursa”: agian, XIV-XV. mendeetako Curtius lege gizonetatik bat. ⁹⁴ Handik ondorioa (izan zen). ⁹⁵ zereginean, egitekoan, zionean eskatu. ⁹⁶ zitzaiolako.

Begitartiaz

Hemen ere, Egiategik Montaignerekin egiten du bat, gaiaren aldetik bederen. Saia-
kera idazle frantziarrak “Fisionomiaz” (*Essais*, III, XII) kapitulua idatzi zuen, eta, bertan,
beste ohar ugariaren artean, begitarteaz ere badihardu: begitarte motak, begitartetik atera
ote daitezkeen pertsonaren ezaugarriak; begitarte ez dela izaeraren benetako garantia,
baina, bestalde, nolabait kontuan hartu beharrekoa dela.

Egiategi ere zuhurtasunez mintzo da. Aurpegiera ez da erabat fidagarria, baina, za-
lantzarik gabe, *biala on bat* da, munduan ibiltzeko.

Azken finean, gizakiaren begitarte eta barnea ezagutzea ariketa amaiezina da, sa-
konera handiko leizean murgiltzea.

Jatorrizko iturria: Juseff Eguiatéguy, *Recueil de cantiques et sermons, en guipuzcoan* (1776),
suivi de méditations pieuses, 123. v. - 124. r. / 242-243. (BNF, Celtique et basque 156).

Bertsioaren eta oharren oinarria: Jusef Egiategi, *Filosofo huskaldunaren ekheia. Bi-
garren liburukia*. Bilbo, Euskaltzaindia, 2011, 24-25. [Edizioa: Txomin Peillen].

Begitartiaz

Begitarte¹ ederra, zioan² Kristinak, Suedako erreginak³, biala⁴ on bat zela
mundian. Egiatzki halakoer orotan onki jina zereie⁵. Ezagutze onak zereitzo
aitzinatzen⁶, ahalaz bere egitekoetan dereie⁷ bidia llaburtzen, borta guziak
laister zabaltzen ta zerbutziak orotarik lehiatzen⁸. Halako abantaila da, duda
bagerik, zeliren⁹ dohaina; ta jendiaren iritzitik ustia “arima ederraren egon-
gia¹⁰ korpitz itsusian ez dagoela, ez eta ere arima itsusia korpitz ederrian”,
irudi ezin faltsiena; ezi egunkal¹¹ dugu gizon itsusietan arima ederrik edirei-
ten¹², ta erraiten “ohoina dela gizon perestiari uduri dena¹³”.

Halako eler ez giteala arren fida¹⁴, bena begiak direlako arimaren mirai-
lak¹⁵. Bena bai hetan ezagutze hartu dienetan, bada egiatzki artiskada hartara

¹ Aurpegiera, aurpegiaren itxura. ² zioen, esaten zuen. ³ “Kristina”: Suedia-
ko erregina (1632-1654). Bere gortea Europako humanismoaren egoitza eta bilgunea
bihurtu zuen, eta bere mezenasgoaren babesera filosofoak, poetak, latinistak, historia-
lariak eta artistak bildu ziren. Aipagarria da idazle gisa ere: gutunak, aforismoak, auto-
biografia bukatugabea... ⁴ ibiltzeko txartela, igarotzeko baimena, pasea / biderako
hornidura. ⁵ halakoei orotan ongi etorria zaie. ⁶ Onespenak aitzinatzen zaizkio
/ zaizkie. Hau da, hasieratik, agertu aurretik, harrera ona egite zaio / zaie. ⁷ ahal den
neurrian bere(n) eginkizunetan die bidea laburtzen. ⁸ zerbitzuak alde guztietatik
norgehiagoka, elkarren lehian, eskaintzen zaizkie. ⁹ zeruaren. ¹⁰ egoitza, bizi-
lekua. ¹¹ egunero. ¹² edireten, aurkitzen. ¹³ lapurra dela gizon prestuari
irudi dena, hots, lapurra dela gizon zuzenaren, zintzoaren, antza duena. ¹⁴ Halako
eleei, hots, halako hitzez, ez gaitezen, bada, fida. ¹⁵ baina / baizik eta begiak dire-
lako arimaren ispiluak.

aldiraturik, anitz gertaldiz jakite hartakoan azkarturik¹⁶, nolako den arima erranen diena begietara soo eginik¹⁷. Aitorturen dut ezagutze zerbait niala noizpait ekite hartan kuperatu¹⁸; bena artiskada harek galto dialakoz ohitokia¹⁹ ta frogantza anitz, haboroenak dutudala ahatze²⁰ ta denaren jendia utzi²¹.

Alabadere, dudalakoz seinale zonbait gogoan kokaturik, halakoak dutienetan²² fede gutik jar dirot²³; gutiago ere erakuts jakintze hartan adra²⁴ xuxenik emaitia da ofizio hartan buruzagien²⁵ lana, ezi arimak dereio²⁶ begitarteri bere mugide guzien ekantzak²⁷ ta hetan da irakurten zer dian jendiak gogoan.

Jules Cesarek begitarte lurtsuak²⁸ ez zutian maite, halakoak (umen) die²⁹ arima beltz, bekaitz³⁰, zarratsu³¹ ta harrapazale. Gizon handi harek aldiz, maite zutian begitarte gorriak, direlakoz ontarzun³², motalai³³, artzondi³⁴ eta emaille. Xurpailak³⁵ die arima on, grinaldak ta azertak dutie³⁶ hotz ta herabesiti. Beltzek kexari, bortxari ta esteraziala³⁷ dirade enjogi³⁸.

Gizon gutik dirade arima gorde ahal dukienik³⁹ hetan oitakin luzia dianari⁴⁰, ezi beza ahalik arima estiran tinka, probatzeko egia, begitartiak gezurra diela salatuko⁴¹. Ez da ere gizonik bere begitarteari nahi dian koloria eman lironik⁴²; han dago arimaren poteria, ez du arimak gizonari menperik⁴³, harek dereio manatzen⁴⁴. Gizona da haragi zali⁴⁵ bat, arimaren nahiala zotukatzen dena⁴⁶ ta hari arrabuhin ez daitekina⁴⁷, ta begitartia date⁴⁸ sekulakoz haren gogomen salatzalia.

¹⁶ *Bena bai (...)* azkarturik: Baina bai gauza haietan jakituria eskuratu dutenengan, badago egiazki ariketa hartara hurbildurik, anitz gertaldiz jakite hartakoan trebatu-rik. (?) ¹⁷ *nolako (...)* eginik: nolakoa den arima esango duena, begietara soo egi-nik. ¹⁸ *nuela noizbait ekintza hartan kobratu*, *nuela noizbait jarduera hartan eskura-tu*. ¹⁹ *jarduera hark eskatzen duelako ohitukia*, *ohitura*, *praktika*. ²⁰ *gehienak di-tudala ahaztu*. ²¹ *eta jendea denarentzat*, *den bezalakoa*, *utzi*, *hots*, *begitartean jendea nolakoa den bilatzen ibili gabe*. ²² *dituztenengan*. ²³ *jar dezaket*. ²⁴ *arau*. ²⁵ *nagusien*, *adituen*. ²⁶ *(ezartzen, eransten) dio*. ²⁷ *bere mugida guztien irudiak*, *imajinak*; *bere mugimendu guztien markak*, *zantzuak*. ²⁸ *lurkarak*, *lur kolorekoak*. ²⁹ *(omen) dute*. ³⁰ *bekaizti*, *inbidioso*. ³¹ *zerratu*, *itxi*; *bere baita-ra bildu*. ³² *ontasun*, *onberatasun*; *ontasun handiko*. ³³ *eskuzabal*. ³⁴ *adei-tsu*. ³⁵ *Zurikailak*, *zurbilak*. ³⁶ *grinaldiak eta helburuak dituzte*. ³⁷ *zurikeriala*, *zurikatzaile*. ³⁸ *joerakoak dira*; *izateko joera dute*. ³⁹ *ahal duketenik*, *ahal deza-kenik*. ⁴⁰ *gauza haietan*, *gai hartan*, *ohitura*, *esperientzia*, *luzea duenari*. ⁴¹ *ezi beza (...)* *salatuko*: hain gutxi ezen nahiz eta arima ahalik eta gehien torturan, tormentuan, tenkatu, hertsatu, probatzeko egia, begitarteak gezurra (esaten) duela salatuko bai-tu. (?) ⁴² *lezakeenik*. ⁴³ *arimak ez dio gizonari menperik*; *arima ez da gizonaren menpekoa*. ⁴⁴ *dio agintzen*. ⁴⁵ *zalu*, *malgu*, *laster*. ⁴⁶ *nahira higitzen*, *etortzen*, *dena*. ⁴⁷ *muzin egile ez daitekena*. ⁴⁸ *izango da*.

Aski erran ezinez ta soberanaren⁴⁹ beldurrez, isilturen niz heben⁵⁰; dudialarik erranen hainbeste badela banaite⁵¹ gizonen arimetan nola begitartetan, ta hen ezagutzeko nahia, itsasoaren dela agortziaren borondadia⁵².

⁴⁹ sobran, gehiegi (esateko). ⁵⁰ isilduko naiz hemen. ⁵¹ badela hainbeste diferentzia, desberdintasun. ⁵² itsasoa agortzeko borondatea dela, alegia, itsasoa agortzeko nahiaren parekoa dela.

Gogamenak (hautapena)

Hirugarren idazlan edo eskuizkribu batean, Egiategik paremien multzo zabala aurkezten du, hiru partetan banatua. Lehenengo partean (A), Egiategik Oihenarten bildumaren lehenengo 538 atsoitzak kopiatzen ditu, hitzez hitz, aldaketa txikiren bat salbu. Beharbada, BNFn horregatik ezarri zaio dokumentuaren tituluari «*de M. d'Oyhenart*». Bigarren eta hirugarren atalei ekin aurretik, Egiategik azalpen bat ematen du, “Adierazoa”. Bertan, Oihenarten lanaren laudorio sutsua egin, eta, segidan, bere bilduma propioaren tankera edo helburua adierazten du. Bigarren partean (B), 1etik 816ra arte zenbakitutako paremiak datoz. Hirugarren partean (C), 170etik 2.046ra arte zenbakitutakoak. Bildumaren gune batzuetan, zenbaketan jauziak ematen dira, inoiz luzeak ere. Esaterako, bigarren atalean, 543tik 740ra pasatzen da, eta hirugarrenean 1.699tik 2.000ra. Orrialde batzuetan idazkera irakurgaitza, lausoa, da, eta paremia zenbait zenbakitu gabe ageri dira. Bi ataletan errepikatzen direnak ez dira gutxi. Behin-behineko zenbaketa batean, gutxienez 1.500 paremia desberdin badirela esan daiteke. Bigarren eta hirugarren atalen artean Egiategik, egokitzen batzuk tartekatuz, J. Etxeberri Ziburukoaren “Jujamendu ondoko munduaren estatua” bertso multzoa kopiatzen du (*Manual debozionezkoa*, 1978, I, 88-89).

Paremiak bi hizkuntzetan datoz –euskaraz eta frantsesez–, bata bestearen segidan eta bi zutabe paralelotan jarriak: ezkerrekoan euskaraz eta eskuinekoan frantsesez. Alfabetikoki ordenatuak daude, euskarazko hitz edo kontzeptu nagusien arabera: aberatsa, aberea, adiskidea, ahalkea... beharra... denbora... gozarena... Oro har, frantses bertsioa garatuagoa, zabalagoa, da, eta, maiz, euskal testua –biluagoa, sintetikoagoa– ulertzeko lagungarri gertatzen da. Egiategik bere paremiak euskaraz sortu eta gero frantsesez esplikatzen ote zituen? Edota, aitzitik, frantsesez asmatu eta ondoren euskal moldez taxutu? Hemen, soilki, hauxe besterik ez: jatorrizkoan bi bertsioak pare-parean ageri direla.

Bildumaren bigarren eta hirugarren atal hauetan, han-hemenka, agertzen dira atsoitz tradizionalak, esaera zahar herrikoiak: *Belak heda, haiziaren nahiala* (C 874); *Mina orak non dian, mihia han* (C 1347); *Pika halako, umea halako* (C 1587)... Badira ere, erretrau tradizionalaren kutsua duten bestelako paremiak: *Erokeriak gizonetan hobenenak liraiteke llaburrenak* (C 543); *Ez fida zubu [zubi] zaharrari, ez eta ere adiskide berriari* (C 732); *Ozartia [pazientzia] burdinaren arrasega [sega handia]* (C 1579); *Soka leku flakenian da hausten* (C 1631)... Inoiz ere, Egiategik paremia tradizionala bere diskurtsora egokitzen du: *Gizonaren jakintzia da hain llabur, non haren gogomenak ez beitaki bihar zer dian eginen, hantik esangia: Ez dait [dakit] zoin uretan bihar edanen dudan* (C 1178). Bana Egiategiren paremietatik gehien-gehienak ez dira ohiko atsoitz edo esaera zaharrak.

Egiategiren testu hauek paremien edo forma laburren generoan kokatzen dira. Baina sail zabal honen barruan, ez dira Zalgizek, Martinez Isastik edo Oihenartek bildutako paremien moldekoak (ikus liburuki honetako V. kapituluak). Egiategirenak, gehienak, ez dira atsoitz herrikoiak, tradizioetik bilduak, mendeetan zehar errepikatuak, anonimoak, espiritu kolektiboko eta herrikoi baten adierazpen zizelkatuak. Aitzitik, paremien generoko aforismoak, maximak, sententziak –zaila da bereizketa– edo, sinpleki, gogoeta

pertsonalak, autore baten hausnarketak, dira. *Oharkerak, esangiak ta bibetak* da Egiategik bigarren atalaren hasieran ipintzen duen izenburua. Aipatutako “Adierazoa”n, berriz, dio testuok bere irakurketetatik ateratako laburpen modukoak eta bestelako hausnarketak direla (“extraits de lectures et des réflexions”), eta euskaraz *gogomenak* izen orokorra jartzen die. Hemen, azken termino hau lehenesten da: “Egiategiren gogamenak”. Horregatik, testu hauek paremiak izan arren, ez dira kokatzen paremiei eskainitako V. kapituluaren –non paremiak esaera zahar herrikoien zentzuan ulertzen diren–, baizik autorearen atalean, bere lan osoaren barnean.

Jakina, ezberdintasunak aitortu behar dira, besteak beste, originaltasun, zorroztasun eta asmamenaren mailan, edo ni-aren adierazkortasunaren eta pentsaera askearen indarrean, edota estilo lorpenetan. Baina, aldeak alde, Egiategiren gogamenak koka daitezke XVII eta XVIII. mendeetan sortutako aforismo eta gogoeta bildumen sailean. Ildo generiko horretan ageri dira, esaterako, honako autoreen lanak: Kristina Suediakoa (1632-1654), La Rochefoucauld (1664), Blaise Pascal (1669), Nicolas de Chamfort (1795) edo Georg Christoph Lichtenberg (1765-1799).

Egiategik bere gogamen laburretan ukitzen dituen gaiak askotarikoak dira. Horietatik hainbat garatuak ditu jada zabalkiago saiakera laburren bere bi bildumetan; beste zenbait berriak dira. Erabilitako gaien artean: izadia, gorputza, arima; bizitza, heriotza, denbora; emaztea, gaztetasuna, zahartasuna; justizia, legea, erlijioa, arrazoa, kontzientzia; ongia, gaizkia, zoritxarra, ontasuna, gaiztakeria; bertuteak (amodioa, pazientzia...), bizioak (zekenkeria, urguilua, hipokrisia, hutsalkeria, grina okerrak...); egia, gezurra, engainua, ezjakintasuna, mesfidantza; dirua, txirotasuna, beharra; gai, figura eta eredu historikoak; politika, bakea, gerra, noblezia; eta abar.

Oro har, gogamen etikoak dira; jokaera pertsonal, sozial eta espirituzkoei buruzko hausnarketak, kritikak eta iradokizunak. Gogoetaz gogoeta, Egiategik bizitzaren eta bizitzarako filosofia xume bat osatzen du. Jarrera, batzuetan, kontserbadorea, tradizionala, da, *Nor bere graduan balago, desara[u]diarik* [desordenarik] *ikus ez giniro* [genezake] (C 1431); besteetan, eszeptikoa, inarroslea, *Indartsua non-nahi beti date nagusi* (B 541), *Noblezi laborariarena, zaharragoa ezi ez aitoren semiena* (C 1432). Zenbait gogamen, gaurko ikuspegitik hartuta bederen, ez dira oso onargarriak, tartean, esaterako, erreferentzia orokorrerako subjektutzat ia beti “gizona(k)” hartzen duenean, *Osagarria* [osasuna] *da izairiak* [izadiak] *gizonari dohainetarik aberatsena* (C 1573); beste zenbaitetan gaurkotasuna nabaria da, *Faltarik egundano egin ez dianak bizian, da herioa bere mezuan* (C 719). Pentsalari baten ni-a tirabiran, filosofo bat arrazoiaren eta fedearen arteko kontraesanetan, murgildua.

Egiategiren hirugarren idazki hau oraindik transkribatu eta argitaratu gabe dago. Transkribatze, argitaratze eta beharrezko ikerketaren zain, hemen aurkezten den gogamenen hautapena Egiategiren gogamenen bilduma osoaren lagin bat, aurrerapen labur bat, besterik ez da. Idazlearen lanari zor zaion aitortza eta balioestea. Berrogeita hamarren bat gogoeta jaso dira. Lehenbizi, liburuaren bigarren partekoak (B), eta, jarraian, hirugarrenekoak (C).

Jatorrizko iturria eta bertsioaren oinarria: Juseff Eguiatéguy, *Recueil de sentences et proverbes basques*, «de M. d'Oyhenart». (BNF, Celtique et basque 154).

- 5 Aberats haboroenak¹ Egiptako jinkosaren dirade astoari pare, ustean gur guziak zutiala² bere.
- 9 Aberastarzun gehienak eskelen³ odoletik, aineren⁴ habiak bezala karrikaren lohitik.
- 25 Adrian enberadora zen bidazale hain handi, non entzun edo irakurtu gauzak zutianak⁵, bere begiz ikustera oinez beitzen abiatu hetarat.
- 27 Ahala egin dianari, gehiagoaz ez galtari⁶.
- 58 Ardoak bere doian⁷ indar emaiten, soberanian⁸ kentzen.
- 73 Arrazoa gia hutsezgarr[i]a⁹, hareki doanak ez daite lerra.
- 77 Benturatzen ez dena zer baitetara, heltzen da deuseretara¹⁰.
- 83 Barjakindia¹¹ da arimak erraiten dereikuna¹², onetik gaitziala gutu zotukatzen¹³, haitutik¹⁴ girade gerlan edo bakian gureki bizitzen.
- 99 Beharrak gizonak izkontzen, irapaiziak huguntzen¹⁵.
- 115 Bizipenaren medio¹⁶ guzietarik hobenena da bakartarzuna, hau du gizonak bereki elestatzeko¹⁷ ta onkiaren edo gaitzaren haitua¹⁸.
- 121 Ez da bihotzik bere trinkadurak¹⁹ ez dutianik.
- 144 Buruari ez dadiala fida gizona, ezi ardurago²⁰ gaitza ezi ez ona han dago.
- 199 Denbora gauza guzien jalia, izairian²¹ deus ere bihurt hari ahal daitina²².
- 201 Denbora bere adin guzietan beti bera izan dena, gizonak ere hala-hala²³.
- 228 Dugunaz nahi bagirade bozki bizi, opa guziak igor ihesi²⁴.
- 280 Ero ez da isil dagoena, bena bai sobera mintzo dena.
- 460 Gizonaren barnia, zolarik ez dian lezia²⁵.
- 522 Huna arimaren egongia²⁶. Hantik korpitzaren bizkaier manien emaiten²⁷.

* * *

- 282 Boztaroa jiten denian bera²⁸, galta²⁹ non dian utzi dolia³⁰ lagun leala.

¹ gehienak. ² zituela. ³ txiroen, pobreen. ⁴ enaren. ⁵ irakurri zituen gauzak. ⁶ ez eskatzaile; ez eskatu. ⁷ neurrian. ⁸ gehiegian. ⁹ Arrazoa gida hutsezina. ¹⁰ deusezera, ezerezera. ¹¹ Kontzientzia. ¹² diguna. ¹³ gaitu higitzen; asaldatzen, nahasten. ¹⁴ aukeratik, hots, egiten dugun hautuaren arabera. ¹⁵ irabaziak higuintzen, elkar gaitzesten, elkarrengandik urruntzen. ¹⁶ Bizimodu, bizimolde. ¹⁷ hizketan, solas, egiteko. ¹⁸ aukera, egokiera, hots, hautapena egiteko abagunea. ¹⁹ estualdiak, larrialdiak; etendurak. ²⁰ zeren eta maizago. ²¹ izadian, naturan. ²² hari bihurtu ahal daitekeena; hari aurre, buru, egin diezaiokeena. ²³ halaxe, orobat. ²⁴ desira, nahi, guztiak ihesian bidali. ²⁵ hondorik ez duen leizea; sakonera mugagabea duen leizea. ²⁶ Garuna arimaren egoitza. ²⁷ gorputzaren atalei aginduak ematen. ²⁸ etortzen denean bera bakarrik. ²⁹ galda(tu), galde(tu). ³⁰ non duen utzi dolua, pena.

- 385 Buruko begiek kidatzen eskia, bena megopiarenak hizkaritzen³¹.
 448 Denbora ez dago³² sekula, igarana dabila, oraikoa ari da ta helgeiak³³
 da bidian ja.
 489 Ez da dohakaberik dohakabiagoa batzen ez dianik³⁴.
 505 Denbora munduareki sortu ta hareki akabiko.
 509 Bi denbora baizik dio filosofo zaharrak: igaranana ta helgeia, oraikoa
 ez delakoz baizi bien hutsartia³⁵.
 651 Eritarzunak³⁶ zaldiz heltzen ta oinetz abiatzen.
 811 Jendiren bilgura³⁷ basa zezenari da uduri. Hari ez buruz bena saihe-
 tsetarik huillant³⁸; balaka³⁹, hitzemanek akoga⁴⁰, ta mintza apaltu da-
 tekenian herakia⁴¹.
 836 Gizonak dirade ardura erreinatza⁴² ta emaztiak manatzale⁴³; bena
 diradianian emaztiak erreinatza ta gizonak manatzale, han dago
 xuxengoa bide.
 839 Gizonak igaranaz dio laidore⁴⁴, oraikoa du hugun⁴⁵ ta jingeiaz da bo-
 tzen⁴⁶.
 869 Ham[a]bi geiurti dirade izairian⁴⁷: zuhurra jardua⁴⁸ gaberik, zaharra
 erelijiorik gaberik, haurra menaresle⁴⁹, abertsia zekein, emaztia ahal-
 kebagia, jauna berdude gaberik, kiristia liskarzale, eskelia urgilutsu,
 erregia baiadeu⁵⁰, apezkupa delaitu⁵¹, gizona fede gaberik ta iripe-
 dia⁵² lege gaberik.
 902 Ona dugu izairiak zoor baleiku⁵³ bezala, ta gaitzian girade izairiari
 nahastikatzen harengatik bezala⁵⁴.
 985 Handinahia Nabukodonosorren [s]tatuaren pare, buria du urrez, zan-
 koak aldiz lurrez.
 995 Herioa da adiskidetarik lehena, bizitze eskele⁵⁵ batetik jalkitzeko eskia
 dereikuna⁵⁶.

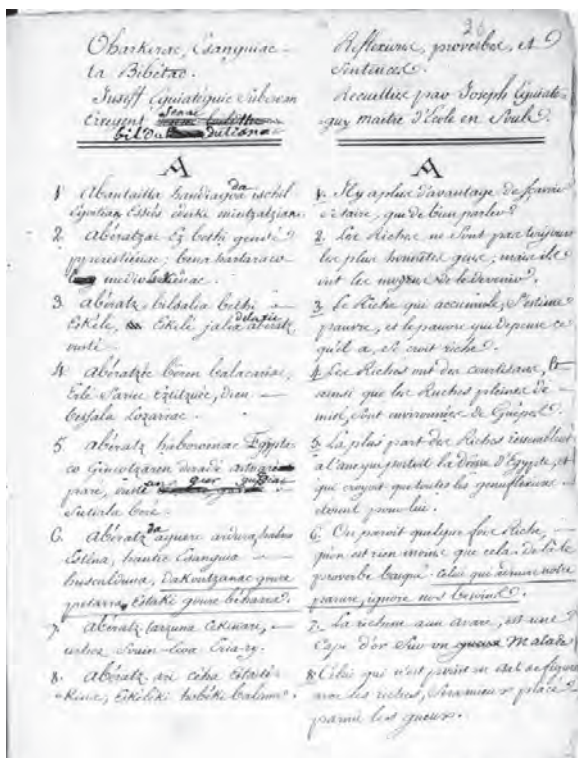
³¹ espirituarenak hizkurritzen, diktatzen. ³² ez dago (geldirik). ³³ etorkizu-
 nak. ³⁴ aurkitzen, topatzen, ez duenik. ³⁵ hutsartea; pasagunea, pasabi-
 dea. ³⁶ Eritasunak, gaixotasunak. ³⁷ Hemen: jendearen tropela, samalda; jendea
 tropelean, samaldan. ³⁸ hullandu, hurbildu. ³⁹ balakatu, losintxatu. ⁴⁰ agin-
 duak eginez hartu, promestuz abegi egin. ⁴¹ apaldu dadinean, apaltzen denean,
 suhartasuna, beroaldia, sumindura. ⁴² askotan errege, erregetzaren jabe. ⁴³ go-
 bernatzaile, agintzaile. ⁴⁴ laudorio, alabantza. ⁴⁵ higuin, gogait. ⁴⁶ etorki-
 zunaz da poztan. ⁴⁷ munstro dira izadian, naturan. ⁴⁸ jarduna, jarduera.
⁴⁹ menausle, desobeditzaile, ez esaneko. ⁵⁰ bidegabe, zuzengabe, injustu. ⁵¹ des-
 laitsu, axolagabe, zabar. ⁵² populua, herri xehea. ⁵³ izadiak zor baligu.
⁵⁴ nahastekatzen harengatik balitz bezala; izadiaren aurka asaldatzen, haren errua balitz
 bezala. ⁵⁵ pobre, miseriazko. ⁵⁶ ateratzeko eskua (luzatzen) diguna.

- 1075 Zizeronek hirur erakai⁵⁷ dutu hitz jatian⁵⁸. Lehena, hitz-emailiak ez etxekitzeko borondadia⁵⁹. Bigerrena, hitz-emanari dolu⁶⁰ denian, arintarzun handia dena. Hirurgerrena, hitz-emanaren poteria ez denian, ahalkegabia dena.
- 1081 457. urtian unguruntan⁶¹ zu jarri zen *hi*-ran lekian.
- 1087 Jakintsu nahi bezainbeste⁶², dakigunak beno ez dakigunen mondoila⁶³ da anitzez handiago.
- 1106 Izarlogeek dioe⁶⁴ izarrak beren egietzaz jendiren sentsietan ari direla⁶⁵: Merkurua mihian, Saturna erraian, Jupiter gibelan, Mars odolian, Ekia hunian⁶⁶ eta bihotzian, Venus emarme gaitan⁶⁷ ta argizagia hazkurru⁶⁸ guzietan.
- 1152 Iripedia⁶⁹ mandoari iduri, kargatiago dabila xuxenago.
- 1153 Iripedia esparantzaz illuri⁷⁰ daite, bena behar beno ez emaitez.
- 1163 Iripedia erresuman maisterraren soklak⁷¹ bezala, erresuma guziaren ekarten fardela⁷².
- 1235 Iruskedian dirade laur hazartatarik⁷³. 1.a, diradianak, gogatu ditugunak⁷⁴. 2.a, diradianak, sekulan gogatu ez gunukianak⁷⁵. 3.a, ez diradianak, ez eta ere goga ez gintirokianak⁷⁶. 4.a, ez diradianak, ta gogatzen dutugunak.
- 1280 Lotsaren medika bakoitza⁷⁷ hau da: gaitz handienetara gogomenaren adelatzia⁷⁸ eta hala xipietzaz ohiltuko⁷⁹, ezi urtuts⁸⁰ harri zorrotzetan ibili dena, garailan dabila harinan bezala⁸¹.
- 1295 Lagunkeria hobena hilena, erran nahi beita hen liburuena.
- 1324 Legarrak⁸² beraz ez du deus beltzik, dierr⁸³ guzietan ta denbora orotan izan dirade; uturriak agor lirakeke, itsasotik zuzkilare ez balakie⁸⁴.

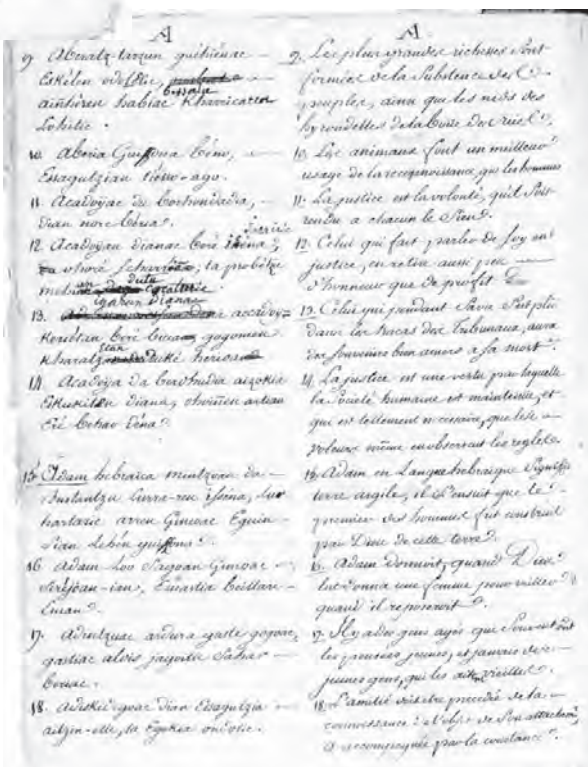
⁵⁷ arrazoi, zergati. ⁵⁸ agindu, promestu, dena ez betetzean. ⁵⁹ aginduari ez atxikitzeo asmoa; agindutakoa ez betetzeko intentzioa. Frantses bertsioan honako hau eransten da: “ce qui est une perfidie”, hau da, traizioa, saldukeria dena. ⁶⁰ damu. ⁶¹ inguruetan, inguruan. ⁶² Hau da, nahi bezainbeste jakintsu (garela uste arren). ⁶³ piloa. ⁶⁴ Astrologoek diote; uste dute. ⁶⁵ izarrek beren egintzez jendearen sentsuetan, zentzumenetan, eragiten dutela. ⁶⁶ garunean. ⁶⁷ ernaltze gaitan, genitaitan, sexu-organoetan. ⁶⁸ hazkurri, janari. ⁶⁹ Plebea, herri xehea. ⁷⁰ illuri(tu), ilusi(tu); lilura(tu), limur(tu). ⁷¹ zutabearen idulkiak, oinarriak. ⁷² ekartzen, eramaten pisua; kargari, zamari, eusten dio. ⁷³ Irudimenean dira lau suerte(ta)rik, hau da, mota(ta)rik, klase(ta)rik. ⁷⁴ (existitzen) direnak, guk irudikatutako, imajinatutako, moduan. ⁷⁵ direnak, baina guk sekula irudikatuko ez genituzkeenak. ⁷⁶ ez direnak, ez eta ere imajina ez genitzakeenak. ⁷⁷ Beldurra-
ren sendabide bakarra. ⁷⁸ prestatzea. ⁷⁹ urrunduko, aldenduko; ahaztuko. ⁸⁰ ortoz, oinuts. ⁸¹ harri-koskorrean, legarrean, dabil harean bezala. ⁸² Zergak. ⁸³ erresuma, nazio. ⁸⁴ iturriak agortuko lirakeke, itsasotik (ur) hornidura ez balitzaie (iritsiko).

- 1434 Ez dena bena bai nahia⁸⁵, bihotz eria.
- 1459 Obraren luzetazunaz dena debeiatzen⁸⁶, so nola dian ainerak⁸⁷ bere habia egiten.
- 1491 Opatu dutugu hain arronbile⁸⁸, non pausian⁸⁹ ere pausurik ez beiterikie⁹⁰ uzten batere.
- 1492 Opatu duguna doia heltu⁹¹, harez gozatu beno lehen, opa berririk dugu egusten⁹².
- 1498 Oroizkin ge(h)italdun hek⁹³ izairiaren⁹⁴ obrak baliraiteke, zonbait halakorik gertu liriaiteke geroztik. Delarik izairia beti bere hatsarrian⁹⁵ izan dena, ta gizonak beren gora-beheretan ere beti berak; delarik arren hetarik⁹⁶ geroztik ikusten ez dugula, nere gogomena da, oroizkin halakoak izairatsu⁹⁷ ez diradiala, bena bai ekidarri⁹⁸; heben dudan gertaldiaz gauza brobaturik dagodela dut sinetsia.
- 1507 Orradiaren⁹⁹ faboria ta maiatzeko elurak dutie ber zunkoak¹⁰⁰.
- 1529 Osagarri¹⁰¹ egokida dianak, zorion tiesoa¹⁰², fama ederraz ta zeriren¹⁰³ baizik egarririk, beza erran egiazki ez dela mundian dohatsuagorik.
- 1561 Oraikoaz zeha¹⁰⁴ ez daite igarana, gutiago helgeia¹⁰⁵.
- 2025 Urrundia da ardura¹⁰⁶ ohartziaren ehortzalia¹⁰⁷.
- 2042 Urriak¹⁰⁸ gizonetan potere izigarria, nahi dianak dereie eragiten¹⁰⁹. Ez da zerrailarik urrezko giltzak idek ez dironik¹¹⁰, ez gaztelurik urtik ez lironik¹¹¹, ez eta ere berduterik kamuts ez dironik.

⁸⁵ Hau da, ez (egiazki) dena baizik nahi duguna (ikusten, sinesten, dugu-nean). ⁸⁶ aspertzen dena. ⁸⁷ ainarak, enarak. ⁸⁸ Desirak, nahikariak, ditugu hain alderrai, ibildaun. ⁸⁹ atsedenean. ⁹⁰ baitigute. ⁹¹ Desiratu duguna lortu orduko, eskuratu eta berehala. ⁹² egosten; osatzen, garatzen. ⁹³ Oroimen mirarizko haiek, memoria harrigarri hauek. Egiategik, bai gogamen honen aurretik, bai ondoren, memoria harrigarrien adibideak azaltzen ditu. Tartean Jacques II Belakoaren lekukotasunak. ⁹⁴ izadiaren, naturaren. ⁹⁵ hasieran. ⁹⁶ horrelako memoria mirarizkorik. ⁹⁷ natural. ⁹⁸ eraiki(a), ez natural; artearen, lantzearen, praktikaren, ondorio. ⁹⁹ Herriaren. ¹⁰⁰ dituzte enbor, euskarri, berberak; sendotasun berbera. ¹⁰¹ Osasun. ¹⁰² irmoa; trinkoa. ¹⁰³ zeruaren. ¹⁰⁴ Orainaren bidez epai(tu), esplika(tu). ¹⁰⁵ etorkizuna. ¹⁰⁶ Absentzia da maiz. ¹⁰⁷ oroitzapenaren ehorzlea. ¹⁰⁸ Urreak. ¹⁰⁹ nahi duena die eragiten. ¹¹⁰ dezakeenik. ¹¹¹ aurtiki, eraitsi, lurrera(tu), ez lezakeenik.



Oharkerak, esangiak ta bibetak bildumaren hasiera. (Recueil de sentences et proverbes basques, «de M. d'Oyhenart», XVIII. mendearen bigarren erdia; Frantziako Liburutegi Nazionala).



III. ANTZERKIA

1. BARRUTIA, MUNIBE ETA ALTZIBAR

Euskaraz idatziriko antzerki-testuen lehen lekukotasunak XVIII. mendekoak dira, eta, izatez, ilustrazio garaian inguruko kultura sistemetan antzerkiak izan zuen garrantzia kontuan hartzen bada –generoak berezko lituzkeen baliabide didaktiko eta pragmatikoak aintzat izanik–, nabarmendu beharrekoa da euskaraz idatziriko antzerki obra gutxi iritsi direla gaurdaino. Heldu diren apurrak, ordea, ez dira eite eta molde bakarrekoak. Hori horrela, alde batetik Pedro Ignazio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* aipatu behar da, eta Frantzisko Xabier Maria Muniberen *El borracho burlado* zein Joakin Altzibarren *Grand tourra*, bestetik.

Pedro Ignazio Barrutia (1682-1759) Arrasateko notarioa izan zen 1711-1752. urteen artean eta zantzu guztien arabera, tarte horretan idatzi zuen *Acto para la Nochebuena* (*Gabonetako ikuskizuna*). Antzezlanak balduta egon ostean, Joan Karlos Gerrak aurkitu zuen 1897an, eta urte berean R. M. Azkuek eman zuen argitara *Euskalzaile* aldizkarian. Edonola ere, Gabriel Aresti izan zen antzezlanari tentuz erreparatu eta obraren aldeko laudorio sutuenak egin zituen 1959 eta 1960ko hitzaldi zein lanetan, komediak dituen literatura balioak goraipatuz, eta, are, euskaraz idatzi den obra fin eta baliosoentzat hartzeraino. Obraren egiletasunari buruzko zalantzak ere plazaratu zituen, baina eskuizkribuaren amaieran Barrutiak bere izena paratzeak zilegitasuna ematen dio antzezlanak berea delako argudioari.

Generoa dela eta, Erdi Arotik eratorririko “teatro erlijioso erromaniko”aren tradizioan kokatu zuen Joseba Andoni Lakarrak (1983: 17), eta izenburuak zehaztu bezala, *Acto para la Nochebuena* liturgia-drama Gabonetan antzezteko sortutako lana litzateke, Jesusen jaiotza ospatzea helburu izanik. Iñaki Aldekoak ederki azaldu bezala (2012), batetik debozio eta erritu funtzioa betetzen du, Historia Sakratuaren funtsezko gertaera herriaren aurrean erakusten den neurrian, baina, bestetik, istorio sakratua gaurkotasunez aurkezteko eta, kontraste gisa, Grazioso eta gainerako pertsonaiak eta egoerak txertatzen dira, XVIII. mendeko Arrasaten girotuak. Izan ere, bikoiztasuna da Barrutiaren *Gabonetako ikuskizuna* antzerkiaren ezaugarri nagusia. Ez soilik denbora eta espazioa biderkatu eta 0. urteko Betleem eta XVIII. mendeko Arrasate gurutzatzen direlako; baita kristau-pertsonaiak (Ama Birjina, San Jose, Jesus, aingeruak...) garaiko pertsonaia arruntekin nahasten direlako ere, are metrikaren bidez bikoiztasun hau nabarmenduz pertsonaia “zerutarrek” bertso luzeagoak darabiltzaten heinean, eta pertsonaia “lurtarrek”, aldiz, metrika eredu labur eta herrikoioagoak (Kortazar, 1983: 154). Azken batean, hieratikoki kontatzen den Jesusen jaiotzaren istorio sakratua elementu eta

ezaugarri profanoekin nahastu eta korapilatzen da, eta horretan datza Barrutiaren lanaren berezitasun aipagarriena. Eta horretarako guztirako, Grazioso pertsonaia bilakatuko da ezinbesteko giltzarri, umorea eta ikuskizun nagusia pertsonaia horren agerpenari lotuak baitaude baina, era berean, antzezlanean garapena izango duen pertsonaia bakarra ere bera izango da, ohitura txar eta makurrak alboratu, eta eraldatu edo konbertitu egingo baita obraren amaieran. Ez baita ahaztu behar antzerki erlijioso honen helburua didaktikoa ere badela, gizakia hobetzeko eta salbatzeko jarraibideak publikoari erakutsiz.

Hizkuntzari dagokionez, Barrutiak gaztelania erabili zuen obraren izenbururako (*Gabonetako ikuskizuna* Arestik proposatu zuen, Azkueren *Gabon gaberako ikuskizun* moldatuz), akotazio edo oharretarako eta baita koruari legozkiokeen sarrera-laburpen gisako atal laburretarako ere ("cantan dentro" akotazioarekin markatuta), guztira oso gutxi badira ere. Antzerkiaren edukia, ordea, euskara hutsean dago idatzia.

Azkenik, esan daiteke Barrutiaren obra irla bat dela Euskal Literaturaren historiaren baitan. Lehendabiziko euskarazko antzerki-testua izanik, oraingoz behintzat, ezaugarri nahiz molde horretako lekukotasun bakarra da gainera, *Acto para la Nochebuena*-k ez baitu inolako loturarik XVIII. mendeko europar antzerkian nagusituko diren konbentzio neoklasikoekin.

Egin izan diren argitalpenak direla eta, aipaturiko 1897ko Azkueren *Euskalzale* aldizkariakoaz gain, 1965ean Arestik *Teatro Zarra* (Auspoa) izeneko liburuan argitaratu zuen *Gabonetako ikuskizuna*, Muniberen *Gabon-sariak* eta *El burracho burlado*-rekin batera. Bestetik, 1983an Latxagak *Actto para la noche buena de Pedro Ignacio de Barrutia: 1682-1759* (Lopez-Mendizabal) lanean antzezlanaren jatorrizko eskuizkribuaren faksimile edizioa eskaini zuen, eta, urte berean, Enrique Knörren gidaritzapean *Gabonetako ikuskizuna. Acto para la Nochebuena* (Arabako Foru Aldundia) lanean, Joseba A. Lakarra, Jon Kortazar, Juan M. Lekuona eta Josemari Velez de Mendizabalen azterlanak biltzen dira.

Frantzisko Xabier Maria Munibe, Peñafloidako kondea (1729-1785), euskal ilustrazioko pertsonaia historiko nabarmenena izan zen. Azkoitian jaio zen, eta aita Caracasko Errege Konpainia Gipuzkoarraren sortzailea izan zuen. Ikasketa nagusiak Tolosako (Okzitania) jesuiten Nobleen Mintegian egin zituen 1743-1746. urteen artean, eta egonaldi horrek, Frantzia eta beste zenbait herrialdetan garatzen ari ziren gizarte eta zientzia aurrerapenen lekuko izateko aukera eskaintzeaz gain, eragin nabarmena izan zuen ondoren Euskal Herrian garatuko zuen beharrian intelektual eta zientifikoari dagokionez. Hainbat kargu publiko bete zituen, hala nola Azkoitiko alkate, Gipuzkoako diputatu nagusi eta baita Gorteetako diputatu ere. Haatik, bere

ekarpen nagusia 1764an sorturiko *Euskalerriaren Adiskideen Elkarte*a litzateke, garaiko euskal kultura egitasmo garrantzitsuena. Hortik eratorriko da, hain zuzen, Bergarako Nobleen Errege Mintegiaren sorkuntza, Munibe zuzendari izanik, eta berebiziko garrantzia izan zuena Ilustrazioko irakaspenak sustatu eta hedatzeko. Peñafloidako kondeak Adiskideen Elkartearen altzoan eman zituen argitara bere lan gehienak: 1758an *Los aldeanos críticos o Cartas críticas sobre lo que se verá*; 1762an *Gabon-sariak* izeneko lana, “Sor Luisa” ezizenpean Azkoitiko elizan abestu ziren kantak; *El Mariscal en su fragua*, frantsesetik gaztelaniara eginiko itzulpena, eta *El borracho burlado* antzezlan-zarzuelak; edota hainbat poema bukoliko, besteak beste. 1785. urtean hil zen Bergaran.

Elkartearen inguruko noblezia ilustratuak, Munibe buru zela, garrantzi handia eman zion teatroari, aisiaren bitartez irakaskuntzarako baliabide gisa ulertzen baitzuen antzerkia. Horren erakusle da Elkartearen 1764ko estatutuetan zientzia eta arte ederrak landu eta sustatzeko teatroari eskainiriko tarteak, antzerkiaren alderdi “útil” eta onuragarria babestu ostean, ondorengo zehazterakoan, hain zuzen: “Que por tanto debía ser uno de los objetos de la Sociedad corregir el teatro de modo que fuese escuela de virtud y no de vicio”. Bertuteak galdukeriari gailentzeko bitartekoak eskaintzen ditu, beraz, antzerkiak, eta, hori horrela, irakaspenak atseginaren bidez txertatzeko baliabideari lotuko zaio antzerki ilustratua. Bereziki, herria hezteko aitzakiarekin gizakiaren akatsak modu barregarrian erakutsiz. Horretarako, teatro neoklasikoaren prezeptibak bere egin eta hiru unitateen arautegi neoklasikoa errespetatzen saiatuz. Edonola ere, Adiskideen Elkarteko antzezlanak “goi-mailako” publikoaren aurrean antzezten ziren neurrian, esan daiteke ez zirela herri xehearentzat eginak, despotismo ilustratuari egotzi izan zaion “dena herriarentzat, baina ez herriarekin” esapideari jarraiki. Eta horren erakusle da, besteak beste, *El borracho burlado*-ko Txanton Garroteri emandako lezioaren izaera eta modua.

El borracho burlado, ópera cómica, en castellano y vascuence zarzuelaren egile eta konpositorea izateaz gain, Peñafloidako kondea antzezle eta zuzendaria ere izan zen. Azkoitiko aurrestreinaldiaren ondotik, 1764ko irailaren 11n Bergarako udaletxean taularatu zen. Hogeita hamabost eszenatan banaturiko lanaren argumentua dela eta, Txanton Garrote da protagonista nagusia, beti edanari emanda eta horditurik dabilen gizasemea. Maritxo emazteak jada ez daki zer egin berarekin, ez du zentzatzan asmatzen, eta, zapatariaren dendan aurkitzen duenean, mehatxu egiten dio agintarien esku utziko duela, behingoz norbaitek eskarmentua eman diezaion. Jarraian, Don Diego agertzen da, zaldun baten zerbitzaria, eta Maritxoren eskaerari men eginez,

Txanton Garrote eraldatzeko eskarmentu bat prestatuko du: txantxa antzez-teko partaide guztien konplizitateaz, bera ohartu gabe Txanton arropaz aldarazi eta Trapisondako markesa dela sinetsaraziko diote. Hainbat kalapiten ostean, Don Diegok lapurtzat joko du Txanton, eta heriotza zigorrarekin mehatxatuko du, eta, orduan, Txantonek barkamena eskatu, eta ohitura gaizto eta bizioak alde batera uztea zin egiten du. Gauzaturiko fartsaren helburua argia da: iseka eta burlaren bidez, protagonista barregarri agerrarazi eta zentzaraztea, eta, bide batez, ikusleari ere umorearen bidez ohitura txarrak alboratzeko irakaspena erakustea.

El borracho burlado-ko hizkuntza hautua ere nabarmentzekoa da, antzezan diglosikoa den heinean. Izenburua, oharrak eta arlo dramatiko ia guztia gaztelaniaz dago, euskaraz soilik kantuzko atal jakinak bilduz –gehienetan, gainera, ondotik gaztelaniaz itzulita ematen dira–. Egilearen sarrerako hitzei erreparatuz, “Advertencia del autor” atalean Munibek aitortzen du hasiera batean antzezan osoa euskaraz idazteko asmoa izan zuela, baina antzezleen euskalki kontuak eta errepresentazio zailtasunak aintzat izanik, azkenik euskara abestietarako soilik mugatu zuela eta gaztelaniaz baliatu zela gainerako errepresentazio osorako. “Alabaina, nekez sinets dezakegu honelakorik (...) Badirudi berariaz erabili zituela bi hizkuntzak, gehienek euskaraz ulertuko baitzuten eta gaztelaniaz zer esanik ez” (Altzibar, 1991: 38). Beharbada, euskal ilustratuek eta antzezanaren publiko ziren gizarteko goren graduko agenteek gaztelaniaren eta euskararen arteko dikotomia nola ulertzen zuten irudikatzeko ere balio du *El borracho burlado*-ko euskara diglosikoaren erabilerak.

Antzezanak izan dituen argitalpenak direla eta, 1764ko jatorrizkoaz gain, Tomas Roblesek 1907an *RIEV* aldizkarian faksimile edizioa eskaini zuen, lehen aipaturiko Arestik apailaturiko 1965eko *Teatro Zaarra* (Auspoa) lanean bildu zen, eta 1991n edizio kritikoa argitaratu zuen Xabier Altzibarrek (Eusko Legebiltzarra).

Joakin Altzibar Jauregi (1746-1810), Azkoitiko garai hartako familia aberatsenetako batekoa izan zen, Manuel Frantzisko Altzibar Jauregi eta Maria Antonia Atxaranen semea. Bere anaia Bizenterekin batera, 1772ko maiatzetik azarora bitartean, Europako Gorte Nagusietan zehar bidaia luzea egin zuen, mende hartako europar aristokraziako *grand tour*-aren maneran. Hala xe bisitatu zituzten Italiako, Austria-Alemaniko, Frantziako eta Britainia Handiko hiriburu nagusienak: Erroma, Florentzia, Venezia, Viena, Munich, Paris eta Londres, besteak beste. Eta, hain zuzen, bidaia honetan oinarritu zen egilea entremes edo antzezan laburra idazterakoan ere. 2007an aurkitu eta argitara eman zuen F. Borja Aginagaldek *Grand tourra* izeneko testua, 1772ko

Eguberrietan Azkoitiko Altzibar etxeko sukaldean antzeztu zena. Antzezlaneko protagonistak hiru emakume dira: Maria Antonia Atxaran egilearen ama, Antoni jostuna eta Ignazi Oleaga; eta antzezlanaren semeen bidaiaren karietara izaten duten elkarriketan oinarritzen da. Hori horrela, etxekoandreak semeen ibileren berri ematearekin batera, Venezia, Viena, Paris eta Londresen inguruko jakintzak aletuko ditu, Antoniren eta Ignaziren aurreiritziak eta sinesmenak barregarriki erakutsiz. Izan ere, “dagokion posizio sozialak hala aginduta, Maria Antonia Atxarani egokituko zaio ezjakinei munduaren berri ematea. Haren azalpenak Ilustrazioak Europan zehar zabaldutako espiritu berrian kokatu behar dira” (Aldekoa eta Ugarte, 2007: 41). Ekitaldi bakarreko entremes gisako honetan, alderdi komikoa da aipagarriena, herri xehearen ordezkari liratekeen Antoni eta Ignaziren ezjakintasuna eta ateraldi barregarriak zuzentzen ari den Maria Antonia Atxaranen irakaspen eta jakinarazpenen aldean. Izan ere, Txanton Garroteren antzera, Antoni eta, bereziki, Ignazi agertzen dira ezjakin, berritsu eta, azken batean, zuzendu eta hezi beharreko pertsonaia gisa. *Grand tourra* antzezlanaren ikusleria dela eta, era berean, *El borracho burlado*-ren gisara, badirudi ez zela izan herri xeheak ikusteko taularatu: “aitzitik, bertako protagonista nagusiak ezjakinak eta arloteak izan arren, azken horiek emango baitiote antzerkiari duen komizitatea, etxe oneko eta handikien gustu eta atseginerako taularatu bide zen” (Aldekoa eta Ugarte, 2007: 42).

Altzibarren obraren faksimile edizioa eta lehen transkripzioa 2007an agertu zen, *Egan* aldizkariko 1-2 alean F. Borja Aginagalde, Iñaki Aldekoa eta Jose Luis Ugarteren eskutik, eta urte berean liburu gisa ere argitaratu zen (Azkoitiko Udala).

Atalaren sarrerek eta oin-oharrak: Mikel AYERBE SUDUPE

1.1. *Acto para la Nochebuena* (*Gabonetako ikuskizuna*) (zatiak)

Pedro Ignazio Barrutiaren antzezlan laburra da euskaraz ezagutzen den lehendabiziko antzerki-testua, eta 1750. urtearen bueltan idatzia izanagatik, ez du loturarik XVIII. mendeko europar teatroak ezarritako antzerki-konbentzio neoklasikoekin. Izan ere, bikoiztasuna da obraren ezaugarri nagusia: bai generoari dagokionez, Eguberriko drama liturgikoa osagai komiko eta satirikoekin nahasten delako; baita bestelako elementuen nahasketagatik ere, espazioa (Betleem eta Arrasate), denbora (0. urtea eta XVIII. mendea), pertsonaiak ("zerutarrak" eta "arruntak") eta gertakizunak (Jesusen jaiotzaren irudikatzea eta Grazioso pertsonaiaren eraldatzea) erabat bikoiztuta ageri direlako. Horrenbestez, tradizio erlijioso sakratuari jarraiki, Eguberri gaueko Jesusen jaiotzaren antzezpena da hari nagusia, baina Barroko herrikoitik eratorritako Grazioso pertsonaiak emango dio bizitasuna obrari. Azken horren ateraldiek eta berari jazotako gertakizunek erantsiko diote umorea antzezanari, eta, gainera, *Acto para la Nochebuena*-ren helburu didaktiko pastoralaren ere Graziosorengan mamituko da, bizioak alde batera utzi, eta bide onera itzuliko baita obraren amaieran.

Ziurrenik koruari dagozkion eta hemen transkribatu ez diren gaztelaniazko sarrera hitzen ostean, antzezlana San Jose eta Mariaren arteko solasak irekitzen du. Elkarrekin ezkondu ondoren, aingerua agertuko zaio Mariari, eta Jaunaren ama izango dela iragarriko dio. Ama Birjinak onartu egingo du, eta, aldiz, San Josek Maria haurdun dagoela antzematen duenean, zalantza larriak izango ditu gertakizun bitxiaren aurrean. Harik eta aingeruak berarekin hitz egin eta lasaituko duen arte. Ondotik, Zesarren ediktuaren edo abisuaren berri emango du Ministroak eta Graziosok aurre egingo dio umorezko etorriarekin.

Jatorrizkoan gaztelaniaz egonagatik, Antologia honetarako, pertsonaien hitz hartzeetako izenak euskaratu egin dira, eta akotazioetako izenen grafia ere moldatu egin da.

Bertsioaren oinarria: Latxaga, 1983, *Actto para la noche buena de Pedro Ignacio de Barrutia: 1682-1759*. Tolosa, Lopez-Mendizabal, 3-57.

Oharren oinarria: Joseba Andoni Lakarra, 1983, "Acto para la Nochebuena. Texto y traducción", in *Pedro Ignacio de Barrutia: Gabonetako Ikuskizuna (Acto para la Nochebuena)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 77-126. [Edizioa: Enrike Knörr, et al.].

Acto para la Nochebuena

[...]

Salen S. José y la Virgen.

S. JOSEF. –Benturosoa¹ mila² bider ni
zerren juntadu naizazun³ zeuri,
mila grazia emaiten deusat⁴
hau ordenadu dauen Jaunari.

¹ Zorionekoa. ² "Mila", zenbaki infinitu gisa erabiltzen da, kopuru oso handia adierazteko. ³ natzaizun. ⁴ diot.

BIRJINA. –Ni mila bider benturosea,
Josefe Dabiden semea,
zerren zeruak hala nahirik
naizan zeure esposea.

S. JOSEF. –Hainbat bentura, nundi, nik nundi?

Responde de dentro el ángel.

AINGERUA. –Doha⁵ guztia dator zeruti. (*Pónese de rodillas.*)

S. JOSEF. –Kunplidu bidi sekula beti
ordenadua⁶ zeru altuti.

BIRJINA. –Nundi nik, nundi, hainbat bentura?

AINGERUA. –Jaun zerukoak hala deu gura. (*De rodillas.*)

BIRJINA. –Kunplidu bidi beti sekula
zeru altuak ordenadua.

[...]

Sale la Virgen.

BIRJINA. –Trinidade altuko seme bakarra,
arren, adi ezazu gure negarra,
zatoz Orienteko eguzki klarua,
akordadu bekizu Adam itsua.
Adamek egin eban itsurik bekatu,
haren ta gure kulpak damu ditugu.
Merezidu ez arren parkazioa
bakigu zeu zarana piadosoa⁷.
Profeta sagraduak eskribidu eben
nola zan Jaun handi bat jaioko Belenen,
bera zala izango Salbadorea,
desegindu egian⁸ gure kulpea
dontzeilaATEGAINIK jaioko zala.
Nor izango ete dau Jaun honek ama?

⁵ dohain.

⁶ agindua.

⁷ errukiorra.

⁸ zezan.

Sale el ángel.

- AINGERUA. –Ave, mila bider, Birjina Maria!
Ni naiz zeru altuko mandataria.
Zerureanik dakart enbajadea,
zeu zarala izango Jaunaren amea.
- BIRJINA. –Ezagutu ez badot sekula gizonik
nola jaioko da Jaunori neugainik?
- AINGERUA. –Ez dozu zer efini batere dudarik
ez da zeruarentzat inposiblerik;
inposibleak eurak, aditu nagizu⁹,
“Egin bite”¹⁰ esanak egiten ditu. (Vase.)
- BIRJINA. –Zeu zara ene Jauna, esklabea naiz ni.
Zure borondatea kunplidu bidi. (Vase.)
- [...]

Sale S. José.

- S. JOSEF. –Izorra¹¹ sentitzen dot neure esposea,
aditu ezin dot nik zer dan kausia.
Dontzeila bat hain garbia
nola zaran zu Maria,
nola da posible?
Ai, ai, ai, ene!
Ez dot nik merezitzen zeugaz gelditzea.
Zer egingo neuke? Ai, ene tristea!
Fuertza jat¹² juatia,
inposible egotea
zeugainik ausente.
Ai, ai, ai, ene! (*Échase a dormir.*)

⁹ aditu nazazu.
behartuta nago.

¹⁰ Egin bitez.

¹¹ Haurdun, ernari.

¹² Derrigorrezkoa zait,

Aparece el ángel.

- AINGERUA. –Josef, itzi¹³ bekio pentsamentu horri,
bihotzeko penea desterra bidi,
zure esposeagan ez da posible
inok edirotzea¹⁴ kulparik batere.
Labur da gizonaren adimentua
aditzeko Jaunaren ordenadua,
Espiritu Santuak keriza¹⁵ eginik
Jesusa jaioko da Birjineagainik. (Vase.)
- S. JOSEF. –Beti zaode, Jauna, faboreginen¹⁶.
Oxala nik baneki agradezitzen.
Zeu zara ene Jauna, zeurea nozu,
nigaz gura dozuna egin egizu. (Vase.)

*Edicto de César.**Salen el Ministro y el Gracioso.*

- MINISTROA. –Mundu guztiko Enperadore Zesar Augusto handiak
hala nahirik, alista bitez haren basailo¹⁷ guztiak,
gizon bakoitzak pagadu begi tributua¹⁸ ta zentsoa¹⁹.
- GRAZIOSO. –Diruak ez atara ze hori ez dok egungo beloa,
ene boltsea arina beti urrin neuganik dirua²⁰.
Nik neuk ere dirua baneu ederra neuke mosua²¹.
- MINISTROA. –Txakurrak eurak egiten dabe dantza diruagaiti.
- GRAZIOSO. –Gure Mondragoen pagatzen dogu dirua dantzeagati.
Hauxe dok bizitza modu!
Neska za(ha)rrak dantza egin ta mutilok dirua pagadu.
Ibini bidi, alkate jauna, ibini bidi legea:
mutilak libre, neskatxak eurak paga dezeela dantzea.

¹³ utzi. ¹⁴ aurkitzea. ¹⁵ geriza, itzal. ¹⁶ mesede(ak) egiten. ¹⁷ basailu, menpeko. ¹⁸ zerga. ¹⁹ zentsua, hots, jabego baten edo norbanakoaren gaineko zerga. ²⁰ Ulermen zaileko pasartea. Hautabideak: Diruak ez atara ze hori ez dok egingo beloa / Ene boltsea arina beti urrin neuganik dirua (Gerra) / Diruak ez atara ze hori ez dok egingo! Badoa / –Ene boltsea arina beti– urrin neuganik dirua (Lakarra). Latxagak *egingo* transkribatzen du eta gero, hutsak zuzentzean: *egungo*. ²¹ musua, aurpegia.

MINISTROA. –Zuk emoniko sententzi horrek txapadamente²² dirudi,
zu legezko²³ abogadurik ez da sekula ikusi.

GRAZIOSO. –Zerrebeta²⁴ jo bidi emon daiztan²⁵ salto bi.

TXANBOLIN. –Zer soinu?

GRAZIOSO. –Gura doana jo egik eze guztirako nok agudu²⁶.

*Danza el Gracioso un villano*²⁷.

[...]

[Jarraian, San Jose eta Mariaren elkarriketa dator, nola Betleemera abiatzen diren eta iritsitakoan ostatu bila hasten diren, Jesus jaiotzeaz dela eta. Hori horrela, ostatu bateko atea jotzen hasten da San Jose.]

Dentro el mesonero y el criado.

TOMAS, ostalaria (Da voces diciendo). –Mutil, aditzen dok, mutil?

TXATO, mutila. –Beti arran²⁸ eginik, naduka adikaturik²⁹,
herri bateko kanpaetzat ez dau bere parerik.

TOMAS. –Ez al nok aditu,
zorigaiztoan hartu hindudan neure etxean kriadu³⁰.

TXATO. –Lo egiten izkuzu³¹; goiza etorri etxazu³².
Puntu honetan ohera naiz, ta ez naiz ondo berotu.

TOMAS. –Hara! Norbaita³³ atean.

TXATO. –Gu ondo gautza ohean.

²² ezin hobeaz; zentzuzkoa. ²³ bezalako. ²⁴ "Zarrabete": harizko musika-tresna, arrabitaren antzeko forma duena, hariak igurzten dituen biradera bat eta teklatu bat dituen (EH). ²⁵ ditzadan. ²⁶ trebe, iaio. ²⁷ "Villano": XVI eta XVII. mendeetako dantza espainiarra. ²⁸ zintzarri, joare. ²⁹ nekaturik. ³⁰ morroi, otsein. ³¹ utz iezaguzu. ³² goiza heldu ez zaizu, hots, goiza ez da iritsi. ³³ Norbait da.

- TOMAS. –Mutil nagia, jagi³⁴ hadi!
- TXATO. –Jagi nendi ahal banegi.
- TOMAS. –Arraka³⁵!
Gura al dok ibili nadin makilaka ta hagaka³⁶.
- TXATO. –Arrakaz³⁷ beti gure nagusi,
alamenean ez deuz itxi³⁸.
Oiloa nola iskintokian³⁹
gizentzen jaku lotsagerian.
- TOMAS. –Ai ari.
Ondo izateko behar neuskio⁴⁰ zankatzanak⁴¹ ebagi,
bera datzan ohearekin su emon prestuezari⁴².
- TXATO. –*Eso sí!*
Horrelako orazinoak zure ahoan ugari.
- TOMAS. –Txato, mutil lotsabage, desbergonzadu, perroa!
Jagi banadi itxiko deustat moltsuarekin⁴³ ahoa.
Haik (g)ora⁴⁴, mutil!
- TXATO. –Ordu honetan nor ete dabil? (*Asoma.*)
- S. JOSEF. –Jangoikoa biz zurekin.
- TXATO. –Flema⁴⁵ hoberik! Ekusi dozu urtetzen daben zerekin?
- S. JOSEF. –Ostatu eske gabiltz, ez arren ukatu,
zeuroen trabajua pagaduko jatzu⁴⁶.
- TXATO. –Zuentzat ostaturik ez dago hemen.
Akomoda zaitez bazterren baten.

³⁴ jaiki. ³⁵ "Arraio"ren eufemismoa. ³⁶ zartaka, makilakadaka. ³⁷ Hautabidea: *Areanzaz* (Latxaga). ³⁸ alamenaren emateari ez dio utzi, hots, ez nau bakean uzten. (?) ³⁹ "Iskindegi/iskintoki": oiloak edo kapoiak gizenarazteko kaiola. ⁴⁰ behar nizkioke. ⁴¹ zankazainak, izterzainak; belaunpeko zainak. ⁴² prestutasunik ez duenari, alprojari. ⁴³ espartzuarekin, espartzuzko multzo nahasiarekin. ⁴⁴ Haika gora, jaiki gora. ⁴⁵ Patxada, lasaitasun. ⁴⁶ zaizu.

- S. JOSEF. –Belenen ostaturik guretzat ez bada
arren erakuskuzu⁴⁷ nun irago gaua.
- TXATO. –Hor dago portale bat uriaz ateti⁴⁸.
Izkuzu lo egiten, zuaz emeti! (Vase.)
- BIRJINA. –Besterik ezin bada, g[o]azen bada hara,
Jaungoikoa dan lekuan ezer ez da falta. (*Entran en el portal.*)

Tocan algún instrumento y cantan dentro.

–Bekatariak alegra bitez, alegra bidi zerua!
Portale baten jaiorik dago Mesias prometidua,
zeruarentzat gloria dakar, gizonarentzat bakea,
bakea bere ez nolanahi, ondasun askoz betea.
Amorioak dakar zeruti Jesusa zuen artera
bekatuaren poderioti guztiok ateratzera.
Bekatariak ez desetxadu⁴⁹ Jaun honen amorioa,
mundureanik apartaduta hagan ibinzu⁵⁰ gogoa.
Asko da lorik, esna zaitez; bihotzok garbi ezazuz⁵¹,
bihotz garbira etorriko da han izatera kontentuz.

[...]

[Ondotik, Luzifer aterako da, eta bakarriketari ekingo dio. Lanturuka hasiko da Jesusen jaiotzak erabat ahuldu duela salatuz, eta infernuari zein menpeko deabrueri dei egingo die. Hauek –Asmodeo eta Beltzebu— agertu, eta Luziferri men egin eta Jesusi gerra deklaratu behar zaiola berretsiko diote. Halako batean, Grazioso hurbilduko zaie abesti betean.]

Sale el Gracioso.

- GRAZIOSO. –Liau lau bere⁵², liau lau bere, gabaren alegerea!
Liau lau bere, gauza ona dok buzkantz⁵³ ondo betea.
Liau lau bere, hementxe datoz hamar libra okela,
liau lau bere, birao gura ez dala ene sabela⁵⁴.

⁴⁷ erakutsiezaguzu. ⁴⁸ at, kanpotik. ⁴⁹ baztertu, uxatu. ⁵⁰ beragan ipin ezazu. ⁵¹ itzazu. ⁵² Hautabidea: *Lian lan bere* (Lakarra). ⁵³ sabel, tripa.

⁵⁴ Hots, ez dagoela haserre, ez dagoela kexu, ene sabela / ene sabela biraoka, gehiago gura ez duelako (Lakarra). (?)

Liau lau bere, bai nik ekarri presentean neurekin,
 guzurrik batere asmadu бага zazpi otxaba⁵⁵ txakolin.
 Afaritako ez zala falta arrainzabala⁵⁶ saltsatan,
 saltsatako zeruak jakin zeinbat intaur jo ziran.
 Liau lau bere, liau lau bere, ondo nago kontuan,
 saltsa jaiten⁵⁷ hiru motrailu⁵⁸ pedazadu nituan.
 Liau lau bere, iruntsi ditu[t] ehun ta hainbat gaztaina
 egia da ta, hartu zituen lagun bik garau⁵⁹ bana.
 Sagarrak bere ez ziran falta, mizpil ustelok abondo⁶⁰,
 liau lau bere, edirozten da ene tripea gaur ondo.
 Ogiak bere baziran hiru, bakoxta lau librakoa,
 liau lau bere, ez egoala geldirik orduan ahoa.
 Liau lau bere, etxetik nator egiten pasadea,
 liau lau bere, dijeritzeko neure afari puskea.
 Liau lau bere, liau lau bere.

Mira a los demonios, túrbase y dice:

Harako hura, zer jente...?
 Lotsa baino bildurrago nok, ikaratu najok⁶¹.
 Gorputz guztia ikara jabilt... Hauxe dok bide hobia:
 ene kontra bardin badatoz, orpoak erakustia.
 Berna gogorak... Mila zema⁶² neuk egitea kunpli da,
 menturaz neu legez ikaratuta igesi juango dira.

BELTRAN. –Nor da hura?

ASMODEO. –Haxe dok Txarles Tripazabal, Mendietako ongura⁶³.

BELTZEBU. –Hartu daigun ingura⁶⁴.
 gaurko gauaz akorda didin *para siempre* sekula.
Camaradas, engainadurik ez badago begia,

⁵⁵ "Azunbre": edukiera-neurria, bi litro ingururen baliokidea (EH). ⁵⁶ Arraia (itsas arraina), *Raja* espeziekoa. *Raya* (gazt.); *raie* (fr.). ⁵⁷ jotzen. ⁵⁸ "Motrailu/almeriz": harrizko, metalezko edo zurezko ontzi sendoa hainbat gai xehatzeko erabiltzen dena (EH). ⁵⁹ ale. ⁶⁰ mizpira ustelak ugari, oparo. ⁶¹ ikaratu naik (hikako alokuti-boia): ikaratu nau. ⁶² mehatxu, amenazu. ⁶³ gauza onen zalea. ⁶⁴ Ingura dezagun.

hau dok Mutilbaltz, Bergarako dantzari koplaria.
Mundu guztia koplatzeko ez zaiok falta grazia,
probadu begi nolakoa dan infernuko ogia.
Hauxe dok, hauxe, gure morroe alper kazadorea,
kazara doean orduan beti aldamenean botea⁶⁵,
hak hari sarri emon oi jeutsak⁶⁶ apa⁶⁷ gozo dultzea.

ASMODEO. –Adi ezak Beltzebu honen bizitza modu:
goizean-goizean behar ohi jok entresilua kapazu⁶⁸,
mantenitzeko tripea da guztiz dilijentea⁶⁹,
ardan truke saldu jok egun emaztearen moldea.
Hau dok, fiestazalea, gure adiskidea,
guganik orain eroan begi merezidu dauen dohea.
Da infernuko legea, sekula hautsi bagea,
hobeto zerbitzen gaituanari amentatzea penea.

GRAZIOSO. –Ordu gaiztoan ken zaitetz horrik, ezpabere ta fedea⁷⁰
jakin bai jakin nolakoa dan ene ukabil pare.

BELTZEBU. –¿Quién eres tú?

GRAZIOSO. –Horren mesediori zerbitzeko ni naiz, jauna, Matxi Frifai⁷¹.

ASMODEO. –Zer gizon?

GRAZIOSO. –Tontorron ton.

TODOS. –Emon, emon, *tiene lindo barrigón*. (*Aporréanle*.)

GRAZIOSO. –Hauxe dala Zeledon, hartu bai ta ez emon.
Mari Gabon, nun haiz ene Mari Gabon?
Neure hazurrak pedazatuta emeti jagi ezin non⁷².

⁶⁵ bota, zahatoa. ⁶⁶ ohi zioik (hikako alokutiboa): ohi dio. ⁶⁷ musu. ⁶⁸ Hots, behar ohi du barrualdea bete. (?) ⁶⁹ bizkorra; arduratsua. ⁷⁰ bestela alafede.
⁷¹ Hautabidea: *Matxi Frisa* (Lakarra). ⁷² hemendik jaiki ezin naun (hikako alokuti-
boa): jaiki ezin naiz.

Asoma Mari Gabon a la ventana.

- MARI GABON. –Edan eitegi adinon⁷³.
Hondatu najok hire tripiak, traidore gextoa,
hor konpon!
- GRAZIOSO. –Mari Gabontxo enea, bihotzeko puskea, Orienteko perlea!
Nun da zure legea? Nun zure karidadea?
- MARI GABON. –Berbook eder ahoan, orapiloa kolkoan,
lehen legez egongo ez naiz zure ukaondo[a]n.
- GRAZIOSO. –Etxekoandra maitea, eukazu piedadea!
- MARI GABON. –Zurekin beti gerran baino
hobe dot zu бага bakea.
- GRAZIOSO. –Horrela tratatzen nozu?
- MARI GABON. –Bestelako tratamenturik merezitzen ez dozu.
- GRAZIOSO. –Guarda jagi banadi!
- MARI GABON. –Zemai, Mari Gaboni? Mari Gaboni zemai?

Baja y dice:

Orai jaukat neure aldi,
galdu nok eta gal hadi. (*Aporrea a su marido. Vase.*)

- GRAZIOSO. –Bardin osa banadi⁷⁴
laster ta ondo egingo deusat⁷⁵
pagu erreala berari.
Adi ezazu mundua
ze modutan emaiten dauen
emazte onak pagua.

⁷³ Edan ezak neurritz, alegia.

⁷⁴ Baldin osatzen banaiz.

⁷⁵ diot.

Asoma Mari Gabon y dice:

MARI GABON. –Munduak aditu begi:
senar gaitzak emazte on esperadu ez begi⁷⁶. (Vase.)

GRAZIOSO. –Ene tripa tristeia!
Zori gaiztoan ikusi neban araisteko⁷⁷ jendea.

[...]

[Jarraian artzainak taularatzen dira, eta Graziosorekin elkarriketan dihardutela, aingerua agertu eta Jesusen jaiotzaren berri emango die. Guztiak elkarrekin Betleema abiatuko dira, eta iristean, artzainen gurtzaren ostean, dohainen eskaintza egingo diote jaioberriari. Eta baita Graziosok ere.]

Ofrecen dones los pastores.

GABRIEL. –Gutxiagaiti parkatu,
borondatea bakusu⁷⁸,
zure seme Jaun horrendako
esne gitxi bat dakargu.

BIRJINA. –Atsegin hartu egizu,
borondatea bakusku⁷⁹
beronek borondate on hori
pagatuko deutsu⁸⁰.

GRAZIOSO. –Falta bajat⁸¹ saria
ez jat falta nahia,
afari honek eroan deust
etxean neban guztia.
Trabaju handi mortal bat,
andrea, okupadu jat:
mila golpe hartuta nago,
guzti-guztiak neuretzat.
Beste marabilla bat

⁷⁶ ez beza. ⁷⁷ arestiko, duela gutxiko. ⁷⁸ badakusazu, ikusten duzu. ⁷⁹ ba-
dakusagu, ikusten dugu. ⁸⁰ dizu. ⁸¹ Falta bazait.

neuri suzedidu jat⁸²,
nundi ta nola ez dakidala
neke guztia kendu jat.

BIRJINA. –Ditxa⁸³ guztia dator zeruti
Jaun honen eskuetati,
bihotzerean emon bekioz⁸⁴
mila grazia beroni.

GRAZIOSO. –Hutsik banator parkatu,
borondatea bakusu,
sekula beti izango naiz ni
honen ta zure kriadu.

BIRJINA. –Atsegin hartu egizu,
borondatea bakusku,
beronek borondate on hori
pagaduko deutsu.

GRAZIOSO. –Mesede eske nagozu
ez, arren, orain ukatu,
Jesusikori behar deutsat
bilantziko bat kantadu:
Adi, adi, adi, adi, adi ezazuz berba bi,
azkonarraren atzamartxoia ekarriko dot menditi,
begizkorik ez degizuen bulartxorean isegi⁸⁵.
Adi, adi...
goizean behin nik ekarriko
esnea zure amari,
amatxok gero egingo deutsa
ahia semetxoari.
Adi, adi...
ezer ekarri behar danean
kriadu izango naiz ni,
beharrak pozik egingo ditut
sein ederra zeugati.
Adi, adi, adi ezazuz berba bi.

⁸² jazo, gertatu, zait.

⁸³ Dohatasun, zorion.

⁸⁴ bihotzetik eman bekizkio.

⁸⁵ begizkorik ez diezazuten bulartxotik zintzilikatu.

S. JOSEF. –Adamek hautsi ebanaz gero
Jaunaren mandamentua,
miseriazko balle honetan
ez jaku falta llantua.
Konberti bidi llantua gozo,
kontsola bidi mundua,
guretakotzat jaio da Jesus
askoren deseada.

BIRJINA. –Bihur ezazuz⁸⁶ orain geugana
Jesusa zeure begiak,
hona nun ofrezitzen deusut
munduko bihotz guztiak.

ARITXABAL. –Beste gauzarik ez dozu gura
ez bada borondatea,
gura dozuna geugaz egizu
zaranaz gero jabea.

GABRIEL. –Mila grazia emon bekioz
jaio dan infante honi,
hainbat fabore zelebratzeko
dantza bat ordenau bidi.

FIN

Canta uno.

KANTA. –Gaur dala gabon gaua, gaur dala gabon,
gaur egiten jaku Jangoikoa gizon.
Hots begi danbolinak, lutua ken bidi,
fiesta degiogun⁸⁷ infante honi.
Zerureanik dator gure artera
erratuai bidea erakustera,
emaitera dator mila barri on,
gaur egiten jaku⁸⁸ Jangoikoa gizon.
Ez da besteren eske, bihotzak bakarrik

⁸⁶ Bihur itzazu.

⁸⁷ diezaiogun.

⁸⁸ zaigu.

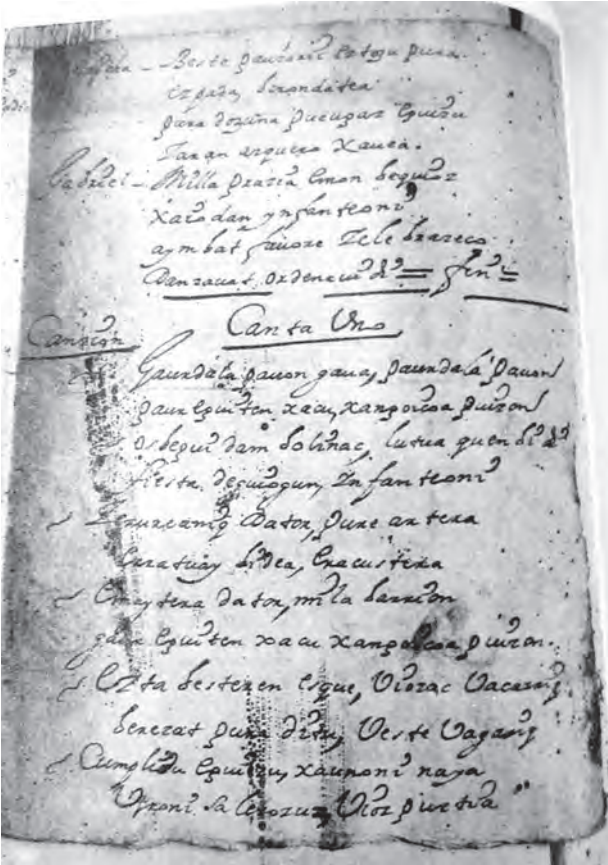
beretzat gura ditu beste bagarik.
Kunplidu egiozu Jaun honi nahia,
beroni sal ezozuz⁸⁹ bihotz guztia
ordeaz⁹⁰ bera zeuri dakizun emon.
Gaur egiten jaku Jangoikoa gizon.

Los Reyes Magos.

–Marabilla bat argitu jaku
hamabi egun danean,
besteak baino ederragoa,
izar bat Orientean.

⁸⁹ Komunztaduraz: sal(du) iezaiozu.

⁹⁰ ordainez, trukean.



Acto para la Nochebuena
antzerkiaren bukaera. Pedro
Ignazio Barrutia (1711tik 1752ra
bitartean; Latxagak 1983an
argitaratutako eskuizkributik).

1.2. *El borracho burlado* (zatiak)

Frantzisko Xabier Maria Munibe Peñafloridako kondearen opera komikoa antzerki neoklasikoaren paradigmara lerratzen da. Horrenbestez, egiantzekotasuna bilatu nahian hiru unitateen legea errespetatzen saiatzen da: denbora unitatea (ekintzak gau bakarrean), espazioaren unitatea (leku bakarrean, nahiz eta gertakizunak zapatariaren dendan eta honen gaineko etxean jazo) eta ekintzen unitatea (ekintza nagusia Txanton Garroteri emandako irakaspena izanik). Gainera, Ilustrazioko antzerkiaren helburuei jarraiki, *prodesse et delectare* topiko literarioa bere egiten du, antzezpenak bizioetan eta ohitura makurretan murgildurik datzan protagonistaren zentzatzea irudikatzen duen neurrian, Txantoni emaniko lezio barregarri bezain umiliagarriaren bidez antzezlanaren irakaspena are nabarmenago eginaz.

Bestalde, antzerkiaren barneko antzerki gisa ere har daiteke, hein batean, *El borracho burlado*. Izan ere, Txanton Garroteri eskarmentua eman, eta, horrekin dibertitzeko asmoz, antzezpen gisako bat moldatzen du Don Diegok: lotan datzala eta bera ohartu gabe, Txanton arropaz aldatzen dute, eta, esnatzean, Trapisonako markesa dela sinetsarazten diote. Hainbat gertakariaren ostean, Txantonen ezjakintasuna eta arrunkeria nabarmen geratzen dira, besteak beste, eta azkenean, dena antzezpen gisako broma eta iseka bat izan dela jakinarazten diote, ohitura txarrak bazter ditzan. Txantonek bere akatsak onartu, eta aurrerantzean halaxe egingo duela zin eginaz amaitzen da antzezlanak.

Txanton Garroteren karakterizazioa dela eta, pertsonaia trauskil eta baldar gisa aurkezten da antzezpeneko pertsonaien zerrendatik bertatik ("hombre ordinario"). Antzezlanaren izenburuak ere bere mozorkeriari egiten dio erreferentzia, eta aurreneko eszenan izaera hori nabarmendu besterik ez da egiten, ardo pitxerrarekin eta ardoaren dohainei buruz horditurik bakarrik agertzean. Irudikapena ezin argiagoa izanagatik ere, bere emazte Maritxo zorigaiztoko agertuko da jarraian *senar hordia / alfer nagia* bezalakoak barreiatuz, eta, eztabaida baten ostean, agintarien aurrean salatuko duela mehatxu egiten dio Mari Gabonek.

Akotazioetan izan ezik, bestelako pasarteetarako euskarazko atalak bakarrik hautatu dira Antologia honetarako, eta, maiz, euskarazko pasartearen ostean gaztelaniazko itzulpen-moldaketa egiten denez, zati horiek ere ez dira jaso. Edonola ere, aukeraturiko pasarteen artean jauzi nabarmenak egiten direnean, argumentuaren inguruko zertzeladak bilduko dira.

Bertsio eta oharren oinarria: *Gabonsariak; El borracho burlado* / Xabier de Munibe, Conde de Peñaflorida. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1991. [Edizio kritikoa: Xabier Altzibar].

El borracho burlado

SCENA PRIMERA

Txanton con un jarro de vino en la mano cantando lo siguiente:

CANZONETA

I

Ai, niri zer egin ote zat!
Oinez ibilten a(ha)ztu zat.
Burua jaso ezin det,
lurra ediro ezin det,
triste dut bihotza guztiz.
Edan dezadan ea berriz.

Mirando al jarro y acariciándole.

II

Edari eztitsu gozoa
zerutik jatsitakoa,
zenbait eta hondorago
hanbait haiz gozoago.
Jainkoak bedinka hazala
nik bedinkatze haudan bezala.

Lo mismo que en la copla antecedente.

III

Jarro honetan hi ekustean
poz hartzen det bihotzean.
Hemen begiraturik
banaukak txoraturik,
zer egingo ez dek barrunen?
Sar hakit bada, arren, le(he)nbaile(he)n.

[...]

SCENA II

Maritxo muy afligida y Txanton.

Maritxo canta.

ARIETA RONDEAU

Ez da mundu honetan
pena handiagorik
senar hordia
alfer nagia
izatea bezelakorik.
Ez da mundu honetan
pena handiagorik.
Ni baino inor gehiago
probaturik ez dago.
Ai, Maritxo tristeia!
Hire zorigabea!
Zerk batu hinduan
halakoarekin?
Ez da mundu honetan
pena handiagorik.
Beti goiz ta gabea
haura¹ pitxer artean
tabernan sarturik,
ta ni haura bilatzen
nere burua urratzen,
ezin inoz etxera
bere haurren aldera
biribilaturik².
Ez da mundu honetan...

[...]

¹ hura.

² jasorik, bildurik.

ARIA A DUO

Maritxo.

Hemen hengoan hi
urde zikinori,
ta hire ondoren ni
bart herri guziti.

Txanton.

Maritxo, laztana,
zerk hakar honara?

Maritxo.

Zerk? Hi bilatzera,
goazen etxera.

Txanton.

Utzi nazan hemen
poliki atsedeten.

Maritxo.

Ez diat nahi.

Txanton.

Bai, bai, bai, bai.

Maritxo.

Hator laster.

Txanton.

Ez, ez, ez, ez.

Maritxo muy enfadada.

A, zikina!

Txanton riéndose.

A, a, a, a!

Maritxo, como antes.

A, likitsa!

Txanton como antes.

A, a, a, a!

Los dos juntos, como antes.

Farra egiten didak?

Gogoango didak.

A, a, a, a, a, a, a, a,
a, a, a, a, a, a!

Maritxo como antes.

Nik salatuko haut
alkate aurrera,
sartu erazoko haut
kartzela ilunean.

Txanton, como antes.

Hor konpon, Marianton,
ajolarik ez zat.

Maritxo, como antes.

Ajolarik ez badek hik,
nik emango diat.

Los dos juntos, como antes.

Ajolarik ez badek hik,
nik emango diat.

Hor konpon, Marianton,
ajolarik ez zat.

*Repetida la primera parte, se retira
María y queda Txanton solo.*

[...]

Txanton canta medio dormido lo siguiente:

ARIA

Hator, hator, Morfeo,
nere begietara
ta astundurik lotara
ezarri egiztak³.
Nere pena guziak
amets alegreakin,
emaztea haurrakin
a(ha)ztuerazo egiztak.

Después de repetida la primera parte, queda dormido.

[...]

[Jarraian zapatariaren denda gainean bizi den zaldunaren Don Diego zerbitzaria eta honen morroi Don Antonio eta Don Pedro bertaratzen dira zapata batzuk jasotzeko aitzakiarekin, eta Txanton Garrote aurkituko dute lotan. Don Diegok jakinaraziko die Maritxorekin elkartu dela eta bere nahigabearen berri izan ondoren, Txantoni eskarmentua emateko bidea asmatuko du. Denen artean, Txanton Garrote zaldunaren etxera igoko dute. Era berean, Martiniko zapataria, bere langileak eta Matxalen emaztea lanean arituko dira: zapatak konpondu eta zaldunaren etxera igoko dira hauek eramatera. Horrela, Don Diegok prestaturiko antzezpenaren berri emango die guztiei,

³ egizkidak, ieazakidak.

eta Maritxo ere iristen delarik, denak prest izango dira Txanton Garroteri eman beharreko lezioa gauzatzeko. Halako batean, Txanton Garrote esnatu egingo da, eta bere arropak mudaturik ikustean, ez du ezer ulertuko, ezta hasieran Trapisondako markesa dela esaten diotenean ere sinetsiko. Dena den, zalantza asko izanik ere, berehala saiatuko da egoera berrira moldatzen, baina Don Diegok eraturiko trikimailuaren bidez, nabarmen geratuko da: gutuna irakurtzeko gai ez denean; kafesnea zer den jakin ez eta ea jatekoa den galdetzen duenean; edota urdaiazpiko platera ekarri eta jateko irrikaz denean; saltzaileen, erromesen eta zapatariaren agerpenek eta eskakizunek etengabe eteten dutenean. Azkenean, benetako markesaren jabetzak bereganatzeaz salatuta, lotu egingo dute Txanton, eta, urkamendira bidaliko duten beldur, errukia eta barkamena eskatuko ditu.]

SCENA XXXII

[...]

ARIA

Txanton canta.

Galdua naiz
 sekulako.
 Txanton gaxoa!
 Gizagajoa!
 Norako haiz
 pena honetan?

Échase a los pies de Don Diego.

Zure oinetan
 hemen nago,
 negarretan
 urtzeen dago
 Txanton tristea.
 A! Barkatzea
 nere hutsegina
 zer ondo egina
 litzakean!

[...]

SCENA XXXIII

Maritxo y los de antes.

Maritxo, fingiéndose muy afligida y echándose a los pies de Don Diego canta.

ARIETA

Ez, arren, Jauna,
ez, ez urkatu,
arren, barkatu
egiozu.
Erruki zaitza,
bigundu zaitza,
nere negarrak...
Zer diozu?

Maritxo y Txanton.

Gizon triste bat
hondatutzea
ta lurpetzea
erraz dezu.
Baina hala galtzen
zer da irabazten?
Arren, barkatu
hobe dezu.

Los tres juntos.

Gizon handiak
barkatu ohi dute,
ta a(ha)ztu ohi dute
gaizki egina.
Besteak gero
barkatuaz gero
ondutzen dira
a(ha)leginaz.

[...]

[Hori horrela, Don Diegok iseka eta burlazko engainua azalduko du, une oro Txanton bizio gaitzesgarritik aldentzea eta zentzatzea xede izan duela aitortuz. Txantonek gertaturiko guztiak gogoratu eta zerrendatzen ditu, jasotako eskarmentuari men eginez eta ohitura txarrak alboratuko dituela zin eginez. Don Diegok hala egin ezean galeretara bidaliko duela mehatxu egiten dio, eta Maritxori ere barkamena eskatu eta onar dezala erregutuko dio Txantonek.]

SCENA ÚLTIMA

que sirve de fin de fiesta.

Martiniko con sus cuatro oficiales y sucesivamente todos los personajes.

Martiniko y los oficiales cantan.

Txanton Birigarro
ametsetan dago,
txepetx bat izanik
egin da karrastarro⁴.
Lakirikon pararirareña.
lakirikon
parariraron.

Don Pedro y Don Antonio.

Jaun markes handia,
bai ala egia⁵
ongi etorri dela
berorren Señoria.
Lakirikon...

Matxalen y las dos chicas.

O, markes noblea,
horren umildea!
Nora bota dezu
le(he)ngo handiustea⁶?
Lakirikon...

⁴ "Garastarro, urretxori": txori kantari luma-horia, hegoak eta buztana beltzak dituen (Oriolus oriolus) (EH). Oropéndola (gazt.); loriot (fr.). ⁵ alafede(a)! ⁶ hantustea, harrokeria.

El de las manzanas.

A, Txanton tristea!
Engainatu habea⁷
nere sagarrakin
Adam za(ha)rra bezela.
Lakirikon...

Maritxo.

Direnak munduan
horditzeko usuban⁸,
eskarmenta bitez
Txantontxoren buruan.
Lakirikon...

Don Diego.

Ez da ez ere andrerik
edate ez dubenik,
naiz nafar, naiz klaret,
ta naiz Hendaia kotik.
Lakirikon...

Txanton al auditorio.

Banaiz ere hordia
badut kortesia,
ta hala, arren, barkatu
nere zorakeria.
Lakirikon...

FIN

⁷ haute.

⁸ ohituran, azturan.

1.3. *Grand tourra* (zatiak)

Joakin Altzibarren entremes laburrean hiru pertsonaia ageri dira: Joakin Altzibarren ama den D.^a M.^a Antonia de Atxaran (AA); berarentzat jostun lanak egiten dituen Antoni Jostuna (AJ) eta Ignazi Oleaga (IO). Antzezlanaren oinarria 1772an Joakin eta Bizente Altzibar anaiek Europan zehar eginiko bidaia da. Hori horrela, Antoni jostun lanetan ari da Maria Antonia Atxararen etxean, egin dituen soineko eta jantziak azken horren bitartez Parisa igorri eta bere semeen bitartez han saltzeko. Aldiz, Ignazi Maria Antonia Atxaranen etxera joan da, dastatu berri duen txokolateari buruz mintzatzeko, eta hirurak sukaldean elkartzen direnean, bidaian dabiltzan semeen inguruan galdetuko dio etxekoandreaki. Hortik aurrera, eta betiere Joakin eta Bizente Altzibarren ibileren karietara, Europako zenbait hiriburu eta herrialderen inguruan arituko dira berriketan: Venezia, Alemania, Ingalaterra, Londres eta Parisez, hain zuzen. Izan ere, hasiera batean Maria Antonia Atxaranek aspaldian semeen berririk ez duela aitortu arren, antzezlanaren une batean gutuna jasoko du jakinaraziz semeak osasun onean dabiltzala eta Vienatik Ingalaterrara pasatu direla.

Grand tourra umorezko pieza da, eta, egitura aldetik ekitaldi bakarra izanagatik, ildo errepikakor samarrari jarraitzen dio. Lehenik eta behin, Maria Antonia Atxaranek semeek bisitatu duten hiri edo herrialde bat aipatzen du, eta jarraian, Antoni jostuna eta Ignazi horien gaineko ezagutza apurak eta aurreiritziak zerrendatzen hasiko dira, norgehiagoka bat balitz bezala, zeinek gehiago dakien erakutsi nahian. Halere, euren ekarpenak astakeriaz eta ateraldi barregarritz gainezka daude, eta, azkenean, Maria Antonia Atxaran izango da hiri eta herrialdeei buruzko ezagutzak zentzuz zerrendatu eta bi ezjakinei irakaspenak emango dizkiena. Hori horrela, publikoa entretenitzeko helburua agerikoa da, baina, era berean, elite ilustratuaren ardurei men eginez, herri xehea hezteko helburua ere nabari daiteke. Nahiz eta ezjakinak barregarri agerraraztearen atzean, ezjakinak heztea baino, beren lepotik barre egiteak pisu gehiago izan ziurrenik.

Jatorrizko iturria: “Notas de un viaje por Europa (1773) de los hermanos Vicente y Joaquín de Alcívar-Jáuregui y Acharan. Incluyendo referencias de la *Gaceta de Madrid* a su audiencia con el Papa” / “Comedia en euskera (1772) de mano de Joaquín de Alcívar-Jáuregui sobre el citado viaje, sonetos, etc.”. Euskadiko Artxibo Historikoa (Bilbo): Sección Alcívar-Jáuregui. Subsección Alcívar-Jáuregui hasta 1813. Legajo 2. Número legajo: 31 (azken hamar orriak).

Bertsio eta oharren oinarria: Aldekoa, Iñaki eta Jose Luis Ugarte, 2007, “Antzerkiaren transkripzioa eta hainbat ohar”, *Egan*, 60 (1-2), 69-91.

Grand tourra

IO. –Betorria¹ etxekoandria. Semien notiziarik badu?

AA. –Ez, Ignazi, notizia fundamentuzkorik aspaldiko egunetan. Badakizu nola Altzuru abadiarekin biraldu zireena² karta bat, nun esaten zireen Bolo-niatik Veneziara zijuazela. Bitartian gauza zierturik³ esango ez dizut.

¹ Errespetuzko formula? ² zidatena. ³ segurik, ziurrik.

IO. –Betorriata. Venezia hori nun dago?

AJ. –A, bada, Ignazi, ez dakizu nun dagan? Larraskandatik⁴ barruna juba-
ten dala⁵ nik beti aitu dot.

IO. –Ez det, Antoni, hori itantzen. Solamente nun dagan.

AJ. –Nun egongo da? Baldin jakin nahi badezu, Izarrizko⁶ puntara igo
ezazu eta handik ikusiko dezu.

IO. –Nola bada, Izarrizko puntatik guztia ikusten da?

AJ. –Bai, Ignazi, nik beti aitu dot ze, nola Izarrizko mendia dan hain altuba,
handik txit herri asko ikusten dirala eta haubetatik bat ezango⁷ da Venezia hori.

IO. –Zure razoiak, Antoni, txitezko fuertza handia egin dire⁸ eta, hala, nago
firme sinisturik balizaitekiela⁹ Izarriztik ikustia, baina gauza haubek guk bai-
no hobeto jakingo ditu D.^a M.^a Antonia andriak.

AA. –Ai, Ignazi, punto honetan zubek aina obligazio daukat jakiteko, baina,
nere ustez, ez da Venezia erorten zubek uste dezuten lekuban, baizik txit
haruntzago, Alemaniako inperijuaren onduan, hemendik laurehun o¹⁰ bos-
tehun legua. Hala, alperrik da Izarrizta igotzia. Ezin handik ikusi leike¹¹.

AJ. –Betorria etxeakoandria. Eta animalia o deitzen hori, ze herri modu da?

IO. –Antoni, zuk ez dakizu gauza haubetan nik aina, zegatik nik, nola gure
etxera etorten dira kanpoko asko, askotan galdetzen det ia nunguak diran, eta
berela arrazoe ematen dire. Behin, kanpoko bat etorri zan gure ostatura eta
itandu nion, nere moduban, nungua zan. Erresposta eman ziran eze anima-
lia zala. Gero itandu nion ze herri modu zan animalia hori. Erantzun ziran
ze zala herri bat nun guztiak animaliak zirana. Gero esan nion ia nola bada
bera gizona zan. Erantzun ziran ze Adam zala eta animalia guztiak bere su-
jezioan¹² zeuzkala!

⁴ “Larraskanda”: Mendaro (Gipuzkoa) inguruko mendixka edo muinoa. ⁵ barre-
na joaten dela. ⁶ “Izarraitz”: Gipuzkoako ipar-mendebaldean dagoen mendile-
rroa. ⁷ izango. ⁸ didate. ⁹ balitekeela. ¹⁰ edo. ¹¹ liteke. ¹² men-
pean.

AJ. –Jesus, Ignazi, horrenbeste pazientzia eukitzen du bat[ek] hainbeste pregunta egiteko. Baldin baneki jakin puntu honetan zuk aina, ez nion nik behintzat honenbeste itanduko.

IO. –Hori sinesten det, baina daukat satisfaziua gauza honetan egotia txit ondo instruituba. Hala baneki gauza guztiak!

AJ. –Bai, Ignazi, horrenbesterekin satisfazioa eduki lei¹³. Andra gitxi arkituko dira Azkoitian zuk aina dakiena eta, hala, inbidia handia dizut. Bana orandikan ere badeitzot¹⁴ eze etxekoandriak zuk bano hobeto jakingo duala.

AA. –Antoni, nahi ez neko¹⁵ inoz sartu hitz egitera libertade handijarekin txit ondo aitzen ez dituren¹⁶ gauzetan, bestela datoz disparatia disparatiaren gainian. Bana horregatik ere, arrazoe emango dizut gauza honetan ez sinisteko. Ignaziren relaziua¹⁷ Alemaniako inperijuaren ganean, nola bada, zegatikan ez dan egia kanpotarrak esan ziona eta, hala, ez da Alemania animalijen herrija bakarrikan, baizikan gizon handijena. Viena, inperijo honen herri nagusija o buruba, ezango da hamabi bider Donostia bano handijagua. Herri honetan dago Enperadoria (Madrident Erregea dagan bezela) bere ama alargunarekin, zein deitzen dan Hungriako eta Bohemiako Enperatriza, txit andra ona aldi¹⁸ guztietatik, eta bere denboran gauza handijak egin ditubana. Nola Alemaniak luzetasun handi[a] daukan, gauza guztiak¹⁹ beraren ganean asko hitz egin leike, bana larga zadan²⁰, zegatik utziar[...]nazen²¹ nau zuben bijon konbertsaziuk.

[...]

[Antonia jostunak Maria Antonia Atxaranen esanak laudatu, eta, herritik inoiz atera ez bada ere, bere ezagutza handia goraipatzen du. Ignazik arrapostua emango dio bere senar Praiskori ere antzera gertatzen zaiola, eta etxean hartzen dituzten kanpotarrek bera izendatzeko darabiltzaten tituluen berri emango du, hantusteko tituluak ironikoki bere izaera arrunta are gehiago salatu arren. Jarraian, Maria Antoniak gaur posta eguna dela iragarriko du, eta Ignazik esango dio bere semeak Bizentek baino aldi luzeagoa igarotzen duela gutunik idatzi gabe, aditzera emanaz alferragoa dela.]

AA. –[...]. Hara, hemen da Bizenteren kartia. Ze ete dio galai honek? Ia, irakorri ezagun.

¹³ liteke. ¹⁴ baderitzot. ¹⁵ nahi ez nuke. (?) ¹⁶ ditudan. ¹⁷ kontaketa, berri ematea. ¹⁸ alde. ¹⁹ gauza guztiez. (?) ²⁰ laga, utz, dezadan. ²¹ Agian: utzarazten.

IO. –Zer dijue²², etxeoandria? Nola daude eta nun dira?

AA. –Esaten dire eze osasuna onian dabiltzala behindik behin, Jaungoikoari graziak, eta nik lehen nonbratu deran²³ herri hartatik, Viena, Inglaterrara pasatu dirala. Ez dauzkat etxe barruan ikusirik.

AJ. –Betorria etxeoandria. Askotan aitu izan det Ingiliterra o deitzon herri genero hori eta, nere moduban, badeitzot eze badakirala hango usu modubak.

IO. –Ia, bada, Antoni. Etxekoandriak asko estimatuko dizu herri honen ganean bera informatzia eta, hala, abija zaitez zure errelazioa egitera.

AJ. –Baita gusto handiarekin. Nik beti aitu izan dot ze Ingilatierra ez daua-la²⁴ baizik mundubaren kabuban²⁵. Hara jubateko itsaso zabalak pasatu bihar dirala eta, hala, gutxi dirala han egon diranak. Bana behin hara jubanez gero, aitu izan dot eze ez dirala atzera bihurtzen, zegatik nola hango jendiak indijuak diran, hemendik dijuazen jende guztiak jaten emen ditube, guk hemen okelia jaten degun bezela. Bana ez da egun asko, aitu izan dut eze, tenpora pasauta, atzera piztutzen dirala, ez dakit nola ta nola ere. Piztutzian dago difikultade guztia ze, behin piztuez gero, atzera bihurtzen emen dira, bana nola usten²⁶ du? Sartzeen emen dira gabaz, ez indijuak iku[s]tiagatik, balia baten tripan eta, nola arrai honek daukan bere dispoziziora itsaso guztiak, goizerako bomitatzen emen ditu hemendiko aldian bizi-bizirik handiko aldian bere tripa zabalian enbarkatu zituban gizon guztiak. Hauxe da nik egin deikean²⁷ relazio guztia asunto honen ganean.

IO. –Eta usten dezu, Antoni, ez dezula ezer esan? Hain ondo hitz egin dezu eta hain gusto handijarekin egon naiz txoraturik zuri aitzen ze badeitzot eze gure Praisko[k] ez lukiala puntu honetan hobeto esango.

AA. –Baldin ni lehenago informaturik ez banego ze herri modu dan Ingelattera, Antoni, zure relazioa ez litzaiteke neretzat txit gustukua ezango zegatik, zuk diozunez, nere semiak peligro handietan ikusiko nituzke. Bana nola dakiran ondo ez dala Inglattera zuk diozuna, baizik entero diferentia, horregatik nago freskura honetan. Lehenengo jakin bihar dezun gauzia da ze ez

²² diote.

²³ dudan.

²⁴ dagoela.

²⁵ amaieran; muturrean.

²⁶ uste.

²⁷ dezakedan.

daguala hemendik Ingelaterra[ra] zuk diozun bidea. Frantziatik hiru o lau orduban sartu leike Ingelateran eta, hara ailegatuz gero, ez da suzeitzen²⁸ zuk diozuna zegatik ingelesak, kristaubak ez badira ere, badakije horregatik ondo kanpokotarrak tratatzen.

[...]

[Maria Antonia Atxaranek Londresen inguruko argibideekin jarraituko du, bereziki komertziorako duen abilezia goraipatuz, eta hain ederra dela aipatuz, ezen kasik Paris baino ederragoa dela esan daitekeen. Konparazio horrek bidea irekiko du Parisi buruz hitz egiten hasteko. Horrenbestez, Ignazik hartuko du hitza, eta hiri horretaz dakizkienak aletuko ditu.]

IO. –Bada, berorri gusto ematiagatik, abijatzera nua. Paris, nik aitu deanez, da herri bat Donostia bano puskatxo bat handijagua, prantsesez dana hondaduta eta aitu det eze hain daguala jende handia, eze egunian dozena bat ahariki bano gehiago hiltzen dirala. Kaliak ere emen ditu ez dakit zenbat, bai beste dozena bat bano gehiago. Plaza onak ere bai, baina ez da arkituko, nere ustez, guria bezin zabalik eta galantik. Beste gauza honelako asko kontatu ziisteen²⁹ prantsesak, bana egija esan bihar bade³⁰, ez deitzot guztia ziertuba.

AJ. –Ez, behintzat ez det nik sinisten Donostia bano handijagua izango dana. [...]

AA. –Ez, Antoni, batere ere, zergatik Paris zuk usten dezun baino oraindikan herri handijago dan, zergatik izan ordue³¹ goizien Parisin ta arratsian Parisen, aturdiuta geldiuiko zinaiteke, baldin bazinaki ze herri dan Paris.

[...]

[Ignaziren ateraldien ondotik, Maria Antonia Atxaranek Parisi buruzko xehetasunak aipatzen ditu, zehaztasun erabatekoz Parisko kale, etxe, eliza, plaza eta baita farol kopurua xeheki zerrendatuz.]

AJ. –Horrela, Parisen egunero jende gehiago dago hemen San Andresetan o Andramarijetan baino.

AA. –Jesus, Antoni, hori esango zenduke? Ezagun da ez dezula beste jenderik ikusi Legazpin ta Azkoitian baino.

²⁸ gertatzen. ²⁹ zizkidaten. ³⁰ badut. ³¹ izan ordua, alegia, denbora luzea igaroz gero.

IO. –Ez da, bada, etxeoandria. Tolosako plazan ere jende gitxi juntatzen ferijatxo tenporan.

AA. –Arrazoe eukiko zenduke baldin, orduban, Tolosan juntatzen dan jendia konparatzen bazendu beste herri txiki batekuarekin, baina ez Parisekua-ekin.

IO. –Nola bada! Parisek horrenbeste jende dauka?

AA. –Bai, Antoni. Juntatzen balitz hiru probintzia haubek dauken jende guztia, oraindik ez litzaite asko izango igualatzeko Parisen daguanari.

[...]

[Jarraian, Parisko biztanle kopurua zein den jakinaraziko die etxeoandreak beste biei, eta, hauen ateraldi barregarrien ostean, Maria Antonia Atxaranek berriro ere zehaztasun erabatekoz zerrendatuko ditu urtean zenbat elikagai kontsumitzen diren Parisen.]

IO. –Etxekoandria, ni lehenago ondo informatuta baldin baneguan Praisko guriagandik, eze horregatikan ere ez neguan hain ondo nola orain berorren errelaziuarekin. Abijatu gaitezen eta hobe izango da, nere disparatiakin gehiago berorri kantsatu baino lehen, etxera jubatia. Beste aldetik, jateko orduba da. Gure Praisko zai egongo zat. Hobe dezu juban lehendik lehen³². Agur, etxeoandria. Ondo geldi begi.

AA. –Zu bazkaltzera geldiu zaitez, baldin nahi badezu.

IO. –Estimatzen dot, etxeoandria. Ezin geldiu neike, zegatik kanpokotar asko ditut gaur etxian eta falta egiten det. Hemen egon naizan bitartian gure Praiskori musubak ondo harrotu zaizko. Guazen ikustera ze errezibimentu egiten diran. Ondo geldi begi, etxeoandria.

AA. –Zuaz, bada, ondo, Ignazi.

AJ. –Etxekoandria, nik ere akabatu ditok nire sonokoak³³ eta polikitxo galdu ez dizen³⁴ biraldu biharko ditu. Ez, bada, zergatik nik ideatuta egin dituran, bana badeitzot eze Parisen golpe handia emango dutela.

³² lehenbailehen.

³³ bukatu ditut nire soinekoak.

³⁴ daitezen.

AA. –Antoni, ez dezu zure abilidadian horrelako satisfazio handirik euki bihar. Parisen dendari asko dago. Haijetatik bat arkitu leike zuri igualatu leikiena.

AJ. –Hori egija da, bana oraindik ez dutez nere begijak horrelako abilidad handirik ikusi. Baina larga ezagun konbertsazio hau, ia jateko orduba da eta hobe degu mihijaren ordezt hortzak eta haginak mobitu.

AA. –Bai, Antoni, arrazoe daukazu. Ni ere banua, ia lo pu[s]katxo bat egin neikian³⁵, zegatik haiziaren hotsak bart begixan itxitzen larga ez dit.

AJ. –Ondo bijua, bada, eta deskantsatu begi ondo. Ta honenbesterekin, agur, etxekoandria.

AA. –Agur, Antoni, ondo jan ezazu.

FINIS

[IO]. –Antoni, zuk eta nik ez dakigu ezer munduban ze pasatzen dan eta, hala, hobe degu D.^a M.^a Antonia andria gure disparatiakin berorri lehenago kantsatu bano lehen, bakoitza bere etxera dijuen. Ni, behintzat, ezin gehiago egon neike.

³⁵ nezakeen.

3^a Buxaria Echus Andria. Vernien noticiariu badu.
 1^a Ev Ypnaci noticia fundaminturcoric assal
dieo Epuritan. badagizu nola Alzuxi
Abadianquin. bixaldicizena. Carra bat
num Eracen aizen Boloniatie. Veneziana
zihuazela. bixatian gauria Cixturic Erango
Erizur.
 3^a Buxariata. Venezia oxi num dago
 2^a Abada Ypnaci etagizur num dapan?
Laxaracandalic baxuna jubatinda la
nie bel aiudot.
 3^a Emet. Antoni oxi istanzen. olam. num.
dapan?
 2^a Num Epurita. baldin. aguin mai badizu
izaxarico. bixatian. izaxaricu eta andic. izaxaricu.
 3^a zaxarico. putatatic. putatatic. putatatic?
 2^a Bai Ypnaci nie bel aiudot. ce. nola. izaxarico. num
dia. dan ain alauo. andic. hix. baxi. aro. istanzen
dia la. eta. putatatic. bax. erango. da. Venezia oxi

3^a Luxi. Raxarico. Antoni. chitico. Comomifurica. andic
Epuritan. eta ala dago. putatatic. putatatic. putatatic.
la. izaxarico. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
Obito. jaguipo. diti. B. M. Antonia. Andria.
 4^a Ypnaci. punto. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
 2^a Buxaria. Echus. Andria. eta. andic. putatatic. putatatic.
on. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
 3^a Antoni. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
nie. nola. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
 2^a Ypnaci. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.
putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic. putatatic.

Grand tourra antzerkiaren
 hasiera. Joakin Altzibar Jauregi
 (1772; Euskadiko Artxibo
 Historikoa).

2. PASTORALA

Pastorala Zuberoako antzerki genero tradizionala da. Kanpoan, aire zabalean, antzezten da, eta gaur egun oholtza gainean erakusten, pentze baten erdian.

Jean-Louis Davant euskaltzain zuberotarrak (2010) azaltzen du pastoralaren antzerki mota epikoa dela, non komedia ere agertzen den. Greziako antzerkitik eta baita Frantziako antzerki klasikotik ere desberdina, baina, hala ere, tragediaren elementu ugariz osatua. Antzinako pastoralaren izena “tragedia” da. Hemen jasotako *Rolan* pastoralaren eskuizkribua honela irekitzen da: *Commencement de la tragédie*. Honek adierazten du pastoralaren tragedia parte handia behar duela izan, baina pastoralari ongi bukatzen den tragedia da.

Pastoraletan adituak direnek, Beñat Oihartzabalek, kasurako, diote pastoralaren jatorriari buruz eman izan den ikuspuntutik sinesgarriena Georges Hérelle-rena dela. Hérelle, Baionako lizeoan irakasle eta pastoralaren historialaria, antzerki mota honen deskribatze eta hedatze lanetan nabarmendu zen. Haren ustez, pastoralari bereziki Europako antzerki kristautik dator, Erdi Aroko frantses misterioetatik (*mystères*). Antzerki genero hau Europa osoan zehar ezagutu zen Erdi Aroan eta pixkanaka desagertuz joan zen, salbu Zuberoan, non gaur arte iraun duen. Hérelleren ustez, pastoralari xv. mendean sartu zen Zuberoan. Hérelleren ondorengoak ez dira ados errateko pastoralari noiz heldu zen Zuberoara: Francisque-Michelek eta Julien Vinsonek, esaterako, uste dute xiii. mendean iritsi zela.

Txomin Peillenek dio pentsa daitekeela xvii. mendean artean pastoralak bazeudela Zuberoan, xviii. mendeko eskuizkribuetan aitzineko mendeko hizkuntzaren aztarnak aurkitzen baitira. Pastoralaren jatorriari dagokionez, aldiz, uste du mirakuluak, sainduen bizitza kontatzen zuten antzezpenak, direla pastoralaren iturburua. Misterioetan, Jesu Kristoren bizitza azaltzen zen. Horren frogatzeko gogoratzen du Zuberoaren inguruan, protestanteen eremua zelarik, Zuberoa Eliza katolikoari atxikia gelditu zela, eta kalbinistek ez zutela sainduen goraipamenik onartzen. Protestanteak testu sakratuei begira bazeuden, zuberotarrek pastoralaren bitartez santuen bizitzak kontatzea zuten gogoko, eta, bertako hizkuntzan, aspalditik ezagutzen zuten ikusgarria antolatzen jarraitu zuten, tradizioari leial eutsiz.

Oihartzabalen arabera (1985: 55-56), zuberotarrak ez ziren antzerki mota hau kopiatzera mugatu: berenganatu zuten haien beharrei eta baliabideei egokitzuz, pastoralari tokiko eta zuberotar bihurtuz, “les souletins l’ont gardé en vie, en y intégrant les changements que le cours du temps exigeait”.

Antologia honen lehenengo liburukian (90. or.) jada adierazten den moduan: “Bada antzezen edo ikuskizun batzuen berririk, zein hizkuntzatan – euskaraz ala erdaraz– jokatuak izan ziren beti garbi ez badago ere: teatro erlijioso Añanan (1510 ing.), komediak eta fartsak Baionan (1530), auto sakramentalak Donostian (1560) eta Bilbon (1566) (...) eta beste zenbait emanaldi Iruñean, Lesakan eta Errenterian, besteak beste. Tamalez, ez da euskaraz idatziriko testu bakar baten arrastorik gelditu”. Horrela, Patri Urkizuk baiesten du “una existencia teatral vasca durante los siglos XVI y XVII, cuyos textos, por desgracia, a excepción de la *Vida y milagros de Santiago el Mayor*, nos son desconocidos”.

Idatziz gaur arte iritsi diren lehenengo pastoralak XVIII. mendekoak badira ere, XVII. mendearen erditsuan jada Oihenartek aipatzen du *Artzain gorri* pastoralah behin baino gehiagotan emana izan zela Garazin eta pastoral horren autorea Jean Etxegarai apezazela. Aipamen honek adierazten du pastoralak gehienbat Zuberoan emanak izan badira ere, Zuberoako mugak gainditu izan dituela aspalditik.

Alditu batzuen ustez, Davant tartean, (Oihartzabal, 2004: 210), gelditu diren eskuizkribuen artean zaharrena *Portugalgo Santa Elisabeth* pastoralah da, 1750ekoa, Eskiulan urte horretan emana. Beste batzuek hipotesi hau zalanztan jarri, eta *Jean de Paris* izan daitekeela zaharrena baieztatzen dute. Pastoralah ez zen urtero derrigorrez antzezen, eta, bestalde, urte berean pastoral bera herri bat baino gehiagotan ere antolatzen ahal zen: *Œdipe*, adibidez, aurkeztu zen 1792an Garindainen eta Gamere-Zihigan.

Jusef Egiategik (1785/1983: 200), XVIII. mendean, baditu idatziak pastoralari buruzko lerro batzuk. Frantses Iraultzaren garaian, bestalde, pastoral batzuk debekatu zituzten: horien artean, 1796an Zunharretan, *Rolan* pastoralah. Alozen, aldiz, urte berean aurkeztu zuten.

XIX. mendean, pastoralari buruzko lekukotasun gehiago agertzen dira. Pastoralaz hitz egiten duten idazleen zerrenda luzatuz doa eta, ondorioz, generoarean deskribapena zorroztez. Lekukotasun horien artean: Karl Wilhelm von Humboldt hizkuntzalari eta antropologo alemaniarren *Los vascos* (1801/1975); Jean-Pierre Duvoisin (1841); Jean F. Bladé (1843); Augustin Xahoren *Voyage en Navarre* (1845); Francisque-Michelen *Le Pays Basque* (...) (1857); Wentworth Websterren *Les loisirs d'un étranger au Pays Basque* (1901); Georges Hérelleren artikuluh ugari eta zenbait liburu (1899-1928), tartean *Les pastorales basques* (1899).

Hérelleren iritzi lehen autoreak elizgizonak ziren, eta, besteak beste, Bibliatik ateratako gaiak eta sailduen bizitzak kontatzen ziren pastoraletan. Oihenartek aipatzen duen Jean Etxegarai dah ezagutzen den autorerik zaha-

rrena. Errejenta da pastoralaren bigarren figura inportantea, baina XVIII. mendeko errejentaren izenik ez da gelditu. Hérellek XIX. mendeko batzuen izenak eskaintzen ditu bakarrik.

Iraupenaren aldetik, garaiko pastoralak oraingoak baino luzeagoak ziren: bi egunetarako antolaketa izaten zuten. Pastoralen artean desberdintasunak egoten ahal ziren, baina ezaugarri nagusiak berdinak ziren. Agertokian hiru ate ikusten ziren: gorria, infernuko kolorea; urdina, zeruko kolorea; eta, erdian, zuria, garbitasunarena. Jantzien kolorea ere bera zen: gorria, turkoentzat; urdina, kristauentzat.

Pastorala antolatzea, prestatzea eta gauzatzea erabakitzen zuten herrian zehar, goizetik, ibilaldia antolatzen zen: pastoralaren inguruko partaide guztiak agertzen ziren bertan, eta herriaren itzulia egiten zuten. Horren ondotik, eta pertsonaia bakoitzak bere tokia hartu ondoren, lehen peredikua hasten zen.

Lehen peredikuak hiru zati zituen, aktore batek kantatzen zuen, eta bi bandera eramaile zituen ondoan. Kantariak doinu berezia erabiltzen zuen, bukaeran berriro entzuten zena. Hastapen honetan, ikusgarriaren atalak aurkezten ziren, ikuslea jakinaren gainean jartzeko, gaiaren nondik norakoak emateko, antzerkia modu erosoan jarraitzeko gisan. Lehen peredikuaren bukaeran, ikusleen arreta eskatzen zen.

Erdi Arotik zetorren tradizioari eutsiz, pastoralean ez zen onartzen sexuen arteko nahasketarik aktoreen artean: emakume rola, oro har, emakumez itxuraldatutako gizon gazteek betetzen zituzten. Gizonen ekintza zen pastorala: agertzen ziren pertsonaia guztiak gizonak eramaten zituzten. Ez zen emaztearen presentziaren aztarnarik autoreen idatzietan. Horrez gain, erran behar da pastorala herritar soilek herrian antolatzen zuten ekintza izan dela, instituzioetatik kanpo.

Pastoralak, gainerako genero literarioek bezala, bilakaera prozesua izan du: aipatutako ezaugarri nagusiak atxikiz, berriztatzeko eta gaurkotzeko urratsak egin ditu.

Atalaren sarrerak eta oin-oharrak: Ixabel ETXEBERRIA

Rolan (zatiak)

Gaur arte heldu diren eskuizkribuen artean, zaharrenetan da *Rolan* pastorala (*Rollan*, jatorriz). Ezaguna da 1796an emana izan zela Alozen eta beste herri batzuetan.

Errolanen gaia garrantzi handikoa izan da pastoralen literaturan, hainbat autorek eskaini diote arreta gaiari, eta baita pastoral berriak sortu ere. Patri Urkizuk dioenez (2007: 102), Errolan pertsonaia historikoa da, baina ezer gutxi ezagutzen da benetan bere bizitzaz. Elezaharrak, aldiz, kontu ugari utzi du. Lehen aipamena Eginhardo abadeak (ix. mendea) ematen du *Vita Caroli Magni* deitu biografian, non, beste istorioen artean, kontatzen den ere nola euskaldunek Karlomagnoren armadaren atzealdea suntsitu zuten 778. urteko abuztuaren 15ean. Hruolandus/Thuoldus, Britainiako mugetan buruzagi zena, hilik gertatu zen bertan.

Chanson de Roland (xi-xii. mendeak) Frantziako egitandi kanta zaharrena da, eta Errolan (Roland, frantsesez) nazio honetako kulturarekin loturik dagoen heroia da. Errolan ospetsua izan zen Frantzia osoan: bretoiz eta okzitanieraz ere (*Rencesvals* izeneko poema) antzerkiratua izan da.

Jarraian jasotzen den euskarazko bertsioan, pastoral generoan, Karlomagno eta hamabi dozepareen kondaira da jasotzen. Dozepareak Karlomagnoren inguruan zegoen instituzioa zen. Bertan biltzen ziren Karlomagnoren laguntzaile eta gudari hurbilenak. Arturoren Mahai Biribilaren antzekoa zen. Kantetan agertzen dira. Historikoki izan ziren ez da baieztatzen; fikziozko elkarte bat zela dirudi. *Chanson de Roland*-en agertzen dira lehen aldiz literaturan.

XVIII. mendeko pastoral honen arabera mairuek hil zuten Errolan. XIX. mende hasieran, Errolanen istorioa aldatuz doa pastoraletan: euskaldunak izango dira protagonista, Karlomagnoren armada garaituko dute eta Errolan hilko, eta Ibañetako lepoan gertatuko da frankoen eta euskaldunen arteko borroka. Errolanen tragediaren ikusmolde berri honetan lotzen dira euskaldunen tradizioak, erlijio katolikoa, hizkuntza eta sorterri zaletasuna. Aldaketaren adibide da 1905ean *Eskualdun Ona* astekariak Baionan argitaratutako *Uskaldunak Ibañetan*, Pette Ziberok sinatua (Cl. d'Andurain de Maytie eta J. de Menditte).

Hemen kontatzen den istorioan, Errolan hil egiten da azken guduan, eta Ganelon traidore gisa agertzen da bukaeran. Pertsonaiak hiru taldetan daude banatuak. Batetik, *kiristiak*: Xarlemaina, Reiner, Patriarka, Rolan, Oliberos, Oger, Beranger, Gideburgoina, Balduena, Ganelon, Nemas, Ebarista, Gerin, Tierri eta Rixart. Bestetik, *turkak*: Larmirant, Fierrabras, Floripa, Klarion, Brutto, Ferragus, Sortibran, Galafra, eta Margariz. Azkenik, *satanak*: Satan, Jupiter eta Aztarot. *Satanak* ikusleak irriarazteko dira ezarriak, batik bat.

Pastorala hainbat tokitan iragaten da: Jerusalemen nola Karlomagnoren gortean. Mugimendu ugari gertatzen da, eta dinamika bizi honek aldaketa nabarmenak eskatzen ditu ikuslea ez dadin gal. Une nagusien artean *satanak* agertzen dira, gaia aitzinarazteko eta tokiz aldatzeko. Batzuetan, borrokak izaten dira onen eta gaiztoen artean. Borroka horiek erritmo berezia ezartzen diote pastoralari, eta bertan *satanek* ere hildakoen eramateko lana izaten dute.

Pastoral honek, jatorriz, 1.324 bertso zituen: "Arhex. Total 1324" dator bukaeran. XVIII. mendetik hona bertso zenbait galdu dira, gordetzen den eskuizkribuan gutxiago baitaude. Jean Saroihandyk (1927) pastoral honen bertsio bat moldatu zuen bost eskuizkribu desberdin baliatuz, tartean Arhexena. Antologiarako, *Rolan* pastoralaren zati batzuk hautatu dira, pastoralaren izaera nagusia gordetzen eta obraren antolaketaren irudi hurbila ematen dutenak.

Jatorrizko iturria: *Collection de pastorales basques, formée et donnée par M. G. Hérèle. VII. Roland, – et Recoquillart, pièce charivarique – (xviii), 1-60 f. (BNF, Celtique et basque 138).*

Bertsioaren oinarria: Arhex, Pierre, *Rolan*, in Patricio Urquizu Sarasua, 2007, *Teatro popular vasco. Manuscritos inéditos del siglo xviii*. Madril: UNED, 783-880.

ROLAN

1. Jinkuak egun (h)un deiziela¹, jaunak eta anderiak,
hunki jin ziraiela², txipiak eta handiak.
2. Hartzen duzie pena gure ikustera jitez,
nik ere hartzen du libertatia zier³ bi hitzez mintzatzez.
3. Ezagutzen ez banaizie presentzia beretik⁴,
deklartatu nahi dut, ni nizu⁵ hamabi Dozeparetarik.
4. Ni niz printze baten semia eta Ardeinako duke,
aspaldiko gerletan zerbutxatzen dut errege.
5. Huna huilan⁶ dira ene lagunak ere,
zuin Frantziako Dozepariak, deitzen beitirade.
6. Ikusiren duzie orano⁷, Ferragus handia
eta hareki Marzerius, Zaragozako erregia.
7. Rolanek nuiz ere beitu Ferragus goituren⁸,
Xarlemainak Ganelon Zaragozara du igorriren.
8. Bere mihi gaiztotik dianian Ganelon han ezagutu⁹
proposaturen derie nahi diane¹⁰ Xarlemaina traditu.

¹ dizuela. "Lehen pheredikia delako hau faktizioa da, alegia, Saroïhandyk asmatua, konparatuz Rolanen zenbait eskuizkribu. Zaharrenak, hots BNF 138ak (...) ez dakar lehen pheredikiarik. Hemen ematen dugu adibide gisa" (Urkizu, 2007: 785). Ikus Saroïhandy, 1927: 24-27. ² etor(riak) zaretela. ³ zuei. ⁴ itxura soiletik. ⁵ nizu (zukako alokutiboa): naiz. ⁶ hurbil(du). ⁷ baita ere. ⁸ Rolanek Ferragus (garaituko) garaitzen duenean. Pastoralaren 803-837. estrofetan, Marzerius Zaragozako erregeak Ferragus bidaltzen du Karlomagnori bataila egitera. Rolanek egiten du borroka eta Ferragus hil. Pelea honetan hemen jasotako Oliberosen eta Fierrabrasen artekoaren moldeak (142-203) errepikatzen dira, laburkiago. ⁹ du(t)enean Ganelon han ezagutu. ¹⁰ proposatuko diote nahi duenez (Saroïhandy).

9. Eta debriaz pusaturik¹¹, memento hartan berian
salduren dutu Marzeriusi Oliberos eta Rolan.
10. Bakia tratatu dala derie sinetseraziren¹²,
eta Rontzesvaileseko landala jalkieraziren.
11. Hara direnian dirade anitx susprenituren,
han Jinkuari otoiez, heriua die harturen.
12. Bai eginen die hil gabe¹³ masakre handirik,
bai eta eroren¹⁴ etsai injustoki tradizalik¹⁵.
13. Ikusiren duzie Rolan, herio kolpiareki
banjatzen¹⁶ jeneruski Marzerius erregiari.
14. Gero doloruski hiltzen bere ezpata eskian,
Jinkuaren ofentsatuz¹⁷ arragrata¹⁸ bihotzian.
15. Ganelon gaiztuak orano Xarlemaina du abusaturen¹⁹,
amurekatik eta moruek Dozepariak ero ditzen²⁰.
16. So egizie, jente (h)unak, Ganelonen tradizionia,
Judasena salbu ihun²¹ ez beitu bere paria.
17. O, perfide traidoria, Judasen etsenplia,
munduko (h)unek²² eragin die haien tradizione handia.
18. Bena gero Xarlemainak, nahibada loba zian²³
atzamanerazi eta laurdenkaerazi²⁴ zian.
19. Orai aldiz okasioniaz ez niz nahi prebalitu²⁵,
bena bai ene diskusa²⁶ mementian finitu.

¹¹ deabruaz bultzaturik. ¹² sinetsaraziko die bakea hitzartu(a), adostu(a) dela (Saroïhandy). ¹³ Bai egingo dute hil baino lehen. ¹⁴ hilko. ¹⁵ saldu dituzten, traizio egin dieten etsaiak (Saroïhandy). ¹⁶ mendekatzen. ¹⁷ Jainkoa ofenditu, iraindu, izanagatik. ¹⁸ atsekabea, nahigabea; damua, dolua. ¹⁹ engainatuko; entretenituko, distrahituko. ²⁰ moroek Dozepareak hil ditzaten. " (...) à fin que les Douze pairs soient tués par les maures" (Saroïhandy). ²¹ inon. ²² onek, ondasu-
nek. ²³ iloba gisa zuen arren. ²⁴ lau laurden eginarazi, lau (gorputz-)ataletan
zatikarazi. ²⁵ okasioaz, aukeraz, ez dut baliatu nahi. ²⁶ diskurtsoa, mintzaldia.

20. Pastural gaitz bat dugu egun errepresentatzeko,
iseiatu²⁷ nahi dugu egitera, nahibada parropia²⁸ den txipitto.
21. Zien zerbutxari niz, ene bihotz oroz,
eta behar duzienian mitil²⁹, ene eginahal oroz.
22. Nahi zuntukeiet³⁰ otoitu, kunpaina uhuratia,
egurukitez³¹ memento bat, egin zinizaden³² uhuria.
23. Lagunen txerka³³, jente (h)unak, ni orai banua,
apur bat, otoi, ez ziteiela debeia³⁴.

[...]

[Lehen peredikuaren ondoren, tragedia hasten da. *Turkek* (Larmirant, Klarion...) Jerusalem hartu nahi dute, eta bertako kristauak Karlomagnori eskatzen diote laguntza (1-62). Bataila: *turkak* erretiratu, eta Oliberos zauritua gertatzen da (63-76). *Satanak turkak* adoretzen ahalegintzen dira (77-85). Fierrabras erraldoiak, Larmiranten semeak, erronka jotzen die Karlomagnoren zaldunei (86-91). Rolan uzkur, Oliberosak bere burua eskaintzen du (93-141). Jarraian, Oliberosen eta Fierrabrasen arteko borroka (142-203).]

<i>Jaiki eta juan. So egin unguru.</i>		hori egin behar hiena ene mesperetxatzekorik.	
OLIBEROS			
142	Jaiki hadi, paganua, har ezak ore ³⁵ ezpata, ene kuntre jiteko orai batailatzero.	144	Ez duk hori ez, kabalier baten eginbidia, bere etsaiaren kantian ³⁸ etzanik egoitia.
<i>Jigantak so egin eta etzan.</i>		FIERRABRAS	
OLIBEROS			
143	Hartzara ³⁶ etzan hiza ³⁷ ? Ahalkiak oro galdurik,	145	Erran ezadak nur hizan edo nunti jalkiten ³⁹ , heriua hain sinpleki nulaz dia ⁴⁰ xerkatzen.

²⁷ entseatu, saiatu. ²⁸ nahiz eta parroikia, hots, herria. ²⁹ mutil, morroi, zerbitzari. ³⁰ zintuzketet. ³¹ itxarotez, itxaroteko. ³² zeniezadaten. ³³ bila. ³⁴ ez zaitezela aspertu, gogaitu. ³⁵ hire. ³⁶ Berriro, berriz ere. ³⁷ al haiz, ote haiz. Galde-partikula: -(i)a. ³⁸ ondoan, alboan. ³⁹ nor haizen edo nondik jalgitzen, ateratzen. ⁴⁰ duan (hikako neutroa, hik hura).

	OLIBEROS	152	Bena jaiki hadi bertan, pagano handia, bestela memento huntan trenkatzen derat ⁴⁹ buria.
146	Hik erran beitu eni hiltzera jin nizala ⁴¹ , nahi bada handi izan uste duka hire lotsa nizala?		<i>Jaikirik Fierrabras.</i>
147	Jaiki hadi paganua, ez hiz eskusa batere, segurki ez hiz eskapiren ene hatza txeste ⁴² gabe.		FIERRABRAS
	FIERRABRAS	153	Ale ⁵⁰ , buska xipia ⁵¹ , hik naika manatzen? Solamente mintzatzer nula hitzait ausartzen ⁵² ?
148	Harditki ⁴³ mintzatu hiz xipi izanagati, ene kuntseiluz etxerat utzuliren hiz bertan hebeti.	154	Ni deitzen nuk Fierrabras, pilatu ⁵³ beinien Erruma, giltzak eraman nitia bai eta korua.
149	Erran ezadak nur hizan edo nunti jalkiten odolez, ⁴⁴ jakin ahal dezadan handietarik hizanez ⁴⁵ .	155	Bena erradak, kiristia, otoitzen hait ⁵⁴ heben, Oliberos, Rolan eta Oger, zer gizun diren.
	OLIBEROS		OLIBEROS
150	Hik ez duk jakinen ene izena nula den, bena nik nahi diat hiria jakin lehen.	156	Ez hiro ⁵⁵ pentsa zunbat handi den Xarlemainaren kontseilia ⁵⁶ , ez zunbat bortitz diren Frantziako dozepariak.
151	Eia hain furius hizanez nula erraiten beitzien ⁴⁶ , lehu ⁴⁷ errabiatu bat uduri umen behien lehen ⁴⁸ .	157	Bena jaiki hadi bertan, pagano handia, bestela ene ezpataz derat trenkatzen buria.

⁴¹ Hik esan baitidak (hona) hiltzera etorri naizela, hemen hilko naizela. ⁴² das-
ta(tu). ⁴³ Ausarki. ⁴⁴ nondik hatoren odolez, zein jatorritakoa haizen. ⁴⁵ hai-
zenez. ⁴⁶ baitzuten. ⁴⁷ lehoi. ⁴⁸ iduri omen baihuen lehen. ⁴⁹ mozten
diat; moztuko diat. ⁵⁰ Mehatxuzko interjekzioa. ⁵¹ puska txikia, puska-
txoa. ⁵² nola hatzait, nola haiz niri mintzatzer ausartzen. ⁵³ harrapakatu; indar-
keriaz eta harrapaka ondasunez biluzi. ⁵⁴ haut. ⁵⁵ hiro (hikako neutroa): hezake
(hipotetikoa). ⁵⁶ kontseilua; biltzarra.

	FIERRABRAS	164	Bena otoitzen hait orai, (h)aigu ⁶³ , sinets nezak, egidak kortesia bat, armatzen lagun nezak.
158	Hik behar beno lehen gutuk konbatituren, bena erran ezadak lehenik hire izena nula den.		OLIBEROS
	OLIBEROS	165	Hi bezalako bati nahibada ez den fidatzeko ⁶⁴ , lagunturen hait halere kunbatian sartzeko.
159	Ni deitzen nuk Gerein, soldado sinple bat, bena zunbat-nahi handi izan ⁵⁷ kunbat eman nahi derat.		<i>Armatzen lagunt.</i>
	FIERRABRAS		FIERRABRAS
160	Gerein, uste diat blasaturik ⁵⁸ hizala, ez nuk nahi batailatu hori hala bada.	166	Kurutxian itzatu ⁶⁵ zen haren partez otoitzen hait, galto ⁶⁶ bat egiten beiteriat ⁶⁷ egia erran ezadak ⁶⁸ .
161	Bena enguentu huntarik kolpu ⁵⁹ bat edan ezak, mementian sendoren deritzak ⁶⁰ hire korpitzeko blesurak ⁶¹ .	167	Erran izadak zuin izan ⁶⁹ Rolan hizanez aments ⁷⁰ , ez hizala printzipaletarik ez ziruat ⁷¹ sinets.
	OLIBEROS		OLIBEROS
162	Paganua, ez diat axolik hire edatekoti beharrez, nula hain guti axol beitut hire indar handiez.	168	Orain ez ziruat uka, erraiten deriat egia, ni deitzen Oliberos kunte Reinerren semia.
	FIERRABRAS		FIERRABRAS
163	Juratzen diat ene jinkuez ez dudala hire axolik, doluturen zaik aleta ⁶² galdu gabe denborarik.	169	Oliberos zinela lehen zeren ez zeneitan ⁷² erran, diela aspaldi deia ⁷³ hasi guntukezun ⁷⁴ batailan.

⁵⁷ zein ere handi haizen; oso handia bahaiz ere. ⁵⁸ zauriturik. *Blessur* (fr.). ⁵⁹ hurru-
pa, trago. ⁶⁰ sendatuko dizkik. ⁶¹ zauriak. *Blessure* (fr.). ⁶² alta, hots, dolutuko zaik
baina, damutuko zaik gero. ⁶³ (h)augi (jaugin: etorri): hator. ⁶⁴ nahiz ez den fidatze-
ko. ⁶⁵ iltzatu. ⁶⁶ galdera. ⁶⁷ baitiat. ⁶⁸ esan iezadak. ⁶⁹ Esan iezadak zein
haizen. ⁷⁰ haizenez bederen. ⁷¹ zezakeat (hikako alokutiboa): dezaket. ⁷² zenidan.
⁷³ duela aspaldi jada. ⁷⁴ guntukezun (zukako alokutiboa): hasiko ginen, ginatekeen.

170 Bena otoitzen zutut Oliberos, edan ezazu lehenik sendo zitian bertan enguentu (h)un huntarik. OLIBEROS 171 Ez hait nahi, Fierrabras, nik edatekoz goitu⁷⁵, ene jinkuak eta ezpatak behar nik ajutatu. 172 Defenda hadi bertan pagano handia, bestela sabre hunez trenkatzen derat buria. <i>Bataila. Fierrabras blesa. Soné⁷⁶.</i> FIERRABRAS 173 A, Tabalgan⁷⁷ eta Mahome, ene jinko handiak, kolpu malerus hunez sudurra hautse deritak⁷⁸. OLIBEROS 174 Zer diok, Fierrabras, nahi hiza errendatu eta jinko faltsiak utzirik Jesus Krist adoratu?	175 Bestela gitian kunbati eta ez dakiala⁷⁹ oihurik, heigoraz⁸⁰ ez hadila has ahalkiak galdurik. FIERRABRAS 176 Ez hadila izan sobera fier, ez nuk orano lotsatzen, buria hautseko deriat uste dia beno lehen. <i>Bataila. Oliberos blesa, erditan bara⁸¹. Soné.</i> OLIBEROS 177 O, Jesus Krist jauna, Birjinaganik sortia, kolpu huntarik behar duta⁸² orai galdu bizia? FIERRABRAS 178 Orai arren, Oliberos, hik pentsa ezak batailan badakigunez nik eta ene ezpatak. 179 Habil Xarlemainagana, kuntatzera pleinten⁸³, bai eta ber denboran erremediatzera plagen⁸⁴.

⁷⁵ (Ez haut nahi) garaitu. ⁷⁶ Musika sarrarazteko antzez oharra: soinu (Urkizu). Aldaera: *Sonu* (Saroihandy). ⁷⁷ Tabalgan / Tabalgante / Talbangant... edota Terbagan / Terbagant / Tergaban / Termagante...: Erdi Aro kristauan, musulmanek ustez gurtzen omen zuten alegiazko jainko edo idolo bati ematen zitzaion izena. Garai hartako erro-mantze eta *chanson de geste* edo gesta-kantetan ageri da. Uste honen arabera, musulmanek bazuten hirutasun moduko bat osatua: Mahoma, Apolo eta Terbagan. Hirutasun hori, esaterako, *Chanson de Roland*-en (XI. mendearen bukaera ingurukoa) 2.696-2.697. eta 2.711-2.713. bertso-lerroetan azaltzen da. ⁷⁸ hautsi didak. ⁷⁹ dakiala (hikako neutroa, hura hiri). Hau da: ez dakiala hiri oihurik irten; ez dezaala oihurik egin. ⁸⁰ heia-goraz, oihuz. ⁸¹ Oliberos zauritua, (eszenaren, agertokiaren, oholtzaren) erdian geldi. ⁸² al dut, ote dut. ⁸³ pleintak, pleinuak, auhenak. ⁸⁴ Ilagak; zauriak.

- 180 Igor ezak Rolan,
edo abilenetarik zunbait,
edo plagak sendo artio
hihaur egurukiren hait⁸⁵.
- 181 Bestela har ezak
ene mahats anuti⁸⁶,
kunbati gitian hartzara⁸⁷
biak algarreki.
Oliberos jaikirik.
OLIBEROS
- 182 Ez diat nik, Fierrabras,
hire edatekoti edanen,
ez balin baderat
bataila justoz irabazten.
Bataila. Fierrabras eror.
Oliberosek atzaman barrikota⁸⁸
eta edan.
Urtuk⁸⁹ barrikota.
OLIBEROS
- 183 Sekula kabalieriek
haboro⁹⁰ ez dik edanen,
ez eta hunen bertutez
ihur ere goituren⁹¹.
FIERRABRAS
- 184 A, Oliberos, Oliberos,
hitzaz nuk estonatzen,
urrez ezin pakatzen⁹² dena
nulaz dia urtukitzen⁹³? *Jaiki.*
- 185 (H)aigu⁹⁴ hunat, utzul hadi,
ez zaik beranturen,
haren beharra ukenen duk
uste dia beno lehen.
Bataila. Fierrabrasedk ezpata
atzaman
Oliberosi. Erditan bara.
FIERRABRAS
- 186 Erradak orai, Oliberos,
nula nahiz batailatu⁹⁵,
ezpata buxirik⁹⁶ gabe
zertaz nahiz⁹⁷ defendatu?
OLIBEROS
- 187 Zur buxi bat badiat
hiri defendatzeko,
bai eta propi beita
sudurraren hausteko.
FIERRABRAS
- 188 O, kabalier nublia
eta gizun perestia⁹⁸,
bena ezpataren galtatzera⁹⁹
ezin deinatia¹⁰⁰!
- 189 Kondizione bat orai
nahi diat egin hireki,
Xarlemaina kitaturik
behar duk jin eneki.
- 190 Hitz emadak kitatzera
Jesus Kristen legia,
eta adora Mahomet
ene jinko handia.

⁸⁵ hihaur igurikiren haut; hiri, herorri, itxarongo diat. ⁸⁶ anoatik, erraziotik.
⁸⁷ berriro. ⁸⁸ upela. ⁸⁹ Aurtiki, bota. ⁹⁰ gehiago. ⁹¹ inor ere garaituko.
⁹² pagatzen, ordaintzen. ⁹³ nolaz duan jaurtitzen, botatzen. ⁹⁴ (H)augi, ha-
tor. ⁹⁵ nola nahi haiz, nahi duk borrokatu. ⁹⁶ poxirik, puskarik. ⁹⁷ nahi haiz,
nahi duk. ⁹⁸ prestua. ⁹⁹ eskatzera. ¹⁰⁰ deinatua, dinatua; makurtua.

- 191 Turk ero dutianez
parkamentia galta¹⁰¹,
eta erreberentzia handireki
aitzinian umilia.
- 192 Gero ezkonturen hiz
ene arrebareki,
eta ene arrandak¹⁰² oro
partituren ditiat¹⁰³ hireki.
- 193 Hori eginen diagu biek
urte bat beno lehen,
enperadoria eroren diagu
eta hi erregeturen.
- 194 Ordian hik ukenen duk
Xarlemainaren korua,
eta ene lur orotako
gobernadoregua.
- OLIBEROS
- 195 Ale, perfida traidoria,
auherretan¹⁰⁴ kuntatzen duk,
Xarlemaina hiregatik
utziren dudala uste baduk.
- 196 Ez munduko hun orogati
hori ez diat eginen,
trenkatzera utziren ditiat
ene menbriak oro lehen.
- FIERRABRAS
- 197 Gizun legez erraiten derat¹⁰⁵,
ore¹⁰⁶ ezpata har ezak,
batailala utzultzeko
kortesiaz baderiat¹⁰⁷.
- OLIBEROS
- 198 A, Fierrabras nublia,
Alexandriako erregia,
hori eginen dudan beno lehen
galduren diat bizia!
- FIERRABRAS
- 199 Nahi ez balin bahiz
ezpataz zerbutxatu,
kolpu hunez nahi diat
hire korpitza trenkatu.
- Bataila. Oliberosek atzaman
Fierrabrasen ezpata.
Soné. Erditan bara.*
- OLIBEROS
- 200 Orai zer diok, Fierrabras,
hitzaz trufatzen nuk,
untsa ezpata (h)un batez
probeditia nuk¹⁰⁸.
- 201 Hire urguilia diat
orai abatituren,
Jesus Kristek bere graziaz
balin banai laguntzen.
- Bataila. Fierrabras eror.
Erditan bara.*
- FIERRABRAS
- 202 Helas¹⁰⁹, Oliberos nublia,
orai ezagutzen diat
eta egiazko jinkua
adoraturen diat.

¹⁰¹ Hik hil dituan *turkez, turkengatik*, barkamena eska. ¹⁰² errentak; iraba-
ziak. ¹⁰³ ditiat (hikako alokutiboa): ditut. ¹⁰⁴ alferretan, alferrik. ¹⁰⁵ esaten
diat. ¹⁰⁶ hire. ¹⁰⁷ (erraiten) diat. ¹⁰⁸ probeditua nauk; baliatua, hornitua,
nauk. ¹⁰⁹ Ai ene! Zoritzarrez!

203 Otoitzen hait ez nezala utzi
pagano heben hiltzera,

bide (h)unian juan nadin
arimaren salbatzera.

[...]

[Oliberos, Fierrabras garaitu ondoren, *turkekin* konbatean sartzen da. *Turkek* Oliberos eta bere bi lagun atxilotu eta estekatzen dituzte. Fierrabras, Karlomagnoren aurrean, prest ageri da Jesu Kristo adoratzeko. Larmirantek, semea galdu duela jakitean, atxilotutako zaldunak erail nahi ditu (204-263), baina Floripak, Larmiranten alabak, presoen alde erregutzen du (264-287). *Satanen* intrigak (288-306). Karlomagnok enbaxada bidaltzen dio Larmiranti, gatibu dituen hiru baroiak askatu eta igor ditzan. Enbaxada bost zaldunez dago osatua: Rolan, Oger, Nemas, Rixart eta Gideburgoina (307-343). Larmirantek Margariz bidali nahi du, Karlomagnori esateko: Fierrabras askatzen badu, berak hiru zaldunak igorriko dizkiola (344-358). Bitartean, Rolan eta lagunak enbaxadore gisa azaltzen dira *turken* aurrean; *turkak*, ordea, fidatu ez, eta beste zaldunekin atxilotu eta heriotza zigorraz mehatxatzen dituzte (359-404). Berriro Floripa, Gideburgoinaz aspaldi maitemindurik, zaldun kristauen alde jartzen da: bere aita atzipetu, eta presoak armaz hornitzen ditu (405-463).]

	<i>Floripa jalki</i> ¹¹⁰ .	407	Fidaturen zira eni presuntegiko giltzez, han benja ¹¹⁶ nakien nihauri egin afruntiez ¹¹⁷ .
	LARMIRANT		LARMIRANT
404	Oro nahi dutut erraerazi ¹¹¹ memento huntan berian, gero biziren niz beti trankilitate handitan.	408	Ene alaba maitia, hori zuk egiten ahal duzu, ezartzu ¹¹⁸ presuntegian eta deseina kunpli ezazu.
	FLORIPA		SORTIBRAN
405	Ene aita maitia, hori ezinago justo duzu, krudelagorik sofrierazi ezezu ¹¹² pentsatzen ahal baduzu.	409	Sira ¹¹⁹ , gogua eman ezazu ¹²⁰ nahi zuntuket otoitu, emazter ez duzu behar sobera aitzina fidatu.
406	Bena barazkal artio hori diferitu ¹¹³ behar duzu, bestela so egiteko korajia ¹¹⁴ nik ja ez nikezu ¹¹⁵ .		

¹¹⁰ jalki, irten. ¹¹¹ nahi ditut errearazi. ¹¹² iezaiezu. ¹¹³ geroratu, luzatu.
¹¹⁴ begiratzeko kuraia. ¹¹⁵ nikezu (zukako alokutiboa): nik jada ez nuke. ¹¹⁶ men-
deka. ¹¹⁷ afruntuez, laidoez, irainez. ¹¹⁸ ezar itzazu. ¹¹⁹ Maiestatea, handien-
tza. ¹²⁰ kasu, kontu izan ezazu.

- 410 Gerla batez mentzione
entzun ahal zunien,
Oloferna Judikek¹²¹
nula ero uken zien¹²².
- 411 Hala nula filistiak
Sanson beitzien ero,
arren ez duzu sekula
emazter fidatzeko.
- 412 Halaz arren, sira,
ez fida Floripari,
ez emazte arrazari,
haboro ezi ez debriari.
- FLORIPA
- 413 Gizun gaiztua hiz, Surtibran,
eta gizun gezurtia,
gogu emak dolu eztakia¹²³
gisa hortan mintzatzia.
- 414 Aita, koki¹²⁴ baten erraner
ez duzu behar behatu,
nahiago likezu¹²⁵ ahal balu
korua usurpatu.
- 415 Presuntegialat eruanen tit¹²⁶
eta burduinaz kargaturen,
guri egin afruntiez oroz
han nitzazie benjaturen¹²⁷.
- LARMIRANT
- 416 Ene alaba maitia,
plazer duzuna egizu,
bena jalki zite sarri¹²⁸
behar beitu gu barazkaldu.
- FLORIPA
- 417 Konfortu¹²⁹ edo xakolat
barne hortan har ezazu,
Surtibranek ene bihotza
koleran ezarri dizu.
- Turkak erretira salbu anderia.
Soné.
Floripa dozepareki retira
presuntegialat.
Oliberos presuntegiti.*
- OLIBEROS
- 418 Hunki jin ziraiela,
ene adiskide maitiak,
susprenturik ezarten nai¹³⁰
zien estekaturik¹³¹ ikustiak.
- GIDEBURGOINA
- 419 Ordenarioz¹³² etsaiek
dutie estekatzen,
eta presuntegi tristialat
gero konduzitzen.

¹²¹ Bibliako Judit liburuan ageri denez, Holofernesek, Babiloniako Nabukodonosor II.aren jeneralak (K.a. VII-VI. m.), Palestinako Betulia hiri estrategikoa setioan ezarri zuen. Judit, hiri hartako emakume burutsu eta ausarta, sedukzio itxura eginez, Holofernesen aurreraino iritsi, eta, gau batez, burua trenkatu zion. Arerioek setioa altxatu zuten. ¹²² nola hil izan zuen. ¹²³ kontu, dolu ez dakian: kasu, damutu ez dakian. ¹²⁴ kokin, frikun, barrabas. ¹²⁵ Zukako alokutiboa: luke. ¹²⁶ eramango ditut. ¹²⁷ natzaizue mendekatuko. ¹²⁸ atera zaitez berehala. ¹²⁹ bizkorgarri; kontsolamendu. ¹³⁰ ezartzen, jartzen nau. ¹³¹ zuek, loturik, atxiloturik. ¹³² normalean, jeneralean, usaian.

OLIBEROS 420 Munduko jaulieretan¹³³ diferentzia handi bada, guk guria beti uken dugu, Floripa. ROLAN 421 Hanbeste (h)untarzun¹³⁴, madama, zuk baduzu guretako, otoitzen zutut orano behar duzu uken haboro. 422 Otoitzen zutugu, madama, armakeman beharderizkuzu¹³⁵, hil artio fidelitatia hitz emaiten deizugu. FLORIPA 423 Xerkara¹³⁶ banuazu, jauna, delijentzia¹³⁷ handitan, ezarriren zutiet¹³⁸ prest sartzeko kunbatian. <i>Floripa retira.</i> OLIBEROS 424 Erradazie zer gisaz, jaunak, atzaman zutian, edo errege Xarlemaina nulaxe ekarten den¹³⁹.	RIXART 425 Errege Xarlemaina net untsa ekarten duzu¹⁴⁰, gu aldiz enbasadore huna igorri gitizu¹⁴¹. <i>Floripak ezpatak ekar.</i> FLORIPA 426 Hoiek dutuziela, jaunak, ezpatak eta sabriak, otoi, untsa egitzie zien eginbidiak. <i>Eman sabriak, ezar nurk beriak. Soné.</i> 427 Fidel izan zitaie¹⁴², jaunak, otoi aments enetako, orano badut grazia bat zier galtatzeko. GIDEBURGOINA 428 Hanbeste (h)untarzun duzu, madama, zuk guretako, nula gunuke korajia zure refusatzeko? FLORIPA 429 Helas, zien bihotz nubliak konfusa naie errendatzen¹⁴³, bena erradazie arren zien legia zer den.

¹³³ kartzelazainetan, kartzelarien artean. *OEH*, s.v. "jeoler" (jauler, jaunlier). *Geôlier* (fr.). ¹³⁴ ontasun; onberatasun. ¹³⁵ dizkiguzu. ¹³⁶ (Armen) bila. ¹³⁷ dili-gentzia, arreta, ardura. ¹³⁸ zaituztet. ¹³⁹ nola aurkitzen den (osasunez, keme-nez...), nola dagoen. ¹⁴⁰ oso ongi aurkitzen da. ¹⁴¹ gitizu (zukako alokutiboa): gaitu. ¹⁴² zaitezte. ¹⁴³ nahastu, aztoratu egiten naute.

- ROLAN
- 430 Madama, guk dizugu¹⁴⁴
Aita eternalaren legia,
zuinek ezdeusetarik
kreatu beitu mundia.
- 431 Gero egin zien gizuna
lur boxi batetarik,
eta emazia gizunaren
saihets-hezur batetarik.
- 432 Arren¹⁴⁵ hura da salbatzalia
judiuek kruzifikatia,
hura orenen kreatzalia
eta ez Mahoma faltsia.
- FLORIPA
- 433 Ziek diozien bezala
heltu¹⁴⁶ balin bada,
aitortzen dut Mahoma
ezinago faltsu dela.
- 434 Hartan behar dena nik
eginen dut betiere,
bena haboro ez nauke¹⁴⁷
ene desirak erran gabe.
- 435 Ene bihotza jenaturik¹⁴⁸ da
igaran zortzi urtetan,
amurio krudel batek
naduka penatan.
- 436 Gideburgoinak osoki
bihotza eraman zeitan¹⁴⁹,
bere ezpata eskian
Erruman ikusi nienian.
- 437 (H)untarzuna balin bazunu
faborableki responditzez,
ene desira litzate
zurekila ezkuntzez.
- GIDEBURGOINA
- 438 Nula nuke korajia, madama,
zure arrafusatzeko
ene lagunak direlarik
sendimentu hortako?
- ROLAN
- 439 Ene bihotza zuriareki
betiere bat dukezu¹⁵⁰,
dama hunek plazer diena
zuk egin behar duzu.
- GIDEBURGOINA
- 440 Voilà qui fet¹⁵¹, Rolan,
nik hori eginen dit,
bateiaturik lehenik
ikusi nahi dit.
- FLORIPA
- 441 Bateiaturen nuzu segurki
ziek plazer duzienian,
edo noiz ere beikirate
gure libertatian.
- 442 Retira zitaie barnialat¹⁵²
ni jin artio egon trankilki,
eta barnialat sartzera
ez ihur¹⁵³ ere utzi.

¹⁴⁴ dizugu (zukako alokutiboa): dugu. ¹⁴⁵ Bada, hala bada; beraz. ¹⁴⁶ gerta-
tu. ¹⁴⁷ nagoke. ¹⁴⁸ gogaiturik, deseroso. *Géner* (fr.). ¹⁴⁹ zidan. ¹⁵⁰ izango
da (menturaz). ¹⁵¹ Hori egina da. ¹⁵² Erretira zaitezte barnera. ¹⁵³ inor.

	<i>Floripa paseia, bestiak retira presualat.</i>				bai eta untsa ezagutu fripu eli ¹⁵⁸ bat direla.
	FLORIPA	449			Zanko-besuak burduinaz nihaurek ditzet ¹⁵⁹ ezarri, gero mendekatu nitzezu ¹⁶⁰ aldika-aldika orori.
443	Kuntatzen dut ni nizala orai munduko irusena ¹⁵⁴ , zeren ene sendimentuko den Gideburgoina.				LARMIRANT
444	Behar dut orai iseiatu aitaren gogatzera, eta hartzen ahal badie ¹⁵⁵ haren kiristieraztera.	450			Plazer dit, ene alaba, zure sendimentiaz, bena plazerago duket sarri ¹⁶¹ haien hiltzen ikustiaz.
445	Hamar mila gizun dira oro armetan gainen, bena beldur niz lotsa diren barneko zortzi horien.	451			Bena hots, ene alaba, eneki barazkaitara, gero juanen gira sarri haien hiltzen ikustera.
446	O, Rolan, Rolan, ala ¹⁵⁶ zuk izen handia! Zure izenak berak ikaratzen du mundia.	452			FLORIPA Sortibranek adesara ¹⁶² osoki nizu desgustatu, aita, barazkal zite ni kanberalat banuazu.
	<i>Larmirant jalki, biak paseia.</i>				<i>Retira Larmirant. Soné. Floripa jar, presunerak oro jalki.</i>
	LARMIRANT				FLORIPA
447	Erradazu, ene alaba, ezarri tuzia presuntegi zolan ¹⁵⁷ , eta guri egin afruntiez benjatu zira han?	453			Jaunak, iza niz ¹⁶³ aitagana ene bihotza gorderik, erran derot egin deiziedala ¹⁶⁴ injurio ¹⁶⁵ handirik.
	FLORIPA				
448	Aita, segurtatzen zutut benjatu nizala,	454			O, kabalier nubliak, nula erran ahal niro ¹⁶⁶ ,

¹⁵⁴ urosena, zoriontsuena. ¹⁵⁵ onartzen ahal badute. ¹⁵⁶ bai; benetan. ¹⁵⁷ ezarri al dituzu presondegiaren hondoan, barrenean. ¹⁵⁸ frikun eli, kokin talde. ¹⁵⁹ dizkiet. ¹⁶⁰ nitzezu (zukako alokutiboa): natzaie. ¹⁶¹ izango dut aurki, laster. ¹⁶² arestian, duela gutxi. ¹⁶³ izan naiz. ¹⁶⁴ esan diot egin dizuedala. ¹⁶⁵ irain, ofentsa; kalte. ¹⁶⁶ ahal nezake.

	zieki heben izatiaz zunbat dudan boztario!		zuk lege hura orano ez dakizu.
455	Partikularki zureki, Gideburgoina nublia, premeti ezadazu ingoiti pot baten igitia.	460	Desbotxatu ¹⁶⁹ zirela uste balin banu, ene amuriua oro untsa faltsu lukezu ¹⁷⁰ .
	GIDEBURGOINA		FLORIPA
456	Madama, ez arrafusatzeko orai ukenen duzu, bena pota ere Jesus Kristek defendatzen deriku ¹⁶⁷ .	461	Temoinatzen ahal banu ene fidelitatia ¹⁷¹ , handiago nuke segurki ene kontentamentia.
457	Solamente so ¹⁶⁸ desunest bat gisa huntan du punitzen, eternitate orotako ifernialat kondenatzen.		ROLAN
	FLORIPA	462	Aitzinago erran gabe sinetsi zira orotan, nihaurek ezagutzen dut ez dela perfekzione baizi zutan.
458	Neskatila bati eman beno aitzinago mintzatiagati, ez duzula uste abondenaturik hintzala hargati.	463	Guazen orai barnialat memento bat pausatzero, gero utzuliren gira gerlaren emaitera.
	GIDEBURGOINA		[...]
459	Bena ene amuriua Jinkuaren legen arau duzu,		

[Atxilotuek presondegitik ateratzea lortzen dute. *Satanek turkak* mendekura akuilazten dituzte. Batailak. Presoak dorre batean gotortzen dira. Rixartek, ezkutuan, ihes egiten du laguntza bila (464-594). Karlomagno, bere zaldunak hilak direla uste izanik, Frantziara itzultzeko asmoz dabil. Rixart iristen da: zaldunak bizirik daude, baina setiatuak (595-637). Karlomagnok askatzea erabaki, eta, bidea prestatzeko, aurretik Rixart eta Fierrabras (kristauen lagun bihurtu da) bidaltzen ditu. Ganelon ere Larmirantegana igortzen du kabalierak aska ditzala eskatzeko. Larmirantek, guztiak hilko dituela erantzuten du. Ganelonek ihes egiten du (638-729). Bataila. Kristauak garaile gertatzen dira. Larmirantek ez du bere legea eta sinesmena kitatzeko asmorik. Fierrabrased eta Floripak

¹⁶⁷ debekatzen, galarazten digu. ¹⁶⁸ begirada, begiratu. ¹⁶⁹ deboxatu(a), gaiztotu(a), perbertitu(a). *Débaucher* (fr.). ¹⁷⁰ Zukako alokutiboa: litzateke. ¹⁷¹ Ene leialtasunaren lekukotasuna eman ahal izango banu.

aita konbentzitu nahi dute. Hilarazia. *Satanak* pozik: infernuan izango baitute (730-802). Zaragozako errege Marzeriusek Ferragus bidaltzen du Karlomagnori erronka egitera. Rolan eta Ferragus pelean; Ferragus hilik (803-863). Karlomagnok Ganelon bidaltzen du enbaxadore Marzeriusengana, esateko: kristautu daitezela, bestela laurdenkatuko dituela. Marzeriusek Ganelon presente ugariz erosi, eta traizioa antolatzen du, baldintza batez: Karlomagnori esatea bakea egiteko ados daudela, baina aurretik Oliberos eta Rolan Orreagara bidali beharko dituela (864-916). Ganelon Karlomagnoren aurrean ageri da.]

	<i>Xarlemaina bere suitareki</i> ¹⁷² <i>jalki. Gehiena jar.</i>	922	Huna berihala jitera ¹⁷⁶ ez dira nahi ausartu, jakin artino nahi derezunez ¹⁷⁷ bakia segurtatu.
	GANELON		
917	Sira, orai heltzen nuzu enbasada eginik, eta turk erregereki bakia trataturik.	923	Hartakotz hitz eman deret ¹⁷⁸ igorriren tuzula Oliberos eta Rolan Orriagako portiala ¹⁷⁹ .
918	Zuk plazer duzuna beti egin nahi dizu, eta present eder bat igorten dereizu ¹⁷³ .		<i>Ganelon paseia.</i> XARLEMAINA
919	Urrez eta zilarrez untsa kargaturik, hogeia eta hamar zamari nireki ekarten ditit.	924	Rolan behar duk orai preparatu, Oliberos behar duk hireki lagun hartu.
920	Eta laurehun mando ardu etselentez kargaturik, ez dit uste mundu orotan baden hain arrarorik ¹⁷⁴ .	925	Nahi tiat beste printzipalak zien unduan igorri, ziek behar dukezie ¹⁸⁰ jentia odretan ¹⁸¹ ezarri.
921	Eta ederrenetarik bi mila mairasa ¹⁷⁵ , erakusteko horik oro amuriuaren marka.		ROLAN
		926	Baguatzu arren, sira, orai preparatzera, eta gero instantian zure odren etsekutatzero.

¹⁷² gortearekin, segizioarekin. ¹⁷³ dizu. ¹⁷⁴ bitxirik; bikainik. ¹⁷⁵ neska mairu. ¹⁷⁶ berehala etortzera. ¹⁷⁷ diezunez. ¹⁷⁸ diet. ¹⁷⁹ bortura. ¹⁸⁰ beharko duzue. ¹⁸¹ ordretan, ordenan.

Ganelon paseia. Bestiak erretira.

GANELON

927 A, malerusa ene mihia,
eta oitian zer egin dut¹⁸²!
Maleur¹⁸³ handi baten danjerian
ene buria ezarri dut.

928 Errege harat juan gabe
behar dut abusatu¹⁸⁴,
gero Marzeriusek
degoilaturen dutu.

929 Gero Xarlemaina nik
behar dut pozuatu¹⁸⁵,
eta haren lekian nihaur
errege koruatu.

930 Ordian nizateke pausian¹⁸⁶
mundu oroz estimatu,
ni bezain puisant denik
mundiala ez date sortu¹⁸⁷.

931 Eta nahi banaie
ihurk ere akusatu,
juramentu egin zinez
behar deret¹⁸⁸ ukatu.

932 Banua orai barna
erregeren abusatzera,
aments¹⁸⁹ juan ez dakien
sokorri emaitera.

*Ganelon retira. Soné. Turkak oro
jalki.*

Marzerius jar.

MARZERIUS

933 Badakik hik, Margariz,
tradizione bat hasi dugula
eta urrentzen¹⁹⁰ ez badugu
galdiak girela.

934 Hartakotz behar diagu
berhala partitu
eta, bide bazterrian
nuiz jinen diren guaitatu¹⁹¹.

MARGARIZ

935 Delijentzia handi bat
egin behar dizugu,
eta batere egon gabe
mementian partitu.

936 Atzamaiten badugu
tradizioren egilia
behar zaio pakaerazi
aperendizajia¹⁹².

MARZERIUS

937 Hots, arren¹⁹³, orai
gitian parti,
bizia pena graziarik
ez egin bakoitz bati¹⁹⁴.

¹⁸² "Oitian": "ote"ren inesiboa. Egindakoari buruzko zeharkako galdera harriduraz, damuz... indartzen du: baina zer egin ote dut!; nolatan, bada, egin dut horrelakorik! ¹⁸³ Malur, zorigaitza. ¹⁸⁴ entretenitu, distraitu, berantarazi; engainatu. *Amuser / abuser* (fr.) (?). ¹⁸⁵ pozoitu. ¹⁸⁶ Orduan izango naiz pausuan, atsedenean, deskantsuan. ¹⁸⁷ ez da sortu (segur aski). ¹⁸⁸ diet. ¹⁸⁹ bederen, behintzat. ¹⁹⁰ bukatzen, amaitzen. ¹⁹¹ zelatatu, begiratu. ¹⁹² Hots, lezioa pagarazi, ordainarazi; eskarmentua eman. "... lui faire payer la leçon " (Saroihandy). ¹⁹³ Ea, bada; goazen, bada. ¹⁹⁴ ez egin inori.

Paseiu bat egin. Erditan bara.

MARZERIUS

- 938 Gorda zitaie hor,
eta ni banua aitzinaxiago,
utz itzatzie¹⁹⁵ gero
erdiala hel artio.

Oro gorda arriden hundueta¹⁹⁶.

Soné.

Oliberos eta Rolan jalki.

ROLAN

- 939 O, zelia, zelia, zer da hau!
Traditu ote girade?
Ihur ere ez da orai,
ageri heben.

OLIBEROS

- 940 Galdiak gutuzu, Rolan,
soizu armada horri,
hil artio hargati
gitian defenda orori.

Ungura bi gaintietarik¹⁹⁷.

MARZERIUS

- 941 Eskumukatu semiak¹⁹⁸,
orai jakin behar dugu,
turker egin ogenak¹⁹⁹
egun behar tuzie pakatu.

Bataila kiristien gaintialat²⁰⁰.

Oliberos blesa, erditan bara.

OLIBEROS

- 942 O, Maria sakratia,
Jesus Kristen ama,
zuri gomendatzen deritzut
ene korpitz eta arima!

Erer hilik Oliberos.

Rolan lepoti lot Margarizi.

ROLAN

- 943 Errege Marzerius zoin den
turka erran ezadak,
edo sabre kaldu²⁰¹ batez
erdiratzen hait.

MARGARIZ

- 944 Orai jakin nahi baduk
zuin den Marzerio,
berdez beztitu hura duk,
nahi bahiz lot hakio.

- 945 Ganelon handia duk
egiteko horren kausa,
guri zien saltzera
jin zia²⁰² Zaragozara.

¹⁹⁵ itzazue. ¹⁹⁶ erridauen, errezelen, gortinen, hondoetan. ¹⁹⁷ Inguratu bi aldeetatik. ¹⁹⁸ Eskumikatu en semeak; gaitzetsien semeak (madarikazioz). ¹⁹⁹ ofentsak, irainak; kalteak. ²⁰⁰ aldera. ²⁰¹ kolpe. ²⁰² etorri zuan (hikako alokuti-boia): etorri zen.

- Rolanek Margariz urtuki eta ero²⁰³. 950 Zure begi pietatusez
 Rolan kiristien gaintialat igaran. so egin izadazu,
 uhuin (h)unari²¹² bezala,
 otoi, erran ezadazu.
- ROLAN
- 946 Eguriok²⁰⁴, Marzerius, Trunpeta eragin eta pot egin
 behar diagu mintzatu, ezpatari.
 juan gabe nahi hait²⁰⁵
 ore penex pakatu²⁰⁶. 951 O, ezpata baliusa,
 hire parerik ez duk,
 anitx arnes²¹³ azkar
 hik trenkatu duk!
- Bataila. Marzerius blesa.
 Bestiak turkak eskapa. Soné.
- MARZERIUS
- 947 Aiei²⁰⁷, malerusa, 952 Infidelen odolak
 hori hiena kolpia²⁰⁸? hik iradoki²¹⁴ dutuk,
 Erdiratu deitak²⁰⁹ buria etsaiak anitxetan
 eta korpitz guzia. susprenierazi dutuk.
- Bataila. Marzerius eror hilik. 953 Helas, ene Jinko (h)una,
 Rolan kordokatze²¹⁰ eror. ederra eta emia,
 Soné. Xarlemaina eta otoi, eman ezadazu
 Ganelon jokian²¹¹ has. egun zure argia!
- ROLAN Berriz trunpeta sona.
- 948 Eskerrak nahi deritzut 954 Helas, ene Jinkua,
 ene Jinkua eman, zer berri ote dugu?
 zeren kofesatu nizan Rolanek trunpeta
 igaran astian. tristeki sonatu du.
- 949 O, ene Jinko Jauna, GANELON
 eta salbatzalia,
 Birjinaganik sortu zira, 955 Gaiza segura, sira,
 o, ene kontsolia! ihizera juan direla

²⁰³ bota (lurrera), lurreratu, eta hil. ²⁰⁴ Iguriki, itxaron, ezak. ²⁰⁵ joan, hil,
 baino lehen nahi haut. ²⁰⁶ hire penex pagatu. ²⁰⁷ Ai! Ei! ²⁰⁸ Hots, hori al duk
 niretzat huen kolpea. ²⁰⁹ didak. ²¹⁰ koloka, balantza, eginez. ²¹¹ jokoan
 (kartetan). Saroihandyk moldatutako bertsioan: "204. Hik trunpatzen niala bihotzak
 erraiten didak / su gaitzek erre bazuntie nik ikusi gabe kartak". (Ikus 961. ahapal-
 dia). ²¹² ohoin, lapur, onari. ²¹³ armadura, (antzinako gerrarien) babesga-
 rria. ²¹⁴ aterarazi; isurarazi.

- eta zunbait ihize arraro
atzaman ahal diela.
- 956 Basurde edo
orein zunbait atzaman die,
gero boztarioz
trunpeta eragin die.
- 957 Dugun kuntinua, sira,
plazer baduzu jokia.
Ingoiti²¹⁵ trunpetatzez
huna heltzen dira.
- Joka berriz. Soné.*
- XARLEMAINA
- 958 Joku gaizto deritaka,
Ganelon, egiten²¹⁶?
Kokiek baizik ez die
sekula refusatzen.
- 959 Hireki orai haboro,
ez nuk jokaturen,
non eta berri hunik
ez dudan jakiten.
- GANELON
- 960 Trankiliza zite, sira.
ni berme jarten nuzu,
Rolanen trunpetotsak oro
alagrantziatako tuzu.
- XARLEMAINA
- 961 Hik trunpatzen naiala
ideiak erraiten ditak²¹⁷,
hire manera gaiztuak
bihotza kolpatu ditak.
- GANELON
- 962 Uduri duzu ene kuntre
kexu ziradiela zu,
zernahi uste duzun
justifikaturen nuzu.
- XARLEMAINA
- 963 Ganelon hago isilik,
hebenti retira hadi,
ez diat nahi haboro
deus ere hireki.
- Barnerat juan biak. Balduena jalki.*
- ROLAN
- 964 Balduena, ene anaie maitia,
eniak egin dizu²¹⁸,
ur xorta baten gabez
egarriak hiltzen nizu.
- BALDUENA
- 965 Koraje, ene anaie maitia,
xerka banuazu bertan,
zamariari igain eta
partitzen nuzu galopan.
- Balduenak unguru bat eman
triatian²¹⁹.*
- ROLAN
- 966 Nitarik urrunt ezazu,
Jesus, zure kolera
eta nitan etsertza²²⁰
zure miserikordia.

²¹⁵ Engoitik, dagoeneko, jada. ²¹⁶ Joku gaizto egiten al didak, Ganelon. ²¹⁷ bu-
ruak, pentsamenduak, esaten zidak. Aldaera: *bihotzak* (Saroihandy). ²¹⁸ nireak egin
du. ²¹⁹ teatroan, hots, agertokian, oholtzan. ²²⁰ gauzatu, egikaritu.

BALDUENA

- 967 Anaie, ihun ere
urik nik ezin edireiten dit,
behar dizugu pentsatu
beste remediorik.
- 968 Zure ezpatak bertute badiela
orok bazakizugu,
benturaz Jinkuak ere
eginen du mirakuilu.
- 969 Anaie, emo zu txista²²¹ bat
harri peina²²² horri,
ikusiren duzu ur bat
jalkiten abundantik.

Rolanek eman ezpata kolpu bat.

ROLAN

- 970 Jinkuaren graziaz, ura,
jalki hadi peina hortarik,
ene Durundalak²²³
balin badu potererik.

Balduenak eman ura.

Tierri jalki.

TIERRI

- 971 Helas, zer ikusten dut,
ene kapitain maitia?
Helas, erradazu aments,
hiltzen ari zinatekia²²⁴?

ROLAN

- 972 O, Tierri, Tierri,
eta zer duk pentsatzen?
Hire kapitain maitia
ikusten duk finitzen.
- 973 Ene egunak finitzen dutuk,
helas, dolore handitan,
oihaneko animal
salbajen artian.
- 974 Adio, Xarlemaina, adio,
enperadore ilustria,
adio, arren, jeneralki²²⁵,
zure korte nublia.
- 975 A, miserabilia Ganelon,
hi hizala kausa nuk hula,
areta eneria egin sekula²²⁶
demendren ogena²²⁷!
- 976 Oliberos, Oliberos,
zu hilik zirade,
aleta abantzu nuzu²²⁸
segurki bai ni ere.
- 977 O, ene Jinko maitia,
otoi entzun ezazu,
gaizki mintzatu baniz,
otoi, parka ezadazu!
- 978 Hel zakitzat, otoi,
o, Birjina Maria,
zuri gomendatzen derizut
ene espiritia!

²²¹ ziztada, sastakada. ²²² harri peña, harri harkaitz. ²²³ "Durandal" edo "Durandarte": Errolanen ezpataren izena. ²²⁴ Hots, hiltzeko zorian al zinateke? "(...) seriez-vous en train de mourir?" (Saroihandy). ²²⁵ oro har harturik. ²²⁶ alta ez nerian, hala ere ez nian hiri sekulan egin. "(...) et cependant je ne t'avais jamais fait (...) " (Saroihandy). ²²⁷ hobenik txikiena. ²²⁸ alta ia naiz; bada, agonian, hiltzeko zorian, naiz.

- Hilik eror. Bestiak paseia.*
Xarlemaina bere laguneki jalki,
salbu Ganelon.
- TIERRI
- 979 O, Xarlemaina enperadorea,
 berri triste bat dugu,
 Rolanek Jinkuari
 kuntia errendatu dutu.
- 980 Bai eta Oliberosek,
 biak ero dutie²²⁹,
 plazer baduzu ikustera
 orai bertan jin zite.
- XARLEMAINA
- 981 Aiei, eta zer erran duk?
 Posible deia oitian
 sekulakotz galdu dutudala
 Oliberos eta Rolan?
- Hiletara juan Xarlemaina.*
- 982 O, zelia, zer da haur!
 Ene iloba maitia,
 galdu zututa²³⁰ sekulakotz?
 A, ene kuntsolia!
- 983 Zure martiriuari
 Jesus imitatu duzu,
 Judasek hura bezala
 Ganelonek traditu zutu.
- 984 Imitatu duzu Makabea²³¹
 bere bizitzian,
 Alexandre irusitatie²³²
 eta Jonatas korajian.
- 985 A, Jinkuaren etsaien
 pertsekutatzalia,
 Jesus Kristen legiaren
 sustengatzale handia!
- 986 Ene baruak, errazie
 orai memento huntan,
 tradizione handi haur
 eta nurk egin dian.
- TIERRI
- 987 Rolanek galto egin zien
 Marzerius erregia zoin zen,
 Ganelon zela traidoria
 entzun zien²³³ erraiten.
- XARLEMAINA
- 988 Odra emaiten deiziet²³⁴,
 jaunak,
 bertan dezazien atzaman,
 zanko-besuak esteka eta
 ezar presuntegian.
- 989 Ditzagun orai korpitz horik
 eraman ehorztera,
 gero utzuliren gira
 Ganelonen finitzera.
- Hilak har eta retira. Soné.*
Jalki Balduena, Nemas, Rixart,
Ganelon.
- BALDUENA
- 990 Erregeren partez orai
 arrastatzen haigu²³⁵,

²²⁹ hil dituzte. ²³⁰ al zaitut, ote zaitut. ²³¹ Bibliako Makabearrak lehen eta bigarren liburuetan: Judas Makabearra eta Jonatan anaiak, Israelgo buruzagiak (K.a. II. m.). ²³² urositatean, zoriontasunean. Aldaera: *jenerusitatie* (Saroihandy). ²³³ zuen. ²³⁴ Ordena, agindu ematen dizuet. ²³⁵ atxilotzen haigu.

- egin dia²³⁶ tradiziona
behar duk pakatu²³⁷.
RIXART
- 991 Dugun esteka²³⁸, jaunak
eta untsa garrota²³⁹,
gero bertan eraman
errege Xarlemainagana.
Xarlemaina lagun arrastek²⁴⁰
jalki.
BALDUENA
- 992 Sira, haur duzula
Ganelon traidoria,
arrastatu dizugu
zuk odre eman bezala.
XARLEMAINA
- 993 A, Judasen begitartia
hitan diat ikusten,
ez dikeat profeiturik²⁴¹ bena
kario duk pakaturen!
GANELON
- 994 Sira, nahi nuke jakin
zer arrazugati
gisa huntan naizun
egun estekaerazi.
- XARLEMAINA
- 995 Traidore malerusa,
nahi huke ezabatu,
ez dakika²⁴² Rolan eta Oliberos
hik dutiala saldu?
- 996 Malerus dela sabela
hi karreiatu haiena,
malerus dela bularra
hik egoski²⁴³ diana.
- 997 Zunbat-nahi beita arrazu
ahal deritak hartzen²⁴⁴,
bena justiziatu gabe
ez hitzait eskapiren²⁴⁵.
GANELON
- 998 Jauna, kontsidera ezazu
gizunak oro murtal girela
eta dihariak²⁴⁶
anitx eragiten diela.
XARLEMAINA
- 999 Har ezazie, jaunak, Ganelon
eta ero bertarik,
laurdenka traidore hori
egin gabe graziarik.
- 1000 Banua ene kanberala
nigarrez asetzero,
a, Oliberos eta Rolan,
zien deitoratzera!

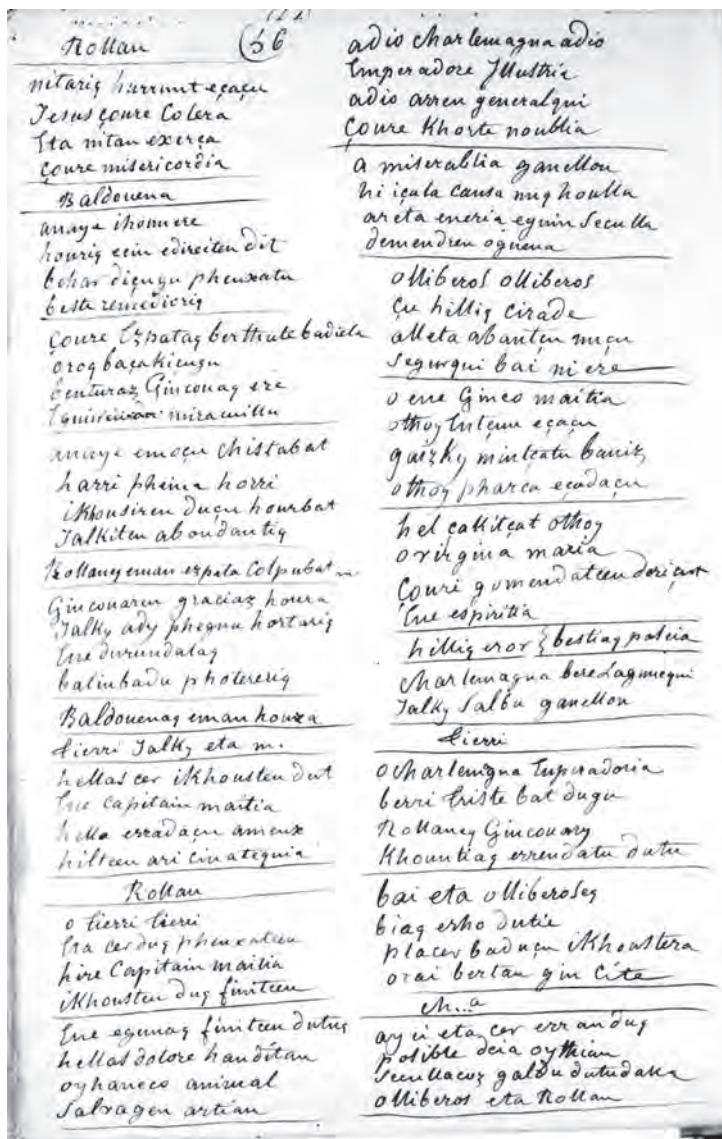
²³⁶ duan (hikako neutroa, hik hura). ²³⁷ pagatu, ordaindu. ²³⁸ Dezagun lotu. ²³⁹ sokaz gogor lotu. ²⁴⁰ gainerakoekin. ²⁴¹ ez diat probetxurik izango / ez diat baliatuko. ²⁴² ez al dakik. ²⁴³ xurgatu. ²⁴⁴ *Zunbat (...) hartzen*: nahi dituan adina arrazoi aurkitu, azaldu, ahal didak. "Quelque nombreuses qui soient les raisons que tu puisses m'alleguer" (Saroïhandy). ²⁴⁵ hi ez hatzait niri eskapatuko. ²⁴⁶ diruak.

	<i>Xarlemaina retira.</i>		BALDUENA
	<i>Ganelon eraman triate erdiala.</i>		
	RIXART	1007	Hor, hor, traidoria, fripua, pakaturen duk, ene anaie maitia hik galerazi beituk.
1001	A, Ganelon handia, egiazko traidoria, merexi dian bezala izanen hiz punitia!	1008	Arma zitaie ²⁴⁹ guziak, ziaurizte ²⁵⁰ Dozepariak, parti ditzakogun ²⁵¹ fripu huni menbriak.
	REINER		
1002	A, baru faltsia, orai aski egin duk, ore tradiziona purgatu behar duk!	1009	Nihaur nahi nuk hiretako burreu zerbutxatu, (h)aigu ²⁵² , Judas traidoria, behar duk laurdenkatu.
1003	Judas baizi ez duk hire patru propirik, ez hain tradizione handirik egin dienik.		GANELON
	NEMAS	1010	A, fortuna malerusa, untsa hitzait jarraiki ²⁵³ , gisa huntan behar duta munduko (h)unegati ²⁵⁴ !
1004	Aski tradizione egin duk mundu huntan, bizia behar duk galdu pena eta doloretan.	1011	Ene odolian ase nahiz errabiatzen ziraie ²⁵⁵ , orok traditu nahi naizie, emazie, ase zitaie ²⁵⁶ .
1005	Judasek traditu zien ororen salbatzalia, hik Rolan traditu duk bena ni nuk hire punitzalia.		BALDUENA
1006	Malerus fripua ²⁴⁷ , ezagun hintzan aspaldian, fi (h)unik ²⁴⁸ ez hiela eginen sekula bizian!	1012	Alo ²⁵⁷ , ene lagunak, dezagun bertan laurdenka, gero juan gitian gure erregegana. <i>Orok eman sabre kaldu bedera, eror hilik. Oro retira.</i> [...]

²⁴⁷ frikuna, kokina, barrabasa. ²⁴⁸ fin, amaiera, onik. ²⁴⁹ zaitezte. ²⁵⁰ za-
tozte. ²⁵¹ diezazkiogun. ²⁵² hator. ²⁵³ hatzait jarraiki. ²⁵⁴ onengatik, on-
dasunengatik. ²⁵⁵ zarete. ²⁵⁶ emazue, ase zaitezte. ²⁵⁷ Ea, goazen.

[Satanek ateaik zabalik dituzte infernuan Marzerius, Margariz eta Ganelontzat (1013-1018). Karlomagno eta Reiner, Oliberosen aita, tristuraz eta pleinuz beterik dau-
de (1019-1026).

Azken peredikua. Errepresentatuta ikusi da nola Dozepareak atxilo egon diren, eta nola Floripak libratu dituen; orobat, Fierrabrasen kristautzea eta Ganelonen traizioa. Lar-
mirant eta bere aldekoak infernuan dira. Deia egiten zaie ikusleei: saiatu Jainkoa maitatzen eta bide xuxenari jarraitzen. Desira ere adierazten zaie: osagarria eta bakea (1027-1047).]



Rolan pastoral: Rolan hiltzen deneko pasartea. Pierre Arhex (xviii. mendea; Frantziako
Liburutegi Nazionalea).

IV. GUTUNAK

Euskararen corpus historikoan, badira xv. mendearen eta xix. mende hasieraren artean hainbat euskalkitan idatzitako izaera ezberdineko eskutitzak, ageri dutenak handikiak izan direla, oro har, horien egi-leak. Antologia honen lehenengo liburukian (331-351), gutunen tradizio historikoa zirriboratu eta Errenazimentu garaian euskaraz idatzitako zenbait gutun bildu dira. Errenazimentutik aurrera ere, euskaraz izkiriaturiko gutunen lekukotza ez da eteten.

Badira, liburua eskainiz edo libururako laguntza eskatuz, obraren hasierarako idazten diren gomendiozko kartak edo letrak: “Gomendiozko karta” (Axular, 1643), “Gomendiozko letra” (Joan Tartas, 1666), edota D. Frantzisko Longari zuzendutako eskaintza (Pedro Astarloa, 1818). Badira, halaber, idazleari eginiko gutunak, Larramendik euskaraz idatzitako biak, esaterako: bata, Sebastian Mendibururi (1747) eta, bestea, Sebastian Gandarari (1763). Hauek guztiak liburuki honetan, dagokien atalean, daude jasoak.

Idazkera landu eta dotorez, baliabide erretorikoz eta gogoeta mamitsuz hornitutako gutun hauez gain, gorde dira bestelako eskutitzak ere, pribatuak, arruntak, egunerokoak, baina ez horregatik benetakotasun eta balio gabe-koak. Liburukiaren kapitulu hau, hain zuzen, eskutitz hauei dago eskainia; sail honetan jartzen da arreta.

Azken molde honetako eskutitzen artean ageri dira: administrazio eta auzien arlokoak, saleroste harremanetakoak, maiteminduen artekoak, ezkon-tza prozesuetakoak eta abar. (Ikus Satrustegi, 1979a, 59-70 / 1987: 41-43; 1979b, 529-548 / 1987: 47-50; 1983, 3-24 / 1987: 111-115. Ikus baita ere Madariaga Orbea, 2014: 60-87, 458-480).

Eskutitz pribatuen multzo honen barruan, beste guztien gainetik aparteko garrantzia duen gutun sorta bat nabarmendu nahi da kapitulu honetan: *Le Dauphin* itsasontziko gutuneria. Batetik, ez baitago gutun-mota bereko neu-rrri honetako corpusik euskaraz; bestetik, gutunok frogatzen baitute euskaldu-nek xviii. mendean euskara, euskara idatzia ere, erabiltzen zutela elkarren

artean komunikatzeko; eta, gainera, Antologiarako, gizatasunaren eta idazkeraren aldetiko testu erakargarriak dira. Gutun bilduma honek informazio baliotsua eskaintzen du diziplina ugaritatik aztertuz gero, eta ateak zabaltzen ditu etorkizunean egin litezkeen ikerketa berrietarako.

Kapituluaren sarrerak eta oin-oharrak: Bakartxo URRUZOLA

***Le Dauphin* itsasontziko gutuneria**

1757ko apirilaren 4an Baionako portutik Kanadako Louisbourg hirirantz jo zuen *Le Dauphin* itsasontzi frantsesak 34 marinelen buru Martin Lernet kapitain ziburutarra zuela. Bost egun geroago, ordea, gerraontzi ingelesekin egin zuen topo, eta etsaiari aurre egiteko adinako baliabiderik ez zuela jakitun, errenditzea erabaki zuen kapitainak.

*Le Dauphine*ko marinelek, batez ere, ehun, jantzi, ardo eta abarren komertzioan jarduten zuten Île Royale (egun, Cape Breton) uharte frantseseko bizilagunekin. Izan ere, arrantzaz gain, ohiko jarduera zuten merkagaiak salerostea, artean aski garatua baitzegoen Europako eta Atlantikoaz bestaldeko komertzio-sarea, eta, ordurako, gainera, komunitate indartsua osatua baitzuten bertan euskaldunek; hainbestekoa, non euskaraz bizi zirelako zantzuak dauden. Halere, erregearen arerioen aurka jarduteko kortsu agiria ere bazuen ontziak; Zazpi Urteetako Gerrak (1756-1763) itsas merkataritzaren hondamendia eragiten zuenez, kortsuan aritzea bihurtu zuten marinelek es-tualdi ekonomikoetatik atera eta mozkinak handitzeko pizgarri.

Ingelesek itsasontzia bahitu, eskifaia Portsmouth-era gatibu eraman, eta Londresen eman behar izan zuen kapitainak bere lekukotasuna. Ontziak garraiatzen zuen guztiaz jabetu ziren ingelesak: merkagaiak, dokumentazioa eta, tartean, frantsesen kolonian bizi ziren bizilagunei zuzenduriko 50 gutun, Lapurdiko zenbait biztanlek euskaraz idatziak eta garaiko usadioei jarraituz ontziak helmugara zeramatzanak, frantsesez idatzitako zenbait gutunekin batera.

Gutun-bilduma Londresko Dorrean artxibatu zuten gainerako dokumen-tazioarekin 1856 arte. Ondoren, The National Archives instituzioaren babesean egon dira lo gozoan, harik eta 2003an Xabier Lamikiz historialariak ausaz aurkitu zituen arte dokumentu anabasa baten artean, eta lekukotasu-naren garrantziaz oharturik, IKER taldeko ikertzaileei eman zien aurkikuntza-ren berri. Adituok ikerketa-proiektu bat jarri zuten abian, eta, jendaurrean aurkeztu ondoren, *Lapurdum* euskal ikerketen aldizkarian eman zuten argi-tara 2015eko 2. ale berezian, *Othoi çato etchera* izenburupean, horixe baita gutunotan etengabe senideei galdegiten dieten erregua. Sekula ez ziren, be-raz, paperean eskuz idatzitako hitzok beren hartzaileengana iritsi, eta Histo-riak halabeharrez egin ditu lehendabizikoz XXI. mendeko irakurleak, ahaideen arteko arrangura eta esperantzen lekuko herabe. (*Le Dauphin* itsasontziaz eta testuinguru historikoaz, ikus Lamikiz, 2015: 17-43).

Lapurdum-en ale berezi hori Xabier Lamikizek, Manuel Padilla Moyanok eta Xarles Videgainek osatu zuten. Sarrera honek ikerlan horren ekarpenetan du oinarria.

Hemen dira, beraz, 50 gutun horietatik zazpi, *Lapurdum* aldizkariak izendatutako zenbaki berekin aurkezten direnak (15, 20, 26, 29, 35, 44, 49); halere, atal honetan corpus osoaren gaineko azalpenak ematen direnez eta parentesi artean zehazten direnez erreferentziako gutunak, irakurleak aski luke sarrera honen amaieran duen helbide elektronikora jotzearekin, baldin eta bilduma osoa ezagutu nahiko balu.

Gutunok 1757ko otsailetik apirilera bitartean idatzi zizkieten, batik bat, Sara, Getaria, Donibane Lohizune, Senpere eta Ziburuko euskaldunek Louisbourgen bizi ziren 45 ahaide eta adiskideri. Sorkuntzan parte hartu zuten agenteei erreparatuz gero, aniztasuna ageri dute: 48 *igorlek* sinatu, baina 37 *idazlek* idatzi zituzten –maiz, sinatzailea ez zen beste batek– eta azken hauen artean, gainera, gutuna ofizioz idazten zuen *idazlariren* bat legoke (ikus Padilla Moyano, 2015: 53-59). Eztabaidatua da garai hartako Iparraldeko euskal herrietako biztanleria zein neurritan zen alfabetatua. Xabier Elosegiren arabera (2018), Iparraldeko artxiiboetan oinarrituta, alfabetatze-tasa ez zen uste izan den bezain altua; eta *Le Dauphine*ko gutunetatik gehienak ez zituzten izenpetzaileek beren eskuz idatzi, ez baitzekiten idazten. Batzuetan bai, sinatzaileak bazekien idazten, eta, aurkako frogarik ezean, bera dela gutunaren idazlari eta idazle-autorea onartu behar da: 15, 20, 26 edo 29. gutunetan, esaterako. Nolanahi ere, sinatzailea benetako idazlaria, testua bere eskuz idatzi duen subjektua, ez den gutunetan, sinatzaile hori idazle-autoretzat jo behar da: idazkiak bere gogoetak, sentimenduak, deiak, informazioak, kontuak... jasotzen baititu. Eduki hori, idazlari-lana bete zuen beste bati adieraz ziezaiokeen eta horrela zuzen-zuzenean gertutik esku hartu gutunaren konposizioan. Kontrakorik ezean, azalpenik bidezkoena dirudi. Bestetik, zenbaitetan, idazte eta irakurtze ekintzak berak senideek elkarrekin etxean egiten zituztelako susmoa dago, ahozko jardunetik oso hurbileko polifonia halako bat antzematen baita diskurtsoan (6).

Zenbait eskuk denbora eta leku bertsuan idatzi izanak hizkuntzaren historia *behetik* hartzeko aukera ematen die adituoi, eta, hargatik diote aldakortasun-analisiaren objektu izateko baldintzak betetzen dituztela dialektologia eta soziolinguistikaren ikuspegitik. Adin, talde, genero eta gizarte maila ezberdineko hainbat egilek idatziak izanik, aldakortasuna ageri dute estiloan: batzuek, hizkuntza mintzatutik gertu daudenez, informalak, hurbilak, planifikazio txikikoak dirudite; beste zenbaitek, berriz, estilo jaso darabilte, formaltasun, distantzia eta planifikazio handiagokoak dira. Estilo bien uztarketa ageri duenik ere bada. Catalin Marie Berrogainek bere lagun Catherine Laborderi idatzitakoan (26), plano-aldaketak daude: abstraktua, Jainkoaren egia absolutuak ematean; hurbila, eguneroko nahigabeen narrazioaren bidez.

Testuen luzera bera ere oso aldakorra da, bai eta hizkuntzaren arkaismo eta berrikuntzen arteko tenka. Oro har, maila jasoko gutun gutxi batzuetan salbu, hizkuntzaren erregistro estandarren gabeziak eraman zuen nor bere herriko hizkera erabiltzera, eta, ondorioz, lapurteraren hamar aldaera antzeman dira testuotan. Gutun bakoitzak bere grafia-arauak ditu, aldakortasun adina barne koherentzia erakutsiz. Kontuan hartzekoak dira, azkenik, zenbait gutunetako aldaerak (1, 3, 4, 20, 27) txistukarien eta sabaikarien sailetan.

Ego-dokumentuok literatura asmorik batere gabeko idazki pribatuak dira, erabilgarritasun zuzenekoak. Funtzio erreferentziala dute nagusi, egunero-ko gertaerak eta gaiak izanik hizpide: osasunaren gorabeherak, gerra-denboran miseria gorritik ateratzeko dituzten zailtasunak, hurbilekoei buruzko azken berriak nahiz txutxu-mutxuak, kortsurako ontzien apailatzeak, edota afera ekonomikoak. Halaber, xehetasun handiz datoz zerrendatuak Louisbourgera igortzen diren objektu pertsonalak (kontserbak, edariak, arropak, zapatak); zein kontakturi, zer eta noiz eman zaion zehaztuz, han eskura ditzaten; baita handik bidali zaizkienak eta eurek jaso dituztenak ere. Kontabilitate liburuen zehaztasunez idazten dituzte zorrak kitatu izanaren jakinarazpenak, edo argitzen dituzte bitartekariarengandik Lapurdin kobratu duten txanpon kopurua, Louisbourgetik igorri, eta txeke modura erabili ohi zituzten kanbio-letrak medio. Benaz, dirua jaso izanaren agiri kontablea dirudite gutunok: 5.a, 19.a eta, batez ere, 49 zenbakiduna, diru-kontuen memoria xehea eranskin gisa atxikia duena (eranskina, luzera gorabehera, ez da testuan jaso, baina sarreraren amaierako oinarritzko bertsiora joz irakur daiteke). Historiaren ikuspegitik, bistan da nolako garrantzia zuen itsasoz gaindiko jarduerak eta nolako zorroztasunez kudeatzen ziren irabaziak bizirauteko ekonomian.

Illo beretik, gutuneriak ustekabeko informazioa eskaini du genero banaketaren parametroari dagokionez. Nahiz eta hartzaile gehienak gizonezkoak diren, azpimarratzekoa da emakume igorleen kopuru altua, beste hizkuntza gutxituetan idatzita aurkitutako dokumentuen aldean, % 62 baitira esposek, alabek, amek, arrebek edo lagun emeek –askotan alarguntsek– eginak. Aipatu bezala, *Le Dauphine*ko gutunok frantsesezko beste askorekin batera aurkitu dira; haiek, ordea, gizonek idatziak, eta aise ondoriozta daiteke oso zabaldua zegoela frantsesa Lapurdiko kostaldean, baita gizonek egin zutela haren hautua ere, euren gizarte rola bultzaturik, hizkuntza kanpo harremanetarako eta arlo sozialean gora jotzeko tresnatzat baliatuta. Ikertzeke dago emakumeek bazter hizkuntza gisa gorde ote zuten euskara supazter xokoan, eta, diglosia egoeraren isla den heinean, nola eragin zuen sexu bidezko lan banaketak hizkuntzaren transmisioan.

Gutuneriak diskurtsoaren analisiari eta pragmatikari egiten dion ekarpena oso interesgarria da. Testu-genero gisa aztertuz gero, eredu herrikoia-
ren ezaugarriak ditu. Batetik, hiruko eskemari jarraituz egituratuak daude: hasta-
pena, erdiko atala, bukaera. Hasierako agurrean, *captatio benevolentiae*
errekurtsioaz baliatzen dira hartzailearen arreta bereganatzeko, eta formula
egin batzuen bidez ematen zaie sarrera; gero, nor bere ahalmen edota nahie-
rara idatzi ohi du garapena; azkenik, epistola osagaietara itzuli eta, askatasun
handiagoz bada ere, kode finkoren bat edo beste erabiliz amaitzen dute
testua. Eskemak Erdi Arotik hasi eta Europan luzaz ezarritako egitura penta-
partitua dakar gogora: *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio*/
dispositio eta *conclusio* (Padilla Moyano, 2015: 63-64).

Bestetik, formula jakin batzuk erabiltzen dituzte data eta igorlea adieraz-
tean, irekitze formuletan, igorle-hartzaile arteko harremanetarako osagarrien
formuletan, eta sinadura aurrekoetan. Formulen funtzio nagusia halako eus-
karri bat eskaintzea zatekeen, gutunak idazteko ohitura ahulagoa zutenak
aiseago lot zitezen idazketara egitura horiei esker. Jakina da epistola formulen
maiztasuna egileen gizarte mailarekiko alderantzizko proportzioan ageri ohi
dela. Egitura finkoon muturreko adibidea 35. gutuna da, bere laburrean, 101
hitzetatik 66 baitira “aurrez eginak”; alta, formulotatik askeago dirudite 20ak
eta 49ak. Uste izatekoa da esapideok frantsesaren bidez sartu zirela lapurte-
rara, material formulistikoa goi aldaeratik beheranzkora igarotzen baita di-
glosia egoeretan. Halere, Europako hizkuntzen mugak gainditu, eta, egun,
izaera paneuroparra aitortzen zaie epistola formulei. Jakintzaren transmisioaz,
baina, ezer gutxi argitu da: etxea, eskola edo ogibideren bat ikasteko bide
izateaz gain, oraingoz ez dago jakiterik lapurtarrek non eta nola ikasi zituzten.
(Gutun formulei buruz, ikus Padilla Moyano, 2015: 67-71).

Baliabide estilistikoek ere ahozkoa dakarte, maiz, gogora: parataxian oi-
narritutako estilo xumea darabilte, perpausak koordinatzeko polisindetonaren
bidez, *baina*, eta, batez ere, *eta* juntagailuaren erabilera errepikatuz gertaerak
sekuentziatzeko eta kontakizunaren erritmoa biziagotzeko, ahozko herri-kon-
taeran ohiko den bezala; edo hurbilekoen goraintziak erreskadan idatziz
kateatzen direnetan (14, 29). Izan ere, nahiz eta distantzia geografikoa edota
elkarren berri izan gabeko denbora tarte luzea izan (noizbait, hamar urte-
koa), gertutasuna dute hizkeran, estilo hautuetan, erreferentzietan eta edukie-
tan, literatura balioekin batera.

Gutunen erregistroa goi mailakoa denetan, estiloa oso jantzia da eta idaz-
kerak hauspo handiagoko prosa eskatzen du. Francha Barrerek senar zapata-
ginari bidaliak (49), adibidez, hipotaxian oinarritutako estiloa du, eta sakon-
tasunez adierazitako pentsamendu abstraktuaren isla da: esaldi-antolamendu

eta joskera aberatsak ditu, erlatibo postnominalen erabileran Leizarragaren itzulpenaren sintaxia gogoratzen dutenak. Tempus geldoa du erritmoan eta gutun luzeena da. Baliabide estilistikoek –figurek (*perla preziatuaren metafora*)– nahiz erretorikoek iradokitzen dute idazle-autorea aszetikaren irakurle izan zitekeela. Mateoren Ebanjelioko hitzak autoritate moralizat harturik, arbola idorraren analogia erabiltzen du senarrari gogorarazteko espirituaren osasuna lehenestearen beharra tenporalarenaren aurretik. Emaztearen egoenezina mezuaren lerroarteotan ezkututzen da, eta dotore haztatzen du senarra, jokabide desegokiren bat zuzen dezan, beste hainbat gutunetan argi ageri den bezala, ahaidetasuna gorabehera: *Eta esparantza dut ez duzula horko amodiorik izaren gehiago, eta erretiratuko zarela ahalik lasterrena zure familiarat* (29); *Ganabrak aitu dubela ezkontzen haizela toki guzijetan, eta Ganisek ezetz, eta nik eman dinat bakea* (20).

Testuen pragmatikari begira, aipagarria da igorleek beren intimitatea, sentimenduak eta emozioak adierazteko zer hizkuntza-baliabide eta estrategia dituzten. Itzulingururik gabe, soiltasunez adierazten dituzte miseriaren gordintasuna, bizitzeko atsekabeak, eta tonu tristea gainjartzen zaie poz txikiei (26). Sentimendu nahiz egoera mingotsak zehatz izendatzen dituzte: *estatu miserable, hasarre da zure kontra, amaso dugu itsituba, penatubak gare, gerla hunen beldurrez, ezin ausartu naiz. Gasoa hitzaren erabilerak ere aipamena merezi du* (20). Lapurtarrek itxaronaldian bizirauten dute, ez geldirik, ordea. Ekonomiak eta sentimenduak kudeatzen dituzte: tristura, beldurra, haserrea, egonezina, herstura, atsekabea, dezepzioa, kezka, bakardadea. Sentimendu horiek guztiak goren graduan adierazten dira: *miseria guzia, dolore guziaz, penarik handiena, sangrin handia, bihar handitan...*

Esperantzaren amarra bi modutan atxiki dute: senitartekoekin bizi berri baterako egitasmoak aurreikusiz (29, 44), edo, gehienetan, Jainkoaren borondatarea makur daitezen dei eginez, bizia artaz jarraitzeko itxaropenean. Sustatzen dituzten balioak betekizun moralaren zentzu sakon batek gidatzen ditu, eta, maiz, sententzietan gorpuzten da zuhurtzia, zintzotasuna, leialtasuna eta ekimena, eta senide artean bakean bizitzeko nahia, fortuna eginda ala ez (13). Igorleak maiz akuilatzen du hartzaila deitze funtzioaz, bokatiboa edo agintera erabiliz, bai aholkatuz, erregutuz edo aginduz, harengandik erantzun bat jasotzeko edo jarrera aldarazteko, eta adoretu egiten ditu senideak, bihotza altxarazteko: *egizu beti kuraie* (13), *hartzazu kuraie* (20, 49). Baina, gerrari lotutako etsipen eta txirotasun giroak bulkatuta, albait azkarren etxera itzul daitezela erregutzen zaie: *posible bada zato etxerat gure ikusterat* edo *zato ahal badagizu etxerat*, eta horrela dozena-erdi bat aldiz, gutun labur berean (44). (Gutunen igorleen eta hartzailen identitateak, genealogiak, fa-

milia harremanak, ofizioak eta beste zenbait datu eta gorabehera ezagutu nahi izanez gero, ikus Elozegi, 2018).

Parametro estilistikoek giza sareak ehuntzen dituzte: maitatua ezin ikusiak edo haren berri ezin ukan izanaren penak heriotzara eramateraino, hiperboleen bidez (15, 35, 49); eta ahaide maitearen bizia lehenetsiz ondasun ororen aurretik (6, 15, 35). Hitz samurrek eztatzen dituzte senidetza loturak, izenordain posesiboen bidez sendotuz: Joana de Castillou alabak aitari *ene aita maitia* (15) diotso etengabe; Mari Darburuk alabari *ene haur maitea* (20) errepikatzen dio hamazortzi aldiz, eta esapide honek testu-antolatzaile gisa egituratzen du diskurtsoa, gertakariak aletzean sekuentzia-aldaketak markatzeko. Erritmoak simetriak eragiten ditu, hasperenaren antzeko kadentzia bat sortuz, eta Itun Zaharreko *Kantarik Ederrena* maitasunezko poemaren aspal-diko oihartzuna oroitarazten du. Izan ere, oroz gain, gutunotan nagusi da baldintzarik gabeko maitasuna (11), agurretan dioten bezala: *zerbitzari umila eta obedienta; zure aita egiazkua eta fidela bizi naizeno; zure ume naizen bezalako miserabilia, orai eta beti, bihotz eta borondate onez eta ezin pagatubez betia; ene haur maite-maitea, gelditzen naun hire ama mait-maitea tonbarano; naiz zure ama samurra; gelditzen naizela zure anaia fidela; bihotz samurrez betea*. Bai eder *Le Dauphine*ko gutunetako hitz xumeok Atlantikoa-ren bizkarrean, bizi-indarraren aingura izateko idatziak...

Jarraian, hautatutako zazpi gutunak aurkezten dira. Testuinguru eta molde antzekotan sortuak, bakoitzak estilo, tonu, idazkera, ahots eta sentimendu propioak azalarazten ditu. Alabaren etsipenezko dolorea 15.ean; miserian murgildutako amaren xangrin eta esperantza 20.ean; lagunari zuzendutako oroitze eskaera 26.ean; anaia etxean ikusteko itxaropena 29.ean; akabatze zorian dagoen amaren erregua 35.ean; *zato etxera* otoi errepikatua 44.ean; emaztearen irmotasun espirituala eta bizimodua aurrera ateratzeko erabaki irmoa 49.ean.

Jatorrizko iturria: The National Archives / High Court of Admiralty (Londres): TNA, HCA, 30/264/2. Jatorrizko gutunen argazkiak, transkripzioak eta bestelako informazioak eskuragai daude Baionako IKER (UMR 5478) laborategiaren agiritegi digitalean. <<https://anpersana.iker.univ-pau.fr/items/browse?collection=12>>

Bertsioaren oinarria: "Le Dauphin: euskarazko gutunak (1757)", Lapurdum, 2015, Extra 2, 95-161. [Edizioa: Manuel Padilla Moyano eta Xarles Videgain] / Manuel Padilla Moyano eta Xarles Videgain, "Le Dauphin: euskarazko gutunak (1757)", Lapurdum [Linean], 2015, Extra 2. <<http://lapurdum.revues.org/2561>>

Le Dauphin itsasontziko gutuneria

[15. gutuna]

Getaria, 1757/03/03

À Monsieur / Monsieur Jean Castillou, metre de grabe¹ pour Monsieur Laborde.
À Louisbourg.

Ene aita maitia, hartzen dut libertade zuri bi lerroren eskribatzeko eta denbora berian zuri ene osasunaren berria aditzerat emateko, zinetan ona baita, eta desiratzen bainuke zuria hala izaitia, zure konpania guziarekin batian.

Salutatzen zaitut ene bihotz guziaz eta halaber salutatzen zaituzte ahizpa Nanak, zeinetan Miarritzen baita neskato². Eta Dominxek eta Kailantak eta Goana Haurrak eta Dominikak mila goraintzi. Eta arreba Xabadinek eta Hiribarrongo ania-arrebek³ eta Baroineneko familak mila goraintzi. Haxarreneko familak mila goraintzi; Goana Tipitoa Xabadinenekoak eta bere alabak mila goraintzi, eta otoi gomendatzen darotzula⁴ haren semia Joanis zure prudentziaz etsenplu on baten ematiaz. Bere burasoaren aldera, miseria guzien erdian, horrek sofritzen ditubenek⁵ ematen dautedatela⁶ ene pena guzia. Mila goraintzi amak eta arrebak, eta gainerako zure auzo, ahaide, adiskide guziek mila goraintzi.

Ene aita maitia, bihotzez zuri errateko hemengo dolore eta miseria guziek baino gehiago aflijitzen naute zuhor⁷ gerla triste hunekin izanak eta zu ikusi nahiak; zure berriak ezin jakinez hiltzerat goaz guziak.

Ene aita maitia, egizu beti kuraie, zeruko Aitak beti izaren⁸ du gure arta⁹; eta zure dolore guziak ofreji diotzotzu¹⁰ Jinkoari ahalik hobekiena. Zure horako doloriek ematen dute ene bihotzian penarik handiena. Ageri da Jinkoak horla plazer dubela; konpli bedi, bada, beti Jaunaren borondatia.

Goan¹¹ den urtian egorri darozkitzut¹² zortzi letra, eta ez dakit izatu ote duzun batere. Hiriartenaz landan, gaztiatu narotzun¹³ supreni ez zintezten

¹ “*Maître de grave*” (fr): bakailaoaren arrantzan, arrantzaleak beitaz hornitzeaz, arrainaren lehortzea ikuskatzeaz eta kokagunearen diziplinaz arduratzen zen maisua. ² neskame, otsein, zerbitzari. ³ anai-arrebek. ⁴ dizula. ⁵ Gutunotan, maiz, -u- ondoan, -b- ezpainkariaren epentesia tartekatu ohi da: *ditubenek*, *dubela*, *premuba*... ⁶ didatela. ⁷ zuhaur, zerori, zeu. ⁸ izanen, izango. ⁹ arreta, ardura; hots, Zeruko Aita beti arduratuko da gutaz. ¹⁰ ofrezi(tu), eskain(i), iezazkiozu. ¹¹ Joan. ¹² dizkitut. ¹³ gaztigatu, jakinarazi, nizun.

nola Mahitxeneko semia esposatu den Butuneneko alabarekin, dioelarik ez darotzula eman hitzik, eta trufatu zindubela. Eta Senkrikeneko premuba ere esposatu da Danielen arrebarekin. Hauk markatzen darozkitzut, ez nahiz zuri hutsik eta damurik egin batere. Horietaz ez dolora batere, zeren Jinkoak premetitzen baikitu¹⁴ horiek guzia[k] komeni ez diren gauzetan.

Ez dut presentian deus bertzerik zuri zer gaztia, baizik ere naizela gelditzen zure zerbitzari. Zure ume naizen bezalako miserabilia, orai eta beti, bihotz eta borondate onez eta ezin pagatubez betia,

Joana de Castillou

¹⁴ permititzen, onartzen, baititu.

[20. gutuna]

Donibane Lohizune, 1757/03/13

À Mademoiselle / Mademoiselle Marie Harboure¹, demeurent chez Monsieur de Laborde², trezorier du Roi³.

Louisbourg.

Ene haur maitea, ez dinat⁴ faltatu nahi hiri ene berriak⁵ markatu gabe, zenak erraten baitun ez dunala aspaldijon gure berririk izatu; hanbat gastoago guretzat. Nik egin dauzkinat⁶ beti untzi guzietan letrak, eta hik ez izatu. Ez dun, beraz, ene faltarik. Egorri dinat bat Lantzekaneturekin, bertzea hire kusina defuntubarekin, zenak etorri baitzen Miselekin Baionarat, gasoa, eta egorri naunan harekin berainkin⁷ mantalina⁸ Angeletakoa ungi fina, bere erribana⁹ eta zirikubarekin¹⁰, zenak hire matantak¹¹ Xurunekoak kutxan sartu omen baitzuben; eta bertze bi letra Patineneko Ziburuko premubarekin, zenak egun Angeletarran baita, gasoa.

Ene haur maitea, badin hil hunen hogoi eta seiean etxet¹² partitu hintze-la egundano hirur urte. Egundano ez dinat izatu oren laurden baten errepausurik. Bazakinat guzijak ene faltat direla, zenak ene bekatubak handijak baitire, banan esparantza dinat Jenkoak¹³ miserikordia izanen dubela nitaz, zergatit ene uste guzijan ungi hartzen tinat¹⁴, eta aditzen tugunaren¹⁵ arabera ez dela posible salbatzea hemen, non ez dugun bekatuba purgatzten. Beraz, esparantzaz nijagon Jenkoak ez dauzkidala¹⁶ bi pena emanen.

Ene haur maitea, Dominika komentuban ezkibaz¹⁷ kutsaturik etxerat etorri zijaetanen¹⁸. Gan zen hirur hilabeteren buruko marraskaz¹⁹, eta ni gaitza-

¹ Hautabidea: *Marie Duhalde*. ² Laborde jaunaren etxean bizi dena, bizilekua duena. ³ Erregeren diruzain. ⁴ dinat (hikako alokutiboa): dut. ⁵ Gutun hauetan, maiz, *-i-* ondoan *-j-* irristariaren epentesia ageri ohi da: *berriak*, *guziak*, *handiak*, *fantesijan*... ⁶ dizkinat (hikako neutroa, nik hiri). ⁷ harekin berarekin. ⁸ "Mantelina": buruzapia, burua estaltzeko zapia, batez ere emakumeek elizara joateko eramaten zutena (EH). ⁹ xingola, zinta. *Ruban* (fr.). ¹⁰ zirikuarekin, zetarekin. ¹¹ izebak, izekok. *Tante* (fr.). ¹² Gutun honetan, batzuetan hitzaren bukaerako *-(ti)k-* *-(ti)t-* bihurtzen da: *etxetit*, *faltat*, *zergatit*, *pezatit*, *denboratit*... ¹³ Jatorrizkoan: *Jeancoac*. Aurre-rago ere, *Jeancoari*, *Jeancoaren*, *Jeaincoas*...; *baina baita Jencoac* ere. ¹⁴ ditinat (hikako alokutiboa): ditut. ¹⁵ ditugunaren. ¹⁶ dizkidala. ¹⁷ ezkabiaz, hazteriaz. "Ezkabia": larruazaleko eritasun kutsakorra, bizkarroi batek sortua, ilea erortzea eta ezkata modukoak eragiten dituen (EH). ¹⁸ zitzaidan (hikako alokutiboa): zitzaidan. ¹⁹ marruka, garrasika. Hots, joan zen, hiru hilabete berarekin pasatu ondoren, marruka / joan zen berarekin hiru hilabete marruka pasatu ondoren. (?)

rekin eta gabearekin. Anaia Bizentek ikusirik ene sangrin²⁰ handija hamabortz libera eman zitinan²¹ bere bartetit saflentzat²², eta orano anitz behar. Aita Laurentzek aiturik ene dolore handijak etxerat etorri zitzaitanen²³ bera bere pesunan²⁴, gaisoa eskeletarik²⁵, eta gan nintzenean, hura: “Non zare, ene afijitu gasoa? Hartzazu kuraie, izanen dut nik zure abarren²⁶ sendatzekoa behar den guzija”. Eman zinan²⁷ azkenean parruka eta sapela²⁸ eta galderdi pare berriak; eta Begizuribaitakoek neroni ganik zapata pare berriak eta bi atorra, oihal pezatit²⁹ hek pagatzekotan. Aita Laurentzek gatzijatzen daun³⁰ goraintzi eta Jenkoari gomendatzen habela, eta letra bat egin diozanala³¹ falta gabe. Anaia Bizentet ere bai goraintzi mila-mila, eta otoizten haute nitaz oroit hadiela, Jenkoak benedikatuko habela, ene haur maitea.

Ene haur maitea, badakin Ganis etxerat nola etorri zen zarpan³² bortz sosekin eta ezkebiaz betea bisaianano, presune ez zirunan bezala³³; ez zakinat bizirik nola egotu nintzen hura ikusi nubenean, gasoa! Eta neroni, Jop bezala, asdipat³⁴ gabe... Egundano bezala, aita Laurentzek aiturik hura ere sendarazi zinan behar den guzija emanik, zenak bijak gosta baitire larogoi libera pasaturik. Eta niri ere³⁵ sokolat³⁶ eta mazapanak eta biskotxak gaisoak egortzen zijauidan³⁷ denboratit denborara; sekulan ez dinan pagatuko haren borondatea bizi naizeno. Banan sendubek³⁸ asko horlako egiten ditene salbatzeko, eta hura halakoa dun.

Ene haur maitea, Ganis ona gan zunan³⁹ kortsura eta angelesekin harturik etxatu zitzenen⁴⁰ Espanijarat. Lisibona erraten dioten portu batera, zenak gasoa etorri baitzen onez berrehun lekoatan bere lagunekin pilala⁴¹ triste batean. Ez zunan hura ikustea baizik bertze mirakulurik, buluzgorrija hurren⁴²! Egundano bezala, Kandegiletako jaunarekin egin zunan gasoa, erra-

²⁰ xangrin, atsekabe. *Chagrin* (fr.). ²¹ zitinan (hikako alokutiboa): zituen. ²² bere partetik xafrentzat, xafak ordaintzeko. “Xafla”: kataplasma txikia, belar fresko edo lehor irakinez egindako oreka, azalaren gainean jartzen dena hanturak edo infekzioak sendatzeko. ²³ zitzaidanan (hikako alokutiboa): zitzaidan. ²⁴ bere pertsona, berau. ²⁵ gaixoa eskeletotik; gaixorik hezurduratik, hezurretatik. (?) ²⁶ haurraren. Haurra > (h)abra, -u- bokalaren kontsonantizazioz. ²⁷ zinan (hikako alokutiboa): zuen. ²⁸ ileordea eta txapela. *Perruque* (fr.). ²⁹ oihal piezatik, oihal zatitik. ³⁰ gatzigatzen, helarazten din (hikako neutroa, hark hiri). ³¹ diezaionala (hikako neutroa, hik hari). ³² sakelan, poltsikoan. ³³ *presune (...) bezala*: interpretazio gaitzekoa. Jatorrizkoa: *presune exirunan besala*. Agian: pertsona ez zirudien bezala; pertsona ez zirudiela. (?) ³⁴ ardit bat, balio txikiko sos bat. ³⁵ Jatorrizkoa: *niri-jere*. ³⁶ Jatorrizkoa: *socololat*. ³⁷ zizkidanan (hikako alokutiboa): zizkidan. ³⁸ sainduek, santuek. ³⁹ joan zunan (hikako alokutiboa): joan zen. ⁴⁰ bota, egotzi, zitiztenan (hikako alokutiboa): zituzten. ⁴¹ pilaia, itxura, tankera. ⁴² biluzgorria hurran, biluzik kasik.

ten zautalarik jea⁴³ hemen zer egingen ene sangrinatzen miseriya huntan, eta beti zor egiten. Ene haur maitea, Kontxarat⁴⁴ ateratu bela egiteko eta adi, ene haur maitea, kostara Santabarrako arroka ganera guzijek etsitu geroztit Jenkoak espakatu eta Berjina Ama maiteak, aiseago kondatzen daunat pasatu dudana bano ene trublea⁴⁵. Ene haur maitea, orai berriz gan zijaitan⁴⁶ Baionatit; badin partitu dela hogoi eta zortzi egun. Ez dinat deus ere berri-rik; hementxe nijagon, Jenkoaren esparantzan, hark plazer duben guziaren erre[zi]bitzeko, ene haur maitea. Dominika abijatu zijaitan hark ere gan behar dubela kortsura. Aita Grafleli erraten zijon duakola masetereari⁴⁷ mintzatzer, har dezala kortsura. Mintzatu dubenean baietz gogotit ere, beraz harekin zioan gasoa: "Orai laster, ene ama maitea, gureztat ez dutzu aski. Arrebak egortzen tuben⁴⁸ diru guzijak eta zerori miseriya hortan, asaia-tu⁴⁹ behar dut nik ere zure laguntzera".

Ene haur maitea, izatu tinat behin hirur hogoi libera, eta bertze behin la-rogoi libera. Ez dau[z]kinat gaztijatzen⁵⁰ ene sangrin guzijak, zergatit hi urrun baitaut eta badinat hire beharra Jenkoak uzten nabeno. Ene haur maitea, Begizuribaitako Marilantat pertsekutatuba nijalabin⁵¹, izaten dudala diruba franko hireganik, eta paga dezadala edo hi gaztija haren pagatzeko hik egor-tzeaz, badakinala dirubak eman zau[z]kinala⁵² gureztat. Fantesian sastuba dun⁵³ letra egin dautela⁵⁴, eta hik ez errepustarik egin nik pakatzen tinat gu-zijak, Jenkoak nahi baitu horla.

Estebenik goraintzi mila eta egortzen dau[n]⁵⁵ bileta bat letra hunen bar-nean, Lahitunen semijarentzat, erran dionazala⁵⁶ pagamendu hori egin dizo-zala⁵⁷, zor justuba duben bezala.

Ene haur maitea, Ganisek eta Ganabrak izatu ditene disputa, Ganabrak aitu dubela ezkontzen haizela toki guzijetan, eta Ganisek ezetz, eta nik eman dinat bakea, Jainkoaz landan ni ama naizela, eta nik jakin behar dudala lehe-nik, eta orduban jakinen dutela jea hala den. Ez ala bai, Jenkoak erakutsiko

⁴³ ea. ⁴⁴ badiara ⁴⁵ *Jenkoak (...) trublea*, agian: Jainkoak eta Birjina Ama maiteak ihes egin, alde egin, hots abandonatu, eskutik utzi, guztiak; eta pasatu dudana ene asaldura (pasatu) baino aiseago kontatzen dinat, hau da, errazago zaidan kontatzea pasatzea baino. (?) *Trouble* (fr.): asaldura, nahasmendua. ⁴⁶ joan zitzaidanan (hika-ko alokutiboa): joan zitzaidan. ⁴⁷ doakiola itsasontziaren maistruari, kapitainari. ⁴⁸ dituen. ⁴⁹ entseatu, saiatu. ⁵⁰ dizkinat jakinarazten (hikako neutroa, nik hiri). ⁵¹ pertsegitua nabilen (hikako alokutiboa); hots, Begizuribaitako Marilan-ta atzetik dabilkit. ⁵² zitinala (hikako alokutiboa): zituela. ⁵³ Fantasian sartua dun (hikako alokutiboa): sartua da. Hau da, irudikatzen du, uste du. ⁵⁴ dida-la. ⁵⁵ din (hikako neutroa, hark hiri). ⁵⁶ diezaionala (hikako neutroa, hik hari).
⁵⁷ diezaiola.

daun zer egin, eta Berjina maiteak agijan⁵⁸ ene otoitza adituko din, ene haur maitea, hiri zer ispira⁵⁹.

Goraintzi osaba Sastiluri, mila damu dudala, haren afezioneaz guzijak Jenkoak ukitu nahi gaitubela norbere familetan, eta aitu dudala haren familak osasuna dubela. Ene haur maitea, goraintzi Granganek eta bere andreak; eta madam Lebretet eta Ganisek, erran zijautanen⁶⁰ hire goraintzjak emateko falta gabe. Dominikak ere goraintzi mila-mila, eta Jenkoari gomenda dizinala⁶¹. Ganabrak ere mila-mila goraintzi, eta ganerako ahaide eta adiskide guzijek.

Ene haur maite-maitea, gelditzen naun hire ama mait-maitea tonbarano.

Mari Darburu

Ene haur maitea, ez nakinan nola eman mila zazpi ehunak⁶².

⁵⁸ agian, beharbada. ⁵⁹ inspira, iradoki. ⁶⁰ zidatenan (hikako alokutiboa): zidaten. ⁶¹ diezanala (hikako neutroa, hik hura). ⁶² Hots, nola adierazi urtea, data, mila eta ehunekoak.

[26. gutuna]

Baiona, 1757/03/15

À Mademoiselle / Mademoiselle Catherine Laborde, veuve de Jellos¹.

À Louisbourg.

Catalina eta ene adiskidea, desiratzen dut presentekoak kausi² zaitzan osasuna perfet batean zure familia guziarekin. Enea ez da ona aspaldiko denboran, xagrinak³ eta pertsekuzioneak izatu tut familiarekin, non auzitan ari bainaiz. Egia da presentean apur bat osasuna pixka bat badudala: sukar lan-jitak⁴ kitatu nau. Ene edaria da tizana, arno⁵ batere gabe. Bortz hilabete hontan, alaba gaztia ezkondu da gizon prestu batekin. Zerbaitez fagoratzen nau, baita ene seme zaharrenak ere. Jenkoak izan dezala nitaz pietate.

Badakizu, hemen azken izatu zinean fornitu izan nozkitzula botikatik⁶ eskatu zinozkidanak⁷. Kontuan tut, luze liteke xehetasuna esplikatzea, liburuan diren arren. Baita Arantzazura guan zinean izan zintuen sosak; hala munta dute: guziek berrogoi libera eta hamahiru sos.

Badu zenbait denbora eskribatu notzula⁸; ez dut zure errepustarik izatu. Ez zazula pentsa lehenagoko kontua hemen ematen dudala, ezen Jakube Agerretaren eskutik izatu nituen, baita zure letra ere. Ene adiskide, erraten dotzut⁹ egiaz: zorrak egin tut eta bihar handitan naiz. Estimatuco dut prestatzen bazi-not¹⁰ bezala, ez bada otoi falta. Ezagutu duzu ene bihotza zure okasionetan; hala oroit zaite ene bihar¹¹ handiaz. Jenkoa laudatzen dut eta otoizten ez nazan arren abandona. Munduan bizi gareino asko ikus dezakegu; zenbat ikusi dut guti igurikirik¹². Atseginago eginen dotazu¹³ diruba egortzea ezen bakailaba. Jenkoari gomenda nazazu, ene otoitzian ez zare ahantzia.

Letra presentekoa ematen dotzuna deitzen da Monsieur Martin Larmer kapitaina. Egordatzu¹⁴ horrekin, otoizten zaitut esparantza hortan. Gelditzen naiz zure zerbitzari aflijitua, ene adiskide.

Catalin Marie Berrogain¹⁵, veuve d'Etxeto

Salutatzen dut zure familia.

¹ Jellosen alarguna. Hautabidea: *Gelos* (Elosegi). ² aurki, ediren. ³ xagrinak, nahigabeak. ⁴ langitak, progresiboak, aurrera doanak. ⁵ ardo. ⁶ hornitu izan nizkizula botikatik, hornitu zintudala botikaz. ⁷ zenizkidanak. ⁸ nizula. ⁹ di-zut. ¹⁰ bazenit. ¹¹ behar. ¹² gutxi espero izanik. ¹³ didazu. ¹⁴ Igor, bidal, iezadazu. ¹⁵ Hautabidea: *Marie Berrogain* (Elosegi).

[29. gutuna]

Ziburu, 1757/03/16

À Monsieur / Monsieur Pierre d'Etchebers, maître charpantie de navire¹ à Lis-bourque.

Ene anaia maitea, hartzen dut libertate zuri bi lerroren eskribatzeko, eta denbora berean gure osasunaren berria gaztiazteko². Osasuna dugu familia zureak eta eneak, zeinak baitire zure eta ene aita eta ama eta arreba. Ganerakoan, ene familan ere osasuna dugu guztiek.

Ene Jainkoak eman dauku³ fruitu bat, bainan satisfazionekoa izatekotz seme bat galdegiten nuben, bainan ageri de⁴ ez zela konbeni: alaba bat eman dautzu⁵ Jainkoak, bainan hura aski perfezijonatuba kausitzen zaiku Jainkoari eskerrak.

Anaia, erzibitu ditut bi letra: orai bat eta lehenago bertze bat, zeinak atsegin egin baitzaukun⁶ zure berrien aditzeak osasunaren partetik. Eta uste nuben azkeneko letra beraren plazan⁷ zerori ikusiko zintudala hemen, bainan ageri da ez zela konbeni.

Anitz dire trabailu handiak Frantzian, untzi egiten, partikularki Baionan, eta Donibanen ere bai, ezen Donibanen egin ditut nik neronek kortsuza-leak nere planarekin, bat Baionako eta bertzerik hirur edo lau aski untzi galantak, Erregeren konstrikturaren⁸ planaren ganean. Eta orai ere baditut hirur xume xantierean⁹ hasiak, eta handi bat badut hasi beharra ene kontuko egiteko, zeinak 18 peza¹⁰ muntatuko baikitu¹¹. Anaia, desiratu izatu dut anitzetan zuben bien hemen izatea, zeren zerbaiten irabazteko bide onak baitire. Eta esparantza dut ez duzula horko amodiorik izaren gehiago, eta erretiratuko zarela ahalik lasterrena zure familiarat. Ganerakoan ez dautzut bertzerik gomendatzen, zure Jainkoari jarraikitzea baizik, eta hark lagunduko zaitu.

Anaia, egortzen dautzute¹² aitag eta amak Pikunen semiarekin zerbait aldatzeko: galtza, maripolisa¹³, atorra, marra¹⁴, galtzerdi eta zapata. Eta ene partez emanen dautzu Martin Filisen semeak kintal erdiko barril bat nafar, eta Tulikunek emanen dauzkitzu barril xume bat agorient¹⁵ eta urdaiazpi bat,

¹ itsasontziko zurgin maisua. ² gaztigatzeko, jakinarazteko. ³ digu. ⁴ da.
⁵ dizu. Berez, "dauku" espero zen, hots, digu (*Lapurdum*). ⁶ baitzigun. ⁷ lekuan; orde. ⁸ ontzigilearen. *Constructeur* (fr.). ⁹ ontziolan. *Chantier* (fr.). ¹⁰ pieza, kanoi. ¹¹ baititu. ¹² dizute. ¹³ "Maripulis": garaiko euskal estiloko jaka.
¹⁴ mantala, amantala. ¹⁵ aguardient, pattar, edari bizi.

ene esposaren partez. Eta ez duzu gu[z]tiz plenu¹⁶ behar, zeren zerori honat galdegiten baitzaitugu, eta hala, erregusituko¹⁷ duzu erretiratzea zure familarrat, eta ainitz atsegin egingen duzu horren egitea.

Ganerakoan, salutatzen zaitut aitaz, amaz, arrebaz eta zure ahaide guztiez. Eta ene emazteak anitz desira handia du zure ikusteko. Ganerakoan, gelditzen naiz zure zerbitzari. Bihotz onez, zure anaia

Pierre d'Etchebers

Tulikunekin errezibituko duzu bertze letra bat enea, eta hartan eskribatuko dau[z]kitzut bertze xehetasunak.

¹⁶ pleini izan, auhendatu, kexatu. *Plaindre* (fr.).
ko. *Réussir* (fr.).

¹⁷ erreusituko, erdietsiko, lortu-

[35. gutuna]

Getaria, 1757/03/22

La presente lettre soite reandeue¹ à Martin de Heuty, sieur de Mariltxenea. À presente reste à Louisbourq², de Louisbourq.

Ene seme maitea, ez dut faltatu nahi izatu presenteko okasione huntan zuri bi lerro eskribatu gabe eta zuri ene osasuna berria gaztiatu gabe, zeinetan baita ona Jainkoari esker. Desiratzen nuke zurea hala balitz zure konpaniarekin batean.

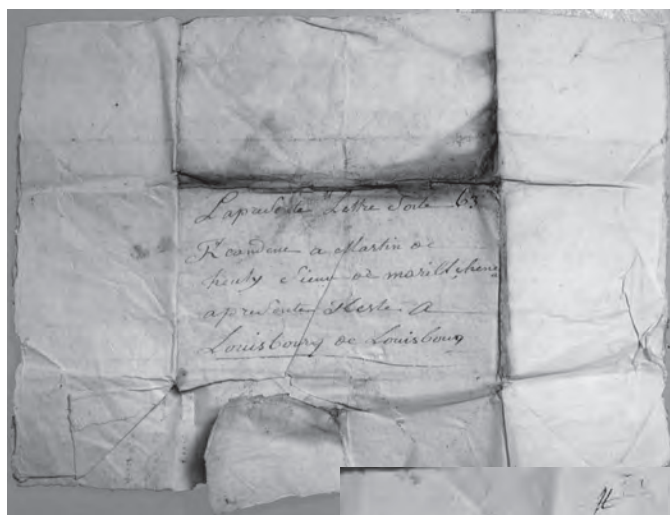
Ene seme maitea, salutatzen zaitut bihotz samur batekin. Jainko handiaren partez otoizten zaitut: etor zakizkik etxerat. Ez dut urrerik eta ez zilarrik galdetzen nik, zu baizik xutik nagolarik; hiratzen³ ari naiz zu ikusi nahiz. Zu zare ene errezurtza⁴ guzia; otoizten zaitut ez nazazula akabaraz.

Ez dut presentean zuri zer gaztia, baizik naizela zure zerbitzari. Zure ama, orai eta betiere,

Catarine Desclaus

¹ Gutun hau entrega, eskura, bedi. ² Presentean, gaur egun, Louisbourgen bizi da, Louisbourgen du bizilekua. ³ ahitzen, iraungitzen; atsekabetzen, nahigabetzen.

⁴ baliabide, bitarteko; laguntza. *Ressource* (fr.).



fuit agathary i 22 Martz 1757
 Inne Seme Unitia Estut fultatunay
 jasta presentego oqasione. hanton, cury Byler
 Isgrilatu gabe Ita cury Ine offasuni doria.
 q artiatu gabe aintan Baita ona juingoary
 Esquer disoraxen nungu, Cureahalla Salix
 Cure compariarequin. Batecan Inne Seme
 Chaita Ballutaxen, Caitut Bithox, Camur
 Batequin juingo handiaren partesothis
 othoisten, Caitut Ithor, Caquisquin, Iperat
 Estut 37 roriz Ita Bcilariz galderenniz
 Cubainiz Chutiz nggollairiz huraen hary
 'nois Cu jfusinais, Cu care Inne Incurragusi
 othoisten, Caitut Innoitula agataras
 Estut presentcan, cury Argastia
 B'ainiz nauella Cure Carlaxary Cure
 ama orai Ita idethiore gatarine
 desclaus

Le Dauphin itsasontziko
 gutuneria: 35. gutuna
 (1757; Baionako IKER
 –UMR 5478–
 laborategiaren agiritegi
 digitala).

[44. gutuna]

Bidart, 1757/03/26

À Monsieur / Monsieur Dominique Goute¹, à presant à Lussiburc².
À Lissiburc.

Ene anaia maitea, hartzen dut libertad zuri bi lerroren eskribatzeko eta familako berrien zuri aditzerat emateko. Osasuna dugu Jainkoari esker, zeinetan desiratzen baikinduke zurea hala balitz.

Hirur letra izatu ditugu, eta nik egorri dut lehen bat, amak bija eta koinatak bat, eta orai hirur, bana bat Marsanz handiarekin, eta bertze bat Larrame- tekin, eta bertze bat Tulikunekin. Azkeneko letran eskribaturik heldu zarela etxerat, uda hastean posible bada, hargatik zerbeit egorriko gindubenaz ezin irriskatu gare egortzerat. Xaskanareneko jauna eta hartubak dire Garnesein. Eta deusik balin baduzu, eseija zaite letra xaniak³ ahalik hobekiena eginik bi untzitan egortzerat, eta niholere⁴ posible bada zato etxerat gure ikusterat. Amak eta kuinatak mila gorantzi, eta koinatak otoi zatozela etxerat, etortzerat posible bada niholere, hemen ere badela irabaz frango, nahi dubenak kortsurat eta nahi dubenak martxantean⁵ 60 [libera] hilabetea, eta kortsurat bilabeterentza[t] 150 [libera]; nahi dutena egiten dute. Zato ahal badagizu etxerat.

Zure ama maitea lehenik eta gero gu hurren, zuk aditzerat eman daroki- gutzun⁶ berriak aditu eta, ondoban⁷ zu horko miserietarik etorria ikusi nahiz etxerat. Zato etxerat.

Bi seme izatu tugu; lehenbizikoa hil zen sortu ta zortzigarren egunean, eta bertzea haur galant bat dugu. Elkarri eginen diogu begitarte. Zato etxerat.

Preseintian ez dut zuri zer aditzera eman, gelditzen naiz zure zerbitzari fidel. Bihotz onez, zure arreba maitea, eta bertze familia guzia orobat: Piarre Hiribarren, Grazian Goute⁸, Maria Bastres.

Otoi zato etxerat.

¹ Hautabidea: *Gorte* (Elosegi). ² presentean, gaur egun, Louisbourgen. ³ saia zaitez letra xanjak. "Xanja letra": truke letra, hots, kreditu baliabidea, zeinen bidez igorle batek igorria den beste bati diru kopuru bat ordaintzea agintzen dion letraren edukitzaileari. *Lettre de change* (fr.). ⁴ nehola ere, edonola ere, nola edo hala. ⁵ martxant, merkatar, gisan. ⁶ dizkiguzun. ⁷ ondoan, ondoren; horrekin batera. ⁸ Hautabidea: *Gorte* (Elosegi). Elosegiren arabera, gutunaren igorlea Gracianne Gorte da.

[49. gutuna]

[Non idatzia¹ eta data ezezagunak]

À Monsieur / Monsieur Pierre Hayete, maître cordonnié, à presante à Louisbourg².

Ene espos maitia

Baliatzen naiz presenteko komoitate³ hunaz zuri satisfazione emateko, zenbat kontsolazione eta bozkariorekin kausitzen naizen aditziaz zure osasunaren berriak, zeina satifatu bainaute zureganik errezibitu ditudan bortz letrek. Arrozoineikin diot ainitz kontsolazionez betia kausitzen naizela zure osasuna onaren berrien aditzia, zeren presentian zure presentziaz landan⁴ ez bainuen desiratzen bertze ontasunik eta aberastasunik baizen zure osasunaren satisfazioniaz. Bada, nik ere satifatzen zaitut guriaz, zeina baitugu ainitz perfekta Jainkoari esker, eta hala desiratzen nuke ene bihotz guziaz zuria hala balitz.

Eta horren kontserbazioniaren intentzionetara Jainkoa errekekituko dut⁵, egin ahal dezakedan molde diferent guziez, dizula lehenik osasuna izpirituala, eta gero tenporala. Bai, diot. Lehenik izpirituala eta gero tenporala, zergatik hura gabe ez baikare arbola idor fruiturik ekartzen ez duen bat baizen, zeina arbola fruiturik ekartzen ez duena kondenatua baita pikatzerat⁶ eta zurat artikitzerat⁷. Eta idia⁸ justu huntaz segurutzen gaitu Jesus Kristok bere Ebanjeliguan, konprendiarazten daukularik⁹ hitz labur hautaz gu garela arbola hura, eta ez baitugu fruitu onak ekartzen kondenatuak izaren garela, eta nola fruitu on hekin ekartzeko ez baitugu deus ere inportantago, osasuna izpirituala baino hargatik desiratzen dautzut lehenik eta guzien gainetik, osasuna ezin aski preza daiteken hura, zeina gabe ez baikare deusik, nik baino hobeki dakizun bezala, gauza guziak harekin baditugula. Ez bedi, beraz, sekulan aparta gureganik guretzat hain inportant de[n] perla preziatu hura, bizia galduko badugu ere haren sustengutan. Eta xede horiek gure bihotzetan ungi finkatuak baitugu, seguratuak izan bihar dugu tenporalian ere, nola ez dakigula abantzatuaz garen garela, eta esparantza dut egia inportant horiek zure bihotzian hobeki inprimatuak eta segituak direla enian¹⁰ nik baino.

¹ Ziburun idatzia (Elosegi). ² zapatari maisua, presentean Louisbourgen.

³ egokiera, abagune, aukera. *Commodité* (fr.). ⁴ kanpo, gain. ⁵ Jainkoa laguntza eske deituko dut; Jainkoari errekerituko, eskatuko, diot. ⁶ ebakitsera, moztetara. ⁷ sutara aurtikitsera, jaurtitsera, botatsera. ⁸ ideia. ⁹ digularik.

¹⁰ enean, nirean.

Guzia suprenitua naiz zuk ez markatzia deus etxerat etortzeko konturik, non ainitz afljitzen binau gauza horrek, eta otoizten zaitut egidazun harenbertze¹¹ atsegin aurtien etxerat etortzia Erregeren untzi batian, munduan posible bada. Zure letretan markatzen dauzkidatzun¹² letra de change eta baikailau guziak errezibitu tut, eta otoizten zaitut komoitate guzietan egortziaz, posible bada, kintal bana, ezen hemen ere gauza guziak garastiak dire.

Ez dut, bada, ene ustez zu hemen zinenian baino prodigialitate gihiago egiten, baina den gutienetik ere familak asko bihar du, zuk ungi dakizun bezala. Baina hartzazu kuraie: hurre galant batzuen hazten ari zare, eta ikusten bazintu segur naiz kontent zintezkela. Joanis galant ungi erakurtzen eta meza laguntzen ikasirik, eskribatzen ari da, zeina letra hau hari sinarazten diot, eta nausia ainitz kontent du. Oier guzia zure patroina hemen da¹³, orobat alaba xumia.

Piarres milafrankarraganik errezibitu tut 80 [libera], zuk Martinikan saltzeko eman zinoizkan¹⁴ 45 zapata pareren alderat. Berrogoi eta bortzina sos saldu omen tu, eta harenganik errezibitu bezain laster Lapeireri eman niozkan¹⁵. Harizmendiganik errezibitu tutzun zolak¹⁶ Gana Dargainganik ziren, zeina eman baitiozkat¹⁷ 140 [libera]. Xabat Errotaxarrekoari bertze 140 [libera]. Gaineirako ehun eta hogoi liberekin gelditzen naiz, ene familiarekin etorkizuneko zure sokorriaren esparantzian. Desiratzen nuken arren zuri zerbeit laguntzen egitia, familaren hazteko deus eskutan izan gabe ez da deus ere irabazteko molderik. Eta otoizten zaitut egortziaz lehenbiziko komoi[ta] tian 100 ezkutuko¹⁸ letra de change bat, irabaz dezadan nik ere bi hilabete-tako ogia. Esparantza dut, orai artian bezala, hemendik harat ere fagoratuko nauzula.

Egortzen dauzkitzut Masans handiarekin barril bat nafar, 2 urdaiazpi, 2 galtzardi pare, belar piska bat eta biper piska bat. Tolikunekin urdaiazpi bat, eltze handi bat saheski horren kontra. Maistruarekin 30 laurdeneko barril bat agorient eta galtzardi pare bat. Martin Larumentekin urdaiazpi bat eta 30 laurdeneko barril bat agorient. Mr. Dagerreri eskribatzerat nua, ia plazer dautzun egin atsegin ekartzia 40 laurdeneko barril bat arno, zuk hor pagatze-ko edo nik hemen. Ez dakit azetatuko duen; azetatzen badarot emaren dau-tzu¹⁹ salbamendua²⁰ duelarik ene letra batekin.

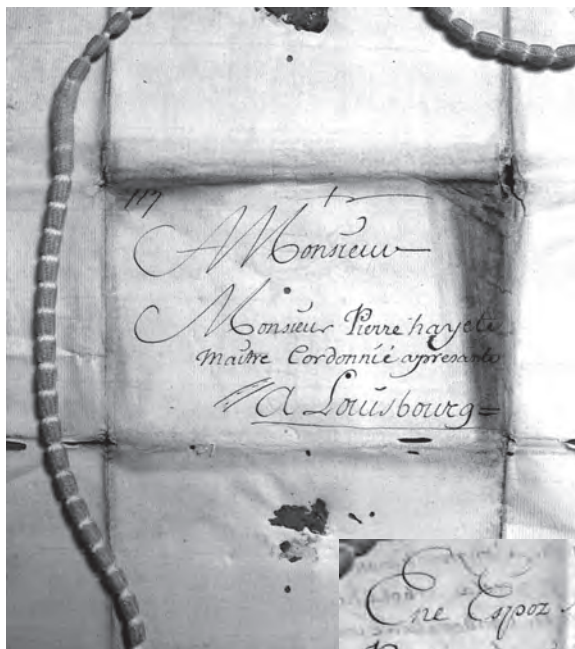
¹¹ hainbeste. ¹² dizkidazun. ¹³ Hau da: Oier, guztia zure eredura, guztia zure antzeko, hemen da. ¹⁴ zenizkion. ¹⁵ nizkion. ¹⁶ jaso dituzun (oinetako) zoruak, azpiak. ¹⁷ baitizkiot. ¹⁸ "Ezkutu": urrezko eta zilarrezko zenbait diruren izena (EH). ¹⁹ onartzen badiot emango dizu. ²⁰ ordainketa; kitatzea / abal, berme, garantia. (?)

Horiek dire nik egor ahal dietzakedatzun guziak presentian. Desiratzen nuke arren ainitz gihiagoren egortzia, ezin gihiago egor diezazuket, eta uste dut zeronek ere konprenitzen duzula ene ahala zenbatetarainokoa den. Ato-rrak hemen dauzkat, ezin irriskatuz²¹. Bainan halere, banaki ez zintezkela aurten etxerat etor, egor zintzazket, bainan esparantza horrek gibelatzen nau. Hemen gelditzen naiz, zu heldu den urtian ikusteko esparantzan, zure zerbitzari umila. Ene bihotz guziaz, zure espos fidela.

Francha Barrere

Mila goraintzi Harizmendik eta gure familia guziak. Amen.

²¹ arriskatuz.



Le Dauphin itsasontziko gutuneria:
49. gutunaren hasiera (1757;
Baionako IKER –UMR 5478–
laborategiaren agiritegi digitala).

Enre Espoz Mañtia=
 Balthazar nāis Presentico Comitate hūnax Cūre
 Satisfacōne emalico Cēbat consolacōne etā boscario un
 Requē Causitēen nāisen aditcias Cūre osasunāsen
 berriac Seña Satisfatū bāimāte Cūre ganie excibitū
 etūdān bōrtz Sētrete, arrosōitēcūm dist hāimūtz Cōns
 laciones bethia Causitēen nāisela Cūre osasuna onar
 en berrien aditcia Cūren pēsentiā Cūre Pēsenciāz
 Sāndān ex bāimūn dēnatēen bōrtz ontacūn etā abe
 aberastasūn bāizen Cūre osasunāsen Satisfacōniā
 bada nīc ere Satisfatēen Cātut gūnias= Seña bāitūge
 hāimūtz pēsēctā Jāimcōar esqur etā hālā dēvra
 tēen nūque ere bīhōtz gūcias Cūria hālā bālīx etā
 hōren Cōnservacōniāren intencōnetā Jāimcō
 Eregūditūcō dūt egūm āhāl dēcāquēdān mōlde dēfērent
 Gūcias dīgūla Lēhenic osasūnā vīspīritūalā etā gū
 vō tēmporālā bāy dīot.
 Lēhenic vīspīritūalā etā Gūro tēmporālā Cērgatīc
 Jūria gābe ex bāicāre arbōla idōr Frūitūrie ecārī
 en) exdūm bāt bāizen Seña arbōla Frūitūrie ecārī
 en) exdūmā Cōndēnatūa bāitā pīcatērat etā Cūrat
 hāntīquīte rat etā idīa Jūstā hūntas Sēgurātān Gāitū

V. PAREMIAK

Antologiaren atal honetan, jarraipena ematen zaio lehenengo liburukian hasitako paremien hautapenari. Lehenengo liburukiaren seigarren kapitulan (353-373), XVI. mendeko atsotitz-bilduma ezagunetatik hautatutako paremia-sorta bat jasotzen da. Hiru dira bilduma horiek: Esteban Garibairi egotzitako –ez beti, ez eta modu berean ere– bi zerrenda laburrak (A eta B bildumak ikertzaileentzat) eta *Refranes y Sentencias* (1596) bilduma zabala, oraingoz, eta oro har, anonimotzat hartua.

Atal horren sarreran, paremien ezaugarri batzuen inguruko ohar laburrak ematen dira, hemen errepikatuko ez direnak. Ukitzen dira, besteak beste: terminologia, sorrera edo jatorria, funtzioa, herri-jakinduriaren eta giza esperientziarekiko lotura, adierazitako mundu-ikuskera (tradizionala, zuhurtzia eta neurribidea aholkatuz, gehienbat), egitura eta berezitasun formal nagusi batzuk. Halaber, zenbait arazo, hala nola: euskal paremiak bertakoak, euskal gizartean sortuak, ala beste eremuetatik garraiatuak edo itzuliak diren; literatura antologia batean jasoak izateko adina mailarik ote duten; eta abar. Lehenengo liburukian bezala, hemen ere, “paremia” terminoa, atsotitz, errefrau, esaera zahar, erran zuhur eta bestelako izenez ere ezagutzen diren esaldi motak biltzeko izen generikotzat hartzen da. Hala ere, berezitasunak berezitasun, segidan datozen azalpenetan, nahiz eta “paremia” lehenetsi, termino hauek guztiak sinonimo balira bezala erabiltzen dira.

XVII. mendean zehar ez da eteten European Errenazimentuaren eta humanismoaren XVI. mendean paremien arloari –bilketari eta erabilerari– eman zitzaion bultzada eraginkorra. Aurreko mendean bezala, bilduma oparoak agertzen dira eta paremiei toki zabala eskaintzen zaie gramatika lanetan, hiztegegintzan eta literaturan. Gero, XVIII. mendean, ilustrazioaren garapenak espiritu arrazionalista, kritiko eta zientifikoa indarberritzen duenean, moteldu egiten da paremien esparruarekiko interesa, eta murriztu biltzeko eta erabiltzeko zaletasuna. Herri-gogoaren adierazpen gisa hartuak, paremien balio zientifikoko eskasa, euren egiazko oinarri sendoaren gabezia eta kontraesan agerikoak nabarmentzen

dira. Erromantizismoaren garaian, aldiz, nazio identitateen gorakada eta herri-kulturaren sustatzea direla eta, paremiak, herri-ipuinekin batera, arretagune eta bilketa nahiz ikerketaren xede bihurtzen dira.

Joera europarraren ildotik, euskal esparruan ere, XVII. mendean, aurrekoan hasitako biltze lanari segida ematen zaio. Zalgizek, Martinez Isastik eta Oihenartek landutako sortak berezko atsotitz-bildumak dira, propio atsotitz-bilduma gisa taxututakoak. Osoena, Oihenartena, hain zuzen, hemen jasotzen den hautapenaren oinarria. Voltoireri eta Belari egotzitako zerrendak ez dira, berez, errefrau-bildumak; aitzitik, euren lanetan, han-hemenka txertaturik eta sakabanaturik dauden paremiak aletuz moldatutako zerrenda soilak. Orotara, Oihenarti egotzitako zerrenda guztiak kontuan hartuta: 1.320ren bat esaera zahar, hots, paremia.

Aipatutako bost bildumetan, kronologikoki zaharrena Bertrand Zalgizekoarena da (? -1627). Zalgize, Zuberoako zaldun higanota, Nafarroako erregearen eta Paueko Legebiltzarreko kontseilaria izan zen. Oihenartek laudoriozko soneto bat eskaini zion (ikus, liburuki honetan, "Arnaud Oihenart", XXVIII, "Hamalaurkuna", 149-150). Bildumak 196 atsotitz jasotzen ditu, eta XVI. mendearen bukaeraren eta XVII.aren hasieraren artekoa omen da. Oihenartek izan zuen errefrau hauen berri, eta ziur asko bere sortak osatzeko erabili zituen, zein neurritan jakiterik ez badago ere. Errefrauok Jean Jaurgainek Oihenarten paperen artean aurkitutako koaderno batean zeuden jasoak, eskuz idatzita. Julio Urkixok *RIE*ven argitaratu zituen (1908: 677-705). Dokumentua desagertuta dago eta galdutzat jotzen da.

Lope Martinez Isastiren paremia-sorta, *Compendio Historial de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa*-n (1625), 1850eko edizioko 171-175. orrialdeetan, ageri da, aurkibideko "Proverbios en Bascuence por abecedario" izenburupean. Atsotitzak, 86 orotara, Gipuzkoan bilduak eta alfabetikoki ordenatuak, gaztelaniazko itzulpenez hornituta daude. Ikerlariak azpimarrazten dituzte, besteak beste: errefrauok ahozko tradiziorako adierazten duten atxikidura, eta, balizko itzulpenetik urrun, darien herri-kutsua.

Hurrenkera kronologikoaren arabera, Voltoireren zerrenda dator. Paremia-sorta Voltoirek atondutako elkarriketarako eskuliburu batetik aletua da, atsotitzak bertan txertatuta eta barreiatuta baitaude. Obra honen izenburua, lehenengo edizioan: *L'Interpret ou Traduction du François Espagnol & Basque de Voltaire* (1620 ing.). Jatorrizko argitalpen honetatik ale bakar bat besterik ez da gelditzen, Bordeleko udal-liburutegian. Apenas ezer ezagutzen da egilearen bizitzaz.

Liburua, 280 orrialdekoa, merkatarien erabilerarako prestatutako konbertsazio-gida xume bat da: hitzen zerrendak, lexikoak eta liburuaren erdia

betetzen duten hamalau elkarrizketa ez oso luze. Eduki hau hiru zutabe paralelotan dago antolatua: espainieraz, frantsesez eta euskaraz. Esaeren lehen bilketa Gustave Brunet-ek argitaratu zuen opuskulu batean (1845), beste zenbait paremia gaskoiekin batera. Francisque-Michelek, berriz, Voltoireren elkarrizketetatik ehun errefrau atera eta eranskin gisa –“*Proverbes basques recueillis par Voltaire*”– ezarri zituen Oihenarten *Proverbes basques recueillis par Arnould Oihenart, suivis des poésies basques du même auteur* obraren edizioan (1847: 266-274).

Jakes Belakoa (1586-1667) noble zuberotarraren zerrenda ere, Voltoire-rena bezala, bere eskuizkribu argitaragabeen barreiatutako paremien aletzeaz osatua da. Eskuizkribua: *Tablettes*, Maulen egina, 1650ean, Paueko Departamentuko Artxiboetan gordea (Béla Funtza – Signatura: 1J 62/2, 26 esk.). Eskuizkribuan euskal 45 paremiarekin batera, beste zenbait ere ageri dira: bearnoeraz, frantsesez, gaztelaniaz, latinez eta abar. Euskal paremia horien lehenengo bilketa, alfabetikoki jarritz, Gustave Clément-Simonek egin zuen (1894: 300-304; 1896: 104-108). Mitxelenak errefrauok jaso eta iruzkin zenbait gaineratu zituen (1964: 183-187). Haren iritziz, Belaren paremietan ezer gutxi eransten zaie Zalgizeren eta Oihenarten bildumei. Zubereraz idatziak, hizkuntzaren aldetik dira interesgarriak.

Bildumarik oparoena eta osatuena Arnaud Oihenartek (1592-1667) taxutu zuen. Hainbat neurritako atsotitz-sorta zenbaitez dago josia, Oihenart hurrenez hurreneko zerrendaz joan baitzen bilduma osatuz bizitzan zehar. Bilduma bat baino gehiago “bildumen bilduma” bat dela esan liteke (Altuna eta Mujika, 2003: 24).

Bildumaren oinarritzko sortak *Les proverbes basques recueillis par le Sr. d’Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur* (1657) obraren lehenengo partean kokatu zituen egileak. Lehenengo emanaldi hau hiru zerrendaz dago osatua; bakoitza alfabetikoki ordenatuta dator, eta atsotitzak zenbakituta daude: A) “Hastapeneko zerrenda nagusia”: 482 paremia (1-482); B) “Atsotitzen emendioa”: 27 paremia (483-509); C) “Atsotitzen bertze emendioa”: 28 paremia (510-537). Euskal paremiekin batera, atsotitz bakoitzaren itzulpen-azalpena dator, frantsesez. 1665ean beste sorta bat argitaratu zen, lehenengo emanaldian jaso gabeko paremiak bilduz. Sorta berri honetan, “Atsotitzen urrenkina”n, bi zerrendatan banatutako 169 atsotitz biltzen dira, hauek ere alfabetikoki antolatuta, zenbakituta eta bakoitzari dagokion frantses itzulpena erantsiz: D) 142 paremiatako zerrenda (538-679); E) 27 paremiatako zerrenda (680-706).

706 paremiatako multzo honek edizio zenbait izan ditu. Edizio batzuk Oihenarten obra literario osoa (atsotitzak eta poemak) jasotzen duten argital-

penen barruan egin dira: 1847an, Francisque-Michelen eskutik; 1935ean, *RIE*ven, amaigabea, Julio Urkixoren ardurapean; 1971n, Larresorok apailatua; 2003an, Patxi Altunak eta Jose Antonio Mujikak prestatua. Oihenarten lan literario osoa jasotzen duten edizio hauez gain, argitaratuak izan dira atsotitzak, soilik, beren aldetik. (Edizioen berri izateko, ikus Altuna eta Mujika, 2003: 21-24).

Azkenik, zerrenda berri batek Oihenarti egotzitako paremien kopurua 893ra (?) igoarazi du. Zerrenda hau Koldo Mitxelenak (1967) eman zuen argitara, paremiei iruzkinak eta ohar linguistikoak erantsiz. Horretarako, gorago aipatutako Oihenarten koadernotik Julio Urkixok ateratako argazkiez baliatu zen. Koaderno horretan, Zalgizeren atsotitzez gain, Oihenartek eskuz idatzitako beste 187 (?) atsotitz zeuden jasota. Atalka antolatuak (Lapurdi, Nafarroa, Bizkaia, Zuberoa...), paremia hauek zenbakituak daude –beste zenbakitze batez– baina ez alfabetikoki ordenatuak. Gehienak berriak badi-ra ere, batzuk aurreko zerrendetan jada jasotako paremien errepikak edo antzeko esapideak dira; beste batzuk, *Refranes y Sentencias* (1596) bildumari dagozkionak. Larresorok 1971ko bere edizioan txertatzen ditu, “Urrentza. Atsotitzen segida”, zenbakitzean ordura artekoari jarraipena emanez (707, 708... 892).

Oihenarten atsotitzen inguruan arazo zenbait eztabaidatu izan dira. Horien artean, esaterako, jasotako paremien jatorriarena: jakina, badira berta-koak, Euskal Herrian bertan bildutakoak, baina baita ere mailegatuak, beste hizkuntzetatik itzulitakoak edo moldatutakoak. Metodologiari edo paremiak biltzeko sistemari dagokionez, Oihenartek urtetan egindako bere lan propioz eta, orobat, laguntzaileak edo informatzaileak erabiliz osatu zituen zerrendak, ziur aski. Eztabaidatua izan da, halaber, Oihenartek atsotitzak adierazteko, argitara emateko, erabili zuen moldea: ikerlarien arabera, egokitzenak egin zituela dirudi, erdialdeko euskararen eredura hurbilduz. Mitxelenaren aburuz: “Algunos probablemente no son populares, sino que fueron compuestos o arreglados por el autor” (1960: 75). (Korapilo hauei buruzko laburpen batarako, ikus Altuna eta Mujika, 2003: 24-29).

Direnak direla aipatutako arazoei emandako erantzunak, ukatu ezinezkoa da Oihenarten atsotitz-bilduman gai aberastasuna eta baliabide paremiologikoen oparotasun nabarmena aurkitzen dela. Oihenarten zerrendetan, gizarte baten bizimodua eta herri-jakituria adierazten da: gehienbat tradizionala, nekazaritzakoa, zuhurtziak eta neurritasunak gidatua den gizarte baten ohiturak, gizarte harremanak, giza jarrerak, eguneroko biziera, aholkuak, barne egoerak eta abar. Oihenart legegizona izanik, bere atsotitzek bide ematen dute baita gizarteko errealitate eta harreman juridikoetan sakontzeko

ere (Urrutia, 1994: 329-349). Orpustanen hitzez, Oihenarten filosofiari “es-toizismo errealista” dario (1992: 5).

Atsotitzak, orobat, aberatsak dira egituraz eta baliabidez. Bi hitzez osatutako egitura minimoak: *Bidaide, gogaide* (O 495); *Halakotz halako* (K 244). Bi segmentuz eratutako egiturak: *Hil hadi, alaba haite* (O 235). Paralelismoak edo simetriak: *Goiz ortzadar, arrats euri* (O 200). Egitura konplexuak: O 524 zenbakiduna, esaterako. Hitz korrelatiboen bidezkoak: *Non fida, han gal* (O 337); *Hobe da berant, ezi ez jagoiti* (O 624). Jarrera apodiktikoak: *Nagia, beti lanzu* (O 322). Hitz jokoak, kalanburrak edo paronomasiak: *Buru bezanbat aburu* (O 567); *Hitz eztik mihia zaurtzen ez dik* (O 242); *Lan baratza, lan aratza* (O 294). Irudizkoak: *Herioak begi larri* (K 290); *Beldurra, bera zaldi* (O 86). Eta abar.

Batzuetan, paremia bakar batean, bere horretan, baliabide ugari biltzen dira, esaera zizelkatuak, labur eta zorrotzak, sortzen direlarik: *Non (h)ona, han huna* (O 338), esaterako, non simetria, elipsia, errima, paronomasia, egitura korrelatiboa, aliterazioa... pilatzen diren. Maiz, azaleko lehenengo esanahiarekin loturik, beste esanahi bat –edo beste batzuk–, konnotatiboa, unibertsalagoa azaltzen da: *Arrain handiak jaten (di)tu xipiak* (O 35); *Etxeko sua etxeko hautsaz estal* (O 170). Paremia askoren edukia, aplikazioa, gaurkotasan erabatekoa da, gaur ere erabilgarria, eta horietako batzuek, oraindik ere, bizirik dira, eguneroko jardunean, hala nola: *Nori berea, da zuzenbidea* (O 341); *Xapel batez bi buru ezin ontsa estal* (K 225); *Ustea, ez da jakitea* (O 475).

Oihenarten errefrau-bilduma Zalgizerena eta Isastirena baino eite ikasigokoa da; bere atsotitzetan ez da, esaterako, “Garibairenean antzematen den benetasun ez herri-kutsu bete-betekorik” (Kalzakorta, 1996: 630). Oihenarten aburuz, hitzaurrearen hasieran (“Preface”n) dioenez, atsotitzak ez dira herri-mailan soilik erabili; baita jakintsuen artean ere, zeren eta, beste gauza batzuen artean, paremiak baliagarriak baitira argudioetarako, pertsuaditu ahal izateko, eta bizitzan jokatzeko erakuspen onuragarriak ematen baitituzte. Horrela izanik –jarraitzen du Oihenartek, bere ikuspuntua garatuz–, errefrauak Aristotelesen arabera filosofia zaharraren hondarrak dira, eta iraun dute gauzak adierazteko erabiltzen duten laburtasunari eta modu atseginari esker, “par le moyen de leur brièveté et de l’agréable façon qu’ils ont d’exprimer les choses”.

Aipatutako bost biltzaileez gain, beste zenbait idazlek ere –modu askoz mugatuz eta noizbehinkakoz bada ere– hartu zuten parte XVII. mendean paremiak zabaltzeko ahaleginean. Silvain Pouvreauk (?-1675) gramatika eta hiztegi lanetan errefrauak txertatzen ditu, eta orobat Rafael Mikoletak *Modo*

breve de aprender la lengua vizcaína-n (1653). Axularrek ere atsotitzak eta sententzia tankerako esaera biribil ugari tartekatzen ditu *Gero*-n (1643): “eta hartan, ‘gero’ dioenak ‘bego’ dioela erakustea” (6); “Kontuaren gaixtoa, fidantziaren eroa” (96); “Ongi bizi, ongi hil; gaizki bizi, gaizki hil” (143); “erran komuna den bezala: usoak joan, sareak heda” (158); “Zeren erran komuna den bezala, ikusten ez duen begiak ez du minik” (193); “Zeren erran komuna da, gezurrak zainak labur dituela” (331); eta abar.

Hurrengo mendeetan ere –gaur egun arte– ez da eteten paremien formulazio berrien bilketa eta jada bildutakoen zabalkundea. Atsotitzak agertzen dira, esaterako, Pierre d’Urteren *Dictionarium Latino-Cantabricum*-en (1715) edota Manuel Larramendiren *Hiztegi Hirukoitza*-n (1745). Jusef Egiategik ere, XVIII. mendearen bigarren erdian, gogoeta pertsonalen bilduma zabal bat osatzen du (ikus, liburuki honetan, “Jusef Egiategi” atala, 604-610). Geroago –batzuk aipatzearren–, J.A. Mogelen *Peru Abarka*-n (1802 / 1881), atsotitz zerrendak ematen dira laugarren autuan (65) eta seigarrenean (17). Resurreccion M. Azkuek, *Euskalerriaren Yakintza*-ren hirugarren liburukian (1935), 2.936 paremia dakartza. Damaso Intzaren *Naparroako euskal-esaera zarrak*-en (1974) 2.500en bat atsotitz datoz, eta Antonio Zavalak moldatutako *Esaera zaarren bilduma berria*-ren (1985) bi liburukietan, 3.133 esaera zahar. Justo M.^a Mokoroa Mujikak (1990) osatutako esapideen bilduma eskergan ere ez dira atsotitzak falta. Azkenik, Gotzon Garatek *Atsotitzak / Refranes / Proverbes / Proverbia* (1998) liburuan 14.458 euskal paremia jasotzen ditu.

Aldizkariak ere arduratu dira paremien zabalkundeaz. Lan bat aipatzekotan, Jose Manterolarena (1877): “Un trabajo inédito de don José Manterola. Refranes y proverbios vascos” (*Euskalerriaren Alde*, 1911, uztailaren 15a eta hur.).

XVII. mendera itzuliz, esan beharra dago zenbait paremia zerrenda batean baino gehiagotan ageri direla, errepikatzen direla, alegia. Batzuk zehatz-mehatz, hitzez hitz; beste batzuk, hizkuntz aldaketaren bat edo beste eginez; badira, adierazpide desberdina izan arren, eduki berdintsua edo antzekoa dutenak. Antologiaren bigarren hautapen honetan, ez dira aukeratzen lehenengo liburukian jada jasoak izan direnak, nahiz eta XVII. mendeko bildumetan berriro ageri.

Ez dira hautatzen, ez eta ere –salbuespenez ez bada, adierazmolde bereziak biltzea eskatzen duelako– euren edukia dela eta, gaur egun mingotsak, mingarriak gerta litezkeenak. Esaterako, emakumeei edo familia harremanei buruzko zenbait atsotitz: Oihenarten zerrendetan, 138, 225, 357, 406, 500... zenbakidunak kasu. Dena den, errefrau hauek, beste guztiak bezala, gizarte mota baten lekuko direnez, baliagarriak izan litezke garaiko errealitatea, mundu-ikuskerak eta joerak ezagutzeko eta ulertzeko. Bide batez, honen

harira, ohar esanguratsu bat: mende hauetako euskal paremietan bederen, hikako alokutiboa erabiltzen denean, gizonezkoari dagokion “toka” erara egiten da ia erabat (O 16, 59, 75, 119, 141, 152, 192... I 28, 29...); emakumeari dagokion “noka” forma, kasu bakan batzuetan besterik ez (O 23, Z 34, Z 131...).

Lehenengo liburukian bezala, oraingoan ere, jakingarritzat, erakargarritzat jotako paremiak biltzen dira: interesgarriak direlako eduki, adierazkortasun, edo gaurkotasunarengatik, edota arrazoi hauengatik guztiongatik batera. Atsotitz asko bikainki taxutuak daude, adierazmolde poetiko nabarmenez jantziak. Anonimoak izanik ere, paremiekin herri baten sakoneko mentalitatearen txinpartak –bizitzarako argibideak– barreiatzen dituzte (Lakarra, 1996: 175). Giza jakinduriaren eta errepikatutako esperientzien espresio trinkoak dira, laburki eta kemenez moldatuak. Ez dira erabateko egiak, bai, ordea, egiaztatze, baieztapen eta aholku egiantzekoak, pertsonen esperientzia errepikatuetatik sortuak.

Hemen jasotzen den paremia-sortak Oihenarten bilduman du oinarri nagusia. Paremiak, lehenengo liburukian bezala, gaika antolatu dira. Gaikako sailkapena ez da zehatza, lauso xamarra baizik, eta gainera ez da posible bakarra: egiturazkoa, sintaktikoa, funtzionala, pragmatikoa... ere izan liteke. Baina, praktikan, asko dira gaien, kontzeptuen edo errealtate esparruen arabera antolatuta dauden errefrau-bildumak, eta, akatsak akats, gaikako sailkapenak nolabaiteko ordena ezartzen du sailkapen alfabetiko mekanikoan, zeina zehatza bai, baina hartzaileari laguntza eskasa eskaintzen dion.

Argitasunaren eta koherentziaren mesedetan, bigarren liburuki honetan ere, hautatutako paremiak lehenengo liburukian erabilitako sei izenburu tematiko orokorren arabera antolatu dira. Gai batzuetan, ordea, pilatzen den paremia kopurua eta pluraltasuna ikusirik, azpigai konketuagoak eta mugatuagoak zehaztu dira. Honekin nahi dena, jakina, ez da atsotitz-esparru osoaren sailkapen erabatekoa proposatzea, baizik eta jasotako paremia multzoari egokitzen zaion behin-behineko sailkapen bat erabiltzea.

Gaiak eta azpigaiak ez dira erabat itxitako eta zehazki mugatutako konpartimentuak. Paremien gaia arazo semantikoa da, interpretazio mailakoa, pragmatikoki moldagarria. Ezin da neurri bateko subjektibotasuna saihestu. Paremia gehienetan, aukera zabala irekitzen zaio interpretazioari. Lehenengo esanahi funtsezkoarekin batera, horrekin harremanetan, bestelako zentzu konnotatiboak ere agertzen dira. Paremia, izatez, malgua da, askotariko testuinguruetara aplikagarria. Subjektu erabiltzaileak egoera ugaritan balia dezake atsotitz bat. Irekitasun eta malgutasun horiek direla eta, paremia asko, ez hemen sailkatu diren multzoan, baizik eta bestelako batzuetan ere sailka

zitezkeen. Seinalatu zaien gaia, ziur asko, irakurketa egoki baten ondorioa izan da,hots, zuzena, baina baita partziala ere.

Azalduak daude jada, gorago, hemen biltzen diren paremien jatorrizko iturriak. Segidan, paremiok zehazteko eta egokitzeko erabili diren bertsioak edo transkripzioak aipatzen dira. Zalgizeren paremietarako (Z): “Contribución al estudio y edición de textos antiguos” (Ibon Sarasola, 1983, *ASJU*, 17, 173-187). Martinez Isastiren paremietarako (I): *TAV*, 1964, 176-183. Voltoireren paremietarako (V): *Proverbes basques recueillis par Arnould Oihenart, suivis des poésies basques du même auteur* (Bordele: Prosper Faye, 1847, 266-274. Edizioa: Francisque-Michel). Belaren paremietarako (B): *TAV*, 1964, 183-187. Oihenarten (O) lehenengo 706 paremietarako, Altuna eta Mujikaren (2003: 63-298) bertsioa eta zenbakera (Oihenartena berarena) erabili da; gainerakoetarako, “Los refranes del cuaderno de Oihenart” (L. Michelena, *ASJU*, 1967, 1, 11-44). Bertsio hauetan aurkitutako iruzkin zenbait, baliagarri gertatu dira paremiei erantsitako oin-oharrak taxutzeko.

Paremia bakoitzaren aurretik jarritako letra biltzailearen izenari dagokio (Z, I, V, B, O); zenbakia, berriz, bere bildumaren zenbakiari. Oihenarten paremietarako, O letraz gain, K letra ere erabiltzen da azkenak, koadernokoak alegia, adierazteko; eta ondoan, parentesi artean, hauetako bakoitzari Larresororen edizioan ezartzen zaion zenbakia.

Kapituluaren sarrerak eta oin-oharrak: Karlos OTEGI

1. Izaera, ezagumena eta gogoeta existentziala

Paremietan maiz egiten da topo gogoeta-printza sakon eta mamitsuekin, hausnarke-tarako burutapen zoliekin, batik bat, giza nortasunaz eta bizitzaren, heriotzaren edo denboraren esperientzia biziak mintzo diren paremietan.

Giza nortasunari buruzko errefracuen artean, nabarmengarriak dira pertsonaren izaera –ontasuna, gaiztasuna, berezko tasunak...– azaltzen dutenak jatorrira, aurrekoetara, joz. “Jakina. Hura ere halakoa zen eta”. Horretarako, animalien edota izadiaren irudiak erabili ohi dira. Determinismo etsigarria, azalpen errazegi eta partziala edo benetako egiaztatzea? Dena dela, errealtatea ez da beti molde berekoa, eta behin betiko azalpen biribilak kale egiten du sarritan. Bizitza argi-itzalen, une zoriontsu eta mingarrien, ga-raipen eta porroten txandakatzea da. Ezer ez da erabateko; nonahi ifrentzua, herrenta-suna, gorabehera. Denboraren joanak aldaketak ekarri ohi ditu; egitasmoak gauzatzeko abaguneak irekitzen ditu, baina baita aukerak mugatu, itxi, ere. Une egokia baliatu behar. Eta bizitzen jakitea aski jakitea da.

1.1. Izaera eta ezagumena

- O 44 Haziti bihia.
- O 51 Azken hilak, zorrak baka¹.
- O 207 Halako tupati² halako arnorik.
- O 330 Nehork bere barrena, du ezagutzeko gaitzena.
- O 396 Pika³ nolako, umea halako.
- O 443 Zuretik ezpala⁴.
- O 475 Ustea, ez da jakitea.
- O 547 Ask dakik, bizitzen badakik.
- O 567 Buru bezanbat aburu⁵.
- O 628 Hutseginean⁶ tink egoitea, da berritan⁷ huts egitea.
- O 684 Bere burua ezagutzea, da jakitea⁸.
- K 244 (O 745) Halakotz halako.
- Z 200 Albiriste⁹,
ez dakianak hobe uste.
- I 1 Haitzean jaioak, haitzera nahi.

¹ baka(tu), paga(tu). Orobat, Z 120. Antzekoa, Z 119: *Azkenak, bortak zerra*.

² upelati(k). Berdintsua, O 449: *Tupa nolako, arnoa halako*. Hari beretik, K 214 (O 715): *Dupa gaxtotik, ez da arno onik jalgiten*.

³ “Mika”: belearen familiako hegaztia, he-goak eta gainaldea beltzak, eta sabela zuria dituen. Halaber, Z 144. Berdintsuak, Z 111 eta B 44: *Pikak gara gara, umiak hala hala*.

⁴ Luzexeagoa, K 374 (O 876): *Zurak ezpa[la] bera bezala*.

⁵ iritzi; ikusmolde.

⁶ Hutsegitean, okerrean.

⁷ birri-tan, bi aldiz.

⁸ Baita ere, K 321 (O 822).

⁹ Albiste, berri on.

1.2. *Gogoeta existentziala*

- O 72 Batzuren gatzontzian ere, harrak sortzen dira¹⁰.
O 174 Gaitza gaitzagoak derahatza¹¹.
O 175 Gaitza (h)unki hator, bakar bahator.
O 177 Gaitz orok du bere gaitzagoa.
O 190 Gerokoa, hobe ustezkoa¹², nahiago dut on oraikoa.
O 206 Habia egin deneko, xoria hil¹³.
O 235 Hil hadi, alaba haite¹⁴.
O 320 Mundu hunek diduri¹⁵ itsasoa, igerika ez dakiena hondarrera¹⁶ doa.
O 438 Zorionari irekok¹⁷ atea,
eta gaitzari hauko¹⁸ beha.
O 524 Hogei urtetan ez dena, hoge eta hamarretan ez dakiena eta berrogeietan ez duena, da jagoiti ez datena, ez dakikena eta ez dukeena¹⁹.
O 549 Aurki²⁰ guziak du bere inpertzia²¹.
O 593 Ez dago ilargia beti bere betean.
O 611 Goiz guziak du bere arratsaldia.
O 624 Hobe da berant ezi ez jagoiti²².
K 290 (O 791) Herioak begi larri.
Z 64 Urzoak iraganez geroz, sariak heda²³.
I 43 Gero dionak, bego dio²⁴.
I 84 Ur joanari, presarik egin ez.

¹⁰ Batzuk hain zoritxarrekoak dira, ezen euren gatzontzian ere harrak sortzen baitira. ¹¹ ahantzarazten du: "aha(n)tzi" aditzetik > "eraha(n)tzi" faktitiboa. ¹² ustez hobe (izango dena baino). ¹³ Antzekoa, Z 157: *Kaiola egin denian, xoria hil*. ¹⁴ alaba haiteke, hots, alabatua izan ahalko haiz. "Meurs et après tu pourras être louê" (Oihenart). Honen gisakoa, B 29: *Hil hadi, laid(a) hadi*. ¹⁵ dirudi. ¹⁶ hondora. ¹⁷ ireki iezaio. ¹⁸ hagokio erne, adi. Berdintsua, O 54: *Hauko zorigaitzari ekuru* [eramankor, egonarritsu] *eta onari aiduru* [zain; itxaropentsu]. ¹⁹ *da* (...) *dukeena*: da behin ere izango ez dena, jakingo ez duena eta izango ez duena. ²⁰ Aurrealde. ²¹ ifrentzua, atzealdea. ²² sekula ez, inoiz ez. ²³ Antzekoa, I 86: *Usoa joanda, sareak gora*. ²⁴ Isastik: "El que dice después, dice que se quede". Hau da, "gero" esatea, inoiz ez, behin ere ez, esatea bezala da; bere horretan gelditzea, etengabe luzatzea.

2. Pertsonen arteko eta gizarte harremanak

Giza existentziaren arlo pertsonala, norbanakoarena, testuinguru sozialean, askotariko harremanetan, garatzen eta osatzen da. Arazoak eta gorabeherak maila guztietan pizten dira.

Ahaidetasun eta adiskidetasun harremanek bizitzaren esparru zabala betetzen dute. Saretzea eta barreiatzea nagusitu diren gizartean, mota orotako kontuak aise eta ziztu bizian hedatzen diren garaiotan, ez da erraza O 641 paremiak ematen duen aholkuari *–Mahaian errana, bego gorderik dahailan–* jarraitzea.

Gizakia, ezinbestez, egoera gatazkatsuetan murgilduta aurkitzen da: goikoen eta behekoen, nagusien eta menpekoen, ahaltsuen eta ahulen arteko liskarretan. Gehienetan ahulari ahal duen apurra egitea beste aukerarik ez zaio gelditzen. Gizarte harremanak, hein handi batean, hitzaren bidez gertatzen dira. Hitza indarra, lokarria, da eta ekintzak gauzatzera ere irits daiteke. Baina, aldi berean, min eta iruzurrerako tresna ere bada. Badira hitz eztiak, zuhurak, mingarriak, burlatiak, ederrak, zaurgarriak, haizeak daramatzanak... Errealitateak, sarritan, mesfidantzara bultzatzen du, hitzetan edo itxuran soilik uste ona ez jartzera: oihan orotan, otso bana dabil eta.

2.1. Senideak eta adiskideak

- O 15 Aita biltzaleari, seme barreiari.
- O 141 Erakuts itzatak¹ heure lagunak
nik gero hiri heure atunak².
- O 149 Erradak noreki biz(i) izan³, nik hiri, gero, nolako izan⁴.
- O 170 Etxeko sua etxeko hautsaz estal⁵.
- O 214 Haurrak hazi, nekeak hasi⁶.
- O 216 Haur duenak, anitz behar; ez duenak, gogoanbehar⁷.
- O 325 Nahikide⁸ ez da adiskide.
- O 375 Ororen adiskide dena, ez da nehoren⁹.
- O 495 Bidaide, gogaide¹⁰.
- O 641 Mahaian errana, bego gorderik dahailan¹¹.
- O 674 Urdaia eta arnoa, urtekoa; adiskidea, urtetakoa.

¹ Erakuts iezazkidak. ² ohiturak. ³ norekin bizi haizen. ⁴ nolako(a) haizen.
⁵ Orobat, Z 202. ⁶ Berdina, Z 104. ⁷ goganbehar, ezin egon, barne kezka.
⁸ lehiakide; burkide. ⁹ inoren. ¹⁰ Alegia, bidean kide, bidelagun dena, halaber gogokide da: elkarri euren gogokoak esaten baitizkiote, ikuspuntu berak dituzte. Ia berdina, azalpena emanez, Z 35. ¹¹ dafailan, zamauan, mahai-zapian.

2.2. Botere harremanak

- O 35 Arrain handiak jaten (di)tu xipiak.
- O 106 Buruti hasten da arraina karatsen¹².
- O 134 Emaitzak hausten (di)tu haitzak.
- O 209 Handiek nahikara¹³, xipiek ahalara¹⁴.
- O 314 Marteilu zilarrezkoak, hauts detzake¹⁵ ate burdinazkoak.
- O 481 Ximinoak, gora iganago-eta¹⁶ uzkia ageriago.
- O 494 Bertze indar du eleak aberatsak erranik, bertze datorrenean gaxoa-ganik.
- O 550 Ausartki akometatzea¹⁷, da erdi garaitzea.
- O 646 Minik handienak, burutik heldu direnak¹⁸.
- K 221 (O 722) Akuliaren kuntre, ustikua auher¹⁹.
- K 225 (O 726) Xapel batez bi buru ezin ontsa estal.
- K 317 (O 818) Jaunen otua²⁰, ohi da agindua.
- Z 159 Lehenak, bi esku²¹.
- B 45 Ez nahi ahal dudana, ez ahal nahi dudana²².

2.3. Hizkuntzazko harremanak

- O 79 Beha²³ lehenik, mintza azkenik.
- O 101 Bihotzaren behargile²⁴, mihia.
- O 242 Hitz eztik mihia zaurtzen ez dik²⁵.
- O 244 Hobe da isil egoitea, ezen ez gaizki mintzatzea.
- O 318 Mintzo emeak bihotz gogorra bera diro²⁶.
- O 420 Zahar hitzak, zuhur hitzak.
- O 458 Urliaz gaizki erraiterakoan ezarzkik²⁷ heure faltak golkoan.

¹² kirasten, usain guztiz txarra botatzen; usteltzen. Oihenartek dakarren irakurketa: buruzagietan hasi ohi da, gehienetan, gizartea usteltzen. ¹³ nahiaren neurrira; nahi bezala. ¹⁴ ahalaren neurrira; ahal bezala. ¹⁵ hauts(i) ditzake. Gisako egiaztatzea, O 466: *Urre-gakoaz* [urrezko giltzaz], *ate guziak ireki doaz* [ohi dira]. ¹⁶ zenbat eta gorago igo. ¹⁷ erasotzea, atakatzea. ¹⁸ Hots, buru, agintari, nagusien aldetik iritsi direnak. ¹⁹ Akuiluaren kontra, ostikoa alfer. ²⁰ otoia, erregua, eskaria. ²¹ Berdina, B 36. ²² Hau da: ahal dudana ez dut nahi, eta nahi dudana ez dut ahal, ezin dut. ²³ Adi egon; entzun. ²⁴ langile. Alegia, mihiak bihotzaren beharra, lana, egiten du; haren interpretea, transmititzailea da. ²⁵ Jatorrizkoan: *eztic* (...) *eztic*. Kasu egin hitz jokoari, kalanburrari. ²⁶ bera dezake; beratzen du. ²⁷ ezar itzak, hots, ikus eta gogoan har, hausnar, ditzaan.

- O 554 Behar ez dena erraiten duenak, adi dezake nahi ez duena²⁸.
- O 566 Burlarik gaixtoena, egia dioena.
- O 575 Egik ungi nik diodana²⁹ eta ez gaizki nik degidana³⁰.
- O 576 Ele ederra, egunaren laburgarri.
- O 617 Guti erran eta anitz egin, da zuhurraren atsegina.
- O 630 isilik dagoenak, ez dio gezurrik.
- K 347 (O 849) Senda dita[z]ke³¹ zauri ezpatazkoak, baina nekez mihizkoak.
- Z 173 Erranak eder, eginak lander³².
- I 39 Gogoa mi(hi)ak salatu.
- V 64 Hitzak eta lomak³³ haiziak eramaten du.

2.4. *Fidantzia, itxura eta elkarrekikotasuna*

- O 75 Begira nezak³⁴ ur emeti
nihaur niaitek³⁵ lasterreti.
- O 92 Ber(e) etxea beirez dadukanak estalirik
ez beza aurtik³⁶ bertzerenera harririk.
- O 96 Bertzeren buruko zorria dakusa, eta ez bere lepoko xerria³⁷.
- O 107 Kanpoan urzo, etxean bele³⁸.
- O 122 Eder, auher³⁹.
- O 249 Orak, non mina, han mihia⁴⁰.
- O 337 Non fida, han gal.
- O 341 Nori berea, da zuzenbidea.
- O 376 Ororen gogara egitea⁴¹
da gauza nekea⁴².
- O 379 Orotan fida hadi, orotarik begira⁴³ hadi.
- O 382 Otsoa, artzain⁴⁴.

²⁸ Berdintsua, O 562: *Bertzez gaizki mintzo denak, adi ditzake bere ogenak.* ²⁹ Egin ezak nik diodan ongi(a). ³⁰ ez (ezak egin) nik dagidan gaizkia, egiten dudan gaizkia. ³¹ Senda daitezke. ³² pobre; urri. ³³ lumak. Testuan horrelaxe: *eramaten du.* ³⁴ Zaindu nazak. ³⁵ neroni zain naitekek; neroni zainduko nauk. Orobat, Z 16. Antzekoak, K 370 (O 872): *Begira hadi oldar bat* [une batez] *haserreti, / betiere isilezko etsai gordeti / eta V 76: Jainkoak begira nazala nik fidatzen naizenarenganik, ezen begiratu ko naiz fidatzen ez naizenarenganik.* ³⁶ aurtiki, jaurti. ³⁷ "Xerri": lepoko gongoil linfatikoen hantura. Gisakoa, K 246 (O 747): *Bertzeren buruko bartza ageri, / guria zorriz igeri.* ³⁸ Berdintsua, I 10: *Atean uso, itxean otso; hala bizikaria* [biziera, bizimodua] *gaizto.* ³⁹ alfer. Berdina, Z 140. Ildo beretik, Z 141: *Gainian eder, barnian lander.* ⁴⁰ Besteen kezkak ahazturik, etengabe euren interesez bakarrik mintzo direnengatik esan ohi da. Era berean, Z 32. ⁴¹ gogoa egitea, nahia betetzea. ⁴² nekeza, zaila. ⁴³ zain(du). ⁴⁴ Berdina, Z 11. Antzekoa, I 76.

- O 423 Zaldi maradikatuak⁴⁵, biloa leun.
O 441 Zuharrak⁴⁶ eder du adarra
bana fruturik ez dekarra⁴⁷.
O 452 Untzia zenbatez hutsago
hanbatez da ozenago.
O 572 Edertarzuna, iraute gutiko onarzuna⁴⁸.
O 693 Ez dagidala ximiko⁴⁹, nahi ez baduk xarramiko⁵⁰.
K 239 (O 740) Hark niri nola, nik hari hala.
K 281 (O 782) Nork bere eiherara⁵¹ ura nahi.
K 288 (O 789) Emok emaileri eta egiok egileari⁵².
Z 142 Kanpoan lilirita⁵³, etxian margerita⁵⁴.
I 28 Egik on (eta) ez dakiala non.
I 69 Oihan orotan, otso bana.

⁴⁵ gaiztoak, zitalak, makurak. Berebat, Z 69 eta B 12. ⁴⁶ zumarrak. "Zumar": *ulmus* generoko zuhaitz oso garaia, hosto horzdunak eta azpialdean iletsuak dituenak. Jatorrizkoan: *Sunharrac*. ⁴⁷ ez dakar. Antzekoa, O 694: *Ez da zer eska gari zuharra-ri*. ⁴⁸ ondasuna. ⁴⁹ Ez dagidaala, ez diezadaala egin zimiko; ez iezadak egin atximurra. ⁵⁰ zarramiko, harramazka. Berdintsua, K 356 (O 858). ⁵¹ errota-ra. ⁵² Berdintsua, I 29. ⁵³ lirio, zitori, hots, alaitsu / ausart. ⁵⁴ margarita, bi-txilore, hots, ilun, goibel / umil.

3. Lana eta ondasunak

Gaur-gaurkoz, duinki bizirik iraun eta aurre egin nahi bada bederen, lana oinarritzko giza jarduera izanik, paremia askoren xedea da. Oro har, ahalegina, jarraikitasuna eta, osoki, garaiz eta taxuz burututako lana goستن dira, eta alferkeria, gehiegizko luzatzea eta lan traketsa gaitzesten.

Lanaren edo beste jardueren (jokoa, lapurreta, aurrezkia...) emaitza izan, ondasunek ere paremien arreta bereganatu ohi dute. Beharrea izan zein oparotasunean bizi, ondasunak, gehienetan, giza bizitzaren jomuga izan ohi dira. Gabezia estaltzeko, ugaritasuna areagotzeko, gizakia haien bila dabil. Ondasunak, hala ere, iheskorak, galkorrak, oin arinekoak izaten dira. Beste arlo askotan bezala, honetan ere, paremiekin konformidadea, hau da, doiaz, behar denarekin gogobetetzea aholkatzen dute.

3.1. Lana eta ahalegina

- O 125 Eginak ez du eginkizunik.
- O 189 Geroa, alferraren leloa.
- O 256 Jainkoari otoi eginez eta beharrari eginez¹.
- O 267 Jainua azkarrari garait².
- O 294 Lan baratza, lan aratza³.
- O 296 Lan gaxtoa, bortxazkoa⁴.
- O 297 Lan lasterra, lan alferra.
- O 322 Nagia, beti lan zu⁵.
- O 327 Neke gabarik, ez da bizitzerik⁶.
- O 328 Nekez denean egin
atsekabetzen da atsegina.
- O 557 Bere egitekoen egiten ez dakienak, nekez daidizke⁷ bertzerenak.
- O 623 Hobe da alfer egoitea, ezen ez gaizki egitea⁸.
- O 638 Laster bildua, laster urratua⁹.
- K 208 (O 709) Asez geroz ez jan, unez¹⁰ geroz bai lan.
- I 24 Darraionarentzat da (ih)izia¹¹.

¹ Hau da, Jainkoa otoi eginez irabazten, erdiesten, da, eta beharra lan eginez estaltzen, betetzen, hornitzen. Hari bertsutik, O 255: *Jainkoak, bera langile on izanagati, nahi du lankide*. ² Antzea indarrari garaitzen zaio; jenioak sendotasuna garaitzen du. Orobat, Z 1: *Artia azkarrari garait / eta I 80: Trabajua, mainak garai*. ³ Astiro egin dako lana, lan garbia, akatsik gabea, biribila. Halaber, Z 162. ⁴ Lan txarra, kaskarra, bortxaz egindakoa; lan desegokia, behartuta moldatutakoa. ⁵ lantsu. ⁶ bizitarik; bizi izaterik. ⁷ egin ditzake, egingo ditu; egiten jakingo du. ⁸ Antzekoa, V 91. Ildo bertsutik, I 4: *Alferrik nekatu baino, hobe da geldirik egon*. ⁹ xahutua, eralgia, gastatua; desegina. ¹⁰ unatuz, nekatuz. ¹¹ Jarraitzen, eusten, dionarentzat, izan ohi da ehiza; ahaleginean irauten duenarentzat da emaitza.

3.2. Gabezia eta ondasunak

- O 78 Beharrak, aharra¹².
O 80 Beharra, eragile handi.
O 245 Hobe da on guti eta izan kito, ezi ez on tusto¹³ eta zorrez ito.
O 246 Hobe da zahi¹⁴ hutsa, ezi ez aho hutsa.
O 270 Jokorik hobena, gutien dirauena.
O 338 Non ona, han huna¹⁵.
O 354 Ohoinari ebastea¹⁶, da perdonantzen¹⁷ irabaztea.
O 378 Ororen¹⁸ nahiz, oro gal.
O 430 Zein da orotako aberatsena?
Bere doiaz gogobetetzen dena¹⁹.
O 464 Urrea, bere ondora²⁰.
O 497 Deus ez duena, balu, emaile handi²¹.
O 508 Gure sabelak, gure jabeak.
O 615 Goseak bano gehiago galtzen ditu aseak.
O 671 Soska-soska, biltzen da franka²².
Z 24 Ez da bano hobe da, ez da on.
Z 73 Dugunian bon-bon²³
ez dugunian egon²⁴.
I 11 Aukeraren maukera, azkenean okerra.
I 53 Irabaziak, oinak arin.

¹² haserrea (dakar), liskarra (sortu ohi du). Ideia berdintsukoak, I 47: *Izan bagea, gerra huts* / eta B 25: *Gabiak, aharra*. ¹³ asko, anitz; handi. ¹⁴ "Zahi": eho ondoren irinarekin nahasirik gertatzen den ale azal xehatua (EH). Berdina, K 218 (O 719). ¹⁵ guna, muina, hots, garuna, burmuina: adimena, zentzua, arreta. ¹⁶ ostea, lapurtzea. ¹⁷ barkamenak, induljentziak (bekatuen barkamenak). Antzekoa, K 311 (O 812): *Uhuinenera* [ohoinenera; ohoinari, lapurrari] *ostuak, bulea* [bulda: agindu edo arau batetik salbuetsita izateko agiria]. ¹⁸ Oro, guzti(a), dena. ¹⁹ Hau da: behar duen adinaz, nahikoa duenarekin, soil-soilik, asetzen dena. ²⁰ etorburura, sorburura; alegia, meatzera, hots, dirudunen poltsara (Oihenart). Berdina, Z 53. ²¹ Antzekoa, Z 23: *Ez duan oro, emaile on*. ²² "Sos": liberaren hogeirena, hau da, bost zentimo balio zuen txanpona. "Frank(o)": libera, Frantziako diru unitatea, euroa ezarri zen arte, hogeï sosen balioa zuena. ²³ Hots, erruz eta axolagabeki xahutzea, gehiegizko gatatzea. ²⁴ eutsi; etsi beharra.

4. Eguraldia, egutegia eta laborantza

Laborantza eta hazkuntza tradizionalaz bizi den gizartean, eguraldia, egutegia eta lana estuki loturik daude. Eguraldiak eta egutegiak baldintzatu egiten dituzte lan motak eta erritmoak, uztak edo emaitzak. Gizarte industrializatuan edo gaur egungo nekazaritza eta abeltzaintza mekanizatueta, askoz gutxiago. Hala ere, eguraldiari buruzko zenbait paremiak ez dute gaurkotasunik galdu. Agian, eguraldiaren iragarpen teknikoei fidagarritasun handiagoa aitortu beharko zaie, baina ez dirudi paremia meteorologikoei, eguratsaren zantzuari jarraituz, egiten diren eguraldi aurreikuspenekiko sinesgarritasuna zeharo galdu denik. Paremia hauetan ere, bestalde, esanahia ez da lehen gradu-ko irakurketan, begi-bistako adieran, agortzen; horrez gain, interpretazio sinbolikoak, giza eta gizarte harremanen mailakoak, eraiki daitezke.

- O 130 Elurra, bere aroan, asegarri,
hanti kanpoan gosegarri.
- O 199 Goiz gorriak dakarke uri¹, arrats gorriak eguraldi².
- O 200 Goiz ortzadar, arrats iturri.
- O 303 Loila³, ez hadila hoila⁴, ondolik darraik barandaila⁵.
- O 308 Maiatz eurite, urte ogite.
- K 223 (O 724) Arrats ortzadar, biharamun eki.
- K 250 (O 751) Lurrak emaiten diena⁶, lurrak du eramaiten.
- K 345 (O 847) Goizak derakuske⁷ eguna, arratsak biharamuna.
- I 64 Nor bere tenporako, arbia abendoko.

¹ dakar; ekar dezake; goiz gorria euriaren zantzu da, "est presage de pluie" (Oihenart). ² eguraldi on, alegia. Antzekoa, I 41. ³ Urtarrila. ⁴ harro(tu). ⁵ jarraitzen zaik otsaila; jarraitzen dik otsailak. ⁶ duena. ⁷ darakutsa; erakuts dezake.

5. Onomastika

Onomastika sailean, toponimoak –leku izenak– edo antroponimoak –pertsone izen-abizenak– aipatzen dituzten paremiak biltzen dira: oro har, izen konkretuak, geografikoki edo historikoki egiaztagarriak. Horrek paremia hauei benetakotasun eta jatorrizkotasun zantzuak eranstean dizkie. Hala ere, izen horiek, ia beti, egoera edo jarrera komuna-goia, unibertsalagoa, adierazten dute. Getaria ez da, ziur asko, herri bat non beste edozein herritan baino azkarrago gezurra hedatzen den. Baina, agian, noiz edo noiz, behin batean edo gehiagotan, halaxe gertatu bide zen, gezur bat arin-arin hedatu zen herrian zehar. Oso arrunta den joera, beste herri askori ere aplikatu dakioken esaera, Getariari gelditu zitzaion atxikita. Hoskidetasunak ere, *Getarian: atarian*, alde jokatu zuen.

- O 180 Garaziren gaitza Behorlegik derosa¹.
- O 197 Gizon jainkotiarriari, Biriatu eta Donostia bardin laketgia².
- O 295 Lan ihesi Crastora³, han ere jakia bera⁴ ez dator ahora.
- O 372 Oriko xoria, Orin laket⁵.
- O 373 –Orin ekia⁶ bero.
–(Ihardespena:) Han izanik hona naiz⁷.
- O 640 Lexantzuko tonborrariari⁸, urre bi joiteko, sei isil-sari.
- I 44 Gezurra nesan⁹ Getarian, ni itxean ta hura atarian.

¹ erosten du. “Garazi” eskualde osoaren izena da, eta “Behorlegi” eskualde horretako herri txiki batena. Txikiak handiaren okerrak pagatzen dituela esan nahi du (Altuna eta Mujika). ² Biak, leku handia zein txikia, atseginak izan daitezke. ³ Lanetik iheska Castro herrira (Castro Urdiales, Kantabriako herria). ⁴ bera bakarrik. Antzekoa, I 15: *Behar igesi Castrora, han ere beharrik (asko da)*. ⁵ Oihenartek: “Ori da portuetan mendi gora [garai, altu] bat, Nafarroa elgatako [bietako; garaiko] eta Zuberoako mugan”. Paremia berdinak, Z 96 eta B 42. ⁶ eguzkia. ⁷ Hau da, han izan naiz eta hona etorri (berria) naiz. Oihenarten azalpena: “Noizpait atsotitz hau osorik erraiten zen, bana orai ez da ihardespena baizi erraiten; eta haren erran-lekua [erabilerarako une egokia] da noiz ere norbait ohartzen baita bertze batek, enganatzekotzat, zerbait eragin [eskatu; eginarazi] nahi diola. Zeren atsoen errana da: behiala, hegaztiak mintzo zirenean, xori bat neguan hotzez hila, habia bati arrimatu zela eta, hura bertze xori batez hartua edirenik [aurkiturik; ikusirik], haren hantik ateratzeko, sinetsarazi nahi uken ziola Orin ekia bero zela; ordea bertzeak, haren mina [maltzurkeria, amarrua] ezaguturik, inardetsi ziola bazekiela Oriko berri, ezi hantik etorri berri zela”. ⁸ danborrariari, danbor-/danbolin-jotzaileari. ⁹ esan nuen.

6. Bestelako egiaztatze eta aholkuak

Agortezina, besarkatu ezina, da errefracuen esparrua. Mila aurpegi –infinitu ia– dituen bizitzarena, errealtatearena, bezalakoa. Paremiak ugaritasun honen ispilu dira. Amairik gabeko egiaztatzeak egin litezke, tartean baita egoera absurduena, zentzugabeena ere (O 12, Z 138, kasurako). Baieztatzeok ez dira egiazkoak guztiz: ez da erabateko egia, salbuespenik gabeko errealtatea, edozein txoriri eder zaiola bere habia, baina, bai, egiantzekoa. Oro har, halaxe izaten da, eta horren arabera jokatu ohi da.

Egiaztatzeekin batera, aholkuak: behin errealtatea ezagutuz eta diagnostikatuz gero, errealtate hori kudeatzeko, zurrumbilo horren barruan moldatzeko, zentzuzko argibideak.

6.1. Egiaztatzeak

- O 12 Ahateari igerikan erakastea¹.
- O 32 Arima² onari, euri.
- O 49 Atzerri, otserri³.
- O 86 Beldurra, bera zaldi⁴.
- O 123 Edozein xoriri eder bere habia.
- O 153 Ez (h)akusan⁵ begik nigar ez degik⁶.
- O 276 Ilunbeko lana, eguargiz ageri⁷.
- O 285 Itsasoak adarrik ez⁸.
- O 456 Urde goseak, ezkur amets⁹.
- O 541 Ahoan min duenari, eztia karmin¹⁰.
- O 703 Orratzak bano hariak luzeago behar du izan¹¹.
- K 242 (O 743) Hira, bera da sorgarri¹².
- K 253 (O 754) Plazer luzatiak¹³, eskerra¹⁴ labur.

¹ Ahateari igerian irakastea zentzugabekeria da; ez da beharrezkoa. Antzekoa, Z 31.

² Hots, hil berria den arima, pertsona. Norbait hil-orduan euri handia bada, zerura zuzen doa. Hil bati lurra ematean ekaitz handiren bat jazotzen bada, hila lagun txarra izan zela eta infernura doala adierazten du gehienetan (R.M. Azkue, 1935/1989: 215).

³ Berdina, Z 184.

⁴ Beldurak berak eragiten duela beldur hori gero eta handiagoa bihurtzea, alegia. Orobat, Z 114.

⁵ Ikusten ez hauen.

⁶ ez dik egiten. Berdintsuak, Z 57 eta Z 59: *Ez dakusan begik, ez ahalgerik*.

⁷ Ilunpean edo ezjakintasunean egiten den ona edo gaitza egun-argiz ageri da. Era berean, Z 163. Hari beretik, I 52: *Ilunbeko jostea, argitako lotsea*.

⁸ Zuhaitzak ez bezala, itsasoak ez du adarrik, ez du nondik heldu, itotzeko zorian gertatzean.

⁹ Berdina, Z 51.

¹⁰ mikatz, mingots. Antzekoa, K 383 (O 885).

¹¹ Orobat, K 287 (O 788) eta Z 149.

¹² Amorrua, bera da emagarri, eztigarri; baregarri, lasaigarri.

¹³ luzatuak, geroratuak, atzeratuak.

¹⁴ esker ona, estimua; esker onezko ezagutza.

- Z 49 Itsuen artian, okerra rege.
Z 138 Orgak idien aitzinian.
Z 145 Ez ur, ez gatz¹⁵.
Z 146 Ez hu, ez mu¹⁶.
I 62 Nola soinu, hala dantza¹⁷.
I 85 Urtara maiz dijoan jarroa, laster da hautsia.

6.2. Aholkuak

- O 432 Zeinua¹⁸ entzun nahi ez duenak, ez soka tira.
O 457 Ur garbizura¹⁹, iturburura.
O 476 Utzak²⁰ ona hobeagati.
O 569 Dakian guzia ez derrala²¹, ez jan beti heure ahala²².
B 24 Ez derragula²³ zoin uretarik edanen dugun.

¹⁵ "Ez ur, ez ardo" esaeraren parekoa: gauza ez; ganoragabeko. ¹⁶ Beharbada, txerriaren kurrinkaren eta behiaren marruaren onomatopeiak (edota, lehenengoa, txerriak uxatzeko interjekzioa). Hortik, agian "ez txerri, ez behi" (OEI, s.v. "hu"). Aurreko paremiaren esanahi bertsua. ¹⁷ Gisako ideia, I 63: *Nola tenpora, hala jolas/solas*. ¹⁸ Ezkila, kanpaia; kanpai-hotsa. Berdintsua, Z 108. Ildo beretik, Z 109: *Dantzatu nahi ez dena, ez doala dantzala*. ¹⁹ Ur garbia izateko, ur garbiaren bila. ²⁰ Utz ezak. Era berean, Z 91. ²¹ ez derraala, esan ez dezaala; ez ezak esan. ²² ahal duan guztia. ²³ Ez dezagula esan.

“Atsotitzak edo errefrauak” bildumaren
hasiera eta beste zenbait atsotitz. Arnaud
Oihenart (*Les proverbes basques*
recueillis par le Sr. d'Oihenart (...),
1657ko ediziotik).



ATSOTIZAC, edo Refraitiac.

A

1. Adausia eta ausiquia behincoas
vken-tut.
2. Adiskidea saharic, contua ber-
ritic.
3. Adiskidea gausa xipian behar da
porogatu, handian emplegaru.
4. Adiskide eguic es behar dūa-
nean, bana behar dūaneco.
5. Adiskideas eguic vrheas besala,
ixertu gabe har estesala.
6. Adiskide gabe bici den aberaza
Picatuetan lo guiten daza.

Picatuac erraiten diote Bortuaco

A

32

363. Onac onari gorainsi.
364. Onatsunac galdus gueros dira
esagunac.
365. Onensat da gausa nequea, gaxto-
herrian vngui vizeca.
*L'antico. 366. On-gosseac guicon bar hilic ihes
seguin elica-barnera, eta esta
gueros hantac atera.
367. Ongui eguiten duenac bilaunari,
bere onguia du esteialzen, eta
escarnio eguiten capareari,
Kapare da bilaun estena, es eta xoil
aitoren seme, bana bien arteco, Es-
pagnan hidalgoa den besala.
368. Onhets nesan gure atsoa, iduri
sequidan nescaxoa.
369. Oreina latrean, berza larazean.
370. Oren gaizbati izur dadina, e-
huni.
371. Orga xarrago-eta carranca han-
diago.
372. Orhico xoria Orhin laket
Orhi da Bortuetan mendi gorabat,
Nafarroa

33

- Nafarroa elgataco, eta Suberoaco
mugan.
373. Orhinkhia bero. Ihardespina. Han
isanic hona nis.
Noispait atsotiz hau offoric errai-
ten sen, bana orai esta ihardespina
baici erraiten; eta haren erran-lekua
da, nois ere norbait oharzen baita
berzebatec, enganazecozat, ser-
bait eraguin nahi diola; seren atsoen
errana da; behiala, hegastiac
minso sirenean, xoribat neguan
hozes-bila habiabat arrimatu sela.
eta hura berze xoribates hartua edi-
renic, haren hantac aterazeco, sin-
hets araci nahi vken siola, Orhin
ekia bero sela; ordea berzeac haren
mina esaguturic, inhardetsi siola,
basaquiela Orhico-berri, esi hantac
etorri-berri sela.
374. Oro, bere buruas berzeac,
desaguske gaiski erraileac.
375. Orogen adiskide dena, esta ne-

C

BIBLIOGRAFIA

1. Lehen mailako bibliografia

(Liburukiko testuetarako lehen eta bigarren eskuko iturriak)

- AGUIRRE, Juan Bautista, 1803, *Confesioco eta comunioco sacramentuen gañean eracusaldia, lenvico comunioraco prestatu bear diran aurrentzat eta bidez cristau acientzat-ere bai*. Tolosa: Francisco Lama.
- , 1850, *Eracusaldia, I. Jesu-Christoc bere Elizari utzi ciozcan zazpi sacramentuen gañean eracusaldia*. Tolosa: Andres Gorosabel. [Faksimile edizioa: Donostia: Hordago-Lur, 1978].
- , 1850, *Eracusaldia, II. Jaungoicoaren legueco amar aguinteen gañean eracusaldia*. Tolosa: Andres Gorosabel. [Faksimile edizioa: Donostia: Hordago-Lur, 1978].
- , 1850, *Eracusaldia, III. Jesu-Christo, eta Virgiña chit santaren misterioen, eta beste cembait gaucen gañean eracusaldia*. Tolosa: Andres Gorosabel. [Faksimile edizioa: Donostia: Hordago-Lur, 1978].
- , 1996, *Arpoi baten eran*. Irun: Alberdania. [Edizioa: Inazio Mujika Iraola].
- ALCÍBAR-JÁUREGUI, Joaquín, 1772, *Grand tourra*. [Edizioa: Iñaki Aldekoa eta Jose Luis Ugarte, 2007].

- ALDEKOA, Iñaki eta Jose Luis UGARTE, 2007, "Antzerkiaren [Grand tourra-ren] transkripzioa eta hainbat ohar", *Egan*, 60 (1-2), 69-91.
- ALTUNA, Patxi eta Jose Antonio MUJICA (ed.), 2003, Arnaud OIHENART. *Euskal atsotitzak eta neurtitzak / Proverbes et poésies basques / Proverbios y poesías vascas*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker-15*).
- ALTZABEHEITI, Barneix, 1782, *Noelen Lilia*. Barkoxe.
- ALTZIBAR, Xabier (ed.), 1991, *Gabonsariak / El borracho burlado*. Xabier de MUNIBE, Conde de Peñaforida. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- ARHEX, Pierre, XVIII. m., *Rolan*. [Edizioa: Patri Urkizu, 2007].
- ASTARLOA, Pedro, 1816, 1818, *Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icasbi-decuac, ceinzubetan azalduten dan Erromaco catecismua*, 1-2. Bilbo: Eusebio Larunbe, 1816 (1. lib.); Pedro Apraiz, 1818 (2. lib.).
- AXULAR, 1643, *Guero, bi partetan partitua eta berecia*. (...). Bordele: G. Milanges. [*Gero (Después)*]. Bartzelona: Juan Flors, 1964. (Edizioa: Luis Villasante) / *Gero*. Iruñea / Bilbo: Nafarroako Gobernua / Euskaltzaindia, 2015. (Edizio kritikoa: Blanca Urgell Lázaro)].
- , 1999, *Axular. Antologia*. Bilbo: Ibaizabal & Oria-Kriselu. [Edizioa: Patxi Salaberri Muñoa].
- , 2017, *GERO, euskara xumea*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea. [Edizioa: Patxi Salaberri Muñoa]. <<http://www.booktegi.eus/liburua/55/gero-axular>>
- AZKUE, Resurrecion M. de, 1918, *Cancionero Popular Vasco*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca (2. ed.).
- , 1935-1947, *Euskalerrriaren Yakintza*. Euskaltzaindia / Espasa Calpe, 1989 (3. ed.).
- BARRUTIA, Pedro Ignacio de, 1983 [1711-1759], *Gabonetako ikuskizuna (Acto para la Nochebuena)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia. [Edizioa: Enrike Knörr, et al.].
- BARRUTIA, Pedro; Sor LUISA; Xabier MUNIBE, 1965, *Teatro Zaarra: Gabonetako ikuskizuna / Gabon-sariak / El borracho burlado*. Tolosa: Auspoa (Auspoa Liburutegia, 48). [Edizioa: Gabriel Aresti eta Seguro].
- BARTOLOME SANTA TERESA, Frai, 1816, *Euscal-errijetaco olgueeta ta dantzeen neurrizco-gatz-ozpinduba*. Iruñea: Joaquin Domingo Nausija eta Gaztia.

- , 1816, *Jaungoicoaren amar aguindubeetaco lelengo bosteen icasiquizunac. I. zatija*. Iruñea: Rada alarguna.
- , 1817, *Jaungoicuaren amar aguindubeetaco azqueneco bosteen icasiquizunac. II. zatija*. Iruñea: Rada alarguna.
- , 1819, *Eleisaco zazpi sacramentuben icasiquizunac. III. zatija*. Iruñea: Rada alarguna.
- , 2000 [1816-1819], *Idazlan guztiak, I-II*. Bilbo: Euskaltzaindia / Ediciones El Carmen. [Edizio kritikoa: Julen Urkiza eta Luis Baraiazarra].
- BASTERRETxea, Bartolome, 1760 ing., “Jesu-Christo gure Jaunaren Passioa”, *RIEV*, 1931, 22, 211-218.
- BILBAO, Gidor, 2006, *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa*. Bilbo: UPV / EHU. Doktore-tesia. <http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf>
- BORDES, Charles, 1897, *Uskal noelen lilia: hountourik Jesusen Inkarnazionaren ouhouretan*. Paris: Bureaux de la “Schola Cantorum”.
- , 1899, “La musique populaire des basques”, in *La Tradition au Pays Basque*. Paris: Aux Bureaux de la Tradition Nationale, 295-318.
- BRUNET, Gustave, 1845, *Anciens proverbes basques et gascons recueillis par Voltaire et remis au jour par G. B.* Paris: Técherer.
- Cantico izpiritualac (...)*. Baiona: Piarres Fauvet, 1775.
- Cantico izpiritualac (...)*. Baiona: Fauvet-Duhart, 1780.
- Cantica izpiritualac (...)*. Baiona: Fauvet Gaztea, 1804.
- CLARE, Lucien, 1974, “Una poesía vasca compuesta con ocasión del nacimiento del príncipe Felipe Próspero (1657) y publicada por la Universidad de Salamanca en 1658”, *FLV*, 18, 397-449.
- CLÉMENT-SIMON, Gustave, 1894-1895, “Le protestantisme et l’érudition dans le Pays Basque au commencement du XVII^e siècle”, *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau*, 24, 197-321. [Separata: *Le protestantisme et l’érudition dans le Pays Basque au commencement du XVII^e siècle*. Jacques de Béla. *Biographie - Extraits de ses œuvres inédites*. Paris: Honoré Champion, 1896].

- DONOSTIA, José Antonio de (Aita Donostia), 1927, "Apuntes de folklore vasco: adiciones a una leyenda suletina", *RIEV*, 18 (4), 699-701.
- , 1953, "Leyendas navarras", *Lekaroz*, 4- 5- 6, 80-90.
- EGIATEGI, Josef, 1785, *Filosofo huskaldunaren ekheia*. Frankfurt: Beñat Edelman. [*Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983. (Edizioa: Txomin Peillen)].
- , 2011 [1776], *Filosofo huskaldunaren ekheia. Bigarren liburukia*. Bilbo: Euskaltzaindia. [Edizioa: Txomin Peillen].
- ETXEBERRI, Joanes, 1627, *Manual devotioenezcoa edo ezperen oren oro escuetan erabiltceco liburutchoa (...)*. Bordele: Guillen Millanges. [Donostia: Hordago / Lur, 1978. 1669ko edizioaren faksimilea].
- , 1630/1631, *Noelac eta berce canta spiritual berriac (...)*. Bordele: Guillen Millanges. [*Noelak eta kanta espiritual berriak*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1970. (Edizioa: Lino Akesolo)].
- , 1636, *Eliçara erabiltceco liburua*. Bordele: Guillen Millanges.
- , 1981, *Manual Devotioenezcoa (Lehen zatia)*. Bilbo: Euskaltzaindia / Mensajero. [Edizio kritikoa: Patxi Altuna].
- ETXEBERRI, Joanes, 1718, *Lau-urdiri gomendiozco carta edo guthuna*. Baiona: Mathieu Roquemaurel.
- , 1907, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*. Paris: Geutner. [Edizioa: Julio de Urquijo].
- FRANCISQUE-MICHEL, 1847, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne, I-II*. Paris: A. Franck.
- , 1857, *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses mœurs, sa littérature et sa musique*. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères. [Paris: Hachette-BnF, 2012].
- GANDARA, Sebastian Antonio, 1764, *Guernicaco Gabon-cante*. [Edizioa: José Ignacio Tellechea Idígoras eta Manuel Lekuona, 1966].
- GAZTELUZAR, Bernard, 1686, *Eguia catholicac salvamendu eternalaren eguitemco necessario direnac*. Paue: Joanes Desparatz. [*Eguia catolicac salvamendu eternalaren eguitemco necesario direnac*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983. (Edizioa: Lino Akesolo)].

- GOIKOETXEA MAIZA, Ion, 1983, *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII. 1696-1773*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia / Euskaltzaindia.
- GUERRA, Juan Carlos de, 1924 [1921-1923], *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del Euskera*. Donostia: Martín y Mena.
- INTXAUSPE, Emmanuel, 1864, "Aitcinsolhasa", in AXULAR, *Gueroco guero*. Baiona: Lamaignère alarguna, VII-XI.
- IRIGARAI, Anjel, *Apat-Echebarne*, 1971, "Dramas del Baztán. La canción de Ursúa", in *Noticias y viejos textos de la Lingua Navarrorum*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 75-82.
- IRIGOIEN, Alfontso, 1959, *Euskal-kantak*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- JAURGAIN, Jean de, 1899, "Quelques légendes poétiques du Pays de Soule", in *La Tradition au Pays Basque*. Paris: Aux Bureaux de la Tradition Nationale, 368-383.
- JUARISTI, Jon (ed.), 1989, *Flor de baladas vascas*. Madril: Visor.
- KALZAKORTA, Jabier, 2017a, *Euskal baladak: azterketa eta edizio kritikoa, I-II*. Bilbo: Labayru Fundazioa / Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa.
- , 2017b, *Euskal baladak. Baladas vascas (Antología)*. Bilbo: Muelle de Uribarte.
- , 2018, "San Agustin eguneko sermoiaren edizio kritikoa", in *Manuel Larramendiren lorratza / La estela de Manuel de Larramendi. Sancho el Sabio*, Extra 2, 39-72.
- KARDABERAZ, Agustin, 1760, *Cristavaren bicitza*. Iruñea: Antonio Castilla.
- , 1761, *Eusqueraren berri onac eta ondo escribitceco, ondo iracurteco ta ondo itzeguiteco erreglac*. Iruñea: Antonio Castilla.
- , 1764, *Jesus, Maria ta Joserren devociñoco libruchorik atararico devociño batzuc*. Iruñea: Antonio Castilla.
- , 1766, *Azpeitico erri chitez noblearen gloria paregabeac edo Aita San Ignacioren bicitza laburra*. Tolosa: Francisco Muguerza, 1901.
- , 1973, 1974, *Euskal lan guziak, 1-2*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- KNÖRR, Enrike, et al., 1983, Pedro Ignacio de BARRUTIA: *Gabonetako Ikuskitzuna (Acto para la Nochebuena)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.

- LAFITTE, Pierre, 1967, "L'art poétique basque' (Un inédit d'Arnaud d'Oyhénart) (1665)", *Gure Herria*, 39 (4), 195-234.
- , 1972, *Poèmes basques de Salvat Monho (1749-1821)*. Baiona: Éditions IKAS.
- LAKARRA ANDRINUA, Joseba Andoni, 1982, "XVIII. mendeko zenbait bilantziko berri", *ASJU*, 16 (1), 69-113.
- , 1983, "Acto para la Nochebuena. Texto y traducción", in Pedro I. de BARRUTIA, *Gabonetako ikuskizuna (Acto para la Nochebuena)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 75-126.
- , 1997, "Hizkuntza eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'Interpret ou Traduction du François, Espagnol & Basque* (~ 1620)", *ASJU*, 31 (1), 1-66.
- , 1999, "L'Interpret ou Traduction du François, Espagnol & Basque (~ 1620): II. Elkarriketak", *ASJU*, 33 (2), 493-568.
- LAKARRA, Joseba; Koldo BIGURI; Blanka URGELL, 1983, *Euskal baladak. Azterketa eta antologia*, 1-2. Donostia: Hordago.
- LARRAMENDI, Manuel de, 1728, *De la antigüedad y universalidad del bascuense en España. De sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas. Demonstración previa al Arte, que se dará a luz desta lengua*. Salamanca: Eugenio García de Honorato.
- , 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaraz.
- , 1736, *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabria. Questión decidida si las provincias de Bizcaya, Guipúzcoa y Álaba estuvieron comprendidas en la antigua Cantabria*. Madril: Juan de Zúñiga.
- , 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuense y latín*, I-II. Donostia: Bartolomé Riesgo y Montero.
- , 1973, *Autobiografía y otros escritos*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones. [Edizioa: José Ignacio Tellechea Idígoras].
- , 1990, Manuel LARRAMENDI. *Euskal testuak*. Bilbo / Andoain: Euskaltzaindia / Andoaingo Udala. [Edizioa: Patxi Altuna eta Joseba Andoni Lakarra].
- LATXAGA, 1983, *Actto para la noche buena de Pedro Ignacio de Barrutia: 1682-1759*. Tolosa: Lopez-Mendizabal.

- “Le Dauphin”: *euskarazko gutunak (1757)*, *Lapurdum*, 2015, Extra 2, 95-161. [Edizioa: Manuel Padilla Moyano eta Xarles Videgain].
- LEKUONA, Manuel, 1935, *Literatura oral vasca*. Donostia: Auñamendi (2. ed.).
- , 1956, “Gabon-kantak”, *Egan*, 1956 (5-6), 9-44.
- LEKUONA, Juan Mari; J. I. LOPEZ DE LUZURIAGA; Antxon NARBAIZA, 1992, *1685eko koplak zaharrak*. Eibar: Ego Ibarra.
- LIZARRAGA, Joakin, 1983 [1793-1813], *Koplak*. Bilbo: Euskaltzaindia. [Edizioa: Juan Apecechea Perurena].
- , 1846, *Urteco igande guztietarako platicac edo itzaldia (...)*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja.
- MANTEROLA, Jose, 1877-1880, *Cancionero vasco. Poesías en lengua euskara, I-III*. Donostia: Juan Osés, 1877-1878 (I-II); Antonio Baroja, 1880 (III).
- , 1877, “Un trabajo inédito de don José Manterola. Refranes y proverbios vascos”, *Euskalerraren Alde*, 1911-07-15a eta hur.
- MARTÍNEZ DE ISASTI, Lope, 1625, *Compendio Historial de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa*. [Inprimaketa: Donostia: Ignacio Ramón Baroja, 1850].
- MENDIBURU, Sebastian, 1982, *Igande eta festegunetarako irakurraldiak*, in *Mendibururen idazlan argitaragabeak, I-II*. Bilbo: Euskaltzaindia / Mensajero. [Edizioa: Patxi Altuna].
- MICHELENA, Luis, 1964, *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro. [*Obras completas*, XII, 2011, 1-197].
- MICOLETA, Rafael, 1653, *Modo breue de aprender la lengua vizcayna*. [Edizioa: Edward Spencer Dogson: Sevilla, Fco. de P. Díaz. 1897].
- MONHO, Salvat, 1972, *Poèmes basques de Salvat Monho (1749-1821)*. Baiona. Éditions IKAS. [Edizioa: Pierre Lafitte].
- MUNIBE, Xabier de (Peñafloridako kondea), 1991 [1762, 1764], *Gabonsariak / El borracho burlado*. Vitoria-Gasteiz, Eusko Legebiltzarra. [Edizio kritiko: Xabier Altzibar].
- OIHENART, Arnaud d', 1657, *Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur*. Paris.

- , 1665a, *Atsotitzen urrhenkina. Supplement des proverbes basques*. Paue: Jean Desbaratz.
- , 1665b, *L'art poétique basque*. [Edizio kritikoa: Pierre Lafitte, 1967].
- , 1847, *Proverbes basques recueillis par Arnould Oihenart, suivis des poésies basques du même auteur*. Bordele: Prosper Faye (2. ed.) [Edizioa: Francisque-Michel].
- , 1971, *Atsotitzak eta neurtitzak. Oihenarte (1592-1675)*. Donostia: Herri-Gogoa [Edizioa: Larresoro (Jose Luis Alvarez Enparantza, Txillardegi)].
- , 1992, *Proverbes et poésies basques (1657-1664)*. Baigorri: Izpegi. [Edizioa: Jean-Baptiste Orpustan].
- , 2003, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak / Proverbes et poésies basques / Proverbios y poesías vascas*. Bilbo: Euskaltzaindia (Iker-15). [Edizio kritikoa: Patxi Altuna eta Jose Antonio Mujika].
- OLAETXEA, Bartolome, 1855 [1775], *Cristinauben dotrinia*. Bilbo: Adolfo Depont (7. ed.).
- Recueil de quelques pièces de vers anciens et nouveaux (1798)*. [Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma (1798). Durango: Durangoko Udala, 1987. (Edizioa: Patri Urkizu)].
- RIEZU, Jorge de, 1948, *Flor de canciones populares vascas*. Buenos Aires: Ekin.
- SALLABERRY, J.-D.-J., 1870, *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: Imprimerie de Veuve Lamoignon.
- SARASOLA, Ibon, 1983, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU*, 17, 69-212.
- SAROÏHANDY, Jean, 1927, *La Pastorale de Roland. Texte basque établi à l'aide de plusieurs manuscrits*. Baiona: Imprimerie du "Courrier".
- SATRUSTEGI, Jose Maria, 1960, "Versos satíricos del año 1619", *Príncipe de Viana*, 78-79, 137-145.
- , 1979a, "Tres cartas vascas del año 1622", *FLV*, 31, 59-70.
- , 1979b, "Documentos vascos del año 1664 en un proceso matrimonial de Oyarzun", *FLV*, 33, 529-548.
- , 1983a, "Epistolario vasco del siglo XVIII", *ASJU*, 17, 3-24.

- , 1983b, “Lasarteko bertso paper zahar bat (1716)”, in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker-2*), 571-581.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak, I*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- , 1995, “Texto bilingüe de una canción amorosa guipuzcoana del siglo XVIII”, *FLV*, 68, 37-49.
- TARTAS, Juan de, 1666, *Onsa hilceco bidia*. Orthez: Jacques Rouyer. [*Ontsa hiltzeko bidea*. Arantzazu-Oñati: Jakin, 1975. (Edizioa: Andolin Eguzkitza) / *Onsa hilceco bidia*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 1995. (Edizioa: Patxi Altuna)].
- , 1672, *Arima penitentaren occupatione devotaq*. Orthez: Jacques Rouyer. [*Arima penitentaren occupatione devotac*. Bilbo: Mensajero, 2010. (Edizio kritikoa: Patxi Altuna)].
- TELLECHEA IDÍGORAS, José Ignacio eta Manuel LEKUONA, 1966, “‘Gabon-Kantak’ de Guernica (1764). Un documental del euskera vizcaíno del siglo XVIII”, *BRSVAP*, 22 (2), 157-171.
- URIARTE, Jose Antonio, 1856-1869, *Poesía bascongada. Dialecto vizcaíno*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia. [Edizioa: Jon Kortazar eta Miren Billelabeitia].
- URKIZU, Patri, 1987, *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma (1798)*. Durango: Durangoko Udala.
- (ed.), 1991, *Bertsolaritzaren historia. Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak, II*. Donostia: Etor.
- , 1992, “Barkoxeko koblakari-eskola XVIII-XIX. mendeetan”, in *Luis Villante-ri omenaldia*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker-6*), 521-530.
- , 2006, *Agosti Chahoren kantutegia (1844-1855)*. Zarautz: Susa.
- , 2007, *Teatro popular vasco. Manuscritos inéditos del siglo XVIII*. Madril: UNED.
- , 2009, “Ziri-bertso eta eske-kopla argitaragabeak (1770, 1827)”, in *Juan Mari Lekuona-ri omenaldia*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker-23*), 429-443.
- URQUIJO, Julio de, 1908, “Los refranes vascos de Sauguis, traducidos y anotados por Julio de Urquijo e Ibarra”, *RIEV*, 2 (5), 677-724.

URTE, Pierre d', 1715, *Dictionarium Latino-Cantabricum*. Londres. [*Pierre d'Urteren Hiztegia: Londres, 1715, I-II*. Donostia: Deustuko Unibertsitatea (Mundaiz), 1989. (Edizioa: Patrizio Urkizu Sarasua)].

VILLEHÉLIO, Mme. de la, 1869, *Souvenir des Pyrénées*. Paris. [Berrargitalpena: BRSVAP, 1954, 309-337].

VOLTOIRE, 1620 ing., *L'Interpret ou Traduction du François Espagnol & Basque de Voltaire*. Lyon: A. Rouyer.

—, 1971, *Tresora hirur linguayetakua Frantsesa, Española eta Heskuara*. ASJU, 5, 174-191. [Edizioa: Patri Urkizu].

XAHO, Augustin, 1865 [1836], *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des basques (1830-1835)*. Baiona: P. Lespés (2. ed.).

—, 1850 ing., *Chants populaires de la Navarre et des Provinces Basques*. [Bergara: Georges Lacomberen Ondarea. Olaso Dorrea Sorrerakundea].

—, 1855, *Biarritz, entre les Pyrénées et l'Océan. Itinéraire pittoresque*. Baiona: A. Andreossy.

—, 2006, *Agosti Chahoren kantutegia (1844-1855)*. [Edizioa: Patri Urkizu].

ZAVALA, Antonio, 1989, *Frantziako Iraultza eta Konbentzioko gerra bertsoetan*. Donostia: Etor (Auspoa Liburutegia, 202).

—, 1998, *Euskal erromantzeak. Romancero vasco*. Oiartzun: Sendoa (Auspoa Liburutegia).

—, 2012, *Bilboko Gabon-kantak (1755-1832)*. Donostia: Auspoa / Gipuzkoako Foru Aldundia (Auspoa Liburutegia, 324). [Edizioa: Jabier Kalzakorta].

2. Bigarren mailako bibliografia

(Liburukiko testuen inguruko bildumak eta azterketak)

2.1. Antologiak eta bildumak

ARAMBURU, Vicente, 1950, *Colección de cantos religiosos. Eliz-abesti-sorta*. Bilbo: Talleres Gráficos Ordorica.

ARBELBIDE, Jean Pierre, 1892, *Hazparneko kalbarioa eta kantika eskuarak beren aireekin*. Baiona: L. Laserre.

- ARTOLA, Ramon, 1961, *Sagardoaren graziya ta beste bertso asko*. Tolosa: Auspoa (Auspoa Liburutegia, 1).
- 2003, *Sagardoaren graziya, II*. Donostia: Auspoa / Gipuzkoako Foru Aldundia (Auspoa Liburutegia, 284).
- BARANDIARAN AMARIKA, Asier (koord.), 2017, *Egile Nafarren Euskal Literaturaren Antologia, 1*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Bertsolaritzaren historia. Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak, II*, 1991. Donostia: Etor. [Edizioa: Patri Urkizu].
- ETXENAGUSIA, Karmelo, 1969, *Euskal idazleen lorategia (Itz lauz)*. Donostia: Hegosa.
- 1988 [1981], *Iparraldeko euskal idazleak*. Bilbo: Labayru Ikastegia (2. ed.).
- ETXENAGUSIA, Karmelo; Jon KORTAZAR; A. ETXEBARRIA, 1980, *Euskal idazleak bizkaieraz. Antologia, testu azterketak, ariketak*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- GARATE, Gotzon, 1998, *Atsotitzak / Refranes / Proverbs / Proverbia*. Bilbo: Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa.
- INTZA, Damaso, 1974, *Nafarroako euskal-esaera zarrak*. Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia / Institución Príncipe de Viana.
- Klasikoen Gordailua*. <www.klasikoak.armiarma.eus/zaharrek.htm>
- LAFITTE, Pierre, 1931, *Eskualdunen Loretegia, XVIIIgarren mendetik hunateko liburuatarik bildua. Lehen zatia (1645-1800)*. Baiona: Laserre.
- LAFITTE, Pierre eta Louis DASSANCE, 1967, *Kantu, kanta, khantore*. Baiona: Kordelieren irarkolan.
- MENDIGUREN ELIZEGI, Xabier eta Koldo IZAGIRRE, 1998, *Euskal literaturaren antologia*. Donostia: Elkar / Ikastolen Elkartea.
- MOCOROA MUGICA, Justo M.^a, 1990, “Ortik eta emendik”. *Repertorio de locuciones del habla popular vasca, oral y escrita, en sus diversas variedades, I-II*. Bilbo / Donostia: Labayru Ikastegia / Eusko Jaurilaritza / Etor.
- ONAINDIA, Santi, 1954, *Milla euskal olerki eder*. Larrea-Amorebieta.
- PAYA, Xabier, 2013, *Ahozko Euskal Literaturaren Antologia / Antología de la Literatura Oral Vasca / Anthology of Basque Oral Literature*. Donostia: Etxepare Euskal Institutua. <<https://www.etxepare.eus/eu>>

- PIKABEA, Josu, 1994, *Euskara guztiok. Literatur euskalkietako irakurgai hautatuak*. Irun: Alberdania.
- SALABERRIA, Sebastian, 1997, *Sagardotegiak*. Oiartzun: Sendoa (Auspoa Liburutegia, 247).
- URKIZU, Patri, 1992, *Antología de la literatura vasca*. Madril: UNED.
- , 2009, *Poesía vasca. Antología bilingüe*. Madril: UNED.
- ZAVALA, Antonio, 1982, *Jan-edanaren bertsoak, I-II*. Tolosa: Auspoa (Auspoa Liburutegia, 154-155).
- , 1985, *Esaera zaarren bilduma berria, I-II*. Tolosa: Auspoa (Auspoa Liburutegia, 184-185).

2.2. *Historia eta ikerketa orokorrak*

- ALDEKOA, Iñaki, 2008 [2004], *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Erein.
- AULESTIA, Gorka (ed.), 1996, *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*. Vitoria-Gasteiz: Sancho el Sabio Fundazioa.
- ESTORNES LASA, Bernardo, et al., 1969, *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco. Arte, Lengua y Literatura. Literatura, I*. Donostia: Auñamendi.
- GABILONDO, Joseba, 2016, *Before Babel: A History of Basque Literatures*. <<https://dialnet.unirioja.es/download/libro/652943.pdf>>
- KORTAZAR, Jon, 1997, *Euskal literaturaren historia txikia. Ahozkoa eta klasikoa (XVI-XIX)*. Donostia: Erein.
- MICHELENA, Luis, 1960, *Historia de la literatura vasca*. Madril: Minotauro. [*Obras completas*, XIII, 2011, 81-205].
- MUJICA, Luis Mari, 1979, *Historia de la literatura euskérica*. Donostia: L. Haranburu.
- OLAZIREGI, Mari Jose (ed.), 2012, *Basque Literary History*. Reno (Nevada): University of Nevada (Center for Basque Studies). <https://www.academia.edu/31258714/Basque_Literary_History>
- ONAINDIA, Santi, 1972-1973, *Euskal literatura I-II*. Bilbo: Etor.
- ORIXE: ikus ORMAETXEA.

- ORMAETXEA, Nikolas, Orixe, 1917, "Euskal literaturaren atze edo edesti laburra", *Euskal-Esnalea*, 283-288 zenb.
- ORPUSTAN, Jean-Baptiste, 1996, *Précis d'histoire littéraire basque (1545-1950)*. Baigorri: Izpegi.
- SALABERRI MUÑOIA, Patxi, 2002, *Iraupena eta lekukotasuna. Euskal Literatura idatzia 1900 arte*. Donostia: Elkar.
- SARASOLA, Ibon, 1970, *Euskal literaturaren historia*, Donostia: Lur.
- TORREALDAI, Joan Mari, 1977, *Euskal idazleak, gaur*. Oñati-Arantzazu: Jakin.
- , 1997, *Euskal kultura gaur. Liburuaren mundua*. Donostia: Jakin.
- URKIZU, Patri, et al., 2000, *Historia de la literatura vasca*. Madril: UNED.
- VILLASANTE, Luis, 1961, *Historia de la literatura vasca*. Bilbo: Sendo.

2.3. Monografia bereziak

- AGUINAGALDE, F. Borja de, 2007, "Joaquín de Alcibar-Jauregui eta Acharan (1746-1810) eta *Grand tourra* (1772)", *Egan*, 60 (1-2), 35-67.
- ALDEKOA, Iñaki, 2003, "La poesía amatoria en Bernard Etxepare y Arnaud Oihenart", *Lapurdum*, 8, 7-17.
- , 2008, "Ilustrazioa eta euskal literatura", *ASJU*, 42 (2), 135-152.
- , 2012, "Graciosoaren figura Barrutiaren teatroan", *ASJU*, 46 (2), 31-53.
- ALTUNA, Patxi, 1979, "Oihenarten metrika", *FLV*, 32, 269-284.
- ALTZIBAR, Xabier, 1985, "Euskara Adiskideen Batzarrean", in José L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, 1.119-1.135.
- , 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak: Mogeldarrak, Astarloatarrak eta Frai Bartolome. Nortasuna. Idazlanak. Grafiak*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- APALATEGI IDIRIN, Ur, 2004, "Heziketa literarioaren kezka, Peñafloreditik Mogelera", *Lapurdum*, 9, 39-47.
- ARANA MARTIJA, Jose Antonio, 1976, *Música vasca*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.

- ARANBURU UGARTEMENDIA, Pello Joxe, 1995, *Juan Bautista Agirre Elola, 1742-1823. Gizon eta apaiz eredugarria*. Asteasu: Asteasuko Udala.
- ARCOCHA-SCARCIA, Aurélie, 1994, "Oihenarten amodiozko azterketa konparatiboa", in *Oihenarten laugarren mendeurrena*. Bilbo: Euskaltzaindia (Iker-8), 401-451.
- , 1998, "'Ternuaco penac' deitu idazkiaz zenbait ohar", *Lapurdum*, 3, 103-123.
- , 1999, "'Itsassoco biayetaco othoicen araldea'. 'La série de prières pour les voyages en mer' de Joannes Etcheberri de Ciboure (1627)", *Lapurdum*, Extra 4, 9-44.
- , 2002, "Thématique maritime et variations transtextuelles sur le motif de la tempête en mer dans les lettres basques des XVI-XVIII siècles", *Lapurdum*, 7, 7-35.
- AREJITA, Adolfo, 1983, " 'Canción Vyzcayna...'. Domingo Egikori gorazarre kantua (XVII. mendea)", (*Litterae Vasconicae*) *Euskeraren Iker Atalak*, 2, 137-181.
- , 1988, "Domingo Heguiari kantua. Textoa eta lexikoa", (*Litterae Vasconicae*) *Euskeraren Iker Atalak*, 4, 7-51.
- ARETA ARMENTIA, Luis María, 1976, *Obra literaria de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*. Vitoria-Gasteiz: Caja de Ahorros Municipal de la Ciudad de Vitoria / Institución Sancho el Sabio.
- ATUTXA, Isaac, 1999, "Joannes Etcheberri Ziburukoa: Noelak eta testu kritika", *Lapurdum*, Extra 1, 233-312.
- , 2001, "Joannes Etxeberriren *Eliçara erabiltceco liburua-z*", *Lapurdum*, 6, 21-61.
- , 2002, "Joannes Etxeberriren *Manual devotionezcoa-z*", *Lapurdum*, 7, 57-91.
- AURREKOETXEA, Gotzon; Jesus Mari MAKAZAGA; Jose Luis ORMAETXEA, Txipi (ed.), 2018, *Axular eta 'Gero', Patxi Salaberriren pasio*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- BILBAO, Gidor, 2004, "Joanes Etxeberri Sarakoa, sendagilea eta letra-gizona", *Lapurdum*, 9, 67-82.
- , 2014, "Obras de referencia latinas y otras fuentes en el *Gero* (1643) de Axular", in Iñigo ARZALLUZ (koord.), *Estudios de filología e historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*, 1. lib. Bilbo: UPV / EHU, 151-168.

- DARRICARRÈRE, Jean-Baptiste (1911), "Le livre basque intitulé: *Onsa hilceco bidia*, 'Le moyen de bien mourir'", *RIEV*, 5, 14-47.
- DAVANT, Jean-Louis, 2008, *Zuberoako literaturaz. Antologia laburra*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 2010, "Histoire de la pastorale". <<http://www.euskonews.eus/0520zbk/gaia52003fr.html#3>>
- ELOSEGI, Xabier, 2018, *Le Dauphin: 1757ko gutuneriari buruzko osagarriak eta gogoetak, "Othoi çato etchera"*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker*-36).
- GARZIA GARMENDIA, Juan, 1997, *Txirritaren baratzea Norteko trenbidetik*. Irun: Alberdania.
- HARISTOY, Abée, 1895, *Les paroisses du Pays Basque pendant la période révolutionnaire*. Pau: Vignancourt.
- HARITSCHELHAR, Jean, 1991, "Nazioneko besta: 'La fête de la nation'", in *1789 et les basques. Histoire-Langue-Littérature. Actes du Colloque International de Bayonne. 1989*. Bordele : Presses Universitaires de Bordeaux, 211-219.
- , 1999, "Gero-ren bi parteak", *Lapurdum*, Extra 1, 105-118.
- , 2004, "Salvat Monho olerkariaren metrika", *Lapurdum*, 9, 135-147.
- HÉRELLE, Georges, 1923, *La représentation des pastorales à sujets tragiques*. Paris: Honoré Champion.
- , 1926, *Les pastorales à sujets tragiques considérées littérairement*. Paris: Honoré Champion.
- KALZAKORTA, Jabier, 1996, "Euskal atsotitz-bildumak", *Euskera*, 41 (3), 611-640.
- , 1999, "Sebastian Antonio de la Gandararen euskal lanak", *Euskera*, 44 (1), 129-209.
- KORTAZAR, Jon, 1983, "Acto para la Nochebuena de Pedro Ignacio Barrutia (1682-1759). Literatur analisia", in Pedro I. de BARRUTIA, *Gabonetako ikuskizuna (Acto para la Nochebuena)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 127-166.
- LAFITTE, Pierre, 1950, "Deux chansons de Beñat Mardo découvertes par le R.P. Lhande", *Gure Herria*, 1950-11-01, 293-299.
- , 1965, "Atlanta-Pirene-etako sinheste zaharrak", *Gure Herria*, 1965-07-01, 97-121.

- , 1967, “Nori buruz egin zen ‘Maitia, non zira’”, *Herria*, 1967-10-30. [Piarres LAFITTE, *Euskal literaturaz*. Euskadi: Euskal Editoreen Elkarte, 1990, 163-166].
- , 1974, “Bernard Gazteluzar olerkaria (1619-1701)”, *Gure Herria*, 1974-02-01, 69-76; 1974-03-01, 161-176.
- LAFON, René, 1955, “Traduction française des poésies d’Oihenart”, *BRSVAP*, 11 (1), 3-39.
- LAKARRA, Joseba Andoni, 1983, “Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* eta teatro erlijioso erromanikoa”, in Pedro I. de BARRUTIA, *Gabonetako ikuskizuna (Acto para la Nochebuena)*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 13-73.
- , 1996, “Refraneros antiguos vascos anteriores a Oihenart”, in Gorka AU-LESTIA (ed.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*. Vitoria-Gasteiz: Sancho el Sabio Fundazioa, 141-175.
- (ed.), 1996, *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketa eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- LAMIKIZ, Xabier, 2015, “*Le Dauphin* itsasontziaren testuinguru historikoa: Louisbourgeko euskaldunak, ekonomia atlantiarra eta gerra (1713-1758)”, *Lapurdum*, Extra 2, 17-43.
- LAMIKIZ, Xabier; Manuel PADILLA MOYANO; Xarles VIDEGAIN, 2015, *Othoi çato etchera. Le Dauphin itsasontziko euskarazko gutunak (1757) - Correspondance basque du corsaire Le Dauphin (1757)*. *Lapurdum*, Extra 2.
- LASAGABASTER, Jesús María, 1984, “La literatura vasca entre 1700 y 1786”, in *Noveno Congreso de Estudios Vascos. Antecedentes próximos de la Sociedad Vasca Actual. Siglos XVIII y XIX*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 251-277. [Orobat, in 2002, 29-72].
- , 1986, “Peñaflorida en la vida literaria vasca del siglo XVIII”, in Josetxo URRUTIKOETXEA (ed.), *Peñaflorida y la Ilustración*. Donostia: Universidad de Deusto, 43-66. [Orobat, in 2002, 295-316].
- , 2002, *Las literaturas de los vascos*. Donostia: Universidad de Deusto.
- , 2004, “La Ilustración en la vida literaria vasca del siglo XVIII”, *Lapurdum*, 9, 149-157.

- LEKUONA, Juan Mari, 1981, "Euskal erromantzeen atarian", in *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 293-319. [Orobat, in 1998, 292-319].
- , 1982, *Ahozko euskal literatura*. Donostia: Erein.
- , 1989, "La lírica popular vasca en el siglo XVIII", in *Congreso de Literatura (Hacia la literatura vasca)*. Madril: Castalia, 495-525. [Orobat, in 1998, 320-352].
- , 1998, *Ikaskuntzak Euskal Literaturaz (1974-1996)*. Donostia: Deustuko Unibertsitatea.
- LEKUONA, Manuel, 1973, "Aozko literatura", in *Idazlan guztiak, I. Aozko literatura*. Tolosa: Librería Técnica de Difusión, 1-27.
- LEIZAOLA, Jesús María de, 1969, *Los romances vascos y sus relaciones con reliquias literarias de la prehistoria*. Buenos Aires: Ekin.
- MADARIAGA ORBEA, Juan, 2014, *Sociedad y lengua vasca en los siglos XVII y XVIII*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- MICHELENA, Luis, 1953, "Arnaut Oihenart", *BRSVAP*, 9, 445-463. [*Obras completas*, XI, 2011, 277-296].
- , 1959, "La obra del P. Larramendi (1690-1766)", *Cuadernos de la cátedra Feijoo* (Oviedo), 6. [*Obras completas*, XI, 2011, 427-443].
- , 1967, "Los refranes del cuaderno de Oihenart", *ASJU*, 1, 11-44. [*Obras completas*, XI, 2011, 299-326].
- , 1981a, "Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak", in *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea, 259-278. [*Obras completas*, XIII, 2011, 211-231].
- , 1981b, "Patxi Altunari erantzunez", *Euskera*, 26 (2. aldia), 617-626. [*Obras completas*, X, 2011, 329-339].
- , 1982, "Mendibururen hizkeraz hitz bi", in Sebastian MENDIBURU, *Mendibururen idazlan argitaragabeak, I*. Bilbo: Euskaltzaindia / Mensajero, LXXIX-LXXXII. [Edizioa: Patxi Altuna]. [*Obras completas*, XI, 2011, 473-478].
- , 2011, *Obras completas* (I-XV lib.). Donostia eta Gasteiz: "Julio Urkixo" Euskal Filologia Mintegia / Euskal Herriko Unibertsitatea.
- OIHARTZABAL, Beñat, 1985, *Zuberoako herri teatroa*. Donostia: Haranburu.

- , 1988-1990, “La Pastorale Souletine. Édition critique de *Charlemagne*”, *ASJU*, 22 (3), 701-811; 23 (1), 205-274; 23 (2), 533-608; 23 (3), 819-896; 24 (1), 209-300.
- , 1999a, “Écrits basques et diglossie dans le Labourd du XVIII^e siècle: au sujet de l’interprétation de la dédicace d’Etcheberri de Ciboure à C. de Rueil (1627)”, in *Eugène Goyheneche Omenaldia. Hommage*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 201-214.
- , 1999b, “Les prologues auctoriaux des ouvrages basques des XVI^e et XVII^e siècles”, *Lapurdum*, Extra 1, 39-93.
- , 2001, “Statut et évolution des lettres basques durant les XVII^e et XVIII^e siècles”, *Lapurdum*, 6, 219-287.
- , 2004, “Place de *Sainte Elisabeth de Portugal* (1750) dans l’histoire des tragédies traditionnelles en langue basque”, *Lapurdum*, 9, 181-214.
- ORPUSTAN, Jean-Baptiste, 1989, “Trois poèmes basques du XVIII^e siècle (1766) sur la vallée d’Ossès: éléments de commentaire comparé”, in *Hommage au Musée Basque (Bulletin du Musée Basque)*. Baiona: Société des Amis du Musée Basque, 531-572.
- , 1991, “Un poète basque au temps de la Révolution: Salvat Monho (1749-1821)”, in *1789 et les basques. Histoire-Langue-Littérature. Actes du Colloque International de Bayonne, 1989*. Bordele: Presses Universitaires de Bordeaux, 239-255.
- , 1993, *Oihenarten hiztegia*. Baigorri: Izpegi.
- , 1998, “Sur la littérature basque du XVIII^e siècle”, *Lapurdum*, 3, 229-239.
- OZAETA, Emiliano, 1973, *Juan Bautista Agirre. Kristau ikasbidearen euskal irakasle. Asteasu 1742-1823*. Estibaliz. [Tesina argitaragabea].
- OZAETA ELORTZA, Arantza, 2010, *Agirre Asteasukoaren “Eracusaldia”. Sermoia ikuspegi sozio-diskurtsiboaren argitan*. Bilbo: Euskaltzaindia (Iker-24).
- PADILLA MOYANO, Manuel, 2015, “Le *Dauphin* itsasontziko gutuneria (1757) edo euskararen historia behetik”, *Lapurdum*, Extra 2, 45-77.
- SALABERRI MUÑOIA, Patxi, 1997, *Axularren prosa Erretorikaren argitan*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

- , 1998, “Gero liburuaren koherentziaz eta egituraketaz”, *Lapurdum*, 3, 241-271.
- (ed.), 1999a, *Axular. Antologia*. Bilbo: Ibaizabal & Oria-Kriselu.
- , 1999b, “Axularren aribide erretoriko-argumentatzaileaz”, *Egan*, 51 (1-2), 29-63.
- , 1999c, “Axularren erretorikaz”, *Lapurdum*, Extra 1, 119-142.
- (ed.), 2000, *Haizkora zuhaitzaren erroari kheinatzean (Axularren gogoetak eta erranak)*. Iruñea: Pamiela.
- , 2004, *Euskal klasikoen atarian*. Iruñea: Pamiela.
- , 2015, “Euskal noblezia eta euskara (Eskortzoa *El borracho burlado*-ren ikusmugatik)”, *Egan*, 68 (1-2), 147-182.
- URGELL, Blanca, 1986, “Egiaren kantaz. I. Testua eta iruzkinak”, *ASJU*, 20 (1), 75-148.
- URKIZU, Patri, 1984, *Euskal antzertia*. Donostia: Eusko Jaurlaritza – Kultura Saila (Euskadiko Antzerti Zerbitzua).
- , 2005, *Balada zaharrez*. Donostia: Erein.
- URQUIJO, Julio de, 1967, “De paremiología vasca: Oihenart conoció los “Refranes y Sentencias en Vascuence” de 1596”, *ASJU*, 1, 3-10.
- URRUTIA, Andres, 1994, “Oihenart: euskal errefrauak eta foru zuzenbidea”, in *Oihenarten laugarren mendeurrena*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker-8*), 329-349.
- VIDEGAIN, Xarles, 2004, “Ohar lexikografikoak P. Urkizuren *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma (1798)-z*”, *Lapurdum*, 9, 321-327.
- VILLASANTE, Luis, 1966, “El euskera, la literatura vasca y la zona de Guernica”, in *Guernica. VI Centenario de la fundación de Guernica*. Madril: Ministerio de Información y Turismo, 1-2.
- , 1972, *Axular. Mendea. Gizona. Liburua*. Oñati-Arantzazu: Jakin, 1992 (2. ed.).
- , 1973, *Axularren hiztegia*. Arantzazu-Oñati: Jakin.
- ZENBAITEN ARTEAN, 1994, *Oihenarten laugarren mendeurrena*. Bilbo: Euskaltzaindia (*Iker-8*).

3. Bibliografia osagarria

- ALBERDI, Andres, 2009, *Estandarizatu gabeko solasak nola eman ikasliburuetan*. Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritza. Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Saila (EIMA).
- ALTUNA, Belen, 2003, *Euskaldun fededun*. Irun: Alberdania.
- BLUMENBERG, Hans, 2008, *La legitimación de la Edad Moderna*. Valencia: Pre-Textos.
- CARO BAROJA, Julio, 1968, *El Señor Inquisidor y otras vidas por oficio*. Madril: Alianza.
- , 1971, *Los vascos*. Madril: Istmo.
- CATALÁN, Diego, 1970, *Por campos del Romancero: estudios sobre la tradición oral moderna*. Madril: Gredos.
- CHAREYRE, Philippe, 2010, *La construction d'un État protestant: le Béarn au XVI^e siècle*. Pau: Centre d'Étude du Protestantisme Béarnais (CEPB).
- Elizen arteko Biblia*, 2004 [1994]. Lazkao / Donostia: Bibli Elkartek Batuk / Euskal Elizbarrutiak (2. ed.).
- ETXABE, Baltasar, 1607, *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*. Mexico.
- FERNÁNDEZ ALBALADEJO, Pablo, 1975, *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833: cambio económico e histórico*. Madril: Akal.
- GARIBAY Y ZAMALLOA, Esteban de, 1571, *Los Quarenta Libros del Compendio Historial de las Crónicas y Universal Historia de todos los Reynos de España*. Anberes: Christophoro Plantino.
- HUMBOLDT, Wilhelm von, 1975 [1913], *Los vascos: apuntaciones sobre un viaje por el País Vasco en primavera del año 1801*. Donostia: Auñamendi.
- JOVELLANOS, Gaspar Melchor de, 1790, "Memoria sobre los espectáculos y diversiones públicas en España", in *Obras de D. Gaspar Melchor de Jovellanos*. Madril: Biblioteca de Autores Españoles, XLVI, 1. lib., 480-502.
- LE GOFF, Jacques eta René RÉMOND (zuz.), 1988, *Histoire de la France religieuse*, 2 (XIV^e-XVIII^e siècle). Paris: Seuil.

- LORTZ, Joseph, 1932, *Historia de la Iglesia desde la perspectiva de la historia de las ideas*. Madril: Guadarrama.
- OIHENART, Arnaud d', 1638, *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae, tum Aquitanicae (...)*. Paris: S. Cramoisi.
- ORPUSTAN, Jean-Baptiste, 2000, *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baigorri: Izpegi.
- RICO, Francisco, 1996, *Mil años de poesía española. Antología comentada*. Barcelona: Planeta.
- SARASOLA, Ibon, 1996, *Euskal Hiztegia*. Donostia: Kutxa Fundazioa.
- SEVILLA MUÑOZ, Julia, 1988, *Hacia una aproximación conceptual de las paremias francesas y españolas*. Madril: Editorial Complutense.
- SILVÁN, Leandro, 1979, "La Ilustración en el País Vasco. Fundación y labor de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País", in *Historia del Pueblo Vasco, II*. Donostia: Erein, 227-245.
- SUDUPE, Jon, et al., 2008, *Ilustrazioa, Ilustrazioak*. Amorebieta: Erroteta.
- WEBER, Max, 1904-1905, *Die protestantische ethik und der geist des kapitalismus* [La ética protestante y el espíritu del capitalismo. Madril: Sarpe, 1984].
- ZIBERO (Clément d'Andurain de Maytie), 1905, *Uskaldunak Ibañetan*. Baiona: *Eskualdun Ona* kazeta.

IRUDIEN KREDITU-ORRIA

Testuen irudiak

238. or.: Sebastian Antonio Gandara, *Guernicaco Gabon-cante*. © Historiaren Errege Akademia (RAH).
289. or.: “Zarrantzako penak”. © Baionako Euskal Erakustokiko liburutegia.
317. or.: “Hiru kapitainak / Arrosa xuriaren artian”. © Georges Lacomberen ondarea / Olaso Dorrea Sorrerakundea.
326. or.: “Neska ontziratua”. © Jabier Kalzakorta, *Euskal baladak: azterketa eta edizio kritikoa*.
453. eta 454. or.: Manuel Larramendi, “Sebastian Gandarari gutuna”. © Historiaren Errege Akademia (RAH).
595. eta 610. or.: Jusef Egiategi, “Ametsetzaz” eta “Gogamenak”. © *Filosofo uskaldunaren ekeia eta Recueil de sentences et proverbes basques* «de M. d’Oyhenart». Frantziako Liburutegi Nazionala (BNF).
632. or.: Pedro Ignazio Barrutia, *Acto para la Nochebuena*. © Latxaga, *Actto para la noche buena de Pedro Ignacio de Barrutia: 1682-1759*.

650. or.: “Notas de un viaje por Europa (1773) de los hermanos Vicente y Joaquín de Alcívar-Jaúregi y Acharan, incluyendo referencias de la *Gaceta de Madrid* a su audiencia con el Papa.” Jabea: Euskadiko Artxibo Historikoa. Ondarea: Alcívar-Jaúregi-Michelena Etxearen Artxiboa. Data: 1770-1775. Atala: Alcívar-Jaúregi. Azpiatala: Alcívar-Jaúregi 1813 arte. Doc. Artxibo zaharretik kanpo Miguel M^a de Alcívar-Jaúregi arte. Dosierra: 2. © Euskadiko Artxibo Historikoa
678. or.: *Rolan* pastoral. © *Collection de pastorales basques*. Frantziako Liburutegi Nazionala (BNF).
699. or.: 35. gutuna: Catharine Desclaus. “Catharine Desclausen gutuna Martin de Heutyri”. Iturria: Baionako IKER – UMR 5478 – Anpersana liburutegi digitala. Irudi hau Creative Commons Aitortu-Ezkomertziala-PartekatuBerdin baimen baten mende dago.
704. or.: 49. gutuna: “Francha Barrere à Pierre Hayete”. Iturria: Baionako IKER – UMR 5478 – Anpersana liburutegi digitala. Irudi hau Creative Commons Aitortu-Ezkomertziala-PartekatuBerdin baimen baten mende dago.

Koloretako kaiereko irudiak

65. or.: “Ternua”. Oinarria: Samuel Champlain. © Albaola - Itsas Kultur Faktoria. Pasai San Pedro.
67. or.: *Moja alfereza*. Luis Gómez de Arteche. © San Telmo Museoa. Donostia.
70. or.: *Gero*. Axular. © Olaso Dorrea Sorrerakundea, OD-686 / Azkue Biblioteka.
72. or.: “Europa XVIII. mendean”. © Eduardo Pérez Rodríguez, *Atlas historikoa. Euskal Herria munduan*. Elkar, 2008.
76. or.: “Irurac bat”. Manuel Salvador Carmona. © San Telmo Museoa. Donostia.
76. or.: Frantzisko Xabier M. Muniberen erretratua. Luis Paret. © San Telmo Museoa. Donostia.
77. or.: *El borracho burlado*. Frantzisko Xabier M. Munibe. © Bergarako “Mozkorra parregarri” opera taldea.

78. or.: Bergarako Errege Mintegiko Fisika kabineteetan erabilitako tresnak.
© Laboratorium: zientzia museoa. Bergarako Errege Mintegiaren udal bilduma.

80. or.: *Bilboko Areatzaren bista*. Luis Paret. © Arte Ederretako Museoa. Bilbo.

